ऊनविंश खण्डम् ।

MOHABHARATAM

KARNA PARVA

WITH TEXT & TRANSLATION

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PROTAP CHANDRA ROY.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम् ।

कर्णपर्व्व ।

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च ।

"हस्तपादादिसम्पन्ना यूयं किमवसीदथ"

कलिकाता २६७ नं अपार चितपुर रोड् भारतयन्त्रे
श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८०८ ।

२९श खण्ड ।

From the *American Bookseller*, New York, *August 15th, 1886.*

"We have received from Mr. Wm. Emmette Coleman, a copy of an *Appeal* issued by Babu Roy, a learned Indian scholar, to obtain funds for an issue of a faithful English translation of the *Mahâbhârata*, the great Sanskrit epic. The Babu is an enthusiast in regard to this gr religious work; he has already issued a prose translation in Bengal. and finally resolved to establish a permanent society for distributing gratuitously the great works of ancient India. This society has distributed nearly 18,000 copies of the Bengali version. Encouraged by this success, the Babu now is anxious to publish an English version, of which a number of copies will be sold to deserving students at 25 Rupees a copy, and also to raise a fund to make the society for diffusion of Indian literature as permanent as the Bible societies. It must not be for a moment supposed that this scheme has anything to do with the nonsense which the Olcotts and Blavatskys call Buddhism, esoteric or exoteric, nor even with Buddhism in its truer aspect, as in *The Light of Asia*. The *Mahâbhârata* represents the thoughts of men who extirpated Buddhism from the peninsula, and reflects the philosophy and morality of the golden days of India. "The time will come," writes Max Muller, "when every educated native will be as proud of the *Mahâbhârata* as the Greeks are of *Homer*." The circular issued by the Babu is well worth reading, and will be a revelation to many of the extent to which the great Indian poems are printed and gratuitously circulated by the princes and chiefs of India."

From the *Riligio-Philosophical Journal*, Chicago, Illinois, *August 21st, 1886.*

" * * * * * * *

It is believed that nothing approximating a complete translation of the *Mahâbhârata* exists in any European language, except the defective French version of M. Fauche; the importance, therefore, of a faithful English translation of this great epic can scarcely be over-estimated. As the native Hindus—princes, scholars, and people—have contributed so liberally in aid of the accomplishment of the gigantic task of publishing—mostly for gratuitous distribution—an English version of their greatest epic, it has been deemed not unlikely that the Orientalists of America and Europe would gladly avail themselves of the opportunity of rendering, to their Aryan brethren in India, such measure of assistance as may be in their power, in furtherance of the *magnum opus* which they have so zealously undertaken."

श्रीमहाभारतम्।

कर्णपर्व्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

वैशम्पायन उवाच। ततो द्रोणे हते राजन् दुर्य्योधनमुखा
नृपाः। भृशमुद्विग्नमनसो द्रोणपुत्रमुपागमन्॥ १॥ ते द्रोण-
मनुशोचन्तः कश्मलाभिहतौजसः। पर्य्युपासन्त शोकार्त्तास्ततः
शारद्वतीसुतम्॥ २॥ ते मुहूर्त्तं समाश्वास्य हेतुभिः शास्त्र-
निश्चितैः। रात्र्यागमे महीपालाः स्वानि वेश्मानि भेजिरे॥ ३॥
तेषु वेश्मसु कौरव्य पृथ्वीशा नाप्नुवन् सुखम्। चिन्तयन्तः क्षयं
तीव्रं न निद्रामुपलेभिरे॥ ४॥ विशेषतः सूतपुत्रो राजा चैव
सुयोधनः। दुःशासनश्च शकुनिर्न निद्रामुपलेभिरे॥ ५॥ सहिता-
स्ते निशान्ते तु दुर्य्योधननिवेशने। चिन्तयन्तः परिक्लेशान्
पाण्डवानां महात्मनाम्॥ ६॥ यत्ते द्यूतपरिक्लिष्टाः कृष्णा-
नायिता सभाम्। तत् स्मरन्तोऽन्वतप्यन्त भृशमुद्विग्नचेतसः॥७॥
तथा तेषां चिन्तयतां तान् क्लेशान् द्यूतकारितान्। दुःखेन क्षणदा
राजन् जगामाब्दशतोपमा॥ ८॥ ततः प्रभातसमये स्थिता
दिष्टस्य शासने। चक्रुरावश्यकं सर्व्वं विधिदृष्टेन कर्म्मणा॥ ९॥

ते कृत्वावश्यकार्य्याणि समाश्वस्य च भारत। योगमाज्ञापया-
मासुर्युद्धाय च विनिर्ययुः ॥ १० ॥ कर्णं सेनापतिं कृत्वा कृत-
कौतुकमङ्गलाः। वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् दधिपात्रघृताक्षतैः ॥११॥
निष्कैर्गोभिर्हिरण्यैश्च वासोभिश्च महाधनैः। वन्द्यमाना जया-
शीर्भिः सूतमागधवन्दिभिः ॥ १२ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् कृत-
पूर्वाह्णिकक्रियाः। शिबिरान्निर्ययू राजन् युद्धाय कृतनिश्चयाः
॥ १३ ॥ ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। कुरूणां
पाण्डवानाञ्च परस्परजयैषिणाम् ॥ १४ ॥ तयोर्द्विदिवसं युद्धं कुरु-
पाण्डवसेनयोः। कर्णे सेनापतौ राजन् बभूवातीव दारुणम् ॥१५॥
ततः शत्रुक्षयं कृत्वा सुमहान्तं रणे वृषः। पश्यतां धार्त्तराष्ट्राणां
फाल्गुनेन निपातितः ॥ १६ ॥ ततस्तत् सञ्जयः सर्वं गत्वा नाग-
पुरं प्रति। आचष्ट धृतराष्ट्राय यद्वृत्तं कुरुजाङ्गले ॥ १७ ॥

जनमेजय उवाच। आपगेयं हतं श्रुत्वा द्रोणञ्चापि महा-
रथम्। जगाम परमामार्त्तिं वृद्धो राजाम्बिकासुतः ॥ १८ ॥ स
श्रुत्वा निहतं कर्णं दुर्य्योधनहितैषिणम्। कथं द्विजवर प्राणा-
नधारयत दुःखितः ॥ १९ ॥ यस्मिन् जयाशां पुत्राणाममन्यत स
पार्थिवः। तस्मिन् हते स कौरव्यः कथं प्राणानधारयत् ॥ २० ॥
दुर्मरं बत मन्येऽहं नृणां कृच्छ्रेऽपि वर्त्तताम्। यत्र कर्णं हतं
श्रुत्वा नात्यजज्जीवितं नृपः ॥ २१ ॥ तथा शान्तनवं वृद्धं ब्रह्मन्
बाह्लीकमेव च। द्रोणञ्च सोमदत्तञ्च भूरिश्रवसमेव च ॥ २२ ॥
तथैव चान्यान् सुहृदः पुत्रान् पौत्रांश्च पातितान्। श्रुत्वा यन्ना-
जहात् प्राणांस्तन्मन्ये दुष्करं द्विज ॥ २३ ॥ एतानि सर्वाण्याचक्ष्व
विस्तरेण यथातथम्। न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं
महत् ॥ २४ ॥

इति कर्णपर्व्वणि जनमेजयवाक्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

———

वैशम्पायन उवाच । हते कर्णे महाराज निशि गावल्गणि-स्तदा । दीनो ययौ नागपुरमश्वैर्वातसमैर्जवे ॥ १ ॥ स हास्तिन-पुरं प्राप्तो भृशमुद्विग्नमानसः । जगाम धृतराष्ट्रस्य क्षयं प्रक्षीण-बान्धवम् ॥ २ ॥ समुद्वीक्ष्य स राजानं कश्मलाभिहतौजसम् । ववन्दे प्राञ्जलिर्भूत्वा मूर्द्ध्ना पादौ नृपस्य ह ॥ ३ ॥ सम्पूज्य च यथान्यायं धृतराष्ट्रं महीपतिम् । हा कष्टमिति चोक्त्वा स ततो वचनमाददे ॥ ४ ॥ सञ्जयोऽहं क्षितिपते कच्चिदास्ते सुखं भवान् । स्वदोषेणापदं प्राप्य कच्चिन्नाद्य विमुह्यसि ॥ ५ ॥ हितान्युक्तानि विदुरद्रोणगाङ्गेयकेशवैः । न गृहीतान्यनुस्मृत्य कच्चिन्न कुरुषे व्यथाम् ॥ ६ ॥ रामनारदकण्वाद्यैर्हितमुक्तं सभातले । न गृहीत-मनुस्मृत्य कच्चिन्न कुरुषे व्यथाम् ॥ ७ ॥ सुहृदस्त्वद्धिते युक्तान् भीष्मद्रोणमुखान् परैः । निहतान् युधि संस्मृत्य कच्चिन्न कुरुषे व्यथाम् ॥ ८ ॥ तमेवंवादिनं राजा सूतपुत्रं कृताञ्जलिम् । सुदीर्घ-मुष्णं निश्वस्य दुःखार्त्त इदमब्रवीत् ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । आपगेये हते शूरे दिव्यास्त्रवति सञ्जय । द्रोणे च परमेष्वासे भृशं मे व्यथितं मनः ॥ १० ॥ यो रथानां सहस्राणि दंशितानां दशैव ह । अहन्यहनि तेजस्वी निजघ्ने वसुसम्भवः ॥ ११ ॥ स हतो यज्ञसेनस्य पुत्रेणेह शिखण्डिना । पाण्डवेयाभिगुप्तेन भृशं मे व्यथितं मनः ॥ १२ ॥ भार्गवः प्रददौ यस्मै परमास्त्रं महात्मने । साक्षाद्रामेण यो बाल्ये धनुर्वेद उपा-कृतः ॥ १३ ॥ यस्य प्रसादात् कौन्तेया राजपुत्रा महारथाः । महारथत्वं संप्राप्तास्तथान्ये वसुधाधिपाः ॥ १४ ॥ तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन संयुगे । सत्यसन्धं महेष्वासं भृशं मे व्यथितं मनः ॥ १५ ॥ ययोर्लोके पुमानस्त्रे न समोऽस्ति चतुर्विधे । तौ द्रोणभीष्मौ श्रुत्वा तु हतौ मे व्यथितं मनः ॥ १६ ॥ त्रैलोक्ये यस्य चास्त्रेषु न पुमान् विद्यते समः । तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा

किमकुर्वत मामकाः ॥ १७ ॥ संशप्तकानाञ्च बलं पाण्डवेन महा-
त्मना। धनञ्जयेन विक्रम्य गमितं यमसादनम् ॥ १८ ॥ नारा-
यणास्त्रे च हते द्रोणपुत्रस्य धीमतः। विप्रद्रुतेष्वनीकेषु किम-
कुर्वत मामकाः ॥ १९ ॥ विप्रद्रुतानहं मन्ये निमग्नान् शोकसागरे।
प्लवमानान् हते द्रोणे भिन्ननौकानिवार्णवे ॥ २० ॥ दुर्योधनस्य
कर्णस्य भोजस्य कृतवर्मणः। मद्रराजस्य शल्यस्य द्रौणेश्चैव कृपस्य
च ॥ २१ ॥ मत्पुत्रस्य शेषस्य तथान्येषाञ्च सञ्जय। विप्र-
द्रुतेष्वनीकेषु मुखवर्णोऽभवत् कथम् ॥ २२ ॥ एतत् सर्वं यथा वृत्तं
तत्त्वं गावल्गणे रणे। आचक्ष्व पाण्डवेयानां मामकानाञ्च विक्र-
मम् ॥ २३ ॥

सञ्जय उवाच। तवापराधाद्यद्वृत्तं कौरवेयेषु मारिष।
तच्छ्रुत्वा मा व्यथां कार्षीर्दिष्टे न व्यथते बुधः ॥ २४ ॥ यस्मा-
दभावो भावो वा भवेदर्थो नरं प्रति। अप्राप्तौ तस्य वा प्राप्तौ न
बुधः कुरुते व्यथाम् ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। न व्यथाभ्यधिका काचिद्विद्यते मम सञ्जय।
दिष्टमेतत्परं मन्ये कथयस्व यथेच्छकम् ॥ २६ ॥

इति कर्णपर्वणि सञ्जयधृतराष्ट्रसंवादे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। हते द्रोणे महेष्वासे तव पुत्रा महारथाः।
बभूवुरस्वस्थमुखा विषण्णा गतचेतसः ॥ १ ॥ अवाङ्मुखाः शस्त्र-
भृतः सर्व एव विशाम्पते। अप्रेक्षमाणाः शोकार्त्ता नाभ्यभाषन्
परस्परम् ॥ २ ॥ तान् दृष्ट्वा व्यथिताकारान् सैन्यानि तव भारत।
ऊर्द्धमेव निरैक्षन्त दुःखत्रस्तान्यनेकशः ॥ ३ ॥ शस्त्राण्येषान्तु
राजेन्द्र शोणिताक्तान्यनेकशः। प्राभ्रश्यन्त कराग्रेभ्यो दृष्ट्वा द्रोणं

हतं युधि ॥ ४ ॥ तानि बहून्यनेकानि लम्बमानानि भारत । अदृश्यन्त महाराज नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ५ ॥ तथा तत् स्तिमितं दृष्ट्वा गतसत्त्वमवस्थितम् । बलं तव महाराज राजा दुर्य्योधनोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ भवतां बाहुवीर्य्यं हि समाश्रित्य मया युधि । पाण्डवेयाः समाहूता युद्धञ्चेदं प्रवर्त्तितम् ॥ ७ ॥ तदिदं निहते द्रोणे विषस्वमिव लक्ष्यते । युध्यमानाश्च समरे योधा वध्यन्ति सर्वशः ॥ ८ ॥ जयो वापि वधो वापि युध्यमानस्य संयुगे । भवेत् किमत्र चित्रं वै युध्यध्वं सर्वतोमुखाः ॥ ९ ॥ पश्यध्वञ्च महात्मानं कर्णं वैकर्त्तनं युधि । प्रचरन्तं महेष्वासं दिव्यैरस्त्रैर्महाबलम् ॥ १० ॥ यस्य वै युधि सन्त्रासात् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । निवर्त्तते सदा मन्दः सिंहात् क्षुद्रमृगो यथा ॥ ११ ॥ येन नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः । मानुषेणैव युद्धेन तामवस्थां प्रवेशितः ॥ १२ ॥ येन दिव्यास्त्रवित् शूरो मायावी स घटोत्कचः । अमोघया रणे शक्त्या निहतो भैरवं नदन् ॥ १३ ॥ तस्य दुष्पारवीर्य्यस्य सत्यसन्धस्य धीमतः । बाह्वोर्द्रविणमक्षय्यमद्य द्रक्ष्यथ संयुगे ॥ १४ ॥ द्रोणपुत्रस्य विक्रान्तं राधेयस्यैव चोभयोः । पाण्डुपाञ्चालसैन्येषु द्रक्ष्यथाद्य महात्मनोः ॥ १५ ॥ सर्व्व एव भवन्तश्च शक्ताः प्रत्येकशोऽपि वा । पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं ससैन्यान् किमु संहताः । वीर्य्यवन्तः कृतास्त्राश्च द्रक्ष्यथाद्य परस्परम् ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा ततः कर्णं चक्रे सेनापतिं तदा । तव पुत्रो महावीर्य्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥ १७ ॥ सैनापत्यमवाप्याथ कर्णो राजन् महारथः । सिंहनादं विनद्योच्चैः प्रायुध्यत रणोत्कटः ॥ १८ ॥ स सृञ्जयानां सर्व्वेषां पाञ्चालानाञ्च पश्यताम् । केकयानां विदेहानामकरोत् कदनं महत् ॥ १९ ॥ तस्येषुधाराः शतशः प्रादुरासन् शरासनात् । अग्रे पुङ्खेषु संसक्ता

यथा भ्रमरपङ्क्तयः ॥ २० ॥ स पीड़यित्वा पाञ्चालान् पाण्डवांश्च तरस्विनः । हत्वा सहस्रशो योधानर्ज्जुनेन निपातितः ॥ २१ ॥

इति कर्णपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । शोकस्यान्तमपश्यन् वै हतं मेने सुयोधनम् । विह्वलः पतितो भूमौ नष्टचेता इव द्विपः ॥ १ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ विह्वले राजसत्तमे । आर्त्तनादो महानासीत् स्त्रीणां भरतसत्तम ॥ स शब्दः पृथिवीं कृत्स्नां पूरयामास सर्व्वशः ॥ २ ॥ शोकार्णवे महाघोरे निमग्ना भरतस्त्रियः । रुरुदुर्भृशसन्तप्ता अतीवोद्विग्नमानसाः ॥ ३ ॥ राजानञ्च समासाद्य गान्धारी भरतर्षभ । निःसंज्ञा पतिता भूमौ सर्व्वाण्यन्तःपुराणि च ॥ ४ ॥ ततस्ताः सञ्जयो राजन् समाश्वासयदातुराः । मुह्यमानाः सुबहुशो मुञ्चन्तीर्वारि नेत्रजम् ॥ ५ ॥ समाश्वस्ताः स्त्रियस्तास्तु वेपमाना मुहुर्मुहुः । कदल्य इव वातेन धूयमानाः समन्ततः ॥ ६ ॥ राजानं विदुरश्चापि प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् । आश्वासयामास तदा सिञ्चंस्तोयेन कौरवम् ॥ ७ ॥ स लब्ध्वा शनकैः संज्ञां ताश्च विज्ञाय योषितः । उन्मत्त इव राजा तु स्थितस्तूष्णीं विशाम्पते ॥ ८ ॥ ततो ध्यात्वा चिरं कालं निश्वसंश्च पुनः पुनः । स्वान् पुत्रान् गर्हयामास बहु मेने च पाण्डवान् ॥ ९ ॥ गर्हयंश्चात्मनो बुद्धिं शकुनेः सौबलस्य च । ध्यात्वा च सुचिरं कालं वेपमानो मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥ संस्तभ्य च मनो भूयो राजा धैर्य्यसमन्वितः । पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्य्यपृच्छत सञ्जयम् ॥ ११ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । त्वया यत् कथितं वाक्यं श्रुतं सञ्जय तन्मया । कच्चिद्दुर्य्योधनः सूत न गतो वै यमक्षयम् ॥ १२ ॥

जयी निराशः पुत्रो मे सततं जयकामुकः । ब्रूहि सञ्जय तत्त्वेन पुनरुक्तां कथामिमाम् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तोऽब्रवीत् सूतो राजानं जनमेजय । हतो वैकर्त्तनो राजन् सह पुत्रैर्महारथः । भ्रातृभिश्च महेष्वासैः सूतपुत्रैस्तनुत्यजैः ॥ १४ ॥ दुःशासनश्च निहतः पाण्डवेन यशस्विना । पीतञ्च रुधिरं कोपात् भीमसेनेन संयुगे ॥ १५ ॥

इति कर्णपर्व्वणि धृतराष्ट्रशोके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । अब्रवीत् सञ्जयं सूतं शोकव्याकुलचेतनः ॥ १ ॥ दुष्प्रणीतेन मे तात पुत्रस्यादीर्घदर्शिनः । हतं वैकर्त्तनं श्रुत्वा तन्मे मर्म्माणि कृन्तति ॥ २ ॥ तत्र मे संशयं छिन्धि दुःखपारं तितीर्षतः । कुरूणां पाण्डवानाञ्च के तु जीवन्ति के मृताः ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । हतः शान्तनवो राजन् दुराधर्षः प्रतापवान् । हत्वा सञ्जयपाञ्चालान् भीष्मोऽथ दशभिर्द्दिनैः ॥ ४ ॥ ततो द्रोणो महेष्वासः पाञ्चालानामनीकिनीम् । निहत्य युधि दुर्द्धर्षः पश्चाद्रुक्मरथो हतः ॥ ५ ॥ हतशिष्टस्य भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना । अर्द्धं निहत्य सैन्यस्य कर्णो वैकर्त्तनो हतः ॥ ६ ॥ विविंशतिर्महाराज राजपुत्रो महाबलः । आनर्त्तयोधान् शतशो निहत्य निहतो युधि ॥ ७ ॥ अथ पुत्रो विकर्णस्ते क्षत्रधर्म्ममनुस्मरन् । क्षीणवाहायुधः शूरः स्थितोऽभिमुखः परान् ॥ ८ ॥ घोररूपान् परिक्लेशान् दुर्य्योधनकृतान् बहून् । प्रतिज्ञां स्मरता चैव भीमसेनेन पातितः ॥ ९ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ राजपुत्रौ महाबलौ । कृत्वा नसुकरं कर्म्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥ १० ॥ सिन्धुराष्ट्रमुखानीह दशराष्ट्राणि यस्य वै । वशे तिष्ठन्ति वीरस्य

यः स्थितस्तव शासने ॥ ११ ॥ अक्षौहिणीर्दशैकाञ्च निर्जित्य
निशितैः शरैः । अर्ज्जुनेन हतो राजन् महावीर्य्यो जयद्रथः ॥१२॥
तथा दुर्य्योधनसुतस्तरस्वी युद्धदुर्म्मदः । वर्त्तमानः पितुः शास्त्रे
सौभद्रेण निपातितः ॥ १३ ॥ तथा दौःशासनिः शूरो बाहुशाली
रणोत्कटः । द्रौपदेयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ १४ ॥
किरातानामधिपतिः सागरानूपवासिनाम् । देवराजस्य धर्म्मात्मा
प्रियो बहुमतः सखा ॥ १५ ॥ भगदत्तो महीपालः क्षत्रधर्म्मरतः
सदा । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ १६ ॥ तथा
कौरवदायादः सौमदत्तिर्महायशाः । हतो भूरिश्रवा राजन्
शूरः सात्यकिना युधि ॥ १७ ॥ श्रुतायुरपि चाम्बष्ठः क्षत्रियाणां
धुरन्धरः । चरन्नभीतवत् सङ्ख्ये निहतः सव्यसाचिना ॥ १८ ॥
तव पुत्रः सदामर्षी कृतास्त्रो युद्धदुर्म्मदः । दुःशासनो महाराज
भीमसेनेन पातितः ॥ १९ ॥ यस्य राजन् गजानीकं बहुसाहस्रम-
द्भुतम् । सुदक्षिणः स सङ्ग्रामे निहतः सव्यसाचिना ॥ २० ॥
कोशलानामधिपतिर्हत्वा बहुमतान् परान् । सौभद्रेणेह विक्रम्य
गमितो यमसादनम् ॥ २१ ॥ बहुशो योधयित्वा च भीमसेनं महा-
रथम् । चित्रसेनस्तव सुतो भीमसेनेन पातितः ॥ २२ ॥ मद्र-
राजानुजः शूरः परेषां भयवर्द्धनः । असिचर्म्मधरः श्रीमान् सौभ-
द्रेण निपातितः ॥ २३ ॥ समः कर्णस्य समरे यः स कर्णस्य
पश्यतः । वृषसेनो महातेजाः शीघ्रास्त्रो दृढविक्रमः ॥ २४ ॥
अभिमन्योर्वधं स्मृत्वा प्रतिज्ञामपि चात्मनः । धनञ्जयेन विक्रम्य
गमितो यमसादनम् ॥ २५ ॥ नित्यं प्रसक्तवैरो यः पाण्डवैः
पृथिवीपतिः । विश्राव्य वैरं पार्थेन श्रुतायुः स निपातितः ॥ २६ ॥
शल्यपुत्रस्तु विक्रान्तः सहदेवेन मारिष । हतो रुक्मरथो राजन्
भ्राता मातुलजो युधि ॥ २७ ॥ राजा भगीरथो वृद्धो बृहत्-
क्षत्रश्च कैकयः । पराक्रमन्तौ विक्रान्तौ निहतौ वीर्य्यवत्तरौ ॥२८॥

भगदत्तसुतो राजन् कृतप्रज्ञो महाबलः। श्येनवच्चरता सङ्ख्ये
नकुलेन निपातितः ॥ २९ ॥ पितामहस्तव तथा वाह्लिकः सह
वाह्लिकैः। निहतो भीमसेनेन महाबलपराक्रमः ॥ ३० ॥ जयत्-
सेनस्तथा राजन् जारासन्धिर्महाबलः। मागधो निहतः सङ्ख्ये
सौभद्रेण महात्मना ॥ ३१ ॥ पुत्रस्ते दुर्मुखो राजन् दुःसहश्च
महारथः। गदया भीमसेनेन निहतौ शूरमानिनौ ॥ ३२ ॥
दुर्मर्षणो दुर्विषहो दुर्जयश्च महारथः। कृत्वा नसुकरं कर्म गता
वैवस्वतक्षयम् ॥ ३३ ॥ उभौ कलिङ्गवृषभौ भ्रातरौ युद्धदुर्मदौ।
कृत्वा नसुकरं कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥ ३४ ॥ सचिवो वृषवर्मा
ते सूतः परमवीर्य्यवान्। भीमसेनेन विक्रम्य गमितो यमसादनम्
॥ ३५ ॥ तथैव पौरवो राजा नागायुतबलो महान्। सगणः
पाण्डुपुत्रेण निहतः सव्यसाचिना ॥ ३६ ॥ वसातयो महाराज
द्विसाहस्राः प्रहारिणः। शूरसेनाश्च विक्रान्ताः सर्वे युधि निपा-
तिताः ॥ ३७ ॥ अभीषाहाः कवचिनः प्रहरन्तो रणोत्कटाः।
शिवयश्च रथोदाराः कलिङ्गसहिता हताः ॥ ३८ ॥ गोकुले नित्य-
संवृद्धा युद्धे परमकोपनाः। तेऽपावृत्तकवीराश्च निहताः सव्य-
साचिना ॥ ३९ ॥ श्रेणयो बहुसाहस्राः संशप्तकगणाश्च ये। ते
सर्वे पार्थमासाद्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ४० ॥ स्यालौ तव महा-
राज राजानौ वृषकाचलौ। त्वदर्थमतिविक्रान्तौ निहतौ सव्य-
साचिना ॥ ४१ ॥ उग्रकर्मा महेष्वासो नामतः कर्मतस्तथा।
शाल्वराजो महाबाहुर्भीमसेनेन पातितः ॥ ४२ ॥ ओघवांश्च महा-
राज वृहन्तः सहितौ रणे। पराक्रमन्तौ मित्रार्थे गतौ वैवस्वत-
क्षयम् ॥ ४३ ॥ तथैव रथिनां श्रेष्ठः क्षेमधूर्त्तिर्विशाम्पते। निहतो
गदया राजन् भीमसेनेन संयुगे ॥ ४४ ॥ तथा राजा महेष्वासो
जलसन्धो महाबलः। सुमहत् कदनं कृत्वा हतः सात्यकिना रणे
॥ ४५ ॥ अलायुधो राक्षसेन्द्रः खरबन्धुरयानवान्। घटोत्कचेन

विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ४६ ॥ राधेयाः सूतपुत्राश्च भ्रातरश्च महारथाः। कैकेयाः सर्वशश्चापि निहताः सव्यसाचिना ॥ ४७ ॥ मालवा मद्रकाश्चैव द्रविड़ाश्चोग्रविक्रमाः। यौधेयाश्च ललित्याश्च क्षुद्रकाश्चाप्युशीनराः ॥ ४८ ॥ मावेल्लकास्तुण्डिकेराः सावित्रीपुत्रकाश्च ये। प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च मारिष ॥ ४९ ॥ पत्तीनां निहताः सङ्घा हयानां प्रयुतानि च। रथव्रजाश्च निहता हताश्च वरवारणाः ॥ ५० ॥ सध्वजाः सायुधाः शूराः सवर्माम्बरभूषणाः। कालेन महता यत्ताः कुलशीलविवर्द्धिताः ॥ ५१ ॥ ते हताः समरे सर्वे पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा। अन्ये तथामितबलाः परस्परवधैषिणः ॥ ५२ ॥ एते चान्ये च बहवो राजानः सगणा रणे। हताः सहस्रशो राजन् यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ५३ ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः कर्णार्जुनसमागमे। महेन्द्रेण यथा वृत्रो यथा रामेण रावणः ॥ ५४ ॥ यथा कृष्णेन नरको मुरश्च निहतो रणे। कार्त्तवीर्य्यश्च रामेण भार्गवेण बलीयसा ॥ ५५ ॥ सज्ञातिबान्धवः शूरः समरे युद्धदुर्मदः। रणं कृत्वा महद्युद्धं घोरं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ५६ ॥ हतः स्कन्देन महिषो यथा रुद्रेण चान्धकः। तथार्ज्जुनेन निहतो द्वैरथे युद्धदुर्मदः ॥ ५७ ॥ सामात्यबान्धवो राजन् कर्णः प्रहरतां वरः। जयाशा धार्त्तराष्ट्राणां वैरस्य च मुखं यतः ॥ ५८ ॥ तीर्णं तत् पाण्डवैरद्य यत् पुरा नावबुध्यसे। उच्यमानो महाराज बन्धुभिर्हितवादिभिः। तदिदं समनुप्राप्तं व्यसनं सुमहात्ययम् ॥ ५९ ॥ पुत्राणां राज्यकामानां त्वया राजन् हितैषिणा। अहितान्येव चीर्णानि तेषां तत्फलमागतम् ॥ ६० ॥

इति कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। आख्याता मामकास्तात निहता युधि पाण्डवैः। निहतान् पाण्डवेयानां मामकैर्ब्रूहि सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। कुन्तयो युधि विक्रान्ता महासत्त्वा महाबलाः। सानुबन्धाः सहामात्या भीष्मेण युधि पातिताः ॥ २ ॥ नारायणा बलवाश्च रामाश्च शतशो रणे। अनुरक्ताश्च विजये भीष्मेण युधि पातिताः ॥ ३ ॥ समः किरीटिना सङ्ख्ये वीर्य्येण च बलेन च। सत्यजित् सत्यसन्धेन द्रोणेन निहतो युधि ॥ ४ ॥ पाञ्चालानां महेष्वासाः सर्व्वे युद्धविशारदाः। द्रोणेन सह सङ्गम्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ५ ॥ तथा विराटद्रुपदौ वृद्धौ सहसुतौ नृपौ। पराक्रमन्तौ मित्रार्थे द्रोणेन निहतौ रणे ॥ ६ ॥ यो बाल एव समरे सम्मितः सव्यसाचिना। केशवेन च दुर्द्धर्षो बलदेवेन वा विभो ॥ ७ ॥ परेषां कदनं कृत्वा महारणविशारदः। परिवार्य्य महामात्रैः षड्भिः परमकै रथैः ॥ ८ ॥ अशक्नुवद्भिर्बीभत्सुमभिमन्युर्निपातितः। तं कृतं विरथं वीरं क्षत्रधर्म्मे व्यवस्थितम्। दौःशासनिर्म्महाराज सौभद्रं हतवान्रणे ॥ ९ ॥ पटच्चरनिहन्ता च महत्या सेनया वृतः। अम्बष्ठसहितः श्रीमान् मित्रहेतोः पराक्रमन् ॥ १० ॥ आसाद्य लक्ष्मणं वीरं दुर्य्योधनसुतं रणे। सुमहत् कदनं कृत्वा गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ११ ॥ बृहन्तस्तु महेष्वासः कृतास्त्रो युद्धदुर्म्मदः। दुःशासनेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ १२ ॥ मणिमान् दण्डधारश्च राजानौ युद्धदुर्म्मदौ। पराक्रमन्तौ मित्रार्थे द्रोणेन विनिपातितौ ॥ १३ ॥ अंशुमान् भोजराजश्च सहसैन्यो महारथः। भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ १४ ॥ सामुद्रश्चित्रसेनश्च सह पुत्रेण भारत। समुद्रसेनेन बलात् गमितो यमसादनम् ॥ १५ ॥ अनूपवासी नीलश्च व्याघ्रदत्तश्च वीर्य्यवान्। अश्वत्थाम्ना महाराज गमितौ यमसादनम् ॥ १६ ॥ चित्रायुधश्चित्रयोधी कृत्वा तौ कदनं महत्।

चित्रमार्गेण विक्रम्य विकर्णेन हतो युधि ॥ १७ ॥ वृकोदरसमो
युद्धे वृतः कैकेययोधिभिः। कैकेयेन च विक्रम्य भ्रात्रा भ्राता
निपातितः ॥ १८ ॥ जनमेजयो गदायोधी पार्वतीयः प्रतापवान्।
दुर्मुखेन महाराज तव पुत्रेण पातितः ॥ १९ ॥ रोचमानौ नर-
श्रेष्ठौ रोचमानौ ग्रहाविव। द्रोणेन युगपद्राजन् दिवं संप्रापितौ
शरैः ॥ २० ॥ नृपाश्चान्ये प्रयुध्यन्तः पराक्रान्ता विशाम्पते। कृत्वा
नसुकरं कर्म गता वैवस्वतक्षयम् ॥ २१ ॥ पुरुजित् कुन्तिभोजश्च
मातुलः सव्यसाचिनः। सङ्ग्रामे निर्ज्जितांल्लोकान् गमितो द्रोण-
सायकैः ॥ २२ ॥ अभिभूः काशिराजश्च बहुभिः काशिभिर्वृतः।
वसुदानस्य पुत्रेण न्याजितो देहमाहवे ॥ २३ ॥ अमितौजा युधा-
मन्युरुत्तमौजाश्च वीर्य्यवान्। निहत्य शतशः शूरानस्मदीयैर्निपा-
तिताः ॥ २४ ॥ मित्रवर्मा च पाञ्चालाः क्षत्रधर्मा च भारत।
द्रोणेन परमेष्वासौ गमितौ यमसादनम् ॥ २५ ॥ शिखण्डितनयो
वीरः क्षत्रदेवो युधाम्पतिः। लक्ष्मणेन हतो राजंस्तव पौत्रेण
मारिष ॥ २६ ॥ सुचित्रश्चित्रवर्मा च पितापुत्रौ महाबलौ। प्रच-
रन्तौ रणे वीरौ द्रोणेन विनिपातितौ ॥ २७ ॥ वार्द्धक्षेमिर्महा-
राज समुद्र इव पर्वणि। आयुधक्षयमासाद्य प्रशान्तिं परमां
गतः ॥ २८ ॥ सेनाविन्दुः कुरुश्रेष्ठः शास्त्रवान् प्रदहन् युधि।
वाह्लिकेन महाराज कौरवेण निपातितः ॥ २९ ॥ धृष्टकेतुर्महा-
राज चेदीनां प्रवरो रथः। कृत्वा नसुकरं कर्म गतो वैवस्वत-
क्षयम् ॥ ३० ॥ तथा सत्यधृतिर्वीरः कृत्वा कदनमाहवे। पाण्ड-
वार्थे पराक्रान्तो गमितो यमसादनम् ॥ ३१ ॥ पुत्रस्तु शिशुपालस्य
सुकेतुः पृथिवीपतिः। निहत्य शात्रवान् सङ्ख्ये द्रोणेन निहतो
युधि ॥ ३२ ॥ विराटपुत्रः शङ्खस्तु उत्तरश्च महाबलः। कुर्वन्तौ
दुष्करं कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥ ३३ ॥ तथा सत्यधृतिर्मातृस्त्रो
मदिराश्वश्च वीर्य्यवान्। सूर्य्यदत्तश्च विक्रान्तो निहतो द्रोण-

सायकैः ॥ ३४ ॥ श्रेणिमांस्तु महाराज युध्यमानः पराक्रमी।
कृत्वा नसुकरं कर्म गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ३५ ॥ तथैव युधि
विक्रान्तो मागधः परमास्त्रवित्। भीष्मेण निहतो राजन् शेते-
ऽद्य परवीरहा ॥ ३६ ॥ वसुदानश्च कदनं कुर्वाणोऽतीव संयुगे।
भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ३७ ॥ एते चान्ये च
बहवः पाण्डवानां महारथाः। हता द्रोणेन विक्रम्य यन्मां त्वं
परिपृच्छसि ॥ ३८ ॥

इति कर्णपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। मामकस्यास्य सैन्यस्य हतशेषस्य सञ्जय।
अवशेषं न पश्यामि मर्दिते ककुदे सति ॥ १ ॥ तौ हि वीरौ
महेष्वासौ मदर्थं कुरुसत्तमौ। भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा को न्वर्थो
जीविते सति ॥ २ ॥ न मृष्यामि च राधेयं हतमाहवशोभिनम्।
यस्य बाह्वोर्बलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतम् ॥ ३ ॥ हतप्रवीरे
सैन्येऽस्मिन्मामके वदतां वर। अहतान् शंस मे सूत येऽत्र
जीवन्ति केचन ॥ ४ ॥ एतेषु निहतेष्वद्य ये त्वया परिकीर्त्तिताः।
येऽपि जीवन्ति ते सर्वे मृता एवेति मे मतिः ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच। यस्मिन्महास्त्राणि समर्पितानि चित्राणि
शुभ्राणि चतुर्विधानि। दिव्यानि राजन्निहितानि चैव द्रोणेन
वीरे द्विजसत्तमेन ॥ ६ ॥ महारथः कृतिमान् क्षिप्रहस्तो दृढा-
युधो दृढमुष्टिर्दृढेषुः। स दूरपाती द्रोणसुतो महात्मा व्यवस्थितो
योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ७ ॥ आनर्त्तवासी हृदिकात्मजोऽसौ महा-
रथः सात्वतानां वरिष्ठः। स्वयं भोजः कृतवर्म्मा त्वदर्थे व्यवस्थितो
योद्धुकामः कृतास्त्रः ॥ ८ ॥ आर्त्तायनिः समरे दुष्प्रकम्प्यः सेना-
ग्रणीः प्रथमस्तावकानाम्। यः स्वस्रीयान् पाण्डवेयान् विसृज्य

सत्यां वाचं तां चिकीर्षुस्तरस्वी ॥ ९ ॥ तेजोवधं सूतपुत्रस्य सङ्ख्ये प्रतिश्रुत्याजातशत्रोः पुरस्तात् । दुराधर्षः शक्रसमानवीर्य्यः शल्यः स्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ १० ॥ आजानेयैः सैन्धवैः पार्वतीयै-र्नदीजकाम्बोजवनायुवाह्लिकैः । गान्धारराजः सुबलेन युक्तो व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ११ ॥ शारद्वतो गौतमश्चापि राज-महाबलो बहुचित्रास्त्रयोधी । धनुश्चित्रं सुमहद्भारसाहं व्यव-स्थितो योद्धुकामः प्रगृह्य ॥ १२ ॥ महाधनुः केकयराजपुत्रः सदश्वयुक्तञ्च पताकिनञ्च । रथाग्रमारुह्य नरप्रवीरो व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ १३ ॥ तथा सुतस्ते ज्वलनार्कतुल्यं रथं समा-स्थाय कुरुप्रवीरः । व्यवस्थितः पुत्रमित्रो नरेन्द्र व्यभ्रे सूर्य्यो भ्राजमानो यथा खे ॥ १४ ॥ दुर्य्योधनो नागकुलस्य मध्ये महा-वीर्य्यः सह सैन्यप्रवीरैः । रथेन जाम्बूनदभूषणेन व्यवस्थितः समरे योत्स्यमानः ॥ १५ ॥ स राजमध्ये पुरुषप्रवीरो रराज जाम्बूनदचित्रवर्मा । पद्मप्रभो वह्निरिवाल्पधूमो मेघान्तरे सूर्य्य इव प्रकाशः ॥ १६ ॥ तथा सुषेणोऽप्यसिचर्मपाणिस्तवात्मजः सत्यसेनश्च वीरः । व्यवस्थितौ चित्रसेनेन सार्द्धं हृष्टात्मानौ समरे योद्धुकामौ ॥ १७ ॥ ह्रीनिषेवा भारतराजपुत्राश्चित्रायुधः श्रुत-शर्मा जयश्च । शलश्च सत्यव्रतदुःशलौ च व्यवस्थिता बलिनो योद्धु-कामाः ॥ १८ ॥ कैतव्यानामधिपः शूरमानी रणे चरन् शत्रुहा राजपुत्रः । पत्ती हयी नागरथप्रयायी व्यवस्थितो योद्धुकाम-स्त्वदर्थे ॥ १९ ॥ वीरः श्रुतायुश्च श्रुतायुधश्च चित्राङ्गदश्चित्रवर्मा तथैव । व्यवस्थिता योद्धुकामा नराग्र्याः प्रहारिणो मानिनः सत्यसन्धाः ॥ २० ॥ कर्णात्मजः सत्यसन्धो महात्मा व्यवस्थितः समरे योद्धुकामः । अथापरौ कर्णसुतौ वरास्त्रौ व्यवस्थितौ लघुहस्तौ नरेन्द्र । बलं महद्दुर्भिदमल्पवीर्य्यैः समाश्रितौ यात्सर्य-मानौ त्वदर्थे ॥ २१ ॥ एतैश्च मुख्यैरपरैश्च राजन् योधप्रवीरै-

र्जनितप्रभावैः । व्यवस्थितो नागकुलस्य मध्ये यथा महेन्द्रः कुरु-
राजो जयाय ॥ २२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । आख्याता जीवमाना ये परेभ्योऽपि यथा-
तथम् । इतीदमवगच्छामि व्यक्तमर्थाभिपत्तितः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवन्नेव तदा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
हतप्रवीरभूयिष्ठं किञ्चिच्छेषं बलं स्वकम् ॥ २४ ॥ श्रुत्वा तु मोह-
मगमच्छोकव्याकुलचेतनः । मुह्यमानोऽब्रवीच्चापि मुहूर्त्तं तिष्ठ
सञ्जय ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । व्याकुलं मे मनस्तात श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
मनो मुह्यति चाङ्गानि न च शक्नोमि धारितुम् ॥ २६ ॥ इत्येव-
मुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । नष्टचित्तस्तथा सोऽथ पपात
जगतीपतिः ॥ २७ ॥

इति कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जनमेजय उवाच । श्रुत्वा कर्णं हतं युद्धे पुत्रांश्चैव निपा-
तितम् । नरेन्द्रः किञ्चिदाश्वस्तो द्विजश्रेष्ठ किमब्रवीत् ॥ १ ॥
प्राप्तवान् परमं दुःखं पुत्रव्यसनजं महत् । तस्मिन् यदुक्तवान्
काले तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा कर्णस्य निधनमश्रद्धेयमिवा-
द्भुतम् । भूतसम्मोहनं भीमं मेरोः प्रपतनं यथा ॥ ३ ॥ चित्त-
मोहमिवायुक्तं भार्गवस्य महामतेः । पराजयमिवेन्द्रस्य द्विषद्भ्यो
भीमकर्मणः ॥ ४ ॥ दिवः प्रपतनं भानोरुर्व्यामिव महाद्युतेः ।
संशोषणमिवाचिन्त्यं समुद्रस्याक्षयाम्भसः ॥ ५ ॥ महीवियद्दिग-
म्बूनां सर्वनाशमिवाद्भुतम् । कर्म्मणोरिव वैफल्यमुभयोः पुण्य-
पापयोः ॥ ६ ॥ सञ्चिन्त्य निपुणं बुद्ध्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

नेदमस्तीति सञ्चिन्त्य कर्णस्य समरे वधम् ॥ ७ ॥ प्राणिनामेव-
मन्येषां स्यादपीति विचार्य्य सः । शोकाग्निना दह्यमानो दह्य-
मान इवोरगः ॥ ८ ॥ विस्रस्ताङ्गः श्वसन् दीनो हाहेत्युक्त्वा सुदुः-
खितः । विललाप महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सञ्जयाधिरथिर्वीरः सिंहद्विरदविक्रमः ।
ऋषभप्रतिमस्कन्धो वृषभाक्षगतिस्वनः ॥ १० ॥ ऋषभो वृषभस्येव
यो युद्धे न निवर्त्तते । शत्रोरपि महेन्द्रस्य वज्रसंहननो युवा
॥ ११ ॥ यस्य ज्यातलशब्देन शरवृष्टिरवेण च । नराश्वरथ-
मातङ्गा नाधितिष्ठन्ति संयुगे ॥ १२ ॥ यमाश्रित्य महाबाहुं द्विषत्-
सङ्घघ्नमच्युतम् । दुर्य्योधनोऽकरोद्वैरं पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ॥ १३ ॥
स कथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णः पार्थेन संयुगे । निहतः पुरुषव्याघ्रः
प्रसह्यासह्यविक्रमः ॥ १४ ॥ यो नामन्यत वै नित्यमच्युतञ्च धन-
ञ्जयम् । न वृष्णीन्नाहितानन्यान् स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १५ ॥
शार्ङ्गगाण्डीवधन्वानौ सहितावपराजितौ । अहं दिव्याद्रथादेकः
पातयिष्यामि संयुगे ॥ १६ ॥ इति यः सततं मन्दमवोचल्लोभ-
मोहितम् । दुर्य्योधनमवाचीनं राज्यकामुकमातुरम् ॥ १७ ॥
यश्चाजैषीदतिबलानमित्रानतिदुर्जयान् । गान्धारान्मद्रकान् मत्-
स्यांस्त्रिगर्त्तांस्तङ्गणान् खशान् ॥ १८ ॥ पाञ्चालांश्च विदेहांश्च
कुलिन्दान् काशिकोशलान् । सुह्मानङ्गांश्च वङ्गांश्च निषधान्
पुण्ड्रकीचकान् ॥ १९ ॥ वत्सान् कलिङ्गांस्तरलानश्मकानृषिका-
नपि । यो जित्वा समरे वीरांश्चक्रे बलिभृतः पुरा ॥ २० ॥ शर-
व्रातैः सुनिशितैः सुतीक्ष्णैः कङ्कपत्रिभिः । दुर्य्योधनस्य वृद्ध्यर्थं
वर्त्तते यो जयाय च ॥ २१ ॥ सेनागोपश्च स कथं शत्रुभिः पर-
मास्त्रवित् । घातितः पाण्डवैः शूरैः समरे बलशालिभिः ॥ २२ ॥
वृषो महेन्द्रो देवेषु वृषः कर्णो नरेष्वपि । तृतीयमन्यं लोके-
ऽस्मिन् वृषं नैवानुशुश्रुम ॥ २३ ॥ उच्चैःश्रवा वरोऽश्वानां राज्ञां

वैश्रवणो वरः । वरो महेन्द्रो देवानां कर्णः प्रहरतां वरः ॥ २४ ॥
सोऽजितः पार्थिवैः शूरैः समर्थैर्वीर्य्यशालिभिः । दुर्य्योधनस्य
हृदयं कृत्स्नामुर्वीमयाजयत् ॥ २५ ॥ यं लब्ध्वा मागधो राजा
सान्त्वमानार्थगौरवैः । अरौत्सीत् पार्थिवं क्षत्रमृते कौरवयादवान् ॥ २६ ॥ तं श्रुत्वा निहतं कर्णं द्वैरथे सव्यसाचिना ।
शोकार्णवे निमग्नोऽस्मि समुद्रे भिन्ननौरिव ॥ २७ ॥ नृवर्षं निहतं
श्रुत्वा द्वैरथे रथिनां वरम् । शोकार्णवे निमग्नोऽहमप्लवः सागरे
यथा ॥ २८ ॥ ईदृशैर्यद्यहं दुःखैर्न विनश्यामि सञ्जय । वज्राद्दृढतरं मन्ये हृदयं मम दुर्भिदम् ॥ २९ ॥ ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणामिमं श्रुत्वा पराभवम् । को मदन्यः पुमान् लोके न जह्यात् सूत
जीवितम् ॥ ३० ॥ विषमग्निं प्रपातं वा पर्व्वताग्रादहं वृणे । न
हि शक्ष्यामि दुःखानि सोढुं कष्टानि सञ्जय ॥ ३१ ॥

इति कर्णपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । श्रिया कुलेन यशसा तपसा च श्रुतेन च ।
त्वामद्य सन्तो मन्यन्ते ययातिमिव नाहुषम् ॥ १ ॥ श्रुते महर्षिप्रतिमः कृतकृत्योऽसि पार्थिव । पर्य्यवस्थापयात्मानं मा विषादे
मनः कृथाः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । दैवमेव परं मन्ये पौरुषन्तु निरर्थकम् ।
यत्र शालप्रतीकाशः कर्णोऽवध्यत संयुगे ॥ ३ ॥ हत्वा युधिष्ठिरानीकं पाञ्चालानां रथव्रजान् । प्रताप्य शरवर्षेण दिशः सर्व्वा
महारथः ॥ ४ ॥ मोहयित्वा रणे पार्थान् वज्रहस्त इवासुरान् ।
कथं स निहतः शेते वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ५ ॥ शोकस्यान्तं न
पश्यामि समुद्रस्येव विप्लुतः । चिन्ता मे वर्द्धते तीव्रा मुमूर्षा चापि
जायते ॥ ६ ॥ कर्णस्य निधनं श्रुत्वा विजयं फाल्गुनस्य च ।

अशक्यमहं मन्ये वधं कर्णस्य सञ्जय ॥ ७ ॥ वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम। यत् श्रुत्वा निहतं कर्णं न दीर्य्यति सहस्रधा ॥ ८ ॥ आयुर्नूनं सुदीर्घं मे विहितं दैवतैः पुरा। यत्र कर्णं हतं श्रुत्वा जीवाम्यद्य सुदुःखितः। धिग्जीवितमिदञ्चैव सुहृद्धीनस्य सञ्जय ॥ ९ ॥ अद्य चाहं दशामेतां गतः सञ्जय गर्हिताम्। कृपणं वर्त्तयिष्यामि शोच्यः सर्वस्य मन्दधीः ॥ १० ॥ अहमेव पुरा भूत्वा सर्वलोकस्य सत्कृतः। परिभूतः कथं सूत परैः शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ११ ॥ दुःखात् सुदुःखं व्यसनं प्राप्तवानस्मि सञ्जय। भीष्मद्रोणवधेनैव कर्णस्य च महात्मनः ॥ १२ ॥ नात्र शेषं प्रपश्यामि सूतपुत्रे हते युधि। स हि पारं महानासीत् पुत्राणां मम सञ्जय ॥ १३ ॥ युद्धे विनिहतः शूरो विसृजन् सायकान् बहून्। को हि मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ॥ १४ ॥ रथादाधिरथिर्नूनं न्यपतत् सायकार्द्दितः। पर्वतस्येव शिखरं वज्रपाताद्विदारितम् ॥ १५ ॥ स शेते पृथिवीं नूनं शोभयन् रुधिरोक्षितः। मातङ्ग इव मत्तेन द्विपेन्द्रेण निपातितः ॥ १६ ॥ यद्बलं धार्त्तराष्ट्राणां पाण्डवानां यतो भयम्। सोऽर्ज्जुनेन हतः कर्णः प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ १७ ॥ स हि वीरो महेष्वासः पुत्राणां मेऽभयङ्करः। शेते विनिहतो वीरो देवेन्द्रेण इवाचलः ॥ १८ ॥ पङ्गोरिवाध्वगमनं दरिद्रस्येव कामितम्। दुर्य्योधनस्य चाकूतं तृषितस्येव विप्रुषः ॥ १९ ॥ अन्यथा चिन्तितं कार्य्यमन्यथा तत्तु जायते। अहो नु बलवद्दैवं कालश्च दुरतिक्रमः ॥ २० ॥ पलायमानः कृपणो दीनात्मा दीनपौरुषः। कच्चिद्विनिहतः सूत पुत्रो दुःशासनो मम ॥ २१ ॥ कच्चिन्न दीनाचरितं कृतवांस्तात सञ्जय। कच्चिन्न निहतः शूरो यथान्ये क्षत्रिया हताः ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरस्य वचनं मा युध्यस्वेति सर्वदा। दुर्य्योधनो नाभ्यगृह्णान्मूढः पथ्यमिवौषधम् ॥ २३ ॥ शरतल्पे शयानेन भीष्मेण सुमहात्मना।

पानीयं याचितः पार्थः सोऽविध्यन्मेदिनीतलम् ॥ २४ ॥ जलस्य
धारां जनितां दृष्ट्वा पाण्डुसुतेन च । अब्रवीत् स महाबाहुस्तात
संप्राप्य पाण्डवैः ॥ २५ ॥ प्रशमाद्धि भवेच्छान्तिर्मदन्तं युद्धमस्तु
वः । भ्रातृभावेन पृथिवीं भुङ्क्ष्व पाण्डुसुतैः सह ॥ २६ ॥ अकु-
र्वन् वचनं तस्य नूनं शोचति पुत्रकः । तदिदं समनुप्राप्तं वचनं
शौर्यदर्शिनः ॥ २७ ॥ अहन्तु निहतामात्यो हतपुत्रस्तु सञ्जय ।
द्यूततः कृच्छ्रमापन्नो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ २८ ॥ यथाहि शकुनिं
गृह्य छित्त्वा पक्षौ च सञ्जय । विसर्जयन्ति संहृष्टाः क्रीड़मानाः
कुमारकाः ॥ २९ ॥ लूनपक्षतया तस्य गमनं नोपपद्यते । तथाह-
मपि संप्राप्तो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ ३० ॥ क्षीणः सर्वार्थहीनश्च
निर्ज्ञातिर्बन्धुवर्ज्जितः । कां दिशं प्रतिपत्स्यामि दीनः शत्रुवशं
गतः ॥ ३१ ॥ योऽजयत् सर्वकाम्बोजानम्बष्ठान् कैकयैः सह ।
गान्धारांश्च विदेहांश्च जित्वा कार्य्यार्थमाहवे ॥ ३२ ॥ दुर्योधनस्य
वृद्ध्यर्थं पृथिवीं योऽजयत् प्रभुः । स जितः पाण्डवैः शूरैः
समर्थैर्बाहुशालिभिः ॥ ३३ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे कर्णे युधि
किरीटिना । के वीराः पर्य्यतिष्ठन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ३४ ॥
कच्चिन्नैकः परित्यक्तः पाण्डवैर्निहतो रणे । उक्तं त्वया पुरा
तात यथा वीरा निपातिताः ॥ ३५ ॥ भीष्ममप्रतियुध्यन्तं शिखण्डी
सायकोत्तमैः । पातयामास समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ३६ ॥
तथा द्रौपदिना द्रोणो न्यस्तसर्वायुधो युधि । युक्तयोगी महे-
ष्वासः शरैर्बहुभिराचितः । निहतः खड्गमुद्यम्य धृष्टद्युम्नेन
सञ्जय ॥ ३७ ॥ अन्तरेण हतावेतौ छलेन च विशेषतः । अश्रौष-
महमेतद्वै भीष्मद्रोणौ निपातितौ ॥ ३८ ॥ भीष्मद्रोणौ हि समरे
न हन्याद्वज्रभृत् स्वयम् । न्यायेन युध्यमानौ हि तद्वै सत्यं ब्रवीमि
ते ॥ ३९ ॥ कर्णस्त्वस्यन्तमस्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च । कथ-
मिन्द्रोपमं वीरं मृत्युर्युद्धे समस्पृशत् ॥ ४० ॥ यस्य विद्युत्प्रभां

शक्तिं दिव्यां कनकभूषणाम्। प्रायच्छत् द्विषतां हन्त्रीं कुण्डलाभ्यां पुरन्दरः॥ ४१॥ यस्य सर्पमुखो दिव्यः शरः काञ्चनभूषणः। अशेत निहितः पत्री चन्दनैर्ष्वारिसूदनः॥ ४२॥ भीष्मद्रोणमुखान् वीरान् योऽवमन्य महारथान्। जामदग्न्यान्महाराज ब्राह्ममस्त्रमशिक्षत॥ ४३॥ यश्च द्रोणमुखान् दृष्ट्वा विमुखानर्दितान् शरैः। सौभद्रस्य महाबाहुर्व्यधमत् कार्मुकं शितैः॥४४॥ यश्च नागायुतप्राणं वातरंहसमच्युतम्। विरथं सहसा कृत्वा भीमसेनमथाहसत्॥ ४५॥ सहदेवञ्च निर्जित्य शरैः सन्नतपर्वभिः। कृपया विरथं कृत्वा नाहनद्धर्मचिन्तया॥ ४६॥ यश्च मायासहस्राणि विकुर्वाणं जयैषिणम्। घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं शक्रशक्त्या निजघ्निवान्॥ ४७॥ एतांश्च दिवसान् यस्य युद्धे भीतो धनञ्जयः। नागमद्द्वैरथं वीरः स कथं निहतो रणे॥४८॥ रथभङ्गो न चेत्तस्य धनुर्वा न व्यशीर्यत। न चेदस्त्राणि निर्णेशुः स कथं निहतः परैः॥ ४९॥ को हि शक्तो रणे कर्णं विधुन्वानं महद्धनुः। विमुञ्चन्तं शरान् घोरान् दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे। जेतुं पुरुषशार्दूलं शार्दूलमिव वेगितम्॥ ५०॥ ध्रुवं तस्य धनुश्छिन्नं रथो वापि महीं गतः। अस्त्राणि वा प्रनष्टानि यथा शंससि मे हतम्। न ह्यन्यदपि पश्यामि कारणं तस्य नाशने॥ ५१॥ न हन्मि फाल्गुनं यावत् तावत् पादौ न धावये। इति यस्य महाघोरं व्रतमासीन्महात्मनः॥ ५२॥ यस्य भीतो वने निद्रां धर्मराजो युधिष्ठिरः। त्रयोदशसमा नित्यं नालभत् पुरुषर्षभः॥ ५३॥ यस्य वीर्य्यवतो वीर्य्यं समाश्रित्य महात्मनः। मम पुत्रः सभां भार्य्यां पाण्डूनां नीतवान् बलात्॥ ५४॥ तत्रापि च सभामध्ये पाण्डवानाञ्च पश्यताम्। दासभार्य्येति पाञ्चालीमब्रवीत् कुरुसन्निधौ॥ ५५॥ न सन्ति पतयः कृष्णे सर्वे षण्ढतिलैः समाः। उपतिष्ठस्व भर्त्तारमन्यं वा वरवर्णिनी॥ ५६॥ इत्येवं

यः पुमान् वाचो रुचाः संश्रावयन्नृपा। सभायां सूतजः कृष्णां स कथं निहतः परैः॥ ५७॥ यस्य गाण्डीवमुक्तानां स्पर्शमुग्रमचिन्तयन्। अपतिष्ठंचि कृष्णेति ब्रुवन् पार्थानवैक्षत॥ ५८॥ यस्य नासीद्भयं पार्थैः सपुत्रैः सजनार्द्दनैः। स्वबाहुबलमाश्रित्य मुहूर्त्तमपि सञ्जय॥ ५९॥ तस्य नाहं वधं मन्ये देवैरपि सवासवैः। प्रतीपमभिधावद्भिः किं पुनस्तात पाण्डवैः॥ ६०॥ न हि ज्यां संस्पृशानस्य तलत्रे चापि गृह्णतः। पुमानाधिरथेः स्थातुं कश्चित् प्रमुखतोऽर्हति॥ ६१॥ अपि स्यान्मेदिनी हीना सोमसूर्य्यप्रभांशुभिः। न वधः पुरुषेन्द्रस्य संयुगेष्वपलायिनः॥ ६२॥ येन मन्दः सहायेन भ्रात्रा दुःशासनेन च। वासुदेवस्य दुर्बुद्धिः प्रत्याख्यानमरोचत॥ ६३॥ स नूनं वृषभस्कन्धं कर्णं दृष्ट्वा निपातितम्। दुःशासनञ्च निहतं मन्ये शोचति पुत्रकः॥ ६४॥ हतं वैकर्त्तनं दृष्ट्वा द्वैरथे सव्यसाचिना। जयतः पाण्डवांश्चापि किंस्विद् दुर्य्योधनोऽब्रवीत्॥ ६५॥ दुर्मर्षणं हतं दृष्ट्वा वृषसेनञ्च संयुगे। प्रभग्नञ्च बलं दृष्ट्वा वध्यमानं महारथैः॥ ६६॥ पराङ्मुखांश्च राज्ञस्तु पलायनपरायणान्। विद्रुतान् रथिनो दृष्ट्वा मन्ये शोचति पुत्रकः॥ ६७॥ अनेयश्चाभिमानी च दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः। हतोत्साहं बलं दृष्ट्वा किंस्विद्दुर्य्योधनोऽब्रवीत्॥ ६८॥ स्वयं वैरं महत् कृत्वा वार्य्यमाणः सुहृद्गणैः। प्रधने हतभूयिष्ठः किंस्विद्दुर्य्योधनोऽब्रवीत्॥ ६९॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे। रुधिरे पीयमाने च किंस्विद्दुर्य्योधनोऽब्रवीत्॥ ७०॥ सह गान्धारराजेन सभायां यदभाषत। कर्णोऽर्ज्जुनं रणे हन्ता हते तस्मिन् किमब्रवीत्॥ ७१॥ द्यूतं कृत्वा पुरा हृष्टो वञ्चयित्वा च पाण्डवम्। शकुनिः सौबलस्तात हते कर्णे किमब्रवीत्॥ ७२॥ कृतवर्म्मा महेष्वासः सात्वतानां महारथः। हतं वैकर्त्तनं दृष्ट्वा हार्द्दिक्यः किमभाषत॥ ७३॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या यस्य

शिष्यामुपासते। धनुर्वेदं विकीर्षन्तो द्रोणपुत्रस्य धीमतः ॥ ७४ ॥
युवा रूपेण सम्पन्नो दर्शनीयो महायशाः। अश्वत्थामा हते
कर्णे किमभाषत सञ्जय ॥ ७५ ॥ आचार्यो यो धनुर्वेदे गौतमो
रथसत्तमः। कृपः शारद्वतस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् ॥ ७६ ॥
मद्रराजो महेष्वासः शल्यः समितिशोभनः। दृष्ट्वा विनिहतं कर्णं
सारथ्ये रथिनां वरः ॥ ७७ ॥ किमभाषत सौवीरो मद्राणा-
मधिपो बली। दृष्ट्वा विनिहतं सर्वे योधा वा रणदुर्ज्जयाः ॥ ७८ ॥
ये च केचन राजानः पृथिव्यां योद्धुमागताः। वैकर्त्तनं हतं दृष्ट्वा
तान्यभाषन्त सञ्जय ॥ ७९ ॥ द्रोणे तु निहते वीरे रथव्याघ्रे
नरर्षभे। के वा मुखमनीकानामासन् सञ्जय भागशः ॥ ८० ॥
मद्रराजः कथं शल्यो नियुक्तो रथिनां वरः। वैकर्त्तनस्य सारथ्ये
तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ८१ ॥ केऽरक्षन् दक्षिणं चक्रं सूतपुत्रस्य
युध्यतः। वामं चक्रं ररक्षुर्वा के वा वीरस्य पृष्ठतः ॥ ८२ ॥ के
कर्णं न जहुः शूराः के क्षुद्राः प्राद्रवंस्ततः। कथञ्च वः समेतानां
हतः कर्णो महारथः ॥ ८३ ॥ पाण्डवाश्च कथं शूराः प्रत्युद्ययु-
र्महारथाः। सृजन्तः शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदाः ॥ ८४ ॥
स च सर्पमुखो दिव्यो महेषुप्रवरस्तदा। व्यर्थः कथं समभवत्त-
न्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ८५ ॥ मामकस्यास्य सैन्यस्य हतोत्सेधस्य
सञ्जय। अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति ॥ ८६ ॥ तौ हि
वीरौ महेष्वासौ मदर्थे त्यक्तजीवितौ। भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा
को न्वर्थो जीवितेन मे ॥ ८७ ॥ पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं कर्णञ्च
पाण्डवैः। यस्य बाह्वोर्बलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतम् ॥ ८८ ॥
द्रोणे हते च यद्वृत्तं कौरवाणां परैः सह। सङ्ग्रामे नरवीराणां
तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ८९ ॥ यथा कर्णेन कौन्तेयाः सह युद्धमयो-
जयन्। यथा च द्विषतां हन्ता रणे शान्तस्तदुच्यताम् ॥ ९० ॥

इति कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रानुतापे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच । हते द्रोणे महेष्वासे तस्मिन्नहनि भारत । कृते च मोघसङ्कल्पे द्रोणपुत्रे महारथे ॥ १ ॥ द्रवमाणे महाराज कौरवाणां बलार्णवे । व्यूह्य पार्थः स्वकं सैन्यमतिष्ठद्भ्रातृभिः सह ॥ २ ॥ तमवस्थितमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतर्षभ । विद्रुतं स्वबलं दृष्ट्वा पौरुषेण न्यवारयत् ॥ ३ ॥ स्वमनीकमवस्थाप्य बाहुवीर्य्यमुपाश्रितः । युद्ध्वा च सुचिरं कालं पाण्डवैः सह भारत ॥ ४ ॥ लब्धलक्ष्यैः परैर्हृष्टैर्व्यायच्छद्भिश्चिरं तदा । सन्ध्याकालं समासाद्य प्रत्याहारमकारयत् ॥ ५ ॥ कृत्वावहारं सैन्यानां प्रविश्य शिबिरं स्वकम् । कुरवः स्वहितं मन्त्रं मन्त्रयाञ्चक्रिरे मिथः ॥ ६ ॥ पर्य्यङ्केषु परार्द्ध्येषु स्पर्द्ध्यास्तरणवत्सु च । वरासनेषूपविष्टाः सुखशय्यास्विवामराः ॥ ७ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा साम्ना परमवल्गुना । तानाभाष्य महेष्वासान् प्राप्तकालमभाषत ॥ ८ ॥

दुर्य्योधन उवाच । मतं मतिमतां श्रेष्ठाः सर्व्वे प्रब्रूत मा चिरम् । एवं गते तु किं कार्य्यं किञ्चकार्य्यतरं नृपाः ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्ते नरेन्द्रेण नरसिंहा युयुत्सवः । चक्रुर्नानाविधाश्चेष्टाः सिंहासनगतास्तदा ॥ १० ॥ तेषां निशम्येङ्गितानि युद्धे प्राणान् जुहूषताम् । समुद्वीक्ष्य मुखं राज्ञो बालार्कसमवर्च्चसम् ॥ ११ ॥ आचार्य्यपुत्रो मेधावी वाक्यज्ञो वाक्यमाददे । रागो योगस्तथा दाक्ष्यं नयश्चेत्यर्थसाधकाः । उपायाः पण्डितैः प्रोक्तास्ते तु दैवमुपाश्रिताः ॥ १२ ॥ लोकप्रवीरा येऽस्माकं देवकल्पा महारथाः । नीतिमन्तस्तथा युक्ता दक्षा रक्ताश्च ते हताः ॥ १३ ॥ न त्वेव कार्य्यं नैराश्यमस्माभिर्विजयं प्रति । सुनीतैरिह सर्व्वार्थैर्दैवमप्यनुलोम्यते ॥ १४ ॥ ते वयं प्रवरं नृणां सर्व्वैर्गुणगणैर्युतम् । कर्णमेवाभिषेक्ष्यामः सैन्यापत्येन भारत ॥ १५ ॥ कर्णं सेनापतिं कृत्वा प्रमथिष्यामहे रिपून् । एषो ह्यतिबलः शूरः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः । वैवस्वत इवासह्यः शक्तो जेतुं रणे रिपून्

॥ १६ ॥ एतदाचार्य्यवचनयात् श्रुत्वा राजंस्तवात्मजः। आशाञ्च महतीञ्चक्रे कर्णं प्रति स वै तदा ॥ १७ ॥ हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान्। तामाशां हृदये कृत्वा समाश्वास्य च भारत ॥ १८ ॥ ततो दुर्य्योधनः प्रीतः प्रियं श्रुत्वास्य तद्वचः। प्रीतिसत्कारसंयुक्तं तथ्यमात्महितं शुभम् ॥ १९ ॥ स्वं मनः समवस्थाप्य बाहुवीर्य्यमुपाश्रितः। दुर्य्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ कर्ण जानामि ते वीर्य्यं सौहृदञ्च परं मयि। तथापि त्वां महाबाहो प्रवक्ष्यामि हितं वचः ॥ २१ ॥ श्रुत्वा यथेष्टञ्च कुरु वीर यत्तव रोचते। भवान् प्राज्ञतमो नित्यं मम चैव परा गतिः ॥ २२ ॥ भीष्मद्रोणावतिरथौ हतौ सेनापती मम। सेनापतिर्भवानस्तु ताभ्यां द्रविणवत्तरः ॥ २३ ॥ वृद्धौ हि तौ महेष्वासौ सापेक्षौ च धनञ्जये। मानितौ च मया वीरौ राधेय वचनात्तव ॥ २४ ॥ पितामहत्वं संप्रेक्ष्य पाण्डुपुत्रा महारणे। रक्षितास्तात भीष्मेण दिवसानि दशैव च ॥ २५ ॥ न्यस्तशस्त्रे च भवति हतो भीष्मः प्रतापवान्। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य फाल्गुनेन महाहवे ॥ २६ ॥ हते तस्मिन् महेष्वासे शरतल्पगते तदा। त्वयोक्ते पुरुषव्याघ्र द्रोणो ह्यासीत् पुरःसरः ॥ २७ ॥ तेनापि रक्षिताः पार्थाः शिष्यत्वादिति मे मतिः। स चापि निहतो वृद्धो धृष्टद्युम्नेन सत्वरम् ॥ २८ ॥ निहताभ्यां प्रधानाभ्यां ताभ्याममितविक्रमम्। त्वत्समं समरे योधं नान्यं पश्यामि चिन्तयन् ॥ २९ ॥ भवानेवाद्य नः शक्तो विजयाय न संशयः। पूर्वं मध्ये च पश्चाच्च तथैव विहितं हितम् ॥ ३० ॥ स भवान् धर्य्यवत् सङ्ख्ये धुरमुद्वोढुमर्हति। अभिषेचय सेनान्ये स्वयमात्मानमात्मना ॥ ३१ ॥ देवतानां यथा स्कन्दः सेनानीः प्रभुरव्ययः। तथा भवानिमां सेनां धार्त्तराष्ट्रीं बिभर्त्तु वै। जहि शत्रुगणान् सर्वान् महेन्द्रो दानवानिव ॥ ३२ ॥ अवस्थितं रणे

दृष्ट्वा पाण्डवास्त्वां महारथाः। द्रविष्यन्ति सपाञ्चाला विष्णुं दृष्ट्वेव दानवाः। तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकर्षैतां महाचमूम् ॥ ३३ ॥ भवत्यवस्थिते यत्ते पाण्डवा मन्दचेतसः। द्रविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाः सृञ्जयाश्च ह ॥ ३४ ॥ यथा ह्यभ्युदितः सूर्य्यः प्रतपन् स्वेन तेजसा। व्यपोहति तमस्तीव्रं तथा शत्रून् प्रतापय ॥ ३५ ॥

सञ्जय उवाच। आशा बलवती राजन् पुत्रस्य तव साऽभवत्। हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान् ॥ ३६ ॥ तामाशां हृदये कृत्वा कर्णमेवं तदाब्रवीत्। सूतपुत्र न ते पार्थः स्थित्वाग्रे संयुयुत्सति ॥ ३७ ॥

कर्ण उवाच। उक्तमेतन्मया पूर्वं गान्धारे तव सन्निधौ। जेष्यामि पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रान् सजनार्द्दनान् ॥ ३८ ॥ सेनापतिर्भविष्यामि तवाहं नात्र संशयः। स्थिरो भव महाराज जितान् विद्धि च पाण्डवान् ॥ ३९ ॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्तो महाराज ततो दुर्य्योधनो नृपः। उत्तस्थौ राजभिः सार्द्धं देवैरिव शतक्रतुः। सैनापत्येन सत्कर्त्तुं कर्णं स्कन्दमिवामराः ॥ ४० ॥ ततोऽभिषिषिचुः कर्णं विधिदृष्टेन कर्म्मणा। दुर्य्योधनमुखा राजन् राजानो विजयैषिणः ॥ ४१ ॥ शातकुम्भमयैः कुम्भैर्माहेयैश्चैवानुमन्त्रितैः। तोयपूर्णैर्विषाणैश्च द्विपखड्गमहर्षभैः ॥ ४२ ॥ मणिमुक्तायुतैश्चान्यैः पुण्यगन्धैस्तथौषधैः। औडुम्बरे सुखासीनमासने क्षौमसंवृते ॥ ४३ ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना सम्भारैश्च सुसंभृतैः। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्तथा शूद्राश्च सम्मताः। तुष्टुवुस्तं महात्मानमभिषिक्तं वरासने ॥ ४४ ॥ ततोऽभिषिक्तो राजेन्द्र निष्कैर्गोभिर्धनेन च। वाचयामास विप्राग्र्यान् राधेयः परवीरहा ॥ ४५ ॥ जय पार्थान् सगोविन्दान् सानुगांस्तान्महाहवे। इति ते वन्दिनः प्राहुर्द्विजाश्च पुरुषर्षभ ॥ ४६ ॥ जहि पार्थान् सपाञ्चालान् राधेय विजयाय

नः । उद्यन्निव सदा भानुस्तमांस्युग्रैर्गभस्तिभिः ॥ ४७ ॥ न ह्यलं त्वद्विसृष्टानां शराणां वै सकेशवाः । कृतघ्नाः सूर्य्यरश्मीनां ज्वलतामिव दर्शने ॥ ४८ ॥ न च पार्थाः सपाञ्चालाः स्थातुं शक्तास्तवाग्रतः । आत्तशस्त्रस्य समरे महेन्द्रस्येव दानवाः ॥ ४९ ॥ अभिषिक्तस्तु राधेयः प्रभया सोऽमितप्रभः । अत्यरिच्यत रूपेण दिवाकर इवापरः ॥ ५० ॥ सैन्यापत्ये तु राधेयमभिषिच्य सुतस्तव । अमन्यत तदात्मानं कृतार्थं कालचोदितः ॥ ५१ ॥ कर्णोऽपि राजन् संप्राप्य सैनापत्यमरिन्दमः । योगमाज्ञापयामास सूर्य्यस्योदयनं प्रति ॥ ५२ ॥ तव पुत्रैर्वृतः कर्णः शुशुभे तत्र भारत । देवैरिव यथा स्कन्दः संग्रामे तारकामये ॥ ५३ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णाभिषेके दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सैनापत्यन्तु संप्राप्य कर्णो वैकर्त्तनस्तदा । तथोक्तश्च स्वयं राज्ञा स्निग्धं भ्रातृसमं वचः ॥ १ ॥ योगमाज्ञाप्य सेनानामादित्येऽभ्युदिते तदा । अकरोत् किं महाप्राज्ञस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । कर्णस्य मतमाज्ञाय पुत्रास्ते भरतर्षभ । योगमाज्ञापयामासुर्नन्दितूर्य्यपुरःसरम् ॥ ३ ॥ महत्यपररात्रे च तव सैन्यस्य पार्थिव । योग योगेति सहसा प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ४ ॥ कल्पतां नागमुख्यानां रथानाञ्च वरूथिनाम् । सन्नह्यतां पदातीनां वाजिनाञ्च विशाम्पते ॥ ५ ॥ क्रोशताञ्चापि योधानां त्वरितानां परस्परम् । बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक् सुमहांस्ततः ॥ ६ ॥ ततः श्वेतपताकेन बलाकावर्णवाजिना । हेमपृष्ठेन धनुषा नागकक्षेण केतुना ॥ ७ ॥ तूणीरशतपूर्णेन साङ्गदेन वरूथिना । शतघ्नीकिङ्किणीशक्तिशूलतोमरधारिणा ॥ ८ ॥ कार्म्मुकैरुपपन्नेन

विमलादित्यवर्च्चसा । रथेनातिपताकेन सूतपुत्रोऽभ्यदृश्यत ॥ ९ ॥
ध्मापयन् वारिजं राजन् हेमजालविभूषितम् । विधुन्वानो मह-
च्चापं कार्त्तस्वरविभूषितम् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं रथस्थं
रथिनां वरम् । भानुमन्तमिवोद्यन्तं तमोघ्नन्तं दुरासदम् ॥ ११ ॥
न भीष्मव्यसनं केचिन्नापि द्रोणस्य मारिष । नान्येषां पुरुषव्याघ्र
मेनिरे तत्र कौरवाः ॥ १२ ॥ ततस्तु त्वरयन् योधान् शङ्खशब्देन
मारिष । कर्णो निष्कर्षयामास कौरवाणां महद्बलम् ॥ १३ ॥
व्यूहं व्यूह्य महेष्वासो मकरं शत्रुतापनः । प्रत्युद्ययौ तदा कर्णः
पाण्डवान् विजिगीषया ॥ १४ ॥ मकरस्य तु तुण्डे वै कर्णो राजन्
व्यवस्थितः । नेत्राभ्यां शकुनिः शूर उलूकश्च महारथः ॥ १५ ॥
द्रोणपुत्रस्तु शिरसि ग्रीवायां सर्वसोदराः । मध्ये दुर्य्योधनो राजा
बलेन महतावृतः ॥ १६ ॥ वामे पादे तु राजेन्द्र कृतवर्म्मा व्यव-
स्थितः । नारायणबलैर्युक्तो गोपालैर्युद्धदुर्म्मदैः ॥ १७ ॥ पादे
तु दक्षिणे राजन् गौतमः सत्यविक्रमः । त्रिगर्त्तैश्च महेष्वासै-
र्दाक्षिणात्यैश्च संवृतः ॥ १८ ॥ अनुपादस्तु यो वामस्तत्र शल्यो
व्यवस्थितः । महत्या सेनया सार्द्धं मद्रदेशसमुत्थया ॥ १९ ॥
दक्षिणे तु महाराज सुषेणः सत्यसङ्गरः । वृतो रथसहस्रेण
दन्तिनाञ्च त्रिभिः शतैः ॥ २० ॥ पुच्छेऽप्यास्तां महावीर्य्यौ भ्रातरौ
पार्थिवौ तदा । चित्रश्च चित्रसेनश्च महत्या सेनया वृतौ ॥ २१ ॥
तथा प्रयाते राजेन्द्र कर्णे नरवरोत्तमे । धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य धर्म-
राजोऽब्रवीदिदम् ॥ २२ ॥ पश्य पार्थ यथा सेना धार्त्तराष्ट्रीह
संयुगे । कर्णेन विहिता वीर गुप्ता वीरैर्म्महारथैः ॥ २३ ॥ हत-
वीरतमा ह्येषा धार्त्तराष्ट्री महाचमूः । फल्गुशेषा महाबाहो
तृणैस्तुल्या मता मम । एको ह्यत्र महेष्वासः सूतपुत्रो विराजते
॥ २४ ॥ सदेवासुरगन्धर्व्वैः सकिन्नरमहोरगैः । चराचरैस्त्रिभि-
र्लोकैर्योऽजय्यो रथिनां वरः ॥ २५ ॥ तं हत्वाद्य महाबाहो विजय-

स्तव फाल्गुनः । उद्धृतश्च भवेच्छल्यो मम द्वादशवार्षिकः । एवं ज्ञात्वा महाबाहो व्यूहं व्यूह यथेच्छसि ॥ २६ ॥ भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः । अर्द्धचन्द्रेण व्यूहेन प्रत्यव्यूहत तां चमूम् ॥ २७ ॥ वामपार्श्वे तु तस्याथ भीमसेनो व्यवस्थितः । दक्षिणे च महेष्वासो धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ॥ २८ ॥ मध्ये व्यूहस्य राजा तु पाण्डवश्च धनञ्जयः । नकुलः सहदेवश्च धर्मराजस्य पृष्ठतः ॥ २९ ॥ चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ । नार्ज्जुनं जहतुर्युद्धे पाल्यमानौ किरीटिना ॥ ३० ॥ शेषा नृपतयो वीराः स्थिताः व्यूहस्य दंशिताः । यथाभागं यथोत्साहं यथायत्नञ्च भारत ॥ ३१ ॥ एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः । तावकाश्च महेष्वासा युद्धायैव मनो दधुः ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वा व्यूढां तव चमूं सूतपुत्रेण संयुगे । निहतान् पाण्डवान् मेने धार्त्तराष्ट्रः सबान्धवः ॥ ३३ ॥ तथैव पाण्डवीं सेनां व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । धार्त्तराष्ट्रान् हतान् मेने सकर्णान् वै जनाधिप ॥ ३४ ॥ ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकदुन्दुभीः । डिण्डिमाश्चाप्यहन्यन्त झर्झराश्च समन्ततः ॥ ३५ ॥ सेनयोरुभयो राजन् प्रावाद्यन्त महास्वनाः । सिंहनादश्च संजज्ञे शूराणां जयगृद्धिनाम् ॥ ३६ ॥ हयहेषितशब्दाश्च वारणानाञ्च बृंहताम् । रथनेमिस्वनाश्चोग्राः संबभूवुर्ज्जनाधिप ॥ ३७ ॥ न द्रोणव्यसनं कश्चिज्जानीते तत्र भारत । दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं मुखे व्यूहस्य दंशितम् ॥ ३८ ॥ उभे सैन्ये महाराज प्रहृष्टनरसंकुले । योद्धुकामे स्थिते राजन् हन्तुमन्योऽन्यमञ्जसा ॥ ३९ ॥ तत्र यत्तौ सुसंरब्धौ दृष्ट्वान्योन्यं व्यवस्थितौ । अनीकमध्ये राजेन्द्र चेरतुः कर्णपाण्डवौ ॥ ४० ॥ नृत्यमेव च ते सेने समेयातां परस्परम् । तेषां पक्षैः प्रपक्षैश्च निर्ज्जग्मुस्ते युयुत्सवः ॥ ४१ ॥ ततः प्रववृते युद्धं नरवारणवाजिनाम् । रथानाञ्च महाराज अन्योऽन्यमभिनिघ्नताम् ॥ ४२ ॥

इति कर्णपर्वणि युद्धारम्भे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच । ते सेनेऽन्योऽन्यमासाद्य प्रहृष्टाश्वनरद्विपे । वृहत्यौ संप्रजह्राते देवासुरसमप्रभे ॥ १ ॥ ततो नररथाश्वेभाः पत्तयश्चोग्रविक्रमाः । संप्रहारान् भृशञ्चक्रुर्देहपाप्मप्रणाशनान् ॥२॥ पूर्णचन्द्रार्कपद्मानां कान्तिभिर्गन्धतः समैः । उत्तमाङ्गैर्नृसिंहानां नृसिंहास्तस्तरुर्महीम् ॥ ३ ॥ अर्द्धचन्द्रैस्तथा भल्लैः क्षुरप्रैरसिपट्टिशैः । परश्वधैश्चाप्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि युध्यताम् ॥ ४ ॥ व्यायतायतबाहूनां व्यायतायतबाहुभिः । बाहवः पातिता रेजुर्द्धरण्यां सायुधाङ्गदाः ॥ ५ ॥ तैः स्फुरद्भिर्मही भाति रक्ताङ्गुलितलैस्तथा । गरुड़प्रहतैरुग्रैः पञ्चास्यैरुरगैरिव ॥ ६ ॥ द्विरदस्यन्दनाश्वेभ्यः पेतुर्वीरा द्विषद्धताः । विमानेभ्यो यथा क्षीणे पुण्ये स्वर्गसदस्तथा ॥ ७ ॥ गदाभिरन्ये गुर्वीभिः परिघैर्मुषलैरपि । पोथिताः शतशः पेतुर्वीरा वीरतरै रणे ॥ ८ ॥ रथा रथैर्विमथिता मत्ता मत्तैर्द्विपैर्द्विपाः । सादिनः सादिभिश्चैव तस्मिन् परमसंकुले ॥ ९ ॥ रथैर्नरा रथा नागैरश्वारोहाश्च पत्तिभिः । अश्वारोहैः पदाताश्च निहता युधि शेरते ॥ १० ॥ रथाश्वपत्तयो नागै रथाश्वेभाश्च पत्तिभिः । रथपत्तिद्विपाश्चाश्वै रथैश्चापि नरद्विपाः ॥ ११ ॥ रथाश्वेभनराणान्तु नराश्वेभरथैः कृतम् । पाणिपादैश्च शस्त्रैश्च रथैश्च कदनं महत् ॥ १२ ॥ तथा तस्मिन् बले शूरैर्वध्यमाने हतेऽपि च । अस्मानभ्याययुः पार्था वृकोदरपुरोगमाः ॥ १३ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः । सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविड़ैः सैनिकैः सह ॥ १४ ॥ वृता व्यूढेन महता पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः । व्यूढोरस्का दीर्घभुजाः प्रांशवः पृथुलोचनाः ॥ १५ ॥ आपीड़िनो रक्तदन्ता मत्तमातङ्गविक्रमाः । नानाविरागवसना गन्धचूर्णावचूर्णिताः ॥ १६ ॥ बद्धासयः पाशहस्ता वारणप्रतिवारणाः । समानमृत्यवो राजन् नात्यजन्त परस्परम् ॥ १७ ॥ कलापिनश्चापहस्ता दीर्घकेशाः प्रियम्वदाः ।

पत्तयः सात्यकेरग्या घोरस्वपपराक्रमाः॥ १८॥ अथापरे पुनः शूराश्चेदिपाञ्चालकैकयाः। कारूषाः कोशलाः काश्या मागधाश्चाभिदुद्रुवुः॥ १९॥ तेषां रथाश्वनागाश्च प्रवराश्चोग्रपत्तयः। नानावाद्यरवैर्हृष्टा नृत्यन्ति च हसन्ति च॥ २०॥ तस्य सैन्यस्य महतो महामात्रवरैर्वृतः। मध्ये वृकोदरोऽभ्यायात्त्वदीयान्नागधूर्गतः॥ २१॥ स नागप्रवरोऽत्युग्रो विधिवत्कल्पितो बभौ। उदयाग्र्याद्रिभवनं यथाभ्युदितभास्करम्॥ २२॥ तस्यायसं वर्म्मवरं वररत्नविभूषितम्। ताराव्याप्तस्य नभसः शारदस्य समत्विषम्॥ २३॥ स तोमरव्यग्रकरश्चारुमौलिः स्वलंकृतः। शरन्मध्यन्दिनार्काभस्तेजसा व्यदहद्रिपून्॥ २४॥ तं दृष्ट्वा द्विरदं दूरात् क्षेमधूर्त्तिर्द्विपस्थितः। आह्वयन्नभिदुद्राव प्रमनाः प्रमनस्तरम्॥२५॥ तयोः समभवद्युद्धं द्विपयोरुग्ररूपयोः। यदृच्छया द्रुमवतोर्महापर्वतयोरिव॥ २६॥ संसक्तनागौ तौ वीरौ तोमरैरितरेतरम्। बलवत् सूर्य्यरश्म्याभैर्भित्त्वान्योऽन्यं विनेदतुः॥ २७॥ अपसृत्य तु नागाभ्यां मण्डलानि विचेरतुः। प्रगृह्य चोभौ धनुषी जघ्नतुर्वै परस्परम्॥ २८॥ क्ष्वेडितास्फोटितरवैर्बाणशब्दैश्च सर्वतः। तौ जनं हर्षयन्तौ च सिंहनादं प्रचक्रतुः॥ २९॥ समुद्यतकराभ्यां तौ द्विपाभ्यां कृतिनावुभौ। वातोद्धूतपताकाभ्यां युयुधाते महाबलौ॥ ३०॥ तावन्योऽन्यस्य धनुषी छित्त्वान्योऽन्यं विनेदतुः। शक्तितोमरवर्षेण प्रावृण्मेघाविवाम्बुभिः॥ ३१॥ क्षेमधूर्त्तिस्तदा भीमं तोमरेण स्तनान्तरे। निर्विभेदातिवेगेन षड्भिश्चाप्यपरैर्नदन्॥ ३२॥ स भीमसेनः शुशुभे तोमरैरङ्गमाश्रितैः। क्रोधदीप्तवपुर्मेघैः सप्तसप्तिरिवांशुमान्॥ ३३॥ ततो भास्करवर्णाभमञ्जोगतिमयस्मयम्। ससर्ज्ज तोमरं भीमः प्रत्यमित्राय यत्नवान्॥ ३४॥ ततः कुलूताधिपतिश्चापमायम्य सायकैः। दशभिस्तोमरं छित्त्वा षष्ट्या विव्याध पाण्डवम्॥ ३५॥ अथ कार्म्मुकमादाय भीमो

जलदनिस्वनम् । रिपोरभ्यर्द्दयन्नागमुन्नदन् पाण्डव शरैः ॥ ३६ ॥ स शरैरर्द्दितो नागो भीमसेनेन संयुगे । गृह्यमाणोऽपि नातिष्ठद्वातोद्धूत इवाम्बुदः ॥ ३७ ॥ तमभ्यधावद्विरदं भीमो भीमस्य नागराट् । महावातेरितं मेघं वातोद्धूत इवाम्बुदः ॥ ३८ ॥ संनिवर्त्त्यात्मनो नागं क्षेमधूर्त्तिः प्रतापवान् । विव्याधाभिद्रुतं वाणैर्भीमसेनस्य कुञ्जरम् ॥ ३९ ॥ ततः साधुविसृष्टेन क्षुरेणानतपर्व्वणा । छित्त्वा शरासनं शत्रोर्नागमामित्रमार्द्दयत् ॥ ४० ॥ ततः क्रुद्धो रणे भीमं क्षेमधूर्त्तिः पराभिनत् । जघान चास्य द्विरदं नाराचैः सर्व्वमर्म्मसु । स पपात महानागो भीमसेनस्य भारत ॥ ४१ ॥ पुरा नागस्य पतनादवप्लुत्य स्थितो महीम् । तस्य भीमोऽपि द्विरदं गदया समपोथयत् ॥ ४२ ॥ तस्मात् प्रमथितान्नागात् क्षेमधूर्त्तिमवप्लुतम् । उद्यतायुधमायान्तं गदयाहन् वृकोदरः ॥ ४३ ॥ स पपात हतः सासिर्व्यसुस्तमभितो द्विपम् । वज्रप्रभग्नमचलं सिंहो वज्रहतो यथा ॥ ४४ ॥ तं हतं नृपतिं दृष्ट्वा कुलूतानां यशस्करम् । प्राद्रवद्व्यथिता सेना त्वदीया भरतर्षभ ॥ ४५ ॥

इति कर्णपर्व्वणि क्षेमधूर्त्तिवधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच । ततः कर्णो महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनीम् । जघान समरे शूरः शरैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ १ ॥ तथैव पाण्डवा राजंस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् । कर्णस्य प्रमुखे क्रुद्धा निजघ्नुस्ते महारथाः ॥ २ ॥ कर्णोऽपि राजन् समरे व्यहनत् पाण्डवीं चमूम् । नाराचैरर्करश्म्याभैः कर्म्मारपरिमार्ज्जितैः ॥ ३ ॥ तत्र भारत कर्णेन नाराचैस्ताडिता गजाः । नेदुः सेदुश्च मम्लुश्च बभ्रमुश्च दिशो दश ॥ ४ ॥ वध्यमाने बले तस्मिन् सूतपुत्रेण मारिष । नकुलोऽभ्यद्रवत्तूर्णं सूतपुत्रं महारथम् ॥ ५ ॥ भीमसेनस्तथा द्रौणिं

कुर्वाणं कर्म दुष्करम्। विन्दानुविन्दौ कैकेयौ सात्यकिः समवारयत्॥ ६॥ श्रुतकर्माणमायान्तं चित्रसेनो महीपतिः। प्रतिविव्याधस्तथा चित्रं चित्रकेतनकार्मुकम्॥ ७॥ दुर्योधनस्तु राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम्। संशप्तकगणान् क्रुद्धानभ्यधावद्धनञ्जयः॥८॥ धृष्टद्युम्नः कृपं प्रायात् तस्मिन् वीरवरक्षये। शिखण्डी कृतवर्माणं समासादयदच्युतः॥ ९॥ श्रुतकीर्त्तिस्तथा शल्यं माद्रीपुत्रः सुतं तव। दुःशासनं महाराज सहदेवः प्रतापवान्॥ १०॥ कैकेयौ सात्यकिं युद्धे शरवर्षेण भास्वता। सात्यकिः कैकयौ चापि छादयामास भारत॥ ११॥ तावेनं भ्रातरौ वीरौ जघ्नतुर्हृदये भृशम्। विषाणाभ्यां यथा नागौ प्रतिनागं महारणे॥ १२॥ शरसंभिन्नमर्माणौ तावुभौ भ्रातरौ रणे। सात्यकिं सत्यकर्माणं राजन् विभिदतुः शरैः॥ १३॥ तौ सात्यकिर्महाराज प्रहसन् सर्वतो दिशः। छादयन् शरवर्षेण वारयामास भारत॥ १४॥ वार्य्यमाणौ ततस्तौ हि शैनेयशरवृष्टिभिः। शैनेयस्य रथं तूर्णं छादयामासतुः शरैः॥ १५॥ तयोस्तु धनुषी चित्रे छित्त्वा शौरिर्महायशाः। अथ तौ सायकैस्तीक्ष्णैर्वारयामास संयुगे॥ १६॥ अथान्ये धनुषी चित्रे प्रगृह्य च महाशरान्। सात्यकिं छादयन्तौ तौ चेरतुर्लघु सुष्ठु च॥ १७॥ ताभ्यां मुक्ता महावाणाः कङ्कबर्हिणवाससः। द्योतयन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः स्वर्णभूषणाः॥ १८॥ वाणान्धकारमभवत् तयो राजन्महामृधे। अन्योऽन्यस्य धनुश्चैव चिच्छिदुस्ते महारथाः॥ १९॥ ततः क्रुद्धो महाराज सात्वतो युद्धदुर्मदः। धनुरन्यत् समादाय सज्यं कृत्वा च संयुगे। क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन अनुविन्दशिरोऽहरत्॥ २०॥ अपतत्तच्छिरो राजन् कुण्डलोपचितं महत्। शम्बरस्य शिरो यद्वन्निहतस्य महारणे। शोचयन् कैकयान् सर्वान् जगामाशु वसुन्धराम्॥२१॥ तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्राता तस्य महारथः। सज्यमन्यद्धनुः कृत्वा

शैनेयं पर्य्यवारयत् ॥ २२ ॥ स षष्ट्या सात्यकिं विद्ध्वा स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । ननाद बलवन्नादं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २३ ॥ सात्यकिञ्च ततस्तूर्णं कैकेयानां महारथः । शरैरनेकसाहस्रै-र्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २४ ॥ स शरैः क्षतसर्वाङ्गः सात्यकिः सत्यविक्रमः । रराज समरे राजन् सपुष्प इव किंशुकः ॥ २५ ॥ सात्यकिः समरे विद्धः कैकेयेन महात्मना । कैकेयं पञ्चविंशत्या विव्याध प्रहसन्निव ॥ २६ ॥ तावन्योऽन्यस्य समरे सञ्छिद्य धनुषी शुभे । हत्वा च सारथिं तूर्णं हयांश्च रथिनां वरौ । विरथा-वसियुद्धाय समाजग्मतुराहवे ॥ २७ ॥ शतचन्द्रचिते गृह्य चर्मणी सुभुजौ तथा । व्यरोचेतां महारङ्गे निस्त्रिंशवरधारिणौ । यथा देवासुरे युद्धे जम्भशक्रौ महाबलौ ॥ २८ ॥ मण्डलानि ततस्तौ तु विचरन्तौ महारणे । अन्योऽन्यमभितस्तूर्णं समाजग्मतुराहवे । अन्योऽन्यस्य वधे चैव चक्रतुर्यत्नमुत्तमम् ॥ २९ ॥ कैकेयस्य द्विधा चर्म ततश्चिच्छेद सात्वतः सात्यकेस्तु तथैवासौ चर्म चिच्छेद पार्थिवः ॥ ३० ॥ चर्म छित्त्वा तु कैकेयस्तारागणशतैर्वृतम् । चचार मण्डलान्येव गतप्रत्यागतान्यपि ॥ ३१ ॥ तं चरन्तं महा-रङ्गे निस्त्रिंशवरधारिणम् । अपहस्तेन चिच्छेद शैनेयस्त्वरया-न्वितः ॥ ३२ ॥ सवर्मा कैकयो राजन् द्विधा छिन्नो महारणे । निपपात महेष्वासो वज्राहत इवाचलः ॥ ३३ ॥ तं निहत्य रणे शूरः शैनेयो रथसत्तमः । युधामन्यु रथं तूर्णमारुरोह परन्तपः ॥ ३४ ॥ ततोऽन्यं रथमास्थाय विधिवत् कल्पितं पुनः । कैके-यानां महत् सैन्यं व्यधमत् सात्यकिः शरैः ॥ ३५ ॥ सा वध्यमाना समरे कैकेयानां महाचमूः । तमुत्सृज्य रणे शत्रुं प्रदुद्राव दिशो दश ॥ ३६ ॥

इति कर्णपर्वणि विन्दानुविन्दवधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सञ्जय उवाच। श्रुतकर्मा ततो राजंश्चित्रसेनं महीपतिम्। आजघ्ने समरे क्रुद्धः पञ्चाशद्भिः शिलीमुखैः ॥ १ ॥ अभिसारस्तु तं राजन्नवभिर्नतपर्वभिः। श्रुतकर्माणमाहत्य सूतं विव्याध पञ्चभिः ॥ २ ॥ श्रुतकर्मापि तं क्रुद्धश्चित्रसेनं चमूमुखे। नाराचेन सुतीक्ष्णेन मर्मदेशे समार्पयत् ॥ ३ ॥ सोऽतिविद्धो महाराज नाराचेन महात्मना। मूर्च्छामभिययौ वीरः कश्मलञ्च विवेश ह ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे चैनं श्रुतकीर्तिर्महायशाः। नवत्या जगतीपालं छादयामास पत्रिभिः ॥ ५ ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां चित्रसेनो महारथः। धनुश्चिच्छेद भल्लेन तञ्च विव्याध सप्तभिः ॥ ६ ॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय वेगघ्नं रुक्मभूषणम्। चित्ररूपधरं चक्रे चित्रसेनं शरोर्मिभिः ॥ ७ ॥ स शरैश्चित्रितो राजा चित्रमालाधरो युवा। युवेव समरेऽशोभद्गोष्ठीमध्ये स्वलङ्कृतः ॥ ८ ॥ श्रुतकर्माणमथ वै नाराचेन स्तनान्तरे। बिभेद तरसा राजंस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ९ ॥ श्रुतकर्मापि समरे नाराचेन समर्पितः। सुस्राव रुधिरं तत्र गैरिकाम्भ इवाचलः ॥ १० ॥ ततः स रुधिराक्ताङ्गो रुधिरेण कृतच्छविः। रराज समरे वीरः सपुष्प इव किंशुकः ॥ ११ ॥ श्रुतकर्मा तदा राजन् शत्रुणा समभिद्रुतः। शत्रुसंवारणं क्रुद्धो द्विधा चिच्छेद कार्मुकम् ॥ १२ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचानां शतैस्त्रिभिः। छादयन् समरे राजन् विव्याध च सुपत्रिभिः ॥ १३ ॥ ततोऽपरेण भल्लेन तीक्ष्णेन निशितेन च। जहार सशिरस्त्राणं शिरस्तस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ तच्छिरो न्यपतद्भूमौ चित्रसेनस्य दीप्तिमत्। यदृच्छया यथा चन्द्रश्च्युतः स्वर्गान्महीतलम् ॥ १५ ॥ राजानं निहतं दृष्ट्वा तेऽभिसारन्तु मारिष। अभ्यद्रवन्त वेगेन चित्रसेनस्य सैनिकाः ॥ १६ ॥ ततः क्रुद्धो महेष्वासस्तत् सैन्यं प्राद्रवच्छरैः। अन्तकाले यथा क्रुद्धः सर्वभूतानि प्रेतराट् ॥ १७ ॥ ते बध्यमानाः

समरे तव पौत्रेण धन्विना। व्यद्रवन्त दिशस्तूर्णं दावदग्धा इव द्विपाः॥ १८॥ तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा निरुत्साहान् द्विषज्जये। द्रावयन्निषुभिस्तीक्ष्णैः श्रुतकर्मा व्यरोचत॥ १९॥ प्रतिविन्ध्य-स्ततश्चित्रं भित्त्वा पञ्चभिराशुगैः। सारथिञ्च त्रिभिर्विद्ध्वा ध्वज-मेकेषुणापि च॥ २०॥ तं छित्त्वा नवभिर्भल्लैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत्। स्वर्णपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैः कङ्कबर्हिणवाजितैः॥ २१॥ प्रति-विन्ध्यो धनुश्छित्त्वा तस्य भारत सायकैः। पञ्चभिर्निशितैर्बाणै-रथैनं सम्यग् जघ्निवान्॥ २२॥ ततः शक्तिं महाराज स्वर्णघण्टां दुरासदाम्। प्राहिणोत्तव पौत्राय घोरामग्निशिखामिव॥ २३॥ तामापतन्तीं सहसा महोल्काप्रतिमां तदा। त्रिधा चिच्छेद समरे प्रतिविन्ध्यो हसन्निव॥ २४॥ सा पपात त्रिधा छिन्ना प्रतिविन्ध्यशरैः शितैः। युगान्ते सर्वभूतानि त्रासयन्ती यथाशनिः॥ २५॥ शक्तिं तां प्रहतां दृष्ट्वा चित्रो गृह्य महागदाम्। प्रति-विन्ध्याय चिक्षेप रुक्मजालविभूषिताम्॥ २६॥ सा जघान हयांस्तस्य सारथिञ्च महारणे। रथं प्रमृद्य वेगेन धरणीमन्व-पद्यत॥ २७॥ एतस्मिन्नेव काले तु रथादाप्लुत्य भारत। शक्तिं चिक्षेप चित्राय स्वर्णघण्टामलङ्कृताम्॥ २८॥ तामापतन्तीं जग्राह चित्रो राजा महामनाः। ततस्तामेव चिक्षेप प्रतिविन्ध्याय भारत॥ २९॥ समासाद्य रणे शूरं प्रतिविन्ध्यं महाप्रभा। निर्भिद्य दक्षिणं बाहुं निपपात महीतले। पतिताभासयच्चैव तं देशमशनिर्यथा॥ ३०॥ प्रतिविन्ध्यस्ततो राजंस्तोमरं हेम-भूषितम्। प्रेषयामास संक्रुद्धश्चित्रस्य बधकाम्यया॥ ३१॥ स तस्य वर्मावरणं भित्त्वा हृदयमेव च। जगाम धरणीं तूर्णं महोरग इवाशयम्॥ ३२॥ स पपात तदा राजा तोमरेण समा-हतः। प्रसार्य्य विपुलौ बाहू पीनौ परिघसन्निभौ॥ ३३॥ चित्रं संप्रेक्ष्य निहतं तावका रणशोभिनः। अभ्यद्रवन्त वेगेन प्रति-

विव्यधुश्च समन्ततः ॥ ३५ ॥ सृजन्तो विविधान् वाणान् शतघ्नीश्च सकिङ्किणीः । तमवच्छादयामासुः सूर्य्यमभ्रगणा इव ॥ ३६ ॥ तान् विधम्य महाबाहुः शरजालेन संयुगे । व्यद्रावयत्तव चमूं वज्रहस्त इवासुरीम् ॥ ३७॥ ते वध्यमानाः समरे तावकाः पाण्डव-नृप । विप्राकीर्य्यन्त सहसा वातनुन्ना घना इव ॥ ३७ ॥ विप्र-द्रुते वले तस्मिन् वध्यमाने समन्ततः । द्रौणिरेकोऽभ्ययात्तूर्णं भीमसेनं महाबलम् ॥ ३८ ॥ ततः समागमो घोरो बभूव सहसा तयोः । यथा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरभूत् ॥ ३९ ॥

इति कर्णपर्वणि चित्रवधे चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । भीमसेनं ततो द्रौणी राजन् विव्याध पत्रिणा । परया त्वरया युक्तो दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ १ ॥ तथैव पुनराजघ्ने नवत्या निशितैः शरैः । सर्वमर्माणि संप्रेक्ष्य मर्मज्ञो लघुहस्तवत् ॥ २ ॥ भीमसेनः समाकीर्णो द्रौणिना निशितैः शरैः । रराज समरे राजन्नश्मिमानिव भास्करः ॥ ३ ॥ ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः । द्रोणपुत्रमवच्छाद्य सिंहनाद-ममुञ्चत ॥ ४ ॥ शरैः शरांस्ततो द्रौणिः संवार्य्य युधि पाण्डवम् । ललाटेऽभ्यहनद्राजन् नाराचेन स्मयन्निव ॥ ५ ॥ ललाटस्थं ततो वाणं धारयामास पाण्डवः । यथा शृङ्गं वने दृप्तः खड्गी धारयते नृप ॥ ६ ॥ ततो द्रौणिं रणे भीमो यतमानं पराक्रमी । त्रिभिर्विव्याध नाराचैर्ललाटे विस्मयन्निव ॥ ७ ॥ ललाटस्थैस्ततो वाणैर्ब्राह्मणोऽसौ व्यशोभत । प्रावृषीव यथा सिक्तस्त्रिशृङ्गः पर्वतोत्तमः ॥ ८ ॥ ततः शरशतैर्द्रौणिरर्द्दयामास पाण्डवम् । न चैनं कम्पयामास मातरिश्वेव पर्वतम् ॥ ९ ॥ तथैव पाण्डवो युद्धे द्रौणिं शरशतैः शितैः । नाकम्पयत संहृष्टो वार्य्योघ इव पर्व-

तम् ॥ १० ॥ तावन्योऽन्यं शरैर्घोरैश्छादयानौ महारथौ । रथ-
वर्य्यगतौ वीरौ शुशुभाते बलोत्कटौ ॥ ११ ॥ आदित्याविव सं-
दीप्तौ लोकक्षयकरावुभौ । रश्मिभिरिवान्योऽन्यं तापयन्तौ
शरोत्तमैः ॥ १२ ॥ ततः प्रतिकृते यत्नं कुर्व्वाणौ तौ महारणे ।
कृतप्रतिकृते यत्तौ शरसंघैरभीतवत् ॥ १३ ॥ व्याघ्राविव च संग्रामे
चेरतुस्तौ नरोत्तमौ । शरदंष्ट्रौ दुराधर्षौ चापवक्रौ भयङ्करौ
॥ १४ ॥ अभूतां तावदृश्यौ च शरजालैः समन्ततः । मेघजालै-
रिवच्छन्नौ गगणे चन्द्रभास्करौ ॥ १५ ॥ चकाशेते मुहूर्त्तेन
ततस्तावप्यरिन्दमौ । विमुक्तावभ्रजालेन अङ्गारकबुधाविव ॥ १६ ॥
अथ तत्रैव संग्रामे वर्त्तमाने सुदारुणे । अपसव्यं ततश्चक्रे द्रौणि-
स्तत्र वृकोदरम् ॥ १७ ॥ किरञ्छरशतैरुग्रैर्धाराभिरिव पर्व्वतम् ।
न तु तन्ममृषे भीमः शत्रोर्विजयलक्षणम् ॥ १८ ॥ प्रतिचक्रे ततो
राजन् पाण्डवोऽप्यपसव्यतः । मण्डलानां विभागेषु गतप्रत्यागतेषु
च ॥ १९ ॥ बभूव तुमुलं युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः । चरित्वा
विविधान् मार्गान् मण्डलस्थानमेव च ॥ २० ॥ शरैः पूर्णायतोत्-
सृष्टैरन्योऽन्यमभिजघ्नतुः । अन्योऽन्यस्य वधे चैव चक्रतुर्यत्नमुत्तमम् ।
ईषतुर्विरथञ्चैव कर्त्तुमन्योऽन्यमाहवे ॥ २१ ॥ ततो द्रौणिर्महा-
स्त्राणि प्रादुश्चक्रे महारथः । तान्यस्त्रैरेव समरे प्रतिजघ्नेऽस्य
पाण्डवः ॥ २२ ॥ ततो घोरं महाराज अस्त्रयुद्धमवर्त्तत । ग्रहयुद्धं
यथा घोरं प्रजासंहरणे ह्यभूत् ॥ २३ ॥ ते बाणाः समसज्जन्त
मुक्तास्ताभ्यान्तु भारत । द्योतयन्तो दिशः सर्व्वास्तव सैन्यं सम-
न्ततः ॥ २४ ॥ बाणसंघैर्वृतं घोरमाकाशं समपद्यत । उल्का-
पातावृतं यद्वत् प्रजानां सङ्क्षये नृप ॥ २५ ॥ बाणाभिघातात्
सञ्जज्ञे तत्र भारत पावकः । सविस्फुलिङ्गो दीप्तार्च्चिर्योऽदह-
द्वाहिनीद्वयम् ॥ २६ ॥ तत्र सिद्धा महाराज संप्रतन्तोऽब्रुवन् वचः ।
युद्धानामति सर्व्वेषां युद्धमेतदिति प्रभो ॥ २७ ॥ सर्व्वयुद्धानि

चैतस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम्। नेदृशञ्च पुनर्युद्धं भविष्यति कदाचन ॥ २८ ॥ अहो ज्ञानेन सम्पन्नावुभौ ब्राह्मणक्षत्रियौ। अहो शौर्य्येण संयुक्तावुभौ चोग्रपराक्रमौ ॥ २९ ॥ अहो भीमबलो भीम एतस्य च कृतास्त्रता। अहो वीर्य्यस्य सारत्वमहो सौष्ठवमेतयोः ॥ ३० ॥ स्थितावेतौ हि समरे कालान्तकयमोपमौ। रुद्रौ द्वाविव संभूतौ यथा द्वाविव भास्करौ ॥ ३१ ॥ यमौ वा पुरुषव्याघ्रौ घोररूपावुभौ रणे। इति वाचः स्म श्रूयन्ते सिद्धानां वै मुहुर्मुहुः। सिंहनादश्च सञ्जज्ञे समेतानां दिवौकसाम् ॥ ३२ ॥ अद्भुतञ्चाप्यचिन्त्यञ्च दृष्ट्वा कर्म तयो रणे। सिद्धचारणसङ्घानां विस्मयः समपद्यत ॥ ३३ ॥ प्रशंसन्ति तदा देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः। साधु द्रोणे महाबाहो साधु भीमेति चाब्रुवन् ॥ ३४ ॥ तौ शूरौ समरे राजन् परस्परकृतागसौ। परस्परमुदीक्षेतां क्रोधप्रस्फुरिताधरौ। क्रोधात् संदष्टदशनौ तथैवदशनच्छदौ ॥ ३६ ॥ अन्योऽन्यं छादयन्तौ स्म शरवृष्ट्या महारथौ। शराम्बुधारौ समरे शस्त्रविद्युत्प्रकाशिनौ ॥ ३७ ॥ तावन्योऽन्यं ध्वजं विद्ध्वा सारथिञ्च महारणे। अन्योऽन्यस्य हयान् विद्ध्वा विभिदाते परस्परम् ॥ ३८ ॥ ततः क्रुद्धौ महाराज बाणौ गृह्य महाहवे। उभौ चिक्षिपतुस्तूर्णमन्योऽन्यस्य वधैषिणौ ॥ ३९ ॥ तौ सायकै महाराज द्योतमानौ चमूमुखे। आजघ्नाते समासाद्य वज्रवेगौ दुरासदौ ॥ ४० ॥ तौ परस्परवेगाच्च शराभ्याञ्च भृशाहतौ। निपेततुर्महावीर्य्यौ रथोपस्थे तयोस्तदा ॥ ४१ ॥ ततस्तु सारथिर्ज्ञात्वा द्रोणपुत्रमचेतनम्। अपोवाह रणाद्राजन् सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ४२ ॥ तथैव पाण्डवं राजन् विह्वलं तं मुहुर्मुहुः। अपोवाह रथेनाजौ सारथिः शत्रुतापनम् ॥ ४३ ॥

इति कर्णपर्वणि अश्वत्थामभीमयुद्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। यथा संशप्तकैः सार्द्धमर्ज्जुनस्याभवद्रणम्। अन्येषाञ्च महीपानां पाण्डवैस्तद्ब्रवीहि मे॥ १॥ अश्वत्थाम्ना तु यद्युद्धमर्ज्जनस्य च सञ्जय। अन्येषाञ्च महीपानां सह पार्थैर्ब्रवीहि मे॥ २॥

सञ्जय उवाच। शृणु राजन् यथावृत्तं संग्रामो ब्रुवतो मम। वीराणां शत्रुभिः सार्द्धं देहपाप्मासुनाशनम्॥ ३॥ पार्थः संशप्तकबलं प्रविश्यार्णवसन्निभम्। व्यक्षोभयदमित्रघ्नो महावात इवार्णवम्॥ ४॥ शिरांस्युन्मथ्य वीराणां शितैर्भल्लैर्द्धनञ्जयः। पूर्णचन्द्राभवक्त्राणि स्वक्षिभ्रूदशनानि च। सन्तस्तार क्षितिं क्षिप्रं विनालैर्नलिनैरिव॥ ५॥ सुवृत्तानायतान् पुष्टांश्चन्दनागुरुरूषितान्। सायुधान् सतलत्राणान् पञ्चास्योरगसन्निभान्। बाहून् क्षुरैरमित्राणां चिच्छेद समरेऽर्ज्जुनः॥ ६॥ धर्य्यान् धर्य्यगतान् सूतान् ध्वजांश्चापानि सायकान्। पाणीनरत्नीनसकृत् भल्लैश्चिच्छेद पाण्डवः॥ ७॥ रथान् द्विपान् हयांश्चैव सारोहानर्ज्जुनो युधि। शरैरनेकसाहस्रैर्निन्ये राजन् यमक्षयम्॥ ८॥ तं प्रवीराः सुसंरब्धा नर्द्दमाना इवर्षभाः। वासितार्थमिव क्रुद्धा हं क्वत्वा चाभिदुद्रुवुः॥ ९॥ निघ्नन्तमभिजघ्नुस्ते शरैः शृङ्गैरिवर्षभाः। तस्य तेषाञ्च तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम्। त्रैलोक्यविजये यद्वद्दैत्यानां सह वज्रिणा॥ १०॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य द्विषतां सर्वतोऽर्ज्जुनः। इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं विद्धा प्राणान् जहार सः॥ ११॥ छिन्नत्रिवेणुचक्राक्षान् हतयोधाश्वसारथीन्। विध्वस्तायुधतूणीरान् समुन्मथितकेतनान्॥ १२॥ संछिन्नयोक्त्ररश्मीकान् विवरूथान् विकूवरान्। विस्रस्तवन्धुरयुगान् विस्रस्ताक्षप्रमण्डलान्॥ १३॥ रथान् विशकलीकुर्वन् महाभ्राणीव मारुतः। विस्मापयन् प्रेक्षणीयं द्विषतां भयवर्द्धनः। महारथसहस्रस्य समं कर्माकरोज्जयः॥ १४॥ सिद्धा देवर्षिसङ्घाश्च चारणाश्चापि तुष्टुवुः। देव-

दुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षाणि चापतन्। केशवार्ज्जुनयोर्मूर्द्धि प्राह वागशरीरिणी ॥ १५ ॥ चन्द्राग्न्यनिलसूर्य्याणां कान्तिदीप्तिवलद्युतीः। यौ सदा विभ्रतौ वीराविमौ तौ केशवार्ज्जुनौ ॥ १६ ॥ ब्रह्मेशानाविवाजेयौ वीरावेकरथे स्थितौ। सर्वभूतवरौ वीरौ नरनारायणाविमौ ॥ १७ ॥ इत्येतन्महदाश्चर्य्यं दृष्ट्वा श्रुत्वा च भारत। अश्वत्थामा सुसंयत्तः कृष्णावभ्यद्रवद्रणे ॥ १८ ॥ अथ पाण्डवमस्यन्तमभिवघ्नकरान् शरान्। सेषुणा पाणिनाहूय प्रहसन् द्रौणिरब्रवीत् ॥ १९ ॥ यदि मां मन्यसे वीर प्राप्तमर्हमिवातिथिम्। ततः सर्वात्मनाद्य त्वं युद्धातिथ्यं प्रयच्छ मे ॥ २० ॥ एवमाचार्य्यपुत्रेण समाहूतो युयुत्सया। बहु मेनेऽर्ज्जुनोत्मानमिदञ्चाह जनार्द्दनम् ॥ २१ ॥ संशप्तकाश्च मे वध्या द्रौणिराह्वयते च माम्। यदत्रानन्तरं प्राप्तं शंस मे तद्धि माधव। आतिथ्यकर्माभ्युत्थाय दीयतां यदि मन्यसे ॥ २२ ॥ एवमुक्तोऽवहत् पार्थं कृष्णो द्रोणात्मजान्तिकम्। जैत्रेण विधिनाहूतं वायुरिन्द्रमिवाध्वरे ॥ २३ ॥ तमामन्त्र्यैकमनसं केशवो द्रौणिमब्रवीत्। अश्वत्थामन् स्थिरो भूत्वा प्रहराशु सहस्व च ॥ २४ ॥ निर्व्वेष्टुं भर्तृपिण्डं हि कालोऽयमुपजीविनाम्। सूक्ष्मो विवादो विप्राणां स्थूलौ क्षात्रौ जयाजयौ ॥ २५ ॥ यामभ्यर्थयसे मोहाद्दिव्यां पार्थस्य सत्क्रियाम्। तामाप्तुमिच्छन् युध्यस्व स्थिरो भूत्वाद्य पाण्डवम् ॥ २६ ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन तथेत्युक्त्वा द्विजोत्तमः। विव्याध केशवं षष्ट्या नाराचैरर्ज्जुनं त्रिभिः ॥ २७ ॥ तस्यार्ज्जुनः सुसंक्रुद्धस्त्रिभिर्वाणैः शरासनम्। चिच्छेद चान्यदादत्त द्रौणिर्घोरतरं धनुः ॥ २८ ॥ सज्यं कृत्वा निमेषाच्च विव्याधार्ज्जुनकेशवौ। त्रिभिः शतैर्वासुदेवं सहस्रेण च पाण्डवम् ॥ २९ ॥ ततः शरसहस्राणि प्रयुतान्यर्वुदानि च। ससृजे द्रौणिरायस्तः संस्तभ्य च रणेऽर्ज्जुनम् ॥ ३० ॥ इषुधेर्धनुषो ज्याया अङ्गुलिभ्यश्च मारिष। वाह्वोः कराभ्यामुरसो

वदनघ्राणनेत्रतः॥ ३१॥ कर्णाभ्यां शिरसोऽङ्गेभ्यो लोमवर्म्मभ्य एव च। रथध्वजेभ्यश्च शरा निष्पेतुर्ब्रह्मवादिनः॥ ३२॥ शरजालेन महता विद्धा माधवपाण्डवौ। ननाद मुदितो द्रौणिर्महामेघौघ-निस्वनम्॥ ३३॥ तस्य तं निनदं श्रुत्वा पाण्डवोऽच्युतमब्रवीत्। पश्य माधव दौरात्म्यं गुरुपुत्रस्य मां प्रति॥ ३४॥ वधं प्राप्तौ मन्यते नौ प्रवेश्य शरवेश्मनि। एषोऽस्मि हन्मि सङ्कल्पं शिक्षया च बलेन च॥ ३५॥ अश्वत्थाम्नः शरानस्तांश्छित्त्वैकैकं त्रिभिस्त्रिभिः। व्यध-मद्भरतश्रेष्ठो नीहारमिव भास्करः॥ ३६॥ ततः संशप्तकान् भूयः साश्वसूतरथद्विपान्। ध्वजपत्तिरथानुग्रैर्वाणैर्विव्याध पाण्डवः॥ ३७॥ ये ये ददृशिरे तत्र यद्यद्रूपास्तदा जनाः। ते ते तत्र शरैर्व्याप्तं मेनिरेऽत्मानमात्मना॥ ३८॥ ते गाण्डीवप्रमुक्तास्तु नाना-रूपाः पतत्त्रिणः। क्रोशे साग्रे स्थितान् घ्नन्ति द्विपाश्वपुरुषान्रणे॥ ३९॥ भल्लैश्छिन्नाः कराः पेतुः करिणां मदवर्षिणाम्। यथा वने परशुभिर्निकृत्ताः सुमहाद्रुमाः॥ ४०॥ पश्चात्तु शैलवत् पेतुस्ते गजाः सहसादिभिः। वज्रिवज्रप्रमथिता यथैवाद्रिचयास्तथा॥ ४१॥ गन्धर्व्वनगराकारान्रथांश्चापि सुकल्पितान्। विनीतैर्ज्जवनैर्युक्ताना-स्थितान् युद्धदुर्मदैः॥ ४२॥ शरैर्विशकलीकुर्व्वन्नमित्रानभ्यवीवृषत्। स्वलंकृतानश्वसादीन् पत्तींश्चाहन् धनञ्जयः॥ ४३॥ धनञ्जययुगा-न्तार्कः संशप्तकमहार्णवम्। व्यशोषयत दुःशोषं तीक्ष्णैः शरगभ-स्तिभिः॥४४॥ पुनर्द्रौणिं महाशैलं नाराचैः सूर्य्यसन्निभैः। निर्बिभेद महावेगैस्त्वरन् वज्रीव पर्वतम्॥ ४५॥ तमाचार्य्यसुतः क्रुद्धः साश्व-यन्तारमाशुगैः। युयुत्सुरागमद्योद्धुं पार्थस्तानच्छिनच्छरान्॥ ४६॥ ततः परमसंक्रुद्धः काण्डकोषानवासृजत्। अश्वत्थामाभिरूपाय गृहानतिथये यथा॥४७॥ अथ संशप्तकांस्त्यक्त्वा पाण्डवो द्रौणिमभ्य-यात्। अपाङ्क्तान् यानिव त्यक्त्वा दाता पाङ्क्तं यमर्थिनम्॥ ४८॥

इति कर्णपर्व्वणि अश्वत्थामार्जुनयुद्धे षोड़शोऽध्यायः॥ १६॥

सञ्जय उवाच। ततः समभवद्युद्धं शुक्राङ्गिरसवर्चसोः।
नक्षत्रमभितो व्योम्नि शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ १ ॥ सन्तापयन्ता-
वन्योऽन्यं दीप्तैः शरगभस्तिभिः। लोकत्रासकरावास्तां विमार्गस्थौ
ग्रहाविव ॥ २ ॥ ततोऽविध्यत् भ्रुवोर्मध्ये नाराचेनार्ज्जुनो भृशम्।
स तेन विबभौ द्रौणिरूर्द्ध्वरश्मिर्यथा रविः ॥ ३ ॥ अथ कृष्णौ
शरशतैरश्वत्थाम्नार्द्दितौ भृशम्। स्वरश्मिजालविकचौ युगा-
न्तार्काविवासतुः ॥ ४ ॥ ततोऽर्ज्जुनः सर्वतोधारमस्त्रमवासृजद्वासु-
देवेऽभिभूते। द्रौणायनिं चाभ्यहनत् पृषत्कैर्वज्राग्निवैवस्वतदण्ड-
कल्पैः ॥ ५ ॥ स केशवञ्चार्ज्जुनञ्चातितेजा विव्याध मर्मस्वतिरौद्र-
कर्म्मा। बाणैः सुमुक्तैरतितीव्रवेगैर्यैराहतो मृत्युरपि व्यथेत ॥६॥
द्रौणेरिषूनर्ज्जुनः संनिवार्य्य व्यायच्छतस्तद्विगुणैः सुपुङ्खैः। तं
साश्वसूतध्वजमेकवीरमावृत्य संशप्तकसैन्यमार्च्छत् ॥ ७ ॥ धनूंषि
बाणानिषुधीर्धनुर्ज्याः पाणीन् भुजान् पाणिगतञ्च शस्त्रम्। छत्राणि
केतूंस्तुरगानथेषां वस्त्राणि माल्यानि च भूषणानि ॥ ८ ॥ वर्म्माणि
चर्म्माणि मनोरमाणि प्रियाणि सर्वाणि शिरांसि चैव। चिच्छेद
पार्थो द्विषतां सुमुक्तैर्बाणैः स्थितानामपराङ्मुखानाम् ॥ ९ ॥ सुक-
ल्पिताः स्यन्दनवाजिनागाः समास्थिता यत्नकृतैर्नृवीरैः। पार्थे-
रितैर्बाणशतैर्निरस्तास्तैरेव सार्द्धं नृवरा निपेतुः ॥ १० ॥ पद्मार्क-
पूर्णेन्दुनिभाननानि किरीटमालामुकुटोत्कटानि। भल्लार्द्धचन्द्र-
क्षुरहिंसितानि प्रपेतुरुर्व्यां नृशिरांस्यजस्रम् ॥ ११ ॥ अथ द्विपै-
र्दैत्यरिपुद्विपाभैर्देवारिदर्पापहमत्युदग्रम्। कलिङ्गवङ्गाङ्गनिषाद-
वीरा जिघांसवः पाण्डवमभ्यधावन् ॥ १२ ॥ तेषां द्विपानां निचकर्त्त
पार्थो वर्म्माणि मर्म्माणि करान् नियन्तॄन्। ध्वजाः पताकाश्च ततः
प्रपेतुर्वज्राहतानीव गिरेः शिरांसि ॥ १३ ॥ तेषु प्रभग्नेषु गुरो-
स्तनूजं बाणैः किरीटी नवसूर्य्यवर्णैः। प्रच्छादयामास महाभ्र-
जालैर्वायुः समुद्यन्तमिवांशुमन्तम् ॥ १४ ॥ ततोऽर्जुनेषूनिषुभि-

निरस्य द्रौणिः शरैरर्जुनवासुदेवौ। प्रच्छादयित्वा दिवि चन्द्रसूर्य्यौ ननाद सोऽम्भोद इवातपान्ते॥ १५॥ तमर्जुनस्तांश्च पुनस्त्वदीयानभ्यर्द्दितस्तैरभिहत्य शस्त्रैः। बाणान्धकारं सहसैव कृत्वा विव्याध सर्वानिषुभिः सुपुङ्खैः॥ १६॥ नाप्याददत् सन्दधन्नैव मुञ्चन् बाणान्रणेऽदृश्यत सव्यसाची। हतांश्च नागांस्तुरगान् पदातीन् संस्यूतदेहान् ददृशू रथांश्च॥ १७॥ सन्धाय नाराचवरान् दशाशु द्रौणिस्त्वरन्नेकमिवोत्ससर्ज्ज। तेषान्तु पञ्चार्ज्जुनमभ्यविध्यन् पञ्चाच्युतं निर्व्विभिदुः सुमुक्ताः॥ १८॥ तैराहतौ सर्वमनुष्यमुख्यावसृक् क्षरन्तौ धनदेन्द्रकल्पौ। समाप्तविद्येन तथाभिभूतौ हतौ रणे ताविति मेनिरेऽन्ये॥ १९॥ अथार्ज्जुनं प्राह दशार्हनाथः प्रमाद्यसे किं जहि योधमेतम्। कुर्य्याद्धि दोषं समुपेक्षितोऽयं कष्टो भवेद्व्याधिरिवाक्रियावान्॥ तथेति चोक्ताच्युतमप्रमादी द्रौणिं प्रयत्नादिषुभिस्ततक्ष॥ २०॥ भुजौ वरौ चन्दनसारदिग्धौ वक्षः शिरोऽथाप्रतिमौ तथोरू। गाण्डीवमुक्तैः कुपितो विकर्णैर्द्रौणिं शरैः संयति निर्व्विभेद। छित्त्वा तु रश्मींस्तुरगानविध्यन्ते तं रणादूहुरतीव दूरम्॥ २१॥ स तैर्हृतो वातजवैस्तुरङ्गैर्द्रौणिर्दृढं पार्थशराभिभूतः। इयेष नावृत्य पुनस्तु योद्धुं पार्थेन सार्द्धं मतिमान् विमृश्य॥ २२॥ जानन् जयं नियतं वृष्णिवीरे धनञ्जये चाङ्गिरसां वरिष्ठः। विवेश कर्णस्य बलं तरस्वी क्षीणोत्साहः क्षीणबाणास्त्रयोगः॥ २३॥ नियम्य तु हयान् द्रौणिः समाश्वस्य च मारिष। रथाश्वनरसंवाधं कर्णस्य प्राविशद्बलम्॥ २४॥ प्रतीपकामे तु रणादश्वत्थाम्नि हृते हयैः। मन्त्रौषधिक्रियायोगैर्व्याधौ देहादिवाहृते॥ २५॥ संशप्तकानभिमुखौ प्रयातौ केशवार्ज्जुनौ। वातोद्धूतपताकेन स्यन्दनेनौघनादिना॥ २६॥

इति कर्णपर्व्वणि अश्वत्थामपराजये सप्तदशमोऽध्यायः॥ १७॥

सञ्जय उवाच। अथोत्तरेण पाण्डूनां सेनायां ध्वनिरुत्थितः।
रथनागाश्वपत्तीनां दण्डधारेण बध्यताम्॥ १॥ निवर्त्तयित्वा तु
रथं केशवोऽर्जुनमब्रवीत्। वाहयन्नेव तुरगान् गरुड़ानिलरंहसः
॥ २॥ मागधोऽप्रतिविक्रान्तो द्विरदेन प्रमाथिना। भगदत्तादन-
वरः शिक्षया च बलेन च॥ ३॥ एनं हत्वा निहन्तासि पुनः
संशप्तकानिति। वाक्यान्ते प्रापयत् पार्थं दण्डधारान्तिकं प्रति
॥ ४॥ स मागधानां प्रवरोऽङ्कुशग्रहे ग्रहेष्वसह्यो विकचो यथा
ग्रहः। सपत्नसेनां प्रममाथ दारुणो महीं समग्रां विकचो यथा
ग्रहः॥ ५॥ सुकल्पितं दानवनागसन्निभं महाभ्रनिर्ह्रादममित्र-
मर्द्दनम्। रथाश्वमातङ्गगणान् सहस्रशः समास्थितो हन्ति शरै-
र्नरानपि॥ ६॥ रथानधिष्ठाय सवाजिसारथीन्नरांश्च पादैर्द्विरदो
व्यपोथयत्। द्विपांश्च पद्भ्यां ममृदे करेण द्विपोत्तमो हन्ति च
कालचक्रवत्॥ ७॥ नरांश्च कार्ष्णायसवर्मभूषणान् निपात्य
साश्वानपि पत्तिभिः सह। व्यपोथयद्दन्तिवरेण शुष्मिणा सशब्द-
वत् स्थूलनलं यथा तथा॥ ८॥ अथार्जुनो ज्यातलनेमिनिस्वने
मृदङ्गभेरीबहुशङ्खनादिते। रथाश्वमातङ्गसहस्रसंकुले रथोत्तमे-
नाभ्यपतद्द्विपोत्तमम्॥ ९॥ ततोऽर्जुनं द्वादशभिः शरोत्तमैर्जनार्द्दनं
षोड़शभिः समार्पयत्। स दण्डधारस्तुरगांस्त्रिभिस्त्रिभिस्ततो
ननाद प्रजहास चासकृत्॥ १०॥ ततोऽस्य पार्थः सगुणेषुकार्मुकं
चकर्त्त भल्लैर्ध्वजमप्यलङ्कृतम्। पुनर्नियन्तॄन् सहपादगोप्तॄंस्ततः
स चुक्रोध गिरिव्रजेश्वरः॥ ११॥ ततोऽर्जुनं भिन्नकटेन दन्तिना
घनोपमेनानिलतुल्यरंहसा। अतीव चुक्षोभयिषुर्जनार्द्दनं धन
ञ्जयञ्चाभिजघान तोमरैः॥ १२॥ अथास्य बाहू द्विपहस्तसन्निभौ
शिरश्च पूर्णेन्दुनिभाननं त्रिभिः। क्षुरैः प्रचिच्छेद सहैव पाण्डव-
स्ततो द्विपं बाणशतैः समार्पयत्॥ १३॥ स पार्थबाणैस्तपनीय-
भूषणैः समावृतः काञ्चनवर्मभृद्द्विपः। तथा चकाशे निशि पर्वतो

यथा दावाग्निना प्रज्वलितौषधिद्रुमः ॥ १४ ॥ स वेदनार्त्तोऽम्बुद-
निस्वनो नदंश्चलन् भ्रमन् प्रस्खलितान्तरो द्रवन् । पपात रुग्णः
सनियन्तृकस्तदा यथा गिरिर्वज्रविदारितस्तथा ॥ १५ ॥ हिमा-
वदातेन सुवर्णमालिना हिमाद्रिकूटप्रतिमेन दन्तिना । हते रणे
भ्रातरि दण्ड आव्रजज्जिघांसुरिन्द्रावरजं धनञ्जयम् ॥ १६ ॥ स
तोमरैरर्ककरप्रभैस्त्रिभिर्जनार्द्दनं पञ्चभिरर्जुनं शितैः । समर्पयित्वा
विननाद नर्द्दयंस्ततोऽस्य बाहू विचकर्त्त पाण्डवः ॥ १७ ॥ क्षुर-
प्रकृत्तौ सुभृशं सतोमरौ शुभाङ्गदौ चन्दनरूषितौ भुजौ । गजात्
पतन्तौ युगपद्विरेजतुर्यथाद्रिशृङ्गाद्रुचिरौ महोरगौ ॥१८॥ तथार्द्ध-
चन्द्रेण हतं किरीटिना पपात दण्डस्य शिरः क्षितिं द्विपात् ।
स्वशोणिताद्र्रं निपतद्विरेजे दिवाकरोऽस्तादिव पश्चिमां दिशम्
॥ १९ ॥ अथ द्विपं श्वेतवराभ्रसन्निभं दिवाकरांशुप्रतिमैः शरो-
त्तमैः । बिभेद पार्थः स पपात नादयन् हिमाद्रिकूटं कुलिशाहतं
यथा ॥ २० ॥ ततोऽपरे तत्प्रतिमा गजोत्तमा जिगीषवः संयति
सव्यसाचिना । तथाकृतान्ते च यथैव तौ द्विपौ ततः प्रभग्नं
सुमहद्रिपोर्बलम् ॥ २१ ॥ गजा रथाश्वाः पुरुषाश्च सङ्घशः पर-
स्परघ्नाः परिपेतुराहवे । परस्परं प्रस्खलिताः समाहता भृशं
निपेतुर्बहुभाषिणो हताः ॥ २२ ॥ अथार्जुनं स्वे परिवार्य्य सैनिकाः
पुरन्दरं देवगणा इवाब्रुवन् । अभैष्म यस्मान्मरणादिव प्रजाः स
वीर दिष्ट्या निहतस्त्वया रिपुः ॥ २३ ॥ न चेदरक्षिष्य इमान्
जनान् भयाद्दिषद्भिरेवं बलिभिः प्रपीड़ितान् । तथाभविष्यद्द्विषतां
प्रमोदनं यथा हतेष्वेष्विह नोऽरिसूदन ॥ २४ ॥ इतीव भूयश्च
सुहृद्भिरीरिता निशम्य वाचः सुमनास्ततोऽर्जुनः । यथानुरूपं
प्रतिपूज्य तं जनं जगाम संशप्तकसङ्घहा पुनः ॥ २५ ॥

इति कर्णपर्वणि दण्डधारवधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सञ्जय उवाच। प्रत्यागत्य पुनर्जिष्णुर्जघ्ने संशप्तकान् बहून्।
वक्रातिवक्रगमनादङ्गारक इव ग्रहः ॥ १ ॥ पार्थबाणहता राज-
न्नराश्वरथकुञ्जराः। विचेलुर्बभ्रमुर्नेशुः पेतुर्मम्लुश्च भारत ॥२॥
धुर्य्यान् धुर्य्यगतान् सूतान् ध्वजांश्चापानि सायकान्। पाणीन्
पाणिगतं शस्त्रं बाहूनपि शिरांसि च ॥ ३ ॥ भल्लैः क्षुरैरर्द्धचन्द्रै-
र्वत्सदन्तैश्च पाण्डवः। चिच्छेदामित्रवीराणां समरे प्रतियुध्यताम्
॥ ४ ॥ वासितार्थे युयुत्सन्तो वृषभा वृषभं यथा। निपतन्त्यर्जुनं
शूराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५ ॥ तेषां तस्य च तद्युद्धमभवल्लोम-
हर्षणम्। त्रैलोक्यविजये यादृग्दैत्यानां सह वज्रिणा ॥ ६ ॥
तमविध्यत् त्रिभिर्बाणैर्दन्दशूकैरिवाहिभिः। उग्रायुधसुतस्तस्य
शिरः कायादपाहरत् ॥ ७ ॥ तेऽर्जुनं सर्वतः क्रुद्धा नानाशस्त्रै-
रवीवृषन्। मरुद्भिः प्रेषिता मेघा हिमवन्तमिवोष्णगे ॥ ८ ॥
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य द्विषतां सर्वतोऽर्जुनः। सम्यगस्तैः शरैः
सर्वानहितानहनद्बहून् ॥ ९ ॥ छिन्नत्रिवेणुसङ्घातान् हताश्व-
पार्ष्णिसारथीन्। विध्वस्तायुधतूणीरान् विचक्ररथकेतनान् ॥१०॥
संछिन्नरश्मियोक्त्राक्षान् व्यनुकर्षयुगान्रथान्। विध्वस्तसर्वसन्नाहान्
बाणैश्चक्रेऽर्जुनस्तदा ॥ ११ ॥ ते रथास्तत्र विध्वस्ताः परार्द्ध्या
भान्त्यनेकशः। धनिनामिव वेश्मानि हतान्यग्न्यनिलाम्बुभिः ॥१२॥
द्विपाः सम्भिन्नवर्म्माणो वज्राशनिसमैः शरैः। पेतुर्गिर्य्यग्रवेश्मानि
वज्रपाताग्निभिर्यथा ॥ १३ ॥ सारोहास्तुरगाः पेतुर्बहवोऽर्जुन-
ताड़िताः। निर्जिह्वान्त्राः क्षितौ क्षीणाः रुधिरार्द्राः सुदुर्दृशः
॥ १४ ॥ नराश्वनागा नाराचैः संस्यूताः सव्यसाचिना। बभ्रमु-
श्चस्खलुः पेतुर्नेदुर्मम्लुश्च मारिष ॥ १५ ॥ अनेकैश्च शिलाधौतै-
र्वज्राशनिविषोपमैः। शरैर्निजघ्निवान् पार्थो महेन्द्र इव दानवान्
॥ १६ ॥ महार्हवर्माभरणा नानारूपा वरायुधाः। सरथाः
सध्वजा वीरा हताः पार्थेन शेरते ॥ १७ ॥ विजिताः पुण्यकर्माणो

विशिष्टाभिजनश्रुताः । गताः शरीरैर्वसुधामूर्जितैः कर्मभिर्दिवम्
॥ १८ ॥ अथार्जुनं रथवरं त्वदीयाः समभिद्रवन् । नानाजन-
पदाध्यक्षाः सगणा जातमन्यवः ॥ १९ ॥ उह्यमाना रथाश्वैश्च
पत्तयश्च जिघांसवः । समाभ्यधावन्नस्यन्तो विविधं क्षिप्रमायुधम्
॥ २० ॥ तदायुधमहावर्षं मुक्तं योधमहाम्बुदैः । व्यधमन्निशि-
तैर्वाणैः क्षिप्रमर्जुनमारुतः ॥ २१ ॥ साश्वपत्तिद्विपरथं महा-
शस्त्रौघमप्लवम् । दद्दशुः सन्तितीर्षन्तं महाशस्त्रास्त्रसेतुना ॥२२॥
अथाब्रवीद्वासुदेवः पार्थं किं क्रीड़सेऽनघ । संशप्तकान् प्रमथ्यैतान्
ततः कर्णवधे त्वर ॥ २३ ॥ तथेत्युक्त्वार्ज्जुनः क्षिप्रं शिष्टान् सं-
शप्तकांस्तदा । आक्षिप्य शस्त्रेण बलात् दैत्यानिन्द्र इवावधीत् ॥२४॥
आददत् सन्दधन्नेषून् दृष्टः कैश्चिद्रणेऽर्ज्जुनः । विमुञ्चन् वा शरान्
शीघ्रं दृश्यतेऽवहितैरपि ॥ २५ ॥ आश्चर्यमिति गोविन्दः सम-
मन्यत भारत । हंसांशुगौरास्ते सेनां हंसाः सर इवाविशन् ॥२६॥
ततः संग्रामभूमिञ्च वर्त्तमाने जनक्षये । अवेक्षमाणो गोविन्दः
सव्यसाचिनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ एष पार्थ महारौद्रो वर्त्तते भरत
क्षयः । पृथिव्यां पार्थिवानां वै दुर्य्योधनकृते महान् ॥ २८ ॥
पश्य भारत चापानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् । महताञ्चापविद्धानि
कलापानिषुधींस्तथा ॥ २९ ॥ जातरूपमयैः पुङ्खैः शरांश्चानत-
पर्व्वणः । तैलधौतांश्च नाराचान् निर्म्मुक्तानिव पन्नगान् ॥ ३० ॥
आकीर्णांस्तोमरांश्चापि विचित्रान् हेमभूषितान् । वर्म्माणि चाप-
विद्धानि रुक्मपृष्ठानि भारत ॥ ३१ ॥ सुवर्णविकृतान् प्रासान्
शक्तीः कनकभूषिताः । जाम्बुनदमयैः पट्टैर्बद्धाश्च विपुला गदाः
॥ ३२ ॥ जातरूपमयीश्चर्ष्टीः पट्टिशान् हेमभूषितान् । दण्डैः
कनकचित्रैश्च विप्रविद्धान् परश्वधान् ॥ ३३ ॥ परिघान् भिन्दि-
पालांश्च भुशुण्डीः कणायानपि । अयःकुन्तांश्च पतितान् मुषलानि
गुरूणि च ॥ ३४ ॥ नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जयगृद्धिनः ।

जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्विनः ॥ ३५ ॥ गदाविमथितै-
र्गात्रैर्मुषलैर्भिन्नमस्तकान् । गजवाजिरथैः क्षुस्मान् पश्य योधान्
सहस्रशः ॥३६ ॥ मनुष्यगजवाजीनां शरशक्त्यृष्टितोमरैः । निस्त्रिंशैः
पट्टिशैः प्रासैर्नखरैर्लगुडैरपि ॥ ३७ ॥ शरीरैर्बहुधाच्छिन्नैः
शोणितौघपरिप्लुतैः । गतासुभिरमित्रघ्न संवृता रणभूमयः ॥३८॥
बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः साङ्गदैः शुभलक्षणैः । सतलैः सकेयूरै-
र्भाति भारत मेदिनी ॥ ३९ ॥ साङ्गुलित्रैर्भुजाग्रैश्च विप्रविद्धै-
रलंकृतैः । हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनाम् । बद्ध-
चूड़ामणिवरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ ४० ॥ रथांश्च बहुधा
भग्नान् हेमकिङ्किणिनः शुभान् । अश्वांश्च बहुधा पश्य शोणितेन
परिप्लुतान् । अनुकर्षानुपासङ्गान् पताका विविधान् ध्वजान् ॥४१॥
योधानाञ्च महाशङ्खान् पाण्डरांश्च प्रकीर्णकान् । निरस्तजिह्वा-
न्मातङ्गान् शयानान् पर्वतोपमान् ॥ ४२ ॥ वैजयन्तीर्विचित्रांश्च
हतांश्च गजयोधिनः । वारणानां परिस्तोमान् सुयुक्तानेककम्बलान्
॥ ४३ ॥ विपाटिता विचित्राश्च रूपचित्राः कुथास्तथा । भिन्नाश्च
बहुधा घण्टाः पतद्भिश्चूर्णिता गजैः ॥ ४४ ॥ वैदूर्य्यमणिदण्डांश्च
पतितांश्चाङ्कुशान् भुवि । अश्वानाञ्च युगापीड़ान् रत्नचित्रानुर-
श्छदान् । बद्धाः सदिध्वजाग्रेषु सुवर्णविकृताः कुथाः ॥ ४५ ॥
विचित्रान् मणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् । अश्वास्तरपरि-
स्तोमान् राङ्कवान् पतितान् भुवि ॥ ४६ ॥ चूड़ामणीन् नरेन्द्राणां
विचित्राः काञ्चनस्रजः । छत्राणि चापविद्धानि चामरव्यजनानि च
॥ ४७ ॥ चन्द्रनक्षत्रभासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः । क्लृप्तश्मश्रुभिरा-
कीर्णां पूर्णचन्द्रनिभैर्महीम् ॥ ४८ ॥ कुमुदोत्पलपद्मानां षण्डैः फुल्लं
यथा सरः । तथा मही स्तृता वक्त्रैः कुमुदोत्पलसन्निभैः ॥ ४९ ॥
तारागणविचित्रस्य निर्मलेन्दुद्युतित्विषः । पश्येमां नभसस्तुल्यां
शरन्नक्षत्रमालिनीम् ॥ ५० ॥ एतत्तवैवानुरूपं कर्मार्ज्जुन महाहवे ।

दिवि वा देवराजस्य त्वया यत् कृतमद्य वै ॥५१॥ एवं तां दर्शयन्
कृष्णो युद्धभूमिं किरीटिने। गच्छन्नेवाशृणोत् शब्दं दुर्य्योधनबले
महत् ॥ ५२ ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं भेरीपटहनिस्वनम्। रथाश्व-
गजनादांश्च शस्त्रशब्दांश्च दारुणान् ॥ ५३ ॥ प्रविश्य तद्बलं कृष्ण-
स्तुरगैर्वातवेगितैः। पाण्ड्येनाभ्यर्द्दितं सैन्यं त्वदीयं वीक्ष्य विष्ठितः
॥ ५४ ॥ स हि नानाविधैर्वाणैरिष्वस्त्रप्रवरो युधि। न्यहन
द्विषतां पूगान् गतासूनन्तको यथा ॥ ५५ ॥ गजवाजिमनुष्याणां
शरीराणि शितैः शरैः। भित्त्वा प्रहरतां श्रेष्ठो विदेहासूनपा-
तयत् ॥ ५६ ॥ शत्रुप्रवीरैरस्तानि नानाशस्त्राणि सायकैः।
छित्त्वा तानवधीत् शत्रून् पाण्ड्यः शक्र इवासुरान् ॥ ५७ ॥

इति कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। प्रोक्तस्त्वया पूर्वमेव प्रवीरो लोकविश्रुतः।
न त्वस्य कर्म संग्रामे त्वया सञ्जय कीर्त्तितम् ॥ १ ॥ तस्य विस्त-
रशो ब्रूहि प्रवीरस्याद्य विक्रमम्। शिक्षां प्रभावं वीर्य्यञ्च प्रमाणं
दर्पमेव च ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। भीष्मद्रोणकृपद्रौणिकर्णार्ज्जुनजनार्द्दनान्।
समाप्तविद्यान् धनुषि श्रेष्ठान् यान्मन्यसे रथान् ॥ ३ ॥ यो ह्याक्षि-
पति वीर्य्येण सर्वानेतान्महारथान्। न मेने चात्मना तुल्यं कञ्चि-
देव जनेश्वरम् ॥ ४ ॥ तुल्यतां कर्णभीष्माभ्यामात्मनो यो न
मृष्यते। वासुदेवार्ज्जुनाभ्याञ्च न्यूनतां नैच्छदात्मनि ॥ ५ ॥ स
पाण्ड्यो नृपतिश्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृताम्बरः। कर्णस्यानीकमहनत्
पराभूत इवान्तकः ॥ ६ ॥ तदुदीर्णरथाश्वञ्च पत्तिप्रवरसङ्कुलम्।
कुलालचक्रवत् भ्रान्तं पाण्ड्येनाभ्याहतं बलम् ॥ ७ ॥ व्यश्वसूत-
ध्वजरथं विप्रविद्धायुधद्विपम्। सम्यगस्तैः शरैः पाण्ड्यो वायु-

मेघानिवाक्षिपत् ॥ ८ ॥ द्विरदान् द्विरदारोहान् विपताकायुध-
ध्वजान्। सपादरक्षानहनत् वज्रेणाद्रीनिवाद्रिहा ॥ ९ ॥ स-
शक्तिप्रासतूणीरानश्वारोहान् हयानपि पुलिन्दखशवाह्लीका-
न्निषादान्धकतङ्गणान् ॥ १० ॥ दाक्षिणात्यांश्च भोजांश्च शूरान्
संग्रामकाङ्क्षिणान्। विशस्त्रकवचान् बाणैः कृत्वा चैवाकरोद्व्यसून्
॥ ११ ॥ चतुरङ्गबलं बाणैर्निघ्नन्तं पाण्ड्यमाहवे। दृष्ट्वा द्रौणि
रसंभ्रान्तमसम्भ्रान्तस्ततोऽभ्ययात् ॥ १२ ॥ आभाष्य चैनं मधुर-
मानृत्यन्तमभीतवत्। प्राह प्रहरतां श्रेष्ठः स्मितपूर्वं समाह्वयन्
॥ १३ ॥ राजन् कमलपत्राक्ष विशिष्टाभिजनश्रुत। वज्रसंहनन-
प्रख्य प्रख्यातबलपौरुष ॥ १४ ॥ मुष्टिश्लिष्टायतज्यञ्च व्यायताभ्यां
दृढधनुः। दोर्भ्यां विस्फारयन् भासि महाजलदवद्भृशम् ॥ १५ ॥
शरवर्षैर्महावेगैरमित्रानभिवर्षतः। मदन्यं नानुपश्यामि प्रतिवीरं
तवाहवे ॥ १६ ॥ रथद्विरदपत्त्यश्वानेकः प्रमथसे बहून्। मृग-
सङ्घानिवारण्ये विभीर्भीमबलो हरिः ॥ १७ ॥ महता रथघोषेण
दिवं भूमिञ्च नादयन्। वर्षान्ते शस्यहा मेघो भासि ह्रादीव
पार्थिव ॥ १८ ॥ संस्पृशानः शरांस्तीक्ष्णांस्तूणादाशीविषोपमान्।
मयैवैकेन युध्यस्व त्र्यम्बकेनान्धको यथा ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तथे-
त्युक्त्वा प्रहरेति च ताड़ितः। कर्णिना द्रोणतनयं विव्याध मलय-
ध्वजः ॥ २० ॥ मर्मभेदिभिरत्युग्रैर्बाणैरग्निशिखोपमैः। स्मय-
न्नभ्यहनद्द्रौणिः पाण्ड्यमाचार्यसत्तमः ॥ २१ ॥ ततोऽपरान् सुती-
क्ष्णाग्रान् नाराचान्मर्मभेदिनः। गत्या दशम्या संयुक्तानश्वत्थामा-
भ्यवासृजत् ॥ २२ ॥ तान् शरानच्छिनत् पाण्ड्यो नवभिर्निशितैः
शरैः। चतुर्भिरार्द्दयच्चाश्वानाशु ते व्यसवोऽभवन् ॥ २३ ॥ अथ
द्रोणसुतस्येषूंस्तांश्छित्त्वा निशितैः शरैः। धनुर्ज्यां विततां पाण्ड्य-
श्चिच्छेदादित्यतेजसः ॥ २४ ॥ विज्यं धनुरथाधिज्यं कृत्वा द्रौणि-
रमित्रहा। प्रेक्ष्य चाशु रथे युक्तान् नरैरन्यान् हयोत्तमान् ॥२५॥

ततः शरसहस्राणि प्रेषयामास वै द्विजः । इषुसंबाधमाकाश-
मकरोद्दिश एव च ॥ २६ ॥ ततस्तानस्यतः सर्वान् द्रौणेर्वाणा-
न्महात्मनः। जानानोऽप्यव्ययान् पाण्ड्योऽघातयत् पुरुषर्षभः ॥२७॥
प्रयुक्तांस्तान् प्रयत्नेन छित्त्वा द्रौणेरिषूनरिः । चक्ररक्षौ रणे
तस्य प्राणादन्निशितैः शरैः ॥ २८ ॥ अथारेर्लाघवं दृष्ट्वा मण्डली-
कृतकार्मुकः । प्रास्यद्द्रोणसुतो वाणान् वृष्टिं पूषानुजो यथा
॥ २९ ॥ अष्टावष्टगवान्यूहुः शकटानि यदायुधम् । अह्नस्तदष्ट-
भागेन द्रौणिश्चिक्षेप मारिष ॥ ३० ॥ तदन्तकमिव क्रुद्धमन्तक-
स्यान्तकोपमम् । ये ये ददृशिरे तत्र विसंज्ञाः प्रायशोऽभवन्
॥ ३१ ॥ पर्ज्जन्य इव घर्म्मान्ते वृष्ट्या साद्रिद्रुमां महीम् । आचार्य्य-
पुत्रस्तां सेनां वाणवृष्ट्याभ्यवीवृषत् ॥ ३२ ॥ द्रौणिपर्ज्जन्यमुक्तां
तां वाणवृष्टिं सुदुःसहाम् । वायव्यास्त्रेण सङ्क्षिप्य मुदा पाण्ड्या-
निलोऽनदत् ॥ ३३ ॥ तस्य नानदतः केतुं चन्दनागुरुरूषितम् ।
मलयप्रतिमं द्रौणिश्छित्त्वाश्वांश्चतुरोऽहनत् ॥ ३४ ॥ सूतमेकेषुणा
हत्वा महाजलदनिस्वनम् । धनुश्छित्त्वार्द्धचन्द्रेण तिलशो व्यधम-
द्रथम् ॥ ३५ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य छित्त्वा सर्व्वायुधानि च ।
प्राप्तमप्यहितं द्रौणिर्न जघान रणेप्सया ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे
कर्णो गजानीकमुपाद्रवत् । द्रावयामास स तदा पाण्डवानां महद्-
वलम् ॥ ३७ ॥ विरथान्रथिनश्चक्रे गजानश्वांश्च भारत । योधान्
वहुभिरानर्च्छत् शरैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ ३८ ॥ अथ द्रौणिर्महेष्वासः
पाण्ड्यं शत्रुनिवर्हणम् । विरथं रथिनां श्रेष्ठं नाहनद्युद्धकाङ्क्षया
॥ ३९ ॥ हतेश्वरो दन्तिवरः सुकल्पितस्त्वराभिसृष्टः प्रतिशव्दगो
बली । तमाद्रवद्द्रौणिशराहतस्त्वरन् जवेन कृत्वा प्रतिहस्ति-
गर्ज्जितम् ॥ ४० ॥ समागतं वारणयुद्धकोविदो द्विपोत्तमं पर्व्वत-
सानुसन्निभम् । तमभ्यतिष्ठन्मलयध्वजस्त्वरन् यथाद्रिशृङ्गं हरि-
रुन्नदंस्तथा ॥ ४१ ॥ स तोमरं भास्कररश्मिवर्च्चसं वलास्त्रसर्गो-

त्तमयन्नमन्युभिः। ससर्ज शीघ्रं परिपीड़यन् गजं गुरोः सुता-
याद्रिपतीश्वरो नदन् ॥ ४२ ॥ मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकैरलं-
कृतं चांशुकमाल्यमौक्तिकैः। हतो हतोऽसीत्यसकृन्मुदा नदन्
पराभिनद्द्रौणिवराङ्गभूषणम् ॥ ४३ ॥ तदर्कचन्द्रग्रहपावकत्विषं
भृशाभिपातात् पतितं विचूर्णितम्। महेन्द्रवज्राभिहतं महास्वनं
यथाद्रिशृङ्गं धरणीतले तथा ॥ ४४ ॥ ततः प्रजज्वाल परेण
मन्युना पदाहतो नागपतिर्यथा तथा। समाददे चान्तकदण्ड-
सन्निभानिषूनमित्रार्त्तिकरांश्चतुर्द्दश ॥ ४५ ॥ द्विपस्य पादाग्रकरान्
स पञ्चभिर्नृपस्य बाहू च शिरोऽथ च त्रिभिः। जघान षड्भिः
षड़नुत्तमत्विषः स पाण्ड्यराजानुचरान्महारथान् ॥ ४६ ॥ सुदीर्घ-
वृत्तौ वरचन्दनोक्षितौ सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषणौ। भुजौ धरायां
पतितौ नृपस्य तौ विचेष्टतुस्तार्क्ष्यहताविवोरगौ ॥ ४७ ॥ शिरश्च
तत् पूर्णशशिप्रभाननं सरोषताम्रायतनेत्रमुन्नसम्। क्षितावपि
भ्राजति तत् सकुण्डलं विशाखयोर्मध्यगतः शशी यथा ॥ ४८ ॥
स तु द्विपः पञ्चभिरुत्तमेषुभिः कृतः षड़ंशश्चतुरो नृपस्त्रिभिः।
कृतो दशांशः कुशलेन युध्यता यथा हविस्तद्दशदैवतं तथा ॥ ४९ ॥
स पादशो राक्षसभोजनान् बहून् प्रदाय पाण्ड्योऽश्वमनुष्यकुञ्ज-
रान्। स्वधामिवाप्य ज्वलनः पितृप्रियस्ततः प्रशान्तः सलिल-
प्रवाहितः ॥ ५० ॥ समाप्तविद्यन्तु गुरोः सुतं नृपः समाप्तकर्माण-
मुपेत्य ते सुतः। सुहृद्वृतोऽत्यर्थमपूजयन्मुदा जिते बलौ विष्णु-
मिवामरेश्वरः ॥ ५१ ॥

इति कर्णपर्वणि पाण्ड्यवधे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

धृतराष्ट्र उवाच। पाण्ड्ये हते किमकरोदर्ज्जुनो युधि सञ्जय।
एकवीरेण कर्णेन द्रावितेषु परेषु च ॥ १ ॥ समाप्तविद्यो बलवान्

युक्तो वीरः स पाण्डवः । सर्वभूतैस्त्वनुज्ञातः शङ्करेण महात्मना ॥ २ ॥ तस्मान्महद्भयं तीव्रममित्रघ्नाद्धनञ्जयात् । स यत्तत्राकरोत् पार्थस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । इति पाण्डोरऽर्ज्जुनं श्रुत्वाश्वरन्नाह वचो हितम् । पश्यामि नाहं राजानमपयातांश्च पाण्डवान् ॥ ४ ॥ निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्भग्नं शत्रुबलं महत् । अश्वत्थाम्नश्च सङ्कल्पाद्धताः कर्णेन सृञ्जयाः ॥ ५ ॥ तथाश्वरथनागानां कृतञ्च कदनं महत् । सर्वमाख्यातवान् वीरो वासुदेवः किरीटिने ॥ ६ ॥ एतच्छ्रुत्वा च दृष्ट्वा च भ्रातुर्घोरं महद्भयम् । वाहयाश्वान् हृषीकेश क्षिप्रमित्याह पाण्डवः ॥ ७ ॥ ततः प्रायात् हृषीकेशो रथे नाप्रतियोधिना । दारुणश्च पुनस्तत्र प्रादुरासीत् समागमः ॥ ८ ॥ ततः पुनः समाजग्मुरभीताः कुरुपाण्डवाः । भीमसेनमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयम् ॥ ९ ॥ ततः प्रववृते भूयः संग्रामो राजसत्तम । कर्णस्य पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ १० ॥ धनूंषि वाणान् परिघानसितोमरपट्टिशान् । मुषलानि भुशुण्डीश्च सशक्त्यृष्टिपरश्वधान् ॥ ११ ॥ गदाः प्रासान् शितान् कुन्तान् भिन्दिपालांस्तथाङ्कुशान् । प्रगृह्य क्षिप्रमापेतुः परस्परजिघांसया ॥१२॥ वाणज्यातलशब्देन द्यां दिशः प्रदिशो वियत् । पृथिवीं नेमिघोषेण नादयन्तोऽभ्ययुः परान् ॥ १३ ॥ तेन शब्देन महता संहृष्टाश्चक्रुराहवम् । वीरा वीरैर्महाघोरं कलहान्तं तितीषवः ॥ १४ ॥ ज्यातलत्रधनुःशब्दः कुञ्जराणाञ्च बृंहताम् । पादातानाञ्च पततां नृणां नादो महानभूत् ॥ १५ ॥ वाणशब्दांश्च विविधान् शूराणाञ्चाभिगर्ज्जताम् । श्रुत्वा तत्र भृशं त्रेसुः पेतुर्मम्लुश्च सैनिकाः ॥ १६ ॥ तेषां निनदताञ्चैव शस्त्रवर्षञ्च मुञ्चताम् । बहूनाधिरथिर्वीरः प्रममाथेषुभिः परान् ॥ १७ ॥ पञ्च पञ्चाल वीराणां रथान् दश च पञ्च च । साश्वसूतध्वजान् कर्णः शरै-

निन्ये यमक्षयम् ॥ १८ ॥ योधमुख्या महावीर्याः पाण्डूनां कर्ण-
माहवे । शीघ्रास्त्रा दिवमावृत्य परिवव्रुः समन्ततः ॥ १९ ॥
ततः कर्णो द्विषत्सेनां शरवर्षैर्विलोड़यन् । विजगाहाण्डजा-
कीर्णां पद्मिनीमिव यूथपः ॥ २० ॥ द्विषन्मध्यमवस्कन्द्य राधेयो
धनुरुत्तमम् । विधुन्वानः शितैर्बाणैः शिरांस्युन्मथ्य पातयन् ॥२१॥
चर्मवर्माणि संछिन्नान्यपतन् भुवि देहिनाम् । विषेहुर्नास्य संस्पर्शं
द्वितीयस्य पतत्रिणः ॥ २२ ॥ वर्मदेहासुमथनैर्धनुषः प्रच्युतैः शरैः ।
मौर्व्या तलत्रेऽभ्यहनत् कशया वाजिनो यथा ॥ २३ ॥ पाण्डु-
सृञ्जयपाञ्चालान् शरगोचरमागतान् । ममर्द तरसा कर्णः सिंहो
मृगगणानिव ॥ २४ ॥ ततः पाञ्चालराजश्च द्रौपदेयाश्च मारिष ।
यमौ च युयुधानश्च सहिताः कर्णमभ्ययुः ॥ २५ ॥ तेषु व्यायच्छ-
मानेषु कुरुपाञ्चालपाण्डुषु । प्रियानसून् रणे त्यक्त्वा योधा जघ्नुः
परस्परम् ॥ २६ ॥ सुसन्नद्धाः कवचिनः सशिरस्त्राणभूषणाः ।
गदाभिर्मुषलैश्चान्यैः परिघैश्च महाबलाः ॥ २७ ॥ समभ्यधावन्त
भृशं कालदण्डैरिवोद्यतैः । नर्दन्तश्चाह्वयन्तश्च प्रवल्गन्तश्च मारिष
॥ २८ ॥ ततो निजघ्नुरन्योऽन्यं पेतुश्चान्योऽन्यताड़िताः । वमन्तो
रुधिरं गात्रैर्विमस्तिष्केक्षणा युधि ॥ २९ ॥ दन्तपूर्णैः सरुधिरै-
र्वक्त्रैर्दाड़िमसन्निभैः । जीवन्त इव चाप्येके तस्थुः शस्त्रोप-
बृंहिताः ॥ ३० ॥ परश्वधैश्चाप्यपरे पट्टिशैरसिभिस्तथा । शक्ति-
भिर्भिन्दिपालैश्च नखरप्रासतोमरैः ॥ ३१ ॥ ततक्षुश्चिच्छिदुश्चान्ये
विभिदुश्चिक्षिपुस्तथा । सञ्चकर्त्तुश्च जघ्नुश्च क्रुद्धा रणमहार्णवे ॥३२॥
पेतुरन्योऽन्यनिहता व्यसवो रुधिरोक्षिताः । क्षरन्तः सुरसं रक्तं
प्रकृत्ताश्चन्दना इव ॥ ३३ ॥ रथै रथा विनिहता हस्तिभिश्चापि
हस्तिनः । नरैर्नरा हताः पेतुरश्वाश्चाश्वैः सहस्रशः ॥ ३४ ॥
ध्वजाः शिरांसि छत्राणि द्विपहस्ता नृणां भुजाः । क्षुरैर्भल्लार्द्ध-
चन्द्रैश्च छिन्नाः पेतुर्महीतले ॥ ३५ ॥ नरांश्च नागान् सरथान्

हयान् समृदुराहवे । अश्वारोहैर्हताः शूराश्छिन्नहस्ताश्च दन्तिनः ॥ ३६ ॥ सपताका ध्वजाः पेतुर्विशीर्णा इव पर्वताः । पत्तिभिश्च समाप्लुत्य द्विरदाः स्यन्दनास्तथा ॥ ३७ ॥ हताश्च हन्यमानाश्च पतिताश्चैव सर्वशः । अश्वारोहाः समासाद्य त्वरिताः पत्तिभिर्हताः ॥ ३८ ॥ सादिभिः पत्तिसङ्घाश्च निहता युधि शेरते । मृदितानीव पद्मानि प्रम्लाना इव च स्रजः ॥ ३९ ॥ हतानां वदनान्यासन् गात्राणि च महाहवे । रूपाण्यत्यर्थकान्तानि द्विरदाश्वनृणां नृप । समुन्नानीव वस्त्राणि ययुर्दुर्दर्शतां पराम् ॥ ४० ॥

इति कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सञ्जय उवाच । हस्तिभिस्तु महामात्रास्तव पुत्रेण चोदिताः । धृष्टद्युम्नं जिघांसन्तः क्रुद्धाः पार्षतमभ्ययुः ॥ १ ॥ प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रवरा गजयोधिनः । अङ्गा वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च मागधास्ताम्रलिप्तकाः ॥ २ ॥ मेकलाः कोशला मद्रा दशार्णा निषधास्तथा । गजयुद्धेषु कुशलाः कलिङ्गैः सह भारत ॥ ३ ॥ शरतोमरनाराचैर्वृष्टिमन्त इवाम्बुदाः । सिषिचुस्ते ततः सर्वे पाञ्चालबलमाहवे ॥ ४ ॥ तान् सिमर्द्दयिषून् नागान् पार्ष्ण्यङ्गुष्ठाङ्कुशैर्भृशम् । चोदितान् पार्षतो बाणैर्नाराचैरभ्यवीवृषत् ॥ ५ ॥ एकैकं दशभिः षड्भिरष्टभिरपि भारत । द्विरदानभिविव्याध शितैर्गिरिनिभान् शरैः ॥ ६ ॥ प्रच्छाद्यमानं द्विरदैर्मेघैरिव दिवाकरम् । प्रययुः पाण्डुपाञ्चाला नदन्तो निशितायुधाः ॥ ७ ॥ तान्नागानभिवर्षन्तो ज्यातन्त्रीतलनादितैः । वीरनृत्यं प्रनृत्यन्तस्तलतालप्रणादितैः ॥ ८ ॥ नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः । सात्यकिश्च शिखण्डी च चेकितानश्च वीर्य्यवान् । समन्तात् सिषिचुर्वीरा मेघास्तोयैरिवाचलान् ॥ ९ ॥ ते म्लेच्छैः प्रेषिता

नागा नरानश्वांश्च रथानपि। हस्तैराक्षिप्य ममृदुः पद्भिश्चाप्यति-
मन्यवः ॥ १० ॥ विभिदुश्च विषाणाग्रैः समाक्षिप्य च चिक्षिपुः।
विषाणलग्नांश्चाप्यन्ये परिपेतुर्विभीषणाः ॥ ११ ॥ प्रमुखे वर्त्त-
मानन्तु द्विपं वङ्गस्य सात्यकिः। नाराचेनोग्रवेगेन भित्त्वा मर्म
व्यपातयत् ॥ १२ ॥ तस्यावर्ज्जितकायस्य द्विरदादुत्पतिष्यतः।
नाराचेनाहनद्वक्षः सात्यकिः सोऽपतद्भुवि ॥ १३ ॥ पुण्ड्रस्यापततो
नागं चलन्तमिव पर्वतम्। सहदेवः प्रयत्नास्तैर्नाराचैरहनत्त्रिभिः
॥ १४ ॥ विपताकं वियन्तारं विवर्मध्वजजीवितम्। तं कृत्वा
द्विरदं भूयः सहदेवोऽङ्गमभ्ययात् ॥ १५ ॥ सहदेवन्तु नकुलो
वारयित्वाङ्गमार्दयत्। नाराचैर्यमदण्डाभैस्त्रिभिर्नागं शतेन च
॥ १६ ॥ दिवाकरकरप्रख्यानङ्गश्चिक्षेप तोमरान्। नकुलाय शता-
न्यष्टौ त्रिधैकैकन्तु सोऽच्छिनत् ॥ १७ ॥ तथार्द्धचन्द्रेण शिरस्तस्य
चिच्छेद पाण्डवः। स पपात हतो म्लेच्छस्तेनैव सह दन्तिना
॥ १८ ॥ अथाङ्गपुत्रेण निहते हस्तिशिक्षाविशारदे। अङ्गाः
क्रुद्धा महामात्रा नागैर्नकुलमभ्ययुः ॥ १९ ॥ चलत्पताकैः सुमुखै-
र्हेमकक्षातनुच्छदैः। मिमर्द्दिषन्तस्त्वरिताः प्रदीप्तैरिव पर्वतैः ॥२०॥
मेकलोत्कलकालिङ्गा निषधास्ताम्रलिप्तकाः। शरतोमरवर्षाणि
विमुञ्चन्तो जिघांसवः ॥ २१ ॥ तैश्छाद्यमानं नकुलं दिवाकर-
मिवाम्बुदैः। परिपेतुः सुसंरब्धाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ॥ २२ ॥
ततस्तदभवद्युद्धं रथिनां हस्तिभिः सह। सृजतां शरवर्षाणि
तोमरांश्च सहस्रशः ॥ २३ ॥ नागानां प्रास्फुटन् कुम्भा मर्माणि
विविधानि च। दन्ताश्चैवातिविद्धानां नाराचैर्भूषणानि च ॥ २४ ॥
तेषामष्टौ महानागांश्चतुःषष्ट्या सुतेजनैः। सहदेवो जघानाशु
तेऽपतन् सह सादिभिः ॥ २५ ॥ अञ्जोगतिभिरायम्य प्रयत्नाद्धनु-
रुत्तमम्। नाराचैरहनन्नागान्नकुलः कुलनन्दनः ॥ २६ ॥ ततः
पाञ्चाल्यशैनेयौ द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः। शिखण्डी च महानागान्

सिषिचुः शरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥ ते पाण्डुयोधाम्बुधरैः शत्रुद्विरद पर्वताः । वाणवर्षैर्हताः पेतुर्वज्रवर्षैरिवाचलाः ॥ २८ ॥ एवं हत्वा तव गजांस्ते पाण्डुरथकुञ्जराः । द्रुतां सेनामवैक्षन्त भिन्न-कूलामिवापगाम् ॥ २९ ॥ तां ते सेनां समालोड्य पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः । विक्षोभयित्वा च पुनः कर्णं समभिदुद्रुवुः ॥ ३० ॥

इति कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच । सहदेवं तथाक्रुद्धं दहन्तं तव वाहिनीम् । दुःशासनो महाराज भ्राता भ्रातरमभ्ययात् ॥ १ ॥ तौ समेतौ महायुद्धे दृष्ट्वा तत्र महारथाः । सिंहनादरवांश्चक्रुर्वासांस्या-दुधुवुश्च ह ॥ २ ॥ ततो भारत क्रुद्धेन तव पुत्रेण धन्विना । पाण्डुपुत्रस्त्रिभिर्वाणैर्वक्षस्यभिहतो बली ॥ ३ ॥ सहदेवस्ततो राजन् नाराचेन तवात्मजम् । विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या सारथिञ्च त्रिभिः शरैः ॥ ४ ॥ दुःशासनस्ततश्चापं छित्त्वा राजन् महाहवे । सहदेवं त्रिसप्तत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ५ ॥ सहदेवस्तु संक्रुद्धः खड्गं गृह्य महाहवे । आविध्य प्राहिणत्तूर्णं तव पुत्र-रथं प्रति ॥ ६ ॥ समार्गणगुणं चापं छित्त्वा तस्य महानसिः । निपपात ततो भूमौ च्युतः सर्प इवाम्बरात् ॥ ७ ॥ अथान्यद्धनु-रादाय सहदेवः प्रतापवान् । दुःशासनाय चिक्षेप वाणमन्तकरं ततः ॥ ८ ॥ तमापतन्तं विशिखं यमदण्डोपमत्विषम् । खड्गेन शितधारेण द्विधा चिच्छेद कौरवः ॥ ९ ॥ ततस्तं निशितं खड्ग-माविध्य युधि सत्वरः । धनुश्चान्यत् समादाय शरं जग्राह वीर्य्य-वान् ॥ १० ॥ तमापतन्तं सहसा निस्त्रिंशं निशितैः शरैः । पातयामास समरे सहदेवो हसन्निव ॥ ११ ॥ ततो वाणांश्चतु-षष्टिं तव पुत्रो महारणे । सहदेवरथे तूर्णं प्रेषयामास भारत

॥ १२ ॥ तान् शरान् समरे राजन् वेगेनापततो बहून्। एकैकं पञ्चभिर्बाणैः सहदेवो न्यकृन्तत ॥ १३ ॥ स निवार्य्य महाबाणां स्तव पुत्रेण प्रेषितान्। अथास्मै सुबहून् बाणान् प्रेषयामास संयुगे ॥ १४ ॥ तान् बाणांस्तव पुत्रोऽपि छित्त्वैकैकं त्रिभिः शरैः। ननाद सुमहानादं नादयानो वसुन्धराम् ॥ १५ ॥ ततो दुःशासनो राजन् विद्धा पाण्डुसुतं रणे। सारथिं नवभिर्बाणैर्माद्रेयस्य समार्पयत् ॥ १६ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज सहदेवः प्रतापवान्। समाधत्त शरं घोरं मृत्युकालान्तकोपमम्। विकृष्य बलवच्चापं तव पुत्राय सोऽसृजत् ॥ १७ ॥ स तं निर्भिद्य वेगेन भित्त्वा च कवचं महत्। प्राविशद्धरणीं राजन् वल्मीकमिव पन्नगः। ततः स मुमुहे राजंस्तव पुत्रो महारथः ॥ १८ ॥ मूढञ्चैनं समालोक्य सारथिस्त्वरितो रथम्। अपोवाह भृशं त्रस्तो बध्यमानः शितैः शरैः ॥ १९ ॥ पराजित्य रणे तन्तु कौरव्यं पाण्डुनन्दनः। दुर्य्योधनबलं दृष्ट्वा प्रममाथ समन्ततः ॥ २० ॥ पिपीलिकपुटं राजन् यथा मृद्नन्नरो रुषा। तथा सा कौरवी सेना मृदिता तेन भारत ॥ २१ ॥

इति कर्णपर्वणि सहदेवदुःशासनयुद्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

सञ्जय उवाच। नकुलं रभसं युद्धे द्रावयन्तं वरूथिनीम्। कर्णो वैकर्त्तनो राजन् वारयामास वै रुषा ॥ १ ॥ नकुलस्तु ततः कर्णं प्रहसन्निदमब्रवीत्। चिरस्य बत दृष्टोऽहं दैवतैः सौम्यचक्षुषा ॥ २ ॥ यस्य मे त्वं रणे पाप चक्षुर्विषयमागतः। त्वं हि मूलमनर्थानां वैरस्य कलहस्य च ॥ ३ ॥ त्वद्दोषात् कुरवः क्षीणाः समासाद्य परस्परम्। त्वामद्य समरे हत्वा कृतकृत्योऽस्मि विज्वरः ॥ ४ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच नकुलं सूतनन्दनः। सदृशं

राजपुत्रस्य धन्विनश्च विशेषतः ॥ ५ ॥ प्रहरस्व च मे वीर पश्याम-
स्तव पौरुषम् । कर्म कृत्वा रणे शूर ततः कथितुमर्हसि ॥ ६ ॥
अनुक्त्वा समरे तात शूरा युध्यन्ति शक्तितः । स युध्यस्व मया
शक्त्या हनिष्ये दर्पमेव ते ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा प्राहरत्तूर्णं पाण्डुपुत्राय
सूतजः । विव्याध चैनं समरे त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ ८ ॥
नकुलस्तु ततो विद्धः सूतपुत्रेण भारत । अशीत्याशीविषप्रख्यैः
सूतपुत्रमविध्यत ॥ ९ ॥ तस्य कर्णो धनुश्छित्त्वा स्वर्णपुङ्खैः शिला-
शितैः । त्रिंशता परमेष्वासः शरैः पाण्डवमार्दयत् ॥ १० ॥ ते
तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे । आशीविषा यथा नागा
भित्त्वा गां सलिलं पपुः ॥ ११ ॥ अथान्यद्धनुरादाय हेमपृष्ठं
दुरासदम् । कर्णं विव्याध विंशत्या सारथिञ्च त्रिभिः शरैः ॥ १२ ॥
ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन
कर्णस्य धनुराच्छिनत् ॥ १३ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं सायकानां
शतैस्त्रिभिः । आजघ्ने प्रहसन् वीरः सर्वलोकमहारथम् ॥ १४ ॥
कर्णमभ्यर्दितं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रेण मारिष । विस्मयं परमं जग्मू
रथिनः सह दैवतैः ॥ १५ ॥ अथान्यद्धनुरादाय कर्णो वैकर्त्तन-
स्तदा । नकुलं पञ्चभिर्बाणैर्जत्रुदेशे समार्पयत् ॥ १६ ॥ तत्रस्थै-
रथ बाणैस्तैर्माद्रीपुत्रो व्यशोभत । स्वरश्मिभिरिवादित्यो भुवने
विसृजन् प्रभाम् ॥ १७ ॥ नकुलस्तु ततः कर्णं विद्ध्वा सप्तभि-
राशुगैः । अथास्य धनुषः कोटिं पुनश्चिच्छेद मारिष ॥ १८ ॥
सोऽन्यत् कार्मुकमादाय समरे वेगवत्तरम् । नकुलस्य ततो बाणैः
समन्तादावरयद्दिशः ॥ १९ ॥ संछाद्यमानः सहसा कर्णचापच्युतैः
शरैः । चिच्छेद स शरांस्तूर्णं शरैरेव महारथः ॥ २० ॥ ततो
बाणमयं जालं विततं व्योम्नि दृश्यते । खद्योतानामिव व्रातैः
संपतद्भिर्यथा नभः ॥ २१ ॥ तैर्विमुक्तैः शरशतैश्छादितं गगणं
तदा । शलभानां यथाव्रातैस्तद्वदासीद्विशाम्पते ॥ २२ ॥ ते शरा

हेमविकृताः सम्पतन्तो मुहुर्मुहुः । श्रेणीकृता व्यकाशन्त क्रौञ्चाः श्रेणी कृता इव ॥ २३ ॥ बाणजालावृते व्योम्नि छादिते च दिवाकरे । न स्म सम्पतते भूम्यां किञ्चिदप्यन्तरीक्षगम् ॥ २४ ॥ निरुद्धे तत्र मार्गे च शरसङ्घैः समन्ततः । व्यरोचतां महात्मानौ कालसूर्याविवोदितौ ॥ २५ ॥ कर्णचापच्युतैर्बाणैर्वध्यमानास्तु सोमकाः । अवालीयन्त राजेन्द्र वेदनार्त्ता भृशार्द्दिताः ॥ २६ ॥ नकुलस्य तथा बाणैर्हन्यमाना चमूस्तव । व्यशीर्य्यत दिशो राजन् वाततुन्ना इवाम्बुदाः ॥ २८ ॥ ते सेने हन्यमाने तु ताभ्यां दिव्यैर्महाशरैः । शरपातमपक्रम्य तस्थतुः प्रेक्षिके इव ॥ २८ ॥ प्रोत्सारिते जने तस्मिन् कर्णपाण्डवयोः शरैः । अविध्येतां महात्मानावन्योऽन्यं शरवृष्टिभिः ॥ २९ ॥ विदर्शयन्तौ दिव्यानि शस्त्राणि रणमूर्द्धनि । छादयन्तौ च सहसा परस्परवधैषिणौ ॥ ३० ॥ नकुलेन शरा मुक्ताः कङ्कबर्हिणवाससः । सूतपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्त इवाम्बरे ॥ ३१ ॥ तथैव सूतपुत्रेण प्रेषिताः परमाहवे । पाण्डुपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्ताम्बरे शराः ॥ ३२ ॥ शरवेश्मप्रविष्टौ तौ ददृशाते न कैश्चन । सूर्य्याचन्द्रमसौ राजंश्छाद्यमानौ घनैरिव ॥ ३३ ॥ ततः क्रुद्धो रणे कर्णः कृत्वा घोरतरं वपुः । पाण्डवं छादयामास समन्ताच्छरवृष्टिभिः ॥ ३४ ॥ सोऽतिच्छन्नो महाराज सूतपुत्रेण पाण्डवः । न चकार व्यथां राजन् भास्करो जलदैर्यथा ॥ ३५ ॥ ततः प्रहस्याधिरथिः शरजालानि मारिष । प्रेषयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३६ ॥ एकच्छायमभूत् सर्वं तस्य बाणैर्महात्मनः । अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे सम्पतद्भिः शरोत्तमैः ॥ ३७ ॥ ततः कर्णो महाराज धनुश्छित्त्वा महात्मनः । सारथिं पातयामास रथनीडाद्धसन्निव ॥ ३८ ॥ ततोऽश्वांश्चतुरश्चास्य चतुर्भिर्निशितैः शरैः । यमस्य भवनं तूर्णं प्रेषयामास भारत ॥ ३९ ॥ अथास्य तं रथं दिव्यं तिलशो व्यध-

मच्छुरैः। पताकां चक्ररक्षांश्च गदां खड्गञ्च मारिष। शत-
चन्द्रञ्च तच्चर्म सर्वोपकरणानि च॥ ४०॥ हताश्वो विरथश्चैव
विचर्मा च विशाम्पते। अवतीर्य्य रथात्तूर्णं परिघं गृह्य विष्ठितः
॥ ४१॥ तमुद्यतं महाघोरं परिघं तस्य सूतजः। व्यहनत्
सायकै राजन् सुतीक्ष्णैर्भारसाधनैः॥ ४२॥ व्यायुधञ्चैवमालक्ष्य
शरैः सन्नतपर्व्वभिः। अर्द्दयद्बहुभिः कर्णो न चैनं समपीड़यत्॥४३॥
स हन्यमानः समरे कृतास्त्रेण बलीयसा। प्राद्रवत् सहसा राजन्
नकुलो व्याकुलेन्द्रियः॥ ४४॥ तमनुद्रुत्य राधेयः प्रहसन् वै
पुनः पुनः। सज्यमस्य धनुः कण्ठे व्यपासृजत भारत॥ ४५॥
ततः स शुशुभे राजन् कण्ठासक्तमहद्धनुः। परिवेशमनुप्राप्तो
यथा स्याद्दोम्नि चन्द्रमाः। यथैव चासितो मेघः शक्रचापेन
शोभितः॥ ४६॥ तमब्रवीत्ततः कर्णो व्यर्थं व्याहृतवानसि।
वदेदानीं पुनर्हृष्टो बध्यमानः पुनः पुनः॥ ४७॥ मा योत्सीः
कुरुभिः सार्द्धं बलवद्भिश्च पाण्डव। सदृशैस्तात युध्यस्व व्रीड़ां मा
कुरु पाण्डव॥ ४८॥ गृहं वा गच्छ माद्रेय यत्र वा कृष्ण-
फाल्गुनौ। एवमुक्त्वा महाराज व्यसर्ज्जयत तं तदा॥ ४९॥
बधप्राप्तन्तु तं शूरो नाहनद्धर्मवित्तदा। स्मृत्वा कुन्त्या वचो राजं-
स्तत एनं व्यसर्ज्जयत्॥ ५०॥ विसृष्टः पाण्डवो राजन् सूतपुत्रेण
धन्विना। व्रीड़न्निव जगामाथ युधिष्ठिररथं प्रति॥ ५१॥
आरुरोह रथञ्चापि सूतपुत्रप्रतापितः। निश्वसन् दुःखसन्तप्तः
कुम्भस्थ इव पन्नगः॥ ५२॥ तं विजित्याथ कर्णोऽपि पाञ्चालां-
स्त्वरितो ययौ। रथेनातिपताकेन चन्द्रवर्णहयेन च॥ ५३॥
तत्राक्रन्दो महानासीत् पाण्डवानां विशाम्पते। दृष्ट्वा सेनापतिं
यान्तं पाञ्चालानां रथव्रजान्॥ ५४॥ तत्राकरोन्महाराज कदनं
सूतनन्दनः। मध्यं प्राप्ते दिनकरे चक्रवद्विचरन् प्रभुः॥ ५५॥
भग्नचक्रै रथैः कैश्चित् छिन्नध्वजपताकिभिः। हताश्वैर्हतसूतैश्च

प्रभग्नाश्चैव मारिष॥ ५६ ॥ क्रियमाणानपश्याम पाञ्चालानां रथव्रजान्। तत्र तत्र च संभ्रान्ता विचेरुरथ कुञ्जराः॥ ५७॥ दावाग्निपरिदग्धाङ्गा यथैव स्युर्महावने। भिन्नकुम्भार्द्रं रुधिराश्छिन्नहस्ताश्च वारणाः॥ ५८॥ छिन्नगात्रावराश्चैव छिन्नवालाश्च मारिष। छिन्नाभ्राणीव संपेतुर्हन्यमाना महात्मना ॥ ५९ ॥ अपरे त्रासिता नागा राधेयशरतोमरैः। तमेवाभिमुखा जग्मुः शलभा इव पावकम्॥ ६०॥ अपरे निष्टनन्तश्च व्यदृश्यन्त महाद्विपाः। क्षरन्तः शोणितं गात्रैर्नगा इव जलस्रवाः ॥ ६१॥ उरश्छदैर्विमुक्तांश्च वालवन्धैश्च वाजिनः। राजतैश्च तथा कांस्यैः सौवर्णैश्चैव भूषणैः॥ ६२॥ हीनांश्चाभरणैश्चैव खलीनैश्च विवर्ज्जितान्। चामरैश्च कुथाभिश्च तूणीरैः पतितैरपि ॥ ६३ ॥ निहतैः सादिभिश्चैव शूरैराहवशोभितैः। अपश्याम रणे तत्र भ्राम्यमाणान् हयोत्तमान् ॥ ६४॥ प्रासैः खड्गैश्च संस्यूता-न्टष्टिभिश्चापि भारत। हययोधानपश्याम कञ्चुकोष्णीषधारिणः ॥ ६५ ॥ निहतान् वध्यमानांश्च वेपमानांश्च भारत। नानाङ्गावयवैर्हीनांस्तत्र तत्रैव भारत॥ ६६॥ रथान् हेमपरिष्कारान् संयुक्तान् जवनैर्हयैः। भ्राम्यमाणानपश्याम हतेषु रथिषु द्रुतम् ॥ ६७॥ भग्नाक्षकूवरान् कांश्चित् भग्नचक्रांश्च भारत। विपताकध्वजांश्चान्यांश्छिन्नेषादण्डवन्धुरान् ॥ ६८॥ विहीनान्रथिनस्तत्र धावमानान् समन्ततः। सूतपुत्रशरैस्तप्तानपश्याम विशाम्पते। विशस्त्रांश्च तथैवान्यान् सशस्त्रांश्च हतान् बहून्॥ ६९॥ तारकाजालसंछन्नान् वरघण्टाविशोभितान्। नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतान्। वारणानन्वपश्याम धावमानान् समन्ततः॥७०॥ शिरांसि बाहूनूरूंश्च छिन्नानन्यांस्तथैव च। कर्णचापच्युतैर्बाणैरपश्याम समन्ततः॥ ७१॥ महान् व्यतिकरो रौद्रो योधानामन्वपद्यत। कर्णसायकनुन्नानां युध्यताञ्च शितैः शरैः॥ ७२॥

ते बध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सृञ्जयाः । तमेवाभिमुखं यान्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ ७३ ॥ तं दहन्तमनीकानि तत्र तत्र महारथम् । क्षत्रिया वर्जयामासुर्युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ॥ ७४ ॥ हतशेषास्तु ये वीराः पाञ्चालानां महारथाः । तान् प्रभग्नान् द्रुतान् वीरः पृष्ठतो विकिरञ्छरैः । अभ्यधावत तेजस्वी विशीर्ण-कवचध्वजान् ॥ ७५ ॥ तापयामास तान् बाणैः सूतपुत्रो महाबलः । मध्यं दिनमनुप्राप्तो भूतानीव तमोनुदः ॥ ७६ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णपराक्रमे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

सञ्जय उवाच । युयुत्सुं तव पुत्रस्य द्रावयन्तं बलं महत् । उलूकोऽभ्यपतत्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥ युयुत्सुश्च ततो राजन् शितधारेण पत्रिणा । उलूकं ताड़यामास वज्रेणेव महाबलम् ॥ २ ॥ उलूकस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रस्य संयुगे । क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा ताड़यामास कर्णिना ॥ ३ ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं युयुत्सुर्वेगवत्तरम् । अन्यदादत्त सुमहच्चापं संरक्तलोचनः ॥ ४ ॥ उलूकन्तु ततः षष्ट्या विव्याध भरतर्षभ । सारथिं त्रिभिरानर्च्छत् तञ्च भूयोऽप्यविध्यत ॥ ५ ॥ उलूकस्तन्तु विंशत्या विद्धा स्वर्ण-विभूषितैः । अथास्य समरे क्रुद्धो ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ॥ ६ ॥ स छिन्नयष्टिः सुमहान् शीर्य्यमाणो महाध्वजः । पपात प्रमुखे राजन् युयुत्सोः काञ्चनध्वजः ॥ ७ ॥ ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा युयुत्सुः क्रोधमूर्च्छितः । उलूकं पञ्चभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ८ ॥ उलूकस्तस्य समरे तैलधौतेन मारिष । शिरश्चिच्छेद भल्लेन यन्तुर्भरतसत्तम ॥ ९ ॥ जघान चतुरोऽश्वांश्च तञ्च विव्याध पञ्चभिः । सोऽतिविद्धो बलवता प्रत्यपायाद्रथान्तरम् ॥ १० ॥ तं निर्ज्जित्य रणे राजन्नुलूकस्त्वरितो ययौ । पाञ्चालान् सृञ्जयांश्चैव विनिघ्न-

न्निशितैः शरैः ॥ ११ ॥ शतानीकं महाराज श्रुतकर्मा सुतस्तव। व्यश्वसूतरथञ्चक्रे निमेषार्द्धादसम्भ्रमः ॥ १२ ॥ हताश्वे तु रथे तिष्ठन् शतानीको महारथः। गदां चिक्षेप संक्रुद्धस्तव पुत्रस्य मारिष ॥ १३ ॥ सा कृत्वा स्यन्दनं भस्म हयांश्चैव ससारथीन्। पपात धरणीं तूर्णं दारयन्तीव भारत ॥ १४ ॥ तावुभौ विरथौ वीरौ कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धनौ। व्यपाक्रमेतां युद्धात्तु प्रेक्षमाणौ परस्परम् ॥ १५ ॥ पुत्रस्तु तव सम्भ्रान्तो विविंशो रथमाविशत्। शतानीकोऽपि त्वरितः प्रतिविन्ध्यरथं गतः ॥ १६ ॥ सुतसोमन्तु शकुनिर्विद्धा सुनिशितैः शरैः। नाकम्पयत संक्रुद्धो वार्य्यौघ इव पर्वतम् ॥ १७ ॥ सुतसोमस्तु तं दृष्ट्वा पितुरत्यन्तवैरिणम्। शरैरनेकसाहस्रैश्छादयामास भारत ॥ १८ ॥ तान् शरान् शकुनिस्तूर्णं चिच्छेदान्यैः पतत्रिभिः। लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च जितकाशी च संयुगे ॥ १९ ॥ निवार्य्य समरे चापि शरांस्तान्निशितैः शरैः। आजघान सुसंक्रुद्धः सुतसोमं त्रिभिः शरैः ॥ २० ॥ तस्याश्वान् केतनं सूतं तिलशो व्यधमच्छरैः। श्यालस्तव महाराज तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ २१ ॥ हताश्वो विरथश्चैव छिन्नकेतुश्च मारिष। धन्वी धनुर्वरं गृह्य रथाद्भूमावतिष्ठत ॥ २२ ॥ व्यसृजत् सायकांश्चैव स्वर्णपुङ्खान् शिलाशितान्। छादयामास समरे तव श्यालस्य तं रथम् ॥ २३ ॥ शलभानामिव व्रातान् शरव्रातान्महारथः। रथोपगान् समीक्ष्यैवं विव्यथे नैव सौवलः। प्रममाथ शरांस्तांस्तु शरव्रातैर्महायशाः ॥ २४ ॥ तत्रातुष्यन्त योधाश्च सिद्धाश्चापि दिवि स्थिताः। सुतसोमस्य तत् कर्म दृष्ट्वाश्रद्धेयमद्भुतम्। रथस्थं शकुनिं यस्तु पदातिः समयोधयत् ॥ २५ ॥ तस्य तीक्ष्णैर्महावेगैर्भल्लैः सन्नतपर्वभिः। व्यहनत् कार्मुकं राजंस्तूणीरांश्चैव सर्वशः ॥ २६ ॥ स छिन्नधन्वा विरथः खड्गमुद्यम्य चानदत्। वैदूर्य्योत्पलवर्णाभं हस्तिदन्तमयत्सरुम् ॥ २७ ॥ भ्राम्यमाणं तत-

स्तन्तु विमलाम्बरवर्च्चसम् । कालदण्डोपमं मेने सुतसोमस्य धीमतः
॥ २८ ॥ सोऽचरत् सहसा खड्गी मण्डलानि समन्ततः । चतु-
र्द्दश महाराज शिक्षाबलसमन्वितः ॥ २९ ॥ भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाधूत-
माप्लुतं प्लुतनिःसृतम् । सम्पातं समुदीर्णञ्च दर्शयामास संयुगे
॥ ३० ॥ सौवलस्तु ततस्तस्य शरांश्चिक्षेप वीर्य्यवान् । तानापतत
एवाशु चिच्छेद परमासिना ॥ ३१ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज सौवलः
पुनरेव च । प्राहिणोत् सुतसोमाय शरानाशीविषोपमान् ॥ ३२ ॥
चिच्छेद तांस्तु खड्गेन शिक्षया च बलेन च । दर्शयल्लाघवं
युद्धे तार्क्ष्यतुल्यपराक्रमः ॥ ३३ ॥ तस्य सञ्चरतो राजन् मण्डला-
वर्त्तने तदा । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन खड्गञ्चिच्छेद सुप्रभम् ॥ ३४ ॥
स छिन्नः सहसा भूमौ निपपात महानसिः । अर्द्धमन्यत् स्थितं
हस्ते सुत्सरोस्तस्य भारत ॥ ३५ ॥ छिन्नमाज्ञाय निस्त्रिंशमव-
प्लुत्य पदानि षट् । प्राविध्यत ततः शेषं सुतसोमो महारथः ॥३६॥
स छित्त्वा सगुणञ्चापं रणे तस्य महात्मनः । पपात धरणीं तूर्णं
स्वर्णवज्रविभूषितम् ॥ ३७ ॥ सुतसोमस्ततोऽगच्छत् श्रुतकीर्त्ते-
र्महारथम् ॥ ३८ ॥ सौवलोऽपि धनुर्गृह्य घोरमन्यत् सुदुर्ज्जयम् ।
अभ्ययात् पाण्डवानीकं निघ्नन् शत्रुगणान् बहून् ॥ ३९ ॥ तत्र
नादो महानासीत् पाण्डवानां विशाम्पते । सौवलं समरे दृष्ट्वा
विचरन्तमभीतवत् ॥ ४० ॥ तान्यनीकानि दृप्तानि शस्त्रवन्ति
महान्ति च । द्राव्यमाणान्यदृश्यन्त सौवलेन महात्मना ॥ ४१ ॥
यथा दैत्यचमूं राजन् देवराजो ममर्द्द ह । तथैव पाण्डवीं
सेनां सौवलेयो व्यनाशयत् ॥ ४२ ॥

इति कर्णपर्व्वणि सुतसोमसौवलयुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच । धृष्टद्युम्नं कृपो राजन् वारयामास संयुगे । यथा दृप्तं वने सिंहं शरभो वारयेद्युधि ॥ १ ॥ निरुद्धः पार्षतस्तेन गौतमेन बलीयसा । पदात् पदं विचलितुं नाशक्नत्तत्र भारत ॥ २ ॥ गौतमस्य रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नरथं प्रति । वित्रेसुः सर्वभूतानि क्षयं प्राप्तञ्च मेनिरे ॥ ३ ॥ तत्रावोचन् विमनसो रथिनः सादिनस्तथा । द्रोणस्य निधनान्नूनं संक्रुद्धो द्विपदां वरः ॥ ४ ॥ शारद्वतो महातेजा दिव्यास्त्रविदुदारधीः । अपि स्वस्ति भवेदद्य धृष्टद्युम्नस्य गौतमात् ॥ ५ ॥ अपीयं वाहिनी कृत्स्ना मुच्येत महतो भयात् । अप्ययं ब्राह्मणः सर्वान्न नो हन्यात् समागतान् ॥ ६ ॥ यादृशं दृश्यते रूपमन्तकप्रतिमं भृशम् । गमिष्यत्यद्य पदवीं भारद्वाजस्य गौतमः ॥ ७ ॥ आचार्य्यः क्षिप्रहस्तश्च विजयी च सदा युधि । अस्त्रवान् वीर्य्यसम्पन्नः क्रोधेन च समन्वितः । पार्षतश्च महायुद्धे विमुखोऽद्याभिलक्ष्यते ॥ ८ ॥ इत्येवं विविधा वाचस्तावकानां परैः सह । व्यश्रूयन्त महाराज तयोस्तत्र समागमे ॥ ९ ॥ विनिश्वस्य ततः क्रोधात् कृपः शारद्वतो नृप । पार्षतञ्चार्द्दयामास निश्चेष्टं सर्वमर्मसु ॥ १० ॥ स हन्यमानः समरे गौतमेन महात्मना । कर्त्तव्यं न स्म जानाति मोहेन महता वृतः ॥ ११ ॥ तमब्रवीत्ततो यन्ता कच्चित् क्षेमं नु पार्षत । ईदृशं व्यसनं युद्धे न ते दृष्टं मया क्वचित् ॥ १२ ॥ दैवयोगात्तु ते वाणा नापतन्मर्मभेदिनः । प्रेषिता द्विजमुख्येन मर्माण्युद्दिश्य सर्वतः ॥ १३ ॥ व्यावर्त्तये रथं तूर्णं नदीवेगमिवार्णवात् । अवध्यं ब्राह्मणं मन्ये येन ते विक्रमो हतः ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् शनकैरब्रवीद्वचः । मुह्यते मे मनस्तात गात्रे स्वेदश्च जायते ॥ १५ ॥ वेपथुश्च शरीरे मे लोमहर्षश्च जायते । वर्ज्जयन् ब्राह्मणं युद्धे शनैर्याहि यतोऽर्ज्जुनः ॥ १६ ॥ अर्ज्जुनं भीमसेनं वा समरे प्राप्य सारथे । क्षेममद्य भवेदेवमेषा वै नैष्ठिकी मतिः ॥ १७ ॥ ततः

प्रायान्महाराज सारथिस्त्वरयन् हयान्। यतो भीमो महेष्वासो युयुधे तव सैनिकैः ॥ १८ ॥ प्रद्रुतञ्च रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य मारिष। किरञ्छरशतान्येव गौतमोऽनुययौ तदा ॥ १९ ॥ शङ्खञ्च पूरयामास मुहुर्मुहुररिन्दमः। पार्षतं द्रावयामास महेन्द्रो नमुचिं यथा ॥ २० ॥ शिखण्डिनन्तु समरे भीष्ममृत्युं दुरासदम्। हार्द्दिक्यो वारयामास स्मयन्निव मुहुर्मुहुः ॥ २१ ॥ शिखण्डी तु समासाद्य हृदिकानां महारथम्। पञ्चभिर्निशितैर्भल्लैर्जत्रुदेशे समाहनत् ॥ २२ ॥ कृतवर्म्मा तु संक्रुद्धो भित्त्वा षष्ट्या पतत्त्रिभिः। धनुरेकेन चिच्छेद हसन्राजन्महारथः ॥ २३ ॥ अथान्यद्धनुरादाय द्रुपदस्यात्मजो बली। तिष्ठ तिष्ठेति संक्रुद्धो हार्द्दिक्यं प्रत्यभाषत ॥ २४ ॥ ततोऽस्य नवतिं बाणान्रुक्मपुङ्खान् सुतेजनान्। प्रेषयामास राजेन्द्र तेऽस्याभ्रश्यन्त वर्म्मणः ॥ २५ ॥ वितथांस्तान् समालक्ष्य पतितांश्च महीतले। क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कार्म्मुकं चिच्छिदे भृशम् ॥ २६ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं भग्नशृङ्गमिवर्षभम्। अशीत्या मार्गणैः क्रुद्धो बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २७ ॥ कृतवर्म्मा तु संक्रुद्धो मार्गणैः क्षतविक्षतः। ववाम रुधिरं गात्रैः कुम्भवक्त्रादिवोदकम् ॥ २८ ॥ रुधिरेण परिक्लिन्नः कृतवर्म्मा व्यराजत। वर्षेण क्लेदितो राजन् यथा गैरिकपर्व्वतः ॥ २९ ॥ अथान्यद्धनुरादाय समार्गणगुणं प्रभुः। शिखण्डिनं बाणवरैः स्कन्धदेशे व्यताडयत् ॥ ३० ॥ स्कन्धदेशस्थितैर्बाणैः शिखण्डी तु व्यराजत। शाखाप्रशाखाविपुलः सुमहान् पादपो यथा ॥ ३१ ॥ तावन्योऽन्यं भृशं विद्ध्वा रुधिरेण समुक्षितौ। अन्योऽन्यशृङ्गाभिहतौ रेजतुर्वृषभाविव ॥ ३२ ॥ अन्योऽन्यस्य बधे यत्नं कुर्व्वाणौ तौ महारथौ। रथाभ्यां चेरतुस्तत्र मण्डलानि सहस्रशः ॥ ३३ ॥ कृतवर्म्मा महाराज पार्षतं निशितैः शरैः। रणे विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ३४ ॥ ततोऽस्य समरे बाणं भोजः प्रहरतां वरः

जीवितान्तकरं घोरं व्यसृजत्त्वरयान्वितः ॥ ३५ ॥ स तेनाभिहतो राजन् मूर्च्छामाशु समाविशत् । ध्वजयष्टिञ्च सहसा शिश्रिये कश्मलावृतः ॥ ३७ ॥ अपोवाह रणात्तूर्णं सारथी रथिनां वरम् । हार्द्दिक्यशरसन्तप्तं निश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ पराजिते ततः शूरे द्रुपदस्यात्मजे प्रभो । व्यद्रवत् पाण्डवी सेना बध्यमाना समन्ततः ॥ ३८ ॥

इति कर्णपर्वणि शिखण्डिप्रयाने षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सञ्जय उवाच । श्वेताश्वोऽपि महाराज व्यधमत्तावकं बलम् । यथा वायुः समासाद्य तूलराशिं समन्ततः ॥ १ ॥ प्रत्युद्ययुस्त्रिगर्त्तास्तं शिवयः कौरवैः सह । शाल्वाः संसप्तकाश्चैव नारायणबलञ्च यत् ॥ २ ॥ सत्यसेनश्चन्द्रदेवो मित्रदेवः श्रुतञ्जयः । सौश्रुतिश्चित्रसेनश्च मित्रवर्मा च भारत ॥ ३ ॥ त्रिगर्त्तराजः समरे भ्रातृभिः परिवारितः । पुत्रैश्चैव महेष्वासैर्नानाशस्त्रविशारदैः ॥ ४ ॥ व्यसृजन्त शरव्रातान् किरन्तोऽर्ज्जुनमाहवे । अभ्यवर्षन्त सहसा वार्य्योघा इव सागरम् ॥ ५ ॥ ते त्वर्ज्जुनं समासाद्य योधाः शतसहस्रशः । अगच्छन् विलयं सर्वे तार्च्यं दृष्ट्वेव पन्नगाः ॥ ६ ॥ ते बध्यमानाः समरे नाजहुः पाण्डवं तदा । दह्यमाना महाराज शलभा इव पावकम् ॥ ७ ॥ सत्यसेनस्त्रिभिर्वाणैर्विव्याध युधि पाण्डवम् । मित्रदेवस्त्रिषष्ट्या तु चन्द्रदेवस्तु सप्तभिः ॥ ८ ॥ मित्रवर्मा त्रिसप्तत्या सौश्रुतिश्चापि सप्तभिः । शत्रुञ्जयस्तु विंशत्या सुशर्मा नवभिः शरैः ॥ ९ ॥ स विद्धो बहुभिः सङ्ख्ये प्रतिविव्याध तान् नृपान् । सौश्रुतिं सप्तभिर्विद्ध्वा सत्यसेनं त्रिभिः शरैः ॥ १० ॥ शत्रुञ्जयञ्च विंशत्या चन्द्रदेवं तथाष्टभिः । मित्रदेवं शतेनैव श्रुतसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ११ ॥ नवभिर्मित्रवर्माणं सुशर्माणं तथाष्टभिः ।

शत्रुञ्जयञ्च राजानं हत्वा तत्र शिलाशितैः । सौश्रुतेः सशिरस्त्राणां शिरः कायादपाहरत् ॥ १२ ॥ त्वरितश्चन्द्रदेवञ्च शरैर्निन्ये यमक्षयम् । तथेतरान्महाराज यतमानान्महारथान् । पञ्चभिः पञ्चभिर्बाणैरेकैकं प्रत्यवारयत् ॥ १३ ॥ सत्यसेनस्तु संक्रुद्धस्तोमरं व्यसृजन्महत् । समुद्दिश्य रणे कृष्णं सिंहनादं ननाद च ॥ १४ ॥ स निर्भिद्य भुजं सव्यं माधवस्य महात्मनः । अयस्मयो हेमदण्डो जगाम धरणीं तदा ॥ १५ ॥ माधवस्य तु विद्धस्य तोमरेण महारणे । प्रतोदः प्रापतद्धस्ताद्रश्मयश्च विशाम्पते ॥ १६ ॥ वासुदेवं विभिन्नाङ्गं दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः । क्रोधमाहारयत्तीव्रं कृष्णञ्चेदमुवाच ह ॥ १७ ॥ प्रापयाश्वान्महाबाहो सत्यसेनं प्रति प्रभो । यावदेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १८ ॥ स प्रतोदं प्रगृह्याशु तथा रश्मीन्महायशाः । वाहयामास तानश्वान् सत्यसेनरथं प्रति ॥ १९ ॥ विश्वक्सेनन्तु निर्भिन्नं दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः । सत्यसेनं शरैस्तीक्ष्णैर्वारयित्वा महारथः ॥ २० ॥ ततः सुनिशितैर्भल्लै राज्ञस्तस्य महच्छिरः । कुण्डलोपचितं कायाच्चकर्त्त पृतनामुखे ॥ २१ ॥ तन्निकृत्य शितैर्बाणैश्चित्रवर्माणमाक्षिपत् । वत्सदन्तेन तीक्ष्णेन सारथिञ्चास्य मारिष ॥ २२ ॥ ततः शरशतैर्भूयः संशप्तकगणान् बली । पातयामास संक्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३ ॥ ततो राजतपुङ्खेन राजन् शीर्षं महात्मनः । मित्रसेनस्य चिच्छेद क्षुरप्रेण महारथः । सुशर्माणञ्च संक्रुद्धो जत्रुदेशे समाहनत् ॥ २४ ॥ ततः संशप्तकाः सर्व्वे परिवार्य्य धनञ्जयम् । शस्त्रौघैर्ममृदुः क्रुद्धा नादयन्तो दिशो दश ॥ २५ ॥ अभ्यर्द्दितस्तु तैर्जिष्णुः शक्रतुल्यपराक्रमः । ऐन्द्रमस्त्रममेयात्मा प्रादुश्चक्रे महारथः । ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन् विशाम्पते ॥ २६ ॥ ध्वजानां छिद्यमानानां कार्मुकाणाञ्च मारिष । रथानां सपताकानां तूणीराणां युगैः सह ॥ २७ ॥ अक्षाणामथ चक्राणां

योक्त्राणां रश्मिभिः सह । कूवराणां वरूथानां पृषत्कानाञ्च संयुगे ॥ २८ ॥ अश्वानां पततां चापि प्रासानामृष्टिभिः सह । गदानां परिघाणाञ्च शक्तितोमरपट्टिशैः ॥ २९ ॥ शतघ्नीनां सचक्राणां भुजानाञ्चोरुभिः सह । कण्ठसूत्राङ्गदानाञ्च केयूराणाञ्च मारिष ॥ ३० ॥ हाराणामथ निष्काणां तनुत्राणाञ्च भारत । छत्राणां व्यजनानाञ्च शिरसां मुकुटैः सह । अश्रूयत महाशब्दस्तत्र तत्र विशाम्पते ॥ ३१ ॥ सकुण्डलानि स्वक्षीणि पूर्णचन्द्रनिभानि च । शिरांस्युर्व्यामदृश्यन्त ताराजालमिवाम्बरे ॥ ३२ ॥ सुस्रग्वीणि सुवासांसि चन्दनेनोक्षितानि च । शरीराणि व्यदृश्यन्त निहतानां महीतले ॥ ३३ ॥ गन्धर्वनगराकारं घोरमायोधनं तदा । निहतै राजपुत्रैश्च क्षत्रियैश्च महाबलैः ॥ ३४ ॥ हस्तिभिः पतितैश्चैव तुरगैश्चाभवन्मही । अगम्यरूपा समरे विशीर्णैरिव पर्वतैः ॥ ३५ ॥ नासीच्चक्रपथस्तत्र पाण्डवस्य महात्मनः । निघ्नतः शात्रवान् भल्लैर्हस्त्यश्वञ्चास्यतो महत् ॥ ३६ ॥ आतङ्कादिव सीदन्ति रथचक्राणि मारिष । चरतस्तस्य संग्रामे तस्मिल्लोंहितकर्द्दमे ॥ ३७ ॥ सीदमानानि चक्राणि समूहस्तुरगा भृशम् । श्रमेण महता युक्ता मनोमारुतरंहसः ॥ ३८ ॥ बध्यमानन्तु तत् सैन्यं पाण्डुपुत्रेण धन्विना । प्रायशो विमुखं सर्वं नावतिष्ठति भारत ॥ ३९ ॥ तान् जित्वा समरे जिष्णुः संशप्तकगणान् बहून् । विरराज तदा पार्थो विधूमोऽग्निरिवोज्ज्वलन् ॥ ४० ॥

इति कर्णपर्वणि अर्ज्जुनविजये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सञ्जय उवाच । युधिष्ठिरं महाराज विसृजन्तं शरान् बहून् । स्वयं दुर्य्योधनो राजा प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ १ ॥ तमापतन्तं सहसा तव पुत्रं महारथम् । धर्मराजो द्रुतं विद्ध्वा तिष्ठ तिष्ठेति

चाब्रवीत् ॥ २ ॥ स तु तं प्रतिविव्याध नवभिर्निशितैः शरैः । सारथिञ्चास्य भल्लेन भृशं क्रुद्धोऽभ्यताड़यत् ॥ ३ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा स्वर्णपुङ्खान् शिलीमुखान् । दुर्य्योधनाय चिक्षेप त्रयोदश शिलाशितान् ॥ ४ ॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहांस्तस्य हत्वा महारथः । पञ्चमेन शिरः कायात् सारथेस्तु समाक्षिपत् ॥ ५ ॥ षष्ठेन तु ध्वजं राज्ञः सप्तमेन तु कार्म्मुकम् । अष्टमेन तथा खड्‌गं पातयामास भूतले ॥ ६ ॥ पञ्चभिर्न्नृपतिञ्चापि धर्म्मराजोऽर्द्दयन्मृशम् । हताश्वात्तु रथात्तस्मादवप्लुत्य सुतस्तव । उत्तमं व्यसनं प्राप्तो भूमावेवावतिष्ठते ॥ ७ ॥ तन्तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कर्णद्रौणिकृपादयः । अभ्यवर्त्तन्त सहसा परीप्सन्तो नराधिपम् ॥ ८ ॥ अथ पाण्डुसुताः सर्व्वे परिवार्य्य युधिष्ठिरम् । अन्वयुः समरे राजंस्ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ९ ॥ ततस्तूर्य्यसहस्राणि प्रावाद्यन्त महामृधे । ततः किलकिलाशब्दाः प्रादुरासन्महीपते ॥ १० ॥ यत्राभ्यगच्छन् समरे पाञ्चालाः कौरवैः सह । नरा नरैः समाजग्मुर्व्वारणा वरवारणैः ॥ ११ ॥ रथाश्च रथिभिः सार्द्धं हयाश्च हयसादिभिः । द्वन्द्वान्यासन्महाराज प्रेक्षणीयानि संयुगे । विविधान्यप्यचिन्त्यानि शस्त्रवन्त्युत्तमानि च ॥ १२ ॥ ते शूराः समरे सर्व्वे चित्रं लघु च सुष्ठु च । अयुध्यन्त महावेगाः परस्परवधैषिणः ॥ १३ ॥ अन्योऽन्यं समरे जघ्नुर्य्योधव्रतमनुष्ठिताः । न हि ते समरञ्चक्रुः पृष्ठतो वै कथञ्चन ॥ १४ ॥ मुहूर्त्तमेव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् । तत उन्मत्तवद्राजन्निर्मर्य्यादमवर्त्तत ॥ १५ ॥ रथी नागं समासाद्य दारयन्निशितैः शरैः । प्रेषयामास कालाय शरैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ १६ ॥ नागा हयान् समासाद्य विक्षिपन्तो बहून् रणे । दारयामासुरत्युग्रं तत्र तत्र तदा तदा ॥ १७ ॥ हयारोहाश्च बहवः परिवार्य्य हयोत्तमान् । तलशब्दरवांश्चक्रुः सम्पतन्तस्ततस्ततः ॥ १८ ॥ धावमानांस्ततस्तांस्तु द्रवमाणान् महा-

गजान् । पार्श्वतः पृष्ठतश्चैव निजघ्नुर्हयसादिनः ॥ १९ ॥ विद्राव्य च बहूनश्वान्नागा राजन्मदोत्कटाः । विषाणैश्चापरे जघ्नुर्ममृदुश्चापरे भृशम् ॥ २० ॥ साश्वारोहांश्च तुरगान् विषाणैर्विव्यधू रुषा । अपरे चिक्षिपुर्वेगात् प्रगृह्यातिबलास्तदा ॥ २१ ॥ पादातैराहता नागा विवरेषु समन्ततः । चक्रुरार्त्तस्वरं घोरं दुद्रुवुश्च दिशो दश ॥ २२ ॥ पदातीनान्तु सहसा प्रद्रुतानां महाहवे । उत्सृज्याभरणं तूर्णमवप्लुत्य रणाजिरे ॥ २३ ॥ निमित्तं मन्यमानास्तु परिणाम्य महागजाः । जगृहुर्बिभिदुश्चैव चित्राण्याभरणानि च ॥ २४ ॥ तांस्तु तत्र प्रसक्तान् वै परिवार्य्य पदातयः । हस्त्यारोहान्निजघ्नुस्ते महावेगा बलोत्कटाः ॥ २५ ॥ अपरे हस्तिभिर्हस्तैः खे विक्षिप्ता महाहवे । निपतन्तो विषाणाग्रैर्भृशं विद्धाः सुशिक्षितैः ॥ २६ ॥ अपरे सहसा गृह्य विषाणैरवसूदिताः । सेनान्तरं समासाद्य केचित्तत्र महागजैः । क्षुण्णगात्रा महाराज विक्षिप्य च पुनः पुनः ॥ २७ ॥ अपरे व्यजनानीव विभ्राम्य निहता मृधे । पुरःसराश्च नागानामपरेषां विशाम्पते । शरीराण्यतिविद्धानि तत्र तत्र रणाजिरे ॥ २८ ॥ प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेष्टेषु चापरे । निगृहीता भृशं नागाः प्रासतोमरशक्तिभिः ॥ २९ ॥ निगृह्य च गजाः केचित् पार्श्वस्थैर्भृशदारुणैः । रथाश्वसादिभिस्तत्र संभिन्ना न्यपतन् भुवि ॥ ३० ॥ सहसा सादिनस्तत्र तोमरेण महामृधे । भूमावमृद्नन् वेगेन सवर्म्माणं पदातिनम् ॥ ३१ ॥ तथा सावरणान् कांश्चित्तत्र तत्र विशाम्पते । रथान्नागाः समासाद्य परिगृह्य च मारिष । व्यक्षिपन् सहसा तत्र घोररूपे भयानके ॥ ३२ ॥ नाराचैर्निहतश्चापि निपपात महागजः । पर्वतस्येव शिखरं वज्रभग्नं महीतले ॥ ३३ ॥ योधा योधान् समासाद्य मुष्टिभिर्व्यहनन् युधि । केशेष्वन्योऽन्यमाक्षिप्य चिक्षिपुर्बिभिदुश्च ह ॥ ३४ ॥ उद्यम्य च भुजानन्ये निक्षिप्य च

महीतले । तदा वीरः समाक्रम्य स्फुरन्तोऽपाहरच्छिरः ॥ ३५ ॥ मृतमन्यो महाराज पद्भ्यां ताड़ितवांस्तदा । पततश्चापरो राजन् विजहारासिना शिरः ॥ ३६ ॥ जीवतश्च तथैवान्यः शस्त्रं काये न्यमज्जयत् । मुष्टियुद्धं महच्चासीत् योधानां तत्र भारत । तथा केशग्रहश्चोग्रो बाहुयुद्धञ्च भैरवम् ॥ ३७ ॥ समासक्तस्य चान्येन अविज्ञातस्तथापरः । जहार समरे प्राणान् नानाशस्त्रैरनेकधा ॥ ३८ ॥ संसक्तेषु च योधेषु वर्त्तमाने च सङ्कुले । कवन्धान्युत्थितानि स्युः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३९ ॥ शोणितैः सिच्यमानानि शस्त्राणि कवचानि च । महारागानुरक्तानि वस्त्राणीव चकाशिरे ॥ ४० ॥ एवमेतन्महायुद्धं दारुणं शस्त्रसंकुलम् । उन्मत्तगङ्गाप्रतिमं शब्देनापूरयज्जगत् ॥ ४१ ॥ नैव स्वे न परे राजन् विज्ञायन्ते शरातुराः । योद्धव्यमिति युध्यन्ते राजानो जयगृद्धिनः ॥४२॥ स्वान् स्वे जघ्नुर्महाराज परांश्चैव समागतान् । उभयोः सेनयोर्वीरैर्व्याकुलं समपद्यत ॥ ४३ ॥ रथैर्भग्नैर्महाराज वारणैश्च निपातितैः । हयैश्च पतितैस्तत्र नरैश्च विनिपातितैः ॥ ४४ ॥ अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्द्दमा । क्षणेनासीन्महीपाल क्षतजौघप्रवर्त्तिनी ॥ ४५ ॥ पाञ्चालानहनत् कर्णस्त्रिगर्त्तांश्च धनञ्जयः । भीमसेनः कुरून्राजन् हस्त्यनीकञ्च सर्वशः ॥ ४६ ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः । अपराह्णे गते सूर्य्ये काङ्क्षतां विपुलं यशः ॥ ४७ ॥

इति कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अतितीव्राणि दुःखानि दुःसहानि बहूनि च । त्वत्तोऽहं सञ्जयाश्रौषं पुत्राणाञ्चैव सङ्क्षयम् ॥ १ ॥ यथा त्वं मे कथयसे यथा युद्धञ्च वर्त्तते । न सन्ति सूत कौरव्या इति

मे निश्चिता मतिः ॥ २ ॥ दुर्योधनश्च विरथः कृतस्तत्र महारणे । धर्मपुत्रः कथञ्चक्रे तस्य वा नृपतिः कथम् ॥ ३ ॥ अपराह्णे कथं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् । तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥४॥

सञ्जय उवाच । संसक्तेषु च सैन्येषु युध्यमानेषु भागशः । रथमन्यं समास्थाय पुत्रस्तव विशाम्पते । क्रोधेन महता युक्तः सविषो भुजगो यथा ॥ ५ ॥ दुर्योधनस्तु दृष्ट्वा वै धर्मराजं युधिष्ठिरम् । प्रोवाच सूतं त्वरितो याहि याहीति भारत ॥ ६ ॥ तत्र मां प्रापय क्षिप्रं सारथे यत्र पाण्डवः । ध्रियमाणातपत्रेण राजा राजति दंशितः ॥ ७ ॥ स सूतश्चोदितो राज्ञा राज्ञः स्यन्दनमुत्तमम् । युधिष्ठिरस्याभिमुखं प्रेषयामास संयुगे ॥ ८ ॥ ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः । सारथिञ्चोदयामास याहि यत्र सुयोधनः ॥ ९ ॥ तौ समाजग्मतुर्वीरौ भ्रातरौ रथसत्तमौ । समेत्य च महावीर्य्यौ संरब्धौ युद्धदुर्मदौ । ततक्षतुर्महेष्वासौ शरैरन्योऽन्यमाहवे ॥ १० ॥ ततो दुर्योधनो राजा धर्मशीलस्य मारिष । शिलाशितेन भल्लेन धनुश्चिच्छेद संयुगे ॥ ११ ॥ तन्नामृष्यत संक्रुद्धो ह्यवमानं युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ अपविध्य धनुश्छिन्नं क्रोधसंरक्तलोचनः । अन्यत् कार्मुकमादाय धर्मपुत्रश्चमूमुखे । दुर्योधनस्य चिच्छेद ध्वजं कार्मुकमेव च ॥१३॥ अथान्यद्धनुरादाय प्रत्यविध्यत पाण्डवम् ॥ १४ ॥ तावन्योऽन्यं सुसंरब्धौ शरवर्षाण्यमुञ्चताम् । सिंहाविव सुसंरब्धौ परस्परजिगीषया ॥ १५ ॥ जघ्नतुस्तौ रणेऽन्योऽन्यं नर्दमानौ वृषाविव । अन्तरं मार्गमाणौ च चेरतुस्तौ महारथौ ॥ १६ ॥ ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैस्तौ तु कृतव्रणौ । विरेजतुर्महाराज किंशुकाविव पुष्पितौ ॥ १७ ॥ ततो राजन् प्रतिभयान् सिंहनादान्मुहुर्मुहुः । तलयोश्च तथा शब्दान् धनुषोश्च महाहवे । शङ्खशब्दवरांश्चैव चक्रतुस्तौ नरेश्वरौ ॥ १८ ॥ अन्योऽन्यं तौ महाराज पीड़या-

श्चक्रतुर्भृशम् ॥ १९ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा पुत्रं तव शरैस्त्रिभिः । आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगैर्दुरासदैः ॥ २० ॥ प्रतिविव्याध तं तूर्णं तव पुत्रो महीपतिः । पञ्चभिर्निशितैर्बाणैः स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २१ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा शक्तिं चिक्षेप भारत । सर्वपारशवीं तीक्ष्णां महोल्काप्रतिमां तदा ॥ २२ ॥ तामापतन्तीं सहसा धर्मराजः शितैः शरैः । त्रिभिश्चिच्छेद सहसा तञ्च विव्याध पञ्चभिः ॥ २३ ॥ निपपात ततः साथ स्वर्णदण्डा महास्वना । निपतन्ती महोल्केव व्यराजत् शिखिसन्निभा ॥ २४ ॥ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशाम्पते । नवभिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्निजघान युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ सोऽतिविद्धो बलवता शत्रूणा शत्रुतापनः । दुर्य्योधनं समुद्दिश्य वाणं जग्राह सत्वरः ॥ २६ ॥ समाधत्त च तं वाणं धनुर्मध्ये महाबलः । चिक्षेप च महाराज ततः क्रुद्धः पराक्रमी ॥ २७ ॥ स तु वाणः समासाद्य तव पुत्रं महारथम् । व्यामोहयत राजानं धरणीञ्च जगाम ह ॥ २८ ॥ ततो दुर्य्योधनः क्रुद्धो गदामुद्यम्य वेगितः । विधित्सुः कलहस्यान्तं धर्मराजमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा दण्डहस्तमिवान्तकम् । धर्मराजो महाशक्तिं प्राहिणोत्तव सूनवे । दीप्यमानां महावेगां महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ३० ॥ रथस्थः स तया विद्धो मर्म भित्त्वा स्तनान्तरे । भृशं संविग्नहृदयः पपात च मुमोह च ॥ ३१ ॥ भीमस्तमाह च ततः प्रतिज्ञामनुचिन्तयन् । नायं वध्यस्तव नृप इत्युक्तः संन्यवर्त्तत ॥ ३२ ॥ ततस्त्वरितमागम्य कृतवर्मा तवात्मजम् । प्रत्यपद्यत राजानं निमग्नं व्यसनार्णवे ॥३३॥ गदामादाय भीमोऽपि हेमपट्टपरिष्कृताम् । अभिदुद्राव वेगेन कृतवर्माणमाहवे ॥ ३४ ॥ एवं तदभवद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह । अपराह्णे महाराज काङ्क्षतां विजयं युधि ॥ ३५ ॥

इति कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच। ततः कर्णं पुरस्कृत्य त्वदीया युद्धदुर्मदाः।
पुनरावृत्य संग्रामं चक्रुर्देवासुरोपमम् ॥ १ ॥ द्विरदनररथाश्व-
शङ्खशब्दैः परिहृषिता विविधैश्च शस्त्रपातैः। द्विरदरथपदाति-
सादिसङ्घाः परिकुपिताभिमुखाः प्रजघ्निरे ते ॥ २ ॥ शितपर-
श्वधसासिपट्टिशैरिषुभिरनेकविधैश्च सादिताः। द्विरदरथहया
महाहवे वरपुरुषैः पुरुषाश्च वाहनैः ॥ ३ ॥ कमलदिनकरेन्दु-
सन्निभैः सितदशनैः सुमुखाक्षिनासिकैः। रुचिरमुकुटकुण्डलै-
र्मही पुरुषशिरोभिरास्तृता बभौ ॥ ४ ॥ परिघमुषलशक्तितोमरै-
र्नखरभुशुण्डिगदाशतैर्हताः। द्विरदनरहयाः सहस्रशो रुधिर-
नदीप्रवाहस्तदाभवन् ॥ ५ ॥ प्रहतरथनराश्वकुञ्जरं प्रतिभय-
दर्शनमुल्बणव्रणम्। तदहितहतमावभौ बलं पितृपतिराष्ट्रमिव
प्रजाक्षये ॥ ६ ॥ अथ तव नरदेव सैनिकास्तव च सुताः सुरसूनु-
सन्निभाः। अमितबलपुरःसरा रणे कुरुवृषभाः शिनिपुत्रमभ्ययुः
॥ ७ ॥ तदतिरुचिरभीममाबभौ पुरुषवराश्वरथद्विपाकुलम्।
लवणजलसमुद्धतस्वनं बलमसुरामरसैन्यसन्निभम् ॥ ८ ॥ सुर-
पतिसमविक्रमस्ततस्त्रिदशवरावरजोपमं युधि। दिनकरकिरण-
प्रभैः पृषत्कै रवितनयोऽभ्यहनच्छिनिप्रवीरम् ॥ ९ ॥ तमपि
सरथवाजिसारथिं शिनिवृषभो विविधैः शरैस्त्वरन्। भुजगविष-
समप्रभै रणे पुरुषवरं समवास्तृणोत्तदा ॥ १० ॥ शिनिवृषभशर-
प्रपीडितं तव सुहृदो वसुषेणमभ्ययुः। त्वरितमतिरथा रथर्षभं
द्विरदरथाश्वपदातिभिः सह ॥ ११ ॥ तदुदधिनिभमाद्रवद्बलं
त्वरिततरैः समभिद्रुतं परैः। द्रुपदसुतमुखैस्तदाभवत् पुरुषरथाश्व-
गजक्षयो महान् ॥ १२ ॥ अथ पुरुषप्रवरौ कृताह्निकौ भवमभि-
पूज्य यथाविधि प्रभुम्। अरिवधकृतनिश्चयौ द्रुतं तव बलमर्जुन-
केशवौ सृतौ ॥ १३ ॥ जलदनिनदनिस्वनं रथं पवनविधूतपताक-
केतनम्। सितहयमुपयान्तमन्तिकं हृतमनसो ददृशुस्तदारयः

॥ १४ ॥ अथ विस्फार्य्य गाण्डीवं रथे नृत्यन्निवार्जुनः । शर-
संबाधमकरोत् खं दिशः प्रदिशस्तथा ॥ १५ ॥ रथान् विमान-
प्रतिमान् सज्जयन् सायुधध्वजान् । ससारथींस्तदा वाणैरभ्रा-
णीवानिलोऽवधीत् ॥ १६ ॥ गजान् गजनियन्तॄंश्च वैजयन्त्यायुध-
ध्वजान् । सादिनोऽश्वांश्च पत्तींश्च शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ १७ ॥
तमन्तकमिव क्रुद्धमनिवार्य्यं महारथम् । दुर्य्योधनोऽभ्ययादेको
निघ्नन् वाणैरजिह्मगैः ॥ १८ ॥ तस्यार्ज्जुनो धनुः सूतमश्वान्
केतुञ्च सायकैः । हत्वा सप्तभिरेकेन छत्रं चिच्छेद पत्रिणा ॥१९॥
अन्तरञ्च समासाद्य व्यसृजत् प्राणघातिनम् । दुर्य्योधनायेषुवरं तं
द्रौणिः सप्तधाच्छिनत् ॥ २० ॥ ततो द्रौणेर्धनुश्छित्त्वा हत्वा चाश्व-
वराञ्छरैः । कृपस्यापि तदत्युग्रं धनुश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ २१ ॥
हार्द्दिक्यस्य धनुश्छित्त्वा ध्वजञ्चाश्वांस्तथावधीत् । दुःशासनस्ये-
ष्वसनं छित्त्वा राधेयमभ्ययात् ॥ २२ ॥ अथ सात्यकिमुत्सृज्य
त्वरन् कर्णोऽर्जुनं त्रिभिः । विद्धा विव्याध विंशत्या कृष्णं पार्थं
पुनः पुनः ॥ २३ ॥ न ग्लानिरासीत् कर्णस्य क्षिपतः सायकान्
बहून् । रणे विनिघ्नतः शत्रून् क्रुद्धस्येव शतक्रतोः ॥ २४ ॥ अथ
सात्यकिरागत्य कर्णं विद्धा शितैः शरैः । नवत्या नवभिश्चोग्रैः
शतेन पुनरार्पयत् ॥ २५ ॥ ततः प्रवीराः पार्थानां सर्व्वे कर्णमपी-
ड़यन् । युधामन्युः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ॥ २६ ॥
उत्तमौजा युयुत्सुश्च यमौ पार्षत एव च । चेदिकारूषमत्स्यानां
कैकेयानाञ्च यद्बलम् ॥ २७ ॥ चेकितानश्च बलवान् धर्मराजश्च
सुव्रतः । एते रथाश्वद्विरदैः पत्तिभिश्चोग्रविक्रमैः ॥ २८ ॥ परि-
वार्य्य रणे कर्णं नानाशस्त्रैरवाकिरन् । भाषन्तो वाग्भिरुग्राभिः
सर्व्वे कर्णवधे धृताः ॥ २९ ॥ तां शस्त्रवृष्टिं बहुधा कर्णश्छित्त्वा
शितैः शरैः । अपोवाहास्त्रवीर्य्येण द्रुमं भङ्क्त्वेव मारुतः ॥ ३० ॥
रथिनः समहामात्रान् गजानश्वान् ससादिनः । पत्तिव्रातांश्च

संक्रुद्धो निघ्नन् कर्णो व्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ तद्वध्यमानं पाण्डूनां बलं कर्णास्त्रतेजसा। विप्रस्रुतरथं सर्वं प्राय आसीत् पराङ्मुखम् ॥ ३२ ॥ अथ कर्णास्त्रमस्त्रेण प्रतिहत्यार्जुनः स्मयन्। दिशः खञ्चैव भूमिञ्च प्रावृणोत् शरवृष्टिभिः ॥ ३३ ॥ मुषलानीव सम्पेतुः परिघा इव चेषवः। शतघ्न्य इव चाप्यन्ये वज्राण्युग्राणि चापरे ॥ ३४ ॥ तैर्वध्यमानं तत् सैन्यं सपत्त्यश्वरथद्विपम्। निमीलिताक्षमत्यर्थं बभ्राम च ननाद च ॥ ३५ ॥ निष्कैवल्यं तदा युद्धं प्रापुरश्वनरद्विपाः। हन्यमानाः शरैरार्त्तास्तदा भीताः प्रदुद्रुवुः ॥ ३६ ॥ त्वदीयानां तदा युद्धे संसक्तानां जयैषिणाम्। गिरिमस्तं समासाद्य प्रत्यपद्यत भानुमान् ॥ ३७ ॥ तमसा च महाराज रजसा च विशेषतः। न किञ्चित् प्रत्यपश्याम शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ३८ ॥ ते त्रस्यन्तो महेष्वासा रात्रियुद्धस्य भारत। अपयानं ततश्चक्रुः सहिताः सर्वयोधिभिः ॥ ३९ ॥ कौरवेष्वपयातेषु तदा राजन् दिनक्षये। जयं सुमनसः प्राप्य पार्थाः स्वशिबिरं ययुः ॥४०॥ वादित्रशब्दैर्विविधैः सिंहनादैः सगर्ज्जितैः। परानुपहसन्तश्च स्तुवन्तश्चाच्युतार्जुनौ ॥४१॥ कृतेऽवहारे तैर्वीरैः सैनिकाः सर्व एव ते। आशीर्वाचः पाण्डवेषु प्रायुज्यन्त नरेश्वराः ॥ ४२ ॥ ततः कृतेऽवहारे च प्रहृष्टास्तत्र पाण्डवाः। निशायां शिबिरं गत्वा न्यवसन्त नरेश्वराः ॥ ४३ ॥ ततोरक्षःपिशाचाश्च श्वापदाश्चैव सङ्घशः। जग्मुरायोधनं घोरं रुद्रस्याक्रीड़सन्निभम् ॥ ४४ ॥

इति कर्णपर्वणि प्रथमदिवसयुद्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

धृतराष्ट्र उवाच। स्वेन छन्देन वः सर्वानवधीद्व्यक्तमर्जुनः। न ह्यस्य समरे मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ १ ॥ पार्थश्चैकोऽहरद्भद्रामेकश्चाग्निमतर्पयत्। एकश्चेमां महीं जित्वा चक्रे बलिभृतो

नृपान् ॥ २ ॥ एको निवातकवचानहनद्दिव्यकार्मुकः । एकः किरातरूपेण स्थितं शर्वमयोधयत् ॥ ३ ॥ एको ह्यरद्भरतानेको भवमतोषयत् । तेनैकेन जिता सर्व्वे महीपा ह्युग्रतेजसा ॥ ४ ॥ न ते निन्द्याः प्रशस्यास्ते यत्ते चक्रुर्ब्रवीहि तत् । ततो दुर्य्योधनः सूत पश्चात् किमकरोत्तदा ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । हतप्रहतविध्वस्तविवर्मायुधवाहनाः । दीनस्वरा दूयमाना मानिनः शत्रुनिर्ज्जिताः ॥ ६ ॥ शिविरस्थाः पुनर्मन्त्रं मन्त्रयन्ति स्म कौरवाः । भग्नदंष्ट्रा हतविषाः पादाक्रान्ता इवोरगाः ॥ ७ ॥ तानब्रवीत् ततः कर्णः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् । करं करेण निष्पीड्य प्रेक्षमाणस्तवात्मजम् ॥ ८ ॥ यत्तो दृढ़श्च दक्षश्च धृतिमानर्जुनः सदा । संबोधयति चाप्येनं यथाकालमधोक्षजः ॥ ९ ॥ सहसास्त्रविसर्गेण वयं तेनाद्य वञ्चिताः । श्वस्त्वहं तस्य सङ्कल्पं सर्वं हन्ता महीपते ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुजज्ञे नृपोत्तमान् । तेऽनुज्ञाता नृपाः सर्व्वे स्वानि वेश्मानि भेजिरे ॥ ११ ॥ सुखोषितास्ते रजनीं हृष्टा युद्धाय निर्य्ययुः ॥ १२ ॥ तेऽपश्यन् विहितं व्यूहं धर्म्मराजेन दुर्ज्जयम् । प्रयत्नात् कुरुमुख्येन बृहस्पत्युशनोमतम् ॥ १३ ॥ अथ प्रतीपकर्त्तारं प्रवीरं परवीरहा । सस्मार वृषभस्कन्धं कर्णं दुर्य्योधनस्तदा ॥ १४ ॥ पुरन्दरसमं युद्धे मरुद्गणसमं बले । कार्त्तवीर्य्यसमं वीर्य्ये कर्णं राज्ञोऽगमन्मनः ॥ १५ ॥ सर्व्वेषाञ्चैव सैन्यानां कर्णमेवागमन्मनः । सूतपुत्रं महेष्वासं बन्धुमात्ययिकेष्विव ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यद्वोऽगमन्मनो मन्दाः कर्णं वैकर्त्तनं प्रति । अप्यपश्यत राधेयं शीतार्त्ता इव भास्करम् ॥ १७ ॥ कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रवृत्ते च रणे पुनः । कथं वैकर्त्तनः कर्णस्तत्रायुध्यत सञ्जय ॥ १८ ॥ कथञ्च पाण्डवाः सर्व्वे युयुधुस्तत्र सूतजम् । कर्णो ह्येको महाबाहुर्हन्यात् पार्थान् ससृञ्जयान् ॥ १९ ॥ कर्णस्य

भुजयोर्वीर्य्यं शक्रविष्णुसमं युधि। तस्य शस्त्राणि घोराणि विक्रमश्च महात्मनः॥ २०॥ कर्णमाश्रित्य संग्रामे मत्तो दुर्य्योधनो नृपः। दुर्य्योधनं ततो दृष्ट्वा पाण्डवेन भृशार्द्दितम्। पराक्रान्तान् पाण्डुसुतान् दृष्ट्वा चापि महारथः॥ २१॥ कर्णमाश्रित्य संग्रामे मन्दो दुर्य्योधनः पुनः। जेतुमुत्सहते पार्थान् सपुत्रान् सहकेशवान् ॥ २२॥ अहोवत महद्दुःखं यत्र पाण्डुसुतान्रणे। नातरद्रभसः कर्णो दैवं नूनं परायणम्॥ २३॥ अहो द्यूतस्य निष्ठेयं घोरा सम्प्रति वर्त्तते। अहो तीव्राणि दुःखानि दुर्य्योधनकृतान्यहम्। सोढ़ा घोराणि बहुशः शल्यभूतानि सञ्जय॥ २४॥ सौवलञ्च तदा तात नीतिमानिति मन्यते। कर्णश्च रभसो नित्यं राजानं चाप्यनुव्रतः॥ २५॥ यदेवं वर्त्तमानेषु महायुद्धेषु सञ्जय। अश्रौषं निहतान् पुत्रान् नित्यमेव च निर्ज्जितान्॥ २६॥ न पाण्डवानां समरे कश्चिदस्ति निवारकः। स्त्रीमध्यमिव गाहन्ते दैवन्तु बलवत्तरम्॥ २७॥

सञ्जय उवाच। राजन् पूर्वनिमित्तानि धर्मिष्ठानि विचिन्तय ॥ २८॥ अतिक्रान्तं हि यत् कार्य्यं पश्चाच्चिन्तयते नरः। तच्चास्य न भवेत् कार्य्यं चिन्तया च विनश्यति॥ २९॥ तदिदं तव कार्य्यन्तु दूरप्राप्तं विजानता। न कृतं यत्त्वया पूर्वं प्राप्ताप्राप्तविचारणम् ॥ ३०॥ उक्तोऽसि बहुधा राजन् मा युध्यस्वेति पाण्डवैः। गृह्णीषे न च तन्मोहाद्वचनञ्च विशाम्पते॥ ३१॥ त्वया पापानि घोराणि समाचीर्णानि पाण्डुषु। त्वत्कृते वर्त्तते घोरः पार्थिवानां जनक्षयः ॥ ३२॥ तत्त्विदानीमतिक्रान्तं मा शुचो भरतर्षभ। शृणु सर्वं यथा वृत्तं घोरं वैशसमच्युत॥ ३३॥ प्रभातायां रजन्यान्तु कर्णो राजानमभ्ययात्। समेत्य च महाबाहुर्दुर्य्योधनमथाब्रवीत्॥३४॥

कर्ण उवाच। अद्य राजन् समेष्यामि पाण्डवेन यशस्विना। निहनिष्यामि तं वीरं स वा मां निहनिष्यति॥ ३५॥ बहुत्वान्मम

कार्य्याणां तथा पार्थस्य भारत । नाभूत् समागमो राजन् मम चैवार्ज्जुनस्य च ॥ ३६ ॥ इदन्तु मे यथाप्रज्ञं शृणु वाक्यं विशाम्पते । अनिहत्य रणे पार्थं नाहमेष्यामि भारत ॥ ३७ ॥ हतप्रवीरे सैन्येऽस्मिन् मयि चावस्थिते युधि । अभियास्यति मां पार्थः शक्रशक्त्या विनाकृतम् ॥ ३८ ॥ ततः श्रेयस्करं यच्च तन्निबोध जनेश्वर । आयुधानाञ्च मे वीर्य्यं दिव्यानामर्ज्जुनस्य च ॥ ३९ ॥ कार्य्यस्य महतो भेदे लाघवे दूरपातने । सौष्ठवे चास्त्रपाते च सव्यसाची न मे समः ॥ ४० ॥ प्राणे शौर्य्ये च ज्ञाने च विक्रमे चापि भारत । निमित्तज्ञानयोगे च सव्यसाची न मत्समः ॥ ४१ ॥ सर्व्वायुधमहामात्रं विजयं नाम मे धनुः । इन्द्रार्थं प्रियकामेन निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा ॥ ४२ ॥ येन दैत्यगणान्राजन् जितवान् वै शतक्रतुः । यस्य घोषेण दैत्यानां व्यामुह्यन्त दिशो दश ॥ ४३ ॥ तद्भार्गवाय प्रायच्छच्छक्रः परमसम्मतम् । तद्दिव्यं भार्गवो मह्यमददद्धनुरुत्तमम् ॥ ४४ ॥ तेन योत्स्ये महाबाहुमर्ज्जुनं जयतांवरम् । यथेन्द्रः समरे सर्व्वान् दैतेयान् वै समागतान् ॥ ४५ ॥ धनुर्घोरं रामदत्तं गाण्डीवात्तद्विशिष्यते । त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी धनुषा येन निर्ज्जिता ॥ ४६ ॥ धनुषो ह्यस्य कर्म्माणि दिव्यानि प्राह भार्गवः । तद्रामो ह्यददन्मह्यं येन योत्स्यामि पाण्डवम् ॥४७॥ अद्य दुर्य्योधनाहं त्वां नन्दयिष्ये सबान्धवम् । निहत्य समरे वीरमर्ज्जुनं जयतां वरम् ॥ ४८ ॥ सपर्व्वतवनद्वीपा हतवीरा ससागरा । पुत्रपौत्रप्रतिष्ठा ते भविष्यत्यद्य पार्थिव ॥ ४९ ॥ नाशक्यं विद्यते मेऽद्य त्वत्प्रियार्थं विशेषतः । सम्यग्धर्म्मानुरक्तस्य सिद्धिरात्मवतो यथा ॥ ५० ॥ न हि मां समरे सोढुं संशक्तोऽग्निं तरुर्यथा । अवश्यन्तु मया वाच्यं येन हीनोऽस्मि फाल्गुनात् ॥ ५१ ॥ ज्या तस्य धनुषो दिव्या तथाक्षय्यौ महेषुधी । सारथिस्तस्य गोविन्दो मम तादृङ्न विद्यते ॥ ५२ ॥ तस्य दिव्यं धनुःश्रेष्ठं गाण्डीव-

मजरं युधि। विजयञ्च महद्दिव्यं ममापि धनुरुत्तमम् ॥ ५३ ॥
तत्राहमधिकः पार्थात् धनुषा तेन पार्थिव। येन चाप्यधिको वीरः
पाण्डवस्तन्निबोध मे ॥ ५४ ॥ रश्मिग्राहश्च दाशार्हः सर्वलोक-
नमस्कृतः। अग्निदत्तश्च वै दिव्यो रथः काञ्चनभूषणः ॥ ५५ ॥
अच्छेद्यः सर्वतो वीर वाजिनश्च मनोजवाः। ध्वजश्च दिव्यो द्युति-
मान् वानरो विस्मयङ्करः ॥ ५६ ॥ कृष्णश्च स्रष्टा जगतो रथं
तमभिरक्षति। एतैर्द्रव्यैरहं हीनो योद्धुमिच्छामि पाण्डवम्
॥ ५७ ॥ अयन्तु सदृशः शौरेः शल्यः समितिशोभनः। सारथ्यं
यदि मे कुर्य्यात् ध्रुवस्ते विजयो भवेत् ॥ ५८ ॥ तस्य मे सारथिः
शल्यो भवत्वसुकरः परैः। नाराचान् गार्द्धपत्रांश्च शकटानि वहन्तु
मे ॥ ५९ ॥ रथाश्च मुख्या राजेन्द्र युक्ता वाजिभिरुत्तमैः। आयान्तु
पश्चात् सततं मामेव भरतर्षभ ॥ ६० ॥ एवमभ्यधिकः पार्थात्
भविष्यामि गुणैरहम्। शल्योऽप्यभ्यधिकः कृष्णादर्जुनादपि चाप्य-
हम् ॥ ६१ ॥ यथाश्वहृदयं वेद दाशार्हः परवीरहा। तथा
शल्यो विजानीते हयज्ञानं महारथः ॥ ६२ ॥ बाहुवीर्य्ये समो
नास्ति मद्रराजस्य कश्चन ॥ ६३ ॥ यथास्त्रैर्मत्समो नास्ति कश्चि-
देव धनुर्द्धरः। तथा शल्यसमो नास्ति हयज्ञाने हि कश्चन ॥ ६४ ॥
सोऽयमभ्यधिकः पार्थाद्भविष्यति रथो मम। समुद्यातुं न शक्ष्यन्ति
देवा अपि सवासवाः ॥ ६५ ॥ एवं कृते रथस्थोऽहं गुणैरप्यधि-
कोऽर्जुनात्। भवेयं विजयेयञ्च फाल्गुनं कुरुसत्तम ॥ ६६ ॥ एतत्
कृतं महाराज त्वयेच्छामि परन्तप। क्रियतामेष कामो मे मा वः
कालोऽत्यगादयम् ॥ ६७ ॥ एवं कृते कृतं सह्यं सर्वकामैर्भवि-
ष्यति। ततो द्रक्ष्यसि संग्रामे यत् करिष्यामि भारत ॥ ६८ ॥
सर्वथा पाण्डवान् सङ्ख्ये विजेष्ये वै समागतान्। न हि मे समरे
शक्ताः समुद्यातुं सुरासुराः। किमु पाण्डुसुता राजन् रणे
मानुषयोनयः ॥ ६९ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तस्तव सुतः कर्णेनाहवशोभिना ।
सम्पूज्य संप्रहृष्टात्मा ततो राधेयमब्रवीत् ॥ ७० ॥

दुर्य्योधन उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं कर्ण मन्यसे ।
सोपासङ्गा रथाः साश्वा अनुयास्यन्ति संयुगे ॥ ७१ ॥ नाराचान्
गार्द्धपत्रांश्च शकटानि वहन्तु ते । अनुयास्याम कर्ण त्वां वयं
सर्वे च पार्थिवाः ॥ ७२ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा महाराज तव पुत्रः प्रतापवान् ।
अभिगम्याब्रवीद्राजा मद्रराजमिदं वचः ॥ ७३ ॥

इति कर्णपर्व्वणि कर्णदुर्य्योधनसंवादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

सञ्जय उवाच । पुत्रस्तव महाराज मद्रराजं महारथम् ।
विनयेनोपसङ्गम्य प्रणयाद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ सत्यव्रत महाभाग
द्विषतां तापवर्द्धन । मद्रेश्वर रणे शूर परसैन्यभयङ्कर ॥ २ ॥
श्रुतवानसि कर्णस्य ब्रुवतो वदताम्वर । यथा नृपतिसिंहानां
मध्ये त्वां वरयत्ययम् ॥ ३ ॥ स त्वामप्रतिवीर्य्याद्य शत्रुपक्षक्षयाय
च । मद्रेश्वर प्रयाचेऽहं शिरसा विनयेन च ॥ ४ ॥ तस्मात्
पार्थविनाशार्थं हितार्थं मम चैव हि । सारथ्यं रथिनां श्रेष्ठ
प्रणयात् कर्त्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ त्वयि यन्तरि राधेयो विद्विषो मे
विजेष्यते ॥ ६ ॥ अभीषूणां हि कर्णस्य ग्रहीतान्यो न विद्यते ।
ऋते हि त्वां महाभाग वासुदेवसमं युधि । स पाहि सर्वथा कर्णं
यथा ब्रह्मा महेश्वरम् ॥ ७ ॥ यथा च सर्वथापत्सु वार्ष्णेयः
पाति पाण्डवम् । तथा मद्रेश्वराद्य त्वं राधेयं प्रतिपालय ॥ ८ ॥
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो भवान् भोजश्च वीर्य्यवान् । शकुनिः
सौवलो द्रौणिरहमेव च नो बलम् ॥ ९ ॥ एवमेष कृतो भागो
नवधा पृथिवीपते । न च भागोऽत्र भीष्मस्य द्रोणस्य च महा-

त्मनः ॥ १० ॥ ताभ्यामतीत्य तौ भागौ निहता मम शत्रवः ॥ ११ ॥ वृद्धौ हितौ नरव्याघ्रौ छलेन निहतौ च तौ । कृत्वा नसुकरं कर्म गतौ स्वर्गमितोऽनघ । तथान्ये पुरुषव्याघ्राः परैर्विनिहता युधि ॥ १२ ॥ अस्मदीयाश्च बहवः स्वर्गाय प्रहिता रणे । त्यक्त्वा प्राणान् यथाशक्ति चेष्टां कृत्वा च पुष्कलाम् ॥ १३ ॥ तदिदं हतभूयिष्ठं बलं मम नराधिप । पूर्वमप्यल्पकैः पार्थैर्हतं किमुत साम्प्रतम् ॥ १४ ॥ बलवन्तो महात्मानः कौन्तेयाः सत्यविक्रमा । बलशेषं न हन्युर्मे यथा तत् कुरु पार्थिव ॥ १५ ॥ हतवीरमिदं सैन्यं पाण्डवैः समरे विभो ॥ १६ ॥ कर्णो ह्येको महाबाहुरस्मत्प्रियहिते रतः । भवांश्च पुरुषव्याघ्र सर्वलोकमहारथः ॥१७॥ शल्य कर्णोऽर्जुनेनाद्य योद्धुमिच्छति संयुगे । तस्मिन् जयाशा विपुला मम मद्रजनाधिप ॥ १८ ॥ तस्याभीषुग्रहवरो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन । पार्थस्य समरे कृष्णो यथाभीषुग्रहो वरः । तथा कर्णरथे राजंस्त्वमभीषुग्रहो भव ॥ १९ ॥ तेन युक्तो रणे पार्थो रक्ष्यमाणश्च मारिष । यानि कर्माणि कुरुते प्रत्यक्षाणि तवैव तत् ॥ २० ॥ पूर्वं न समरे ह्येवमवधीदर्जुनो रिपून् । इदानीं विक्रमो ह्यस्य कृष्णेन सहितस्य च ॥ २१ ॥ कृष्णेन सहितः पार्थो धार्त्तराष्ट्रीं महाचमूम् । अहन्यहनि मद्रेश द्रावयन् दृश्यते युधि ॥ २२ ॥ भागोऽवशिष्टः कर्णस्य तव चैव महाद्युते । तं भागं सह कर्णेन युगपन्नाशयाहवे ॥ २३ ॥ अरुणेन यथा सार्द्धं तमः सूर्य्यो व्यपोहति । तथा कर्णेन सहितो जहि पार्थं महाहवे ॥ २४ ॥ उद्यन्तौ च यथा सूर्य्यौ बालसूर्य्यसमप्रभौ । कर्णशल्यौ रणे दृष्ट्वा विद्रवन्तु महारथाः ॥ २५ ॥ सूर्य्यारुणौ यथा दृष्ट्वा तमो नश्यति मारिष । तथा नश्यन्तु कौन्तेयाः सपाञ्चालाः ससृञ्जयाः ॥ २६ ॥ रथिनां प्रवरः कर्णो यन्तॄणां प्रवरो भवान् । सन्निपाते समो लोके भवतोर्नास्ति कश्चन ॥ २७॥ यथा सर्वा-

स्ववस्थासु वार्ष्णेयः पाति पाण्डवम् । तथा भवान् परित्रातुं कर्णं वैकर्त्तनं रणे ॥ २८ ॥ त्वया सारथिना ह्येष अप्रधृष्यो भविष्यति । दैवतानामपि रणे सशक्राणां महीपते । किं पुनः पाण्डवेयानां मा विशङ्कीर्वचो मम ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच । दुर्य्योधनवचः श्रुत्वा शल्यः क्रोधसमन्वितः । त्रिशिखां भ्रुकुटिं कृत्वा धुन्वन् हस्तौ पुनः पुनः ॥ ३० ॥ क्रोधरक्ते महानेत्रे परिवृत्य महाभुजः । कुलैश्वर्य्यश्रुतबलैर्दृप्तः शल्योऽब्रवीदिदम् ॥ ३१ ॥

शल्य उवाच । अवमन्यसि गान्धारे ध्रुवं वा परिशङ्कसे । यन्मां ब्रवीषि विस्रब्धं सारथ्यं क्रियतामिति ॥ ३२ ॥ अस्मत्तोऽभ्यधिकं कर्णं मन्यमानः प्रशंससि । न चाहं युधि राधेयं गणये तुल्यमात्मना ॥ ३३ ॥ आदिश्यतामभ्यधिको ममांशः पृथिवीपते । तमहं समरे हत्वा गमिष्यामि यथागतम् ॥ ३४ ॥ अथ वाप्येक एवाहं योत्स्यामि कुरुनन्दन । पश्य वीर्य्यं ममाद्य त्वं संग्रामे दहतो रिपून् ॥ ३५ ॥ न चाभिमानं कौरव्य निधाय हृदये पुमान् । अस्मद्विधः प्रवर्त्तेत मा मां त्वमभिशङ्किथाः । युधि चाप्यवमानो मे न कर्त्तव्यः कथञ्चन ॥ ३६ ॥ पश्य पीनौ मम भुजौ वज्रसंहननोपमौ । धनुः पश्य च मे चित्रं शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ ३७ ॥ रथं पश्य च मे क्लृप्तं सदश्वैर्वातवेगितैः । गदाञ्च पश्य गान्धारे हेमपट्टविभूषिताम् ॥ ३८ ॥ दारयेयं महीं क्रुद्धो विकिरेयञ्च पर्वतान् । शोषयेयं समुद्रांश्च तेजसा स्वेन पार्थिव ॥ ३९ ॥ तं मामेवंविधं राजन् समर्थमरिनिग्रहे । कस्माद्युनङ्क्षि सारथ्ये न्यूनस्याधिरथे रणे ॥ ४० ॥ न मामधुरि राजेन्द्र नियोक्तुं त्वमिहार्हसि । न हि पापीयसः श्रेयान् भूत्वा प्रेष्यत्वमुत्सहे ॥ ४१॥ यो ह्यभ्युपगतं प्रीत्या गरीयांसं वशे स्थितम् । वशे पापीयसो धत्ते तत्पापमधरोत्तरम् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मासृजन्मुखे विप्रान् चक्षि-

यानपि बाहुतः। उरुभ्यामसृजद्वैश्यान् पद्भ्यां शूद्रानिति स्थितिः ॥ ४३ ॥ तेभ्यो वर्णविशेषाश्च प्रतिलोमानुलोमजाः। अथान्योऽन्यस्य संयोगात् चातुर्वर्ण्यस्य भारत ॥ ४४ ॥ गोप्तारः संग्रहीतारो दातारः क्षत्रियाः स्मृताः। याजनाध्यापनैर्विप्रा विशुद्धैश्च प्रतिग्रहैः। लोकस्यानुग्रहार्थाय स्थापिता ब्राह्मणा भुवि ॥ ४५ ॥ कृषिश्च पाशुपाल्यञ्च विशां दानञ्च धर्मतः। ब्रह्मक्षत्रविशां शूद्रा विहिताः परिचारकाः ॥ ४६ ॥ तथा वै क्षत्रियाणाञ्च सूता वै परिचारकाः। न क्षत्रिया वै सूतानां शृणु वाक्यं ममानघ ॥४७॥ सोऽहं मूर्द्धाभिषिक्तश्च राजर्षिकुलसम्भवः। महारथः समाख्यातः सेव्यः स्तव्यश्च वन्दिनाम् ॥ ४८ ॥ सोऽहमेतादृशो भूत्वा नेहारिबलसूदन। सूतपुत्रस्य संग्रामे सारथ्यं कर्त्तुमुत्सहे ॥ ४९ ॥ अवमानमहं प्राप्य न योत्स्यामि कथञ्चन। आपृच्छे त्वाद्य गान्धारे गमिष्यामि गृहाय वै ॥ ५० ॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्त्वा नरव्याघ्रः शल्यः समितिशोभनः। उत्थाय प्रययौ तूर्णं राजमध्यादमर्षितः ॥ ५१ ॥ प्रणयाद्बहुमानाच्च निगृह्य च सुतस्तव। अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साम्ना सर्वार्थसाधकम् ॥ ५२ ॥ यथा शल्य त्वमात्थेत्थमेवमेतदसंशयम्। अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तन्निबोध जनेश्वर ॥ ५३ ॥ न कर्णोऽप्यधिकस्त्वत्तो न शङ्के त्वाञ्च पार्थिव। न हि मद्रेश्वरो राजा कुर्य्याद्यदनृतं भवेत् ॥ ५४ ॥ ऋतमेव हि पूर्वास्ते वदन्ति पुरुषोत्तमाः। तस्मादार्त्तायनिः प्रोक्तो भवानिति मतिर्मम ॥ ५५ ॥ शल्यभूतश्च शत्रूणां यस्मात्त्वं भुवि मानद। तस्माच्छल्येति ते नाम कथ्यते पृथिवीतले ॥ ५६ ॥ यदेव व्याहृतं पूर्वं भवता भूरिदक्षिण। तदेव कुरु धर्मज्ञ मदर्थं यद्यदुच्यसे ॥ ५७ ॥ न च त्वत्तो हि राधेयो न चाहमपि वीर्य्यवान्। वृणोमस्त्वं हयाग्र्याणां यन्तारमिति संयुगे ॥ ५८ ॥ यथा ह्यभ्यधिकः कर्णो गुणैस्तात धनञ्जयात्। वासु-

देवादपि त्वञ्च लोकोऽयमिति मन्यते ॥ ५९ ॥ कर्णो ह्यभ्यधिकः पार्थाद्भवानेव नरर्षभ । भवानप्यधिकः कृष्णादश्वज्ञाने तथा बले ॥ ६० ॥ यथाश्वहृदयं वेद वासुदेवो महामनाः । द्विगुणं त्वं तथा वेत्सि मद्रराज न संशयः ॥ ६१ ॥

शल्य उवाच । यन्मां ब्रवीषि गान्धारे मध्ये सैन्यस्य कौरव । विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्म्यहं त्वयि ॥ ६२ ॥ एष सारथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः । युध्यतः पाण्डवाग्र्येण यथा त्वं वीर मन्यसे ॥ ६३ ॥ समयश्च हि मे वीर कश्चिद्वैकर्त्तनं प्रति । उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ॥ ६४ ॥

सञ्जय उवाच । तथेति राजन् पुत्रस्ते सह कर्णेन भारत । अब्रवीन्मद्रराजस्य सुतं भरतसत्तम ॥ ६५ ॥

इति कर्णपर्वणि शल्यस्य कर्णसारथ्यस्वीकारे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥

दुर्य्योधन उवाच । भूय एव तु मद्रेश यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु । यथा पुरावृत्तमिदं युद्धे देवासुरे प्रभो ॥ १ ॥ यदुक्तवान् पितुर्मह्यं मार्कण्डेयो महानृषिः । तदशेषेण ब्रुवतो मम राजर्षिसत्तम । तन्निबोध न चाप्यत्र कर्त्तव्या ते विचारणा ॥ २ ॥ देवानामसुराणाञ्च परस्परजयैषिणाम् । बभूव परमो राजन् संग्रामस्तारकामयः । निर्जिताश्च तदा दैत्या दैवतैरिति नः श्रुतम् ॥३॥ निर्ज्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रयः । ताराक्षः कमलाक्षश्च विद्युन्माली च पार्थिव ॥ ४ ॥ तप उग्रं समास्थाय परमे नियमे स्थिताः । तपसा कर्षयामासुर्देहांस्ते शत्रुतापन ॥ ५ ॥ दमेन तपसा चैव नियमेन समाधिना । तेषां पितामहः प्रीतो वरदः प्रददौ वरान् ॥ ६ ॥ अवध्यत्वञ्च ते राजन् सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा । सहिता वरयामासुः सर्व्वलोकपितामहम् ॥ ७ ॥ तानब्रवीत्तदा

देवो लोकानां प्रभुरीश्वरः। नास्ति सर्वामरत्वं वै निवर्त्तध्वमितो-
ऽसुराः। अन्यं वरं वृणुध्वं वै यादृशं संप्ररोचते ॥ ८ ॥ ततस्ते
सहिता राजन् संप्रधार्य्यासकृद्बहु। सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्येद-
मथाब्रुवन्। अस्माकं त्वं वरं देव प्रयच्छेमं पितामह ॥ ९ ॥
वयं पुराणि त्रीण्येव समास्थाय महीमिमाम्। विचरिष्याम
लोकेऽस्मिंस्त्वत्प्रसादपुरस्कृताः ॥ १० ॥ ततो वर्षसहस्रे तु समे-
ष्यामः परस्परम्। एकीभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ ॥११॥
समागतानि चैकत्वं यो हन्याद्भगवंस्तदा। एकेषुणा देववरः स
नो मृत्युर्भविष्यति ॥ १२ ॥ एवमस्त्विति तान्देवः प्रत्युक्त्वा प्राविश-
द्दिवम् ॥ १३ ॥ ते तु लब्धवराः प्रीताः संप्रधार्य्य परस्परम्।
पुरत्रयविसृष्ट्यर्थं मयं वव्रुर्महासुरम्। विश्वकर्माणमजरं दैत्य-
दानवपूजितम् ॥ १४ ॥ ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि
च। त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं कार्ष्णायसं तथा ॥ १५ ॥ काञ्चनं
दिवि तत्रासीदन्तरीक्षे च राजतम्। आयसञ्चाभवद्भौमं चक्रस्थं
पृथिवीपते ॥ १६ ॥ एकैकं योजनशतं विस्तारायामसम्मितम्।
गृहाट्टालकसंयुक्तं बृहत्प्राकारतोरणम् ॥ १७ ॥ गृहप्रवरसम्बाध-
मसम्बाधमहापथम्। प्रासादैर्विविधैश्चैव द्वारैश्चाप्युपशोभितम्
॥ १८ ॥ पुरेषु चाभवन्राजन् राजानो वै पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥
काञ्चनं तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मनः। राजतं कमलाक्षस्य
विद्युन्मालिन आयसम् ॥ २० ॥ त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रींल्लोकानाशु
तेजसा। आक्रम्य तस्थुर्वक्ष्यच्च कश्च नाम प्रजापतिः ॥ २१ ॥ तेषां
दानवमुख्यानां प्रयुतान्यर्बुदानि च। कोट्यश्चाप्रतिवीराणां समा-
जग्मुस्ततस्ततः ॥ २२ ॥ मांसादाश्च सुदृप्ताश्च सुरैर्विनिकृताः पुरा।
महदैश्वर्य्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिताः ॥ २३ ॥ सर्वेषाञ्च पुन-
स्तेषां सर्वयोगवहो मयः। तमाश्रित्य हि ते सर्वे वर्त्तयन्त्यकुतो-
भयाः ॥ २४ ॥ यो हि यं मनसा कामं दध्यात् त्रिपुरसंश्रयः।

तस्मै कामं मयस्तं तं विदधे मायया तदा ॥ २५ ॥ तारकाक्षसुतो वीरो हरिर्नाम महाबलः । तपस्तेपे परमकं येनातुष्यत् पितामहः ॥ २६ ॥ सन्तुष्टमवृणोद्देवं वापी भवतु नः पुरे । शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवत्तराः ॥ २७ ॥ स तु लब्ध्वा वरं वीरस्तारकाक्षसुतो हरिः । ससृजे तत्र वापीं तां मृतसञ्जीवनीं प्रभो ॥ २८ ॥ येन रूपेण दैत्यास्तु येन वेशेन चैव ह । मृतस्तस्यां परिक्षिप्तास्तादृशेनैव जज्ञिरे ॥ २९ ॥ तां प्राप्य ते पुनस्तांस्तु सर्वान् लोकान् ववाधिरे । महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयवर्द्धनाः ॥ ३० ॥ न तेषामभवद्राजन् क्षयो युद्धे कथञ्चन ॥ ३१ ॥ ततस्ते लोभमोहाभ्यामभिभूता विचेतसः । निर्ह्रीकाः संस्थितीः सर्वे स्थापिताः समलूलुपन् ॥ ३२ ॥ विद्राव्य सगणान् देवांस्तत्र तत्र तदा तदा । विचेरुः स्वेन कामेन वरदानेन दर्पिताः ॥ ३३ ॥ देवारण्यानि सर्वाणि प्रियाणि च दिवौकसाम् । ऋषीणामाश्रमान् पुण्यान् रम्यान् जनपदांस्तथा । व्यनाशयन्त मर्य्यादां दानवा दुष्टचारिणः ॥ ३४ ॥ पीड्यमानेषु लोकेषु ततः शक्रो मरुद्वृतः । पुराण्यायोधयाञ्चक्रे वज्रपातैः समन्ततः ॥ ३५ ॥ नाशकत्तान्यभेद्यानि यदा भेत्तुं पुरन्दरः । पुराणि वरदत्तानि धात्रा तेन नराधिप ॥ ३६ ॥ तदा भीतः सुरपतिर्मुक्त्वा तानि पुराण्यथ । तैरेव विबुधैः सार्द्धं पितामहमरिन्दम । जगामाथ तदाख्यातुं विप्रकारं सुरेतरैः ॥ ३७ ॥ ते तत्त्वं सर्वमाख्याय शिरोभिः संप्रणम्य च । वधोपायमपृच्छन्त भगवन्तं पितामहम् ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा तद्भगवान् देवो देवानिदमुवाच ह । ममापि सोऽपराध्नोति यो युष्माकमसौम्यकृत् ॥ ३९ ॥ असुरा हि दुरात्मानः सर्व एव सुरद्विषः । अपराध्यन्ति सततं ये युष्मान् पीड़यन्त्युत ॥ ४० ॥ अहं हि तुल्यः सर्वेषां भूतानां नात्र संशयः । अधार्मिकास्तु हन्तव्या इति मे व्रतमाहितम् ॥ ४१ ॥ एकेषुणा विभेद्यानि तानि दुर्गाणि

नान्यथा। न च स्थाणुमृते शक्तो भेत्तुमेकेषुणापरः॥ ४२॥ ते
यूयं स्थाणुमीशानं जिष्णुमक्लिष्टकारिणम्। योद्धारं वृणुतादित्याः
स तान् हन्ता सुरेतरान्॥ ४३॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा देवाः
शक्रपुरोगमाः। ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा वृषाङ्कं शरणं ययुः॥ ४४॥
तपः परममातस्थुर्गृणन्तो ब्रह्म शाश्वतम्। ऋषिभिः सह धर्मज्ञा
भवं सर्वात्मना गताः॥ ४५॥ तुष्टुवुर्वाग्भिरुग्राभिर्भयेष्वभयदं
नृप। सर्वात्मानं महात्मानं येनाप्तं सर्वमात्मना॥ ४६॥ तपो-
विशेषैर्बहुभिर्योगं यो वेद चात्मनः। यः साङ्ख्यमात्मनो वेद
यस्य चात्मा वशे सदा॥ ४७॥ तं ते ददृशुरीशानं तेजोराशि-
मुमापतिम्। अनन्यसदृशं लोके प्रभवन्तमकल्मषम्॥ ४८॥ एकञ्च
भगवन्तं ते नानारूपमकल्पयन्। आत्मनः प्रतिरूपाणि रूपाख्यथ
महात्मनि। परस्परस्य चापश्यन् सर्वे परमविस्मिताः॥ ४९॥
सर्वभूतमयं दृष्ट्वा तमजं जगतः पतिम्। देवा ब्रह्मर्षयश्चैव शिरोभि-
र्धरणीं गताः॥ ५०॥ तान् स्वस्तिवादेनाभ्यर्च्य समुत्थाप्य च
शङ्करः। वत ब्रूतेति भगवान् स्मयमानोऽभ्यभाषत॥ ५१॥
त्र्यम्बकेणाभ्यनुज्ञातास्ततस्ते स्वस्थचेतसः। नमो नमो नमस्तेऽस्तु
प्रभो इत्यब्रुवन् वचः॥ ५२॥ नमो देवाधिदेवाय धन्विनेऽयाति-
मन्यवे। प्रजापतिमखघ्नाय प्रजापतिभिरीड्यते॥ ५३॥ नमः
स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय मृत्यवे। विलोहिताय चोग्राय
नीलग्रीवाय शूलिने॥ ५४॥ अमोघाय मृगाक्षाय प्रवरायुध-
योधिने। अर्हाय चैव शुद्धाय क्षयाय क्राथनाय च॥ ५५॥
दुर्वारणाय शुक्राय ब्रह्मणे ब्रह्मचारिणे। ईशानायाप्रमेयाय नियन्त्रे
चीरवाससे॥ ५६॥ तपोनित्याय पिङ्गाय व्रतिने कृत्तिवाससे।
कुमारपित्रे त्र्यक्षाय प्रवरायुधपाणिने॥ ५७॥ प्रपन्नार्त्तिविना-
शाय ब्रह्मद्विट्सङ्घघातिने। वनस्पतीनां पतये नराणां पतये नमः।
गवाञ्च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः॥ ५८॥ नमोऽस्तु ते

ससैन्याय त्र्यम्बकायोग्रतेजसे। मनोवाक्कर्मभिर्देव त्वां प्रपन्नान् भजस्व नः ॥ ५९ ॥ ततः प्रसन्नो भगवान् स्वागतेनाभिनन्द्य तान्। प्रोवाच व्येतु वस्त्रासो ब्रूत किं करवाणि वः ॥ ६० ॥

इति कर्णपर्वणि त्रिपुराख्याने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

दुर्य्योधन उवाच। पितृदेवर्षिसङ्घेभ्योऽभये दत्ते महात्मना। सत्कृत्य शङ्करं प्राह ब्रह्मा लोकहितं वचः ॥ १ ॥ तवातिसर्गात् सर्वेश प्राजापत्यमिदं पदम्। मयाधितिष्ठता दत्ता दानवेभ्यो महान् वरः ॥ २ ॥ तानतिक्रान्तमर्य्यादान्नान्यः संहर्त्तुमर्हति। त्वामृते भूतभव्येश त्वं ह्येषां प्रत्यरिर्वधे ॥ ३ ॥ स त्वं देव प्रपन्नानां याचताञ्च दिवौकसाम्। कुरु प्रसादं देवेश दानवान् जहि शूलभृक् ॥ ४ ॥ त्वत्प्रसादाज्जगत् सर्वं सुखमेधतु मानद। शरण्यस्त्वं हि लोकेश ते वयं शरणं गताः ॥ ५ ॥

स्थाणुरुवाच। हन्तव्याः शत्रवः सर्वे युष्माकमिति मे मतिः। न त्वेक उत्सहे हन्तुं बलस्था हि सुरद्विषः ॥ ६ ॥ ते यूयं सहिताः सर्वे मदीयेनार्द्धतेजसा। जयध्वं युधि तान् शत्रून् सङ्घातो हि महाबलः ॥ ७ ॥

देवा ऊचुः। अस्मत्तेजोबलं यावत्तावद्द्विगुणमेव च। तेषामिति ह मन्यामो दृष्टतेजोबला हि ते ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच। बध्यास्ते सर्वतः पापा ये युष्मास्वपराधिनः। मम तेजोबलार्द्धेन सर्वान्निघ्नत शात्रवान् ॥ ९ ॥

देवा ऊचुः। विभर्त्तुं तव तेजोऽर्द्धं न शक्ष्यामो महेश्वर। सर्वेषां नो बलार्द्धेन त्वमेव जहि शात्रवान् ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच। यदि शक्तिर्न वः काचिद्बिभर्त्तुं मामकं बलम्। अहमेतान् हनिष्यामि युष्मत्तेजोऽर्द्धसंयुतः ॥ ११ ॥

दुर्य्योधन उवाच। ततस्तथेति देवेशस्तैस्तो राजसत्तम। अर्द्धमादाय सर्व्वेभ्यस्तेजसाभ्यधिकोऽभवत् ॥ १२॥ स तु देवो बलेनासीत् सर्व्वेभ्यो बलवत्तरः। महादेव इति ख्यातस्ततः प्रभृति शङ्करः ॥ १३॥ ततोऽब्रवीन्महादेवो धनुर्वाणधरस्त्वहम्। हनिष्यामि रथेनाजौ तान् रिपून् वो दिवौकसः ॥ १४॥ ते यूयं मे रथञ्चैव धनुर्वाणं तथैव च। पश्यध्वं यावदद्यैतान् पातयामि महीतले ॥ १५॥

देवा ऊचुः। मूर्त्तिं सर्वां समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः। रथं ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर महौजसम् ॥ १६॥ तथैव बुद्ध्या विहितं विश्वकर्मकृतं महत्। ततो विबुधशार्दूलास्तं रथं समकल्पयन् ॥ १७॥ विष्णुं सोमं हुताशञ्च तस्येषुं समकल्पयन्। शृङ्गमग्निर्वभूवास्य भल्लः सोमो विशाम्पते। कुड्मलञ्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निषुवरे तदा ॥ १८॥ वन्धुरं पृथिवीं देवीं विशालपुरमालिनीम्। सपर्वतवनद्वीपां चक्रुर्भूतधरां तदा ॥ १९॥ मन्दरः पर्वतश्चाक्षं जङ्घा तस्य महानदी। दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रथस्य ह ॥ २०॥ ईषा नक्षत्रवंशश्च युगः कृतयुगोऽभवत्। कूवरश्च रथस्यासीद्वासुकिर्भुजगोत्तमः ॥ २१॥ अपस्करमधिष्ठानं हिमवान् विन्ध्यपर्वतः। उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः सुरोत्तमाः ॥ २२॥ समुद्रमक्षमसृजन् दानवालयमुत्तमम्। सप्तर्षिमण्डलञ्चैव रथस्यासीत्परिष्करः ॥ २३॥ गङ्गा सरस्वती सिन्धुर्धुरमाकाशमेव च। उपस्करो रथस्यासन्नापः सर्वाश्च निम्नगाः ॥ २४॥ अहोरात्राः कलाश्चैव काष्ठाश्च ऋतवस्तथा। अनुकर्षं ग्रहा दीप्ता वरूथञ्चापि तारकाः ॥ २५॥ धर्मार्थकामसंयुक्तं त्रिवेणुं दारुबन्धनम्। ओषधीर्वीरुधस्तत्र नानापुष्पफलोपगाः ॥ २६॥ सूर्य्याचन्द्रमसौ कृत्वा चक्रे रथवरोत्तमे। पक्षौ पूर्वापरौ तत्र कृते रात्र्यहनी शुभे ॥ २७॥ दशनागपतीनीषां धृत-

राष्ट्रमुखान् दृढ़ान् । द्यां युगं युगचर्माणि संवर्त्तकबलाहकान् । सन्ध्यां धृतिञ्च मेधाञ्च स्थितिं सन्नतिमेव च ॥ २८ ॥ ग्रहनक्षत्रताराभिश्चर्म चित्रं नभस्तलम् । सुराम्बुप्रेतवित्तानां पतीर्ल्लोकेश्वरान् हयान् ॥ २९ ॥ कालपृष्ठोऽथ नहुषः कर्कोटकधनञ्जयौ । इतरे चाभवन्नागा हयानां बालबन्धनाः ॥ ३० ॥ दिशश्च प्रदिशश्चैव रश्मयो रथवाजिनाम् । वषट्कारः प्रतोदोऽभूत् गायत्री शीर्षबन्धनी ॥ ३१ ॥ सिनीवालीमनुमतिं कुहूं राकाञ्च सुव्रताम् । योक्त्राणि चक्रुर्वाहानां रोहकांस्तत्र कण्टकान् ॥ ३२ ॥ कर्म सत्यं तपोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मयः । अधिष्ठानं मनश्चासीत् परिरथ्या सरस्वती ॥ ३३ ॥ नानावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पवनेरिताः । विद्युदिन्द्रधनुर्नद्धं रथं दीप्तं व्यदीपयन् ॥ ३४ ॥ यो यज्ञे विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः । सम्वत्सरो धनुस्तद्वै सावित्री ज्या महास्वना ॥ ३५ ॥ दिव्यञ्च वर्म विहितं महार्हंरत्नभूषितम् । अभेद्यं विरजस्कं वै कालचक्रबहिष्कृतम् ॥ ३६ ॥ ध्वजयष्टिरभून्मेरुः श्रीमान् कनकपर्वतः । पताकाश्चाभवन्मेघास्तड़िद्भिः समलंकृताः ॥ ३७ ॥ रेजुरध्वर्युमध्यस्था ज्वलन्त इव पावकाः । कॢप्तन्तु तं रथं दृष्ट्वा विस्मिता देवताभवन् ॥ ३८ ॥ सर्वलोकस्य तेजांसि दृष्ट्वैकस्थानि मारिष । युक्तं निवेदयामासुर्देवास्तस्मै महात्मने ॥ ३९ ॥ एवं तस्मिन् महाराज कल्पिते रथसत्तमे । देवैर्मनुजशार्दूल द्विषतामभिमर्द्दने ॥ ४० ॥ स्वान्यायुधानि दिव्यानि न्यदधात् शङ्करो रथे । ध्वजयष्टिं वियत् कृत्वा स्थापयामास गोवृषम् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा ज्वरः । परिष्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिशमुद्यताः ॥ ४२ ॥ अथर्वाङ्गिरसावास्तां चक्ररक्षौ महात्मनः । ऋग्वेदः सामवेदश्च पुराणञ्च पुरःसराः ॥ ४३ ॥ इतिहासयजुर्वेदौ पृष्ठरक्षौ बभूवतुः । दिव्या वाचश्च दिव्याश्च परिपार्श्वचराः स्थिताः ॥ ४४ ॥ स्तोत्रा-

दयश्च राजेन्द्र वषट्‌कारस्तथैव च। ओङ्कारश्च मुखे राजन्नति-
शोभाकरोऽभवत्॥ ४५॥ विचित्रमृतुभिः षड्‌भिः कृत्वा संवत्-
सरं धनुः। छायामेवात्मनश्चक्रे धनुर्ज्यामक्षयां रणे॥ ४६॥
कालो हि भगवानुद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः। तस्माद्रौद्री काल-
रात्रिर्ज्या कृता धनुषोऽजरा॥ ४७॥ इषुश्चास्याभवद्विष्णुर्ज्वलनः
सोम एव च। अग्नीषोमं जगत् कृत्स्नं वैष्णवञ्चोच्यते जगत्
॥ ४८॥ विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः। तस्माद्धनु-
र्ज्यासंस्पर्शं न विषेहुर्हरस्य ते॥ ४९॥ तस्मिन् शरे तिग्ममन्यु-
र्मुमोचाविषहं प्रभुः। भृग्वङ्गिरोमन्युभवं क्रोधाग्निमतिदुःसहम्
॥ ५०॥ स नीललोहितो धूम्रः कृत्तिवासा भयङ्करः। आदित्या-
युतसङ्काशस्तेजोज्वालावृतोऽज्वलत्॥ ५१॥ दुश्च्यावश्च्यावनो जेता
हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः। नित्यं त्राता च हन्ता च धर्माधर्माश्रिता-
न्नरान्॥ ५२॥ प्रमाथिभिर्भीमबलैर्भीमरूपैर्मनोजवैः। विभाति
भगवान् स्थाणुस्तैरेवात्मगुणैर्वृतः॥ ५३॥ तस्याङ्गानि समा-
श्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत्। जङ्गमाजङ्गमं राजन् शुशुभेऽद्भुत-
दर्शनम्॥ ५४॥ दृष्ट्वा तत्तु रथं युक्तं कवची स शरासनी।
बाणमादाय तं दिव्यं सोमविष्ण्वग्निसम्भवम्॥ ५५॥ तस्य राजं-
स्तदा देवाः कल्पयाञ्चक्रिरे प्रभोः। पुण्यगन्धवहं राजन् श्वसनं
देवसत्तमम्॥ ५६॥ तमास्थाय महादेवस्त्रासयन् दैवतानपि।
आरुरोह तदा यत्तः कम्पयन्निव मेदिनीम्॥ ५७॥ तमारुरुक्षुं
देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः। गन्धर्वा देवसङ्घाश्च तथैवाप्सरसांगणाः
॥ ५८॥ ब्रह्मर्षिभिस्तूयमानो वन्द्यमानश्च वन्दिभिः। तथैवाप्स-
रसांवृन्दैर्नृत्यद्भिर्नृत्यकोविदैः॥ ५९॥ स शोभमानो वरदः
खड्‌गी बाणी शरासनी। हसन्निवाब्रवीद्देवान् सारथिः को
भविष्यति॥ ६०॥ तमब्रुवन् देवगणा यं भवान् संनियोक्ष्यति।
स भविष्यति देवेश सारथिस्ते न संशयः॥ ६१॥ तानब्रवीत्

पुनर्द्देवो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः । तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सञ्चिन्त्य मा चिरम् ॥ ६२ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना । गत्वा पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन् ॥ ६३ ॥ यथा त्वत्कथितं देव त्रिदशारिविनिग्रहे । तथा च कृतमस्माभिः प्रसन्नो नो वृषध्वजः ॥ ६४ ॥ रथश्च विहितोऽस्माभिर्विचित्रायुध संवृतः । सारथिन्तु न जानीमः कः स्यात्तस्मिन्रथोत्तमे ॥ ६५ ॥ तस्माद्विधीयतां कश्चित् सारथिर्द्देवसत्तमः । सफलां तां गिरं देव कर्त्तुमर्हसि नो विभो ॥ ६६ ॥ एवमस्मासु हि पुरा भगवन्नुक्तवानसि । हितं कर्त्तास्मि भवतामिति तत् कर्त्तुमर्हसि ॥ ६७ ॥ स देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः शात्रवाणाम् । पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा विभीषयन् दानवानुद्यतोऽसौ ॥ ६८॥ तथैव वेदाश्चतुरो हयाग्र्या धरा सशैला च रथो महात्मनः । नक्षत्रवंशानुगतो वरूथी हरो योद्धा सारथिर्नाभिलक्ष्यः ॥ ६९ ॥ तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्वैरेतैर्विशेषवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव हरो योद्धा तथैव च । कवचानि सशस्त्राणि कार्मुकञ्च पितामहः ॥ ७० ॥ त्वामृते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम् । त्वं हि सर्वगुणैर्युक्तो दैवतेभ्योऽधिकः प्रभो ॥ ७१ ॥ स रथं तूर्णमारुह्य संयच्छ परमान् हयान् । जयाय त्रिदशेशानां वधाय त्रिदशद्विषाम् ॥ ७२ ॥ इति ते शिरसा नत्वा त्रिलोकेशं पितामहम् । देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतम् ॥ ७३ ॥

पितामह उवाच । नात्र किञ्चिन्मृषा वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवौकसः । संयच्छामि हयानेष युध्यतो वै कपर्द्दिनः ॥ ७४ ॥ ततः स भगवान्देवो लोकस्रष्टा पितामहः । सारथ्ये कल्पितो देवैरीशानस्य महात्मनः ॥ ७५ ॥ तस्मिन्नारोहति क्षिप्रं स्यन्दने लोकपूजिते । शिरोभिरगमन् भूमिं ते हया वातरंहसः ॥ ७६ ॥ आरुह्य भगवान्देवो दीप्यमानः स्वतेजसा । अभीषून् हि प्रती-

दश्च सञ्जग्राह पितामहः ॥ ७७ ॥ तत उत्थाप्य भगवान् तान् हयाननिलोपमान् । बभाषे च तदा स्थाणुमारोहेति सुरोत्तमम् ॥ ७८ ॥ ततस्तमिषुमादाय विष्णुसोमाग्निसम्भवम् । आरुरोह तदा स्थाणुर्धनुषा कम्पयन् परान् ॥ ७९ ॥ तमारूढन्तु देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः । गन्धर्वा देवसङ्घाश्च तथैवाप्सरसां गणाः ॥८०॥ स शोभमानो वरदः खड्गी बाणी शरासनी । प्रदीपयन्रथे तस्थौ त्रींल्लोकान् स्वेन तेजसा ॥ ८१ ॥ ततो भूयोऽब्रवीद्देवो देवानिन्द्रपुरोगमान् । न हन्यादिति कर्त्तव्यो न शोको वः कथञ्चन ॥ ८२ ॥ हतानीत्येव जानीत बाणेनानेन चासुरान् । ते देवाः सत्यमित्याहुर्निहता इति चाब्रुवन् ॥ ८३ ॥ न च तद्वचनं मिथ्या यदाह भगवान् प्रभुः । इति सञ्चिन्त्य वै देवाः परां तुष्टिमवाप्नुवन् ॥ ८४ ॥ ततः प्रयातो देवेशः सर्वैर्देवगणैर्वृतः । रथेन महता राजन्नुपमा यस्य नास्ति ह ॥ ८५ ॥ स्वैश्च पारिषदैर्देवः पूज्यमानो महायशाः । नृत्यद्भिरपरैश्चैव मांसभक्षैर्दुरासदैः । धावमानैः समन्ताच्च तर्ज्जमानैः परस्परम् ॥ ८६ ॥ ऋषयश्च महाभागास्तपोयुक्ता महागुणाः । आशंसुर्विजयं देवा महादेवस्य सर्वशः ॥ ८७ ॥ एवं प्रयाते वरदे लोकानामभयङ्करे । तुष्टमासीज्जगत् सर्वं देवताश्च नरोत्तम ॥ ८८ ॥ ऋषयस्तत्र देवेशं स्तुवन्तो बहुभिः स्तवैः । तेजश्चास्मै वर्द्धयन्तो राजन्नासन् पुनः पुनः ॥ ८९ ॥ गन्धर्वाणां सहस्राणि प्रयुतान्यर्वुदानि च । वादयन्ति प्रयाणेऽस्य वाद्यानि विविधानि च ॥ ९० ॥ ततोऽधिरूढे वरदे प्रयाते चासुरान् प्रति । साधुसाध्विति विश्वेशः स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ९१ ॥ याहि देव यतो दैत्याश्चोदयाश्वानतन्द्रितः । पश्य बाह्वोर्बलं मेऽद्य निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ९२ ॥ ततोऽश्वांश्चोदयामास मनोमारुतरंहसः । येन तत्त्रिपुरं राजन् दैत्यदानवरक्षितम् ॥ ९३ ॥ पिवद्भिरिव चाकाशं तैर्हयैर्लोकपूजितैः ।

जगाम भगवान् क्षिप्रं जयाय त्रिदिवौकसाम् ॥ ९४ ॥ प्रयाते
रथमास्थाय त्रिपुराभिमुखे भवे । ननाद सुमहानादम्प्रभः पूर-
यन् दिशः ॥ ९५ ॥ ऋषभस्यास्य निनदं श्रुत्वा भयकरं महत् ।
विनाशमगमंस्तत्र तारकाः सुरशत्रवः ॥ ९६ ॥ अपरेऽवस्थिता-
स्तत्र युद्धायाभिमुखास्तदा । ततः स्थाणुर्महाराज शूलधृक् क्रोध-
मूर्च्छितः ॥ ९७ ॥ त्रस्तानि सर्वभूतानि त्रैलोक्यं भूः प्रकम्पते ।
निमित्तानि च घोराणि तत्रासन्दधतः शरम् ॥ ९८ ॥ तस्मिन्
सोमाग्निविष्णूनां क्षोभेण ब्रह्मरुद्रयोः । स रथो धनुषः क्षोभा-
दतीव ह्यवसीदति ॥ ९९ ॥ ततो नारायणस्तस्माच्छरभागा-
द्विनिःसृतः । वृषरूपं समास्थाय उज्जहार महारथम् ॥ १०० ॥
सीदमाने रथे चैव नर्द्दमानेषु शत्रुषु । स संभ्रमात्तु भगवान् नादं
चक्रे महाबलः ॥ १०१ ॥ वृषभस्याश्रितो मूर्द्ध्नि हयपृष्ठे च मानद ।
तदा स भगवान् रुद्रो निरैक्षद्दानवं पुरम् ॥ १०२ ॥ वृषभस्या-
स्थितो रुद्रो हयस्य च नरोत्तम । स्तनांस्तदाशातयत खुरांश्चैव
द्विधाकरोत् ॥ १०३ ॥ ततः प्रभृति भद्रन्ते गवां द्वैधीकृताः खुराः ।
हयानाञ्च स्तना राजंस्तदाप्रभृति नाभवन् । पीड़ितानां बलवता
रुद्रेणाद्भुतकर्म्मणा ॥ १०४ ॥ तथाधिज्यं धनुः कृत्वा सर्वः सन्धाय
तं शरम् । युक्त्वा पाशुपतास्त्रेण त्रिपुरं समचिन्तयत् ॥ १०५ ॥
तस्मिन् स्थिते महाराज रुद्रे विधृतकार्म्मुके । पुराणि तेन कालेन
जग्मुरेवैकतां तदा ॥ १०६ ॥ एकीभावं गते चैव त्रिपुरत्वमुपा-
गते । बभूव तुमुलो हर्षो देवातानां महात्मनाम् ॥ १०७ ॥
ततो देवगणाः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः । जयेति वाचो मुमुचुः
संस्तुवन्तो महेश्वरम् ॥ १०८ ॥ ततोऽग्रतः प्रादुरभूत्त्रिपुरं जघ्नु-
षोऽसुरान् । अनिर्द्देश्योग्रवपुषो देवस्यासह्यतेजसः ॥ १०९ ॥ स
तद्विकृष्य भगवान् दिव्यं लोकेश्वरो धनुः । त्रैलोक्यसारं तमिषुं
मुमोच त्रिपुरं प्रति ॥ ११० ॥ उत्सृष्टे वै महाभाग तस्मिन्निषु-

वरे तदा। महानार्त्तस्वरो ह्यासीत् पुराणां पततां भुवि। तत्
सासुरगणं दग्ध्वा प्राक्षिपत् पश्चिमार्णवे ॥ १११ ॥ एवं तत्त्रिपुरं
दग्धं दानवाश्चाप्यशेषिताः। महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितै-
षिणा ॥ ११२ ॥ स चात्मक्रोधजो वह्निर्हाहेत्युक्त्वा निवारितः।
मा कार्षीर्भस्मसाल्लोकानिति त्र्यक्षोऽब्रवीच्च तम् ॥ ११३ ॥ ततः
प्रकृतिमापन्ना देवा लोकास्तथर्षयः। तुष्टुवुर्वाग्भिरुग्राभिः स्थाणु-
मप्रतिमौजसम् ॥ ११४ ॥ तेऽनुज्ञाता भगवता जग्मुः सर्वे यथा-
गतम्। कृतकामाः प्रयत्नेन प्रजापतिमुखाः सुराः ॥ ११५ ॥ एवं
स भगवान् देवो लोकस्रष्टा महेश्वरः। देवासुरगणाध्यक्षो
लोकानां विदधे शिवम् ॥ ११६ ॥ यथैव भगवान् ब्रह्मा लोकधाता
पितामहः। सारथ्यमकरोत्तत्र रुद्रस्य परमोऽव्ययः ॥ ११७ ॥
तथा भवानपि क्षिप्रं रुद्रस्येव पितामहः। संयच्छतु हयानस्य
राधेयस्य महात्मनः ॥ ११८ ॥ त्वं हि कृष्णाच्च कर्णाच्च फाल्गुनाच्च
विशेषतः। विशिष्टो राजशार्दूल नास्ति तत्र विचारणा ॥ ११९ ॥
युद्धे ह्ययं रुद्रकल्पस्त्वञ्च ब्रह्मसमो नये। तस्माच्छक्तौ युवां जेतुं
मच्छत्रूंस्तानिवासुरान् ॥ १२० ॥ यथा शल्याद्य कर्णोऽयं श्वेताश्वं
कृष्णसारथिम्। प्रमथ्य हन्यात् कौन्तेयं तथा शीघ्रं विधीयताम्
॥ १२१ ॥ त्वयि कर्णश्च राज्यञ्च वयञ्चैव प्रतिष्ठिताः। विजयश्चैव
संग्रामे संयच्छास्य हयोत्तमान् ॥ १२२ ॥ इमञ्चाप्यपरं भूय इति-
हासं निबोध मे। पितुर्मम सकाशे यं ब्राह्मणः प्राह धर्मवित्
॥ १२३ ॥ श्रुत्वा वै तद्वचश्चित्रं हेतुकार्य्यार्थसंहितम्। कुरु शल्य
विनिश्चित्य मा भूदत्र विचारणा ॥ १२४ ॥ भार्गवाणां कुले जातो
जमदग्निर्महातपाः। तस्य रामेतिविख्यातः पुत्रस्तेजोगुणान्वितः
॥ १२५ ॥ स तीव्रं तप आस्थाय प्रसादयितवान् भवम्। अस्त्रहेतोः
प्रसन्नात्मा नियतः संयतेन्द्रियः ॥१२६॥ तस्य तुष्टो महादेवो भक्त्या
च प्रशमेन च। हृद्गतञ्चास्य विज्ञाय दर्शयामास शङ्करः ॥ १२७ ॥

महादेव उवाच । राम तुष्टोऽस्मि भद्रन्ते विदितं मे तवेप्सितम् । कुरुष्व पूतमात्मानं सर्व्वमेतदवाप्स्यसि ॥ १२८ ॥ दास्यामि ते तदस्त्राणि यदा पूतो भविष्यसि । अपात्रमसमर्थञ्च दहन्त्यस्त्राणि भार्गव ॥ १२९ ॥ इत्युक्तो जामदग्न्यस्तु देवदेवेन शूलिना । प्रत्युवाच महात्मानं शिरसावनतः प्रभुम् ॥ १३० ॥ यदा जानाति देवेशः पात्रं मामस्त्रधारणे । तदा शुश्रूषतेऽस्त्राणि भवान्मे दातुमर्हति ॥ १३१ ॥

दुर्य्योधन उवाच । ततः स तपसा चैव दमेन नियमेन च । पूजोपहारबलिभिर्होममन्त्रपुरस्कृतैः । आराधयितवान् सर्व्वं बहून् वर्षगणांस्तदा ॥ १३२ ॥ प्रसन्नश्च महादेवो भार्गवस्य महात्मनः । अब्रवीत्तस्य बहुशो गुणान् देव्याः समीपतः ॥ १३३ ॥ भक्तिमानेष सततं मयि रामो दृढ़व्रतः । एवं तस्य गुणान् प्रीतो बहुशोऽकथयत् प्रभुः । देवतानां पितॄणाञ्च समक्षमरिसूदन ॥ १३४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु दैत्या ह्यासन् महाबलाः । तैस्तदा दर्पमोहान्धैरबाध्यन्त दिवौकसः ॥ १३५ ॥ ततः सम्भूय विबुधास्तान् हन्तुं कृतनिश्चयाः । चक्रुः शत्रुबधे यत्नं न शेकुर्जेतुमेव तान् ॥ १३६ ॥ अभिगम्य ततो देवा महेश्वरमुमापतिम् । प्रासादयन्त ते भक्त्या जहि शत्रुगणानिति ॥ १३७ ॥ प्रतिज्ञाय ततो देवो देवतानां रिपुक्षयम् । रामं भार्गवमाहूय सोऽभ्यभाषत शङ्करः ॥ १३८ ॥

रुद्र उवाच । रिपून् भार्गव देवानां जहि सर्व्वान् समागतान् । लोकानां हितकामार्थं मत्प्रीत्यर्थं तथैव च । एवमुक्तः प्रत्युवाच त्र्यम्बकं वरदं प्रभुम् ॥ १३९ ॥

राम उवाच । का शक्तिर्मम देवेश अकृतास्त्रस्य संयुगे । निहन्तुं दानवान् सर्व्वान् कृतास्त्रान् युद्धदुर्म्मदान् ॥ १४० ॥

महेश्वर उवाच । गच्छ त्वं मदनुज्ञातो निहनिष्यसि शात्र-

वान्। विजित्य च रिपून् सर्वान् गुणान् प्राप्स्यसि पुष्कलान् ॥१४१॥ एतच्छ्रुत्वा च वचनं प्रतिगृह्य च सर्वशः। रामः कृतस्वस्त्ययनः प्रययौ दानवान् प्रति ॥ १४२॥ अब्रवीद्देवशत्रूंस्तान् मदर्पबलान्वितान्। मम युद्धं प्रयच्छध्वं दैत्या युद्धमदोत्कटाः ॥ १४३॥ प्रेषितो देवदेवेन वो विजेतुं महासुरान्। इत्युक्ता भार्गवेणाथ दैत्या योद्धुं प्रचक्रमुः ॥ १४४ ॥ स तान्निहत्य समरे दैत्यान् भार्गवनन्दनः। वज्राशनिसमस्पर्शैः प्रहारैरेव भार्गवः ॥ १४५ ॥ स दानवैः चततनुर्जामदग्न्यो द्विजोत्तमः। संस्पृष्टः स्थाणुना सद्यो निर्व्रणः समजायत ॥ १४६ ॥ प्रीतश्च भगवान्देवः कर्मणा तेन तस्य वै। वरान् प्रादाद्बहुविधान् भार्गवाय महात्मने ॥१४७॥ उक्तश्च देवदेवेन प्रीतियुक्तेन शूलिना ॥ १४८ ॥ निपातात्तव शस्त्राणां शरीरे याभवद्रुजा। तया ते मानुषं कर्म व्यपोढ़ं भृगुनन्दन। गृहाणास्त्राणि दिव्यानि मत्सकाशात् यथेप्सितम् ॥ १४९ ॥

दुर्य्योधन उवाच। ततोऽस्त्राणि समस्तानि वरांश्च मनसेप्सितान्। लब्ध्वा बहुविधान्रामः प्रणम्य शिरसा शिवम् ॥ १५० ॥ अनुज्ञां प्राप्य देवेशाज्जगाम स महातपाः। एवमेतत् पुरावृत्तं तदा कथितवानृषिः ॥ १५१ ॥ भार्गवोऽप्यददत् सर्वं धनुर्वेदं महात्मने। कर्णाय पुरुषव्याघ्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ १५२ ॥ वृजिनं हि भवेत् किञ्चिद्यदि कर्णस्य पार्थिव। नास्मै ह्यस्त्राणि दिव्यानि प्रादास्यद्भृगुनन्दनः ॥ १५३ ॥ नापि सूतकुले जातं कर्णं मन्ये कथञ्चन। देवपुत्रमहं मन्ये चत्रियाणां कुलोद्भवम् ॥ १५४ ॥ विसृष्टमवबोधार्थं कुलस्येति मतिर्मम। सर्वथा न ह्ययं शल्य कर्णः सूतकुलोद्भवः ॥ १५५ ॥ सकुण्डलं सकवचं दीर्घबाहुं महारथम्। कथमादित्यसदृशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ॥ १५६ ॥ यथा ह्यस्य भुजौ पीनौ नागराजकरोपमौ। वक्षः पश्य विशालञ्च

सर्व्वशत्रु निवर्हणम् ॥ १५७ ॥ न ह्येष प्राकृतः कश्चित् कर्णो वैकर्त्तनो नृप । महात्मा ह्येष राजेन्द्र रामशिष्यः प्रतापवान् ॥ १५८॥

इति कर्णपर्व्वणि त्रिपुरवधोपाख्याने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

दुर्य्योधन उवाच । एवं स भगवान् देवः सर्व्वलोकपितामहः । सारथ्यमकरोत्तत्र ब्रह्मा रुद्रोऽभवद्रथी ॥ १ ॥ रथिनोऽभ्यधिको वीरः कर्त्तव्यो रथसारथिः । तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान् युधि ॥ २ ॥ यथा देवगणैस्तत्र वृतो यत्नात् पितामहः । तथास्माभिर्भवान् यत्नात् कर्णादभ्यधिको वृतः ॥ ३ ॥ यथा देवैर्महाराज ईश्वरादधिको वृतः । तथा भवानपि क्षिप्रं रुद्रस्येव पितामहः । नियच्छ तुरगान् युद्धे राधेयस्य महाद्युते ॥ ४ ॥

शल्य उवाच । मयाप्येतन्नरश्रेष्ठ बहुशोऽमरसिंहयोः । कथ्यमानं श्रुतं दिव्यमाख्यानमतिमानुषम् ॥ ५ ॥ यथा च चक्रे सारथ्यं भवस्य प्रपितामहः । यथासुराश्च निहता इषुणैकेन भारत ॥ ६ ॥ कृष्णस्य चापि विदितं सर्व्वमेतत् पुरा ह्यभूत् । यथा पितामहो जज्ञे भगवान् सारथिस्तदा । अनागतमतिक्रान्तं वेद कृष्णोऽपि तत्त्वतः ॥ ७ ॥ एतदर्थं विदित्वा तु सारथ्यमुपजग्मिवान् । स्वायम्भुरिव रुद्रस्य कृष्णः पार्थस्य भारत ॥ ८ ॥ यदि हन्याच्च कौन्तेयं सूतपुत्रः कथञ्चन । दृष्ट्वा विनिहतं पार्थं स्वयं योत्स्यति केशवः । शङ्खचक्रगदापाणिर्धक्ष्यते तव वाहिनीम् ॥ ९ ॥ न चापि तस्य क्रुद्धस्य वार्ष्णेयस्य महात्मनः । स्थास्यते प्रत्यनीकेषु कश्चिदत्र नृपस्तव ॥ १० ॥

सञ्जय उवाच । तं तथा भाषमाणन्तु मद्रराजमरिन्दमः । प्रत्युवाच महाबाहुरदीनात्मा सुतस्तव ॥ ११ ॥ मावमंस्था महाबाहो कर्णं वैकर्त्तनं रणे । सर्व्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं सर्व्वशास्त्रार्थपारगम् ॥ १२ ॥ यस्य ज्यातलनिर्घोषं श्रुत्वा भयकरं महत् । पाण्ड-

वेयानि सैन्यानि विद्रवन्ति दिशो दश ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा रात्रौ घटोत्कचः। मायाशतविकुर्व्वाणो हतो मायापुरस्कृतः ॥ १४ ॥ न चातिष्ठत वीभत्सुः प्रत्यनीके कथञ्चन। एतांश्च दिवसान् सर्व्वान् भयेन महता वृतः ॥ १५ ॥ भीमसेनश्च बलवान् धनुष्कोट्याभिचोदितः। उक्तश्चासंज्ञया राजन् मूढ़ औदरिकेति च ॥ १६ ॥ माद्रीपुत्रौ तथा शूरौ येन जित्वा महारणे। कमप्यर्थं पुरस्कृत्य न हतौ युधि मारिष ॥ १७ ॥ येन वृष्णिप्रवीरस्तु सात्यकिः सात्वतां वरः। निर्ज्जित्य समरे वीरो विरथश्च तथा कृतः ॥ १८ ॥ सृञ्जयाश्चेतरे सर्व्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः। असकृन्निर्ज्जिताः सङ्ख्ये स्मयमानेन संयुगे ॥ १९ ॥ तं कथं पाण्डवा युद्धे विजेष्यन्ति महारथम्। यो हन्यात् समरे क्रुद्धो वज्रहस्तं पुरन्दरम् ॥ २० ॥ त्वञ्च सर्व्वास्त्रविद्वीर सर्व्वविद्यासु पारगः। बाहुवीर्य्येण ते तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ॥ २१ ॥ त्वं शल्यभूतः शत्रूणामविषह्यः पराक्रमे। अतस्त्वमुच्यसे राजन् शल्य इत्यरिसूदन ॥ २२ ॥ तव बाहुबलं प्राप्य न शेकुः सर्व्वसात्वताः। तव बाहुबलाद्राजन् किन्नु कृष्णो बलाधिकः ॥ २३ ॥ यथा हि कृष्णेन बलं धार्य्यं वै फाल्गुने हते। तथा कर्णात्ययीभावे त्वया धार्य्यं महद्बलम् ॥ २४ ॥ किमर्थं समरे सैन्यं वासुदेवो न्यवारयत्। किमर्थञ्च भवान् सैन्यं न हनिष्यति मारिष ॥ २५ ॥ त्वत्कृते पदवीं गन्तुमिच्छेयं युधि मारिष। सोदराणाञ्च वीराणां सर्व्वेषाञ्च महीक्षिताम् ॥ २६ ॥

शल्य उवाच। यन्मां ब्रवीषि गान्धारे अग्रे सैन्यस्य मानद। विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्म्यहं त्वयि ॥ २७ ॥ एष सारथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः। युध्यतः पाण्डवाग्र्येण यथा त्वं वीर मन्यसे ॥ २८ ॥ समयश्च हि मे वीर कश्चिद्वैकर्त्तनं प्रति। उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच । तथेति राजन् पुत्रस्ते सह कर्णेन मारिष ।
अब्रवीन्मद्रराजानं सर्व्वक्षत्रस्य सन्निधौ ॥ ३० ॥ सारथ्यस्याभ्युप-
गमात् शल्येनाश्वासितस्तदा । दुर्य्योधनस्तदा हृष्टः कर्णं समभि-
षस्वजे ॥ ३१ ॥ अब्रवीच्च पुनः कर्णं स्तूयमानः सुतस्तव । जहि
पार्थान्रणे सर्वान् महेन्द्रो दानवानिव ॥ ३२ ॥ स शल्येनाभ्युपगते
हयानां संनियच्छने । कर्णो हृष्टमना भूयो दुर्य्योधनमभाषत
॥ ३३ ॥ नातिहृष्टमना ह्येष मद्रराजोऽभिभाषते । राजन्मधुरया
वाचा पुनरेनं ब्रवीहि वै ॥ ३४ ॥ ततो राजा महाप्राज्ञः सर्वार्थ-
कुशलो बली । दुर्य्योधनोऽब्रवीच्छल्यं मद्रराजं महीपतिम् ।
पूरयन्निव घोषेण मेघगम्भीरया गिरा ॥ ३५ ॥ शल्य कर्णोऽर्जुने-
नाद्य योद्धव्यमिति मन्यते । तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान्
युधि ॥ ३६ ॥ कर्णो हत्वेतरान् सर्वान् फाल्गुनं हन्तुमिच्छति ।
अस्याभीषुग्रहे राजन् प्रयाचे त्वां पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ पार्थस्य
सचिवः कृष्णो यथाभीषुग्रहो वरः । तथा त्वमपि राधेयं सर्वतः
परिपालय ॥ ३८ ॥

सञ्जय उवाच । ततः शल्यः परिष्वज्य सुतं ते वाक्यमब्रवीत् ।
दुर्य्योधनममित्रघ्नं प्रीतो मद्राधिपस्तदा ॥ ३९ ॥

शल्य उवाच । एवञ्चेन्मन्यसे राजन् गान्धारे प्रियदर्शन ।
तस्मात्ते यत् प्रियं किञ्चित् तत् सर्वं करवाण्यहम् ॥ ४० ॥ यत्रास्मि
भरतश्रेष्ठ योग्यः कर्मणि कर्हिचित् । तत्र सर्वात्मना युक्तो वक्ष्ये
कार्य्यधुरं तव ॥ ४१ ॥ यत्तु कर्णमहं ब्रूयां हितकामः प्रिया-
प्रिये । मम तत् क्षमतां सर्वं भवान् कर्णश्च सर्वशः ॥ ४२ ॥

कर्ण उवाच । ईशानस्य यथा ब्रह्मा यथा पार्थस्य केशवः ।
तथा नित्यं हिते युक्तो मद्रराज भवस्व नः ॥ ४३ ॥

शल्य उवाच । आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः ।
अनाचरितमार्य्याणां वृत्तमेतच्चतुर्विधम् ॥ ४४ ॥ यत्तु विद्वन् प्रव-

च्यामि प्रत्ययार्थमहं तव। आत्मनः स्तवसंयुक्तं सन्निबोध यथा-
तथम्॥ ४५॥ अहं शक्रस्य सारथ्ये योग्यो मातलिवत् प्रभो।
अप्रमादप्रयोगाच्च ज्ञानविद्याचिकित्सितैः॥ ४६॥ ततः पार्थेन
संग्रामे युध्यमानस्य तेऽनघ। वाहयिष्यामि तुरगान् विज्वरो भव
सूतज॥ ४७॥

इति कर्णपर्वणि शल्यस्य कर्णसारथ्यस्वीकारे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः॥३५॥

दुर्य्योधन उवाच। अयं ते कर्ण सारथ्यं मद्रराजः करिष्यति।
कृष्णादप्यधिको यन्ता देवेन्द्रस्येव मातलिः॥ १॥ यथा हरि-
हयैर्युक्तं संगृह्णाति स मातलिः। शल्यस्तथा तवाद्यायं संयन्ता
रथवाजिनाम्॥ २॥ योधे त्वयि रथस्थे च मद्रराजे च सारथौ।
रथश्रेष्ठो ध्रुवं सङ्ख्ये पार्थानभिभविष्यति॥ ३॥

सञ्जय उवाच। ततो दुर्य्योधनो भूयो मद्रराजं तरस्विनम्।
उवाच राजन् संग्रामे व्युषिते पर्य्युपस्थिते॥ ४॥ कर्णस्य यच्छ
संग्रामे मद्रराज हयोत्तमान्। त्वयाभिगुप्तो राधेयो विजेष्यति
धनञ्जयम्। इत्युक्तो रथमास्थाय तथेति प्राह भारत॥ ५॥
शल्येऽभ्युपगते कर्णः सारथिं सुमनाब्रवीत्। त्वं सूत स्यन्दनं मह्यं
कल्पयेत्यसकृत्त्वरन्॥ ६॥ ततो जैत्रं रथवरं गन्धर्वनगरोपमम्।
विधिवत् कल्पितं भद्रं जयेत्युक्त्वा न्यवेदतत्॥ ७॥ तं रथं
रथिनां श्रेष्ठः कर्णोऽभ्यर्च्चत्र यथाविधि। सम्पादितं ब्रह्मविदा
पूर्वमेव पुरोधसा॥ ८॥ कृत्वा प्रदक्षिणं यत्नादुपस्थाय च
भास्करम्। समीपस्थं मद्रराजमारोह त्वमयाब्रवीत्॥ ९॥ ततः
कर्णस्य दुर्द्धर्षं स्यन्दनप्रवरं महत्। आरुरोह महातेजाः शल्यः
सिंह इवाचलम्॥ १०॥ ततः शल्यास्थितं दृष्ट्वा कर्णः स्वरथ-
मुत्तमम्। अध्यतिष्ठद्यथाम्भोदं विद्युत्वन्तं दिवाकरः॥ ११॥

तावेकरथमारूढ़ावादित्याग्निसमत्विषौ । व्यभ्राजेतां यथा मेघं
सूर्य्याग्नी सहितौ दिवि ॥ १२ ॥ संस्तूयमानौ तौ वीरौ तदास्तां
द्युतिमत्तमौ । ऋत्विक्सदस्यैरिन्द्राग्नी स्तूयमानाविवाध्वरे ॥ १३ ॥
स शल्यसंगृहीताश्वे रथे कर्णः स्थितोऽभवत् । धनुर्विस्फारयन्
घोरं परिवेशीव भास्करः ॥ १४ ॥ आस्थितः स रथश्रेष्ठं कर्णः
शरगभस्तिमान् । प्रबभौ पुरुषव्याघ्रो मन्दरस्थ इवांशुमान् ॥ १५ ॥
तं रथस्थं महाबाहुं युद्धायामिततेजसम् । दुर्य्योधनस्तु राधेय-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ अकृतं द्रोणभीष्माभ्यां दुष्करं कर्म
संयुगे । कुरुष्वाधिरथे वीर मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ १७ ॥
मनोगतं मम ह्यासीत् भीष्मद्रोणौ महारथौ । अर्जुनं भीमसेनञ्च
निहन्ताराविति ध्रुवम् ॥ १८ ॥ ताभ्यां यदकृतं वीर वीरकर्म
महामृधे । तत् कर्म कुरु राधेय वज्रपाणिरिवापरः ॥ १९ ॥
गृहाण धर्मराजं वा जहि वा त्वं धनञ्जयम् । भीमसेनञ्च राधेय
माद्रीपुत्रौ यमावपि ॥ २० ॥ जयश्च तेऽस्तु भद्रं ते प्रयाहि
पुरुषर्षभ । पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि कुरु सर्वाणि भस्मसात् ॥ २१ ॥
ततस्तूर्य्यसहस्राणि भेरीणामयुतानि च । वाद्यमानान्यरोचन्त मेघ-
शब्दा यथा दिवि ॥ २२ ॥ प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं रथस्थो रथ-
सत्तमः । अभ्यभाषत राधेयः शल्यं युद्धविशारदम् ॥ २३ ॥
चोदयाश्वान्महाबाहो यावद्धन्मि धनञ्जयम् । भीमसेनं यमौ चोभौ
राजानञ्च युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥ अद्य पश्यतु मे शल्य बाहुवीर्य्यं
धनञ्जयः । अस्यतः कङ्कपत्राणां सहस्राणि शतानि च ॥ २५ ॥
अद्य क्षेप्स्याम्यहं शल्य शरान् परमतेजनान् । पाण्डवानां विना-
शाय दुर्य्योधनजयाय च ॥ २६ ॥

शल्य उवाच । सूतपुत्र कथं नु त्वं पाण्डवानवमन्यसे । सर्वास्त्र-
ज्ञान्महेष्वासान् सर्वानेव महाबलान् ॥ २७ ॥ अनिवर्त्तिनो महा-
भागान् अजय्यान् सत्यविक्रमान् । अपि सञ्जनयेयुर्ये भयं साक्षात्

शतक्रतोः ॥ २८ ॥ यदा श्रोष्यसि निर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः ।
राधेय गाण्डीवस्याजौ तदा नैवं वदिष्यसि ॥ २९ ॥ यदा द्रक्ष्यसि
संग्रामे धर्म्मपुत्रं यमौ तथा। शितैः पृषत्कैः कुर्व्वाणानभ्रच्छाया-
मिवाम्बरे ॥ ३१ ॥ अस्यतः क्षिण्वतश्चारीँल्लघुहस्तान् दुरासदान् ।
पार्थिवानपि चान्यांस्त्वं तदा नैवं वदिष्यसि ॥ ३२ ॥

सञ्जय उवाच । अनादृत्य तु तद्वाक्यं मद्रराजेन भाषितम् ।
याहीत्येवाब्रवीत् कर्णो मद्रराजं तरस्विनम् ॥ ३३ ॥

इति कर्णपर्व्वणि कर्णशल्यसंवादे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं युयुत्सुं समवस्थितम् ।
चुक्रुशुः कुरवः सर्व्वे हृष्टरूपाः समन्ततः ॥ १ ॥ ततो दुन्दुभि-
निर्घोषैर्भेरीणां निनदेन च । बाणशब्दैश्च विविधैर्गर्ज्जितैश्च तर-
स्विनाम् । निर्य्ययुस्तावका युद्धे मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ २ ॥
प्रयाते तु ततः कर्णे योधेषु मुदितेषु च । चचाल पृथिवी राजन्
ररास च सुविस्वरम् ॥ ३ ॥ निश्चरन्तो व्यदृश्यन्त सूर्य्यात् सप्त
महाग्रहाः । उल्कापाताश्च सञ्जज्ञुर्दिशां दाहास्तथैव च ॥ ४ ॥
शुष्काशन्यश्च सम्पेतुर्व्ववुर्वाताश्च भैरवाः ॥ ५ ॥ मृगपक्षिगणाश्चैव
पृतनां बहुशस्तव । अपसव्यं तदा चक्रुर्व्वेदयन्तो महाभयम् ॥ ६ ॥
प्रस्थितस्य च कर्णस्य निपेतुस्तुरगा भुवि । अस्थिवर्षञ्च पतित-
मन्तरीक्षाद्भयानकम् ॥ ७ ॥ जज्वलुश्चैव शस्त्राणि ध्वजाश्चैव
चकम्पिरे । अश्रूणि च व्यमुञ्चन्त वाहनानि विशाम्पते ॥ ८ ॥
एते चान्ये च बहव उत्पातास्तत्र दारुणाः । समुत्पेतुर्व्विनाशाय
कौरवाणां सुदारुणाः । न च तान् गणयामासुः सर्व्वे दैवेन
मोहिताः ॥ ९ ॥ प्रस्थितं सूतपुत्रञ्च जयेत्यूचुर्नराधिपाः । निर्ज्जि-
तान् पाण्डवांश्चैव मेनिरे तत्र कौरवाः ॥ १० ॥ ततो रथस्थः

परवीरहन्ता भीष्मद्रोणावस्तवीर्य्यौ समीक्ष्य । समुज्ज्वलद्भास्कर-
पावकाभो वैकर्त्तनोऽसौ रथकुञ्जरो नृपः ॥ ११ ॥ स शल्यमाभाष्य
जगाद वाक्यं पार्थस्य कर्मातिशयं विचिन्त्य । मानेन दर्पेण विदह्य-
मानः क्रोधेन दीप्यन्निव निश्वसंश्च ॥ १२ ॥ नाहं महेन्द्रादपि
वज्रपाणेः क्रुद्धाद्बिभेम्यात्तधनू रथस्थः । दृष्ट्वा तु भीष्मप्रमुखान्
शयानानतीव मां ह्यस्थिरता जहाति ॥ १३ ॥ महेन्द्रविष्णुप्रतिमा-
वनिन्दितौ रथाश्वनागप्रवरप्रमाथिनौ । अवध्यकल्पौ निहतौ यदा
परैस्ततो ममाप्यस्ति रणेऽद्य साध्वसम् ॥ १४ ॥ समीक्ष्य सङ्ख्ये-
ऽतिबलान्नराधिपान् ससूतमातङ्गरथान् परैर्हतान् । कथं न
सर्वानहितान् रणेऽवधीन्महास्त्रविद्ब्राह्मणपुङ्गवो गुरुः ॥ १५ ॥
स संस्मरन् द्रोणमहं महाहवे ब्रवीमि सत्यं कुरवो निबोधत । न
वो मदन्यः प्रसहेद्रणेऽर्ज्जुनं समागतं मृत्युमिवोग्ररूपिणम् ॥ १६ ॥
शिक्षाप्रसादश्च बलं धृतिश्च द्रोणे महास्त्राणि च सन्नतिश्च । स
चेदगान्मृत्युवशं महात्मा सर्वानन्यानातुरानद्य मन्ये ॥ १७ ॥ नेह
ध्रुवं किञ्चिदपि प्रचिन्तयन् विद्यां लोके कर्मणो नित्ययोगात् ।
सूर्य्योदये को हि विमुक्तसंशयो भावं कुर्वीताद्य गुरौ निपातिते
॥ १८ ॥ न नूनमस्त्राणि बलं पराक्रमः क्रिया सुनीतं परमायु-
धानि वा । अलं मनुष्यस्य सुखाय वर्त्तितुं तथा हि युद्धे निहतः
परैर्गुरुः ॥ १९ ॥ हुताशनादित्यसमानतेजसं पराक्रमे विष्णुपुर-
न्दरोपमम् । नये बृहस्पत्युशनःसमं सदा न चैनमस्त्रं तदपात्
सुदुःसहम् ॥ २० ॥ संप्राक्रुष्टे रुदिते स्त्रीकुमारे पराभूते पौरुषे
धार्त्तराष्ट्रे । मया कृत्यमिति जानामि शल्य प्रयाहि तस्माद्द्विषता-
मनीकम् ॥ २१ ॥ यत्र राजा पाण्डवः सत्यसन्धो व्यवस्थितौ भीम-
सेनार्ज्जुनौ च । वासुदेवः सात्यकिः सृञ्जयाश्च यमौ च कस्तान्
विषहेन्मदन्यः ॥ २२ ॥ तस्मात् क्षिप्रं मद्रपते प्रयाहि रणे पाञ्चा-
लान् पाण्डवान् सृञ्जयांश्च । तान् वा हनिष्यामि समेत्य सङ्ख्ये

यास्यामि वा द्रोणपथा यमाय ॥ २३ ॥ न त्वे वाहं न गमिष्यामि मध्यं तेषां शूराणामिति मां शल्य विद्धि । मित्रद्रोही मर्षणीयो न मेऽयं त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि द्रोणम् ॥ २४ ॥ प्राज्ञस्य मूढ़स्य च जीवितान्ते नास्ति प्रमोचोऽन्तकसत्कृतस्य । अतो विद्वन्नभियास्यामि पार्थान् दिष्टं न शक्यं व्यतिवर्त्तितुं वै ॥ २५ ॥ कल्याणवृत्तिः सततं हि राजन् वैचित्रवीर्य्यस्य सुतो ममासीत् । तस्यार्थसिद्ध्यर्थमहं त्यजामि प्रियान् प्राणान् दुस्त्यजं जीवितञ्च ॥ २६ ॥ वैयाघ्रचर्माणमकूजनाक्षं हैमत्रिकोषं रजतत्रिवेणुम् । रथप्रवर्हं तुरगप्रवर्हैर्युक्तं प्रादान्मह्यमिमं हि रामः ॥ २७ ॥ धनूंषि चित्राणि निरीक्ष्य शल्य ध्वजान् गदाः सायकांश्चोग्ररूपान् । असिञ्च दीप्तं परमायुधञ्च शङ्खञ्च शुभ्रं स्वनवन्तमुग्रम् ॥ २८ ॥ पताकिनं वज्रनिपातनिस्वनं सिताश्वयुक्तं शुभतूणशोभिनम् । इमं समास्थाय रथं रथर्षभं रणे हनिष्याम्यहमर्ज्जुनं बलात् ॥ २९ ॥ तञ्चेन्मृत्युः सर्वहरोऽभिरक्षेत् सदाप्रमत्तः समरे पाण्डुपुत्रम् । तं वा हनिष्यामि समेत्य युद्धे यास्यामि वा भीष्ममुखो यमाय ॥ ३० ॥ यमवरुणकुवेरवासवा यदि युगपत् सगणा महाहवे । जुगुपिषव इहेत्य पाण्डवं किमु बहुना सह तैर्ज्जयामि तम् ॥ ३१ ॥

सञ्जय उवाच । इति रणरभसस्य कत्थतस्तदुपनिशम्य वचः स मद्रराट् । अवहसदवमन्य वीर्य्यवान् प्रतिषिषिधे च जगाद चोत्तरम् ॥ ३२ ॥

शल्य उवाच । विरम विरम कर्ण कत्थनादयिरभसोऽति चाप्ययुक्तवाक् । क्व च हि नरवरो धनञ्जयः क्व पुनरहो पुरुषाधमो भवान् ॥ ३३ ॥ यदुसदनमुपेन्द्रपालितं त्रिदिवमिवामरराजरक्षितम् । प्रसभमभिविलोड्य को हरेत् पुरुषवरावरजामृतेऽर्ज्जुनात् ॥ ३४ ॥ त्रिभुवनसृजमीश्वरेश्वरं क इह पुमान् भवमाह्वयेद्युधि । मृगवधकलहे ऋतेऽर्ज्जुनात् सुरपतिवीर्य्यसम-

प्रभावतः ॥ ३५ ॥ असुरसुरमहोरगान्नरान् गरुडपिशाचयक्ष-राक्षसान् । इषुभिरजयदग्निगौरवात् स्वभिलषितञ्च हविर्द्ददौ जयः ॥ ३६ ॥ स्मरसि ननु यदा परैर्हृतः स च धृतराष्ट्रसुतोऽपि मोक्षितः । दिनकरसदृशैः शरोत्तमैर्युधा कुरुषु बहून् विनिहत्य तानरीन् ॥ ३७ ॥ प्रथममपि पलायिते त्वयि प्रियकलहा धृत-राष्ट्रसूनवः । स्मरसि ननु यदा प्रमोचिताः खचरगणानवजित्य पाण्डवैः ॥ ३८ ॥ समुदितबलवाहनाः पुनः पुरुषवरेण जिताः स्थ गोग्रहे । सगुरुगुरुसुताः सभीष्मकाः किमु न जितः स तदा त्वयार्ज्जुनः ॥ ३९ ॥ इदमपरमुपस्थितं पुनस्तव निधनाय सुयुद्ध-मद्य वै । यदि न रिपुभयात् पलायसे समरगतोऽद्य हतोऽसि सूतज ॥ ४० ॥

सञ्जय उवाच । इति बहु परुषं प्रभाषति प्रमनसि मद्रपतौ रिपुस्तवम् । भृशमभिरुषितः परन्तपः कुरुपृतनापतिराह मद्र-पम् ॥ ४१ ॥

कर्ण उवाच । भवतु भवतु किं विकत्थसे ननु मम तस्य च युद्धमुद्यतम् । यदि स जयति मामिहाहवे तत इदमस्तु सुकत्थितं तव ॥ ४२ ॥

सञ्जय उवाच । एवमस्त्विति मद्रेश उक्त्वा नोत्तरमुक्तवान् । याहि शल्येति चाप्येनं कर्णः प्राह युयुत्सया ॥ ४३ ॥ स रथः प्रययौ शत्रून् श्वेताश्वः शल्यसारथिः । निघ्नन्नमित्रान् समरे तमो घ्नन् सविता यथा ॥ ४४ ॥ ततः प्रायात् प्रीतिमान् वै रथेन वैयाघ्रेण श्वेतयुजाथ कर्णः । स चालोक्य ध्वजिनीं पाण्डवानां धनञ्जयं त्वरया पर्य्यपृच्छत् ॥ ४५ ॥

इति कर्णपर्व्वणि कर्णशल्यसंवादे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

सञ्जय उवाच। प्रयानेव ततः कर्णो हर्षयन् वाहिनीं तव। एकैकं समरे दृष्ट्वा पाण्डवं पर्य्यपृच्छत॥ १॥ यो ममाद्य महात्मानं दर्शयेत् श्वेतवाहनम्। तस्मै दद्यामभिप्रेतं धनं यन्मनसेच्छति॥ २॥ स चेत्तदभिमन्येत तस्मै दद्यामहं पुनः। शकटं रत्नपूर्णञ्च यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम्॥ ३॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्ज्जुनदर्शिवान्। शतं दद्यां गवां तस्मै नैत्यकं कांस्यदोहनम्॥ ४॥ शतं ग्रामवरांश्चैव दद्यामर्ज्जुनदर्शिने। तथा तस्मै पुनर्द्दद्यां श्वेतमश्वतरीरथम्। युक्तमञ्जनकेशीभिर्यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम्॥५॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्ज्जुनदर्शिवान्। अन्यं तस्मै वरं दद्यां सौवर्णं हस्तिषड्गवम्॥ ६॥ तथाप्यस्मै पुनर्द्दद्यां स्त्रीणां शतमलंकृतम्। श्यामानां निष्ककण्ठीनां गीतवाद्यविपश्चिताम्॥ ७॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्ज्जुनदर्शिवान्। तस्मै दद्यां शतं नागान् शतं ग्रामान् शतं रथान्॥ ८॥ सुवर्णस्य च मुख्यस्य हयाग्र्याणां शतं शतान्। ऋद्ध्या गुणैः सुदान्तांश्च धुर्य्यवाहान् सुशिक्षितान्॥ ९॥ तथा सुवर्णशृङ्गीणां गोधेनूनां चतुःशतम्। दद्यां तस्मै सवत्सानां यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम्॥ १०॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान्। अन्यं तस्मै वरं दद्यां श्वेतान् पञ्च शतान् हयान्॥ ११॥ हेमभाण्डपरिच्छन्नान् सुमृष्टमणिभूषणान्। सुदान्तानपि चैवाहं दद्यामष्टादशापरान्॥ १२॥ रथञ्च शुभ्रं सौवर्णं दद्यां तस्मै स्वलंकृतम्। युक्तं परमकाम्बोजैर्यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम्॥ १३॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोर्ज्जुनदर्शिवान्। अन्यं तस्मै वरं दद्यां कुञ्जराणां शतानि षट्॥ १४॥ काञ्चनैर्विविधैर्भाण्डैः संछन्नान् हेममालिनः। उत्पन्नानपरान्तेषु विनीतान् हस्तिशिक्षकैः॥ १५॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान्। अन्यं तस्मै वरं दद्यां वैश्यग्रामांश्चतुर्द्दश॥ १६॥ सुस्फीतान् धनसंयुक्तान् प्रत्यासन्नवनोदकान्। अकुतोभयान् सुसम्पन्नान् राज-

भोज्यांश्चतुर्द्दश ॥ १७ ॥ दासीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतं तथा। प्रत्यग्रवयसां दद्यां यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ॥ १८ ॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान्। अन्यं तस्मै वरं दद्यां यमसौ कामयेत् स्वयम् ॥ १९ ॥ पुत्त्रदारान् विहारांश्च यदन्यद्वित्तमस्ति मे। तच्च तस्मै वरं दद्यां यदाच्च मनसेच्छति ॥ २० ॥ हत्वा च सहितौ कृष्णौ तयोर्वित्तानि सर्व्वशः। तस्मै दद्यामहं यो मे प्रब्रूयात् केशवार्जुनौ ॥ २१ ॥ एता वाचः सुबहुशः कर्ण उच्चारयन् युधि। दध्मौ सागरसम्भूतं सुस्वरं शङ्खमुत्तमम् ॥ २२ ॥ ता वाचः सूतपुत्त्रस्य यथायुक्ता निशम्य ह। दुर्य्योधनो महाराज संहृष्टः सानुगोऽभवत् ॥ २३ ॥ ततो दुन्दुभिनिर्घोषो मृदङ्गानाञ्च सर्व्वशः। सिंहनादः सवादित्रः कुञ्जराणाञ्च निस्वनः ॥ २४ ॥ प्रादुरासीत्तदा राजन् सैन्येषु पुरुषर्षभ। योधानां संप्रहृष्टानां तथा समभवत् स्वनः ॥ २५ ॥ तथा प्रहृष्टे सैन्ये तु प्लवमानं महारथम्। विकत्थमानञ्च तदा राधेयमरिकर्षणम्। मद्रराजः प्रहस्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥

इति कर्णपर्व्वणि कर्णविलेपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

शल्य उवाच। मा सूतपुत्त्र दानेन सौवर्णं हस्तिषड्गवम्। प्रयच्छ पुरुषायाद्य द्रक्ष्यसि त्वं धनञ्जयम् ॥ १ ॥ बाल्यादिह त्वं त्यजसि वसु वैश्रवणो यथा। अयत्नेनैव राधेय द्रष्टास्यद्य धनञ्जयम् ॥ २ ॥ परासृजसि यद्वित्तं किञ्चित्त्वं बहु मूढ़वत्। अपात्रदाने ये दोषास्तान्मोहान्नावबुध्यसे ॥ ३ ॥ यत्त्वं प्रेरयसे वित्तं बहु तेन खलु त्वया। शक्यं बहुविधैर्यज्ञैर्यष्टुं सूत यजस्व तैः ॥ ४ ॥ यच्च प्रार्थयसे हन्तुं कृष्णौ मोहात् वृथैव तत्। न हि शुश्रुम संमर्द्दे क्रोष्ट्रा सिंहौ निपातितौ ॥ ५ ॥ अप्रार्थितं प्रार्थयसे

सुहृदो न हि सन्ति ते। ये त्वां निवारयन्त्याशु प्रपतन्तं हुताशने ॥ ६ ॥ कार्य्याकार्य्यं न जानीषे कालपक्वोऽस्यसंशयम्। बहुवद्ध-मकर्णीयं को हि ब्रूयाज्जिजीविषुः ॥ ७ ॥ समुद्रतरणं दोर्भ्यां कण्ठे बद्धा यथा शिलाम्। गिर्य्यग्राद्वा निपतनं तादृक् तव चिकीर्षितम् ॥ ८ ॥ सहितः सर्वयोधैस्त्वं व्यूढानीकैः सुरक्षितः। धनञ्जयेन युध्यस्व श्रेयश्चेत् प्राप्तुमिच्छसि ॥ ९ ॥ हितार्थं धार्त्तराष्ट्रस्य ब्रवीमि त्वां न हिंसया। श्रद्धत्स्वैवं मया प्रोक्तं यदि तेऽस्ति जिजीविषा ॥ १० ॥

कर्ण उवाच। स्वबाहुवीर्य्यमाश्रित्य प्रार्थयाम्यर्जुनं रणे। त्वन्तु मित्रमुखः शत्रुर्मांभीषयितुमिच्छसि ॥ ११ ॥ न मामस्मा-दभिप्रायात् कश्चिदद्य निवर्त्तयेत्। अपीन्द्रो वज्रमुद्यम्य किमु मर्त्त्यः कथञ्चन ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच। इति कर्णस्य वाक्यान्ते शल्यः प्राहोत्तरं वचः। चुकोपयिषुरत्यर्थं कर्णं मद्रेश्वरः पुनः ॥ १३ ॥ यदा वै फाल्गुन-वेगमुक्ता ज्याचोदिता हस्तवता विसृष्टाः। अन्वेतारः कङ्कपत्राः शिताग्रास्तदा तप्स्यस्यर्जुनस्यानुयोगात् ॥ १४ ॥ यदा दिव्यं धनु-रादाय पार्थः प्रतापयन् पृतनां सव्यसाची। त्वामर्द्दयिष्यन्निशितैः पृषत्कैस्तदा पश्चात्तप्स्यसे सूतपुत्र ॥ १५ ॥ बालश्चन्द्रं मातुरङ्के शयानो यथा कश्चित् प्रार्थयतेऽपहर्त्तुम्। तद्वन्मोहात् द्योतमानं रथस्थं त्वं प्रार्थयस्यर्जुनं जेतुमद्य ॥ १६॥ त्रिशूलमाश्रित्य सुतीक्ष्ण-धारं सर्वाणि गात्राणि निघर्षसि त्वम्। सुतीक्ष्णधारोपमकर्मणा त्वं युयुत्ससे योऽर्जुनेनाद्य कर्ण ॥ १७ ॥ क्रुद्धं सिंहं केशरिणं बृहन्तं बालो मूढ़ः क्षुद्रमृगोऽतरस्वी। समाह्वयेत्तद्वदेतत्तवाद्य समाह्वानं सूतपुत्रार्जुनस्य ॥ १८ ॥ मा सूतपुत्राह्वय राजपुत्रं महावीर्य्यं केशरिणं यथैव। वने शृगालः पिशितस्य तृप्तो मा पार्थमासाद्य विनङ्क्ष्यसि त्वम् ॥ १९ ॥ ईशादन्तं महानागं प्रभिन्न-

करटामुखम् । शशकाह्वयसे युद्धे कर्ण पार्थं धनञ्जयम् ॥ २० ॥
बिलस्थं कृष्णसर्पं त्वं बाल्यात् काष्ठेन विध्यसि । महाविषं पूर्ण-
कोपं यत् पार्थं योद्धुमिच्छसि ॥ २१ ॥ सिंहं केशरिणं क्रुद्ध-
मतिक्रम्याभिनर्द्दसे । शृगाल इव मूढ़स्त्वं नृसिंहं कर्ण पाण्डवम्
॥ २२ ॥ सुपर्णं पतगश्रेष्ठं वैनतेयं तरस्विनम् । भोगीवाह्वयसे
पाते कर्ण पार्थं धनञ्जयम् ॥ २३ ॥ सर्वाम्भसां निधिं भीममूर्मि-
मन्तं झषान्वितम् । चन्द्रोदये विवर्द्धन्तमप्लवः सन्तितीर्षसि ॥ २४ ॥
ऋषभं दुन्दुभिग्रीवं तीक्ष्णशृङ्गं प्रहारिणम् । वत्स आह्वयसे
युद्धे कर्ण पार्थं धनञ्जयम् ॥ २५ ॥ महामेघं महाघोरं दर्दुरः
प्रतिनर्द्दसि । कामतोयप्रदं लोके नरपर्ज्जन्यमर्जुनम् ॥ २६ ॥
यथा च स्वगृहस्थः श्वा व्याघ्रं वनगतं भषेत् । तथा त्वं भषसे
कर्ण नरव्याघ्रं धनञ्जयम् ॥ २७ ॥ शृगालोऽपि वने कर्ण शशैः
परिवृतो वसन् । मन्यते सिंहमात्मानं यावत् सिंहं न पश्यति
॥ २८ ॥ तथा त्वमपि राधेय सिंहमात्मानमिच्छसि । अपश्यन्
शत्रुदमनं नरव्याघ्रं धनञ्जयम् ॥ २९ ॥ व्याघ्रं त्वं मन्यसेत्मानं
यावत् कृष्णौ न पश्यसि । समास्थितावेकरथे सूर्य्याचन्द्रमसाविव
॥ ३० ॥ यावद्गाण्डीवनिर्घोषं न शृणोषि महाहवे । तावदेव
त्वया कर्ण शक्यं वक्तुं यथेच्छसि ॥ ३१ ॥ रथशब्दधनुःशब्दैर्नाद-
यन्तं दिशो दश । नर्द्दन्तमिव शार्दूलं त्वं दृष्ट्वा क्रोष्टा भविष्यसि ॥३२॥
नित्यमेव शृगालस्त्वं नित्यं सिंहो धनञ्जयः । वीरप्रद्वेषणान्मूढ़
तस्मात् क्रोष्टेव लक्ष्यसे ॥ ३३ ॥ यथाखुः स्याद्विड़ालश्च श्वा व्याघ्रश्च
बलाबले । यथा शृगालः सिंहश्च यथा च शशकुञ्जरौ ॥ ३४ ॥
यथानृतञ्च सत्यञ्च यथा चापि विषामृते । तथा त्वमपि पार्थश्च
प्रख्यातावात्मकर्मभिः ॥ ३५ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णाधिक्षेपे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

सञ्जय उवाच। अधिक्षिप्तस्तु राधेयः शल्येनामिततेजसा। शल्यमाह सुसंक्रुद्धो वाक्शल्यमवधारयन्॥ १॥

कर्ण उवाच। गुणान् गुणवतां शल्य गुणवान् वेत्ति नागुणः। त्वन्तु सर्वैर्गुणैर्हीनः किं ज्ञास्यसि गुणागुणम्॥ २॥ अर्जुनस्य महास्त्राणि क्रोधं वीर्य्यं धनुः शरान्। अहं शल्य विजानामि विक्रमञ्च महात्मनः॥ ३॥ तथा कृष्णस्य माहात्म्यमृषभस्य महीक्षिताम्। यथाहं शल्य जानामि न त्वं जानासि तत्तथा॥ ४॥ एवमेवात्मनो वीर्य्यमहं वीर्य्यञ्च पाण्डवे। जानन्नेवाह्वये युद्धे शल्य नाग्निं पतङ्गवत्॥ ५॥ अस्ति चायमिषुः शल्य सुमुखो रक्तभोजनः। एकतूणीशयः पत्री सुधौतः समलंकृतः॥ ६॥ शेते चन्दनचूर्णेन पूजितो बहुलाः समाः। आहेयो विषवानुग्रो नराश्वद्विपसङ्घहा॥ ७॥ घोररूपो महारौद्रस्तनुत्रास्थिविदारणः। निर्भिन्द्यां येन रुष्टोऽहमपि मेरुं महागिरिम्॥ ८॥ तमहं जातु नास्येयमन्यस्मिन् फाल्गुनादृते। कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात् सत्यञ्चात्र शृणुष्व मे॥ ९॥ तेनाहमिषुणा शल्य वासुदेवधनञ्जयौ। योत्स्येऽत्र परमसंक्रुद्धस्तत् कर्म सदृशं मम॥ १०॥ सर्वेषां वृष्णिवीराणां कृष्णे लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता। सर्वेषां पाण्डुपुत्राणां जयः पार्थे प्रतिष्ठितः। उभयं तत् समासाद्य कोऽतिवर्त्तितुमर्हति॥ ११॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ समेतौ स्यन्दने स्थितौ। मामेकमभिसंयातौ सुजातं पश्य शल्य मे॥ १२॥ पितृष्वसामातुलजौ भ्रातरावपराजितौ। मणी सूत्र इव प्रोतौ द्रष्टासि निहतौ मया॥ १३॥ अर्जुने गाण्डिवं कृष्णे चक्रं तार्क्ष्यकपी ध्वजौ। भीरूणां त्रासजननं शल्य हर्षकरं मम॥ १४॥ त्वन्तु दुष्प्रकृतिर्मूढ़ो महायुद्धेष्वकोविदः। भयावदीर्णः संत्रासादबद्धं बहु भाषसे॥ १५॥ संस्तौषि तौ तु केनापि हेतुना त्वं कुदेशज। तौ हत्वा समरे हन्ता त्वामद्य सहबान्धवम्॥ १६॥ पापदेशज दुर्बुद्धे चुद्र

क्षत्रियपांसन। सुहृद्भूत्वा रिपुः किं मां कृष्णाभ्यां भीषयस्यलम् ॥ १७ ॥ तौ वा ममाद्य हन्तारौ हनिष्ये वापि तावहम्। नाहं बिभेमि कृष्णाभ्यां विजानन्नात्मनो बलम् ॥ १८ ॥ वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा। अहमेको हनिष्यामि जोषमास्स्व कुदेशज ॥ १९ ॥ स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च प्रायः क्रीड़ागता जनाः। या गाथाः संप्रगायन्ति कुर्वन्तोऽध्ययनं यथा ॥ २० ॥ ता गाथाः शृणु मे शल्य मद्रकेषु दुरात्मसु। ब्राह्मणैः कथिताः पूर्वं यथावद्राजसन्निधौ। श्रुत्वा चैकमना मूढ़ क्षम वा ब्रूहि वोत्तरम् ॥२१॥ मित्रध्रुङ्मद्रको नित्यं यो नो द्वेष्टि स मद्रकः। मद्रके सङ्गतं नास्ति क्षुद्रवाक्ये नराधमे ॥ २२ ॥ दुरात्मा मद्रको नित्यं नित्यमानृतिकोऽनृजुः। यावदन्तं हि दौरात्म्यं मद्रकेष्विति नः श्रुतम् ॥ २३ ॥ पिता पुत्रश्च माता च श्वश्रुश्वशुरमातुलाः। जामाता दुहिता भ्राता नप्ता ते ते च बान्धवाः ॥ २४ ॥ वयस्याभ्यागताश्चान्ये दासीदासञ्च सङ्गतम्। पुंभिर्विमिश्रा नार्य्यश्च ज्ञाताज्ञाताः स्वयेच्छया ॥ २५ ॥ येषां गृहेष्वशिष्टानां सक्तुमत्स्याशिनां तथा। पीत्वा सीधु सगोमांसं क्रन्दन्ति च हसन्ति च ॥ २६ ॥ गायन्ति चाप्यबद्धानि प्रवर्त्तन्ते च कामतः। कामप्रलापिनोऽन्योऽन्यं तेषु धर्मः कथं भवेत्। मद्रकेष्ववलिप्तेषु प्रख्याताशुभकर्मसु ॥ २७ ॥ नापि वैरं न सौहार्द्दं मद्रकेण समाचरेत्। मद्रके सङ्गतं नास्ति मद्रको हि सदामलः ॥ २८ ॥ मद्रकेषु च संसृष्टं शौचं गान्धारकेषु च। राजयाजकयाज्ये च नष्टं दत्तं हविर्भवेत् ॥ २९ ॥ शूद्रसंस्कारको विप्रो यथा याति पराभवम्। यथा ब्रह्मद्विषो नित्यं गच्छन्तीह पराभवम्। तथैव सङ्गतं कृत्वा नरः पतति मद्रकैः ॥ ३० ॥ मद्रके सङ्गतं नास्ति हतं वृश्चिक ते विषम्। आथर्वणेन मन्त्रेण यथा शान्तिः कृता मया ॥ ३१ ॥ इति वृश्चिकदष्टस्य विषवेगहतस्य च। कुर्वन्ति भेषजं प्राज्ञाः सत्यं तच्चापि

दृश्यते ॥ ३२ ॥ एवं विद्वन् जोषमास्स्व शृणु चातोत्तरं वचः ॥३३॥ वासांस्युत्सृज्य नृत्यन्ति स्त्रियो या मद्यमोहिताः । मैथुनेऽसंयताश्चापि यथाकामचराश्च ताः ॥ ३४ ॥ तासां पुत्रः कथं धर्मं मद्रको वक्तुमर्हति । यास्तिष्ठन्त्यः प्रमेहन्ति यथैवोष्ट्रदशेरकाः ॥ ३५ ॥ तासां विभ्रष्टधर्माणां निर्लज्जानां ततस्ततः । त्वं पुत्रस्तादृशीनां हि धर्मं वक्तुमिहेच्छसि ॥ ३६ ॥ सुवीरकं याच्यमाना मद्रिका कर्षति स्फिचौ । अदातुकामा वचनमिदं वदति दारुणम् ॥ ३७ ॥ मा मां सुवीरकं कश्चित् याचतां दयितं मम । पुत्रं दद्यां पतिं दद्यां न तु दद्यां सुवीरकम् ॥ ३८ ॥ गौर्य्योऽबृहत्यो निर्ह्रीकाः मद्रिकाः कम्बलावृताः । घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम । ॥ ३९ ॥ एवमादि मयान्यैर्वा शक्यं वक्तुं भवेद्बहु । आकेशाग्रान्नखाग्राच्च वक्तव्येषु कुकर्मसु ॥ ४० ॥ मद्रकाः सिन्धुसौवीरा धर्मं विद्युः कथन्त्विह । पापदेशोद्भवा म्लेच्छा धर्माणामविचक्षणाः ॥४१॥ एष मुख्यतमो धर्मः क्षत्रियस्येति नः श्रुतम् । यदाजौ निहतः शेते सद्भिः समभिपूजितः ॥ ४२ ॥ आयुधानां साम्पराये यन्मुच्येयमहं ततः । ममैष प्रथमः कल्पो निधने स्वर्गमिच्छतः ॥ ४३ ॥ सोऽहं प्रियः सखा चास्मि धार्त्तराष्ट्रस्य धीमतः । तदर्थे हि मम प्राणा यच्च मे विद्यते वसु ॥ ४४ ॥ व्यक्तं त्वमप्युपहितः पाण्डवैः पापदेशज । यथाचामित्रवत् सर्वं त्वमस्मासु प्रवर्त्तसे ॥ ४५ ॥ कामं न खलु शक्योऽहं त्वद्विधानां शतैरपि । संग्रामाद्विमुखः कर्त्तुं धर्मज्ञ इव नास्तिकैः ॥ ४६ ॥ सारङ्ग इव घर्मार्त्तः कामं विलप शुष्य च । न हि भीषयितुं शक्यः क्षत्रवृत्ते व्यवस्थितः ॥ ४७ ॥ तनुत्यजां नृसिंहानामाहवेष्वनिवर्त्तिताम् । या गतिर्गुरुणा प्रोक्ता पुरा रामेण तां स्मरे ॥ ४८ ॥ तेषां त्राणार्थमुद्युक्तं बधार्थं द्विषतामपि । विद्धि मामास्थितं वृत्तं पौरुरवसमुत्तमम् ॥ ४९ ॥ न तद्भूतं प्रपश्यामि त्रिषु लोकेषु मद्रप । यो मामस्मादभिप्रायाद्वारये-

दिति मे मतिः ॥ ५० ॥ एवं विद्वान् जोषमास्स्व त्रासात् किं बहु भाषसे । मा त्वां हत्वा प्रदास्यामि क्रव्याद्भ्यो मद्रकाधम ॥५१॥ मित्रप्रतीक्षया शल्य धार्त्तराष्ट्रस्य चोभयोः । अपवाद इतितिक्षाभिस्त्रिभिरेतैर्हि जीवसि ॥ ५२ ॥ पुनश्चेदीदृशं वाक्यं मद्रराज वदिष्यसि । शिरस्ते पातयिष्यामि गदया वज्रकल्पया ॥ ५३ ॥ श्रोतारस्त्विदमद्येह द्रष्टारो वा कुदेशज । कर्णं वा जघ्नतुः कृष्णौ कर्णो वा निजघान तौ ॥ ५४ ॥ एवमुक्त्वा तु राधेयः पुनरेव विशाम्पते । अब्रवीन्मद्रराजानं याहि याहीत्यसम्भ्रमम् ॥ ५५ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

सञ्जय उवाच । मारिषाधिरथेः श्रुत्वा वाचो युद्धाभिनन्दिनः । शल्योऽब्रवीत् पुनः कर्णं निदर्शनमुदाहरन् ॥ १ ॥ जातोऽहं यज्वनां वंशे संग्रामेष्वनिवर्त्तिनाम् । राज्ञां मूर्द्धाभिषिक्तानां स्वयं धर्मपरायणः ॥ २ ॥ यथैव मत्तो मद्येन त्वं तथा लक्ष्यसे वृष । तथापि त्वां प्रमाद्यन्तं चिकित्सेयं सुहृत्तया ॥ ३ ॥ इमां काकोपमां कर्ण प्रोच्यमानां निबोध मे । श्रुत्वा यथेष्टं कुर्य्यास्त्वं निहीनकुलपांसन ॥ ४ ॥ नाहमात्मनि किञ्चिद्वै किल्विषं कर्ण संस्मरे । येन मां त्वं महाबाहो हन्तुमिच्छस्यनागसम् ॥ ५ ॥ अवश्यन्तु मया वाच्यं बुध्यता त्वद्धिताहितम् । विशेषतो रथस्थेन राज्ञश्चैव हितैषिणा ॥ ६ ॥ समञ्च विषमञ्चैव रथिनश्च बलाबलम् । श्रमः खेदश्च सततं हयानां रथिना सह ॥ ७ ॥ आयुधस्य परिज्ञानं रुतञ्च मृगपक्षिणाम् । भारश्चाप्यतिभारश्च शल्यानाञ्च प्रतिक्रिया ॥ ८ ॥ अस्त्रयोगश्च युद्धञ्च निमित्तानि तथैव च । सर्वमेतन्मया ज्ञेयं रथस्यास्य कुटुम्बिना । अतस्त्वां कथये कर्ण निदर्शनमिदं पुनः ॥ ९ ॥ वैश्यः किलसमुद्रान्ते प्रभूतधनधान्यवान् । यज्वा

दानपतिः क्षान्तः स्वकर्मस्थोऽभवच्छुचिः ॥ १० ॥ बहुपुत्रः प्रियापत्यः सर्वभूतानुकम्पकः। राज्ञो धर्मप्रधानस्य राष्ट्रे वसति निर्भयः ॥ ११ ॥ पुत्राणां तस्य बालानां कुमाराणां यशस्विनाम्। काको बहूनामभवदुच्छिष्टकृतभोजनः ॥ १२ ॥ तस्मै सदा प्रयच्छन्ति वैश्यपुत्राः कुमारकाः। मांसौदनं दधि क्षीरं पायसं मधुसर्पिषी ॥१३॥ स चोच्छिष्टभृतः काको वैश्यपुत्रैः कुमारकैः। सदृशान् पक्षिणो दृप्तः श्रेयसश्चावमन्यते ॥ १४ ॥ अथ हंसाः समुद्रान्ते कदाचिदतिपातिनः। गरुडस्य गतौ तुल्याश्चक्राङ्गा हृष्टचेतसः ॥ १५ ॥ कुमारकास्ततो हंसान् दृष्ट्वा काकमथाब्रुवन्। भवानेव विशिष्टो हि पतत्रिभ्यो विहङ्गम ॥ १६ ॥ प्रतार्य्यमानस्तैः सर्वैरल्पबुद्धिभिरण्डजः। तद्वचः सत्यमित्येव मौर्ख्याद्दर्पाच्च मन्यते ॥ १७ ॥ तान् सोऽभिपत्य जिज्ञासुः क एषां श्रेष्ठभागिति। उच्छिष्टदर्पितः काको बहूनां दूरपातिनाम् ॥ १८ ॥ तेषां यं प्रवरं मेने हंसानां दूरपातिनाम्। तमाह्वयत दुर्बुद्धिः पताव इति पक्षिणम् ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा प्राहसन् हंसा ये तत्रासन् समागताः। भाषतो बहु काकस्य बलिनः पततां वराः ॥ २० ॥ इदमूचुः स्म चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः ॥ २१ ॥

हंसा ऊचुः। वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौकसः। पक्षिणाञ्च वयं नित्यं दूरपातेन पूजिताः ॥ २२ ॥ कथं नु हंसं बलिनं चक्राङ्गं दूरपातिनम्। काको भूत्वा निपतने समाह्वयसि दुर्मते। कथं त्वं पतिता काक सहास्माभिर्ब्रवीहि तत् ॥ २३ ॥ अथ हंसवचो मूढः कुत्सयित्वा पुनः पुनः। प्रजगादोत्तरं काकः कत्थनो जातिलाघवात् ॥ २४ ॥

काक उवाच। शतमेकञ्च पातानां पतितास्मि न संशयः। शतयोजनमेकैकं विचित्रं विविधं तथा ॥ २५ ॥ उड्डीनमवडीनञ्च प्रडीनं डीनमेव च। निडीनमथ संडीनं तिर्य्यग्डीनगतानि

च ॥ २६ ॥ विडीनं परिडीनञ्च पराडीनं सुडीनकम् । अतिडीनं महाडीनं खडीनं परिडीनकम् ॥ २७ ॥ अवडीनं प्रडीनञ्च संडीनं डीन डीनकम् । संडीनोड्डीनडीनञ्च पुनर्डीनावडीनकम् ॥ २८ ॥ सन्तातं समुदीर्णञ्चततोऽन्यद्व्यतिरिक्तकम् । गतागतं प्रतिगतं बह्वीश्च निकुलीनिकाः । कर्त्तास्मि मिषतां वोऽद्य ततो द्रक्ष्यथ मे बलम् ॥ २९ ॥ तेषामन्यतमेनाहं पतिष्यामि विहायसम् । प्रदिशध्वं यथान्यायं केन हंसाः पताम्यहम् ॥ ३० ॥ ते वै ध्रुवं विनिश्चित्य पतध्वं नु मया सह । पातैरेभिः खलु खगाः पतता खे निराश्रये ॥ ३१ ॥ एवमुक्ते तु काकेन प्रहस्यैको विहङ्गमः । उवाच काकं राधेय वचनं तन्निबोध मे ॥ ३२ ॥

हंस उवाच । शतमेकञ्च पातानां त्वं काक पतिता ध्रुवम् । एकमेव तु यं पातं विदुः सर्वे विहङ्गमाः ॥ ३३ ॥ तमहं पतिता काक नान्यं जानामि कञ्चन । पत त्वमपि रक्ताक्ष येन पातेन मन्यसे ॥ ३४ ॥ अथ काकाः प्रजहसुर्ये तत्रासन् समागताः । कथमेकेन पातेन हंसः पातशतं जयेत् ॥ ३५ ॥ एकेनैव समस्यैकं पातेताभिपतिष्यति । हंसस्य पतितं काको बलवानाशुविक्रमः ॥३६॥ प्रपेततुः स्पर्द्धया च ततस्तौ हंसवायसौ । एकपाती च चक्राङ्गः काकः पातशतेन च ॥ ३७ ॥ पेतिवानथ चक्राङ्गः पेतिवांश्चापि वायसः । विसिस्मापयिषुः पातैराचक्षाणः स्वकां क्रियाम् ॥ ३८ ॥ अथ काकस्य चित्राणि पतितानि मुहुर्मुहुः । दृष्ट्वा प्रमुदिताः काका विनेदुरधिकैः स्वरैः ॥ ३९ ॥ हंसांश्चावहसन्ति स्म प्रावदन्नप्रियानि च । उत्पत्योत्पत्य च मुहुर्मुहूर्त्तमिति चेति च ॥ ४० ॥ वृक्षाग्रेभ्यः स्थलेभ्यश्च निपतन्त्युत्पतन्ति च । कुर्वाणा विविधाश्रावानाशंसन्तस्तथा जयम् ॥ ४१ ॥ हंसस्तु मृदुनैकेन विक्रान्तुमुपचक्रमे । पर्य्यहीयत काकाच्च मुहूर्त्तमिव मारिष ॥ ४२ ॥ अवमन्य च हंसांस्तानिदं वचनमब्रुवन् । योऽसावुत्पतितो हंस

सोऽसाविवं प्रहीयते ॥ ४३ ॥ अथ हंसः स तत्श्रुत्वा प्रापतत् पश्चिमां दिशम्। उपर्य्युपरि वेगेन सागरं मकरालयम् ॥ ४४ ॥ ततो भीः प्राविशत् काकं तदा तत्र विचेतसम्। द्वीपद्रुमानपश्यन्तं निपातार्थी श्रमान्वितम्। निपतेयं क्व नु श्रान्त इति तस्मिन् जलार्णवे ॥ ४५ ॥ अविषह्यः समुद्रो हि बहुसत्त्वगणालयः। महाभूतशतोद्भासी नभसोऽपि विशिष्यते ॥ ४६ ॥ गाम्भीर्य्याद्धि समुद्रस्य न विशेषं कुलाधम। दिगम्बराम्भसां काक समुद्रस्था विदुर्जनाः। विदूरपातात्तोयस्य किं पुनः काक वायसः ॥ ४७ ॥ अथ हंसोऽप्यतिक्रम्य मुहूर्त्तमिति चेति च। अवेक्षमाणस्तं काकं नाशकद्व्यपसर्पितुम् ॥ ४८ ॥ अतिक्रम्य तु चक्राङ्गः काकं तं समुदैक्षत। यावन्नत्वा पतत्येष काको मामिति चिन्तयन् ॥ ४९ ॥ ततः काको भृशं श्रान्तो हंसमभ्यागमत्तदा ॥ ५० ॥ तं तथा हीयमानन्तु हंसो दृष्ट्वाब्रवीदिदम्। उज्जिहीर्षुर्निमज्जन्तं स्मरन् सत्पुरुषव्रतम् ॥ ५१ ॥

हंस उवाच। बहूनि पतितानि त्वमाचचाणो मुहुर्मुहुः। पातस्य व्याहरंश्चेदं न नो गुह्यं प्रभाषसे ॥ ५२ ॥ किं नाम पतितं काक यत्त्वं पतसि साम्प्रतम्। जलं स्पृशसि पक्षाभ्यां तुण्डेन च पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ प्रब्रूहि कतमो यत्र पाते वर्त्तसि वायस। एह्येहि काक शीघ्रं त्वमेष त्वां प्रतिपालये ॥ ५४ ॥

शल्य उवाच। स पक्षाभ्यां स्पृशन्नार्त्तस्तुण्डेन च जलं तदा। दृष्टो हंसेन दुष्टात्मन्निदं हंसं ततोऽब्रवीत् ॥ ५५ ॥ अपश्यन्नम्भसः पारं निपतंश्च श्रमान्वितः। पातवेगप्रमथितो हंसं काकोऽब्रवीदिदम् ॥ ५६ ॥ वयं काकाः कृता नाम चरामः काकवासिकाः। हंस प्राणैः प्रपद्ये त्वामुदकान्तं नयस्व माम् ॥ ५७ ॥ स पक्षाभ्यां स्पृशन्नार्त्तस्तुण्डेन च महार्णवम्। काको दृढपरिश्रान्तः सहसा निपपात ह ॥ ५८ ॥ सागराम्भसि तं दृष्ट्वा पतितं दीनचेतसम्।

म्रियमाणमिदं काकं हंसो वाक्यमुवाच ह ॥ ५९ ॥ शतमेकञ्च पातानां पतास्यहमनुत्तम । श्लाघमानस्त्वमात्मानं काक भाषितवानसि ॥ ६० ॥ स त्वमेकशतं पातं पतन्नभ्यधिको मया । कथमेवं परिश्रान्तः पतितोऽसि महार्णवे ॥ ६१ ॥ प्रत्युवाच ततः काकः सीदमान इदं वचः । उपरिष्टात्तदा हंसमभिवीक्ष्य प्रसादयन् ॥ ६२ ॥

काक उवाच । उच्छिष्टदर्पितो हंस मन्येऽत्मानं सुपर्णवत् । अवमन्ये बहूंश्चाहं काकानन्यांश्च पक्षिणः ॥ ६३ ॥ प्राणैर्हंस प्रपद्ये त्वां द्वीपान्तं प्रापयस्व माम् ॥ ६४ ॥ यद्यहं स्वस्तिमान् हंस स्वदेशं प्राप्नुयां विभो । न कञ्चिदवमन्येयमापदो मां समुद्धर ॥ ६५ ॥ तमेवं वादिनं दीनं विलपन्तमचेतनम् । काककाकेति वासन्तं निमज्जन्तं महार्णवे ॥ ६६ ॥ अनुत्वा वायसं हंसो जलक्लिन्नं सुदुर्दशम् । पद्भ्यामुत्क्षिप्य वेपन्तं पृष्ठमारोपयच्छनैः ॥ ६७ ॥ आरोप्य पृष्ठं हंसस्तं काकं तूर्णं विचेतसम् । आजगाम पुनर्द्वीपं स्पर्द्धयोत्पेततुर्यतः ॥ ६८ ॥ संस्थाप्य तञ्चापि पुनः समाश्वास्य च खेचरम् । गतो यथेप्सितं देशं हंसो मन इवाशुगः ॥ ६९ ॥ एवमुच्छिष्टपुष्टः स काको हंसपराजितः । बलवीर्य्यमदं कर्ण त्यक्त्वा शान्तिमुपागतः ॥ ७० ॥ उच्छिष्टभोजनः काको यथा वैश्यकुले तु सः । एवं त्वमुच्छिष्टभृतो धार्त्तराष्ट्रैर्न संशयः । सदृशान् श्रेयसश्चापि सर्वान् कर्णावमन्यसे ॥ ७१ ॥ द्रोणद्रौणिकृपैर्गुप्तो भीष्मेणान्यैश्च कौरवैः । विराटनगरे पार्थमेकं किं नावधीस्तदा ॥ ७२ ॥ यत्र व्यस्ताः समस्ताश्च निर्ज्जिताः स्थ किरीटिना । शृगाला इव सिंहेन क्व ते वीर्य्यमभूत्तदा ॥ ७३ ॥ भ्रातरञ्च हतं दृष्ट्वा समरे सव्यसाचिना । पश्यतां कुरुवीराणां प्रथमं त्वं पलायितः ॥ ७४ ॥ तथा द्वैतवने कर्ण गन्धर्वैः समभिद्रुतः । कुरून् समग्रानुत्सृज्य प्रथमं त्वं पलायितः ॥ ७५ ॥ हत्वा जित्वा च गन्धर्वांश्चित्रसेनमुखान्रणे । कर्ण दुर्य्योधनं पार्थः

सभार्य्यं सममोचयत् ॥ ७६ ॥ पुनः प्रभावः पार्थस्य पौराणः केशवस्य च । कथितः कर्ण रामेण सभायां राजसंसदि ॥ ७७ ॥ सततञ्च त्वमश्रौषीर्वचनं द्रोणभीष्मयोः । अवध्यौ वदतोः कृष्णौ सन्निधौ च महीक्षिताम् ॥ ७८ ॥ कियत्तु तत् प्रवक्ष्यामि येन येन धनञ्जयः । त्वत्तोऽतिरिक्तः सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यो ब्राह्मणो यथा ॥ ७९ ॥ इदानीमेव द्रष्टासि प्रधाने स्यन्दने स्थितौ । पुत्रञ्च वसुदेवस्य कुन्तीपुत्रञ्च पाण्डवम् ॥ ८० ॥ यथाश्रयत चक्राङ्गं वायसो बुद्धिमास्थितः । तथाश्रयस्व वार्ष्णेयं पाण्डवञ्च धनञ्जयम् ॥ ८१ ॥ यदा त्वं युधि विक्रान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ । द्रष्टास्येकरथे कर्ण तदा नैवं वदिष्यसि ॥ ८२ ॥ यदा शरशतैः पार्थो दर्पं ते वारयिष्यति । तदा त्वमन्तरं द्रष्टा आत्मनश्चार्जुनस्य च ॥८३॥ देवासुरमनुष्येषु प्रख्यातौ यौ नरोत्तमौ । तौ मावमंस्था मौर्ख्यात्त्वं खद्योत इव रोचनौ ॥ ८४ ॥ सूर्य्याचन्द्रमसौ यद्वत्तद्वदर्जुनकेशवौ । प्राकाश्येनातिविख्यातौ त्वन्तु खद्योतवन्नृषु ॥ ८५ ॥ एवं विद्वान्मावमंस्थाः सूतपुत्राच्युतार्जुनौ । नृसिंहौ तौ महात्मानौ जोषमास्स्व विकत्थने ॥ ८६ ॥

इति कर्णपर्व्वणि हंसकाकीयोपाख्याने एक-
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

सञ्जय उवाच । मद्राधिपस्याधिरथिर्महात्मा वचो निशम्याप्रियमप्रतीतः । उवाच शल्यं विदितं ममैतत् यथाविधावर्जुनवासुदेवौ ॥ १ ॥ शौरे रथं वाहयतोऽर्जुनस्य बलं महास्त्राणि च पाण्डवस्य । अहं विजानामि यथावदद्य परोक्षभूतं तव तत्तु शल्य ॥ २ ॥ तौ चाप्यहं शस्त्रभृतां वरिष्ठौ व्यपेतभीर्योधयिष्यामि कृष्णौ । सन्तापयत्यभ्यधिकन्तु रामाच्छापोऽद्य मां ब्राह्मणसत्त-

माच ॥ ३ ॥ अवसं वै ब्राह्मणच्छद्मनाहं रामे पुरा दिव्यमस्त्रं चिकीर्षुः । तत्रापि मे देवराजेन विघ्नो हितार्थिना फाल्गुनस्यैव शल्य । कृतो विभेदेन ममोरुमेत्य प्रविश्य कीटस्य तनुं विरूपाम् ॥ ४ ॥ ममोरुमेत्य प्रविभेद कीटः सुप्ते गुरौ तत्र शिरो निधाय । ऊरुप्रभेदाच्च महान् बभूव शरीरतो मे घनशोणितौघः ॥ ५ ॥ गुरोर्भयाच्चापि न चेलितानहं तच्चावबुद्धो ददृशेऽथ विप्रः । स धैर्य्ययुक्तं प्रसमीक्ष्य मां वै न त्वं विप्रः कोऽसि सत्यं वदेति ॥ ६ ॥ तस्मै तदात्मानमहं यथावदाख्यातवान् सूतवदित्य शल्य । स मां निशम्याथ महातपस्वी संशप्तवान् रोषपरीतचेताः ॥ ७ ॥ सूतोपधावाप्तमिदं तवास्त्रं न कर्मकाले प्रतिभास्यति त्वाम् । अन्यत्र तस्मात्तव मृत्युकालादब्राह्मणे ब्रह्म न हि ध्रुवं स्यात् ॥ ८ ॥ तदद्य पर्य्याप्तमतीव चास्त्रमस्मिन् संग्रामे तुमुलेऽतीव भीमे ॥ ९ ॥ योऽयं शल्य भरतेषूपपन्नः प्रकर्षणः सर्व्वहरोऽतिभीमः । सोऽभिमन्ये क्षत्रियाणां प्रवीरान् प्रतापिता बलवान् वै विमर्द्दैः ॥ १० ॥ शल्योग्रधन्वानमहं वरिष्ठं तरस्विनं भीममसह्यवीर्य्यम् । सत्यप्रतिज्ञं युधि पाण्डवेयं धनञ्जयं मृत्युमुखं नयिष्ये ॥ ११ ॥ अस्त्रं हि मे तत् प्रतिपन्नमद्य येन क्षेप्स्ये समरे शत्रुपूगान् । प्रतापिनं बलवन्तं कृतास्त्रं तमुग्रधन्वानममितौजसञ्च । क्रूरं शूरं रौद्रममित्रसाहं धनञ्जयं संयुगेऽहं हनिष्ये ॥ १२ ॥ अपां पतिर्वेगवानप्रमेयो निमज्जयिष्यन् बहुलाः प्रजाश्च । महावेगं सङ्कुरुते समुद्रो वेला चैनं धारयत्यप्रमेयम् ॥ १३ ॥ प्रमुञ्चन्तं बाणसङ्घानमोघान् मर्मच्छिदो वीरहनः सुपत्रान् । कुन्तीपुत्रं प्रतियोत्स्यामि युद्धे ज्याःकर्षितामुत्तममद्य लोके ॥ १४ ॥ एवं बलेनातिबलं महास्त्रं समुद्रकल्पं सुदुरापमुग्रम् । शरौघिणं पार्थिवान् मज्जयन्तं वेलेव पार्थमिषुभिः संसहिष्ये ॥ १५ ॥ अद्याहवे यस्य न तुल्यमन्यं मन्ये मनुष्यं धनुरा ... नम् । सुरासुरान् यो युधि वै जयेत तेनाद्य

मे पश्य युद्धं सुघोरम् ॥ १६ ॥ अतीव मानी पाण्डवो युद्धकामो ह्यमानुषैरेष्यति मे महास्त्रैः । अस्यास्त्रमस्त्रैः प्रतिहत्य सङ्ख्ये वाणोत्तमैः पातयिष्यामि पार्थम् ॥ १७ ॥ दिवाकरेणाभिसमं तपन्तं समाप्तरश्मिं यशसा ज्वलन्तम् । तमोनुदं मेघ इवातिमात्रं धनञ्जयं छादयिष्यामि वाणैः ॥ १८ ॥ वैश्वानरं धूमशिखं ज्वलन्तं तेजस्विनं लोकमिमं दहन्तम् । मेघो यथा शरवर्षैस्तथाहं कुन्तीपुत्रं शमयिष्यामि युद्धे ॥ १९ ॥ आशीविषं दुर्द्धरं वै सुघोरं सुतीक्ष्णदंष्ट्रं ज्वलनप्रभावम् । क्रोधप्रदीप्तमहितं दहन्तं कुन्तीपुत्रं शमयिष्यामि भल्लैः ॥ २० ॥ प्रमाथिनं बलवन्तं प्रहारिणं प्रभञ्जनं मातरिश्वानमुग्रम् । युद्धे सहिष्ये हिमवानिवाचलो धनञ्जयं क्रुद्धममृष्यमाणम् ॥ २१ ॥ विशारदं रथमार्गेषु शक्तं धुर्य्यं नित्यं समरेषु प्रवीरम् । लोके वरं सर्वधनुर्द्धराणां धनञ्जयं संयुगे संसहिष्ये ॥ २२ ॥ अद्याहवे यस्य न तुल्यमन्यं मन्ये मनुष्यं धनुरादंदानम् । सर्वामिमां यः पृथिवीं विजिग्ये तथा विद्वान् योत्स्यमानोऽस्मि तेन ॥ २३ ॥ यः सर्वभूतानि सदैवकानि प्रस्थेऽजयत् खाण्डवे सव्यसाची । को जीवितं रक्षमाणो हि तेन युयुत्सेद्वै मामृते मानुषोऽन्यः ॥ २४ ॥ मानी दृढ़ास्त्रः कृतहस्तयोगो दिव्यास्त्रवित् श्वेतहयः प्रमाथी । तस्याहमद्यातिरथस्य कायात् शिरो हरिष्यामि शितैः पृषत्कैः ॥ २५ ॥ योत्स्याम्यहं शल्य धनञ्जयेन मृत्युं पुरस्कृत्य रणे जयं वा । अन्यो हि नास्त्येकरथेन मर्त्त्यो युध्येत यः पाण्डवं मृत्युकल्पम् ॥ २६ ॥ तस्याहवे पौरुषं पाण्डवस्य ब्रूयां हृष्टः समितौ क्षत्रियाणाम् । किं त्वं मूर्खः प्रसभं मूढ़चेताः ममावोचः पौरुषं फाल्गुनस्य ॥ २७ ॥ अप्रियो यः पुरुषो निष्ठुरो हि क्षुद्रः क्षेप्ता क्षमिणश्चाक्षमावान् । हन्यामहं तादृशानां शतानि क्षमाम्यहं क्षमया कालयोगात् ॥ २८ ॥ अवोचस्त्वं पाण्डवार्थेऽप्रियाणि प्रधर्षयन्मां मूढ़वत् पापकर्मा ।

मय्यार्जवे जिह्ममतिर्हतस्त्वं मित्रद्रोही साप्तपदं हि मैत्रम् ॥ २९ ॥
कालस्त्वयं प्रत्युपयाति दारुणो दुर्योधनो युद्धमुपागमद्यत् ।
तस्यार्थसिद्धिं त्वभिकाङ्क्षमाणस्तन्मन्यसे यत्र नैकान्त्यमस्ति ॥ ३० ॥
मित्रं मिदेर्नन्दतेः प्रीयतेर्वा संत्रायतेर्मिनुतेर्मोदतेर्वा । ब्रवीमि ते
सर्वमिदं ममास्ति तच्चापि सर्वं समवेत्ति राजा ॥ ३१ ॥ शत्रुः शदेः
शासतेर्वा श्यतेर्वा शृणोतेर्वा श्वसतेः सीदतेर्वा । उपसर्गाद्बहुधा
सूदतेश्च प्रायेण सर्वं त्वयि तच्च मह्यम् ॥ ३२ ॥ दुर्योधनार्थं तव च
प्रियार्थं यशोऽर्थमात्मार्थमपीश्वरार्थम् । तस्मादहं पाण्डववासुदेवौ
योत्स्ये यत्नात् कर्म तत् पश्य मेऽद्य ॥३३॥ अस्त्राणि पश्याद्य ममो-
त्तमानि ब्राह्माणि दिव्यान्यथ मानुषाणि । आसादयिष्याम्यह-
मुग्रवीर्य्यं द्विपो द्विपं मत्तमिवातिमत्तः ॥ ३४ ॥ अस्त्रं ब्राह्मं
मनसा तद्धजय्यं क्षेप्स्ये पार्थायाप्रमेयं जयाय । तेनापि मे नैव
मुच्येत युद्धे न चेत् पतेद्विषमे मेऽद्य चक्रम् ॥ ३५ ॥ वैवस्वताद्दण्ड-
हस्ताद्वरुणाद्वापि पाशिनः । सगदाद्वा धनपतेः सवज्राद्वापि वास-
वात् ॥ ३६ ॥ अन्यस्मादपि कस्माच्चिदमित्रादाततायिनः । इति
शल्य विजानीहि यथा नाहं बिभेम्यतः ॥ ३७ ॥ तस्मान्न मे भयं
पार्थान्नापि चैव जनार्द्दनात् । सह युद्धं हि मे ताभ्यां साम्पराये
भविष्यति ॥ ३८ ॥ कदाचिद्विजयस्याहमस्त्रहेतोरटन्नृप । अज्ञाना-
दिक्षिपन् वाणान् घोररूपान् भयानकान् ॥ ३९ ॥ होमधेन्वा
वत्समस्य प्रमत्त इषुणाहनम् । चरन्तं विजने शल्य ततोऽनु-
व्याजहार माम् ॥ ४० ॥ यस्मात्त्वया प्रमत्तेन होमधेन्वा हतः
सुतः । श्वभ्रे ते पततां चक्रमिति मां ब्राह्मणोऽब्रवीत् । युध्य-
मानस्य संग्रामे प्राप्तस्यैकायनं भयम् ॥ ४१ ॥ तस्माद्बिभेमि बल-
वद्ब्राह्मणव्याहृतादहम् । एते हि सोमराजान ईश्वराः सुख-
दुःखयोः ॥ ४२ ॥ अदां तस्मै गोसहस्रं बलीवर्द्दांश्च षट्शतान् ।
प्रसादं न लेभे शल्य ब्राह्मणान्मद्रकेश्वर ॥ ४३ ॥ ईषादन्तान्

सप्तशतान् दासीदासशतानि च। ददतो द्विजमुख्यो मे प्रसादं न चकार सः॥ ४४॥ कृष्णानां श्वेतवत्सानां सहस्राणि चतुर्दश। आहरन्न लभे तस्मात् प्रसादं द्विजसत्तमात्॥ ४५॥ ऋद्धं गृहं सर्वकामैर्यच्च मे वसु किञ्चन। तत् सर्वमस्मै सत्कृत्य प्रयच्छामि न चेच्छति॥ ४६॥ ततोऽब्रवीन्मां याचन्तमपराद्धं प्रयत्नतः। व्याहृतं यन्मया सूत तत्तथा न तदन्यथा॥ ४७॥ अनृतोक्तं प्रजां हन्यात्ततः पापमवाप्नुयाम्। तस्माद्धर्माभिरक्षार्थं नानृतं वक्तुमुत्सहे॥ ४८॥ मा त्वं ब्रह्मगतिं हिंस्याः प्रायश्चित्तं कृतं त्वया। मद्वाक्यं नानृतं लोके कश्चित् कुर्य्यात् समाप्नुहि॥ ४९॥ इत्येतत्ते मया प्रोक्तं क्षिप्तेनापि सुहृत्तया। जानामि त्वां विक्षिपन्तं जोषमास्स्वोत्तरं शृणु॥ ५०॥

इति कर्णपर्व्वणि कर्णशल्यसंवादे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४२॥

सञ्जय उवाच। ततः पुनर्महाराज मद्रराजमरिन्दमः। अभ्यभाषत राधेयः सन्निवार्य्योत्तरं वचः॥ १॥ यत्त्वं निदर्शनार्थं मां शल्य जल्पितवानसि। नाहं शक्यस्त्वया वाचा विभीषयितुमाहवे॥ २॥ यदि मां देवताः सर्वा योधयेयुः सवासवाः। तथापि मे भयं न स्यात् किमु पार्थात् सकेशवात्॥ ३॥ नाहं भीषयितुं शक्यो वाङ्मात्रेण कथञ्चन। अन्यं जानीहि यः शक्यस्त्वया भीषयितुं रणे॥ ४॥ नीचस्य बलमेतावत् पारुष्यं यत् त्वमात्थ माम्। अशक्तो मद्गुणान् वक्तुं वल्गसे बहु दुर्मते॥ ५॥ न हि कर्णः समुद्भूतो भयार्थमिह मद्रक। विक्रमार्थमहं जातो यशोऽर्थञ्च तथात्मनः॥ ६॥ सखिभावेन सौहार्द्दान्मित्रभावेन चैव हि। कारणैस्त्रिभिरेतैस्त्वं शल्य जीवसि साम्प्रतम्॥ ७॥ राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य कार्य्यं सुमहदुद्यतम्। मयि तच्चाहितं शल्य तेन

जीवसि मे क्षणम् ॥ ८ ॥ कृतश्च समयः पूर्वं क्षन्तव्यं विप्रियं वचः । समयः परिपाल्यो वै तेन जीवसि मद्रक ॥ ९ ॥ ऋते शल्यसहस्रेण विजयेयं परानहम् । मित्रद्रोहस्तु पापीयानिति जीवसि साम्प्रतम् ॥ १० ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

शल्य उवाच । ननु प्रलापाः कर्णैते यान् ब्रवीषि परान् प्रति । ऋते कर्णसहस्रेण शक्यं जेतुं परान् युधि ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । तथा ब्रुवन्तं परुषं कर्णो मद्राधिपं तदा । परुषं द्विगुणं भूयः प्रोवाचाप्रियदर्शनः ॥ २ ॥

कर्ण उवाच । इदन्तु मे त्वमेकाग्रः शृणु मद्रजनाधिप । सन्निधौ धृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमानं मया श्रुतम् ॥ ३ ॥ देशांश्च विविधांश्चित्रान् पूर्ववृत्तांश्च पार्थिवान् । ब्राह्मणाः कथयन्तः स्म धृतराष्ट्रमुपासते ॥ ४ ॥ तत्र वृद्धः पुरावृत्ताः कथाः कश्चिद्द्विजोत्तमः । वाह्लीकदेशान् मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ वहिष्कृता हिमवता गङ्गया च वहिष्कृताः । सरस्वत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ॥ ६ ॥ पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः । तान् धर्मवाह्यानशुचीन् वाहीकान् परिवर्ज्जयेत् ॥ ७ ॥ गोवर्द्धनो नाम वटः सुभाण्डं नाम चत्वरम् । एतद्राजकुलद्वारमाकुमारात् स्मराम्यहम् ॥ ८ ॥ कार्य्येणात्यर्थगूढ़ेन वाह्लीकेषूषितं मया । ततस्तेषां समाचारः संवासाद्विदितो मया ॥ ९ ॥ शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्नगा । जर्त्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम् ॥ १० ॥ धानागौड़ासवं पीत्वा गोमांसं लसुनैः सह । अपूपमांसवाट्यानामाशिनः शीलवर्ज्जिताः ॥ ११ ॥ हसन्त्यथ च नृत्यन्ति स्त्रियो मत्ता विवाससः । नगरागारवप्रेषु वहिर्माल्यानु-

लेपनाः ॥ १२ ॥ मत्तावगीतैर्विविधैः खरोष्ट्रनिनदोपमैः। अनावृता मैथुने ताः कामचाराश्च सर्वशः। आहुरन्योऽन्यसूक्तानि प्रब्रुवाणा मदोत्कटाः ॥ १३ ॥ हे हते हे हतेत्येवं स्वामिभर्तृहतेति च। आक्रोशन्त्यः प्रनृत्यन्ति व्रात्याः पर्वस्वसंयताः ॥ १४ ॥ तासां किलावलिप्तानां निवसन् कुरुजाङ्गले। कश्चिद्वाहीकदुष्टानां नातिहृष्टमना जगौ ॥ १५ ॥ सा नूनं बृहती गौरी सूक्ष्मकम्बलवासिनी। मामनुस्मरती शेते वाहीकं कुरुवासिनम् ॥ १६ ॥ शतद्रुकां नदीं तीर्त्वा ताञ्च रम्यामिरावतीम्। गत्वा स्वदेशं द्रक्ष्यामि स्थूलशङ्खाः शुभाः स्त्रियः ॥ १७ ॥ मनःशिलोज्ज्वलापाङ्गो गौर्य्यस्त्रिककुदञ्जनाः। कम्बलाजिनसम्वीताः कुर्वन्त्यः प्रियदर्शनाः ॥ १८ ॥ मृदङ्गानकशङ्खानां मर्द्दलानाञ्च निस्वनैः। खरोष्ट्राश्वतरैश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ॥ १९ ॥ शमीपीलुकरीराणां वनेषु सुखवर्त्मसु। अपूपान् शक्तुपिण्डांश्च प्राश्नन्तो मथितान्वितान् ॥ २० ॥ पथिषु प्रबला भूत्वा कदा सम्पततोऽध्वगान्। चेलापहारं कुर्वाणास्ताड़यिष्याम भूयसः ॥ २१ ॥ एवं शीलेषु व्रात्येषु वाहीकेषु दुरात्मसु। कश्चेतयानो निवसेन्मुहूर्त्तमपि मानवः ॥ २२ ॥ ईदृशा ब्राह्मणेनोक्ता वाहीका मोघचारिणः। येषां षड्भागहर्त्ता त्वमुभयोः शुभपापयोः ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणः साधुरुत्तरं पुनरुक्तवान्। वाहीकेष्वविनीतेषु प्रोच्यमानं निबोधत ॥ २४ ॥ तत्र स्म राक्षसी गाति सदा कृष्णचतुर्द्दशीम्। नगरे शाकले स्फीते आहत्य निशि दुन्दुभिम् ॥ २५ ॥ कदा वाहेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि शाकले। गव्यस्य तृप्ता मांसस्य पीत्वा गौड़ं सुरासवम् ॥ २६ ॥ गौरीभिः सह नारीभिर्वृहतीभिरलङ्कृता। पलाण्डुगण्डूषयुतान् खादन्ती चैडकान् बहून् ॥ २७ ॥ वाराहं कौक्कुटं मांसं गव्यं गार्द्दभमौष्ट्रिकम्। ऐड़ञ्च ये न खादन्ति तेषां जन्म निरर्थकम् ॥ २८ ॥ इति गायन्ति ये मत्ताः सीधुना

आकलाश्च ये। सबालवृद्धाः क्रन्दन्तस्तेषु धर्मः कथं भवेत् ॥ २९ ॥
इति शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते। यदन्योऽप्युक्त-
वानस्मान् ब्राह्मणः कुरुसंसदि ॥ ३० ॥ पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र
पीलुवनान्युत। शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयैरावती तथा ॥ ३१ ॥
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठा वहिर्गिरेः। आरट्टा नाम ते
देशा नष्टधर्मा न तान् व्रजेत् ॥ ३२ ॥ व्रात्यानां दासमीयानां
वैदेहानामयज्वनाम्। न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणा-
स्तथा ॥ ३३ ॥ तेषां प्रनष्टधर्म्माणां वाहीकानामिति श्रुतिः।
ब्राह्मणेन तथा प्रोक्तं विदुषा साधुसंसदि ॥ ३४ ॥ काष्ठकुण्डेषु
वाहीका मृण्मयेषु च भुञ्जते। सक्तुवाट्यावलिप्तेषु श्वावलीढेषु
निर्घृणाः ॥ ३५ ॥ आविकञ्चौष्ट्रिकञ्चैव चीरं गार्द्दभमेव च।
तद्विकारांश्च वाहीकाः खादन्ति च पिबन्ति च ॥ ३६ ॥ पुत्र-
सङ्करिणो जाल्माः सर्वान्नचीरभोजनाः। आरट्टा नाम वाहीका
वर्ज्जनीया विपश्चिता ॥ ३७ ॥ हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो
ब्रवीमि ते। यदन्योऽप्युक्तवान् मह्यं ब्राह्मणः कुरुसंसदि ॥ ३८ ॥
युगन्धरे पयः पीत्वा प्रोष्य चाप्यच्युतस्थले। तद्वद्भूतिलये स्नात्वा
कथं स्वर्गं गमिष्यति ॥ ३९ ॥ पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य
पर्वतात्। आरट्टा नाम वाहीका न तेष्वार्य्योद्व्यहं वसेत् ॥ ४० ॥
वहिश्च नाम हीकश्च विपाशायां पिशाचकौ। तयोरपत्यं वाहीका
नैषा सृष्टिः प्रजापतेः। ते कथं विहितान् धर्मान् ज्ञास्यन्ते हीन-
योनयः ॥ ४१ ॥ कारस्करान्माहिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा।
कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्धर्मांश्च विवर्ज्जयेत् ॥ ४२ ॥ इति तीर्था-
नुसर्त्तारं राक्षसी काचिदब्रवीत्। एकरात्रशमी गेहे महोलूखल-
मेखला ॥ ४३ ॥ आरट्टा नाम ते देशा वाहीका नाम ते जनाः।
ब्राह्मणापसदा यत्र तुल्यकालाः प्रजापतेः ॥ ४४ ॥ वेदा न तेषां
वेद्यञ्च यज्ञं यजनमेव च। व्रात्यानां दासमीयानामन्नं देवा न

भुञ्जते ॥ ४५ ॥ प्रस्थला मद्रगान्धारा आरट्टा नामतः खशाः। वसातिसिन्धुसौवीरा इति प्रायो विकुत्सिताः ॥ ४६ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

कर्ण उवाच। हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते। उच्यमानं मया सम्यक् त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ १ ॥ ब्राह्मणः किल नो गेहमभ्यागच्छत् पुरातिथिः। आचारं तत्र संप्रेक्ष्य प्रीतो वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ मया हिमवतः शृङ्गमेकेनाध्युषितं चिरम्। दृष्टाश्च बहवो देशा नानाधर्मसमावृताः ॥ ३ ॥ न च केन च धर्मेण विरुध्यन्ते प्रजा इमाः। सर्वे हि तेऽब्रुवन् धर्मं यदुक्तं वेदपारगैः ॥ ४ ॥ अटता तु ततो देशान् नानाधर्मसमाकुलान्। आगच्छता महाराज वाहीकेषु निशामितम् ॥ ५ ॥ तत्र वै ब्राह्मणो भूत्वा ततो भवति क्षत्रियः। वैश्यः शूद्रश्च वाहीकस्ततो भवति नापितः ॥ ६ ॥ नापितश्च पुनर्भूत्वा ततो भवति ब्राह्मणः। द्विजो भूत्वा तु तत्रैव पुनर्दासोऽभिजायते ॥ ७ ॥ भवन्त्येककुले विप्राः प्रहृष्टाः कामचारिणः। गान्धारा मद्रकाश्चैव वाहीकाश्चाल्पचेतसः ॥ ८ ॥ एतन्मया श्रुतं तत्र धर्मसङ्करकारकम्। कृत्स्नामटित्वा पृथिवीं वाहिकेषु विपर्य्ययः ॥ ९ ॥ हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते। यदप्यन्योऽब्रवीद्वाक्यं वाहीकानाञ्च कुत्सितम् ॥ १० ॥ सती पुरा हृता काचिदारट्टात् किल दस्युभिः। अधर्मतश्चोपयाता सा तानभ्यशपत्ततः ॥ ११ ॥ बालां बन्धुमतीं यन्मामधर्मेणोपगच्छथ। तस्मान्नार्य्यो भविष्यन्ति बन्धक्यो वै कुलस्य वः ॥ १२ ॥ न चैवास्मात् प्रमोक्ष्यध्वं घोरात् पापान्नराधमाः। तस्मात्तेषां भागहरा भागिनेया न सूनवः ॥ १३ ॥ कुरवः सहपाञ्चालाः शाल्वा मत्स्याः सनैमिषाः। कोशलाः काश-

षोऽङ्गाश्च कालिङ्गा मागधास्तथा ॥ १४ ॥ चेदयश्च महाभागा धर्मं जानन्ति शाश्वतम् । नानादेशेषु सन्तश्च प्रायो वाह्यालयादृते ॥ १५ ॥ आमत्स्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेश्या आनैमिषाच्चेदयो ये विशिष्टाः । धर्मं पुराणमुपजीवन्ति सन्तो मद्रादृते पाञ्चनदांश्च जिह्मान् ॥ १६ ॥ एवं विद्वान् धर्मकथासु राजंस्तूष्णीभूतो जड़वच्छल्य भूयाः । त्वं तस्य गोप्ता च जनस्य राजा षड्भागहर्त्ता शुभदुष्कृतस्य ॥ १७ ॥ अथ वा दुष्कृतस्य त्वं हर्त्ता तेषामरक्षिता । रक्षिता पुण्यभाग्राजा प्रजानां त्वं त्वपुण्यभाक् ॥ १८ ॥ पूज्यमाने पुरा धर्मे सर्वदेशेषु शाश्वते । धर्मं पाञ्चनदं दृष्ट्वा धिगित्याह पितामहः ॥ १९ ॥ व्रात्यानां दासमीयानां कृतेऽप्यशुभकर्मणाम् । ब्रह्मणा निर्मिते धर्मे कस्तान् विक्रर्त्तुमर्हति ॥ २० ॥ इति पाञ्चनदं धर्ममवमेने पितामहः । स्वधर्मस्थेषु वर्णेषु सोऽप्येतान्नाभ्यपूजयत् ॥ २१ ॥ हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । कल्माषपादसरसि निमज्जन्राक्षसोऽब्रवीत् ॥ २२॥ क्षत्रियस्य मलं भैक्ष्यं ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् । मलं पृथिव्या वाहीकाः स्त्रीणां मद्रस्त्रियो मलम् ॥ २३ ॥ निमज्जमानमुद्धृत्य कश्चिद्राजा निशाचरम् । अपृच्छत्तेन चाख्यातं प्रोक्तवांस्तन्निबोध मे ॥ २४ ॥ मानुषाणां मलं म्लेच्छा म्लेच्छानामौष्ट्रिका मलम् । औष्ट्रीकाणां मलं षण्डाः षण्डानां राजयाजकाः ॥ २५ ॥ राजयाजकयाज्यानां मद्रकाणाञ्च यन्मलम् । तद्भवेद्वै तव मलं यद्यस्मांस्त्वं न मुञ्चसि ॥ २६ ॥ इति रक्षोपसृष्टेषु विषवीर्य्यहतेषु च । राक्षसं भेषजं प्रोक्तं संसिद्धवचनोत्तरम् ॥ २७ ॥ ब्राह्मं पाञ्चालाः कौरवेयास्तु धर्मं सत्यं मत्स्याः शूरसेनाश्च यज्ञम् । प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्याः स्तेना वाहीकाः सङ्करा वै सुराष्ट्राः ॥ २८ ॥ कृतघ्नता परवित्तापहारो मद्यपानं गुरुदारावमर्दः । वाक्पारुष्यं गोवधो रात्रिचर्य्या बहिर्गेहं परवस्त्रोपभोगः । येषां धर्मस्तान्

प्रति नास्त्यधर्मो ह्यारट्टकान् पाञ्चनदान् धिगस्तु ॥ २९ ॥ आपाञ्चालेभ्यः कुरवो नैमिषाश्च मत्स्याश्चैतेऽप्यथ जानन्ति धर्मम् । अथोदीच्याश्चाङ्गका मागधाश्च शिष्टान् धर्मानुपजीवन्ति वृद्धाः ॥३०॥ प्राचीं दिशं श्रिता देवा जातवेदःपुरोगमाः । दक्षिणां पितरो गुप्तां यमेन शुभकर्मणा ॥ ३१ ॥ प्रतीचीं वरुणः पाति पालयानः सुरान् बली । उदीचीं भगवान् सोमो ब्राह्मणैः सह रक्षति ॥३२॥ तथा रक्षःपिशाचाश्च हिमवन्तं नगोत्तमम् । गुह्यकाश्च महाराज पर्वतं गन्धमादनम् । ध्रुवः सर्वाणि भूतानि विष्णुः पाति जनार्द्दनः ॥ ३३ ॥ इङ्गितज्ञाश्च मगधाः प्रेक्षितज्ञाश्च कोशलाः । अर्द्धोक्ताः कुरुपाञ्चालाः शाल्वाः कृत्स्नानुशासनाः ॥ ३४ ॥ पार्वतीयाश्च विषमा यथैव शिवयस्तथा । सर्वज्ञा यवना राजन् शूराश्चैव विशेषतः ॥ ३५ ॥ म्लेच्छाः स्वसंज्ञानियता नानुक्ता इतरे जनाः । प्रतिवद्धास्तु वाहीका न च केचन मद्रकाः । स त्वमेतादृशः शल्य नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ पृथिव्यां सर्वदेशानां मद्रको मलमुच्यते । तथा स्त्रीणाञ्च सर्वासां मद्रिका मलमुच्यते ॥ ३७ ॥ सीधोः पानं गुरुतल्पावमर्द्दो भ्रूणहत्या परवित्तापहारः । येषां धर्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्म आरट्टकान् पाञ्चनदान् धिगस्तु ॥ ३८ ॥ एतज्ज्ञात्वा जोषमास्स्व प्रतीपं मा स्म वै कृथाः । मा त्वां पूर्वमहं हत्वा हनिष्ये केशवार्जुनौ ॥ ३९ ॥

शल्य उवाच । आतुराणां परित्यागः सदारसुतविक्रयः । अङ्गेषु वर्त्तते कर्ण येषामधिपतिर्भवान् ॥ ४० ॥ रथातिरथसङ्ख्यायां यत्त्वां भीष्मस्तदाब्रवीत् । तान् विदित्वात्मनो दोषान्निर्मन्युर्भव मा क्रुधः ॥ ४१ ॥ सर्वत्र ब्राह्मणाः सन्ति क्षत्रियाः सन्ति सर्वतः । वैश्याः शूद्रास्तथा कर्ण स्त्रियः साध्व्यश्च सुव्रताः ॥ ४२ ॥ रमन्ते चोपहासेन पुरुषाः पुरुषैः सह । अन्योऽन्यमतितक्षन्तो देशे देशे समैथुनाः ॥ ४३ ॥ परवाच्येषु निपुणः सर्वो भवति सर्वदा ।

आत्मवाच्यं न जानीते जानन्नपि च मुह्यति ॥ ४४ ॥ सर्वत्र सन्ति राजानः स्वं स्वं धर्ममनुव्रताः । दुर्मनुष्यान्निगृह्णन्ति सन्ति सर्वत्र धार्मिकाः ॥ ४५ ॥ न कर्ण देशसामान्यात् सर्वः पापं निषेवते । यादृशाः स्वस्वभावेन देवा अपि न तादृशाः ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच । ततो दुर्य्योधनो राजा कर्णशल्याववारयत् । सखिभावेन राधेयं शल्यं स्वाजन्यकेन च ॥ ४७ ॥ ततो निवारितः कर्णो धार्त्तराष्ट्रेण मारिष । कर्णोऽपि नोत्तरं प्राह शल्योऽप्यभिमुखः परान् ॥४८॥ ततः प्रहस्य राधेयः पुनर्याहीत्यचोदयत् ॥४९॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

सञ्जय उवाच । ततः परानीकसहं व्यूहमप्रतिमं कृतम् । समीक्ष्य कर्णः पार्थानां धृष्टद्युम्नाभिरक्षितम् ॥ १ ॥ प्रययौ रथघोषेण सिंहनादरवेण च । वादित्राणाञ्च निनदैः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ २ ॥ वेपमान इव क्रोधाद्युद्धशौण्डः परन्तपः । प्रतिव्यूह्य महातेजा यथावद्भरतर्षभ ॥ ३ ॥ व्यधमत् पाण्डवीं सेनामासुरीं मघवानिव । युधिष्ठिरञ्चाभ्यहनदपसव्यञ्चकार ह ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं सञ्जय राधेयः प्रत्यव्यूहत पाण्डवान् । धृष्टद्युम्नमुखान् सर्वान् भीमसेनाभिरक्षितान् । सर्वानेव महेष्वासानजय्यानमरैरपि ॥ ५ ॥ के च पक्षौ प्रपक्षौ वा मम सैन्यस्य सञ्जय । प्रविभज्य यथान्यायं कथं वा समवस्थिताः ॥ ६ ॥ कथं पाण्डुसुताश्चापि प्रत्यव्यूहन्त मामकान् । कथञ्चैव महद्युद्धं प्रावर्त्तत सुदारुणम् ॥ ७ ॥ क्व च वीभत्सुरभवत् यत् कर्णोऽयाद्युधिष्ठिरम् । को ह्यर्जुनस्य सान्निध्ये शक्तोऽभ्येतुं युधिष्ठिरम् ॥ ८ ॥ सर्वभूतानि यो ह्येकः खाण्डवे जितवान् पुरा । कस्तमन्यस्तु राधेयात् प्रतियुध्येज्जिजीविषुः ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच। शृणु व्यूहस्य रचनामर्जुनश्च यथागतः।
परिवार्य्य नृपं स्वं स्वं संग्रामश्चाभवद्यथा ॥ १० ॥ कृपः शारद्वतो
राजन्मागधाश्च तरस्विनः। सात्वतः कृतवर्मा च दक्षिणं पक्ष-
माश्रिताः ॥ ११ ॥ तेषां प्रपक्षौ शकुनिरुलूकश्च महारथः।
सादिभिर्विमलप्रासैस्तवानीकमरक्षताम् ॥ १२ ॥ गान्धारिभिरसं-
भ्रान्तैः पार्वतीयैश्च दुर्ज्जयैः। शलभानामिव व्रातैः पिशाचैरिव
दुर्दृशैः ॥ १३ ॥ चतुर्स्त्रिंशत्सहस्राणि रथानामनिवर्त्तिनाम्।
संशप्तका युद्धशौण्डा वामं पार्श्वमपालयन्। समन्वितास्तव सुतैः
कृष्णार्ज्जुनजिघांसवः ॥ १४ ॥ तेषां प्रपक्षाः काम्बोजाः शकाश्च
यवनैः सह। निदेशात् सूतपुत्रस्य सरथाः शाश्वपत्तयः। आह्व-
यन्तोऽर्जुनं तस्थुः केशवञ्च महाबलम् ॥ १५ ॥ मध्ये सेनामुखे
कर्णो व्यवातिष्ठत दंशितः। चित्रवर्माङ्गदः स्रग्वी पालयन् वाहिनी-
मुखम् ॥ १६ ॥ रक्ष्यमाणः सुसंरब्धैः पुत्रैः शस्त्रभृतां वरः।
वाहिनीप्रमुखे वीरः संप्रकर्षन्नशोभत ॥ १७ ॥ अभ्यवर्त्तन्महाबाहुः-
श्चन्द्रवैश्वानरप्रभः। महाद्विपस्कन्धगतः पिङ्गाक्षः प्रियदर्शनः ॥१८॥
दुःशासनो वृतः सैन्यैः स्थितो व्यूहस्य पृष्ठतः। तमन्वयान्महा-
राज स्वयं दुर्य्योधनो नृपः। चित्राश्वैश्चित्रसन्नाहैः सोदर्य्यैरभि-
रक्षितः ॥ १९ ॥ रक्ष्यमाणो महावीर्य्यैः सहितैर्मद्रकेकयैः।
अशोभत महाराज देवैरिव शतक्रतुः ॥ २० ॥ अश्वत्थामा कुरू-
णाञ्च ये प्रवीरा महारथाः। नित्यमत्ताश्च मातङ्गाः शूरैर्म्लेच्छैः
समन्विताः। अन्वयुस्तद्रथानीकं क्षरन्त इव तोयदाः ॥ २१ ॥ ते
ध्वजैर्वैजयन्तीभिर्ज्वलद्भिः परमायुधैः। सादिभिश्चास्थिता रेजु-
र्द्रुमवन्त इवाचलाः ॥ २२ ॥ तेषां पदातिनागानां पादरक्षाः
सहस्रशः। पट्टिशासिधराः शूरा बभूवुरनिवर्त्तिनः ॥ २३ ॥
सादिभिस्यन्दनैर्नागैरधिकं समलंकृतैः। स व्यूहराजो विबभौ
देवासुरचमूपमः ॥ २४ ॥ वार्हस्पत्यः सुविहितो नायकेन विप-

श्रिता। नृत्यतीव महाव्यूहः परेषां भयमादधत् ॥ २५ ॥ तस्य पक्षप्रपक्षेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः। पत्त्यश्वरथमातङ्गाः प्रावृषीव बलाहकाः ॥ २६ ॥ ततः सेनामुखे कर्णं दृष्ट्वा राजा युधिष्ठिरः। धनञ्जयममित्रघ्नमेकवीरमुवाच ह ॥ २७ ॥ पश्यार्जुन महाव्यूहं कर्णेन विहितं रणे। युक्तं पक्षैः प्रपक्षैश्च परानीकं प्रकाशते ॥ २८ ॥ तदेतद्वै समालोक्य प्रत्यमित्रं महाबलम्। यथा नाभिभवत्यस्मांस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २९ ॥ एवमुक्तोऽर्जुनो राज्ञा प्राञ्जलिर्नृपमब्रवीत्। यथा भवानाह तथा तत् सर्वं न तदन्यथा ॥ ३० ॥ यस्त्वस्य विहितो घातस्तं करिष्यामि भारत। प्रधानवध एवास्य विनाशस्तं करोम्यहम् ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। तस्मात्त्वमेव राधेयं भीमसेनः सुयोधनम्। वृषसेनञ्च नकुलः सहदेवोऽपि सौबलम् ॥ ३२ ॥ दुःशासनं शतानीको हार्द्दिक्यं शिनिपुङ्गवः। पाण्ड्यो द्रोणसुतं यातु स्वयं योत्स्याम्यहं कृपम् ॥ ३३ ॥ द्रौपदेया धार्त्तराष्ट्रान् शिष्टान् सह शिखण्डिना। ते ते च तांस्तान् सहितानस्माकं घ्नन्तु मामकाः ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच। इत्युक्तो धर्मराजेन तथेत्युक्त्वा धनञ्जयः। व्यादिदेश स्वसैन्यानि स्वयञ्चागाच्चमूमुखम् ॥ ३५ ॥ अग्निर्वैश्वानरः पूर्वो ब्रह्मेशः सम्मितां गतः। तस्माद्यः प्रथमो जातस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मेशानेन्द्रवरुणान् क्रमशो योऽवहत् पुरा। तमाद्यं रथमास्थाय प्रयातौ केशवार्जुनौ ॥ ३७ ॥ अथ तं रथमायान्तं दृष्ट्वा चाद्भुतदर्शनम्। उवाचाधिरथिं शल्यः पुनस्तं युद्धदुर्मदम् ॥ ३८ ॥ अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः कृष्णसारथिः। दुर्वारः सर्वसैन्यानां विपाकः कर्मणामिव। निघ्नन्नमित्रान् कौन्तेयो यं कर्ण परिपृच्छसि ॥ ३९ ॥ श्रूयते तुमुलः शब्दो यथा मेघस्वनो महान्। ध्रुवमेतौ महात्मानौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ४० ॥ एष रेणुः समुद्भूतो दिवमावृत्य तिष्ठति। चक्रनेमिप्रणुन्नेव कम्पते

कर्ण मेदिनी ॥ ४१ ॥ प्रवात्येष महावायुरभितस्तव वाहिनीम् ।
क्रव्यादा व्याहरन्त्येते मृगाः क्रन्दन्ति भैरवम् ॥ ४२ ॥ पश्य कर्ण
महाघोरं भयदं लोमहर्षणम् । कवन्धं मेघसङ्काशं भानुमावृत्य
संस्थितम् ॥ ४३ ॥ पश्य यूथैर्बहुविधैर्मृगाणां सर्वतो दिशम् ।
बलिभिः कर्ण शार्दूलैरादित्योऽभिनिरीक्ष्यते ॥ ४४ ॥ पश्य कङ्कांश्च
गृध्रांश्च समवेतान् सहस्रशः । स्थितानभिमुखान् घोरानन्योऽन्य-
मभिभाषतः ॥ ४५ ॥ रञ्जिताश्चामरा युक्तास्तव कर्ण महारथे ।
प्रदराः प्रचलन्त्येते ध्वजश्चैव प्रकम्पते ॥ ४६ ॥ सवेपथून् हयान्
पश्य महाकायान्महाजवान् । प्लवमानान् दर्शनीयानाकाशे गरु-
ड़ानिव ॥ ४७ ॥ ध्रुवमेषु निमित्तेषु भूमिमाश्रित्य पार्थिवाः ।
स्वप्स्यन्ति निहताः कर्ण शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४८ ॥ शङ्खानां
तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षणः । आनकानाञ्च राधेय मृदङ्गा-
नाञ्च सर्वशः ॥ ४९ ॥ वाणशब्दान् बहुविधान् नराश्वरथनिस्व-
नान् । ज्यातलत्रेषु शब्दांश्च शृणु कर्ण महात्मनाम् ॥ ५० ॥ हेम-
रूप्यप्रसृष्टानां वाससां शिल्पनिर्मिताः । नानावर्णा रथे भान्ति
श्वसनेन प्रकम्पिताः ॥ ५१ ॥ सहेमचन्द्रताराकाः पताकाः किङ्किणी-
युताः । पश्य कर्णार्जुनस्यैताः सौदामिन्य इवाम्बुदे ॥ ५२ ॥
ध्वजाः कणकणायन्ते वातेनाभिसमीरिताः । विभ्राजन्ति रणे कर्ण
विमाने देवता यथा । सपताका रथाश्चैते पाञ्चालानां महात्मनाम्
॥ ५३ ॥ पश्य कुन्तीसुतं वीरं वीभत्सुमपराजितम् । प्रधर्षयितु-
मायान्तं कपिप्रवरकेतनम् ॥ ५४ ॥ एष ध्वजाग्रे पार्थस्य प्रेक्ष-
णीयः समन्ततः । दृश्यते वानरो भीमो द्विषतां मन्युवर्द्धन ॥ ५५ ॥
एतच्चक्रं गदा शार्ङ्गं शङ्खं कृष्णस्य धीमतः । अत्यर्थं भ्राजते कृष्णे
कौस्तुभस्तु मणिस्ततः ॥ ५६ ॥ एष शार्ङ्गगदापाणिर्वासुदेवोऽति-
वीर्य्यवान् । वाहयन्नेति तुरगान् पाण्डरान् वातरंहसः ॥ ५७ ॥
एतत् कूजति गाण्डीवं विकृष्टं सव्यसाचिना । एते हस्तवता मुक्ता

शन्त्यमित्रान् शिताः शराः ॥ ५८ ॥ विशालायतताम्राक्षैः पूर्ण-
चन्द्रनिभाननैः । एषा भूः कीर्य्यते राज्ञां शिरोभिरपलायिनाम्
॥ ५९ ॥ एते परिघसङ्काशाः पुष्पगन्धानुलेपनाः । उद्यतायुध-
शौण्डानां पात्यन्ते सायुधा भुजाः ॥ ६० ॥ निरस्तनेत्रजिह्वान्त्रा
वाजिनः सह सादिभिः । पतिताः पात्यमानाश्च क्षितौ क्षीणाश्च
शेरते ॥ ६१ ॥ एते पर्व्वतशृङ्गाणां तुल्यरूपा हता द्विपाः । सं-
छिन्नभिन्नाः पार्थेन प्रपतन्त्यद्रयो यथा ॥ ६२ ॥ गन्धर्व्वनगराकारा
रथा हतनरेश्वराः । विमानानीव पुण्यान्ते स्वर्गिणां निपतन्त्यमी
॥ ६३ ॥ व्याकुलीकृतमत्यर्थं पश्य सैन्यं किरीटिना । नानामृग-
सहस्राणां यूथं केशरिणा यथा ॥ ६४ ॥ घ्नन्त्येते पार्थिवान् वीराः
पाण्डवाः समभिद्रुताः । नागाश्वरथपत्त्योघांस्तावकान् समभि-
घ्नतः ॥ ६५ ॥ एष सूर्य्य इवाम्भोदैश्छन्नः पार्थो न दृश्यते ।
ध्वजाग्रं दृश्यते तस्य ज्याशब्दश्चापि श्रूयते ॥ ६६ ॥ अद्य द्रष्टासि
तं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् । निघ्नन्तं शात्रवान् सङ्ख्ये यं
कर्ण परिपृच्छसि ॥ ६७ ॥ अद्य तौ पुरुषव्याघ्रौ लोहिताक्षौ
परन्तपौ । वासुदेवार्जुनौ कर्ण द्रष्टास्येकरथे स्थितौ ॥ ६८ ॥
सारथिर्यस्य वार्ष्णेयो गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् । तञ्चेद्धन्तासि
राधेय त्वन्नो राजा भविष्यसि ॥ ६९ ॥ एष संशप्तकाहूतस्तानेवा-
भिमुखो गतः । करोति कदनञ्चैषां संग्रामे द्विषतां बली ॥ ७० ॥
इति ब्रुवाणं मद्रेशं कर्णः प्राहातिमन्युवान् । पश्य संशप्तकैः
क्रुद्धैः सर्व्वतः समभिद्रुतः ॥ ७१ ॥ एष सूर्य्य इवाम्भोदैश्छन्नः
पार्थो न दृश्यते । एतदन्तोऽर्जुनः शल्य निमग्नो योधसागरे ॥७२॥

शल्य उवाच । वरुणं कोऽम्भसा हन्यादिन्धनेन च पावकम् ।
कोऽनिलं वा निगृह्णीयात् पिबेद्वा को महार्णवम् ॥ ७३ ॥ ईदृग्रूप-
महं मन्ये पार्थस्य युधि निग्रहम् । न हि शक्योऽर्जुनो जेतुं युधि
सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ ७४ ॥ अथ वा परितोषस्ते वाचोक्त्वा सुमना

भव। न स शक्यो युधा जेतुमन्यं कुरु मनोरथम् ॥ ७५ ॥
बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत् क्रुद्ध इमाः प्रजाः। पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्
योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ७६ ॥ पश्य कुन्तीसुतं वीरं भीममक्लिष्ट-
कारिणम्। प्रभासन्तं महाबाहुं स्थितं मेरुमिवापरम् ॥ ७७ ॥
अमर्षी नित्यसंरब्धश्चिरवैरमनुस्मरन्। एष भीमो जयप्रेप्सुर्युधि
तिष्ठति वीर्य्यवान् ॥ ७८ ॥ एष धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः। तिष्ठत्यसुकरः संख्ये परैः परपुरञ्जयः ॥ ७९ ॥ एतौ
च पुरुषव्याघ्रावश्विनाविव सोदरौ। नकुलः सहदेवश्च तिष्ठतो
युधि दुर्ज्जयौ ॥ ८० ॥ दृश्यन्त एते कार्ष्णेयाः पञ्च पञ्चाचला इव।
व्यवस्थिता योद्धुकामाः सर्व्वेऽर्जुनसमा युधि ॥ ८१ ॥ एते द्रुपद-
पुत्राश्च धृष्टद्युम्नपुरोगमाः। स्फीताः सत्यजितो वीरास्तिष्ठन्ति
परमौजसः ॥ ८२ ॥ असाविन्द्र इवासह्यः सात्यकिः सात्वतां वरः।
युयुत्सुरुपयात्यस्मान् क्रुद्धान्तकसमः पुरः ॥ ८३ ॥ इति संवदतो-
रेव तयोः पुरुषसिंहयोः। ते सेने समसज्जेतां गङ्गायमुनवद्भृ-
भृशम् ॥ ८४ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। तथा व्यूढेष्वनीकेषु संसक्तेषु च सञ्जय। संशप्तकान् कथं पार्थो गतः कर्णश्च पाण्डवान् ॥ १ ॥ एतद्विस्तरशो युद्धं प्रब्रूहि कुशलो ह्यसि। न हि तृप्यामि वीराणां शृण्वानो विक्रमान्रणे ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। तथास्थितमवज्ञाय प्रत्यमित्रबलं महत्। अव्यूहतार्जुनो व्यूहं पुत्रस्य तव दुर्नये ॥ ३ ॥ तत् सादिनाग-कलिलं पदातिरथसंकुलम्। धृष्टद्युम्नमुखं व्यूढमशोभत मह-द्वलम् ॥ ४ ॥ पारावतसवर्णाश्वश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः। पार्षतः

अवभौ धन्वी कालो विग्रहवानिव ॥ ५ ॥ पार्श्वतन्तु भितस्तस्थु-
र्द्रौपदेया युयुत्सवः। दिव्यवर्मायुधधराः शार्दूलसमविक्रमाः।
सानुगा दीप्तवपुषश्चन्द्रं तारागणा इव ॥ ६ ॥ अथ व्यूढ़ेष्वनीकेषु
प्रेच्य संशप्तकान्रणे। क्रुद्धोऽर्जुनोऽभिदुद्राव व्याक्षिपन् गाण्डिवं
धनुः ॥ ७ ॥ अथ संशप्तकाः पार्थमभ्यधावन् बधैषिणः। विजये
धृतसङ्कल्पा मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ८ ॥ तन्नराश्वौघबहुलं मत्त-
नागरथाकुलम्। पत्तिमच्छूरवीरौघं द्रुतमर्जुनमार्द्दयत् ॥ ९ ॥
स संप्रहारस्तुमुलस्तेषामासीत् किरीटिना। तस्यैव नः श्रुतो
याहङ्निवातकवचैः सह ॥ १० ॥ रथानश्वान् ध्वजान्नागान् पत्ती-
न्रणगतानपि। इषून् धनूंषि खड़्गांश्च चक्राणि च परश्वधान्
॥ ११ ॥ सायुधानुद्यतान् बाहून् विविधान्यायुधानि च। चिच्छेद
द्विषतां पार्थः शिरांसि च सहस्रशः ॥ १२ ॥ तस्मिन् सैन्यमहावर्त्ते
पातालतलसन्निभे। निमग्नं तं रथं मत्वा नेदुः संशप्तकास्तदा
॥ १३ ॥ स पुरस्तादरीन् हत्वा पुनरुत्तरतोऽवधीत्। दक्षिणेन
च पश्चाच्च क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ १४ ॥ अथ पाञ्चालचेदीनां सृञ्ज-
यानाञ्च मारिष। त्वदीयैः सह संग्राम आसीत् परमदारुणः
॥ १५ ॥ कृपश्च कृतवर्मा च शकुनिश्चापि सौबलः। हृष्टसेनाः
सुसंरब्धा रथानीकप्रहारिणः ॥ १६ ॥ कोशलैः काशिमत्स्यैश्च
कारुषैः कैकयैरपि। शूरसेनैः शूरवरैर्युयुधुर्युद्धदुर्मदाः ॥ १७ ॥
तेषामन्तकरं युद्धं देहपाप्मासुनाशनम्। चत्रविट्शूद्रवीराणां
धर्म्यं स्वर्ग्यं यशस्करम् ॥ १८ ॥ दुर्य्योधनोऽथ सहितो भ्रातृभि-
र्भरतर्षभ। गुप्तः कुरुप्रवीरैश्च मद्राणाञ्च महारथैः ॥ १९ ॥
पाण्डवैः सह पाञ्चालैश्चेदिभिः सात्यकेन च। युध्यमानं रणे कर्णं
कुरुवीरोऽभ्यपालयत् ॥ २० ॥ कर्णोऽपि निशितैर्बाणैर्विनिहत्य
महाचमूम्। प्रमद्य च रथश्रेष्ठान् युधिष्ठिरमपीड़यत् ॥ २१ ॥
विवर्मायुधदेहासून् कृत्वा शत्रून् सहस्रशः। युक्ता स्व॰ धर्माभ्याश्च

खेभ्यो मुदसृदावहत् ॥ २२ ॥ एवं मारिष संग्रामो नरवाजिरथ-क्षयः। कुरूणां सृञ्जयानाञ्च देवासुरसमोऽभवत् ॥ २३ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। यत्तत् प्रविश्य पार्थानां सैन्यं कुर्वन् जन-क्षयम्। कर्णो राजानमभ्यर्च्छत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १ ॥ के च प्रवीराः पार्थानां युधि कर्णमवारयन्। कांश्च प्रमथ्याधिरथिर्युधि-ष्ठिरमपीड़यत् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। धृष्टद्युम्नमुखान् पार्थान् दृष्ट्वा कर्णो व्यव-स्थितान्। समभ्यधावत्त्वरितः पाञ्चालान् शत्रुकर्षणः ॥ ३ ॥ तं तूर्णमभिधावन्तं पाञ्चाला जितकाशिनः। प्रत्युद्ययुर्महात्मानं हंसा इव महार्णवम् ॥ ४ ॥ ततः शङ्खसहस्राणां निस्वनो हृदयङ्गमः। प्रादुरासीदुभयतो भेरीशब्दश्च दारुणः ॥ ५ ॥ नानावादित्रनादश्च द्विपाश्वरथनिस्वनः। सिंहनादश्च वीराणामभवद्दारुणस्तदा ॥ ६ ॥ साद्रिद्रुमार्णवा भूमिः सवाताम्बुदमम्बरम्। सार्केन्दुग्रहनक्षत्रा द्यौश्च व्यक्तं विघूर्णिता ॥ ७ ॥ इति भूतानि तं शब्दं मेनिरे ते च विव्यथुः। यानि चाप्यल्पसत्त्वानि प्रायस्तानि मृतानि च ॥ ८॥ अथ कर्णो भृशं क्रुद्धः शीघ्रमस्त्रमुदीरयन्। जघान पाण्डवीं सेनामासुरीं मघवानिव ॥ ९ ॥ स पाण्डवबलं कर्णः प्रविश्य विसृजन् शरान्। प्रभद्रकाणां प्रवरानहनत् सप्तसप्ततिम् ॥ १० ॥ ततः सुपुङ्खैर्निशितै रथश्रेष्ठो रथेषुभिः। अवधीत् पञ्चविंशत्या पाञ्चालान् पञ्चविंशतिम् ॥ ११ ॥ सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैः परकायविदा-रणैः। चेदिकानवधीद्वीरः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १२ ॥ तं तथा समरे कर्म कुर्वाणमतिमानुषम्। परिवव्रुर्महाराज पाञ्चालानां रथव्रजाः ॥ १३ ॥ ततः सन्धाय विशिखान् पञ्च भारत दुःसहान्।

पाञ्चालानवधीत् पञ्च कर्णो वैकर्त्तनो वृषः ॥ १४ ॥ भानुदेवं चित्र-
सेनं सेनाविन्दुञ्च भारत। तपनं शूरसेनञ्च पाञ्चालानहनद्रणे
॥ १५ ॥ पाञ्चालेषु च शूरेषु बध्यमानेषु सायकैः। हाहाकारो
महानासीत् पाञ्चालानां महाहवे ॥ १६ ॥ परिवव्रुर्महाराज
पाञ्चालानां रथा दश। पुनरेव च तान् कर्णो जघानाशु पत-
त्रिभिः ॥ १७ ॥ चक्ररक्षौ तु कर्णस्य पुत्रौ मारिष दुर्ज्जयौ।
सुषेणः सत्यसेनश्च त्यक्त्वा प्राणानयुध्यताम् ॥ १८ ॥ पृष्ठगोप्ता तु
कर्णस्य ज्येष्ठः पुत्रो महारथः। वृषसेनः स्वयं कर्णं पृष्ठतः पर्य्य-
पालयत् ॥ १९ ॥ धृष्टद्युम्नः सात्यकिश्च द्रौपदेया वृकोदराः।
जनमेजयः शिखण्डी च प्रवीराश्च प्रभद्रकाः ॥ २० ॥ चेदिकैकय-
पाञ्चाला यमौ मत्स्याश्च दंशिताः। समभ्यधावन्राधेयं जिघांसन्तः
प्रहारिणम् ॥ २१ ॥ त एनं विविधैः शस्त्रैः शरधाराभिरेव च।
अभ्यवर्षन् विमर्द्दन्तं प्रावृषीवाम्बुदा गिरिम् ॥ २२ ॥ पितरन्तु
परीप्सन्तः कर्णपुत्राः प्रहारिणः। त्वदीयाश्चापरे राजन् वीरा
वीरानवारयन् ॥ २३ ॥ सुषेणो भीमसेनस्य छित्त्वा भल्लेन कार्मु-
कम्। नाराचैः सप्तभिर्विद्ध्वा हृदि भीमं ननाद ह ॥ २४ ॥
अथान्यद्धनुरादाय सुदृढं भीमविक्रमः। सज्यं वृकोदरः कृत्वा
सुषेणस्याच्छिनद्धनुः ॥ २५ ॥ विव्याध चैनं दशभिः क्रुद्धो नृत्य-
न्निवेषुभिः। कर्णञ्च तूर्णं विव्याध सप्तत्या निशितैः शरैः ॥ २६ ॥
भानुसेनञ्च दशभिः साश्वसूतायुधध्वजम्। पश्यतां सुहृदां मध्ये
कर्णपुत्रमपातयत् ॥ २७ ॥ क्षुरप्रणुन्नं तत्तस्य शिरश्चन्द्रनिभा-
ननम्। शुभदर्शनमेवासीन्नालभ्रष्टमिवाम्बुजम् ॥ २८ ॥ हत्वा
कर्णसुतं भीमस्तावकान् पुनरार्द्दयत्। कृपहार्द्दिक्ययोश्छित्त्वा
चापौ तावप्यथार्द्दयत् ॥ २९ ॥ दुःशासनं त्रिभिर्विद्ध्वा शकुनिं
षड्भिरायसैः। उलूकञ्च पतत्रिञ्च चकार विरथावुभौ ॥ ३० ॥
हा सुषेण हतोऽसीति ब्रुवन्नादत्त सायकम्। तमस्य कर्णश्च्छिच्छेद

त्रिभिश्चैनमताड़यत् ॥ ३१ ॥ अथान्यं परिजग्राह सुपर्वाणं सुतेजनम्। सुषेणायास्त्रजङ्घोमस्तमप्यस्याच्छिनद्वृषः ॥ ३२ ॥ पुनः कर्णस्त्रिसप्तत्या भीमसेनमथेषुभिः। पुत्रं परीप्सन् विव्याध क्रूरं क्रूरैर्जिघांसया ॥ ३३ ॥ सुषेणस्तु धनुर्गृह्य भारसाधनमुत्तमम्। नकुलं पञ्चभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ३४ ॥ नकुलस्तन्तु विंशत्या विद्धा भारसहैर्दृढैः। ननाद बलवन्नादं कर्णस्य भयमादधत् ॥ ३५ ॥ तं सुषेणो महाराज विद्धा दशभिराशुगैः। चिच्छेद च धनुः शीघ्रं चुरप्रेण महारथः ॥ ३६ ॥ अथान्यद्धनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः। सुषेणं नवभिर्बाणैर्वारयामास संयुगे ॥ ३७ ॥ स तु बाणैर्दिशो राजन्नाच्छाद्य परवीरहा। आजघ्ने सारथिञ्चास्य सुषेणञ्च ततस्त्रिभिः। चिच्छेद चास्य सुदृढं धनुर्भल्लैस्त्रिभिस्त्रिधा ॥ ३८ ॥ अथान्यद्धनुरादाय सुषेणः क्रोधमूर्च्छितः। अविध्यन्नकुलं षष्ट्या सहदेवञ्च सप्तभिः ॥ ३९ ॥ तद्युद्धं सुमहद्घोरमासीद्देवासुरोपमम्। निघ्नतां सायकैस्तूर्णमन्योऽन्यस्य वधं प्रति ॥ ४० ॥ सात्यकिर्वृषसेनस्य सूतं हत्वा त्रिभिः शरैः। धनुश्चिच्छेद भल्लेन जघानाश्वांश्च सप्तभिः ॥ ४१ ॥ ध्वजमेकेषुणोन्मथ्य त्रिभिस्तं हृद्यताड़यत्। अथावसन्नः स रथे मुहूर्त्तात् पुनरुत्थितः ॥ ४२ ॥ स रणे युयुधानेन विसूताश्वरथध्वजः। कृतो जिघांसुः शैनेयं खड्गचर्मधृगभ्ययात् ॥ ४३ ॥ तस्य चाप्लवतः शीघ्रं वृषसेनस्य सात्यकिः। वराहकर्णैर्दशभिरविध्यदसिचर्मणी ॥ ४४ ॥ दुःशासनस्तु तं दृष्ट्वा विरथं व्यायुधं कृतम्। आरोप्य स्वरथं तूर्णमपोवाह रथान्तरम् ॥ ४५ ॥ अथान्यं रथमास्थाय वृषसेनो महारथः। द्रौपदेयांस्त्रिसप्तत्या युयुधानञ्च पञ्चभिः ॥४६॥ भीमसेनं चतुःषष्ट्या सहदेवञ्च पञ्चभिः। नकुलं त्रिंशता बाणैः शतानीकञ्च सप्तभिः ॥ ४७ ॥ शिखण्डिनञ्च दशभिर्धर्मराजं शतेन च। एतांश्चान्यांश्च राजेन्द्र प्रवीरान् जयगृद्धिनः ॥ ४८ ॥ अभ्य-

र्द्दियन्महेष्वासः कर्णपुत्रो विशाम्पते। कर्णस्य युधि दुर्द्धर्षस्ततः
पृष्ठमपालयत् ॥ ४९ ॥ दुःशासनञ्च शैनेयो नवैर्नवभिरायसैः।
विसूताश्वरथं कृत्वा ललाटे त्रिभिरार्पयत् ॥ ५० ॥ स त्वन्यं रथ-
मास्थाय विधिवत् कल्पितं पुनः। युयुधे पाण्डवैः सार्द्धं कर्ण-
स्याप्याययन् बलम् ॥ ५१ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततः कर्णमविध्यद्दशभिः
शरैः। द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या युयुधानस्तु सप्तभिः ॥ ५२ ॥ भीम-
सेनश्चतुःषष्ट्या सहदेवश्च सप्तभिः। नकुलस्त्रिंशता बाणैः शता-
नीकश्च सप्तभिः। शिखण्डी दशभिर्वीरो धर्मराजः शतेन च ॥५३॥
एते चान्ये च राजेन्द्र प्रवीरा जयगृद्धिनः। अभ्यर्द्दयन्महेष्वासं
सूतपुत्रं महामृधे ॥ ५४ ॥ तान् सूतपुत्रो विशिखैर्द्दशभिर्द्दशभिः
शरैः। रथेनानुचरन् वीरः प्रत्यविध्यदरिन्दमः ॥ ५५ ॥ तत्रास्त्र-
वीर्य्यं कर्णस्य लाघवञ्च महात्मनः। अपश्याम महाराज तद-
द्भुतमिवाभवत् ॥ ५६ ॥ न ह्याददानं ददृशुः सन्दधानञ्च साय-
कान्। विमुञ्चन्तञ्च संरम्भाद्ददृशुस्ते हतानरीन् ॥ ५७ ॥ द्यौ-
र्वियद्भूर्द्दिशश्चैव प्रपूर्णा निशितैः शरैः। अरुणाभ्रावृताकारं
तस्मिन्देशे बभौ वियत् ॥ ५८ ॥ नृत्यन्निव हि राधेयश्चापहस्तः
प्रतापवान्। यैर्विद्धः प्रत्यविध्यत्तानेकैकं त्रिगुणैः शरैः ॥ ५९ ॥
दशभिर्द्दशभिश्चैनान् पुनर्विद्ध्वा ननाद च। साश्वसूतरथच्छत्रा-
स्ततस्ते विवरं ददुः ॥ ६० ॥ तान् प्रमृद्य महेष्वासान्राधेयः शर-
वृष्टिभिः। राजानीकमसंबाधं प्राविशच्छत्रुकर्षणः ॥ ६१ ॥ स
रथांस्त्रिंशतं हत्वा चेदीनामनिवर्त्तिनाम्। राधेयो निशितैर्वाणै-
स्ततोऽभ्यर्च्छद्युधिष्ठिरम् ॥ ६२ ॥ ततस्ते पाण्डवा राजन् शिखण्डी
च ससात्यकिः। राधेयात् परिरक्षन्तो राजानं पर्य्यवारयन् ॥ ६३ ॥
तथैव तावकाः सर्व्वे कर्णं दुर्वारणं रणे। यत्ताः शूरा महेष्वासाः
पर्य्यरक्षन्त सर्व्वशः ॥ ६४ ॥ नानावादित्रघोषाश्च प्रादुरासन् विशा-
म्पते। सिंहनादश्च सञ्जज्ञे शूराणामभिगर्ज्जताम् ॥ ६५ ॥ ततः

पुनः समाजग्मुरभीताः कुरुपाण्डवाः। युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयम्॥ ६६॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४८॥

सञ्जय उवाच। विदार्य्य कर्णस्तां सेनां धर्मराजमुपाद्रवत्। रथहस्त्यश्वपत्तीनां सहस्रैः परिवारितः॥ १॥ नानायुधसहस्राणि प्रेषितान्यरिभिर्वृषः। छित्त्वा वाणशतैरुग्रैस्तानविध्यदसंभ्रमात्॥ २॥ निचकर्त्त शिरांस्येषां बाहूनूरूंश्च सूतजः। ते हता वसुधां पेतुर्भग्नाश्चान्ये विदुद्रुवुः॥ ३॥ द्रविड़ान्ध्रनिषादाश्च पुनः सात्यकिचोदिताः। अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः पत्तयः कर्णमाहवे॥ ४॥ ते विवाङ्गशिरस्त्राणाः प्रहताः कर्णसायकैः। पेतुः पृथिव्यां युगपच्छिन्नं शालवनं यथा॥ ५॥ एवं योधशतान्याजौ सहस्राण्ययुतानि च। हतानीयुर्महीं देहैर्यशसापूर्य्य रोदसी॥ ६॥ अथ वैकर्त्तनं कर्णं रणे क्रुद्धमिवान्तकम्। रुरुधुः पाण्डुपाञ्चाला व्याधिं मन्त्रौषधैरिव॥ ७॥ स तान् प्रमृद्याभ्यपतत् पुनरेव युधिष्ठिरम्। मन्त्रौषधिक्रियातीतो व्याधिरत्युल्बणो यथा॥ ८॥ स राजगृद्धिभी रुद्धः पाण्डुपाञ्चालकेकयैः। नाशकत्तानतिक्रान्तुं मृत्युर्ब्रह्मविदो यथा॥ ९॥ ततो युधिष्ठिरः कर्णमदूरस्थं निवारितम्। अब्रवीत् परवीरघ्नं क्रोधसंरक्तलोचनः॥ १०॥ कर्ण कर्ण वृथादृष्टे सूतपुत्र वचः शृणु। सदा स्पर्द्धसि संग्रामे फाल्गुनेन तरस्विना॥ ११॥ तथास्मान् वाधसे नित्यं धार्त्तराष्ट्रमते स्थितः। यद्बलं यच्च ते वीर्य्यं प्रद्वेषो यश्च पाण्डुषु॥ १२॥ तत् सर्वं दर्शयाद्यत्व पौरुषं महदास्थितः। युद्धश्रद्धाञ्च तेऽद्याहं विनेष्यामि महाहवे॥ १३॥ एवमुक्त्वा महाराज कर्णं पाण्डुसुतस्तदा। सुवर्णपुङ्खैर्दशभिर्विव्याधायस्मयैः शरैः॥ १४॥ तं सूत-

पुत्रो दशभिः प्रत्यविध्यदरिन्दमः । वत्सदन्तैर्महेष्वासः प्रहसन्निव भारत ॥ १५ ॥ सोऽवज्ञया तु निर्विद्धः सूतपुत्रेण मारिष । प्रजज्वाल महाबाहुर्हविषेव हुताशनः ॥ १६ ॥ ततो विस्फार्य्य सुमहच्चापं हेमपरिष्कृतम् । समाधत्त शितं बाणं गिरीणामपि दारणम् ॥ १७ ॥ ततः पूर्णायतोत्कर्षं यमदण्डनिभं शरम् । मुमोच त्वरितो राजा सूतपुत्रजिघांसया ॥ १८ ॥ स तु वेगवता मुक्तो बाणो वज्राशनिस्वनः । विभेद सहसा कर्णं सव्यपार्श्वे महारथम् ॥ १९ ॥ स तु तेन प्रहारेण पीड़ितः प्रमुमोह वै । स्रस्तगात्रो महाबाहुर्धनुरुत्सृज्य स्यन्दने ॥ २० ॥ ततो हाहा-कृतं सर्वं धार्त्तराष्ट्रबलं महत् । विवर्णमुखभूयिष्ठं दृष्ट्वा कर्णं तथागतम् ॥ २१ ॥ सिंहनादश्च सञ्जज्ञे क्ष्वेड़ाः किलकिलास्तथा । पाण्डवानां महाराज दृष्ट्वा राज्ञः पराक्रमम् ॥ २२ ॥ प्रतिलभ्य तु राधेयः संज्ञां नातिचिरादिव । दध्रे राजन् विनाशाय मनः क्रूरपराक्रमः ॥ २३ ॥ स हेमविकृतं चापं विस्फार्य्य विजयं महत् । अवारयदमेयात्मा पाण्डवं निशितैः शरैः ॥ २४ ॥ ततः क्षुराभ्यां पाञ्चाल्यौ चक्ररक्षौ महात्मनः । जघान चन्द्रदेवञ्च दण्डधारञ्च संयुगे ॥ २५ ॥ तावुभौ धर्मराजस्य प्रवीरौ परि-पार्श्वतः । रथाभ्याशे चकाशेते चन्द्रस्येव पुनर्वसू ॥ २६ ॥ युधि-ष्ठिरः पुनः कर्णमविध्यत्त्रिंशता शरैः । सुषेणं सत्यसेनञ्च त्रिभि-स्त्रिभिरताड़यत् ॥ २७ ॥ शल्यं नवत्या विव्याध त्रिसप्तत्याथ सूतजम् । तांश्चास्य गोप्तॄन् विव्याध त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ २८ ॥ ततः प्रहस्याधिरथिर्विधुन्वानः स्वकार्मुकम् । छित्त्वा भल्लेन राजानं विद्धा षष्ट्यानदत्तदा ॥ २९ ॥ ततः प्रवीराः पाण्डूनामभ्यधाव-न्नमर्षिताः । युधिष्ठिरं परीप्सन्तः कर्णमभ्यर्द्दयञ्छरैः ॥ ३० ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च युयुत्सुः पाण्ड्य एव च । धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ॥ ३१ ॥ यमौ च भीमसेनश्च शिशुपालस्य

चात्मजः। कारूषा मत्स्यशूराश्च कैकयाः काशिकोशलाः॥ ३२॥ एते च त्वरिता वीरा वसुषेणमताड़यन्। जनमेजयश्च पाञ्चाल्यः कर्णं विव्याध सायकैः॥ ३३॥ वराहकर्णैर्नाराचैर्नालीकैर्निशितैः शरैः। वत्सदन्तैर्विपाठैश्च क्षुरप्रैश्चटकामुखैः॥ ३४॥ नानाप्रहरणैश्चोग्रै रथहस्त्यश्वसादिभिः। सर्वतोऽभ्यद्रवन् कर्णं परिवार्य्य जिघांसया॥ ३५॥ स पाण्डवानां प्रवरैः सर्वतः समभिद्रुतः। उदीरयन् ब्राह्ममस्त्रं शरैरापूरयद्दिशः॥ ३६॥ ततः शरमहाज्वालो वीर्य्योष्मा कर्णपावकः। निर्द्दहन् पाण्डववनं वीरः पर्य्यचरद्रणे॥ ३७॥ स सन्धाय महास्त्राणि महेष्वासो महामनाः। प्रहस्य पुरुषेन्द्रस्य शरैश्चिच्छेद कार्मुकम्॥ ३८॥ ततः सन्धाय नवतिं निमेषान्नतपर्वणाः। बिभेद कवचं राज्ञो रणे कर्णः शितैः शरैः॥ ३९॥ तद्वर्म हेमविकृतं रत्नचित्रं बभौ पतत्। सविद्युदभ्रं सवितुः श्लिष्टं वातहतं यथा॥ ४०॥ तदङ्गात् पुरुषेन्द्रस्य भ्रष्टं वर्म व्यरोचत। रत्नैरलंकृतं मुख्यैर्व्यभ्रं निशि यथाम्बरम्॥ ४१॥ छिन्नवर्मा शरैः पार्थो रुधिरेण समुक्षितः। क्रुद्धः सर्व्वायसीं शक्तिं चिक्षेपाधिरथिं प्रति॥ ४२॥ तां ज्वलन्तीमिवाकाशे शरैश्चिच्छेद सप्तभिः। सा छिन्ना भूमिमगमन्महेष्वासस्य सायकैः॥ ४३॥ ततो बाह्वोर्ललाटे च हृदि चैव युधिष्ठिरः। चतुर्भिस्तोमरैः कर्णं ताड़यित्वानदन्मुदा॥ ४४॥ उद्भिन्नरुधिरः कर्णः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन्। ध्वजं चिच्छेद भल्लेन त्रिभिर्विव्याध पाण्डवम्। इषुधी चास्य चिच्छेद रथञ्च तिलशोऽच्छिनत्॥ ४५॥ कालवालास्तु ये पार्थं दन्तवर्णावहन् हयाः। तैर्युक्तं रथमास्थाय प्रायाद्राजा पराङ्मुखः॥ ४६॥ एवं पार्थोऽभ्यपायात् स निहतः पार्ष्णिसारथिः। अशक्नुवन् प्रमुखतः स्थातुं कर्णस्य दुर्मनाः॥ ४७॥ अभिद्रुत्य तु राधेयः स्कन्धे संस्पृश्य पाणिना। अब्रवीत् प्रहसन्राजन् कुत्सयन्निव पाण्डवम्॥ ४८॥

कथं नाम कुले जातः क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः। प्रजह्याव् समरं भीतः प्राणान्रक्षन्महाहवे ॥ ४९ ॥ न भवान् क्षत्रधर्म्मेषु कुशलो ह्यीति मे मतिः। ब्राह्मे बले भवान् युक्तः स्वाध्याये यज्ञकर्मणि ॥ ५० ॥ मास्म युध्यस्व कौन्तेय मास्म वीरान् समासदः। मा चैनानप्रियं ब्रूहि मा वै व्रज महारणम् ॥ ५१ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थं विसृज्य च महाबलः। न्यहनत् पाण्डवीं सेनां वज्रहस्त इवासुरीम् ॥ ५२ ॥ ततोऽपायाद्द्रुतं राजन् व्रीडन्निव जनेश्वरः ॥ ५३ ॥ अथापयातं राजानं मत्वान्वीयुस्तमच्युतम् । चेदि-पाण्डवपाञ्चालाः सात्यकिश्च महारथः। द्रौपदेयास्तथा शूरा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५४ ॥ ततो युधिष्ठिरानीकं दृष्ट्वा कर्णः पराङ्मुखम्। कुरुभिः सहितो वीरः प्रहृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥५५॥ भेरीशङ्खमृदङ्गानां कार्मुकाणाञ्च निस्वनैः। बभूव धार्त्तराष्ट्राणां सिंहनादरवस्तथा ॥ ५६ ॥ युधिष्ठिरस्तु कौरव्य रथमारुह्य सत्वरः। श्रुतकीर्त्तेर्महाराज दृष्टवान् कर्णविक्रमम् ॥ ५७ ॥ काल्यमानं बलं दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः। स्वान् योधानब्रवीत् क्रुद्धो निहतैनान् किमासत ॥ ५८ ॥ ततो राज्ञाभ्यनुज्ञाताः पाण्ड-वानां महारथाः। भीमसेनमुखाः सर्वे पुत्रांस्ते प्रत्यपाद्रवन् ॥५९॥ अभवत्तुमुलः शब्दो योधानां तत्र भारत। रथहस्त्यश्वपत्तीनां शस्त्राणाञ्च ततस्ततः ॥ ६० ॥ उत्तिष्ठत प्रहरत प्रेतातिपततेति च। इति ब्रुवाणा ह्यन्योऽन्यं जघ्नुर्योधा महारणे॥ ६१ ॥ अभ्रच्छायेव तत्रासीच्छरवृष्टिभिरम्बरे। समावृतैर्नरवरैर्निघ्नद्भिरितरेतरम् ॥ ६२ ॥ विपताकध्वजच्छत्रा व्यश्वसूतायुधा रणे। व्यङ्गाङ्गा-वयवाः पेतुः क्षितौ क्षीणाः क्षितीश्वराः ॥ ६३ ॥ प्रवणादिव शैलानां शिखराणि द्विपोत्तमाः। सारोहा निहताः पेतुर्वज्र-भिन्ना इवाद्रयः ॥ ६४ ॥ छिन्नभिन्नविपर्य्यस्तैर्वर्मालङ्कारभूषणैः। सारोहास्तुरगाः पेतुर्हतवीराः सहस्रशः ॥ ६५ ॥ विप्रविद्धायुधा-

श्चाश्च द्विरदाश्वरथैर्हताः। प्रतिवीरैश्च संमर्द्दं पत्तिसङ्घाः सहस्रशः॥ ६६॥ विशालायतताम्राक्षैः पद्मेन्दुसदृशाननैः। शिरोभिर्युद्धशौण्डानां सर्वतः संवृता मही॥ ६७॥ यथा भुवि तथा व्योम्नि निस्वनं शुश्रुवुर्जनाः। विमानैरप्सरःसङ्घैर्गीतवादित्रनिस्वनैः॥ ६८॥ हतानभिमुखान् वीरान् वीरैः शतसहस्रशः। आरोप्यारोप्य गच्छन्ति विमानेष्वप्सरोगणाः॥ ६९॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं प्रत्यक्षं स्वर्गलिप्सया। प्रहृष्टमनसः शूराः क्षिप्रं जघ्नुः परस्परम्॥ ७०॥ रथिनो रथिभिः सार्द्धं चित्रं युयुधुराहवे। पत्तयः पत्तिभिर्नागाः सह नागैर्हयैर्हयाः॥ ७१॥ एवं प्रवृत्ते संग्रामे गजवाजिनरक्षये। सैन्येन रजसा व्याप्ते स्वे स्वान् जघ्नुः परे परान्॥ ७२॥ कचाकचि युद्धमासीद्दन्तादन्ति नखानखि। मुष्टियुद्धं नियुद्धञ्च देहपाप्मासुनाशनम्॥ ७३॥ तथावर्त्तति संग्रामे गजवाजिनरक्षये। नराश्वगजदेहेभ्यः प्रसृता लोहितापगा॥ ७४॥ नराश्वगजदेहान् सा व्युवाह पतितान् बहून्॥ ७५॥ रथाश्वगजसम्बाधे नराश्वरथसादिनाम्। लोहितोदा महाघोरा मांसशोणितकर्द्दमा। नराश्वगजदेहान् सा वहन्ती भीरुभीषणा॥ ७६॥ तस्याः पारमपारञ्च व्रजन्ति विजयैषिणः। गाधेन चाप्लवन्ति स्म निमज्ज्योन्मज्ज्य चापरे॥ ७७॥ ते तु लोहितदिग्धाङ्गा रक्तवर्मायुधाम्बराः। सस्नुस्तस्यां पपुस्तस्यां मम्लुश्च भरतर्षभ॥ ७८॥ रथानश्वान्नरान्नागानायुधाभरणानि च। वसनान्यथ वर्माणि वध्यमानान् हतानपि। खं द्यां भूमिं दिशश्चैव प्रायः पश्याम लोहिताः॥ ७९॥ लोहितस्य तु गन्धेन स्पर्शेन च रसेन च। रूपेण चातिरिक्तेन शब्देन च विसर्पता। विषादः सुमहानासीत् प्रायः सैन्यस्य मारिष॥ ८०॥ तत्तु विप्रहतं सैन्यं भीमसेनमुखास्तदा। भूयः समाद्रवन् वीराः सात्यकिप्रमुखास्तदा॥ ८१॥ तेषामापततां वेगमविषह्यं निरीक्ष्य च।

पुत्राणां ते महत् सैन्यमासीद्राजन् पराङ्मुखम् ॥ ८२॥ तत्
प्रकीर्णरथाश्वेभं नरवाजिसमाकुलम्। विध्वस्तचर्मकवचं प्रविद्धा-
युधकार्मुकम् ॥ ८३ ॥ व्यद्रवत्तावकं सैन्यं लोड्यमानं समन्ततः।
सिंहार्द्दितमिवारण्ये यथा गजकुलं तथा ॥ ८४ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच। तानभिद्रवतो दृष्ट्वा पाण्डवांस्तावकं बलम्।
दुर्य्योधनो महाराज वारयामास सर्वशः ॥ १ ॥ योधांश्च स्वबल-
ञ्चैव समन्ताद्भरतर्षभ। क्रोशतस्तव पुत्रस्य न स्म राजन्न्यवर्त्तत ॥२॥
ततः पक्षः प्रपक्षश्च शकुनिश्चापि सौबलः। तदा सशस्त्राः कुरवो
भीममभ्यद्रवन्रणे ॥ ३ ॥ कर्णोऽपि दृष्ट्वा द्रवतो धार्त्तराष्ट्रान् स-
राजकान्। मद्रराजमुवाचेदं याहि भीमरथं प्रति ॥ ४ ॥ एव-
मुक्तस्तु कर्णेन शल्यो मद्राधिपस्तदा। हंसवर्णान् हयानग्र्यान्
प्रैषीद्यत्र वृकोदरः ॥ ५ ॥ ते प्रेषिता महाराज शल्येनाहव-
शोभिना। भीमसेनरथं प्राप्य समसज्जन्त वाजिनः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा
कर्णं समायान्तं भीमः क्रोधसमन्वितः। मतिं चक्रे विनाशाय
कर्णस्य भरतर्षभ ॥ ७ ॥ सोऽब्रवीत् सात्यकिं वीरं धृष्टद्युम्नञ्च
पार्षतम्। यूयं रक्षत राजानं धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम्। संशया-
न्महतो मुक्तं कथञ्चित् प्रेक्षतो मम ॥ ८ ॥ अग्रतो मे कृतो राजा
छिन्नसर्वपरिच्छदः। दुर्य्योधनस्य प्रीत्यर्थं राधेयेन दुरात्मना ॥९॥
अन्तमद्य गमिष्यामि तस्य दुःखस्य पार्षत। हन्तास्म्यद्य रणे
कर्णं स वा मां निहनिष्यति। संग्रामेण सुघोरेण सत्यमेतद्-
ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ राजानमद्य भवतां न्यासभूतं ददामि वै।
तस्य संरक्षणे सर्वे यतध्वं विगतज्वराः ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा महा-
बाहुः प्रायाद्राधिरथिं प्रति। सिंहनादेन महता सर्वाः सन्ना-

दयन्निव॥ १२ ॥ दृष्ट्वा त्वरितमायान्तं भीमं युद्धाभिनन्दिनम्। सूतपुत्रमथोवाच मद्राणामीश्वरो विभुः ॥ १३ ॥

शल्य उवाच। पश्य कर्ण महाबाहुं संक्रुद्धं पाण्डुनन्दनम्। दीर्घकालार्ज्जितं क्रोधं मोक्तुकामं त्वयि ध्रुवम् ॥ १४ ॥ ईदृशं नास्य रूपं मे दृष्टपूर्वं कदाचन। अभिमन्यौ हते कर्ण राक्षसे च घटोत्कचे ॥ १५ ॥ त्रैलोक्यस्य समस्तस्य शक्तः क्रुद्धो निवारणे। विभर्त्ति यादृशं रूपं युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच। इति ब्रुवति राधेयं मद्राणामीश्वरे नृप। अभ्यवर्त्तत वै कर्णं क्रोधदीप्तो वृकोदरः ॥ १७ ॥ तथागतन्तु संप्रेक्ष्य भीमं युद्धाभिनन्दिनम्। अब्रवीद्वचनं शल्यं राधेयः प्रहसन्निव ॥ १८ ॥ यदुक्तं वचनं मेऽद्य त्वया मद्रजनेश्वर। भीमसेनं प्रति विभो तत् सत्यं नात्र संशयः ॥ १९ ॥ एष शूरश्च वीरश्च क्रोधनश्च वृकोदरः। निरपेक्षः शरीरे च प्राणतश्च बलाधिकः ॥ २० ॥ अज्ञातवासं वसता विराटनगरे तदा। द्रौपद्याः प्रियकामेन केवलं बाहुसंश्रयात्। गूढ़भावं समाश्रित्य कीचकः सगणो हतः ॥ २१ ॥ सोऽद्य संग्रामशिरसि सन्नद्धः क्रोधमूर्च्छितः। किं करोद्यतदण्डेन मृत्युनापि व्रजेद्रणे ॥ २२ ॥ चिरकालाभिलषितो ममायन्तु मनोरथः। अर्जुनं समरे हन्यां मां वा हन्याद्धनञ्जयः ॥ २३ ॥ स मे कदाचिदद्यैव भवेद्भीमसमागमात् ॥ २४ ॥ निहते भीमसेने तु यदि वा विरथीकृते। अभियास्यति मां पार्थस्तन्मे साधु भविष्यति। अत्र यन्मन्यसे प्राप्तं तच्छीघ्रं संप्रधारय ॥ २५ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राधेयस्यामितौजसः। उवाच वचनं शल्यः सूतपुत्रं तथागतम् ॥ २६ ॥ अभियाहि महाबाहो भीमसेनं महाबलम्। निरस्य भीमसेनन्तु ततः प्राप्स्यसि फाल्गुनम् ॥२७॥ यस्ते कामोऽभिलषितश्चिरात्प्रभृति हृद्गतः। स वै संपत्स्यते कर्ण सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २८ ॥ एवमुक्तो ततः कर्णः शल्यं

पुनरभाषत। हन्तार्जुनमस्त्रं सङ्ग्रे मां वा हन्यादनञ्जयः। युद्धे मनः समाधाय याहि यत्र वृकोदरः॥ २९॥

सञ्जय उवाच। ततः प्रायाद्रथेनाशु शल्यस्तत्र विशाम्पते। यत्र भीमो महेष्वासो व्यद्रावयत वाहिनीम्॥ ३०॥ ततस्तूर्य्यनिनादश्च भेरीणाञ्च महास्वनः। उदतिष्ठच्च राजेन्द्र कर्णभीमसमागमे॥ ३१॥ भीमसेनोऽथ संक्रुद्धस्तव सैन्यं दुरासदम्। नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्दिशः प्राद्रावयद्बली॥ ३२॥ स सन्निपातस्तुमुलो घोररूपो विशाम्पते। आसीद्रौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मृधे। ततो मुहूर्त्ताद्राजेन्द्र पाण्डवः कर्णमाद्रवत्॥३३॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कर्णो वैकर्त्तनो वृषः। आजघान सुसंक्रुद्धो नाराचेन स्तनान्तरे॥ ३४॥ पुनश्चैनममेयात्मा शरवर्षैरवाकिरत्। स विद्धः सूतपुत्रेण छादयामास पत्रिभिः॥ ३५॥ विव्याध निशितैः कर्णं नवभिर्नतपर्वभिः। तस्य कर्णो धनुर्मध्ये द्विधा चिच्छेद पत्रिभिः॥ ३६॥ अथैनं छिन्नधन्वानं प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे। नाराचेन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना॥ ३७॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय सूतपुत्रं वृकोदरः। राजन्मर्मसु मर्मज्ञो विव्याध निशितैः शरैः। ननाद बलवन्नादं कम्पयन्निव मेदिनीम्॥ ३८॥ तं कर्णः पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत्। मदोत्कटं वने दृप्तमुल्काभिरिव कुञ्जरम्॥ ३९॥ ततः सायकभिन्नाङ्गः पाण्डवः क्रोधमूर्च्छितः। संरम्भामर्षताम्राक्षः सूतपुत्रवधेप्सया॥ ४०॥ स कार्मुके महावेगं भारसाधनमुत्तमम्। गिरीणामपि भेत्तारं सायकं समयोजयत्॥ ४१॥ विकृष्य बलवच्चापमाकर्णादति मारुतिः। तं मुमोच महेष्वासः क्रुद्धः कर्णजिघांसया॥ ४२॥ स विसृष्टो बलवता बाणो वज्राशनिस्वनः। अदारयद्रणे कर्णं वज्रवेगो यथाचलम्॥ ४३॥ स भीमसेनाभिहतः सूतपुत्रः कुरूद्वह। निषसाद रथोपस्थे विसंज्ञः पृतनापतिः॥ ४४॥ ततो

मद्राधिपो दृष्ट्वा विसंज्ञं सूतनन्दनम्। अपोवाह रथेनाजौ कर्ण-
माहवशोभिनम् ॥ ४५ ॥ ततः पराजिते कर्णे धार्त्तराष्ट्रीं महा-
चमूम्। व्यद्रावयद्भीमसेनो यथेन्द्रो दानवान् पुरा ॥ ४६ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णापयाने पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सुदुष्करमिदं कर्म कृतं भीमेन सञ्जय।
येन कर्णो महाबाहुरथोपस्थे निपातितः ॥ १ ॥ कर्णो ह्येको
रणे हन्ता पाण्डवान् सृञ्जयैः सह। इति दुर्य्योधनः सूत
प्राब्रवीन्मां मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥ पराजितन्तु राधेयं दृष्ट्वा भीमेन
संयुगे। ततः परं किमकरोत् पुत्रो दुर्य्योधनो मम ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच। विमुखं प्रेक्ष्य राधेयं सूतपुत्रं महाहवे।
पुत्रस्तव महाराज सोदर्य्यान् समभाषत ॥ ४ ॥ शीघ्रं गच्छत
भद्रं वो राधेयं परिरक्षत। भीमसेनभयागाधे मज्जन्तं व्यसना-
र्णवे ॥ ५ ॥ ते तु राज्ञा समादिष्टा भीमसेनं जिघांसवः। अभ्य-
वर्त्तन्त संक्रुद्धाः पतङ्गाः पावकं यथा ॥ ६ ॥ श्रुतर्वा दुर्द्धरः क्राथो
विवित्सुर्विकटः समः। निषङ्गी कवची पाशी तथा नन्दोप-
नन्दकौ ॥ ७ ॥ दुष्प्रधर्षः सुबाहुश्च वातवेगसुवर्च्चसौ। धनुर्ग्राहो
दुर्मदश्च जलसन्धः शलः सहः ॥ ८ ॥ एते रथैः परिवृता वीर्य्य-
वन्तो महाबलाः। भीमसेनं समासाद्य समन्तात् पर्य्यवारयन्
॥ ९ ॥ ते व्यमुञ्चन् शरव्रातान् नानालिङ्गान् समन्ततः ॥ १० ॥
स तैरभ्यर्द्द्यमानस्तु भीमसेनो महाबलः। तेषामापततां क्षिप्रं
पुत्राणां ते जनाधिप। रथैः पञ्चशतैः सार्द्धं पञ्चाशदहनद्रथान्
॥ ११ ॥ विवित्सोस्तु ततः क्रुद्धो भल्लेनापाहरच्छिरः। भीमसेनो
महाराज तत् पपात ततो भुवि। सकुण्डलशिरस्त्राणं पूर्णचन्द्रो-
पमं तदा। तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्रातरः सर्वतः प्रभो। अभ्य-

द्रवन्त समरे भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १३ ॥ ततोऽपराभ्यां भल्लाभ्यां पुत्रयोस्ते महाहवे । जहार समरे प्राणान् भीमो भीमपराक्रमः ॥ १४ ॥ तौ धरामन्वपद्येतां वातरुग्णाविव द्रुमौ । विकटश्च सहश्चोभौ देवपुत्रोपमौ नृप ॥ १५ ॥ ततस्तु त्वरितो भीमः क्राथं निन्ये यमक्षयम् । नाराचेन सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ॥१६॥ हाहाकारस्ततस्तीव्रः सम्बभूव जनेश्वर । बध्यमानेषु वीरेषु तव पुत्रेषु धन्विषु ॥ १७ ॥ तेषां संलुलिते सैन्ये पुनर्भीमो महाबलः । नन्दोपनन्दौ समरे प्रेषयद्यमसादनम् ॥ १८ ॥ ततस्ते प्राद्रवन् भीताः पुत्रास्ते विह्वलीकृताः । भीमसेनं रणे दृष्ट्वा कालान्तकयमोपमम् ॥ १९ ॥ पुत्रांस्ते निहतान् दृष्ट्वा सूतपुत्रः सुदुर्मनाः । हंसवर्णान् हयान् भूयः प्राहिणोद्यत्र पाण्डवः ॥ २० ॥ ते प्रेषिता महाराज मद्रराजेन वाजिनः । भीमसेनरथं प्राप्य समसज्जन्त वेगिताः ॥ २१ ॥ स सन्निपातस्तुमुलो घोररूपो विशाम्पते । आसीद्रौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा मम महाराज तौ समेतौ महारथौ । आसीद्बुद्धिः कथं युद्धमेतदद्य भविष्यति ॥ २३ ॥ ततो भीमो रणश्लाघी छादयामास पत्रिभिः । कर्णं रणे महाराज पुत्राणां तव पश्यताम् ॥ २४ ॥ ततः कर्णो भृशं क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः । विव्याध परमास्त्रज्ञो भल्लैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ २५ ॥ आहतः स महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । आकर्णपूर्णैर्विशिखैः कर्णं विव्याध सप्तभिः ॥ २६ ॥ ततः कर्णो महाराज आशीविष इव श्वसन् । शरवर्षेण महता छादयामास पाण्डवम् ॥ २७ ॥ भीमोऽपि तं शरव्रातैश्छादयित्वा महारथम् । पश्यतां कौरवेयाणां विननाद महाबलः ॥ २८ ॥ ततः कर्णो भृशं क्रुद्धो दृढमादाय कार्मुकम् । भीमं विव्याध दशभिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । कार्मुकञ्चास्य चिच्छेद भल्लेन निशितेन च ॥ २९ ॥ ततो भीमो महाबाहुर्हेमपट्टपरिष्कृतम् ।

परिघं घोरमादाय मृत्युदण्डमिवापरम्। कर्णस्य निधनाकाङ्क्षी चिक्षेपातिबलोनदन् ॥ ३० ॥ तमापतन्तं परिघं वज्राशनिसमस्वनम्। चिच्छेद बहुधा कर्णः शरैराशीविषोपमैः ॥ ३१ ॥ ततः कार्मुकमादाय भीमो दृढ़तरं तदा। छादयामास विशिखैः कर्णं परबलार्द्दनः ॥ ३२ ॥ ततो युद्धमभूद्घोरं कर्णपाण्डवयोर्मृधे। हरीन्द्रयोरिव मुहुः परस्परवधैषिणोः ॥ ३३ ॥ ततः कर्णो महाराज भीमसेनं त्रिभिः शरैः। आकर्णमूलं विव्याध दृढ़मायम्य कार्मुकम् ॥ ३४ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासः कर्णेन बलिनाम्बरः। घोरमादत्त विशिखं कर्णकायविदारणम् ॥ ३५ ॥ तस्य छित्त्वा तनुत्राणं भित्त्वा कायञ्च सायकः। प्राविशद्धरणीं राजन् वल्मीकमिव पन्नगः ॥ ३६ ॥ स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विह्वलन्निव। सञ्चचाल रथे कर्णः क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ ३७ ॥ ततः कर्णो महाराज रोषामर्षसमन्वितः। भीमं तं पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत् ॥ ३८ ॥ आजघ्ने बहुभिर्बाणैर्ध्वजमेकेषुणाहनत्। सारथिञ्चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ३९ ॥ छित्त्वा च कार्मुकं तूर्णं पाण्डवस्याशु पत्रिणा। विरथं भीमकर्माणं भीमं कर्णश्चकार ह ॥ ४० ॥ विरथो भरतश्रेष्ठ प्रहसन्ननिलोपमः। गदां गृह्य महाबाहुरपतत् स्यन्दनोत्तमात् ॥ ४१ ॥ अवप्लुत्य तु वेगेन तव सैन्यं विशाम्पते। व्यधमद्गदया भीमः शरन्मेघानिवानिलः ॥ ४२ ॥ नागान् सप्तशताद्राजन्नीषादन्तान् प्रहारिणः। व्यधमत् सहसा भीमः क्रुद्धरूपः परन्तपः ॥ ४३ ॥ दन्तवेष्टेषु नेत्रेषु कुम्भेषु च कटेषु च। मर्मस्वपि च मर्मज्ञस्तान्नागान्नहनद्बली ॥ ४४ ॥ ततस्ते प्राद्रवन् भीताः प्रतीपं प्रहिताः पुनः। महामात्रैस्तमावव्रुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ४५ ॥ तान् स सप्तशतान् नागान् सारोहायुधकेतनान्। भूमिष्ठो गदया जघ्ने वज्रेणेन्द्र इवाचलान् ॥ ४६ ॥ ततः सुबलपुत्रस्य नागानतिबलान्

पुनः । पोथयामास कौन्तेयो ह्यपञ्चाशदरिन्दमः ॥ ४७ ॥ तथा रथशतं साग्रं पत्तींश्च शतशोऽपरान् । न्यहनत् पाण्डवो युद्धे तापयंस्तव वाहिनीम् ॥ ४८ ॥ प्रताप्यमानं सूर्य्येण भीमेन च महात्मना । तव सैन्यं सञ्चुकोच चर्माग्नावाहितं यथा ॥ ४९ ॥ ते भीमभयसन्त्रस्तास्तावका भरतर्षभ । विहाय समरे भीमं दुद्रुवुर्वै दिशो दश ॥ ५० ॥ रथाः पञ्चशताश्चान्ये ह्रादिनश्च सुवर्म्मिणः । भीममभ्यद्रवन् घ्नन्तः शरपूगैः समन्ततः ॥ ५१ ॥ तान् ससूतरथान् वीरान् सपताकाध्वजायुधान् । पोथयामास गदया भीमो विष्णुरिवासुरान् ॥ ५२ ॥ ततः शकुनिनिर्द्दिष्टाः सादिनाः शूरसम्मताः । त्रिसहस्राभ्ययुर्भीमं शक्त्यृष्टिप्रासपाणयः ॥ ५३ ॥ प्रत्युद्गम्य जवेनाशु साश्वारोहांस्तदारिहा । विविधान् विचरन्मार्गान् गदया समपोथयत् ॥ ५४ ॥ तेषामासीन्महाशब्दस्ताड़ितानाञ्च सर्वशः । अश्मभिर्वध्यमानानां नागानामिव भारत ॥ ५५ ॥ एवं सुबलपुत्रस्य त्रिसाहस्रान् हयोत्तमान् । हत्वान्यं रथमास्थाय क्रुद्धो राधेयमभ्ययात् ॥ ५६ ॥ कर्णोऽपि समरे राजन् धर्मपुत्रमरिन्दमम् । स शरैश्छादयामास सारथिञ्चाप्यपातयत् ॥ ५७ ॥ ततः स प्रद्रुतं सङ्ख्ये रथं दृष्ट्वा महारथः । अन्वधावत् किरन् वाणैः कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ ५८ ॥ राजानमभिधावन्तं शरैरावृत्य रोदसी । क्रुद्धः प्राच्छादयामास शरजालेन मारुतिः ॥ ५९ ॥ संनिवृत्तस्ततस्तूर्णं राधेयः शत्रुकर्षणः । भीमं प्रच्छादयामास समन्तान्निशितैः शरैः ॥ ६० ॥ भीमसेनरथव्यग्रं कर्णं भारत सात्यकिः । अभ्यर्द्दयदमेयात्मा पार्ष्णिग्रहणकारणात् ॥ ६१ ॥ अभ्यवर्त्तत कर्णस्तमर्द्दितोऽपि शरैर्भृशम् ॥ ६२ ॥ तावन्योऽन्यं समासाद्य वृषभौ सर्वधन्विनाम् । विसृजन्तौ शरांश्चित्रान् विभ्राजेतां मनस्विनौ ॥ ६३ ॥ ताभ्यां वियति राजेन्द्र विततं भीमदर्शनम् । क्रौञ्चपृष्ठारुणं रौद्रं वाणजालं व्यदृश्यत ॥ ६४ ॥ नैव

सूर्य्यप्रभां राजन् न दिशः प्रदिशस्तथा। प्राच्छादिष्म वयं ते वा शरैर्मुक्तैः सहस्रशः ॥ ६५ ॥ मध्याह्ने तपतो राजन् भास्करस्य महाप्रभाः। हृताः सर्व्वाः मरीचयस्तैः कर्णपाण्डवयोस्तदा ॥ ६६ ॥ सौबलं कृतवर्म्माणं द्रौणिमाधिरथिं कृपम्। संसक्तान् पाण्डवै-र्दृष्ट्वा निवृत्ताः कुरवः पुनः ॥ ६७ ॥ तेषामापततां शब्दस्तीव्र आसीद्विशाम्पते। उद्वृत्तानां यथा वृष्ट्या सागराणां भयावहः ॥ ६८ ॥ ते सेने भृशसंसक्ते दृष्ट्वान्योऽन्यं महाहवे। हर्षेण महता युक्ते परिगृह्य परस्परम् ॥ ६९ ॥ ततः प्रववृते युद्धं मध्यं प्राप्ते दिवाकरे। यादृशं न कदाचिद्धि दृष्टपूर्व्वं न च श्रुतम् ॥ ७० ॥ बलौघस्तु समासाद्य बलौघं सहसा रणे। उपासर्पत वेगेन वार्य्योघ इव सागरम् ॥ ७१ ॥ आसीन्निनादः सुमहान् बलौघानां परस्परम्। गर्ज्जतां सागरौघानां यथा स्यान्निस्वनो महान् ॥७२॥ ते तु सेने समासाद्य वेगवत्यौ परस्परम्। एकीभावमनुप्राप्ते नद्याविव समागते ॥ ७३ ॥ ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भया-नकम्। कुरूणां पाण्डवानाञ्च लिप्सतां सुमहद्यशः ॥ ७४ ॥ शूराणां गर्ज्जतां तत्र ह्यविच्छेदकृता गिरः। श्रूयन्ते विविधा राजन्नामान्युद्दिश्य भारत ॥ ७५ ॥ यस्य यद्धि रणे व्यङ्गं पितृतो मातृतोऽपि वा। कर्म्मतः शीलतो वापि स तत् श्रावयते युधि ॥७६॥ तान् दृष्ट्वा समरे शूरांस्तर्ज्जमानान् परस्परम्। अभवन्मे मती राजन्नैषामस्तीति जीवितम् ॥ ७७ ॥ तेषां दृष्ट्वा तु क्रुद्धानां वपूंष्यमिततेजसाम्। अभवन्मे भयं तीव्रं कथमेतद्भविष्यति ॥७८॥ ततस्ते पाण्डवा राजन् कौरवाश्च महारथाः। ततक्षुः सायकै-स्तीक्ष्णैर्निघ्नन्तो हि परस्परम् ॥ ७९ ॥

इति कर्णपर्व्वणि संकुलयुद्धे एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

सञ्जय उवाच । क्षत्रियास्ते महाराज परस्परवधैषिणः। अन्योऽन्यं समरे जघ्नुः कृतवैराः परस्परम् ॥ १ ॥ रथौघाश्च हयौघाश्च नरौघाश्च समन्ततः । गजौघाश्च महाराज संसक्ताश्च परस्परम् ॥ २ ॥ गदानां परिघानाञ्च कुणपानाञ्च क्षिप्यताम्। प्रासानां भिन्दिपालानां भुशुण्डीनाञ्च सर्वशः । सम्पातं चानुपश्यामः संग्रामे भृशदारुणे ॥ ३ ॥ शलभा इव सम्पेतुः शरवृष्ट्यः सुदारुणाः ॥ ४ ॥ नागा नागान् समासाद्य व्यधमन्त परस्परम्। हया हयांश्च समरे रथिनो रथिनस्तथा ॥ ५ ॥ पत्तयः पत्तिसङ्घांश्च हयसङ्घांश्च पत्तयः । पत्तयो रथमातङ्गान् रथा हस्त्यश्वमेव च । नागाश्च समरे त्र्यङ्गं ममृदुः शीघ्रगा नृप ॥ ६ ॥ वध्यतां तत्र शूराणां क्रोशताञ्च परस्परम् । घोरमायोधनं जज्ञे पशूनां वैशसं यथा ॥ ७ ॥ रुधिरेण समास्तीर्णा भाति भारत मेदिनी । शक्रगोपगणाकीर्णा प्रावृषीव यथा धरा ॥ ८ ॥ यथा वा वाससी शुक्ले महारजनरञ्जिते । बिभृयाद्युवती श्यामा तद्वदासीद्वसुन्धरा । मांसशोणितचित्रेव शातकुम्भमयीव च ॥ ९ ॥ छिन्नानां चोत्तमाङ्गानां बाहूनाञ्चोरुभिः सह । कुण्डलानां प्रवृद्धानां भूषणानाञ्च भारत ॥ १० ॥ निष्काणामथ शूराणां शरीराणाञ्च धन्विनाम् । वर्मणां सपताकानां सङ्घास्तत्रापतन् भुवि ॥ ११ ॥ गजा गजान् समासाद्य विषाणैरार्द्दयन्नृप । विषाणाभिहतास्तत्र भ्राजन्ते द्विरदास्तथा ॥ १२ ॥ रुधिरेणावसिक्ताङ्गा गैरिकप्रस्रवा इव । यथा भ्राजन्ति स्यन्दन्तः पर्वता धातुमण्डिताः ॥ १३ ॥ तोमरान् भुजनिर्मुक्तान् प्रतीपानास्थितान् बहून् । हस्तैर्विचेरुस्ते नागा बभञ्जुश्चापरे तथा ॥ १४ ॥ नाराचैश्छिन्नवर्माणो भ्राजन्ति स्म गजोत्तमाः । हिमागमे महाराज व्यभ्रा इव महीधराः ॥ १५ ॥ शरैः कनकपुङ्खैश्च चिता रेजुर्गजोत्तमाः । उल्काभिः संप्रदीप्ताग्राः पर्वता इव मारिष ॥ १६ ॥

केचिदभ्याहता नागैर्नागा नगनिभोपमाः। विनेशुः समरे तस्मिन्
पक्षवन्त इवाद्रयः॥ १७॥ अपरे प्राद्रवन्नागाः शल्यार्त्ता व्रण-
तापिताः। प्रतिमानैश्च कुम्भैश्च पेतुरुर्व्यां महाहवे॥ १८॥ विनेदुः
सिंहवच्चान्ये नदन्तो भैरवान्रवान्। वभ्रमुर्बहवो राजंश्चुक्रुशु-
श्चापरे गजाः॥ १९॥ हयाश्च निहता वाणैः स्वर्णभाण्डपरि-
च्छदाः। निषेदुश्चैव मम्लुश्च वभ्रमुश्च दिशो दश॥ २०॥ अपरे
कृष्यमाणाश्च विचेष्टन्तो महीतले। भावान् वहुविधांश्चक्रुस्ताड़िताः
शरतोमरैः॥ २१॥ नरास्तु निहता भूमौ कूजन्तस्तत्र मारिष।
दृष्ट्वा च वान्धवानन्ये पितॄनन्ये पितामहान्॥ २२॥ धावमानान्
परांश्चान्यान् दृष्ट्वान्ये तत्र भारत। ख्यातानि गोत्रनामानि शशंसु-
रितरेतरम्॥ २३॥ तेषां छिन्ना महाराज भुजाः कनकभूषणाः।
उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते पतन्ति चोत्पतन्ति च॥ २४॥ निपतन्ति तथै-
वान्ये स्फुरन्ति च सहस्रशः। वेगांश्चान्ये रणे चक्रुः पञ्चास्या
इव पन्नगाः॥ २५॥ ते भुजा भोगिभोगाभाश्चन्दनाक्ता विशां-
म्पते। लोहितार्द्रा भृशं रेजुस्तपनीयध्वजा इव॥ २६॥ वर्त्त-
माने तथा घोरे सङ्कुले सवतो दिशम्। अविज्ञाताः स्म युध्यन्ते
विनिघ्नन्तः परस्परम्॥ २७॥ भौमेन रजसाकीर्णे शस्त्रसम्पात-
संकुले। नैव स्वे न परे राजन् व्यज्ञायन्त तमोवृताः॥ २८॥
तथा तदभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम्। शोणितोदा महानद्यः
प्रसस्रुस्तत्र चासकृत्॥ २९॥ शीर्षपाषाणसंछन्नाः केशशैवल-
शाद्वलाः। अस्थिमीनसमाकीर्णा धनुःशरगदोडुपाः॥ ३०॥ मांस-
शोणितपङ्किन्यो घोररूपाः सुदारुणाः। नदीः प्रावर्त्तयामासुः
शोणितौघप्रवर्द्धिनीः॥ ३१॥ भीरुवित्रासकारिण्यः शूराणां हर्ष-
वर्द्धनाः। ता नद्यो घोररूपास्तु नयन्त्यो यमसादनम्। अव-
गाढ़ामज्जयन्त्यः क्षत्रस्याजनयन् भयम्॥ ३२॥ क्रव्यादानां नर-
व्याघ्र नर्द्दतां तत्र तत्र ह। घोरमायोधनं जज्ञे प्रेतराजपुरो-

षमम् ॥ ३३ ॥ उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः ॥ ३४ ॥
नृत्यन्ति वै भूतगणाः सुतृप्ता मांसशोणितैः । पीत्वा च शोणितं
तत्र वसां पीत्वा च भारत ॥ ३५ ॥ मेदोमज्जवसामत्तास्तृप्ता मांसस्य
चैव हि । धावमानाः स्म दृश्यन्ते काकगृध्रवकास्तथा ॥ ३६ ॥
शूरास्तु समरे राजन् भयं त्यक्त्वा सुदुस्त्यजम् । योधव्रतं समा-
साद्य चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ३७ ॥ शरशक्तिसमाकीर्णे क्रव्याद-
गणसंकुले । व्यचरन्त रणे शूराः ख्यापयन्तः स्वपौरुषम् ॥ ३८ ॥
अन्योऽन्यं श्रावयन्ति स्म नामगोत्राणि भारत । पितृनामानि च
रणे गोत्रनामानि वा विभो ॥ ३९ ॥ श्रावयाणाश्च बहवस्तत्र योधा
विशाम्पते । अन्योऽन्यमवमृद्नन्तः शक्तितोमरपट्टिशैः ॥ ४० ॥ वर्त्त-
माने तथा युद्धे घोररूपे सुदारुणे । व्यषीदत् कौरवी सेना भिन्ना
नौरिव सागरे ॥ ४१ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

सञ्जय उवाच । वर्त्तमाने तथा युद्धे क्षत्रियाणां निमज्जने ।
गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते युधि मारिष ॥ १ ॥ संशप्तकानां
कदनमकरोदत्र पाण्डवः । कोशलानां तथा राजन्नारायणबलस्य
च ॥ २ ॥ संशप्तकास्तु समरे शरवृष्टीः समन्ततः । अपातयन्
पार्थमूर्द्ध्नि जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ३ ॥ ता वृष्टीः सहसा राजं-
स्तरसा वारयन् प्रभुः । व्यगाहत रणे पार्थो विनिघ्नन्रथिनां
वरान् ॥ ४ ॥ विगाह्य तु रथानीकं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । आस-
साद ततः पार्थः सुशर्माणं महारथम् ॥ ५ ॥ स तस्य शरवर्षाणि
ववर्ष रथिनां वरः । तथा संशप्तकाश्चैव पार्थं वाणैः समार्पयन्
॥ ६ ॥ सुशर्मा तु ततः पार्थं विद्ध्वा दशभिराशुगैः । जनार्द्दनं

त्रिभिर्बाणैरहनद्दक्षिणे भुजे। ततोऽपरेण भल्लेन केतुं विव्याध मारिष ॥ ७॥ स वानरवरो राजन् विश्वकर्मकृतो महान्। ननाद सुमहानादं भीषयाणो जगर्ज्ज च ॥ ८॥ कपेस्तु निनदं श्रुत्वा सन्त्रस्ता तव वाहिनी। भयं विपुलमाधाय निश्चेष्टा समपद्यत ॥ ९॥ ततः सा शुशुभे सेना निश्चेष्टावस्थिता नृप। नानापुष्पसमाकीर्णं यथा चैत्ररथं वनम् ॥ १०॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां योधास्ते कुरुसत्तम। अर्जुनं सिषिचुर्बाणैः पर्वतं जलदा इव ॥ ११॥ परिवव्रुस्ततः सर्वे पाण्डवस्य महारथम्। निगृह्य तं प्रचुक्रुशुर्वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ १२॥ ते हयान्रथचक्रे च रथेषाश्चापि मारिष। निगृह्य बलवत् सर्वे सिंहनादमथोऽनदन् ॥ १३॥ अपरे जगृहुश्चैव केशवस्य महाभुजौ। पार्थमन्ये महाराज रथस्थं जगृहुर्मुदा ॥ १४॥ केशवस्तु ततो बाहू विधुन्वन् रणमूर्द्धनि। पातयामास तान् सर्वान् दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥१५॥ ततः क्रुद्धो रणे पार्थः संवृतस्तैर्महारथैः। निगृहीतं रथं दृष्ट्वा केशवञ्चाप्यभिद्रुतम्। रथारूढांश्च सुबहून् पदातींश्चाप्यपातयत् ॥ १६॥ आसन्नांश्च तथा योधान् शरैरासन्नयोधिभिः। छादयामास समरे केशवञ्चेदमब्रवीत् ॥ १७॥ पश्य कृष्ण महाबाहो संशप्तकगणान् बहून्। कुर्वाणान् दारुणं कर्म वध्यमानान् सहस्रशः ॥ १८॥ रथबन्धमिमं घोरं पृथिव्यां नास्ति कश्चन। यः सहेत पुमांल्लोके मदन्यो यदुपुङ्गव ॥ १९॥ इत्येवमुक्त्वा वीभत्सुर्देवदत्तमथाधमत्। पाञ्चजन्यञ्च कृष्णोऽपि पूरयन्निव रोदसी ॥२०॥ तन्तु शङ्खस्वनं श्रुत्वा संशप्तकवरूथिनी। सञ्चचाल महाराज वित्रस्ता चाभवद्भृशम् ॥ २१॥ पादबन्धं ततश्चक्रे पाण्डवः परवीरहा। नागमस्त्रं महाराज संप्रोदीर्य्य मुहुर्मुहुः ॥ २२॥ ते बद्धाः पादबन्धेन पाण्डवेन महात्मना। निश्चेष्टाश्चाभवन्राजन् अश्मसारमया इव ॥ २३॥ निश्चेष्टांस्तु ततो योधानवधीत् पाण्डु-

नन्दनः। यथेन्द्रः समरे दैत्यांस्तारकस्य वधे पुरा॥ २४॥ ते वध्यमानाः समरे मुमुचुस्तं रथोत्तमम्। आयुधानि च सर्वाणि विस्रष्टुमुपचक्रमुः॥ २५॥ ते बद्धाः पादबन्धेन न शेकुश्चेष्टितुं नृप। ततस्तानवधीत् पार्थः शरैः सन्नतपर्वभिः॥ २६॥ सर्व्वे योधा हि समरे भुजगैर्वेष्टिताभवन्। यानुद्दिश्य रणे पार्थः पादबन्धं चकार ह॥ २७॥ ततः सुशर्मा राजेन्द्र गृहीतां वीक्ष्य वाहिनीम्। सौपर्णमस्त्रं त्वरितः प्रादुश्चक्रे महारथाः॥ २८॥ ततः सुपर्णाः संपेतुर्भक्षयन्तो भुजङ्गमान्। ते वै विदुद्रुवुर्नागा दृष्ट्वा तान् खचरान्नृप॥ २९॥ बभौ बलं तद्विमुक्तं पादबन्धाद्विशाम्पते। मेघवृन्दाद्यथा मुक्तो भास्करस्तापयन् प्रजाः॥ ३०॥ विप्रमुक्तास्तु ते योधाः फाल्गुनस्य रथं प्रति। सस्रजुर्बाणसङ्घांश्च शस्त्रसङ्घांश्च मारिष। विविधानि च शस्त्राणि प्रत्यविध्यन्त सर्वशः॥ ३१॥ तां महास्त्रमयीं वृष्टिं संछिद्य शरवृष्टिभिः। न्यवधीच्च ततो योधान् वासविः परवीरहा॥ ३२॥ सुशर्मा तु ततो राजन् बाणेनानतपर्वणा। अर्जुनं हृदये विद्ध्वा विव्याधान्यैस्त्रिभिः शरैः॥ ३३॥ स गाढ़विद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत्। तत उच्चक्रुशुः सर्वे हतः पार्थ इति स्म ह॥ ३४॥ ततः शङ्खनिनादाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः। नानावादित्रनिनदाः सिंहनादाश्च जज्ञिरे॥ ३५॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां श्वेताश्वः कृष्णसारथिः। ऐन्द्रमस्त्रममेयात्मा प्रादुश्चक्रे त्वरान्वितः॥ ३६॥ ततो बाणसहस्राणि समुत्पन्नानि मारिष। सर्वदिक्षु व्यदृश्यन्त सूदयन्ति नृपद्विपान्। हयान्रथांश्च समरे शस्त्रैः शतसहस्रशः॥ ३७॥ वध्यमाने ततः सैन्ये भयं सुमहदाविशत्॥ ३८॥ संशप्तकगणानाञ्च गोपालानाञ्च भारत। न हि तत्र पुमान् कश्चिद्योऽर्जुनं प्रत्ययुध्यत॥ ३९॥ पश्यतां तत्र वीराणामहन्यत बलं तव। हन्यमानमपश्यंश्च निश्चेष्टाः स्म पराक्रमे॥ ४०॥ अयुतं तत्र योधानां हत्वा पाण्डुसुतो रणे।

व्यभ्राजत महाराज विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ४१ ॥ चतुर्द्दश-सहस्राणि यानि दृष्टानि भारत। रथानामयुतञ्चैव त्रिसाहस्राश्च दन्तिनः ॥ ४२ ॥ ततः संशप्तका भूयः परिवव्रुर्धनञ्जयम्। मर्त्तव्यमिति निश्चित्य जयं वापि निवर्त्तनम् ॥ ४३ ॥ तत्र युद्धं महदासीत्तावकानां विशाम्पते। शूरेण बलिना सार्द्धं पाण्डवेन किरीटिना ॥ ४४ ॥

इति कर्णपर्वणि संशप्तकसंग्रामे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

सञ्जय उवाच। कृतवर्मा कृपो द्रौणिः सूतपुत्रश्च मारिष। उलूकः सौबलश्चैव राजा च सह सोदरैः ॥ १ ॥ सीदमानां चमूं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रभयार्द्दितम्। समुज्जहार वेगेन भिन्नां नावमिवार्णवे ॥ २ ॥ ततो युद्धमतीवासीन्मुहूर्त्तमिव भारत। भीरूणां त्रासजननं शूराणां हर्षवर्द्धनम् ॥ ३ ॥ कृपेण शरवर्षाणि प्रविमुक्तानि संयुगे। सृञ्जयांश्छादयामासुः शलभानां व्रजा इव ॥४॥ शिखण्डी च ततः क्रुद्धो गौतमं त्वरितो ययौ। ववर्ष शरवर्षाणि समन्ताद्द्विजपुङ्गवम् ॥ ५ ॥ कृपस्तु शरवर्षन्तद्विनिहत्य महास्त्रवित्। शिखण्डिनं रणे क्रुद्धो विव्याध दशभिः शरैः ॥ ६ ॥ ततः शिखण्डी कुपितः शरैः सप्तभिराहवे। कृपं विव्याध सुभृशं कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ ७ ॥ ततः कृपः शरैस्तीक्ष्णैः सोऽतिविद्धो महारथः। व्यश्वसूतरथं चक्रे शिखण्डिनमथो द्विजः ॥ ८ ॥ हताश्वात्तु ततो यानादवप्लुत्य महारथः। खड्गचर्म तथा गृह्य सत्वरं ब्राह्मणं ययौ ॥ ९ ॥ तमापतन्तं सहसा शरैः सन्नतपर्वभिः। छादयामास समरे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १० ॥ तत्राद्भुतमपश्याम शिलानां प्लवनं यथा। निश्चेष्टो यद्रणे राजन् शिखण्डी समतिष्ठत ॥ ११ ॥ कृपेण छादितं दृष्ट्वा नृपोत्तम शिखण्डिनम्।

प्रत्युद्ययौ कृपं तूर्णं धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ १२ ॥ धृष्टद्युम्नं ततो यान्तं शारद्वतरथं प्रति । प्रतिजग्राह वेगेन कृतवर्म्मा महारथः ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरमथायान्तं शारद्वतरथं प्रति । सपुत्रं सहसैन्यञ्च द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ॥ १४ ॥ नकुलं सहदेवञ्च त्वरमाणौ महारथौ । प्रतिजग्राह ते पुत्रः शरवर्षेण वारयन् ॥ १५ ॥ भीमसेनं करूषांश्च कैकयान् सह सृञ्जयैः । कर्णो वैकर्त्तनो युद्धे वारयामास भारत ॥ १६ ॥ शिखण्डिनस्ततो बाणान् कृपः शारद्वतो युधि । प्राहिणोत्त्वरया युक्तो दिधक्षुरिव मारिष ॥ १७ ॥ तान् शरान् प्रेषितांस्तेन समन्तात् स्वर्णभूषितान् । चिच्छेद खड्गमाविध्य भ्रामयंश्च पुनः पुनः ॥ १८ ॥ शतचन्द्रं ततश्चर्म गौतमः पार्षतस्य ह । व्यधमत् सायकैस्तूर्णं तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ १९ ॥ स विचर्म्मा महाराज खड्गपाणिरुपाद्रवत् । कृपस्य वशमापन्नो मृत्योरास्यमिवातुरः ॥ २० ॥ शारद्वतशरैर्ग्रस्तं क्लिश्यमानं महाबलम् । चित्रकेतुसुतो राजन् सुकेतुस्त्वरितो ययौ ॥२१॥ विकिरन् ब्राह्मणं युद्धे बहुभिर्निशितैः शरैः । अभ्यापतदमेयात्मा गौतमस्य रथं प्रति ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा विषक्तं तद्युद्धे ब्राह्मणं चरितव्रतम् । अपयातस्ततस्तूर्णं शिखण्डी राजसत्तम ॥ २३ ॥ सुकेतुस्तु ततो राजन् गौतमं नवभिः शरैः । विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ २४ ॥ अथास्य सशरञ्चापं पुनश्चिच्छेद मारिष । सारथिञ्च शरेणास्य भृशं मर्म्मस्वताड़यत् ॥ २५ ॥ गौतमस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्गृह्य नवं दृढ़म् । सुकेतुं त्रिंशता बाणैः सर्व्वमर्म्मस्वताड़यत् ॥ २६ ॥ स विह्वलितसर्व्वाङ्गः प्रचचाल रथोत्तमे । भूमिकम्पे यथा वृक्षश्चचाल कम्पितो भृशम् ॥ २७ ॥ चलतस्तस्य कायात्तु शिरो ज्वलितकुण्डलम् । सोष्णीषं सशिरस्त्राणं क्षुरप्रेण न्यपातयत् ॥ २८ ॥ तच्छिरः प्रापतद्भूमौ श्येनाहृतमिवामिषम् । ततोऽस्य कायो वसुधां पश्चात् प्रापतदच्युत ॥२९॥

तस्मिन् हते महाराज तस्मास्तस्य पुरोगमाः। गौतमं समरे त्यक्त्वा दुद्रुवुस्ते दिशो दश॥ ३०॥ धृष्टद्युम्नन्तु समरे परिवार्य्य महाबलम्। कृतवर्म्मा निहद्भृष्टस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्॥ ३१॥ तदभूत्तुमुलं युद्धं वृष्णिपार्षतयो रणे। आमिषार्थे यथा युद्धं श्येनयोः क्रुद्धयोर्नृप॥ ३२॥ धृष्टद्युम्नस्तु समरे हार्द्दिक्यं नवभिः शरैः। आजघानोरसि क्रुद्धः पीड़यन् हृदिकात्मजम्॥ ३३॥ कृतवर्म्मा तु समरे पार्षतेन दृढ़ाहतः। पार्षतं सरथं साश्वं छादयामास सायकैः॥ ३४॥ सरथश्छादितो राजन् धृष्टद्युम्नो न दृश्यते। मेघैरिव परिच्छन्नो भास्करो जलधारिभिः॥ ३५॥ विधूय तं बाणगणं शरैः कनकभूषणैः। व्यरोचत रणे राजन् धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः॥ ३६॥ ततस्तु पार्षतः क्रुद्धः शरवृष्टिं सुदारुणाम्। कृतवर्म्माणमासाद्य व्यसृजत् पृतनापतिः॥ ३७॥ तामापतन्तीं सहसा शरवृष्टिं सुदारुणाम्। शरैरनेकसाहस्रै-र्हार्द्दिक्यो व्यधमद्युधि॥ ३८॥ दृष्ट्वा तु वारितां युद्धे शरवृष्टिं दुरासदाम्। कृतवर्म्माणमभ्येत्य वारयामास पार्षतः॥ ३९॥ सारथिञ्चास्य तरसा प्राहिणोद्यमसादनम्। भल्लेन शितधारेण स हतः प्रापतद्रथात्॥ ४०॥ धृष्टद्युम्नस्तु बलवान् जित्वा शत्रुं महाबलम्। कौरवान् समरे तूर्णं वारयामास सायकैः॥ ४१॥ ततस्ते तावका योधा धृष्टद्युम्नमुपाद्रवन्। सिंहनादरवं कृत्वा ततो युद्धमवर्त्तत॥ ४२॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५४॥

सञ्जय उवाच। द्रौणिर्युधिष्ठिरं दृष्ट्वा शैनेयेनाभिरक्षितम्। द्रौपदेयैस्तथा शूरैरभ्यवर्त्तत हृष्टवत्॥ १॥ किरन्निषुगणान् घोरान् स्वर्णपुङ्खाञ्छिलाशितान्। दर्शयन् विविधान् मार्गान्

शिक्षाश्च लघुहस्तवत् ॥ २ ॥ ततः खं पूरयामास शरैर्द्दिव्यास्त्र-
मन्त्रितैः । युधिष्ठिरन्तु समरे पर्य्यवारयदस्त्रवित् ॥ ३ ॥ द्रौणा-
यनिशरच्छन्नं न प्राज्ञायत किञ्चन । वाणभूतमभूत् सर्वमायो-
धनशिरो महत् ॥ ४ ॥ वाणजालं दिविच्छन्नं स्वर्णजालविभू-
षितम् । शुशुभे भरतश्रेष्ठ वितानमिव विष्ठितम् ॥ ५ ॥ तेन
छन्नं नभो राजन् वाणजालेन भास्वता । अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे
वाणरुद्धे नभस्तले ॥ ६ ॥ तत्राश्चर्य्यमपश्याम वाणभूते तथाविधे ।
न स्म सम्पतते भूतं किञ्चिदेवान्तरीक्षगम् ॥ ७ ॥ सात्यकिर्यत-
मानस्तु धर्मराजश्च पाण्डवः । तथेतराणि सैन्यानि न स्म चक्रुः
पराक्रमम् ॥ ८ ॥ लाघवं द्रौणपुत्त्रस्य दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।
व्यस्मयन्त महाराज न चैनं प्रत्युदीक्षितुम् । शेकुस्ते सर्वराजान-
स्तपन्तमिव भास्करम् ॥ ९ ॥ वध्यमाने ततः सैन्ये द्रौपदेया महा-
रथाः । सात्यकिर्द्धर्मराजश्च पाञ्चालाश्चापि सङ्गताः । त्यक्त्वा मृत्यु-
भयं घोरं द्रौणायनिमुपाद्रवन् ॥ १० ॥ सात्यकिः सप्तविंशत्या
द्रौणिं विद्ध्वा शिलीमुखैः । पुनर्विव्याध नाराचैः सप्तभिः स्वर्ण-
भूषितैः ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरस्त्रिसप्तत्या प्रतिविन्ध्यश्च सप्तभिः ।
श्रुतकर्म्मा त्रिभिर्वाणैः श्रुतकीर्त्तिश्च पञ्चभिः ॥ १२ ॥ सुतसोमस्तु
नवभिः शतानीकश्च सप्तभिः । अन्ये च बहवः शूरा विविधुस्तं
समन्ततः ॥ १३ ॥ स तु क्रुद्धस्ततो राजन्नाशीविष इव श्वसन् ।
सात्यकिं पञ्चविंशत्या प्राविध्यत शिलाशितैः ॥ १४ ॥ श्रुतकीर्त्तिञ्च
नवभिः सुतसोमञ्च पञ्चभिः । अष्टाभिः श्रुतकर्म्माणं प्रतिविन्ध्यञ्च
त्रिभिः शरैः ॥ १५ ॥ शतानीकञ्च नवभिर्द्धर्मपुत्त्रञ्च पञ्चभिः ।
अथेतरांस्ततः शूरान् द्वाभ्यां द्वाभ्यामताड़यत् । श्रुतकीर्त्तिस्तथा
चापं विच्छेद निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ अथान्यद्धनुरादाय श्रुत-
कीर्त्तिर्महारथः । द्रौणायनिं त्रिभिर्विद्ध्वा विव्याधान्यैः शितैः
शरैः ॥ १७ ॥ ततो द्रौणिर्महाराज शरवर्षेण मारिष । छादया-

मास तत् सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ ॥ १८ ॥ ततः पुनरमेयात्मा धर्मराजस्य कार्मुकम्। द्रौणिश्चिच्छेद विहसन् विव्याध च शरैस्त्रिभिः ॥ १९ ॥ ततो धर्मसुतो राजन् प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः। द्रौणिं विव्याध सप्तत्या बाह्वोरुरसि चैव ह ॥ २० ॥ सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो द्रौणेः प्रहरतो रणे। अर्द्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन धनुश्छित्त्वानदद्भृशम् ॥ २१ ॥ छिन्नधन्वा ततो द्रौणिः शक्त्या शक्तिमतां वरः। सारथिं पातयामास शैनेयस्य रथाद्द्रुतम् ॥ २२ ॥ अथान्यद्धनुरादाय द्रोणपुत्रः प्रतापवान्। शैनेयं शरवर्षेण छादयामास भारत ॥ २३ ॥ तस्याश्वाः प्रद्रुताः सङ्ख्ये पातिते रथसारथौ। तत्र तत्रैव धावन्तः समदृश्यन्त भारत ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरपुरोगास्तु द्रौणिं शस्त्रभृतां वरम्। अभ्यवर्त्तन्त वेगेन विसृजन्तः शितान् शरान् ॥ २५ ॥ आगच्छमानांस्तान् दृष्ट्वा क्रुद्धरूपान् परन्तपः। प्रहसन् प्रतिजग्राह द्रोणपुत्रो महारणे ॥२६॥ ततः शरशतज्वालः सेनाकक्षं कहारथः। द्रौणिर्ददाह समरे कक्षमग्निर्यथा वने ॥ २७ ॥ तद्बलं पाण्डुपुत्रस्य द्रोणपुत्रप्रतापितम्। चुक्षुभे भरतश्रेष्ठ तिमिनेव नदीमुखम् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा ते च महाराज द्रोणपुत्रपराक्रमम्। निहतान्मेनिरे सर्वान् पाण्डून् द्रोणसुतेन वै ॥ २९ ॥ युधिष्ठिरस्तु त्वरितो द्रौणिं शिष्य महारथम्। अब्रवीद्द्रोणपुत्रं स रोषामर्षसमन्वितः ॥ ३० ॥ नैव नाम तव प्रीतिर्नैव नाम कृतज्ञता। यतस्त्वं पुरुषव्याघ्र मामेवाद्य जिघांससि ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणेन तपः कार्य्यं दानमध्ययनं तथा। क्षत्रियेण धनुर्नाम्यं स भवान् ब्राह्मणब्रुवः ॥ ३२ ॥ मिषतस्ते महाबाहो जेष्यामि युधि कौरवान्। कुरुष्व समरे कर्म ब्रह्मबन्धुरसि ध्रुवम् ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो महाराज द्रोणपुत्रः स्मयन्निव। युक्तं तत्त्वञ्च सञ्चिन्त्य नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३४ ॥ अनुक्त्वा च ततः किञ्चित् शरवर्षेण पाण्डवम्। छादयामास समरे

क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः ॥ ३५ ॥ संछाद्यमानस्तु तदा द्रोणपुत्रेण मारिष। पार्थोऽपयातः शीघ्रं वै विहाय महतीं चमूम् ॥ ३६ ॥ अपयाते ततस्तस्मिन् धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे। द्रोणपुत्रस्ततो राजन् प्रत्यगात् स महामनाः ॥ ३७ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजंस्त्यक्त्वा द्रौणिं महाहवे। प्रययौ तावकं सैन्यं युक्तः क्रूराय कर्मणे ॥३८॥

इति कर्णपर्वणि युधिष्ठिरापयाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

सञ्जय उवाच। भीमसेनं सपाञ्चालं चेदिकैकेयसंवृतम्। वैकर्त्तनः स्वयं रुद्ध्वा छादयामास सायकैः ॥ १ ॥ ततस्तु चेदिकारूषान् सृञ्जयांश्च महारथान्। कर्णो जघान समरे भीमसेनस्य पश्यतः ॥ २ ॥ भीमसेनस्ततः कर्णं विहाय रथसत्तमम्। प्रययौ कौरवं सैन्यं कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥ सूतपुत्रोऽपि समरे पाञ्चालान् केकयांस्तथा। सृञ्जयांश्च महेष्वासान् निजघान सहस्रशः ॥ ४ ॥ संशप्तकेषु पार्थश्च कौरवेषु वृकोदरः। पाञ्चालेषु ततः कर्णः क्षयं चक्रुर्महारथाः ॥ ५ ॥ ते क्षत्रिया दह्यमानास्त्रिभिस्तैः पावकोत्तमैः। जग्मुर्विनाशं समरे राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ६ ॥ ततो दुर्य्योधनः क्रुद्धो नवभिर्नकुलं शरैः। विव्याध भरतश्रेष्ठ चतुरश्चास्य वाजिनः ॥ ७ ॥ ततः पुनरमेयात्मा तव पुत्रो जनाधिप। क्षुरेण सहदेवस्य ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ॥ ८ ॥ नकुलस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रं त्रिसप्तभिः। जघान समरे राजन् सहदेवश्च पञ्चभिः ॥ ९ ॥ तावुभौ भरतश्रेष्ठौ श्रेष्ठौ सर्वधनुष्मताम्। विव्याधोरसि संक्रुद्धः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ १० ॥ ततोऽपराभ्यां भल्लाभ्यां धनुषी समकृन्तत। यमयोः सहसा राजन् विव्याध च त्रिसप्तभिः ॥ ११ ॥ तावन्ये धनुषी श्रेष्ठे शक्रचापनिभे शुभे। प्रगृह्य रेजतुः शूरौ देवपुत्रोपमौ युधि ॥१२॥

ततस्तौ रभसौ युद्धे भ्रातरौ भ्रातरं नृप। शरैर्वृषतुर्वीरैर्महा-
मेघौ यथाचलम् ॥ १३ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज तव पुत्रो महा-
रथः। पाण्डुपुत्रौ महेष्वासौ वारयामास पत्रिभिः ॥ १४ ॥ धनु-
र्मण्डलमेवास्य दृश्यते युधि भारत। सायकाश्चैव दृश्यन्ते निश्चरन्तः
समन्ततः ॥ १५ ॥ तस्य सायकसंछन्नौ चकाशाते न पाण्डवौ।
मेघच्छन्नौ यथा व्योम्नि चन्द्रसूर्य्यौ हतप्रभौ ॥ १६ ॥ ते तु बाणा
महाराज हेमपुङ्खाः शिलाशिताः। आच्छादयन् दिशः सर्वाः
सूर्य्यस्येवांशवस्तदा ॥ १७ ॥ बाणभूते ततस्तस्मिन् संछन्ने च
नभस्तले। यमयोर्ददृशे रूपं कालान्तकयमोपमम् ॥ १८ ॥ परा-
क्रमन्तु तं दृष्ट्वा तव सूनोर्महारथाः। मृत्योरुपान्तिकं प्राप्तौ
माद्रीपुत्रौ स्म मेनिरे ॥ १९ ॥ ततः सेनापती राजन् पाण्डवस्य
महारथः। पार्षतः प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ॥ २० ॥
माद्रीपुत्रौ ततः शूरौ व्यतिक्रम्य महारथौ। धृष्टद्युम्नस्तव सुतं
वारयामास सायकैः ॥ २१ ॥ तमविध्यदमेयात्मा तव पुत्रोऽत्य-
मर्षणः। पाञ्चाल्यं पञ्चविंशत्या प्रहस्य पुरुषर्षभः ॥ २२ ॥ ततः
पुनरमेयात्मा तव पुत्रोऽप्यमर्षणः। विद्ध्वा ननाद पाञ्चाल्यं षष्ट्या
पञ्चभिरेव च ॥ २३ ॥ अथास्य सशरञ्चापं हस्तावापञ्च मारिष।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन राजा चिच्छेद संयुगे ॥ २४ ॥ तदपास्य
धनुश्छिन्नं पाञ्चाल्यः शत्रुकर्षणः। अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भार-
सहं नवम् ॥ २५ ॥ प्रज्वलन्निव वेगेन संरम्भाद्रुधिरेक्षणः।
अशोभत महेष्वासो धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः ॥ २६ ॥ स पञ्चदश
नाराचान् श्वसतः पन्नगानिव। जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ धृष्टद्युम्नो
व्यवासृजत् ॥ २७ ॥ ते वर्म हेमविकृतं छित्त्वा राज्ञः शिला-
शिताः। विविशुर्वसुधां वेगात् कङ्कबर्हिणवाससः ॥ २८ ॥ सोऽति-
विद्धो महाराज पुत्रस्तेऽतिव्यराजत। वसन्तकाले सुमहान् सपुष्प
इव किंशुकः ॥ २९ ॥ स भिन्नवर्मा नाराचैः प्रहारैर्जर्जरीकृतः।

धृष्टद्युम्नस्य भल्लेन क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ ३० ॥ अथैनं छिन्न-
धन्वानं त्वरमाणो महीपतिः । सायकैर्द्दशभी राजन् भ्रुवोर्मध्ये
समार्पयत् ॥ ३१ ॥ तस्य तेऽशोभयन् वक्त्रं कर्मारपरिमार्ज्जिताः ।
प्रफुल्लं पङ्कजं यद्वद्भ्रमरा मधुलिप्सवः ॥ ३२ ॥ तदपास्य धनु-
श्छिन्नं धृष्टद्युम्नो महामनाः । अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भल्लांश्च
षोड़श ॥ ३३ ॥ ततो दुर्य्योधनस्याश्वान् हत्वा सूतञ्च पञ्चभिः ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ३४ ॥ रथं सोपस्करं
छत्रं शक्तिं खड्गं गदां ध्वजम् । भल्लैश्चिच्छेद दशभिः पुत्रस्य
तव पार्षतः ॥ ३५ ॥ तपनीयाङ्गदं चित्रं नागं मणिमयं शुभम् ।
ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्व्वपार्थिवाः ॥ ३६ ॥ दुर्य्योधनस्तु
विरथं छिन्नसर्व्वायुधं रणे । भ्रातरः पर्य्यरक्षन्त सोदरा भरत-
र्षभ ॥ ३७ ॥ तमारोप्य रथे राजन् दण्डधारो नराधिपम् ।
अपोवाह रणात्तूर्णं धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ ३८ ॥ कर्णस्तु सात्यकिं
जित्वा राज्यगृद्धी महाबलः । द्रोणहन्तारमुग्रेषुं ससाराभिमुखो
रणे ॥ ३९ ॥ तं पृष्ठतोऽभ्ययात्तूर्णं शैनेयो वितुदन्शरैः । वारणं
जघनोपान्ते विषाणाभ्यामिव द्विपाः ॥ ४० ॥ स भारत महानासीत्
योधानां सुमहात्मनाम् । कर्णपार्षतयोर्मध्ये त्वदीयानां महा-
रणः ॥ ४१ ॥ न पाण्डवानां नास्माकं योधः कश्चित् पराङ्मुखः ।
प्रत्यदृश्यत यत् कर्णः पाञ्चालांस्त्वरितो ययौ ॥ ४२ ॥ तस्मिन्
क्षणे नरश्रेष्ठ गजवाजिजनक्षयः । प्रादुरासीदुभयतो राजन्मध्य-
गतेऽहनि ॥ ४३ ॥ पाञ्चालास्तु महाराज त्वरिता विजिगीषवः ।
ते सर्व्वेऽभ्यद्रवन् कर्णं पतत्रिण इव द्रुमम् ॥ ४४ ॥ तांस्तथाधि-
रथिः क्रुद्धो यतमानान्मनस्विनः । विचिन्वन्निव वाणाग्रैः समा-
सादयदग्रतः ॥ ४५ ॥ व्याघ्रकेतुं सुशर्माणं चित्रञ्चोग्रायुधं जयम् ।
शुक्लञ्च रोचमानञ्च सिंहसेनञ्च दुर्ज्जयम् ॥ ४६ ॥ ते वीरा रथ-
वेगेन परिवव्रुर्नरोत्तमम् । सृजन्तं सायकान् क्रुद्धं कर्णमाहव-

शोभिनम् ॥ ४७ ॥ युध्यमानांस्तु तान् शूरान् मनुजेन्द्रः प्रतापवान्। अष्टाभिरष्टौ राधेयोऽभ्यर्द्दयन्निशितैः शरैः ॥ ४८ ॥ अथापरान् महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान्। जघान बहुसाहस्रान् योधान् युद्धविशारदान् ॥ ४९ ॥ जिष्णुञ्च जिष्णुकर्माणं देवापिं भद्रमेव च। दण्डञ्च राजन् समरे चित्रं चित्रायुधं हरिम् ॥ ५० ॥ सिंहकेतुं रोचमानं शलभञ्च महारथम्। निजघान सुसंक्रुद्धश्चेदीनाञ्च महारथान् ॥ ५१ ॥ तेषामाददतः प्राणानासीद्राधिरथेर्वपुः। शोणिताभ्युक्षिताङ्गस्य रुद्रस्येवोर्ज्जितं महत् ॥ ५२ ॥ तत्र भारत कर्णेन मातङ्गास्ताड़िताः शरैः। सर्वतोऽभ्यद्रवन् भीताः कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ५३ ॥ निपेतुरुर्व्यामपरे कर्णसायकताड़िताः। कुर्वन्तो विविधान्नादान् वज्रनुन्ना इवाचलाः ॥ ५४ ॥ गजवाजिमनुष्यैश्च निपतद्भिः समन्ततः। रथैश्चाधिरथेर्मार्गे समास्तीर्य्यत मेदिनी ॥ ५५ ॥ नैव भीष्मो न च द्रोणो नाप्यन्ये युधि तावकाः। चक्रुः स्म तादृशं कर्म यादृशं वै कृतं रणे ॥ ५६ ॥ सूतपुत्रेण नागेषु हयेषु च रथेषु च। नरेषु च नरव्याघ्र कृतं स्म कदनं महत् ॥ ५७ ॥ मृगमध्ये यथा सिंहो दृश्यते निर्भयश्चरन्। पाञ्चालानां तथा मध्ये कर्णोऽचरदभीतवत् ॥ ५८ ॥ यथा मृगगणांस्त्रस्तान् सिंहो द्रावयते दिशः। पाञ्चालानां रथव्रातान् कर्णो व्यद्रावयत्तथा ॥ ५९ ॥ सिंहास्यञ्च यथा प्राप्य न जीवन्ति मृगाः क्वचित्। तथा कर्णमनुप्राप्य न जीवन्ति महारथाः ॥ ६० ॥ वैश्वानरं यथा दीप्तं प्राप्य दह्यन्ति वै जनाः। कर्णाग्निना रणे तद्वद्दग्धा भारत सृञ्जयाः ॥ ६१ ॥ कर्णेन चेदिष्वेकेन पाञ्चालेषु च भारत। विश्राव्य नाम निहता बहवः शूरसम्मताः ॥ ६२ ॥ मम चासीन्मतो राजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम्। नैकोऽप्याधिरथेर्जीवन् पाञ्चाल्यो मोक्ष्यते युधि ॥ ६३ ॥ पाञ्चालान् व्यधमत् सङ्ख्ये सूतपुत्रः पुनः पुनः ॥ ६४ ॥ पाञ्चालानथ

निघ्नन्तं कर्णं दृष्ट्वा महारणे । अभ्यधावत संक्रुद्धो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ६५ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु राधेयं द्रौपदेयाश्च मारिष । परिवव्रुररिघ्नं शतशश्चापरे जनाः ॥ ६६ ॥ शिखण्डी सहदेवश्च नकुलो नाकुलिस्तथा । जनमेजयः शिनेर्नप्ता बहवश्च प्रभद्रकाः ॥ ६७ ॥ एते पुरोगमा भूत्वा धृष्टद्युम्नस्य संयुगे । कर्णमस्यन्त इष्वस्त्रैर्विरेजुरमितौजसः ॥ ६८ ॥ तांस्तत्राधिरथिः सङ्ख्ये चेदि-पाञ्चालपाण्डवान् । एको बहूनभ्यपतद्गरुलान् पन्नगानिव ॥ ६९ ॥ तैः कर्णस्याभवद्युद्धं घोररूपं विशाम्पते । तादृक् यादृक् पुरा वृत्तं देवानां दानवैः सह ॥ ७० ॥ तान् समेतान् महेष्वासान् शरवर्षौघवर्षिणः । एकोऽभ्यहनदव्यग्रस्तमांसीव दिवाकरः ॥७१॥ भीमसेनस्तु संसक्तो राधेये पाण्डवैः सह । कुरूनभ्यहनत् क्रुद्धो यमदण्डनिभैः शरैः ॥ ७२ ॥ वाह्लीयान् कैकयान् मत्स्यान् वासात्यान्मद्रसैन्धवान् । एकः सङ्ख्ये महेष्वासो योधयन् बह्वशोभत ॥ ७३ ॥ तत्र कर्मसु भीमेन नाराचैस्ताड़िता गजाः । प्रपतन्तो हतारोहाः कम्पयन्ति स्म मेदिनीम् ॥ ७४ ॥ वाजिनश्च हतारोहाः पत्तयश्च गतासवः । शेरते युधि निर्भिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु ॥ ७५ ॥ सहस्रशश्च रथिनः पतिताः पतितायुधाः । ते कृत्ताः समदृश्यन्त भीमाद्भीता गतासवः ॥ ७६ ॥ रथिभिः सादिभिः सूतैः पादातैर्वाजिभिर्गजैः । भीमसेनशरच्छिन्नैराच्छन्ना वसुधाभवत् ॥ ७७ ॥ तत् स्तम्भितमिवातिष्ठद्भीमसेनभयार्द्दितम् । दुर्य्योधनवलं राजन् निरुत्साहं कृतव्रणम् ॥ ७८ ॥ निश्चेष्टं तद्बलं दीनं बभौ तस्मिन् महारणे ॥ ७९ ॥ प्रसन्नसलिले काले यथा स्यात् सागरो नृप । तद्वत्तव बलं तद्वै निश्चलं समवस्थितम् ॥ ८० ॥ मन्युवीर्य्यबलोपेतं दर्पात् प्रत्यवरोपितम् । अभवत्तव पुत्रस्य तत् सैन्यं निष्प्रभं तदा ॥ ८१ ॥ तद्बलं भरतश्रेष्ठ युध्यमानं परस्परम् । रुधिरौघपरिक्लिन्नं रुधिरार्द्रं बभूव तु । जगाम भरत-

श्रेष्ठ वध्यमानं परस्परम् ॥ ८२ ॥ सूतपुत्रो रणे क्रुद्धः पाण्डवाना-
मनीकिनीम्। भीमसेनः कुरूंश्चापि द्रावयन् बह्वशोभत ॥ ८३ ॥
वर्त्तमाने तथा रौद्रे संग्रामेऽद्भुतदर्शने। निहत्य पृतनामध्ये
संशप्तकगणान् बहून्। अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो वासुदेवमथाब्रवीत्
॥ ८४ ॥ प्रभग्नं बलमेतद्धि योत्स्यमानं जनार्द्दन ॥ ८५ ॥ एते
द्रवन्ति सगणाः संशप्तकमहारथाः। अपारयन्तो मद्बाणान् सिंह-
शब्दं मृगा इव ॥ ८६ ॥ दीर्य्यते च महत् सैन्यं सृञ्जयानां महा-
रणे ॥ ८७ ॥ हस्तिकक्षो ह्यसौ कृष्ण केतुः कर्णस्य धीमतः।
दृश्यते राजसैन्यस्य मध्ये विचरतो मुहुः। न च कर्णं रणे शक्ता
जेतुमन्ये महारथाः ॥ ८८ ॥ जानीते हि भवान् कर्णं वीर्य्यवन्तं
पराक्रमे। तत्र याहि यतः कर्णो द्रावयत्येष नो बलम् ॥ ८९ ॥
वर्ज्जयित्वा रणे याहि सूतपुत्रं महारथम्। एष मे रोचते कृष्ण
यथा वा तव रोचते ॥ ९० ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य गोविन्दः
प्रहसन्निव। अब्रवीदर्ज्जुनं तूर्णं कौरवान् जहि पाण्डव ॥ ९१ ॥
ततस्तव महासैन्यं गोविन्दप्रेषिता हयाः। हंसवर्णाः प्रविविशु-
र्वहन्तः कृष्णपाण्डवौ ॥ ९२ ॥ केशवप्रेषितैरश्वैः श्वेतैः काञ्चन-
भूषणैः। प्रविशद्भिस्तव बलं चतुर्द्दिशमभिद्यत ॥ ९३ ॥ मेघ-
स्तनितनिर्ह्रादिः स रथो वानरध्वजः। चलत्पताकस्तां सेनां
विमानं द्यामिवाविशत् ॥ ९४ ॥ तौ विदार्य्य महासेनां प्रविष्टौ
केशवार्ज्जुनौ। क्रुद्धौ संरम्भरक्ताक्षौ व्यभ्राजेतां महाद्युती ॥ ९५ ॥
युद्धशौण्डौ समाहूतावागतौ तौ रणाध्वरम्। यज्वभिर्विधिना-
हूतौ मखे देवाविवाश्विनौ ॥ ९६ ॥ क्रुद्धौ तौ तु नरव्याघ्रौ
वेगवन्तौ बभूवतुः। तलशब्देन रुषितौ यथा नागौ महावने ॥९७॥
विगाह्य तु रथानीकमश्वसङ्घांश्च फाल्गुनः। व्यचरत् पृतनामध्ये
पाशहस्त इवान्तकः ॥ ९८ ॥ तं दृष्ट्वा युधि विक्रान्तं सेनायां
तव भारत। संशप्तकगणान् भूयः पुत्रस्ते समचूचुदत् ॥ ९९ ॥

ततो रथसहस्रेण द्विरदानां त्रिभिः शतैः। चतुर्द्दशसहस्रैस्तु
तुरगाणां महाहवे ॥ १०० ॥ द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां पदातीनाञ्च
धन्विनाम्। शूराणां लब्धलक्षाणां विदितानां समन्ततः ॥ १०१ ॥
अभ्यवर्त्तन्त कौन्तेयं छादयन्तो महारथाः । शरवर्षैर्म्महाराज
सर्व्वतः पाण्डुनन्दनम् ॥ १०२ ॥ संछाद्यमानः समरे शरैः पर-
बलार्द्दनः। दर्शयन्रौद्रमात्मानं पाशहस्त इवान्तकः । निघ्नन्
संशप्तकान् पार्थः प्रेक्षणीयतरोऽभवत् ॥ १०३ ॥ ततो विद्युत्प्रभै-
र्व्वाणैः कार्त्तस्वरविभूषितैः । निरन्तरमिवाकाशमासीच्छन्नं किरी-
टिना ॥ १०४ ॥ किरीटिभुजनिर्म्मुक्तैः सम्पतद्भिर्म्महाशरैः । समा-
च्छन्नं बभौ सर्व्वं काद्रवेयैरिव प्रभो ॥ १०५ ॥ रुक्मपुङ्खान् प्रस-
न्नाग्रान् शरान् सन्नतपर्व्वणः । अवासृजदमेयात्मा दिक्षु सर्व्वासु
पाण्डवः ॥ १०६ ॥ मही वियद्दिशः सर्व्वाः समुद्रा गिरयोऽपि वा ।
स्फुटन्तीति जना जग्मुः पार्थस्य तलनिस्वनात् ॥ १०७ ॥ हत्वा
दश सहस्राणि पार्थिवानां महारथः । संशप्तकानां कौन्तेयः
प्रपक्षं त्वरितोऽभ्ययात् ॥ १०८ ॥ प्रपक्षञ्च समासाद्य पार्थः काम्बोज-
रक्षितम् । प्रममाथ बलाद्बाणैर्द्दानवानिव वासवः ॥ १०९ ॥
प्रचिच्छेदाशु भल्लेन द्विषतामाततायिनाम् । शस्त्रपाणींस्तथा
बाहूंस्तथा जङ्घाः शिरांसि च ॥ ११० ॥ अङ्गाङ्गावयवैश्छिन्नै-
र्व्यायुधास्तेऽपतन् भुवि । विष्वग्वाताभिसंभग्ना बहुशाखा इव
द्रुमाः ॥ १११ ॥ हस्त्यश्वरथपत्तीनां व्रातान्निघ्नन्तमर्ज्जुनम् ।
सुदक्षिणादवरजः शरवृष्ट्याभ्यवीवृषत् ॥ ११२ ॥ तस्यास्यतो-
ऽर्द्धचन्द्राभ्यां बाहू परिघसन्निभौ । पूर्णचन्द्राभवक्त्राञ्च क्षुरेणाभ्य-
हरच्छिरः ॥ ११३ ॥ स पपात हतो वाहात् स्वलोहितपरिस्रवः ।
मनःशिलागिरेः शृङ्गं वज्रेणेव विदारितम् ॥ ११४ ॥ सुदक्षिणा-
दवरजं काम्बोजं ददृशुर्हतम् । प्रांशुं कमलपत्राक्षमत्यर्थं प्रिय-
दर्शनम् । काञ्चनस्तम्भसदृशं भिन्नं हेमगिरिं यथा ॥ ११५ ॥

ततोऽभवत् पुनर्युद्धं घोरमत्यर्थमद्भुतम्। नानावस्थाश्च योधानां
बभूवुस्तत्र युध्यताम् ॥ ११६ ॥ एकेषुनिहतैरश्वैः काम्बोजैर्यवनैः
शकैः। शोणिताक्तैस्तदा रक्तं सर्वमासीद्विशाम्पते ॥ ११७ ॥
रथैर्हताश्वसूतैश्च हतारोहैश्च वाजिभिः। द्विरदैश्च हतारोहै-
र्महामात्रैर्हतद्विपैः। अन्योऽन्येन महाराज कृतो घोरो जनक्षयः
॥ ११८ ॥ तस्मिन् प्रपक्षे पक्षे च निहते सव्यसाचिना। अर्जुनं
जयतां श्रेष्ठं त्वरितो द्रौणिरभ्ययात् ॥ ११९ ॥ विधुन्वानो मह-
च्चापं कार्त्तस्वरविभूषितम्। आददानः शरान् घोरान् स्वरश्मी-
निव भास्करः ॥ १२० ॥ क्रोधामर्षाद्विवृत्तास्यो लोहिताक्षो बभौ
बली। अन्तकाले यथा क्रुद्धो मृत्युः किङ्करदण्डभृत् ॥ १२१ ॥
ततः प्रासृजदुग्राणि शरवर्षाणि सङ्घशः। तैर्विसृष्टैर्महाराज
व्यद्रवत् पाण्डवी चमूः ॥ १२२ ॥ स दृष्ट्वैव तु दाशार्हं स्यन्दनस्थं
विशाम्पते। पुनः प्रासृजदुग्राणि शरवर्षाणि मारिष ॥ १२३ ॥
तैः पतद्भिर्महाराज द्रौणिमुक्तैः समन्ततः। संछादितौ रथस्थौ
तावुभौ कृष्णधनञ्जयौ ॥ १२४ ॥ ततः शरशतैस्तीक्ष्णै रश्वत्थामा
प्रतापवान्। निश्चेष्टौ तावुभौ चक्रे युद्धे माधवपाण्डवौ ॥ १२५ ॥
हाहाकृतमभूत् सर्वं जङ्गमं स्थावरं तथा। चराचरस्य गोप्तारौ
दृष्ट्वा संछादितौ शरैः ॥ १२६ ॥ सिद्धचारणसङ्घाश्च संपेतुस्ते
समन्ततः। चिन्तयन्तो भवेदद्य लोकानां स्वस्त्यपीति च ॥ १२७ ॥
न मया तादृशो राजन् दृष्टपूर्वः पराक्रमः। संग्रामे यादृशो द्रौणेः
कृष्णौ संछादयिष्यतः ॥ १२८ ॥ द्रौणेस्तु धनुषः शब्दमहितत्रासनं
रणे। अश्रौषं बहुशो राजन् सिंहस्य नदतो यथा ॥ १२९ ॥
ज्या चास्य चरतो युद्धे सव्यदक्षिणमस्यतः। विद्युदम्बुदमध्यस्था
भ्राजमानेव साभवत् ॥ १३० ॥ स तथा क्षिप्रकारी च दृढहस्तश्च
पाण्डवः। प्रमोहं परमं गत्वा प्रैक्षत तं द्रोणजं ततः ॥ १३१ ॥ स
विक्रमं हृतं मेने ह्यात्मनः सुमहात्मना। तथास्य समरे राजन्

वपुरासीत् सुदुर्द्दृशम् ॥ १३२ ॥ द्रौणिपाण्डवयोरेवं वर्त्तमाने महारणे। वर्द्धमाने च राजेन्द्र द्रोणपुत्रे महाबले। हीयमाने च कौन्तेये कृष्णो रोषः समाविशत् ॥ १३३ ॥ स रोषान्निश्वसन्राजन् निर्द्दहन्निव चक्षुषा। द्रौणिं ह्यपश्यत् संग्रामे फाल्गुनञ्च मुहुर्मुहुः ॥ १३४ ॥ ततः क्रुद्धोऽब्रवीत् कृष्णः पार्थं सप्रणयं तदा ॥ १३५ ॥ अत्यद्भुतमिदं पार्थ तव पश्यामि संयुगे। अतिशेते हि यत्र त्वां द्रोणपुत्रोऽद्य भारत ॥ १३६ ॥ कच्चिद्वीर्य्यं यथापूर्वं भुजयोर्वा बलं तव। कच्चित्ते गाण्डिवं हस्ते रथे तिष्ठसि चार्ज्जुन ॥ १३७ ॥ कच्चित् कुशलिनौ बाहू मुष्टिर्वा न व्यशीर्य्यत। उदीर्य्यमाणं हि रणे पश्यामि द्रौणिमाहवे ॥ १३८ ॥ गुरुपुत्र इति ह्येनं मानयन् भरतर्षभ। उपेक्षां कुरु मा पार्थ नायं काल उपेक्षितुम् ॥ १३९ ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन गृह्य भल्लांश्चतुर्द्दश। त्वरमाणस्त्वराकाले द्रौणेर्द्धनुरथाच्छिनत्। ध्वजं छत्रं पताकाञ्च रथं शक्तिं गदां तथा ॥ १४० ॥ जत्रुदेशे च सुभृशं वत्सदन्तैरताड़यत्। स मूर्च्छां परमां गत्वा ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥ १४१ ॥ तं विसंज्ञं महाराज शत्रुणा भृशपीड़ितम्। अपोवाह रणात् सूतो रक्षमाणो धनञ्जयात् ॥ १४२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु विजयः शत्रुतापनः। न्यहनत्तावकं सैन्यं शतशोऽथ सहस्रशः। पश्यतस्तस्य वीरस्य तव पुत्रस्य मारिष ॥ १४३ ॥ एवमेष क्षयो वृत्तस्तावकानां परैः सह। क्रूरो विशसनो घोरो राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ १४४ ॥ संशप्तकांश्च वीभत्सुः कुरूंश्चापि वृकोदरः। वसुषेणश्च पाञ्चालान् क्षणेन व्यधमद्रणे ॥ १४५ ॥ वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन् वीरवरक्षये। उत्थितान्यगणेयानि कवन्धानि समन्ततः ॥ १४६ ॥ युधिष्ठिरोऽपि संग्रामात् प्रहारैर्गाढ़वेदनः। क्रोशमात्रमपक्रम्य तस्थौ भरतसत्तम ॥ १४७ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सञ्जय उवाच। दुर्य्योधनस्ततः कर्णमुपेत्य भरतर्षभ।
अब्रवीन्मद्रराजञ्च तथैवान्यांश्च पार्थिवान्॥ १ ॥ यदृच्छयैतत्
संप्राप्तं स्वर्गद्वारमपावृतम्। सुखिनः क्षत्रियाः कर्ण लभन्ते
युद्धमीदृशम्॥ २ ॥ सदृशैः क्षत्रियैः शूरैः शूराणां युध्यतां युधि।
दृष्टं भवति राधेय तदिदं समुपस्थितम्॥ ३ ॥ हत्वा वा पाण्ड-
वान् युद्धे स्फीतामुर्वीमवाप्स्यथ। निहता वा परैर्युद्धे वीर-
लोकमवाप्स्यथ॥ ४ ॥ दुर्य्योधनस्य तच्छ्रुत्वा वचनं क्षत्रियर्षभाः।
हृष्टा नादानुदक्रोशन् वादित्राणि च सर्वशः॥ ५ ॥ ततः प्रमु-
दिते तस्मिन् दुर्य्योधनबले तदा। हर्षयंस्तावकान् योधान् द्रौणि-
र्वचनमब्रवीत्॥ ६ ॥ प्रत्यक्षं सर्वसैन्यानां भवताञ्चापि पश्यताम्।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः॥ ७ ॥ स तेनाहममर्-
षेण मित्रार्थे चापि पार्थिवाः। सत्यं वः प्रतिजानामि तद्वाक्यं
मे निबोधत॥ ८ ॥ धृष्टद्युम्नमहत्वाहं न विमोक्ष्यामि दंशनम्।
अनृतायां प्रतिज्ञायां न हि स्वर्गमवाप्नुयाम्॥ ९ ॥ अर्जुनो भीम-
सेनश्च यश्च मां प्रत्युदेष्यति। सर्वांस्तान् प्रमथिष्येऽहमिति मे नात्र
संशयः॥ १० ॥ एवमुक्ते ततः सर्वा सहिता भारती चमूः।
अभ्यद्रवत कौन्तेयांस्तथा ते चापि पाण्डवाः॥ ११ ॥ स सन्निपातो
रथयूथपानां महात्मनां भारत मोहनीयः। जनक्षये कालयुगान्त-
कल्पः प्रावर्त्तताग्रे कुरुसृञ्जयानाम्॥ १२ ॥ ततः प्रवृत्ते युधि
संप्रहारे भूतानि सर्वाणि सदैवतानि। आसन् समेतानि सहाप्-
सरोभिर्दिदृक्षमाणानि नरप्रवीरान्॥ १३ ॥ दिव्यैश्च माल्यैर्विवि-
धैश्च गन्धैर्दिव्यैश्च रत्नैर्विविधैर्नराग्र्यान्। रणे स्वकर्मोद्वहतः
प्रवीरानवाकिरन्नप्सरसः प्रहृष्टाः॥ १४ ॥ समीरणास्तांश्च निषेव्य
गन्धान् सिषेव सर्वानपि योधमुख्यान्। निषेव्यमाणाश्च निलेन
योधाः परस्परघ्ना धरणीं निपेतुः॥ १५ ॥ सा दिव्यपुष्पैरव-
कीर्य्यमाणा सुवर्णपुङ्खैश्च शरैर्विचित्रैः। नक्षत्रसङ्घैरिव चित्रिता

द्यौः क्षितिर्बभौ योधवरैर्विचित्रा ॥ १६ ॥ ततोऽन्तरीक्षादपि साधुवादैर्वादित्रघोषैः समुदीर्य्यमाणः । ज्याघोषनेमिस्वननाद-मिश्रः समाकुलः सोऽभवत् संप्रहारः ॥ १७ ॥

इति कर्णपर्व्वणि अश्वत्थामप्रतिज्ञायां सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

सञ्जय उवाच । एवमेष महानासीत् संग्रामः पृथिवीक्षिताम् । क्रुद्धेऽर्जुने तथा कर्णे भीमसेने च पाण्डवे ॥ १ ॥ द्रोणपुत्रं पराजित्य जित्वा चान्यान् महारथान् । अब्रवीदर्जुनो राजन् वासुदेवमिदं वचः ॥ २ ॥ पश्य कृष्ण महाबाहो द्रवन्तीं पाण्डवीं चमूम् । कर्णञ्च पश्य संग्रामे कालयन्तं महारथान् ॥ ३ ॥ न च पश्यामि दाशार्ह धर्मराजं युधिष्ठिरम् । नापि केतुर्युधां श्रेष्ठ धर्मपुत्रस्य दृश्यते ॥ ४ ॥ त्रिभागमात्रशिष्टोऽयं दिवसस्य जनार्दन । न च मां धार्त्तराष्ट्रेषु कश्चिद्युध्यति संयुगे । तस्मात्त्वं मत्प्रियं कुर्वन् याहि यत्र युधिष्ठिरः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा कुशलिनं युद्धे धर्मपुत्रं सहानुजम् । पुनर्योत्स्यामि वार्ष्णेय शत्रुभिः सह संयुगे ॥ ६ ॥ ततः प्रायाद्रथेनाशु बीभत्सोर्वचनाद्धरिः । यतो युधिष्ठिरो राजा सृञ्जयाश्च महारथाः । अयुध्यन्त महासत्त्वा मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ७ ॥ ततः संग्रामभूमिं तां वर्त्तमाने जनक्षये । अवेक्षमाणो गोविन्दः सव्यसाचिनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ पश्य पार्थ महारौद्रो वर्त्तते भरतक्षयः । पृथिव्यां क्षत्रियाणां वै दुर्य्योधनकृते महान् ॥ ९ ॥ पश्य भारत चापानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् । हतानामपविद्धानि कलापांश्च महाधनान् ॥ १० ॥ जातरूपमयैः पुङ्खैः शरांश्चानतपर्वणः । तैलधौतांश्च नाराचान् निर्मुक्तान् पन्नगानिव ॥ ११ ॥ हस्तिदन्तत्सरून् खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान् । चर्माणि चापविद्धानि रुक्मगर्भाणि भारत ॥१२॥

सुवर्णविकृतान् प्रासान् शक्तीः कनकभूषणाः। जाम्बूनदमयैः पट्टै-
र्बद्धाश्च विपुला गदाः॥ १३॥ जातरूपमयीश्चर्ष्टीः पट्टिशान् हेम-
भूषितान्। दण्डैः कनकचित्रैश्च विप्रविद्धान् परश्वधान्॥ १४॥
अयःकुन्तांश्च पतितान् मुषलानि गुरूणि च। शतघ्नीः पश्य
चित्राश्च विपुलान् परिघांस्तथा। चक्राणि चापविद्धानि तोम-
रांश्च महारणे॥ १५॥ नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जय-
गृद्धिनः। जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्विनः॥ १६॥ गदा-
विमथितैर्गात्रैर्मुषलैर्भिन्नमस्तकान्। गजवाजिरथक्षुण्णान् पश्य
योधान् सहस्रशः॥ १७॥ मनुष्यहयनागानां शरशक्त्यृष्टिपट्टिशैः।
निस्त्रिंशैः परिघैः प्रासैरयःकुन्तैः परश्वधैः॥ १८॥ शरीरै-
र्बहुभिश्छिन्नैः शोणितौघपरिप्लुतैः। गतासुभिरमित्रघ्न संवृता
रणभूमयः॥ १९॥ बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः साङ्गदैर्हेमभूषितैः।
सतलत्रैः सकेयूरैर्भाति भारत मेदिनी॥ २०॥ साङ्गुलित्रै-
र्भुजाग्रैश्च विप्रविद्धैरलंकृतैः। हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च
तरस्विनाम्॥ २१॥ बद्धचूडामणिवरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः।
पतितैर्वृषभाक्षाणां विराजति वसुन्धरा॥ २२॥ कबन्धैः शोणिता-
दिग्धैश्छिन्नगात्रशिरोधरैः। भूर्भाति भरतश्रेष्ठ शान्तार्चिर्भि-
रिवाग्निभिः॥ २३॥ रथांश्च बहुधा भग्नान् हेमकिङ्किणिनः
शुभान्। वाजिनश्च हतान् पश्य विनिकीर्णान् शराहतान्॥ २४॥
अनुकर्षानुपासङ्गान् पताका विविधध्वजान्। रथिनाञ्च महा-
शङ्खान् पाण्डरांश्च प्रकीर्णकान्॥ २५॥ निरस्तजिह्वान् मात-
ङ्गान् शयानान् पर्वतोपमान्। वैजयन्तीर्विचित्राश्च हतांश्च गज-
वाजिनः॥ २६॥ वारणानां परिस्तोमांस्तथैवाजिनकम्बलान्।
विपाटितविचित्रांश्च चित्ररूपाः कुथास्तथा॥ २७॥ छिन्नाश्च
बहुधा घण्टा महद्भिः पतितैर्गजैः। वैदूर्य्यदण्डांश्च शुभान् पतिता-
नङ्कुशान् भुवि॥ २८॥ बद्धाः सादिभुजाग्रेषु सुवर्णविकृताः कशाः।

विचित्रमणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् । अश्वास्तिरपरिस्तोमान् राङ्कवान् पतितान् भुवि ॥ २९ ॥ चूड़ामणीन्नरेन्द्राणां विचित्राः काञ्चनस्रजः । छत्राणि चापविद्धानि चामरव्यजनानि च ॥ ३० ॥ चन्द्रनक्षत्रभासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः । कॢप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलंकृतैः । वदनैः पश्य संछन्नां महीं शोणितकर्द्दमाम् ॥ ३१ ॥ सजीवांश्चापरान् पश्य कूजमानान् समन्ततः । उपास्यमानान् बहुशो न्यस्तशस्त्रैर्विशाम्पते । ज्ञातिभिः सहितांस्तत्र रोदमानैः पुनः पुनः ॥ ३२ ॥ व्युत्क्रान्तानपरान् योधांश्छादयित्वा तरस्विनः । पुनर्युद्धाय गच्छन्ति जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ३३ ॥ अपरे तत्र तत्रैव परिधावन्ति मानवाः । ज्ञातिभिः पतितैः शूरैर्याच्यमानास्तथो-दकम् ॥ ३४ ॥ जलार्थञ्च गताः केचिन्निष्प्राणा बहवोऽर्जुन । सन्निवृत्ताश्च ते शूरास्तान् वै दृष्ट्वा विचेतसः ॥ ३५ ॥ जलं त्यक्त्वा प्रधावन्ति क्रोशमानाः परस्परम् । जलं पीत्वा मृतान् पश्य पिवतोऽन्यांश्च भारत ॥ ३६ ॥ परित्यज्य प्रियानन्ये बान्धवान् बान्धवप्रियाः । व्युत्क्रान्ताः समदृश्यन्त तत्र तत्र महारणे ॥ ३७ ॥ तथापरान्नरश्रेष्ठ सन्दष्टौष्ठपुटान् पुनः । भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षमाणान् समन्ततः ॥ ३८ ॥ एवं ब्रुवंस्तदा कृष्णो ययौ तत्र युधिष्ठिरः । अर्जुनश्चापि नृपतेर्द्दर्शनार्थं महारणे । याहि याहीति गोविन्दं पुनः पुनरचोदयत् ॥ ३९ ॥ तां युद्धभूमिं पार्थस्य दर्श-यित्वा च माधवः । त्वरमाणस्ततः कृष्णः पार्थमाह शनैरिदम् ॥ ४० ॥ पश्य कौरवराजानमुपयातांश्च पार्थिवान् । कर्णं पश्य महारङ्गे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ४१ ॥ असौ भीमो महेष्वासः सन्निवृत्तो रणं प्रति । तमेते विनिवर्त्तन्ते धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । पाञ्चालसृञ्जयानाञ्च पाण्डवानाञ्च ये मुखम् ॥ ४२ ॥ निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्भग्नं शत्रुबलं महत् । कौरवान् द्रवतो ह्येष कर्णो वारयतेऽर्जुन ॥ ४३ ॥ अन्तकप्रतिमो वेगी शक्रतुल्यपराक्रमः । असौ

गच्छति कौरव्य द्रौणिः शस्त्रभृतांवरः ॥ ४४ ॥ तमेव प्रद्रुतं सङ्ख्ये धृष्टद्युम्नो महारथः । अनुप्रयाति संग्रामे हतान् पश्य च सृञ्जयान् ॥ ४५ ॥ सर्वमाह सुदुर्द्धर्षो वासुदेवः किरीटिने । ततो राजन् प्रादुरासीन्महाघोरो महारणः ॥ ४६ ॥ सिंहनादरवाश्चैव प्रादुरासन् समागमे । उभयोः सेनयोः राजन् मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ४७ ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः पृथिव्यां पृथिवीपते । तावकानां परेषाञ्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ४८ ॥

इति कर्णपर्वणि कृष्णवाक्ये अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

सञ्जय उवाच । ततः पुनः समाजग्मुरभीताः कुरुसृञ्जयाः । युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयम् ॥ १ ॥ ततः प्रववृते भीमः संग्रामो लोमहर्षणः । कर्णस्य पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ २ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे तुमुले शोणितोदके । संशप्तकेषु शूरेषु किञ्चिच्छिष्टेषु भारत ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नो महाराज सहितः सर्वराजभिः । कर्णमेवाभिदुद्राव पाण्डवाश्च महारथाः ॥ ४ ॥ आगच्छमानांस्तान् सङ्ख्ये प्रहृष्टान् विजयैषिणः । दधारैको रणे कर्णो जलौघानिव पर्वतः ॥ ५ ॥ समासाद्य तु ते कर्णं व्यशीर्य्यन्त महारथाः । यथाचलं समासाद्य वार्य्योघाः सर्वतोदिशम् ॥ ६ ॥ तयोरासीन्महाराज संग्रामो लोमहर्षणः । धृष्टद्युम्नस्तु राधेयं शरेणानतपर्वणा । ताड़यामास समरे तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥ विजयञ्च धनुः श्रेष्ठं विधुन्वानो महारथः । पार्षतस्य धनुश्छित्त्वा शरांश्चाशीविषोपमान् । ताड़यामास संक्रुद्धः पार्षतं नवभिः शरैः ॥ ८ ॥ ते वर्म हेमविकृतं भित्त्वा तस्य महात्मनः । शोणिताक्ता व्यराजन्त शक्रगोपा इवानघ ॥ ९ ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं धृष्टद्युम्नो महारथः । अन्यद्धनु-

सुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् । कर्णं विव्याध सप्तत्या शरैः
सन्नतपर्व्वभिः ॥ १० ॥ तथैव राजन् कर्णोऽपि पार्षतं शत्रु-
तापनम् । छादयामास समरे शरैराशीविषोपमैः ॥ ११ ॥ द्रोण-
शत्रुर्महेष्वासो विव्याध निशितैः शरैः ॥ १२ ॥ तस्य कर्णो
महाराज शरं कनकभूषणम् । प्रेषयामास संक्रुद्धो मृत्युदण्डमिवा-
परम् ॥ १३ ॥ तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशाम्पते । चिच्छेद
सप्तधा राजन् शैनेयः कृतहस्तवत् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा विनिहतं बाणं
शरैः कर्णो विशाम्पते । सात्यकिं शरवर्षेण समन्तात् पर्य्यवारयत्
॥ १५ ॥ विव्याध चैनं समरे नाराचैस्तत्र सप्तभिः । तं प्रत्य-
विध्यच्छैनेयः शरैर्हेमविभूषितैः ॥ १६ ॥ ततो युद्धं महाराज
चक्षुःश्रोत्रभयावहम् । आसीद्घोरञ्च चित्रञ्च प्रेक्षणीयं समन्ततः
॥ १७ ॥ सर्व्वेषां तत्र भूतानां रोमहर्षोऽभ्यजायत । तद्दृष्ट्वा
समरे कर्म्म कर्णशैनेययोर्नृप ॥ १८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे द्रौणिरभ्य-
यात् सुमहाबलः । पार्षतं शत्रुदमनं शत्रुवीर्य्यासुनाशनम् ॥ १९ ॥
अभ्यभाषत संक्रुद्धो द्रौणिः परपुरञ्जयः । तिष्ठ तिष्ठाद्य ब्रह्मघ्न
न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा सुभृशं वीरं शीघ्रकृ-
न्निशितैः शरैः । पार्षतं छादयामास घोररूपैः सुतेजनैः । यत-
मानं परं शक्त्या यतमानो महारथः ॥ २१ ॥ यथा हि समरे
द्रोणः पार्षतं वीक्ष्य मारिष । तथा द्रौणिं रणे दृष्ट्वा पार्षतः
परवीरहा । नातिहृष्टमना भूत्वा ज्ञातवान् मृत्युमात्मनः ॥ २२ ॥
स ज्ञात्वा समरेऽऽत्मानं शस्त्रेणावध्यमेव तु । जवेनाभ्यद्रवद्द्रौणिं
कालः कालमिव क्षये ॥ २३ ॥ द्रौणिस्तु दृष्ट्वा राजेन्द्र धृष्टद्युम्न-
मवस्थितम् । क्रोधेन निश्वसन् वीरः पार्षतं समुपाद्रवत् ॥ २४ ॥
तावन्योऽन्यस्तु दृष्ट्वैव संरम्भं जग्मतुः परम् ॥ २५ ॥ अथाब्रवी-
न्महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । धृष्टद्युम्नं समीपस्थं त्वरमाणो
विशाम्पते ॥ २६ ॥ पाञ्चालापसदाद्य त्वां प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ॥२७॥

पापं हि यत्त्वया कर्म घ्नता द्रोणं पुरा कृतम्। अद्य त्वां तप्स्यते तद्वै यथा न कुशलं तथा॥ २८॥ अरक्ष्यमाणः पार्थेन यदि तिष्ठसि संयुगे। नापक्रामसि वा मूढ़ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥ २९॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्॥ ३०॥ प्रतिवाक्यं स एवासिर्मामको दास्यते तव। येनैव ते पितुर्दत्तं यतमानस्य संयुगे॥ ३१॥ यदि तावन्मया द्रोणो निहतो ब्राह्मणब्रुवः। त्वामिदानीं कथं युद्धे न हनिष्यामि विक्रमात्॥ ३२॥ एवमुक्त्वा महाराज सेनापतिरमर्षणः। निशितेनाथ वाणेन द्रौणिं विव्याध पार्षतः॥ ३३॥ ततो द्रौणिः सुसंक्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः। आच्छादयद्दिशो राजन् धृष्टद्युम्नस्य संयुगे॥ ३४॥ नैवान्तरीक्षं न दिशो नापि योधाः समन्तत। दृश्यन्ते वै महाराज शरैश्छन्नाः सहस्रशः॥ ३५॥ तथैव पार्षतो राजन् द्रौणिमाहवशोभिनम्। शरैः संछादयामास सूतपुत्रस्य पश्यतः॥ ३६॥ राधेयोऽपि महाराज पाञ्चालान् सह पाण्डवैः। द्रौपदेयान् युधामन्युं सात्यकिञ्च महारथम्। एकः संवारयामास प्रेक्षणीयः समन्ततः॥ ३७॥ धृष्टद्युम्नस्तु समरे द्रौणेश्चिच्छेद कार्मुकम्। वेगवत् समरे घोरं शरांश्चाशीविषोपमान्॥ ३८॥ स पार्षतस्य राजेन्द्र धनुः शक्तिं गदां ध्वजम्। हयान् सूतं रथञ्चैव निमेषाद्द्राधमच्छरैः॥ ३९॥ स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः। खड्गमादत्त विपुलं शतचन्द्रञ्च भानुमत्॥ ४०॥ द्रौणिस्तदपि राजेन्द्र भल्लैः क्षिप्रं महारथः। चिच्छेद समरे वीरः क्षिप्रहस्तो दृढ़ायुधः। रथादनवरूढ़स्य तदद्भुतमिवाभवत्॥ ४१॥ धृष्टद्युम्नन्तु विरथं हताश्वं छिन्नकार्मुकम्। शरैश्च बहुधा विद्धमस्त्रैश्च शकलीकृतम्। नाशकद्भरतश्रेष्ठ यतमानो महारथः॥ ४२॥ तस्यान्तमिषुभी राजन् यदा द्रौणिर्न जग्मिवान्। अथ त्यक्त्वा धनुर्वीरः पार्षतं त्वरितोऽन्वगात्॥ ४३॥

आसीदाप्लवतो वेगस्तस्य राजन्महात्मनः। गरुड़स्येव पततो जिघृक्षोः पन्नगोत्तमम् ॥ ४४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु माधवोऽर्जुनमब्रवीत्। पश्य पार्थ यथा द्रौणिः पार्षतस्य रथं प्रति। यत्नं करोति विपुलं हन्याच्चैनं न संशयः ॥ ४५ ॥ तं मोचय महाबाहो पार्षतं शत्रुकर्षण। द्रौणेरास्यमनुप्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ॥ ४६ ॥ एवमुक्त्वा महाराज वासुदेवः प्रतापवान्। प्रैषयत्तुरगांस्तत्र यत्र द्रौणिर्व्यवस्थितः ॥ ४७ ॥ ते हयाश्चन्द्रसङ्काशाः केशवेन प्रचोदिताः। आपिवन्त इव व्योम जग्मुर्द्रौणिरथं प्रति ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वायान्तौ महावीर्य्यावुभौ कृष्णधनञ्जयौ। धृष्टद्युम्नवधे यत्नमकरोत् स महाबलः ॥ ४९ ॥ विकृष्यमाणं दृष्ट्वैव धृष्टद्युम्नं जनेश्वर। शरांश्चिक्षेप वै पार्थो द्रौणिं प्रति महाबलः ॥ ५० ॥ ते शरा हेमविकृता गाण्डीवप्रेषिता भृशम्। द्रौणिमासाद्य विविशुर्वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ५१ ॥ स विद्धस्तैः शरैर्घोरैर्द्रौणपुत्रः प्रतापवान्। उत्सृज्य समरे राजन् पाञ्चाल्यममितौजसम् ॥ ५२ ॥ रथमारुरुहे वीरो धनञ्जयशरार्द्दितः। प्रगृह्य च धनुः श्रेष्ठं पार्थं विव्याध सायकैः ॥ ५३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरः सहदेवो जनाधिप। अपोवाह रथेनाजौ पार्षतं शत्रुतापनम् ॥ ५४ ॥ अर्जुनोऽपि महाराज द्रौणिं विव्याध पत्रिभिः। तं द्रोणपुत्रः संक्रुद्धो बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ५५ ॥ क्रोधितस्तु रणे पार्थो नाराचं कालसम्मितम्। द्रोणपुत्राय चिक्षेप कालदण्डमिवापरम्। ब्राह्मणस्यांसदेशे स निपपात महाद्युतिः ॥ ५६ ॥ स विह्वलो महाराज शरवेगेन संयुगे। निषसाद रथोपस्थे वैक्लव्यञ्च परं ययौ ॥ ५७ ॥ ततः कर्णो महाराज व्याक्षिपद्विजयं धनुः। अर्जुनं समरे क्रुद्धः प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः। द्वैरथञ्चापि पार्थेन कामयानो महारणे ॥ ५८ ॥ विह्वलं तन्तु वीक्ष्याथ द्रोणपुत्रञ्च सारथिः। अपोवाह रथेनाजौ त्वरमाणो रणाजिरात् ॥ ५९ ॥

अथोत्क्रुष्टं महाराज पाञ्चालैर्जितकाशिभिः। मोचितं पार्षतं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रञ्च पीड़ितम् ॥ ६० ॥ वादित्राणि च दिव्यानि प्रावाद्यन्त सहस्रशः। सिंहनादांश्च चक्रुस्ते दृष्ट्वा सङ्ख्ये तदद्भुतम् ॥ ६१ ॥ एवं कृत्वाब्रवीत् पार्थो वासुदेवं धनञ्जयः। याहि संशप्तकान् कृष्ण कार्य्यमेतत् परं मम ॥ ६२ ॥ ततः प्रयातो दाशार्हः श्रुत्वा पाण्डवभाषितम्। रथेनातिपताकेन मनोमारुतरंहसा ॥ ६३ ॥

इति कर्णपर्वणि द्रोणपयाने एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

सञ्जय उवाच। एतस्मिन्नन्तरे कृष्णः पार्थं वचनमब्रवीत्। दर्शयन्निव कौन्तेयं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ एष पाण्डव ते भ्राता धार्त्तराष्ट्रैर्महाबलैः। जिघांसुभिर्महेष्वासैर्द्रुतं पार्थोऽनुसार्य्यते ॥ २ ॥ तञ्चानुयान्ति संरब्धाः पाञ्चाला युद्धदुर्मदाः। युधिष्ठिरं महात्मानं परीप्सन्तो महाबलाः ॥ ३ ॥ एष दुर्य्योधनः पार्थ रथानीकेन दंशितः। राजा सर्वस्य लोकस्य राजानमनुधावति ॥ ४ ॥ जिघांसुः पुरुषव्याघ्र भ्रातृभिः सहितो बली। आशीविषसमस्पर्शैः सर्वयुद्धविशारदैः ॥ ५ ॥ एते जिघृक्षवो यान्ति द्विपाश्वरथपत्तयः। युधिष्ठिरं धार्त्तराष्ट्रा रत्नोत्तममिवार्थिनः ॥ ६ ॥ पश्य सात्त्वतभीमाभ्यां निरुद्धा विष्ठिताः पुनः। जिहीर्षवोऽमृतं दैत्याः शक्राग्निभ्यामिवावशाः ॥ ७ ॥ एते बहुत्वात्त्वरिताः पुनर्गच्छन्ति पाण्डवम्। समुद्रमिव वार्य्योघाः प्रावृट्काले महारथाः ॥ ८ ॥ नदन्तः सिंहनादांश्च धमन्तश्चापि वारिजान्। बलवन्तो महेष्वासा विधुन्वन्तो धनूंषि च ॥ ९ ॥ मृत्योर्मुखगतं मन्ये कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। हुतमग्नौ च कौन्तेयं दुर्य्योधनवशंगतम् ॥ १० ॥ यथाविधमनीकन्तु धार्त्तराष्ट्रस्य पाण्डव। नास्य शक्रोऽपि मुच्येत संप्राप्तो बाणगोचरम् ॥ ११ ॥ दुर्य्योधनस्य वीरस्य

शरौघान् शीघ्रमस्यतः । संक्रुद्धस्यान्तकस्येव को वेगं संसहेद्रणे ॥ १२ ॥ दुर्य्योधनस्य वीरस्य द्रौणेः शारद्वतस्य च । कर्णस्य चेषुवेगो वै पर्व्वतानपि शातयेत् ॥ १३ ॥ कर्णेन च कृतो राजा विमुखः शत्रुतापनः । बलवांल्लघुहस्तश्च कृती युद्धविशारदः ॥ १४ ॥ राधेयः पाण्डवश्रेष्ठं शक्तः पीड़यितुं रणे । सहितो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः शूरैर्म्महाबलैः ॥ १५ ॥ तस्यैभिर्य्युध्यमानस्य संग्रामे शंसितात्मनः । अन्यैरपि च पार्थस्य कृतं कर्म्म महारथैः ॥ १६ ॥ उपवासकृशो राजा भृशं भरतसत्तम । ब्राह्मे बले स्थितो ह्येष न चात्रे हि बले विभुः ॥ १७ ॥ कर्णेन चाभियुक्तोऽयं भूपतिः शत्रुतापनः । संशयं समनुप्राप्तः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ न जीवति महाराजो मन्ये पार्थ युधिष्ठिरः । यद्भीमसेनः सहते सिंहनादममर्षणः ॥ १९ ॥ नर्द्दतां धार्त्तराष्ट्राणां पुनः पुनररिन्दमः । धमताञ्च महाशङ्खान् संग्रामे जितकाशिनाम् ॥ २० ॥ युधिष्ठिरं पाण्डवेयं हतेति पुरुषर्षभ । सञ्चोदयत्यसौ कर्णो धार्त्तराष्ट्रान् महारथान् ॥ २१ ॥ स्थूणाकर्णेन्द्रजालेन पार्थं पाशुपतेन च । प्रच्छादयन्ति राजानं शस्त्रजालैर्म्महारथाः ॥ २२ ॥ आतुरो हि कृतो राजा सन्निषण्णश्च भारत । यथैनमनुवर्त्तन्ते पाञ्चालाः सह पाण्डवैः ॥ २३ ॥ त्वरमाणास्त्वराकाले सर्व्वशास्त्रभृतांवराः । मज्जन्तमिव पाताले बलिनोऽप्युज्जिहीर्षवः ॥ २४ ॥ न केतुर्द्दृश्यते राज्ञः कर्णेन निहतः शरैः । पश्यतोर्य्यमयोः पार्थ सात्यकेश्च शिखण्डिनः ॥ २५ ॥ धृष्टद्युम्नस्य भीमस्य शतानीकस्य वा विभो । पाञ्चालानाञ्च सर्व्वेषां चेदीनाञ्चैव भारत ॥ २६ ॥ एष कर्णो रणे पार्थ पाण्डवानामनीकिनीम् । शरैर्व्विध्वंसयति वै नलिनीमिव कुञ्जरः ॥ २७ ॥ एते द्रवन्ति रथिनस्त्वदीयाः पाण्डुनन्दन । पश्य पश्य यथा पार्थ गच्छन्त्येते महारथाः ॥ २८ ॥ एते भारत मातङ्गाः कर्णेनाभिहता रणे । आर्त्तनादान् विकुर्व्वाणा

विद्रवन्ति दिशो दश ॥ २९ ॥ रथानां द्रवते वृन्दमेतच्चैव समन्ततः। द्राव्यमाणं रणे पार्थ कर्णेनामित्रकर्षिणा ॥ ३० ॥ हस्तिकक्षां रणे पश्य चरन्तीं तत्र तत्र ह। रथस्थं सूतपुत्रस्य केतुं केतुमतां वर ॥ ३१ ॥ असौ धावति राधेयो भीमसेनरथं प्रति। किरन् शरशतान्येव विनिघ्नंस्तव वाहिनीम् ॥ ३२ ॥ एतांश्च पश्य पाञ्चालान् द्राव्यमानान् महारथान्। शक्रेणेव यथा दैत्यान् हन्यमानान्महाहवे ॥ ३३ ॥ एष कर्णो रणे जित्वा पाञ्चालान् पाण्डुसृञ्जयान्। दिशो वै प्रेक्षते सर्वास्त्वदर्थमिति मे मतिः ॥ ३४ ॥ पश्य पार्थ धनुःश्रेष्ठं विकर्षन् साधु शोभते। शत्रुं जित्वा यथा शक्रो देवसङ्घैः समावृतः ॥ ३५ ॥ एते नर्द्दन्ति कौरव्या दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम्। त्रासयन्तो रणे पाण्डून् सृञ्जयांश्च समन्ततः ॥ ३६ ॥ एष सर्वात्मना पाण्डूंस्त्रासयित्वा महारणे। अभिभाषति राधेयः सर्वसैन्यानि मानद ॥ ३७ ॥ अभिद्रवत भद्रं वो द्रुतं द्रवत कौरवाः। यथा जीवन्न वः कश्चिन्मुच्येत युधि सृञ्जयः ॥३८॥ तथा कुरुत संयत्ता वयं यास्याम पृष्ठतः। एवमुक्त्वा गतो ह्येष पृष्ठतो विकिरञ्छरान् ॥ ३९ ॥ पश्य कर्णं रणे पार्थ श्वेतच्छत्रविराजितम्। उदयं पर्वतं यद्वत् शशाङ्केनोपशोभितम् ॥ ४० ॥ पूर्णचन्द्रनिकाशेन मूर्द्ध्नि छत्रेण भारत। ध्रियमाणेन समरे श्रीमच्छतशलाकिना ॥ ४१ ॥ एष त्वां प्रेक्षते कर्णः सकटाक्षं विशाम्पते। उत्तमं जवमास्थाय ध्रुवमेष्यति संयुगे ॥ ४२ ॥ पश्य ह्येनं महाबाहो विधुन्वानं महद्धनुः। शरांश्चाशीविषाकारान् विसृजन्तं महारणे ॥ ४३ ॥ असौ निवृत्तो राधेयो दृष्ट्वा ते वानरध्वजम्। प्रार्थयन् समरं पार्थ त्वया सह परन्तप। वधाय चात्मनोऽभ्येति दीपास्यं शलभो यथा ॥ ४४ ॥ एष ह्यमर्षी शूरश्च धार्त्तराष्ट्रहिते रतः। न त्वां मर्षयते पार्थ नित्यमेव च मन्दधीः ॥ ४५ ॥ कर्णमेकाकिनं दृष्ट्वा रथानीकेन भारत। रिरक्षिषुः

सुसंयत्तो धार्त्तराष्ट्रो निवर्त्तते ॥ ४६ ॥ स वः सर्व्वैर्भिर्दुष्टात्मा वध्यताञ्च प्रयत्नतः । त्वया यशश्च राज्यञ्च सुखञ्चोत्तममिच्छता ॥ ४७ ॥ अहीनयोर्विश्रुतयोर्युवयोर्यौत्स्यमानयोः । देवासुरे पार्थ मृधे देवदानवयोरिव ॥ ४८ ॥ त्वाञ्च दृष्ट्वातिसंरब्धं कर्णञ्च भरतर्षभ । असौ दुर्य्योधनः क्रुद्धो नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ ४९ ॥ आत्मानञ्च कृतात्मानं समीक्ष्य भरतर्षभ । कृतागसञ्च राधेयं धर्म्मात्मनि युधिष्ठिरे ॥ ५० ॥ प्रतिपद्यस्व कौन्तेय प्राप्तकालमनन्तरम् । आर्य्यां युद्धे मतिं कृत्वा प्रत्येहि रथयूथपम् ॥ ५१ ॥ पञ्च ह्येतानि मुख्यानां रथानां रथसत्तम । शतान्यायान्ति समरे बलिनां तिग्मतेजसाम् ॥ ५२ ॥ पञ्च नागसहस्राणि द्विगुणा वाजिनस्तथा । अभिसंहत्य कौन्तेय पदातिप्रयुतानि षट् ॥ ५३ ॥ अन्योऽन्यरक्षितं वीर बलं त्वामभिवर्त्तते । सूतपुत्रं महेष्वासं दर्शयात्मानमात्मना । उत्तमं जवमास्थाय प्रत्येहि भरतर्षभ ॥ ५४ ॥ असौ कर्णः सुसंरब्धः पाञ्चालानभिधावति । केतुमस्य हि पश्यामि धृष्टद्युम्नरथं प्रति । समुच्छेत्स्यति पाञ्चालानिति मे धीयते मतिः ॥ ५५ ॥ आचक्षे च प्रियं पार्थ तवेदं भरतर्षभ । राजा जीवति कौरव्यो धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ५६ ॥ असौ भीमो महाबाहुः सन्निवृत्तश्चमूमुखे । वृतः सृञ्जयसैन्येन सात्यकेन च भारत ॥ ५७ ॥ वध्यन्त एते समरे कौरवा निशितैः शरैः । भीमसेनेन कौन्तेय पाञ्चालैश्च महात्मभिः ॥ ५८ ॥ सेना हि धार्त्तराष्ट्रस्य विमुखा विस्रवद्व्रणा । विप्रधावति वेगेन भीमस्य निहता शरैः ॥ ५९ ॥ विपन्नसस्येव मही रुधिरेण समुक्षिता । भारती भरतश्रेष्ठ सेना कृपणदर्शना ॥ ६० ॥ निवृत्तं पश्य कौन्तेय भीमसेनं युधाम्पतिम् । आशीविषमिव क्रुद्धं द्रावयन्तं वरूथिनीम् ॥ ६१ ॥ पीतरक्तासितसितास्ताराचन्द्रार्कमण्डिताः । पताका विप्रकीर्य्यन्ते छत्राण्येतानि चार्जुन ॥ ६२ ॥ सौवर्णा राजताश्चैव तैजसाश्च पृथग्

विधाः। केतवोऽभिनिपात्यन्ते हस्त्यश्वञ्च प्रकीर्य्यते॥ ६३॥ रथेभ्यः प्रपतन्त्येते रथिनो विगतासवः। नानावर्णैर्हता वाणैः पाञ्चालैरपलायिभिः॥ ६४॥ निर्मनुष्यान् गजानश्वान्रथांश्चैव धनञ्जय। समाद्रवन्ति पाञ्चाला धार्त्तराष्ट्रांस्तरस्विनः॥ ६५॥ विमृद्नन्ति नरव्याघ्रो भीमसेनबलाश्रयात्। बलं परेषां दुर्द्धर्षास्त्यक्त्वा प्राणानरिन्दम॥ ६६॥ एते नर्द्दन्ति पाञ्चाला ध्मापयन्ति च वारिजान्। अभिद्रवन्ति च रणे मृद्नन्तः सायकैः परान्॥ ६७॥ पश्यस्वैषाञ्च माहात्म्यं पाञ्चाला हि पराक्रमात्। धार्त्तराष्ट्रान् विनिघ्नन्ति क्रुद्धाः सिंहा इव द्विपान्॥ ६८॥ शस्त्रमाच्छिद्य शत्रूणां सायुधानां निरायुधाः। तेनैवैतानमोघास्त्रान्निघ्नन्ति च नदन्ति च॥ ६९॥ शिरांस्येतानि पात्यन्ते शत्रूणां बाहवोऽपि च। रथनागहया वीरा यशस्याः सर्वं एव च॥ ७०॥ सर्वतश्चाभिपन्नैषा धार्त्तराष्ट्री महाचमूः। पाञ्चालैर्मानसादेत्य हंसैर्गङ्गेव वेगितैः॥ ७१॥ सुभृशञ्च पराक्रान्ताः पाञ्चालानां निवारणे। कृपकर्णादयो वीरा ऋषभाणामिवर्षभाः॥ ७२॥ सुनिमग्नांश्च भीमास्त्रे धार्त्तराष्ट्रान् महारथान्। धृष्टद्युम्नमुखा वीरा घ्नन्ति शत्रून् सहस्रशः॥ ७३॥ पाञ्चालेष्वभिभूतेषु द्विषद्भिरपभीर्नदन्। शत्रुपक्षमवस्कन्द्य शरानस्यति मारुतिः॥ ७४॥ विषण्णभूयिष्ठतरा धार्त्तराष्ट्री महाचमूः। रथाश्वेभाः सुवित्रस्ता भीमसेनभयार्द्दिताः॥ ७५॥ पश्य भीमेन नाराचैर्भिन्ना नागाः पतन्त्यमी। वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि धराभृताम्॥ ७६॥ भीमसेनस्य निर्विद्धा वाणैः सन्नतपर्वभिः। स्वान्यनीकानि मृद्नन्तो द्रवन्त्येते महागजाः॥ ७७॥ नाभिजानासि भीमस्य सिंहनादं सुदुःसहम्। नदतोऽर्जुन संग्रामे भैरवं जितकाशिनः॥ ७८॥ एष नैषादिरभ्येति द्विपमुख्येन पाण्डवम्। जिघांसुस्तोमरैः क्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः॥ ७९॥ सतोमरावस्य भुजौ छिन्नौ भीमेन

गर्जतः । तीक्ष्णै रग्निरविप्रख्यै र्नाराचैर्द्दशभिर्हतः । हत्वैनं पुनरायाति नागानन्यान् प्रहारिणः ॥ ८० ॥ पश्य नीलाम्बुदनिभान् महामात्रैरधिष्ठितान् । शक्तितोमरसङ्घातैर्विनिघ्नन्तं वृकोदरम् । सप्तसप्त च नागांस्तान् वैजयन्तीश्च सध्वजाः ॥ ८१ ॥ निहत्य निशितैर्वाणैश्छिन्नाः पार्थाग्रजेन ते । दशभिर्द्दशभिश्चैको नाराचैर्निहतो गजः ॥ ८२ ॥ न चासौ धार्त्तराष्ट्राणां श्रूयते निनदस्तथा । पुरन्दरसमे युद्धे निवृत्ते भरतर्षभ ॥ ८३ ॥ अक्षौहिण्यस्तथा तिस्रो धार्त्तराष्ट्रस्य संहताः । क्रुद्धेन नरसिंहेन भीमसेनेन वारिताः ॥ ८४ ॥

सञ्जय उवाच । भीमसेनेन तत् कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् । अर्जुनो व्यधमच्छिष्टानहितान्निशितैः शरैः ॥ ८५ ॥ ते वध्यमानाः समरे संशप्तकगणाः प्रभो । प्रभग्नाः समरे भीता दिशो दश महाबलाः । शक्रस्यातिथितां गत्वा विशोका ह्यभवंस्तदा ॥ ८६ ॥ पार्थश्च पुरुषव्याघ्र शरैः सन्नतपर्वभिः । जघान धार्त्तराष्ट्रस्य चतुर्विधबलाञ्चमूम् ॥ ८७ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । निवृत्ते भीमसेने तु पाण्डवे च युधिष्ठिरे । वध्यमाने बले चापि मामके पाण्डुसृञ्जयैः ॥ १ ॥ द्रवमाने बलौघे च निरानन्दे मुहुर्मुहुः । किमकुर्वन्त कुरवस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥२॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा भीमं महाबाहुं सूतपुत्रः प्रतापवान् । क्रोधरक्तेक्षणो राजन् भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ३ ॥ तावकन्तु बलं दृष्ट्वा भीमसेनात् पराङ्मुखम् । यत्नेन महता राजन् पर्य्यवस्थापयद्बली ॥ ४ ॥ व्यवस्थाप्य महाबाहुस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् । प्रत्युद्ययौ तदा कर्णः पाण्डवान् युद्धदुर्मदान् ॥ ५ ॥ प्रत्युद्ययुस्तु

राधेयं पाण्डवानां महारथाः। धुन्वानाः कार्मुकाण्याजौ विक्षि-
पन्तश्च सायकान्॥ ६॥ भीमसेनः शिनेर्नप्ता शिखण्डी जनमेजयः।
धृष्टद्युम्नश्च बलवान् सर्वे चापि प्रभद्रकाः॥ ७॥ पाञ्चालाश्च
नरव्याघ्राः समन्तात्तव वाहिनीम्। अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धाः समरे
जितकाशिनः॥ ८॥ तथैव तावका राजन् पाण्डवानामनीकिनीम्।
अभ्यद्रवन्त त्वरिता जिघांसन्तो महारथाः॥ ९॥ रथनागाश्व-
कलिलं पत्तिध्वजसमाकुलम्। बभूव पुरुषव्याघ्र सैन्यमद्भुत-
दर्शनम्॥ १०॥ शिखण्डी तु ययौ कर्णं धृष्टद्युम्नः सुतं तव।
दुःशासनं महाराज महत्या सेनया वृतः॥ ११॥ नकुलो वृष-
सेनन्तु चित्रसेनं युधिष्ठिरः। उलूकं समरे राजन् सहदेव सम-
भ्ययात्॥ १२॥ सात्यकि शकुनिञ्चापि द्रौपदेयाश्च कौरवान्।
अर्जुनञ्च रणे यत्तो द्रोणपुत्रो महारथः॥ १३॥ युधामन्युं महे-
ष्वासं गौतमोऽभ्यपतद्रणे। कृतवर्म्मा च बलवानुत्तमौजसमाद्रवत्
॥ १४॥ भीमसेनः कुरून् सर्वान् पुत्रांश्च तव मारिष। सहा-
नीकान्महाबाहुरेक एव न्यवारयत्॥ १५॥ शिखण्डी तु ततः
कर्णं विचरन्तमभीतवत्। भीष्महन्ता महाराज वारयामास
पत्रिभिः॥ १६॥ प्रतिरुद्धस्ततः कर्णो रोषात् प्रस्फुरिताधरः।
शिखण्डिनं त्रिभिर्व्वाणैर्भ्रुवोर्मध्येऽभ्यताडयत्॥ १७॥ धार-
यंस्तु स तान् वाणान् शिखण्डी वह्वशोभत। राजतः पर्वतो
यद्वत्त्रिभिः शृङ्गैरिवोच्छ्रितैः॥ १८॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासः सूत-
पुत्रेण संयुगे। कर्णं विव्याध समरे नवत्या निशितैः शरैः॥ १९॥
तस्य कर्णं हयान् हत्वा सारथिञ्च त्रिभिः शरैः। उन्ममाथ
ध्वजञ्चास्य क्षुरप्रेण महारथः॥ २०॥ हताश्वात्तु ततो यानादव-
प्लुत्य महारथः। शक्तिं चिक्षेप कर्णाय संक्रुद्धः शत्रुतापनः॥ २१॥
तां छित्त्वा समरे कर्णस्त्रिभिर्भारत सायकैः। शिखण्डिनमथा-
विध्यन्नवभिर्न्निशितैः शरैः॥ २२॥ कर्णचापच्युतान् वाणान्

वर्ज्जयंस्तु नरोत्तमः । अपयातस्ततस्तूर्णं शिखण्डी भृशविक्षतः
॥ २३ ॥ ततः कर्णो महाराज पाण्डुसैन्यान्यपातयत् । तूलराशिं
समासाद्य यथा वायुर्महाबलः ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्नो महाराज तव
पुत्रेण पीड़ितः । दुःशासनं त्रिभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे
॥ २५ ॥ तस्य दुःशासनो बाहुं सव्यं विव्याध मारिष । शितेन
रुक्मपुङ्खेण भल्लेनानतपर्व्वणा ॥ २६ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु निर्विद्धः शरं
घोरममर्षणः । दुःशासनाय संक्रुद्धः प्रेषयामास भारत ॥ २७ ॥
आपतन्तं महावेगं धृष्टद्युम्नसमीरितम् । शरैश्चिच्छेद पुत्रस्ते
त्रिभिरेव विशाम्पते ॥ २८ ॥ अथापरैः सप्तदशैर्भल्लैः कनकभूषणैः ।
धृष्टद्युम्नं समासाद्य बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २९ ॥ ततः स
पार्षतः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन तत
उच्चुक्रुशुर्ज्जनाः ॥ ३० ॥ अथान्यद्धनुरादाय पुत्रस्ते प्रहसन्निव ।
धृष्टद्युम्नं शरव्रातैः समन्तात् पर्य्यवारयत् ॥ ३१ ॥ तव पुत्रस्य ते
दृष्ट्वा विक्रमं सुमहात्मनः । व्यस्मयन्त रणे योधाः सिद्धाश्चाप्सरस-
स्तथा ॥ ३२ ॥ धृष्टद्युम्नमपश्याम घटमानं महाबलम् । दुःशा-
सनेन संरुद्धं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ३३ ॥ ततः सरथनागाश्वाः
पाञ्चालाः पाण्डुपूर्व्वज । सेनापतिं परीप्सन्तो रुरुधुस्तनयं तव
॥ ३४ ॥ ततः प्रववृते युद्धं तावकानां परैः सह । घोरं प्राण-
भृतां काले भीमरूपं परन्तप ॥ ३५ ॥ नकुलं वृषसेनस्तु भित्त्वा
पञ्चभिरायसैः । पितुः समीपे तिष्ठन् वै त्रिभिरन्यैरविध्यत ॥ ३६ ॥
नकुलस्तु ततः शूरो वृषसेनं हसन्निव । नाराचेन सुतीक्ष्णेन
विव्याध हृदये भृशम् ॥ ३७ ॥ सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रु-
कर्षणः । शत्रुं विव्याध विंशत्या स च तं पञ्चभिः शरैः ॥ ३८ ॥
ततः शरसहस्रेण तावुभौ पुरुषर्षभौ । आच्छादयेतामन्योऽन्य-
मथाभज्यत वाहिनी ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वा तु प्रद्रुतां सेनां धार्त्तराष्ट्रस्य
सूतजः । निवारयामास बलादनुसृत्य विशाम्पते ॥ ४० ॥ निवृत्ते

तु ततः कर्णं नकुलः कौरवान् ययौ। कर्णपुत्रस्तु समरे हित्वा नकुलमेव तु। जुगोप चक्रं त्वरितो राधेयस्यैव मारिष ॥ ४१ ॥ उलूकस्तु रणे क्रुद्धः सहदेवेन वारितः ॥ ४२ ॥ तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सहदेवः प्रतापवान्। सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ४३ ॥ उलूकस्तु ततो यानादवप्लुत्य विशाम्पते। त्रिगर्त्तानां बलं तूर्णं जगाम पितृनन्दनः ॥ ४४ ॥ सात्यकिः शकुनिं विद्ध्वा विंशत्या निशितैः शरैः। ध्वजं चिच्छेद भल्लेन सौबलस्य हसन्निव ॥ ४५ ॥ सौबलस्तस्य समरे क्रुद्धो राजन् प्रतापवान्। विदार्य्य कवचं भूयो ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ॥ ४६ ॥ अथैनं निशितैर्वाणैः सात्यकिः प्रत्यविध्यत। सारथिञ्च महाराज त्रिभिरेव समार्पयत्। अथास्य वाहांस्त्वरितः शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ४७ ॥ ततोऽवप्लुत्य सहसा शकुनिर्भरतर्षभ। आरुरोह रथं तूर्णमुलूकस्य महारथः। अपोवाहाथ शीघ्रं स शैनेयाद्युद्धशालिनः ॥ ४८ ॥ सात्यकिस्तु रणे राजंस्तावकानामनीकिनीम्। अभिदुद्राव वेगेन ततोऽनीकमभज्यत ॥ ४९ ॥ शैनेयशरसंछन्नं तव सैन्यं विशाम्पते। भेजे दश दिशस्तूर्णं न्यपतच्च गतासुवत् ॥ ५० ॥ भीमसेनं तव सुतो वारयामास संयुगे। तन्तु भीमो मुहूर्त्तेन व्यश्वसूतरथध्वजम् ॥ ५१ ॥ चक्रे लोकेश्वरं तत्र तेनातुष्यन्त वै जनाः। ततोऽपायान्नृपस्तत्र भीमसेनस्य गोचरात् ॥ ५२ ॥ कुरुसैन्यं ततः सर्वं भीमसेनमुपाद्रवत्। तत्र नादो महानासीद्भीमसेनं जिघांसताम् ॥ ५३ ॥ युधामन्युः कृपं विद्ध्वा धनुरस्याशु चिच्छिदे। अथान्यद्धनुरादाय कृपः शस्त्रभृतांवरः ॥ ५४ ॥ युधामन्योर्ध्वजं सूतं छत्रञ्चापातयत् क्षितौ। ततोऽपायाद्रथेनैव युधामन्युर्महारथः ॥ ५५ ॥ उत्तमौजाश्च हार्द्दिक्यं भीमं भीमपराक्रमम्। छादयामास सहसा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ ५६ ॥ तद्युद्धं सुमहच्चासीद्घोररूपं परन्तप। यादृशं न मया युद्धं

दृष्टपूर्वं विशाम्पते ॥ ५७ ॥ कृतवर्मा ततो राजन्नुत्तमौजसमा-
हवे। हृदि विव्याध सहसा स रथोपस्थ आविशत् ॥ ५८ ॥
सारथिस्तमपोवाह रथेन रथिनां वरम्। कुरुसैन्यं ततः सर्वं
भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ५९ ॥ दुःशासनः सौवलश्च गजानीकेन
पाण्डवम्। महता परिवार्य्यैव क्षुद्रकैरभ्यताड़यत् ॥ ६० ॥ ततो
भीमः शरशतैर्दुर्य्योधनममर्षणम्। विमुखीकृत्य तरसा गजा-
नीकमुपाद्रवत् ॥ ६१ ॥ तमापतन्तं सहसा गजानीकं वृकोदरः।
दृष्ट्वैव सुभृशं क्रुद्धो दिव्यमस्त्रमुदैरयत्। गजैर्गजानभ्यहनद्वज्रे-
णेन्द्र इवासुरान् ॥ ६२ ॥ ततोऽन्तरीक्षं वाणौघैः शलभैरिव
पावकम्। छादयामास समरे गजान्निघ्नन् वृकोदरः ॥ ६३ ॥
ततः कुञ्जरयूथानि समेतानि सहस्रशः। व्यधमत्तरसा भीमो
मेघसङ्घानिवानिलः ॥ ६४ ॥ सुवर्णजालपिहिता मणिजालैश्च
कुञ्जराः। रेजुरभ्यधिकं सङ्ख्ये विद्युत्वन्त इवाम्वुदाः ॥ ६५ ॥
ते बध्यमाना भीमेन गजा राजन् विदुद्रुवुः। केचिद्विभिन्नहृदयाः
कुञ्जरा न्यपतन् भुवि ॥ ६६ ॥ पातितैर्निपतद्भिश्च गजैर्हेमविभू-
षितैः। अशोभत मही तत्र विशीर्णैरिव पर्वतैः ॥ ६७ ॥ दीप्ताभै
रत्नवद्भिश्च पतितैर्गजयोधिभिः। रराज भूमिः पतितैः क्षीण-
पुण्यैरिव ग्रहैः ॥ ६८ ॥ तत्र भिन्नकटा नागा भिन्नकुम्भकरा-
स्तथा। दुद्रुवुः शतशः सङ्ख्ये भीमसेनशराहताः ॥ ६९ ॥ केचि-
द्वमन्तो रुधिरं भयार्त्ताः पर्वतोपमाः। व्यद्रवन् शरविद्धाङ्गा
धातुचित्रा इवाचलाः ॥ ७० ॥ महाभुजगसङ्काशौ चन्दनागुरु-
रूषितौ। अपश्यन् भीमसेनस्य धनुर्विक्षिपतो भुजौ ॥ ७१ ॥ तस्य
ज्यातलनिर्घोषं श्रुत्वाशनिसमस्वनम्। विसृजन्तः शकृन्मूत्रं गजाः
प्राद्रुद्रुवुर्भृशम् ॥ ७२ ॥ भीमसेनस्य तत् कर्म राजन्नेकस्य धीमतः।
निघ्नतः सर्वभूतानि रुद्रस्येव च निर्बभौ ॥ ७३ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

सञ्जय उवाच। ततः श्वेताश्वसंयुक्ते नारायणसमाहिते।
तिष्ठन्रथवरे श्रीमानर्जुनः समपद्यत ॥ १ ॥ तद्दलं नृपतिश्रेष्ठ
तावकं विजयो रणे। व्यक्षोभयदुदीर्णाश्वं महोदधिमिवानिलः
॥ २ ॥ दुर्य्योधनस्तव सुतः प्रमत्ते श्वेतवाहने। अभ्येत्य सहसा
क्रुद्धः सैन्यार्द्धेनाभिसंवृतः। पर्य्यवारयदायान्तं युधिष्ठिरममर्षणम् ॥ ३ ॥ क्षुरप्राणां त्रिसप्तत्या ततोऽविध्यत पाण्डवम्।
अक्रुध्यत भृशं तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ स भल्लांस्त्रिंशतस्तूर्णं तव पुत्रे न्यवेशयत्। ततोऽधावन्त कौरव्या जिघृक्षन्तो
युधिष्ठिरम् ॥ ५ ॥ दुष्टभावान् परान् ज्ञात्वा समवेता महारथाः।
आजग्मुस्तं परीप्सन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ६ ॥ नकुलः
सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। अक्षौहिण्या परिवृतास्तेऽभ्यधावन्
युधिष्ठिरम् ॥ ७ ॥ भीमसेनश्च समरे मृद्नंस्तव महारथान्।
अभ्यधावदभिप्रेप्सू राजानं शत्रुनिर्ज्जितम् ॥ ८ ॥ तांस्तु सर्वान्महेष्वासान् कर्णो वैकर्त्तनो नृपः। शरवर्षेण महता प्रत्यवारयदागतान् ॥ ९ ॥ शरौघान् विसृजन्तस्ते प्रेरयन्तश्च तोमरान्। न शेकुर्यत्नवन्तोऽपि राधेयं प्रतिवीक्षितुम् ॥ १० ॥ तांश्च
सर्वान्महेष्वासान् सर्वशस्त्रास्त्रपारगः। महता शरवर्षेण राधेयः
प्रत्यवारयत् ॥ ११ ॥ दुर्य्योधनन्तु विंशत्या शीघ्रमस्त्रमुदीरयन्।
अविध्यत्तूर्णमभ्येत्य सहदेवो महामनाः ॥ १२ ॥ स विद्धः सहदेवेन रराजाचलसन्निभः। प्रभिन्न इव मातङ्गो रुधिरेण परिप्लुतः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा तव सुतं तत्र गाढ़विद्धं सुतेजनैः। अभ्यधावत
संक्रुद्धो राधेयो रथिनां वरः ॥ १४ ॥ दुर्य्योधनं तथा दृष्ट्वा
शीघ्रमस्त्रमुदीर्य्य सः। तेन यौधिष्ठिरं सैन्यमवधीत् पार्षतं तथा
॥ १५ ॥ ततो यौधिष्ठिरं सैन्यं वध्यमानं महात्मना। सहसा
प्राद्रवद्राजन् सूतपुत्रशरार्द्दितम् ॥ १६ ॥ विविधा विशिखास्तत्र
संपतन्तः परस्परम्। फलैः पुङ्खान् समाजग्मुः सूतपुत्रधनुश्च्युताः

॥ १७ ॥ अन्तरीचे शरौघाणां पततान्च परस्परम् । सङ्घर्षाच्च महाराज पावकः समजायत ॥ १८ ॥ ततो दश दिशः कर्णः शलभैरिव यायिभिः । अश्यहंस्तरसा राजन् शरैः परशरीरगैः ॥ १९ ॥ रक्तचन्दनसन्दिग्धौ मणिहेमविभूषितौ । बाहू व्यत्यचिपत् कर्णः परमास्त्रं विदर्शयन् ॥ २० ॥ ततः सर्वा दिशो राजन् सायकैर्विप्रमोहयन् । अपीड़यद्भृशं कर्णो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २१ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । निशितैरिषुभिः कर्णं पञ्चाशद्भिः समार्पयत् ॥ २२ ॥ बाणान्धकारमभवत्तद्युद्धं घोरदर्शनम् । हाहाकारो महानासीत्तावकानां विशाम्पते ॥ २३ ॥ बध्यमाने तथा सैन्ये धर्मपुत्रेण मारिष । सायकैर्विविधैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । भल्लैरनेकैर्विविधैः शक्तिष्टिमुषलैरपि ॥ २४ ॥ यत्र यत्र स धर्मात्मा दुष्टां दृष्टिं व्यसर्ज्जयत् । तत्र तत्र व्यशीर्य्यन्त तावका भरतर्षभ ॥ २५ ॥ कर्णोऽपि भृशसंक्रुद्धो धर्मराजं युधिष्ठिरम् । नाराचैरर्द्धचन्द्रैश्च वत्सदन्तैश्च संयुगे ॥ २६ ॥ अमर्षी क्रोधनश्चैव रोषप्रस्फुरिताननः । सायकैरप्रमेयात्मा युधिष्ठिरमुपाद्रवत् । युधिष्ठिरश्चापि स तं स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २७ ॥ प्रहसन्निव तं कर्णः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । उरस्यविध्यद्राजानं त्रिभिर्भल्लैश्च पाण्डवम् ॥ २८ ॥ स पीड़ितो भृशं तेन धर्मराजो युधिष्ठिरः । उपविश्य रथोपस्थे सूतं याहीत्यचोदयत् ॥ २९ ॥ प्राक्रोशन्त ततः सर्वे धार्त्तराष्ट्राः सराजकाः । गृह्णीध्वमिति राजानमभ्यधावन्त सर्वशः ॥ ३० ॥ ततः शताः सप्तदश केकयानां प्रहारिणाम् । पाञ्चालैः सहिता राजन् धार्त्तराष्ट्रानवारयन् ॥ ३१ ॥ तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्त्तमाने महाभये । दुर्य्योधनश्च भीमश्च समेयातां महाबलौ ॥३२॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

सञ्जय उवाच । कर्णोऽपि शरजालेन कैकेयानां महारथान् ।
व्यधमत् परमेष्वासानग्रतः पर्य्यवस्थितान् ॥ १ ॥ स तेषां यत-
मानानां राधेयस्य निवारणे । रथान् पञ्चशतान् कर्णः प्राहिणो-
द्यमसादनम् ॥ २ ॥ अविषह्यं ततो दृष्ट्वा राधेयं युधि योधिनः ।
भीमसेनमुपागच्छन् कर्णबाणप्रपीड़िताः ॥ ३ ॥ रथानीकं विदा-
र्य्यैव शरजालैरनेकधा । कर्ण एकरथेनैव युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥४॥
सेनानिवेशमार्च्छन्तं मार्गणैः क्षतविक्षतम् । यमयोर्मध्यगं वीरं
शनैर्यान्तं विचेतसम् ॥ ५ ॥ समासाद्य तु राजानं दुर्य्योधन-
हितेप्सया । सूतपुत्त्रस्त्रिभिस्तीक्ष्णैर्विव्याध परमेषुभिः ॥ ६ ॥
तथैव राजा राधेयं प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । शरैस्त्रिभिश्च यन्तारं
चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ७ ॥ चक्ररक्षौ तु पार्थस्य माद्रीपुत्त्रौ
परन्तपौ । तावप्यधावतां कर्णं राजानं मा वधीदिति ॥ ८ ॥ तौ
पृथक् शरवर्षाभ्यां राधेयमभ्यवर्षताम् । नकुलः सहदेवश्च परमं
यत्नमास्थितौ ॥ ९ ॥ तथैव तौ प्रत्यविध्यत् सूतपुत्त्रः प्रतापवान् ।
भल्लाभ्यां शितधाराभ्यां महात्मानावरिन्दमौ ॥ १० ॥ दन्तवर्णांस्तु
राधेयो निजघान मनोजवान् । युधिष्ठिरस्य संग्रामे कालवालान्
हयोत्तमान् ॥ ११ ॥ ततोऽपरेण भल्लेन शिरस्त्राणमपातयत् ।
कौन्तेयस्य महेष्वासः प्रहसन्निव सूतजः ॥ १२ ॥ तथैव नकुल-
स्यापि हयान् हत्वा प्रतापवान् । ईषां धनुश्च चिच्छेद माद्री-
पुत्त्रस्य धीमतः ॥ १३ ॥ तौ हताश्वौ हतरथौ पाण्डवौ भृश-
विक्षतौ । भ्रातरावारुरुहतुः सहदेवरथं तदा ॥ १४ ॥ तौ दृष्ट्वा
मातुलस्तत्र विरथौ परवीरहा । अभ्यभाषत राधेयं मद्रराजो-
ऽनुकम्पया ॥ १५ ॥ योद्धव्यमद्य पार्थेन फाल्गुनेन त्वया सह ।
किमर्थं धर्मराजेन युध्यसे भृशरोषितः ॥ १६ ॥ क्षीणशस्त्रास्त्र-
कवचः क्षीणबाणो विबाणधिः । श्रान्तसारथिवाहश्च छन्नोऽस्त्रै-
ररिभिस्तथा । पार्थमासाद्य राधेय उपहास्यो भविष्यसि ॥ १७ ॥

एवमुक्तोऽपि कर्णस्तु मद्रराजेन संयुगे । तथैव कर्णः संरब्धो युधिष्ठिरमताड़यत् ॥ १८ ॥ शरैस्तीक्ष्णैः पराविध्यन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । प्रहस्य समरे कर्णश्चकार विमुखं शरैः ॥ १९ ॥ ततः शल्यः प्रहस्येदं कर्णं पुनरुवाच ह । रथस्थमतिसंरब्धं युधिष्ठिरवधे धृतम् ॥ २० ॥ यदर्थं धार्त्तराष्ट्रेण सततं मानितो भवान् । तं पार्थं जहि राधेय किन्ते हत्वा युधिष्ठिरम् ॥ २१ ॥ शङ्खयोर्ध्मातयोः शब्दः सुमहानेष कृष्णयोः । श्रूयते चापघोषोऽयं प्रावृषीवाम्बुदस्य ह ॥ २२ ॥ असौ निघ्नन्रथोदारानर्जुनः शरवृष्टिभिः । सर्वां ग्रसति नः सेनां कर्ण पश्यैनमाहवे ॥ २३ ॥ पृष्ठरक्षौ च शूरस्य युधामन्यूत्तमौजसौ । उत्तरञ्चास्य वै शूरश्चक्रं रक्षति सात्यकिः ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्नस्तथा चास्य चक्रं रक्षति दक्षिणम् । भीमसेनस्तु वै राज्ञा धार्त्तराष्ट्रेण युध्यते ॥ २५ ॥ यथा न हन्यात्तं भीमः सर्वेषां नोऽद्य पश्यताम् । तथा राधेय क्रियतां राजा मुच्येत नो यथा ॥ २६ ॥ पश्यैनं भीमसेनेन ग्रस्तमाहवशोभिना । यदि तासाद्य मुच्येत विस्मयः सुमहान् भवेत् ॥ २७ ॥ परित्राह्येनमभ्येत्य संशयं परमं गतम् । किन्नु माद्रीसुतौ हत्वा राजानं वा युधिष्ठिरम् ॥ २८ ॥ इति शल्यवचः श्रुत्वा राधेयः पृथिवीपते । दृष्ट्वा दुर्य्योधनञ्चैव भीमग्रस्तं महाहवे ॥ २९ ॥ राजगृद्धी भृशञ्चैव शल्यवाक्यप्रचोदितः । अजातशत्रुमुत्सृज्य माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३० ॥ तव पुत्रं परित्रातुमभ्यधावत वीर्य्यवान् । मद्रराजप्रणुदितैरश्वैराकाशगैरिव ॥ ३१ ॥ गते कर्णे तु कौन्तेयः पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । अपायाज्जवनैरश्वैः सहदेवस्य मारिष ॥ ३२ ॥ ताभ्यां स सहितस्तूर्णं व्रीड़न्निव नरेश्वरः । प्राप्य सेनानिवेशञ्च मार्गणैः क्षतविक्षतः ॥ ३३ ॥ अवतीर्णो रथात्तूर्णमाविशच्छयनं शुभम् । अपनीतशल्यः सुभृशं हृच्छल्याभिनिपीड़ितः ॥ ३४ ॥ सोऽब्रवीद्भ्रातरौ राजा माद्रीपुत्रौ महारथौ ।

अनीकं भीमसेनस्य पाण्डवावाशु गच्छताम् ॥ ३५ ॥ जीमूत इव नर्द्दंस्तु युध्यते स वृकोदरः ॥ ३६ ॥ ततोऽन्यं रथमास्थाय नकुलो रथपुङ्गवः। सहदेवश्च तेजस्वी भ्रातरौ शत्रुकर्षणौ ॥ ३७ ॥ तुरगैरग्ग्ररंहोभिर्यात्वा भीमस्य शुष्मिणौ। अनीकं सहितौ तत्र भ्रातरौ पर्य्यवस्थितौ ॥ ३८ ॥

इति कर्णपर्व्वणि युधिष्ठिरापयाने त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

सञ्जय उवाच। द्रौणिस्तु रथवंशेन महता परिवारितः। आपतत् सहसा राजन् यत्र पार्थो व्यवस्थितः ॥ १ ॥ तमापतन्तं सहसा शूरः शौरिसहायवान्। दधार सहसा पार्थो वेलेव मकरालयम् ॥ २ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान्। अर्जुनं वासुदेवञ्च छादयामास सायकैः ॥ ३ ॥ अवच्छन्नौ ततः कृष्णौ दृष्ट्वा तत्र महारथाः। विस्मयं परमं गत्वा प्रैक्षन्त कुरवस्तथा ॥ ४ ॥ अर्जुनस्तु ततो दिव्यमस्त्रं चक्रे हसन्निव। तदस्त्रं ब्राह्मणो युद्धे वारयामास भारत ॥ ५ ॥ यद्यद्धि व्याक्षिपद्युद्धे पाण्डवोऽस्त्रं जिघांसया। तत्तदस्त्रं महेष्वासो द्रोणपुत्रो व्यपातयत् ॥ ६ ॥ अस्त्रयुद्धे ततो राजन् वर्त्तमाने भयावहे। अपश्याम रणे द्रौणिं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ७ ॥ स दिशः प्रदिशश्चैव छादयित्वा ह्यजिह्मगैः। वासुदेवं त्रिभिर्बाणैरविध्यद्दक्षिणे भुजे ॥ ८ ॥ ततोऽर्जुनो हयान् हत्वा सर्वांस्तस्य महात्मनः। चकार समरे भूमिं शोणितौघतरङ्गिणीम्। सर्वप्राणिवहां रौद्रां परलोकवहां नदीम् ॥ ९ ॥ सरथान्रथिनः सर्वान् पार्थचापच्युतैः शरैः। द्रौणेरपहतान् सर्वे ददृशुः स च तांस्तथा। प्रावर्त्तयन्महाघोरां नदीं परवहां तदा ॥१०॥ तयोस्तु व्याकुले युद्धे द्रौणेः पार्थस्य दारुणे। अमर्य्यादं योधयन्तः पर्य्यधावन्नितस्ततः ॥ ११ ॥

रथैर्हताश्वसूतैश्च हतारोहैश्च वाजिभिः । द्विरदैश्च हतारोहै-र्महामात्रैर्हतद्विपैः । पार्थेन समरे राजन् कृतो घोरो जनक्षयः ॥ १२ ॥ निहता रथिनः पेतुः पार्थचापच्युतैः शरैः । हयाश्च पर्य्यधावन्त मुक्तयोक्त्रास्ततस्ततः ॥ १३ ॥ तद्दृष्ट्वा कर्म्म पार्थस्य द्रौणिराहवशोभिनः । अर्जुनं जयतां श्रेष्ठं त्वरितोऽभ्येत्य वीर्य्य-वान् ॥ १४ ॥ विधुन्वानो महच्चापं कार्त्तस्वरविभूषितम् । अवा-किरत्ततो द्रौणिः समन्तान्निशितैः शरैः ॥ १५ ॥ भूयोऽर्जुनं महाराज द्रौणिरायम्य पत्रिणा । वक्षोदेशे पृषत्केन ताड़या-मास निर्द्दयम् ॥ १६ ॥ सोऽतिविद्धो रणे तेन द्रोणपुत्रेण भारत । गाण्डीवधन्वा प्रसभं शरवर्षैरुदारधीः । संछाद्य समरे द्रौणिं चिच्छेदास्य च कार्म्मुकम् ॥ १७ ॥ स छिन्नधन्वा परिघं वज्रस्पर्श-समं युधि । आदाय चिक्षेप तदा द्रोणपुत्रः किरीटिने ॥ १८ ॥ तमापतन्तं परिघं जाम्बूनदपरिष्कृतम् । चिच्छेद सहसा राजन् प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ १९ ॥ स पपात तदा भूमौ निकृत्तः पार्थ-सायकैः । विकीर्णः पर्व्वतो राजन् यथा वज्रेण ताड़ितः ॥ २० ॥ ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रो महारथः । ऐन्द्रेण चास्त्रवेगेन वीभत्सुं समवाकिरत् ॥ २१ ॥ तस्येन्द्रजालावततं समीक्ष्य पार्थो राजन् गाण्डिवमाददानः । ऐन्द्रं जालं प्रत्यहनत्तरस्वी वरास्त्र-मादाय महेन्द्रसृष्टम् ॥ २२ ॥ विदार्य्य तज्जालमथेन्द्रयुक्तं पार्थ-स्ततो द्रौणिरथं क्षणेन । प्राच्छादयामास तथाभ्युपेत्य द्रौणि-स्तथा पार्थशराभिभूतः ॥ २३ ॥ विगाह्य तां पाण्डववाणवृष्टिं शरैः परं नाम ततः प्रकाश्य । शतेन कृष्णं सहसाभ्यविध्यत्त्रिभिः शतैरर्जुनं क्षुद्रकाणाम् ॥ २४ ॥ ततोऽर्जुनः सायकानां शतेन गुरोः सुतं मर्म्मसु निर्बिभेद । अश्वांश्च सूतञ्च तथा धनुर्ज्यामवाकिरत् पश्यतां तावकानाम् ॥ २५ ॥ स विद्ध्वा मर्म्मसु द्रौणिं पाण्डवः पर-वीरहा । सारथिञ्चास्य भल्लेन रथनीड़ादपातयत् ॥ २६ ॥ स

संग्टह्य स्वयंवाहान् कृष्णो प्राच्छादयच्छरैः। तत्राद्भुतमपश्याम द्रौणेराशुपराक्रमम् ॥ २७ ॥ प्रायच्छत्तुरगान् यच्च फाल्गुन-श्चाप्ययोधयत्। तदस्य समरे राजन् सर्वे योधा न्यपूजयन् ॥२८॥ ततः प्रहस्य वीभत्सुर्द्रौणपुत्रस्य संयुगे। क्षिप्रं रश्मीनथाश्वानां क्षुरप्रैश्चिच्छिदे जयः ॥ २९ ॥ प्राद्रवंस्तुरगास्ते तु शरवेगप्रपी-ड़िताः। ततोऽभून्निनदो घोरस्तव सैन्यस्य भारत ॥ ३० ॥ पाण्ड-वास्तु जयं लब्धा तव सैन्यं समाद्रवन्। समन्तान्निशितान् वाणान् विसृजन्तो जयैषिणः ॥ ३१ ॥ पाण्डवैस्तु महाराज धार्त्तराष्ट्री महाचमूः। पुनः पुनरथो वीरैरभज्जि जितकाशिभिः ॥ ३२ ॥ पश्यतां ते महाराज पुत्राणां चित्रयोधिनाम्। शकुनेः सौवलेयस्य कर्णस्य च विशाम्पते ॥ ३३ ॥ वार्य्यमाणा महासेना पुत्रैस्तव जनेश्वर। नावातिष्ठत संग्रामे पीड्यमाना समन्ततः ॥ ३४ ॥ ततो योधैर्महाराज पलायद्भिः समन्ततः। अभवद्व्याकुलं भीतं पुत्राणां ते महद्बलम् ॥ ३५ ॥ तिष्ठ तिष्ठेति च ततः सूतपुत्रस्य जल्पतः। नावातिष्ठत सा सेना वध्यमाना महात्मभिः ॥ ३६ ॥ तथोत्क्रुष्टं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिभिः। धार्त्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा विद्रुतं वै समन्ततः ॥ ३७ ॥ ततो दुर्य्योधनः कर्णमब्रवीत् प्रणयादिव। पश्य कर्ण यथा सेना पाण्डवैरर्द्दिता भृशम् ॥ ३८ ॥ त्वयि तिष्ठति संग्रामात् पलायनपरायणा। एतज्ज्ञात्वा महा-बाहो कुरु प्राप्तमरिन्दम ॥ ३९ ॥ सहस्राणि च योधानां त्वामेव पुरुषोत्तम। क्रोशन्ति समरे वीर द्राव्यमाणानि पाण्डवैः ॥ ४० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु राधेयो दुर्य्योधनवचो महत्। मद्रराजमिदं वाक्य-मब्रवीत् प्रहसन्निव ॥ ४१ ॥ पश्य मे भुजयोर्वीर्य्यमस्त्राणाञ्च जने-श्वर। अद्य हन्मि रणे सर्वान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह। वाहयाश्वान्नरव्याघ्र भद्रेणैव न संशयः ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वा महा-राज सूतपुत्रः प्रतापवान्। प्रगृह्य विजयं वीरो धनुःश्रेष्ठं पुरा-

तनम् ॥ ४३ ॥ सव्यं कृत्वा महाराज संमृज्य च पुनः पुनः ।
संनिवार्य्य च योधान् स सत्येन शपथेन च । प्रायोजयदमेयात्मा
भार्गवास्त्रं महाबलः ॥ ४४ ॥ ततो राजन् सहस्राणि प्रयुता-
न्यर्वुदानि च । कोटिशश्च शरास्तीक्ष्णा निरगच्छन्महामृधे ॥ ४५ ॥
ज्वलितैस्तैः शरैर्घोरैः कङ्कबर्हिणवाजितैः । संछन्ना पाण्डवी
सेना न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४६ ॥ हाहाकारो महानासीत् पाञ्चा-
लानां विशाम्पते । पीड़ितानां बलवता भार्गवास्त्रेण संयुगे ॥ ४७ ॥
निपतद्भिर्गजै राजन्नश्वैश्चापि सहस्रशः । रथैश्चापि महाराज
नरैश्चापि समन्ततः ॥ ४८ ॥ प्राकम्पत मही राजन्निहतैस्तैस्तत-
स्ततः । व्याकुलं सर्व्वमभवत् पाण्डवानां महद्बलम् ॥ ४९ ॥ कर्ण-
स्त्वेको युधां श्रेष्ठो विधूम इव पावकः । दहन् शत्रून् नरव्याघ्रः
शुशुभे स परन्तपः ॥ ५० ॥ ते बध्यमानाः कर्णेन पाञ्चालाश्चेदिभिः
सह । तत्र तत्र व्यमुह्यन्त वनदाहे यथा द्विपाः । चुक्रुशुश्च नर-
व्याघ्र यथा व्याघ्रा नरोत्तमाः ॥ ५१ ॥ तेषान्तु क्रोशतामासी-
द्भीतानां रणमूर्द्धनि । धावताञ्च दिशो राजंस्त्रस्तानाञ्च समन्ततः ।
आर्त्तनादो महांस्तत्र भूतानामिव संप्लवे ॥ ५२ ॥ बध्यमानांस्तु
तान् दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष । वित्रेसुः सर्व्वभूतानि तिर्य्यग्योनि-
गतान्यपि ॥ ५३ ॥ ते बध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सृञ्जयाः ।
अर्जुनं वासुदेवञ्च क्रोशन्ति स्म मुहुर्मुहुः । प्रेतराजपुरे यद्वत्
प्रेतराजं विचेतसः ॥ ५४ ॥ श्रुत्वा तु निनदं तेषां बध्यतां कर्ण-
सायकैः । अथाब्रवीद्वासुदेवं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । भार्गवास्त्रं
महाघोरं दृष्ट्वा तत्र समीरितम् ॥ ५५ ॥ पश्य कृष्ण महाबाहो
भार्गवास्त्रस्य विक्रमम् । नैतदस्त्रं हि समरे शक्यं हन्तुं कथ-
ञ्चन ॥ ५६ ॥ सूतपुत्रञ्च संरब्धं पश्य कृष्ण महारणे । अन्तक-
प्रतिमं वीर्य्यं कुर्व्वाणं कर्म्म दारुणम् ॥ ५७ ॥ अभीक्ष्णं चोदय-
न्नश्वान् प्रेक्षते मां मुहुर्मुहुः । न च पश्यामि समरे कर्णस्य

प्रपलायितुम् ॥ ५८ ॥ जीवन् प्राप्नोति पुरुषः सङ्ख्ये जयपराजयौ। मृतस्य तु हृषीकेश वध एव कुतोऽजयः ॥ ५९ ॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णो मतिमतांवरम्। धनञ्जयमुवाचेदं प्राप्तकालमरिन्दमः ॥ ६० ॥ कर्णेन हि दृढ़ं राजा कुन्तीपुत्रः परिक्षतः। तं दृष्ट्वाश्वास्य च पुनः कर्णं पार्थ वधिष्यसि ॥ ६१ ॥ ततो जनार्दनः प्रायात् द्रष्टुमिच्छन् युधिष्ठिरम्। श्रमेण ग्राहयिष्यंश्च कर्णं युद्धे विशाम्पते ॥ ६२ ॥ ततो धनञ्जयो द्रष्टुं राजानं बाणपीड़ितम्। रथेन प्रययौ क्षिप्रं संग्रामात् केशवाज्ञया ॥ ६३ ॥ गच्छन्नेव तु कौन्तेयो धर्मराजदिदृक्षया। सैन्यमालोकयामास नापश्यत्तत्र चाग्रजम् ॥ ६४ ॥ युद्धं कृत्वा तु कौन्तेयो द्रोणपुत्रेण भारत। दुःसहं वज्रिणा सङ्ख्ये पराजित्य गुरोः सुतम् ॥ ६५ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

सञ्जय उवाच। द्रौणिं पराजित्य ततोऽग्रधन्वा कृत्वा महद्दुष्करं शूरकर्म। आलोकयामास ततः स्वसैन्यं धनञ्जयः शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ १ ॥ स युध्यमानान् पृतनामुखस्थान् योधान् शूरो हर्षयन् सव्यसाची। पूर्वावदानैः प्रथितैः प्रशस्य स्थिरांश्चकारात्मरथाननीके ॥ २ ॥ अपश्यमानन्तु किरीटमाली युधिष्ठिरं भ्रातरमाजमीढ़म्। उवाच भीमं तरसाभ्युपेत्य राज्ञः प्रवृत्तिं वद कुत्र राजा ॥ ३ ॥

भीम उवाच। अपयात इतो राजा धर्मराजो युधिष्ठिरः। कर्णवाणाभितप्ताङ्गो यदि जीवेत् कथञ्चन ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच। तस्माद्भवान् शीघ्रमितः प्रयातु राज्ञः प्रवृत्त्यै कुरुसत्तमस्य। नूनं स विद्धोऽतिभृशं पृषत्कैः कर्णेन राजा शिविरं गतोऽसौ ॥ ५ ॥ यः संप्रहारे निशितैः पृषत्कैर्द्रौणेन विद्धोऽति-

भृशं तरस्वी। तस्थौ स तत्रापि जयप्रतीच्छो द्रोणोऽपि यावन्न हतः किलासीत् ॥ ६ ॥ स संशयं गमितः पाण्डवाग्र्यः कर्णेन सङ्ख्येऽद्य महानुभावः। ज्ञातुं प्रयाश्चाशु तमद्य भीम स्थास्या-म्यहं शत्रुगणान्निरुध्य ॥ ७ ॥

भीम उवाच। त्वमेव जानीहि महानुभाव राज्ञः प्रवृत्तिं भरतर्षभस्य। अहं हि यद्यर्जुन यामि तत्र वक्ष्यन्ति मां भीत इति प्रवीराः ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीदर्जुनो भीमसेनं संशप्तकाः प्रत्य-नीकस्थिता मे। एतानहत्वा तु मया न शक्यमितोऽपयातुं रिपु-सङ्घगोष्ठात् ॥ ९ ॥ अथाब्रवीदर्जुनं भीमसेनः स्ववीर्य्यमास्थाय कुरुप्रवीर। संशप्तकान् प्रतियोत्स्यामि सङ्ख्ये सर्वानहं याहि धनञ्जय त्वम् ॥ १० ॥

सञ्जय उवाच। तद्भीमसेनस्य वचो निशम्य सुदुर्वचं भ्रातु-रमित्रमध्ये। द्रष्टुं कुरुश्रेष्ठमभिप्रयास्यन् प्रोवाच वृष्णिप्रवरं तदानीम् ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच। चोदयाश्वान् हृषीकेश विहायैतद्बलार्णवम्। अजातशत्रुं राजानं द्रष्टुमिच्छामि केशव ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच। ततो हयान् सर्व्वदाशार्हमुख्यः प्रचोदयन् भीममुवाच चेदम्। नैतच्चित्रं तव कर्माद्य भीम यास्याम्यहं जहि पार्थारिसङ्घान् ॥ १३ ॥ ततो ययौ हृषीकेश यत्र राजा युधिष्ठिरः। शीघ्राच्छीघ्रतरं राजन् वाजिभिर्गरुड़ोपमैः ॥ १४ ॥ प्रत्यनीके व्यवस्थाप्य भीमसेनमरिन्दमम्। सन्दिश्य चैनं राजेन्द्र युद्धं प्रति वृकोदरम् ॥ १५ ॥ ततस्तु गत्वा पुरुषप्रवीरौ राजान-मासाद्य शयानमेकम्। रथादुभौ प्रत्यवरुह्य तस्माद्ववन्दतुर्धर्म-राजस्य पादौ ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रं क्षेमिणं पुरुषर्षभम्। मुदाभ्युपगतौ कृष्णावश्विनाविव वासवम् ॥ १७ ॥ तावभ्यनन्द-द्राजापि विवस्वानश्विनाविव। हते महासुरे जम्भे शक्रविष्णू

यथा गुरुः॥ १८॥ मन्यमानो हतं कर्णं धर्मराजो युधिष्ठिरः।
हर्षगद्गदया वाचा प्रीतः प्राह परन्तपः॥ १९॥

इति कर्णपर्वणि अर्जुनस्य युधिष्ठिरसमीपगमने
पञ्चषष्टोऽध्यायः॥ ६५॥

युधिष्ठिर उवाच। स्वागतं देवकीमातः स्वागतं ते धनञ्जय।
प्रियं मे दर्शनं गाढ़ं युवयोरच्युतार्जुनौ॥ १॥ अक्षताभ्यामरि-
ष्टाभ्यां हतः कर्णो महारथः॥ २॥ आशीविषसमं युद्धे सर्व-
शस्त्रविशारदम्। अग्रगं धार्त्तराष्ट्राणां सर्वेषां शर्म वर्म च॥ ३॥
रक्षितं वृषसेनेन सुषेणेन च धन्विना। अनुज्ञातं महावीर्य्यं
रामेणास्त्रे सुदुर्ज्जयम्॥ ४॥ मुख्यं सर्वस्य लोकस्य रथिनं लोक-
विश्रुतम्। त्रातारं धार्त्तराष्ट्राणां गन्तारं वाहिनीमुखे॥ ५॥
हन्तारं परसैन्यानाममित्रगणमर्द्दनम्। दुर्य्योधनहिते युक्तमस्म-
द्दुःखाय चोद्यतम्॥ ६॥ अप्रधृष्यं महायुद्धे देवैरपि सवासवैः।
अनलानिलयोस्तुल्यं तेजसा च बलेन च॥ ७॥ पातालमिव
गम्भीरं सुहृदां नन्दिवर्द्धनम्। अन्तकाभममित्राणां हत्वा कर्णं
महाहवे। दिष्ट्या युवामनुप्राप्तौ जित्वासुरमिवामरौ॥ ८॥
घोरं युद्धमदीनेन मया ह्यद्याच्युतार्जुनौ। कृतं तेनान्तकेनेव
प्रजाः सर्वा जिघांसता॥ ९॥ तेन केतुश्च मे छिन्नो निहतौ
पार्ष्णिसारथी। हतवाहस्ततश्चास्मि युयुधानस्य पश्यतः॥ १०॥
धृष्टद्युम्नस्य यमयोर्वीरस्य च शिखण्डिनः। पश्यतां द्रौपदेयानां
पाञ्चालानाञ्च सर्वशः॥ ११॥ एतान् जित्वा महावीर्य्यः कर्णः
शत्रुगणान् बहून्। जितवान् मां महाबाहो यतमानं महारणे
॥ १२॥ अभिसृत्य च मां युद्धे परुषाण्युक्तवान् बहु। तत्र तत्र
युधांश्रेष्ठः परिभूय न संशयः॥ १३॥ भीमसेनप्रभावात्तु यज्जी-

वामि धनञ्जय । बहुनात्र किमुक्तेन नाहं तत् सोढुमुत्सहे ॥ १४ ॥ त्रयोदशाहं वर्षाणि यस्माद्भीतो धनञ्जय । न स्म निद्रां लभे रात्रौ न चाहनि सुखं क्वचित् ॥ १५ ॥ तस्य द्वेषेण संयुक्तः परिदह्ये धनञ्जय । आत्मनो मरणं यातो वाध्रीणस इव द्विजः ॥१६॥ तस्यायमगमत् कालश्चिन्तयानस्य मे चिरम् । कथं कर्णो मया शक्यो युद्धे क्षययितुं भवेत् ॥ १७ ॥ जाग्रत् स्वपंश्च कौन्तेय कर्णमेव सदा ह्यहम् । पश्यामि तत्र तत्रैव कर्णभूतमिदं जगत् ॥ १८ ॥ यत्र यत्र हि गच्छामि कर्णाद्भीतो धनञ्जय । तत्र तत्र हि पश्यामि कर्णमेवाग्रतः स्थितम् ॥ १९ ॥ सोऽहं तेनैव वीरेण समरेष्वपलायिना । सहयः सरथः पार्थ जित्वा जीवन् विसर्ज्जितः ॥ २० ॥ को नु मे जीवितेनार्थो राज्येनार्थो भवेत् पुनः । ममैवं धिक्कृतस्याद्य कर्णेनाहवशोभिना ॥ २१ ॥ न प्राप्तपूर्वं यद्भीष्मात् कृपाद्द्रोणाच्च संयुगे । तत् प्राप्तमद्य मे युद्धे सूतपुत्रान्महारथात् ॥ २२ ॥ स त्वां पृच्छामि कौन्तेय यथाद्य कुशलन्तथा । तन्ममाचक्ष्व कार्त्स्न्येन यथा कर्णो हतस्त्वया ॥ २३ ॥ शक्रतुल्यबलो युद्धे यमतुल्यः पराक्रमे । रामतुल्यस्तथास्त्रेण स कथं वै निसूदितः ॥ २४ ॥ महारथः समाख्यातः सर्वयुद्धविशारदः । धनुर्द्धराणांप्रवरः सर्व्वेषामेकपूरुषः ॥ २५ ॥ पूजितो धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण विशाम्पते । त्वदर्थमेव राधेयः स कथं निहतस्त्वया ॥ २६ ॥ धार्त्तराष्ट्रो हि युद्धेषु सर्व्वेष्वेव सदार्जुन । तव मृत्युं रणे कर्णं मन्यते पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ स त्वया पुरुषव्याघ्र कथं युद्धे निसूदितः । तन्ममाचक्ष्व कौन्तेय यथा कर्णो हतस्त्वया ॥ २८ ॥ युध्यमानस्य च शिरः पश्यतां सुहृदां हृतम् । त्वया पुरुषशार्दूल शार्दूलेन यथा रुरुः ॥ २९ ॥ यः पर्य्युपासीत् प्रदिशो दिशश्च त्वां सूतपुत्रः समरे परीप्सन् । दित्सुः कर्णः समरे हस्तिषड्गवं स इदानीं कङ्कपत्रैः सुतीक्ष्णैः । त्वया

रणे निहतः सूतपुत्रः कच्चिच्छेते भूमितले दुरात्मा ॥ ३० ॥ प्रियश्च
मे परमो वै कृतोऽयं त्वया रणे सूतपुत्रं निहत्य ॥ ३१ ॥ यः
सर्वतः पर्य्यपतत्त्वदर्थे मदान्वितो गर्वितः सूतपुत्रः। स शूरमानी
समरे समेत्य कच्चित्त्वया निहतः संयुगेऽसौ ॥ ३२ ॥ रौक्मं वरं
हस्तिगवाश्वयुक्तं रथं प्रदित्सुर्यः परेभ्यस्त्वदर्थे। सदा रणे स्पर्द्धते
यः स पापः कच्चित्त्वया निहतस्तात युद्धे ॥ ३३ ॥ योऽसौ सदा
शूरमदेन मत्तो विकत्थते संसदि कौरवाणाम्। प्रियोऽत्यर्थं तस्य
सुयोधनस्य कच्चित् स पापो निहतस्त्वयाद्य ॥३४॥ कच्चित् समागम्य
धनुःप्रयुक्तैस्त्वत्प्रेरितैर्लोहिताङ्गैर्विहङ्गैः। शेते स पापः सुविभिन्न-
गात्रः कच्चिद्भग्नौ धार्त्तराष्ट्रस्य बाहू ॥ ३५ ॥ योऽसौ सदा श्लाघते
राजमध्ये दुर्य्योधनं हर्षयन् दर्पपूर्णः। अहं हन्ता फाल्गुनस्येति
मोहात् कच्चिद्वचस्तस्य न वै तथा तत् ॥ ३६ ॥ नाहं पादौ धाव-
यिष्ये कदाचित् यावत् स्थितः पार्थ इत्यल्पबुद्धेः। व्रतं यस्यैतत्
सर्वदा शक्रसूनो कच्चित्त्वया निहतः सोऽद्य कर्णः ॥ ३७ ॥ योऽसौ
कृष्णामब्रवीद्दुष्टबुद्धिः कर्णः सभायां कुरुवीरमध्ये। किं पाण्ड-
वांस्त्वं न जहासि कृष्णे सुदुर्बलान् पतितान् हीनसत्त्वान् ॥ ३८ ॥
योऽसौ कर्णः प्रत्यजानात्त्वदर्थे नाहत्वाहं सह कृष्णेन पार्थम्।
इहोपयातेति स पापबुद्धिः कच्चिच्छेते शरसंभिन्नगात्रः ॥ ३९ ॥
कच्चित् संग्रामो विहितो वै तवायं समागमे सृञ्जयकौरवाणाम्।
यत्रावस्थामीदृशीं प्रापितोऽहं कच्चित्त्वया सोऽद्य हतः समेत्य ॥४०॥
कच्चित्त्वया तस्य सुमन्दबुद्धे र्गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैर्ज्वलद्भिः। स-
कुण्डलं भानुमदुत्तमाङ्गं कायात् प्रकृत्तं युधि सव्यसाचिन् ॥ ४१ ॥
यत्तन्मया बाणसमर्पितेन ध्यातोऽसि कर्णस्य वधाय वीर। तन्मे
त्वया कच्चिदमोघमद्य ध्यानं कृतं कर्णनिपातनेन ॥ ४२ ॥ यद्दर्प-
पूर्णः स सुयोधनोऽस्मानुदीक्षते कर्णसमाश्रयेण। कच्चित्त्वया
सोऽद्य समाश्रयोऽस्य भग्नः पराक्रम्य सुयोधनस्य ॥ ४३ ॥ यो

नः पुरा षण्ढतिलानवोचत् सभामध्ये कौरवाणां समक्षम्। सुदु-
र्मतिः कच्चिदुपेत्य सङ्ख्ये त्वया हतः सूतपुत्रोऽत्यमर्षी॥ ४४॥ यः
सूतपुत्रः प्रहसन् दुरात्मा पुराब्रवीत् निर्ज्जितां सौवलेन। स्वयं
प्रसह्यानय याज्ञसेनीमपीह कच्चित् स हतस्त्वयाद्य॥ ४५॥ यः
शस्त्रभृच्छ्रेष्ठतमं पृथिव्यां पितामहं व्याक्षिपदल्पचेताः। संख्याय-
मानोऽर्द्धरथः स कच्चित्त्वया हतो ह्याधिरथिर्म्महात्मन्॥ ४६॥
अमर्षजं निकृतिसमीरणेरितं हृदि स्थितं ज्वलनमिमं सदा मम।
हतो मया सोऽद्य समेत्य कर्ण इति ब्रुवन् प्रशमय मेऽद्य फाल्गुन
॥ ४७॥ ब्रवीहि मे दुर्लभमेतदद्य कथं त्वया निहतः सूतपुत्रः।
अनुध्यायि त्वां सततं प्रवीरं वृत्रे हतेऽसौ भगवानिवेन्द्रम्॥ ४८॥

इति कर्णपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षट्षष्टोऽध्यायः॥ ६६॥

सञ्जय उवाच। तद्धर्म्मशीलस्य वचो निशम्य राज्ञः क्रुद्ध-
स्यातिरथो महात्मा। उवाच दुर्द्धर्षमदीनसत्त्वं युधिष्ठिरं जिष्णु-
रनन्तवीर्य्यः॥ १॥

अर्ज्जुन उवाच। संशप्तकैर्युध्यमानस्य मेऽद्य सेनाग्रयायी कुरु-
सैन्यराज्ञः। आशीविषाभान् खगमान् प्रमुञ्चन् द्रौणिः पुरस्तात्
सहसाभ्यतिष्ठत्॥ २॥ दृष्ट्वा रथं मेघरवं ममैव समस्तसेना च
रणेऽभ्यतिष्ठत्। तेषामहं पञ्च शतानि हत्वा ततो द्रौणिमगमं
पार्थिवाग्र्य॥ ३॥ स मां समासाद्य नरेन्द्र यत्तः समभ्ययात्
सिंहमिव द्विपेन्द्रः। अकार्षीच्च रथिनामुज्जिहीर्षां महाराज
वध्यतां कौरवाणाम्॥ ४॥ ततो रणे भारत दुष्प्रकम्प आचार्य्य-
पुत्रः प्रवरः कुरूणाम्। मामर्द्दयामास शितैः पृषत्कैर्ज्जनार्द्दन-
ञ्चैव विषाग्निकल्पैः॥ ५॥ अष्टौ गवामष्टशतानि वाणान् मया
प्रयुक्तस्य वहन्ति तस्य। तांस्तेन मुक्तानहमस्य वाणैर्व्यध्वंसयं

वायुरिवाभ्रजालम् ॥ ६ ॥ ततोऽपरान् बाणसङ्घाननेकानाकर्ण-
पूर्णायतविप्रमुक्तान्। ससर्ज शिक्षास्त्रबलप्रयत्नै स्तथा यथा प्रावृषि
कालमेघः ॥ ७ ॥ नैवाददानं न च संदधानं जानीमहे कतरे-
णास्यतीति । वामेन वा यदि वा दक्षिणेन स द्रोणपुत्रः समरे
पर्य्यवर्त्तत् ॥ ८ ॥ तस्याततं मण्डलमेव सव्यं प्रदृश्यते कार्मुकं द्रोण-
सूनोः । सोऽविध्यन्मां पञ्चभिर्द्रौणपुत्रः शितैः शरैः पञ्चभिर्वासु-
देवम् ॥ ९ ॥ अहन्तु तं त्रिंशता वज्रकल्पैः समार्द्दयं निमिष-
स्यान्तरेण । क्षणात् स्वावित्समरूपो बभूव समर्द्दितो मद्विसृष्टैः
पृषत्कैः ॥ १० ॥ स विक्षरन्रुधिरं सर्वगात्रै रथानीकं सूतसूनो-
र्विवेश । मयाभिभूतान् सैनिकानां प्रवर्हांस्तो प्रपश्यन्रुधिर-
प्रदिग्धान् ॥ ११ ॥ ततोऽभिभूतं युधि वीक्ष्य सैन्यं वित्रस्तयोधं
द्रुतवाजिनागम् । पञ्चाशता रथमुख्यैः समेत्य कर्णस्त्वरन्मामु-
पायात् प्रमाथी । तान् सूदयित्वाहमपास्य कर्णं द्रष्टुं भवन्तं
त्वरयाभियातः ॥ १२ ॥ सर्वे पाञ्चाला ह्युद्विजन्ते स्म कर्णाद्गन्धा-
द्गावः केशरिणो यथैव । मृत्योरास्यं व्यात्तमिवाभ्यपद्यन् प्रभ-
द्रकाः कर्णमासाद्य राजन् ॥ १३ ॥ रथांस्तु तान् सप्तशतान्निमग्नां-
स्तदा कर्णः प्राहिणोन्मृत्युसद्म । न चाप्यभूत् क्लान्तमनाः स राजन्
यावन्नास्मान् दृष्टवान् सूतपुत्रः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा तु त्वां तेन दृष्टं
समेतमश्वत्थाम्ना पूर्वतरं क्षतञ्च । मन्ये कालमपयानस्य राजन्
क्रूरात् कर्णात्तेऽहमचिन्त्यकर्मन् ॥ १५ ॥ मया कर्णस्यास्त्रमिदं
पुरस्तादुग्रं दृष्टं पाण्डव चित्ररूपम् । न ह्यन्ययोद्धा विद्यते
सृञ्जयानां महारथं योऽद्य सहेत कर्णम् ॥ १६ ॥ शैनेयो मे
सात्यकिश्चक्ररक्षौ धृष्टद्युम्नश्चापि तथैव राजन् । युधामन्युश्चोत्त-
मौजाश्च शूरौ पृष्ठतो मां रक्षतां राजपुत्रौ ॥ १७ ॥ रथप्रवीरेण
महानुभाव द्विषत्सैन्ये वर्त्तता दुस्तरेण । समेत्याहं सूतपुत्रेण
सङ्ख्ये वृत्रेण वज्रीव नरेन्द्रमुख्य ॥ १८ ॥ योत्स्याम्यहं भारत

सूतपुत्रमस्मिन् संग्रामे यदि वै द्रक्ष्यतेऽद्य । आयाहि पश्चाद्य युयुत्समानं मां सूतपुत्रञ्च रणे जयाय ॥ १९ ॥ मद्दर्षभस्येव मुखं प्रपन्नाः प्रभद्रकाः कर्णमभिद्रवन्ति । षट्साहस्रा भारत राजपुत्राः स्वर्गाय लोकाय रणे निमग्नाः ॥ २० ॥ कर्णं न चेदद्य निहन्मि राजन् सबान्धवं युध्यमानं प्रसह्य । प्रतिश्रुत्याकुर्वतो वै गतिर्या कष्टां याता तामहं राजसिंह ॥ २१ ॥ आमन्त्रये त्वां ब्रूहि रणे जयं मे पुरा हि भीमं धार्त्तराष्ट्रा ग्रसन्ते । सौतिं हनिष्यामि नरेन्द्रसिंह सैन्यं तथा शत्रुगणांश्च सर्वान् ॥ २२ ॥

इति कर्णपर्वणि अर्ज्जुनप्रतिज्ञायां सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

सञ्जय उवाच । श्रुत्वा कर्णं कल्यमुदारवीर्य्यं क्रुद्धः पार्थः फाल्गुनस्यामितौजाः । धनञ्जयं वाक्यमुवाच चेदं युधिष्ठिरः कर्णशराभितप्तः ॥ १ ॥ विप्रद्रुता तात चमूस्त्वदीया तिरस्कृता चाद्य यथा न साधु । भीतो भीमं त्यज्य चायास्तथा त्वं यन्नाशकः कर्णमथो निहन्तुम् ॥ २ ॥ स्नेहस्त्वया पार्थ कृतः पृथाया गर्भः समाविश्य यथा न साधु । त्यक्त्वा रणे यदपायाः स भीमं यन्नाशकः सूतपुत्रं निहन्तुम् ॥ ३ ॥ यत्तद्वाक्यं द्वैतवने त्वयोक्तं कर्णं हन्तास्म्येकरथेन पार्थ । तं त्यक्त्वा त्वं कथमद्यापयातः कर्णाद्भीतो भीमसेनं विहाय ॥ ४ ॥ इदं यदि द्वैतवनेऽप्यवक्ष्यः कर्णं योद्धुं न प्रशक्ष्ये नृपेति । वयं ततः प्राप्तकालञ्च सर्वे कृत्यान्युपैष्याम तथैव पार्थ ॥ ५ ॥ मयि प्रतिश्रुत्य वधं हि तस्य न वै कृतं तच्च तथैव वीर । आनीय नः शत्रुमध्यं स कस्मात् समुत्क्षिप्य स्थण्डिले प्रत्यपिंष्ठाः ॥ ६ ॥ अन्वाशिष्म वयमर्जुन त्वयि यियासवो बहु कल्याणमिष्टम् । तन्नः सर्वं विफलं राजपुत्र फलार्थिनो विदुल इवातिपुष्पः ॥ ७ ॥ प्रच्छादितं वडिशमिवामिषेण संछादितं

गरलमिवाश्नेन। अनर्थकं दर्शितवानसि त्वं राज्यार्थिनो राज्य-
रूपं विनाशम् ॥ ८ ॥ त्रयोदशेमा हि समाः सदा वयं त्वामन्व-
जीविष्म धनञ्जयाशया। काले वर्षं दैवमिवोप्तवीजं तन्नः सर्वान्
नरके त्वं न्यमज्जः ॥ ९ ॥ यद्यत् पृथां वागुवाचान्तरीक्षे सप्ताह-
जाते त्वयि मन्दबुद्धे। जातः पुत्रो वासवविक्रमोऽयं सर्वान् शूरान्
शात्रवान् जेष्यतीति ॥ १० ॥ अयं जेता खाण्डवे देवसङ्घान् सर्वाणि
भूतान्यपि चोत्तमौजाः। अयं जेता मद्रकलिङ्गकेकयानयं कुरू-
न्राजमध्ये निहन्ता ॥ ११ ॥ अस्मात् परो न भविता धनुर्द्धरो नैनं
भूतं किञ्चन जातु जेता। इच्छन्नयं सर्वभूतानि कुर्य्याद्वशे वशी
सर्वसमाप्तविद्यः ॥ १२ ॥ कान्त्या शशाङ्कस्य जवेन वायोः स्थैर्य्येण
मेरोः क्षमया पृथिव्याः। सूर्य्यस्य भासा धनदस्य लक्ष्म्या शौर्य्येण
शक्रस्य बलेन विष्णोः ॥ १३ ॥ तुल्यो महात्मा तव कुन्ति पुत्रो
जातोऽदितेर्विष्णुरिवारिहन्ता। स्वेषां जयाय द्विषतां बधाय
ख्यातोऽमितौजाः कुलतन्तुकर्त्ता ॥ १४ ॥ इत्यन्तरीक्षे शतशृङ्ग-
मूर्द्ध्नि तपस्विनां शृण्वतां वागुवाच। एवंविधं तच्च नाभूत्तथा ते
देवापि नूनमनृतं वदन्ति ॥ १५ ॥ तथापरेषामृषिसत्तमानां श्रुत्वा
गिरः पूजयतां सदा त्वाम्। न सन्नतिं प्रैमि सुयोधनस्य न त्वां
जानाम्याधिरथेर्भयार्त्तम् ॥ १६ ॥ त्वष्ट्रा कृतं वाहमकूजनाक्षं शुभं
समास्थाय कपिध्वजं त्वम्। खड्गं गृहीत्वा हेमपट्टावनद्धं धनु-
श्चेदं गाण्डिवं तालमात्रम्। स केशवेनोह्यमानः कथं त्वं कर्णा-
द्भीतो व्यपयातोऽसि पार्थ ॥ १७ ॥ धनुश्चैतत् केशवाय प्रदाय
यन्ताभविष्यस्त्वं रणे चेद्दुरात्मन्। ततोऽहनिष्यत् केशवः कर्ण-
मुग्रं मरुत्पतिर्वृत्रमिवात्तवज्रः ॥ १८ ॥ राधेयमेवं यदि नाद्य
शक्तश्चरन्तमुग्रं प्रतिवाधनाय। देह्यन्यस्मै गाण्डिवमेतदद्य त्वत्तो
योऽस्त्रैस्त्वभ्यधिको नरेन्द्रः ॥ १९ ॥ अस्मान्नैवं पुत्रदारैर्विहीनान्
सुखभ्रष्टान्राज्यनाशाच्च भूयः। द्रष्टा लोकः पतितानप्यगाधे पापै-

घुंष्टे नरके पाण्डवेय ॥ २० ॥ मासेऽपतिष्यः पञ्चमे त्वं सुकृच्छ्रे न वा गर्भेऽप्यभविष्यः पृथायाः । तत्ते श्रेयो राजपुत्राभविष्यन्न चेत् संग्रामादपयानं दुरात्मन् ॥ २१ ॥ धिक् गाण्डीवं धिक् च ते बाहुवीर्य्यमसङ्ख्येयान् बाणगणांश्च धिक् ते । धिक् ते केतुं केशरिणः सुतस्य कृशानुदत्तञ्च रथञ्च धिक् ते ॥ २२ ॥

इति कर्णपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

सञ्जय उवाच । युधिष्ठिरेणैवमुक्तः कौन्तेयः श्वेतवाहनः । असिं जग्राह संक्रुद्धो जिघांसुर्भरतर्षभम् ॥ १ ॥ तस्य कोपं समुद्वीक्ष्य चित्तज्ञः केशवस्तदा । उवाच किमिदं पार्थ गृहीतः खड्ग इत्युत ॥ २ ॥ न हि पश्यामि योद्धव्यं त्वया किञ्चिद्धनञ्जय । ते ग्रस्ता धार्त्तराष्ट्रा हि भीमसेनेन धीमता ॥ ३ ॥ अपयातोऽसि कौन्तेय राजा द्रष्टव्य इत्यपि । स राजा भवता दृष्टः कुशली च युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ स दृष्ट्वा नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् । हर्षकाले च संप्राप्ते किमिदं मोहकारितम् ॥ ५ ॥ न तं पश्यामि कौन्तेय यस्ते बध्यो भविष्यति । प्रहर्त्तुमिच्छसि कस्मात् किं वा ते चित्तविभ्रमः ॥ ६ ॥ कस्माद्भवान् महाखड्गं परिगृह्णाति सत्वरः । तत्त्वां पृच्छामि कौन्तेय किमिदं ते चिकीर्षितम् । परामृशसि यत् क्रुद्धः खड्गमद्भुतविक्रम ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन प्रेक्षमाणो युधिष्ठिरम् । अर्जुनः प्राह गोविन्दं क्रुद्ध सर्प इव श्वसन् ॥ ८ ॥ अन्यस्मै देहि गाण्डीवमिति मां योऽभिचोदयेत् । छिन्द्यामहं तस्य शिर इत्युपांशुव्रतं मम ॥ ९ ॥ तदुक्तं मम चानेन राज्ञामितपराक्रम । समक्षं तव गोविन्द न तत् क्षन्तुमिहोत्सहे ॥ १० ॥ तस्मादेनं बधिष्यामि राजानं धर्मभीरुकम् । प्रतिज्ञां पालयिष्यामि हत्वैनं नरसत्तमम् ॥ ११ ॥ एतदर्थं मया खड्गो

गृहीतो यदुनन्दन । सोऽहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्यस्यानृण्यतां गतः ॥ १२ ॥ विशोको विज्वरश्चापि भविष्यामि जनार्द्दन । किं वा त्वं मन्यसे प्राप्तमस्मिन् काले समुत्थिते ॥ १३ ॥ त्वमस्य जगतस्तात वेत्थ सर्वं गतागतम् । तत्तथा प्रकरिष्यामि यथा मां वक्ष्यते भवान् ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । धिग्धिगित्येव गोविन्दः पार्थमुक्त्वाब्रवीत् पुनः ॥ १५ ॥

कृष्ण उवाच । इदानीं पार्थ जानामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया । अकाले पुरुषव्याघ्र संरम्भं यद्भवानगात् ॥ १६ ॥ न हि धर्मविभागज्ञः कुर्य्यादेवं धनञ्जय । यथा त्वं पाण्डवाद्येह धर्मभीरुरपण्डितः ॥ १७ ॥ अकार्य्याणां क्रियाणाञ्च संयोगं यः करोति वै । कार्य्याणामक्रियाणाञ्च स पार्थ पुरुषाधमः ॥ १८ ॥ अनुसृत्य तु ये धर्मं कथयेयुरुपस्थिताः । समासविस्तरविदां न तेषां वेत्थ निश्चयम् ॥ १९ ॥ अनिश्चयज्ञो हि नरः कार्य्याकार्य्यविनिश्चये । अवशो मुह्यते पार्थ यथा त्वं मूढ़ एव तु ॥ २० ॥ न हि कार्य्यमकार्य्यं वा सुखं ज्ञातुं कथञ्चन । श्रुतेन ज्ञायते सर्वं तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ २१ ॥ अविज्ञानाद्भवान् यच्च धर्मं रक्षति धर्मवित् । प्राणिनां त्वं वधं पार्थ धार्मिको नावबुध्यसे ॥ २२ ॥ प्राणिनामवधस्तात सर्वज्यायान्मतो मम । अनृतां वा वदेद्वाचं न तु हिंस्यात् कथञ्चन ॥ २३ ॥ स कथं भ्रातरं ज्येष्ठं राजानं धर्मकोविदम् । हन्याद्भवान्नरश्रेष्ठ प्राकृतोऽन्यः पुमानिव ॥ २४ ॥ अयुध्यमानस्य वधस्तथा शत्रोश्च भारत । पराङ्मुखस्य द्रवतः शरणञ्चाभिगच्छतः ॥ २५ ॥ कृताञ्जलेः प्रपन्नस्य प्रमत्तस्य तथैव च । न वधः पूज्यते सद्भिस्तच्च सर्वं गुरौ तव ॥ २६ ॥ त्वया चैव व्रतं पार्थ बालेनेव कृतं पुरा । तस्मादधर्मसंयुक्तं मौढ्यात् कर्म व्यवस्यसि ॥ २७ ॥ स गुरुं पार्थ कस्मात्त्वं हन्तुकामोऽभि-

धावसि । असंप्रधार्य्य धर्माणां गतिं सूक्ष्मां दुरत्ययाम् ॥ २८ ॥
इदं धर्मरहस्यञ्च तव वक्ष्यामि पाण्डव । यद्ब्रूयात्तव भीष्मो हि
धर्मज्ञो वा युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ विदुरो वा तथा क्षत्ता कुन्ती
वापि यशस्विनी । तत्ते वक्ष्यामि तत्त्वेन निबोधेदं धनञ्जय ॥ ३० ॥
सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् । तत्त्वेनैव सुदुर्ज्ञेयं यस्य
सत्यमनुष्ठितम् ॥ ३१ ॥ भवेत् सत्यमवक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
यत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यञ्चानृतं भवेत् ॥ ३२ ॥ प्राणात्यये विवाहे
च वक्तव्यमनृतं भवेत् । सर्व्वस्वस्यापहारे च वक्तव्यमनृतं भवेत्
॥ ३३ ॥ विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे ।
विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेत पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ३४ ॥
तत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यञ्चाप्यनृतं भवेत् ॥ ३५ ॥ तादृशं मन्यते
बालो यस्य सत्यमनुष्ठितम् । सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति
धर्मवित् ॥ ३६ ॥ किमाश्चर्य्यं कृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
सुमहत् प्राप्नुयात् पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ॥ ३७ ॥ किमाश्चर्य्यं
पुनर्मूढ़ो धर्मकामो ह्यपण्डितः । सुमहत् प्राप्नुयात् पापमापगा-
स्विव कौशिकः ॥ ३८ ॥

अर्ज्जुन उवाच । आचक्ष्व भगवन्नेतत् यथा विन्द्यामहं तथा ।
बलाकस्याभिसम्बन्धं नदीनां कौशिकस्य च ॥ ३९ ॥

वासुदेव उवाच । मृगव्याधोऽभवत् कश्चित् बलाको नाम भारत ।
यात्रार्थं पुत्रदारस्य मृगान् हन्ति न कामतः ॥ ४० ॥ वृद्धौ च
मातापितरौ विभर्त्त्यन्यांश्च संश्रितान् । स्वधर्मनिरतो नित्यं सत्य-
वागनसूयक ॥४१॥ स कदाचिन्मृगं लिप्सुर्नाभ्यविन्द्यत् प्रयत्नवान् ।
अपः पिवन्तं ददृशे श्वापदं घ्राणचक्षुषम् ॥ ४२ ॥ अदृष्टपूर्व्वमपि तत्
सत्त्वं तेन हतं तदा । अन्धे हते ततो व्योम्नः पुष्पवर्षं पपात च
॥ ४३ ॥ अप्सरोगीतवादित्रैर्नादितञ्च मनोरमम् । विमानमाग-
मत् स्वर्गात् मृगव्याधनिनीषया ॥ ४४ ॥ तद्भूतं सर्व्वभूतानामभावाय

किलार्जुन । तपस्तप्त्वा वरं प्राप्तं कृतमन्धं स्वयम्भुवा ॥ ४५ ॥ तद्धत्वा सर्वभूतानामभावकृतनिश्चयम् । ततो बलाकः स्वर्गादेवं धर्मः सुदुर्विदः ॥ ४६ ॥ कौशिकोऽप्यभवद्विप्रस्तपस्वी नवहुश्रुतः । नदीनां सङ्गमे ग्रामाददूरात् स किलावसत् ॥ ४७ ॥ सत्यं मया सदा वाच्यमिति तस्याभवद्व्रतम् । सत्यवादीति विख्यातः स तदासीद्धनञ्जय ॥ ४८ ॥ अथ दस्युभयात् केचित्तदा तद्वन-माविशन् । तत्रापि दस्यवः क्रुद्धास्तानमार्गन्त यत्नतः ॥ ४९ ॥ अथ कौशिकमभ्येत्य प्राहुस्ते सत्यवादिनम् । कतमेन पथा याता भगवन् बहवो जनाः । सत्येन पृष्टः प्रब्रूहि यदि तान् वेत्थ शंस नः ॥ ५० ॥ स पृष्टः कौशिकः सत्यं वचनं तानुवाच ह । बहु-वृक्षलतागुल्ममेतद्वनमुपाश्रिताः ॥ ५१ ॥ इति तान् ख्यापयामास तेभ्यः पार्थ स कौशिकः । ततस्ते तान् समासाद्य क्रूरा जघ्नुरिति श्रुतिः ॥ ५२ ॥ तेनाधर्मेण महता वागुदुरुक्तेन कौशिकः । गतः स कष्टं नरकं सूक्ष्मधर्मेष्वकोविदः ॥ ५३ ॥ यथा चाल्पश्रुतो मूढो धर्माणामविभागवित् । वृद्धानपृष्ट्वा सन्देहं महच्छ्भ्रमितोऽर्हति ॥ ५४ ॥ तत्र ते लक्षणोद्देशः कश्चिदेवं भविष्यति । दुष्करं परमं ज्ञानं तर्केणानुव्यवस्यति ॥ ५५ ॥ श्रुतेर्धर्म इति ह्येके वदन्ति बहवो जनाः । तत्ते न प्रत्यसूयामि न च सर्वं विधीयते ॥ ५६ ॥ प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ५७ ॥ यत् स्यादहिंसा-संयुक्तं स धर्म इति निश्चयः । अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ५८ ॥ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः । यत् स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ५९ ॥ ये न्यायेन जिहीर्षन्तो धर्ममिच्छन्ति कर्हिचित् । अकूजनेन वा मोक्षो नानुकूजेत् कथञ्चन ॥ ६० ॥ अवश्यं कूजितव्ये वा शङ्केरन् वाप्यकूजतः । श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत् सत्यमविचारितम् ॥ ६१ ॥ यः कार्य्येभ्यो व्रतं कृत्वा कर्मणा नोपपादयेत् । न तत् फलमवाप्नोति एवमाहु-

मनीषिणः ॥ ६२ ॥ प्राणात्यये विवाहे वा सर्वज्ञातिवधात्यये। कर्मण्यभिप्रवृत्ते वा न च प्रोक्तं मृषा भवेत् ॥ ६३ ॥ अधर्मं नात्र पश्यन्ति धर्मतत्त्वार्थदर्शिनः । यत् स्तेनैः सह सम्बन्धान्मुच्यते शपथैरपि ॥ ६४ ॥ श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत् सत्यमविचारितम् । न च तेभ्यो धनं देयं शक्ये सति कथञ्चन ॥ ६५ ॥ पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीड़येत् । तस्माद्धर्मार्थमनृतमुक्त्वा नानृतवाग्भवेत् ॥ ६६ ॥ एष ते लक्षणोद्देशो मयोद्दिष्टो यथाविधि । एतच्छ्रुत्वा ब्रूहि पार्थ यदि बध्यो युधिष्ठिरः ॥ ६७ ॥

अर्जुन उवाच। यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महामतिः । हितञ्चैव यथास्माकं तथैव वचनं तव ॥ ६८ ॥ भवान्मातृसमोऽस्माकं तथा पितृसमोऽपि च । गतिश्च परमा कृष्ण तेन ते वाक्यमुत्तमम् ॥ ६९ ॥ न हि ते त्रिषु लोकेषु विद्यतेऽविदितं क्वचित् । तस्माद्भवान् परं धर्मं वेद सर्वं यथातथम् ॥ ७० ॥ अवध्यं पाण्डवं मन्ये धर्मराजं युधिष्ठिरम् । अस्मिंस्तु मम सङ्कल्पे ब्रूहि कञ्चिदनुग्रहम् । इदञ्चापरमत्रैव शृणु हृत्स्थं विवक्षितम् ॥ ७१ ॥ जानासि दाशार्ह मम व्रतं त्वं यो मां ब्रूयात् कश्चन मानुषेषु । अन्यस्मै त्वं गाण्डिवं देहि पार्थ यस्त्वत्तोऽस्त्राद्वीर्य्यतो वा वरिष्ठः ॥ ७२ ॥ हन्यामहं केशव तं प्रसह्य भीमो हन्यात्तूवरकेति चोक्तः । तन्मे राजा प्रोक्तवांस्ते समक्षं धनुर्देहीतग्रसकृद्वृष्णिवीर ॥ ७३ ॥ तं हन्याञ्चेत् केशव जीवलोके स्थाता नाहं कालमप्यल्पमात्रम् । ध्यात्वा नूनं चेतसा चापि युक्तो बधं राज्ञो भ्रष्टवीर्य्यो विचेता ॥७४॥ यथा प्रतिज्ञा मम लोकसिद्धा भवेत् सत्या धर्मभृतां वरिष्ठ । यथा जीवेत् पाण्डवोऽहञ्च कृष्ण तथा बुद्धिं दातुमद्यार्हसि त्वम् ॥ ७५ ॥

वासुदेव उवाच । राजा श्रान्तो दुःखितो विक्षतश्च कर्णेन सङ्ख्ये निशितैर्बाणसङ्घैः । पश्चाचायं सूतपुत्रेण वीर शरैर्भृशं ताड़ितोऽयुध्यमानः ॥ ७६ ॥ अतस्त्वमेतेन सरोषमुक्तो दुःखा-

न्वितेनेदमयुक्तरूपम्। आकोपितो ह्येष यदि स्म संख्ये कर्णं निहन्यादिति चाब्रवीत्त्वाम् ॥ ७७ ॥ जानाति तं पाण्डव एष चापि पापं लोके कर्णमसह्यमन्यैः। ततस्त्वमुक्तो भृशरोषितेन राज्ञा समक्षं परुषाणि पार्थ ॥ ७८ ॥ नितप्रोद्युक्ते सततञ्चाप्रसह्ये कर्णे द्यूतं ह्यद्य रणे निबद्धम्। तस्मिन् हते कुरवो निर्ज्जिताः स्युरेवं बुद्धिः पार्थिवे धर्म्मपुत्रे ॥ ७९ ॥ ततो वधं नार्हति धर्म्मपुत्रस्त्वया प्रतिज्ञार्ज्जुन पालनीया। जीवन्नयं येन मृतो भवेद्धि तन्मे निबोधेह तवानुरूपम् ॥ ८० ॥ यदा मानं लभते माननार्हस्तदा स वै जीवति जीवलोके। यदावमानं लभते महान्तं तदा जीवन्मृत इत्युच्यते सः ॥ ८१ ॥ सम्मानितः पार्थिवोऽयं सदैव त्वया च भीमेन तथा यमाभ्याम्। वृद्धैश्च लोके पुरुषैश्च शूरैस्तस्यापमानं कलया प्रयुङ्क्ष्व ॥ ८२ ॥ त्वमित्यत्रभवन्तं हि ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिरम्। त्वमित्युक्तो हि निहतोगुरुर्भवति भारत ॥८३॥ एवमाचर कौन्तेय धर्म्मराजे युधिष्ठिरे। अधर्म्मयुक्तं संयोगं कुरुष्वैवं कुरूद्वह ॥ ८४ ॥ अथर्वाङ्गिरसी ह्येषा श्रुतीनामुत्तमा श्रुतिः। अविचार्य्यैव कार्य्यैषा श्रेयस्कामैर्नरैः सदा ॥ ८५ ॥ अवधेन वधः प्रोक्तो यद्गुरुस्त्वमिति प्रभुः। तद्ब्रूहि त्वं यन्मयोक्तं धर्म्मराजस्य धर्म्मवित् ॥ ८६ ॥ वधं ह्ययं पाण्डव धर्म्मराजस्त्वत्तो युक्तं वेत्स्यते चैवमेषः। ततोऽस्य पादावभिवाद्य पश्चात् समं ब्रूयाः सान्त्वयित्वा च पार्थम् ॥ ८७ ॥ भ्राता प्राज्ञस्तव कोपं न जातु कुर्य्याद्राजा कञ्चन पाण्डवेयः। मुक्तोऽनृतात् भ्रातृवधाच्च पार्थ हृष्टः कर्णं त्वं जहि सूतपुत्रम् ॥ ८८ ॥

इति कर्णपर्व्वणि कृष्णार्जुनसंवादे एकोन-
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सञ्जय उवाच। इत्येवमुक्तस्तु जनार्द्दनेन पार्थः प्रशस्याथ सुहृ-
द्वचस्तत्। ततोऽब्रवीदर्जुनो धर्मराजमनुक्तपूर्वं परुषं प्रसह्य ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच। मा त्वं राजन् व्याहर व्याहरस्व यस्तिष्ठसे
क्रोशमात्रे रणाहै। भीमस्तु मामर्हति गर्हणाय यो युध्यते
सर्व्वलोकप्रवीरैः ॥ २ ॥ काले हि शत्रून् परिपीड्य सङ्ख्ये हत्वा
च शूरान् पृथिवीपतींस्तान्। रथप्रधानोत्तमनागमुख्यान् सादि-
प्रवेकानमितांश्च वीरान् ॥ ३ ॥ यः कुञ्जराणामधिकं सहस्रं
हत्वानदत्तुमुलं सिंहनादम्। काम्बोजानामयुतं पार्व्वतीयान् मृगान्
सिंहो विनिहत्येव चाजौ ॥ ४ ॥ सुदुष्करं कर्म करोति वीरः
कर्त्तुं यथा नार्हसि त्वं कदाचित्। रथादवप्लुत्य गदां परामृश्य-
स्तया निहत्याश्वरथद्विपान्रणे ॥ ५ ॥ वरासिना वाजिरथाश्व-
कुञ्जरांस्तथा रथाङ्गैर्धनुषा दहत्यरीन्। प्रगृह्य पद्भ्यामहिता-
न्निहन्ति पुनस्तु दोर्भ्यां शतमन्युविक्रमः ॥ ६ ॥ महाबलो वैश्र-
वणान्तकोपमः प्रसह्य हन्ता द्विषतामनीकिनीम्। स भीमसेनो-
ऽर्हति गर्हणां मे न त्वं नित्यं रक्ष्यसे यः सुहृद्भिः ॥ ७ ॥ महा-
रथान्नागवरान् हयांश्च पदातिमुख्यानपि च प्रमथ्य। एको भीमो
धार्त्तराष्ट्रेषु मग्नः स मामुपालब्धुमरिन्दमोऽर्हति ॥ ८ ॥ कलिङ्ग-
वङ्गाङ्गनिषादमागधान् सदामदान्नीलबलाहकोपमान्। निहन्ति
यः शत्रुगजाननेकान् स मामुपालब्धुमरिन्दमोऽर्हति ॥ ९ ॥ स
युक्तमास्थाय रथं हि काले धनुर्विधुन्वन् शरपूर्णमुष्टिः। सृज-
त्यसौ शरवर्षाणि वीरो महाहवे मेघ इवाम्बुधाराः ॥ १० ॥ शता-
न्यष्टौ वारणानामपश्यं विशातितैः कुम्भकराग्रहस्तैः। भीमेनाजौ
निहतान्यद्य बाणैः स मां क्रूरं वक्तुमर्हत्यरिघ्नः ॥ ११ ॥ बलन्तु
वाचि द्विजसत्तमानां क्षात्रं बुधा बाहुबलं वदन्ति। त्वं वाग्बली
भारत निष्ठुरश्च त्वमेव मां वेत्सि यथाविधोऽहम् ॥ १२ ॥ यते
हि नित्यं तव कर्त्तुमिष्टं दारैः सुतैर्जीवितेनात्मना च। एवं यन्मां

वाग्विशिखैर्न हंसि त्वत्तः सुखं न वयं विद्म किञ्चित्॥ १३॥ मा मावमंस्थो द्रौपदीतल्पसंस्थो महारथान् प्रतिहन्मि त्वदर्थे। तेनाभिशङ्की भारत निष्ठुरोऽसि त्वत्तः सुखं नाभिजानामि किञ्चित्॥१४॥ प्रोक्तः स्वयं सत्यसन्धेन मृत्युस्तव प्रियार्थं नरदेव युद्धे। वीरः शिखण्डी द्रौपदोऽसौ महात्मा मयाभिगुप्तेन हतश्च तेन॥ १५॥ न चाभिनन्दामि तवाधिराज्यं यतस्त्वमक्षेष्वहिताय सक्तः। स्वयं कृत्वा पापमनार्य्यजुष्टमस्माभिर्वै तर्त्तुमिच्छस्यरींस्त्वम्॥१६॥ अक्षेषु दोषा बहवो विधर्माः श्रुतास्त्वया सहदेवोऽब्रवीद्यान्। तान्नैषि त्वं त्यक्तुमसाधुजुष्टांस्तेन स्म सर्वे निरयं प्रपन्नाः॥ १७॥ सुखं त्वत्तो नाभिजानीम किञ्चिद्यतस्त्वमक्षैर्देवितुं संप्रवृत्तः। स्वयं कृत्वा व्यसनं पाण्डव त्वं भूयस्तीक्ष्णाः श्रावयस्यद्य वाचः॥ १८॥ शेतेऽस्माभिर्निहता शत्रुसेना छिन्नैर्गात्रैर्भूमितले नदन्ती। त्वया हि तत् कर्म्म कृतं नृशंसं यस्माद्दोषः कौरवाणां बधश्च॥ १९॥ हता उदीच्या निहताः प्रतीच्या नष्टाः प्राच्या दाक्षिणात्या विशस्ताः। कृतं कर्माप्रतिरूपं महद्भिस्तेषां योधैरस्मदीयैश्च युद्धे॥ २०॥ त्वं देविता त्वत्कृते राज्यनाशस्त्वत्सम्भवं नो व्यसनं नरेन्द्र। मास्मान् क्रूरैर्वाक्प्रतोदैस्तुदंस्त्वं भूयो राजन् कोपयेस्त्वल्पभाग्यः॥ २१॥

सञ्जय उवाच। एता वाचः परुषाः सव्यसाची स्थिरप्रज्ञः श्रावयित्वातिरूक्षाः। बभूवासौ विमना धर्म्मभीरुः कृत्वा प्राज्ञः पातकं किञ्चिदेवम्॥ २२॥ ततोऽनुतेपे सुरराजपुत्रो विनिःश्वसंश्चाप्यसिमुद्बबर्ह। तमाह कृष्णः किमिदं पुनर्भवान् विकोषमाकाशनिभं करोत्यसिम्॥ २३॥ ब्रवीहि मां त्वं पुनरुत्तरं वचस्तथा प्रवक्ष्याम्यहमर्थसिद्धये। इतीवमुक्तः पुरुषोत्तमेन सुदुःखितः केशवमर्ज्जुनोऽब्रवीत्॥ २४॥ अहं हनिष्ये स्वशरीरमेव प्रसह्य येनाहितमाचरं वै। निशम्य तत् पार्थवचोऽब्रवीदिदं धनञ्जयं धर्म्मभृतां वरिष्ठः॥ २५॥ राजानमेनं त्वमितीदमुक्त्वा किं कश्मलं

प्राविशः पार्थ घोरम्। त्वञ्चात्मानं हन्तुमिच्छस्यरिघ्न नेदं सद्भिः सेवितं वै किरीटिन्॥ २६॥ धर्मात्मानं भ्रातरं ज्येष्ठमद्य खड्गेन चैनं यदि हन्या नृवीर। धर्माद्भीतस्तत् कथं नाम ते स्यात् किञ्चोत्तरं वाकरिष्यस्त्वमेव॥ २७॥ सूक्ष्मो धर्मो दुर्विदश्चापि पार्थ विशेषतोऽज्ञैः प्रोच्यमानं निबोध। हत्वात्मानमात्मना प्राप्नुयास्त्वं वधाद्भ्रातुर्नरकञ्चातिघोरम्॥ २८॥ ब्रवीहि वाचाद्य गुणानिहात्मनस्तथा हतात्मा भवितासि पार्थ॥ २९॥ तथास्तु कृष्णेत्यभिनन्द्य तद्वचो धनञ्जयः प्राह धनुर्विनाम्य। युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं शृणुष्व राजन्निति शक्रसूनुः॥ ३०॥ न मादृशोऽन्यो नरदेव विद्यते धनुर्द्धरो देवमृते पिनाकिनम्। अहं हि तेनानुमतो महात्मना क्षणेन हन्यां सचराचरं जगत्॥ ३१॥ मया हि राजन् सदिगीश्वरा दिशो विजितत्य सर्वा भवतः कृता वशे। स राजसूयश्च समाप्तदक्षिणः सभा च दिव्या भवतो ममौजसा॥ ३२॥ पाणौ पृषत्का निशिता ममैव धनुश्च सज्यं विहितं सबाणम्। पादौ च मे सरथौ सध्वजौ च न मादृशं युद्धगतं जयन्ति॥ ३३॥ हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः प्राच्या निरस्ता दाक्षिणात्या विशस्ताः। संशप्तकानां किञ्चिदेवावशिष्टं सर्वस्य सैन्यस्य हतं मयार्द्धम्॥ ३४॥ शेते मया निहता भारतीया चमू राजन् देवचमूप्रकाशा। ये चास्त्रज्ञास्तानहं हन्मि चास्त्रैस्तस्माल्लोकान्नेह करोमि भस्मसात्॥ ३५॥ जैत्रं रथं भीममास्थाय कृष्ण यावः शीघ्रं सूतपुत्रं निहन्तुम्। राजा भवत्वद्य सुनिर्वृतोऽयं कर्णं रणे नाशयितास्मि बाणैः॥ ३६॥ अद्यापुत्रा सूतमाता भवित्री कुन्ती वाथो मया वा तेन वापि। सत्यं वदाम्यद्य न कर्णमाजौ शरैरहत्वा कवचं विमोच्ये॥ ३७॥

सञ्जय उवाच। इत्येवमुक्त्वा पुनरेव पार्थो युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम्। विमुच्य शस्त्राणि धनुर्विसृज्य कोषे च खड्गं

विनिधाय तूर्णम् ॥ ३८ ॥ स व्रीडया नम्रशिराः किरीटी युधिष्ठिरं प्राञ्जलिरभ्युवाच। प्रसीद राजन् क्षमयन् मयोक्तं काले भवान् वेत्स्यति तन्नमस्ते ॥ ३९ ॥ प्रसाद्य राजानममित्रसाहं स्थितोऽब्रवीच्चैव पुनः प्रवीरः। नेदं चिरात् क्षिप्रमिदं भविष्यत्यावर्त्ततेऽसावभियामि चैनम् ॥ ४० ॥ यास्येव भीमं समरात् प्रमोक्तुं सर्वात्मना सूतपुत्रञ्च हन्तुम्। तव प्रियार्थं मम जीवितं हि ब्रवीमि सत्यं तदवेहि राजन् ॥ ४१ ॥ इति प्रयास्यन्नुपगृह्य पादौ समुत्थितो दीप्ततेजाः किरीटी ॥ ४२ ॥ एतच्छ्रुत्वा पाण्डवो धर्म्मराजो भ्रातुर्वाक्यं परुषं फाल्गुनस्य। उत्थाय तस्माच्छयनादुवाच पार्थं ततो दुःखपरीतचेताः ॥ ४३ ॥ कृतं मया पार्थ यथा न साधु येन प्राप्तं व्यसनं वः सुघोरम्। तस्माच्छिरश्छिन्धि ममेदमद्य कुलान्तकस्याधमपूरुषस्य ॥ ४४ ॥ पापस्य पापव्यसनान्वितस्य विमूढबुद्धेरलसस्य भीरोः। वृद्धावमन्तुः परुषस्य चैव किन्ते चिरं मे ह्यनुसृत्य रूक्षम् ॥ ४५ ॥ गच्छाम्यहं वनमेवाद्य पापः सुखं भवान् वर्त्ततां मद्विहीनः। योग्यो राजा भीमसेनो महात्मा क्लीवस्य वा मम किं राज्यकृत्यम् ॥ ४६ ॥ न चास्मि शक्तः परुषाणि सोढुं पुनस्तवेमानि रुषान्वितस्य। भीमोऽस्तु राजा मम जीवितेन न कार्य्यमद्यावमतस्य वीरः ॥ ४७ ॥ इत्येवमुक्त्वा सहसोत्पपात राजा ततस्तच्छयनं विहाय। इयेष निर्गन्तुमथो वनाय तं वासुदेवः प्रणतोऽभ्युवाच ॥ ४८ ॥ राजन् विदितमेतत्ते यथा गाण्डीवधन्वनः। प्रतिज्ञा सत्यसन्धस्य गाण्डीवं प्रति विश्रुता ॥ ४९ ॥ ब्रूयाद्य एनं गाण्डीवं देह्यन्यस्मै त्वमितुव्रत। वध्योऽस्य स पुमांल्लोके त्वया चोक्तोऽयमीदृशम् ॥ ५० ॥ ततः सत्यां प्रतिज्ञां तां पार्थेन प्रतिरक्षता। मच्छन्दादवमानोऽयं कृतस्तव महीपते। गुरूणामवमानो हि वध इत्यभिधीयते ॥ ५१ ॥ तस्मात्त्वं वै महाबाहो मम पार्थस्य चोभयोः। व्यतिक्रममिमं राजन् स

संरच्चार्जुनं प्रति ॥ ५२ ।' शरणं त्वां महाराज प्रपन्नौ स्व उभावपि । चन्तुमर्हसि मे राजन् प्रणतस्याभियाचतः ॥ ५३ ॥ राधेयस्याद्य पापस्य भूमिः पास्यति शोणितम् । सत्यं ते प्रतिजानामि हतं विद्धद्य सूतजम् । यस्येच्छसि वधं तस्य गतमप्यद्य जीवितम् ॥ ५४ ॥ इति कृष्णवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । ससम्भ्रमं हृषीकेशमुत्थाप्य प्रणतं तदा ॥ ५५ ॥ कृताञ्जलिस्ततो वाक्यमुवाचानन्तरं वचः । एवमेव यथात्थ त्वमस्त्येषोऽतिक्रमो मम ॥ ५६ ॥ अनुनीतोऽस्मि गोविन्द तारितश्चास्मि माधव । मोचिता व्यसनाद्घोराद्वयमद्य त्वयाच्युत ॥ ५७ ॥ भवन्तं नाथमासाद्य ह्यावां व्यसनसागरात् । घोराद्द्य समुत्तीर्णावुभावज्ञानमोहितौ ॥ ५८ ॥ त्वद्बुद्धिप्लवमासाद्य दुःखशोकार्णवाद्वयम् । समुत्तीर्णाः सहामात्याः सनाथाः स्म त्वयाच्युत ॥ ५९ ॥

इति कर्णपर्वणि युधिष्ठिरप्रबोधने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

सञ्जय उवाच । इति स्म कृष्णवचनात् प्रत्युच्चार्य्य युधिष्ठिरम् । बभूव विमनाः पार्थः किञ्चित् कृत्वेव पातकम् ॥ १ ॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवः प्रहसन्निव पाण्डवम् ॥ २ ॥ कथं नाम भवेदेतद्यदि त्वं पार्थ धर्म्मजम् । असिना तीक्ष्णधारेण हन्या धर्मे व्यवस्थितम् ॥ ३ ॥ त्वमितुयक्त्वाथ राजानमेवं कश्मलमाविशः । हत्वा तु नृपतिं पार्थ अकरिष्यः किमुत्तरम् । एवं हि दुर्विदो धर्मो मन्दप्रज्ञैर्विशेषतः ॥ ४ ॥ स भवान् धर्मभीरुत्वात् ध्रुवमेष्यन्महत्तमः । नरकं घोररूपञ्च भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वै वधात् ॥ ५ ॥ स त्वं धर्मभृतां श्रेष्ठं राजानं धर्मसंहितम् । प्रसादय कुरुश्रेष्ठमेतदत्र मतं मम ॥ ६ ॥ प्रसाद्य भक्त्या राजानं प्रीते चैव युधिष्ठिरे ।

प्रयावस्त्वरितौ योद्धुं सूतपुत्ररथं प्रति ॥ ७॥ हत्वा तु समरे कर्णं त्वमद्य निशितैः शरैः। विपुलां प्रीतिमाधत्स्व धर्मपुत्रस्य मानद ॥ ८ ॥ एतदत्र महाबाहो प्राप्तकालं मतं मम। एवंकृते कृतश्चैव तव कार्य्यं भविष्यति ॥ ९ ॥ ततोऽर्जुनो महाराज लज्जया वै समन्वितः। धर्मराजस्य चरणौ प्रपद्य शिरसा नतः ॥ १० ॥ उवाच भरतश्रेष्ठं प्रसीदेति पुनः पुनः। क्षमस्व राजन् यत् प्रोक्तं धर्मकामेण भीरुणा ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच। दृष्ट्वा तु पतितं पद्भ्यां धर्मराजो युधिष्ठिरः। धनञ्जयममित्रघ्नं रुदन्तं भरतर्षभ ॥ १२ ॥ उत्थाप्य भ्रातरं राजा धर्मराजो धनञ्जयम्। समाश्लिष्य च सस्नेहं प्ररुरोद महीपतिः ॥ १३ ॥ रुदित्वा सुचिरं कालं भ्रातरौ सुमहाद्युती। कृतशौचौ महाराज प्रीतिमन्तौ बभूवतुः ॥ १४ ॥ तत आश्लिष्य तं प्रेम्णा मूर्द्ध्नि चाघ्राय पाण्डवः। प्रीत्या परमया युक्तः प्रस्मयंश्चाब्रवीज्जयम् ॥ १५ ॥ कर्णेन मे महाबाहो सर्वसैन्यस्य पश्यतः। कवचञ्च ध्वजश्चैव धनुः शक्तिर्हयाः शराः। शरैः कृत्ता महेष्वास यतमानस्य संयुगे ॥ १६ ॥ सोऽहं ज्ञात्वा रणे तस्य कर्म दृष्ट्वा च फाल्गुन। व्यवसीदामि दुःखेन न च मे जीवितं प्रियम् ॥ १७ ॥ न चेदद्य हि तं वीरं निहनिष्यसि संयुगे। प्राणानेव परित्यक्ष्ये जीवितार्थो हि को मम ॥ १८ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच विजयो भरतर्षभ ॥ १९ ॥ सत्येन ते शपे राजन् प्रसादेन तथैव च। भीमेन च नरश्रेष्ठ यमाभ्याञ्च महीपते ॥ २० ॥ यथाद्य समरे कर्णं हनिष्यामि हतोऽपि वा। महीतले पतिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ २१ ॥ एवमाभाष्य राजानमब्रवीन्माधवं वचः। अद्य कर्णं रणे कृष्ण सूदयिष्ये न संशयः। तव बुद्ध्या हि भद्रं ते वधस्तस्य दुरात्मनः ॥ २२ ॥ एवमुक्तोऽब्रवीत् पार्थं केशवो राजसत्तम। शक्तोऽसि भरतश्रेष्ठ हन्तुं कर्णं महाबलम् ॥ २३ ॥

एष चापि हि मे कामो नित्यमेव महारथ। कथं भवान्रणे कर्णं
निहन्यादिति सत्तम ॥ २४ ॥ भूयस्त्वोवाच मतिमान् माधवो
धर्मनन्दनम्। युधिष्ठिरेमं बीभत्सुं त्वं सान्त्वयितुमर्हसि ॥ २५ ॥
अनुज्ञातुश्च कर्णस्य वधायाद्य दुरात्मनः। श्रुत्वा ह्यहमयञ्चैव
त्वां कर्णशरपीड़ितम्। प्रवृत्तिं ज्ञातुमायाताविहावां पाण्डुनन्दन
॥ २६ ॥ दिष्ट्यासि राजन्न हतो दिष्ट्या न ग्रहणं गतः। परि-
सान्त्वय बीभत्सुं जयमाशाधि चानघ ॥ २७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। एह्येहि पार्थ बीभत्सो मां परिष्वज
पाण्डव। वक्तव्यमुक्तोऽस्मि हितं त्वया चान्तञ्च तन्मया ॥ २८ ॥
अहं त्वामनुजानामि जहि कर्णं धनञ्जय। मन्युञ्च मा कृथाः
पार्थ यन्मयोक्तोऽसि दारुणम् ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच। ततो धनञ्जयो राजन् शिरसा प्रणतस्तदा।
पादौ जग्राह पाणिभ्यां भ्रातुर्ज्येष्ठस्य मारिष ॥ ३० ॥ तमुत्थाप्य
ततो राजा परिष्वज्य च पीड़ितम्। मूर्द्ध्न्युपाघ्राय चैवैनमिदं
पुनरुवाच ह ॥ ३१ ॥ धनञ्जय महाबाहो मानितोऽस्मि दृढ़ं
त्वया। माहात्म्यं विजयञ्चैव भूयः प्राप्नुहि शाश्वतम् ॥ ३२ ॥

अर्जुन उवाच। अद्य तं पापकर्माणं सानुबन्धं रणे शरैः।
नयाम्यन्तं समासाद्य राधेयं बलगर्वितम् ॥ ३३ ॥ येन त्वं पीड़ितो
वाणैर्दृढ़मायम्य कार्मुकम्। तस्याद्य कर्मणः कर्णः फलं प्राप्स्यति
दारुणम् ॥ ३४ ॥ अद्य त्वामनुयास्यामि कर्णं हत्वा महीपते।
सभाजयितुमाक्रन्दादिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३५ ॥ नाहत्वा
विनिवर्त्तिष्ये कर्णमद्य महारणात्। इति सत्येन ते पादौ स्पृशामि
जगतीपते ॥ ३६ ॥

सञ्जय उवाच। इति ब्रुवाणं सुमनाः किरीटिनं युधिष्ठिरः
प्राह वचो वृहत्तरम् ॥ ३७ ॥ यशोऽक्षयं जीवितमीप्सितं ते
जयं सदा वीर्य्यमरिक्षयं तथा। प्रयाहि वृद्धिञ्च दिशन्तु देवता

यथाहमिच्छामि तवास्तु तत्तथा। प्रयाहि तूर्णं जहि कर्ण-
माहवे पुरन्दरो वृत्रमिवात्मवृद्धये॥ ३८॥

इति कर्णपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे एकसप्ततोऽध्यायः॥ ७१॥

सञ्जय उवाच। प्रसाद्य धर्मराजानं प्रहृष्टेनान्तरात्मना।
पार्थः प्रोवाच गोविन्दं सूतपुत्रवधोद्यतः॥ १॥ कल्प्यतां मे रथो
भूयो युज्यन्ताञ्च हयोत्तमाः। आयुधानि च सर्वाणि सज्यन्तां वै
महारथे॥ २॥ उपावृत्ताश्च तुरगाः शिक्षिताश्चाश्वसादिभिः।
रथोपकरणैः सज्जा उपायान्तु त्वरान्विताः। प्रयाहि शीघ्रं
गोविन्द सूतपुत्रजिघांसया॥ ३॥ एवमुक्तो महाराज फाल्गुनेन
महात्मना। उवाच दारुकं कृष्णः कुरु सर्वं यथाब्रवीत्। अर्जुनो
भरतश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम्॥ ४॥ आज्ञप्तस्त्वथ कृष्णेन
दारुको राजसत्तम। योजयामास स रथं वैयाघ्रं शत्रुतापनम्।
सज्जं निवेदयामास पाण्डवस्य महात्मनः॥ ५॥ युक्तन्तु तं रथं
दृष्ट्वा दारुकेण महात्मना। आपृच्छ्य धर्मराजानं ब्राह्मणान्
स्वस्तिवाच्य च। सुमङ्गलं स्वस्त्ययनमारुरोह रथोत्तमम्॥ ६॥
तस्य राजा महाप्राज्ञो धर्मराजो युधिष्ठिरः। आशिषोऽयुङ्क्त
स ततः प्रायात् कर्णरथं प्रति॥ ७॥ तं प्रयान्तं महेष्वासं दृष्ट्वा
भूतानि भारत। निहतं मेनिरे कर्णं पाण्डवेन महात्मना॥ ८॥
बभूवुर्विमनाः सर्वा दिशो राजन् समन्ततः। चाषाश्च शतपत्राश्च
क्रौञ्चाश्चैव जनेश्वर। प्रदक्षिणमकुर्वन्त तदा वै पाण्डुनन्दनम्॥९॥
बहवः पक्षिणो राजन् पुन्नामानः शुभाः शिवाः। त्वरयन्तोऽर्जुनं
युद्धे हृष्टरूपा ववाशिरे॥ १०॥ कङ्का गृध्रा बकाः श्येनाः वाय-
साश्च विशाम्पते। अग्रतस्तस्य गच्छन्ति भक्ष्यहेतोर्भयानकाः॥११॥
निमित्तानि च धन्यानि पाण्डवस्य शशंसिरे। विनाशमरिसैन्यानां

कर्णस्य च वधं प्रति ॥ १२ ॥ प्रयातस्याथ पार्थस्य महान् खेदो व्यजायत । चिन्ता च विपुला जज्ञे कथञ्चेदं भविष्यति ॥ १३ ॥ ततो गाण्डीवधन्वानमब्रवीन्मधुसूदनः । दृष्ट्वा पार्थं तथा यान्तं चिन्तापरिगतं तदा ॥ १४ ॥

वासुदेव उवाच । गाण्डीवधन्वन् संग्रामे ये त्वया धनुषा जिताः । न तेषां मानुषो जेता त्वदन्य इह विद्यते ॥ १५ ॥ दृष्टा हि बहवः शूराः शक्रतुल्यपराक्रमाः । त्वां प्राप्य समरे शूरं ये गताः परमां गतिम् ॥ १६ ॥ को हि द्रोणञ्च भीष्मञ्च भगदत्तञ्च मारिष । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजञ्च सुदक्षिणम् ॥ १७ ॥ श्रुतायुधं महावीर्य्यमयुतायुधमेव च । प्रत्युद्गम्य भवेत् क्षेमी यो न स्यात् त्वमिव प्रभो ॥ १८ ॥ तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि लाघवं बलमेव च । असम्मोहश्च युद्धेषु विज्ञानस्य च सन्ततिः । वेधः पातश्च लक्ष्येषु योगश्चैव तवार्जुन ॥ १९ ॥ भवान् देवान् सगन्धर्वान् निहन्यात् सचराचरान् । पृथिव्यां हि रणे पार्थ न योद्धा त्वत्समः पुमान् ॥ २० ॥ धनुर्ग्रहा हि ये केचित् क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः । आदेवात् त्वत्समं तेषां न पश्यामि शृणोमि वा ॥ २१॥ ब्रह्मणा च प्रजाः सृष्टा गाण्डीवञ्च महद्धनुः । येन त्वं युध्यसे पार्थ तस्मान्नास्ति त्वया समः ॥ २२ ॥ अवश्यन्तु मया वाच्यं यत् पथ्यं तव पाण्डव । मावमंस्था महाबाहो कर्णमाहवशोभिनम् ॥ २३ ॥ कर्णो हि बलवान् दृप्तः कृतास्त्रश्च महारथः । कृती च चित्रयोधी च देशकालस्य कोविदः ॥ २४ ॥ बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपाच्छृणु पाण्डव । त्वत्समं त्वद्विशिष्टं वा मन्ये कर्णं महारथम् । परमं यत्नमास्थाय त्वया वध्यो महाहवे ॥ २५ ॥ तेजसा वह्निसदृशो वायुवेगसमो जवे । अन्तकप्रतिमः कोपे सिंहसंहननो बली ॥२६॥ अष्टरत्निर्महाबाहुर्व्यूढोरस्कः सुदुर्ज्जयः । अभिमानी च शूरश्च प्रवीरः प्रियदर्शनः ॥ २७ ॥ सर्वैर्योधगुणैर्युक्तो मित्राणामभय-

ङ्करः । सततं पाण्डवद्वेषी धार्त्तराष्ट्रहिते रतः ॥ २८ ॥ सर्वैरवध्यो राधेयो देवैरपि सवासवैः । ऋते त्वामिति मे बुद्धिस्तदद्य जहि सूतजम् ॥ २९ ॥ देवैरपि हि संयत्तैर्बिभ्रद्भिर्मांसशोणितम् । अशक्यः स रथो जेतुं सर्वैरपि युयुत्सुभिः ॥ ३० ॥ दुरात्मानं पापवृत्तं नृशंसं दुष्टप्रज्ञं पाण्डवेयेषु नित्यम् । हीनस्वार्थं पाण्डवेयैर्विरोधे हत्वा कर्णं निश्चितार्थो भवाद्य ॥ ३१ ॥ तं सूतपुत्रं रथिनां वरिष्ठं निष्कालिकं कालवशं नयाद्य । सदावजानाति हि पाण्डुपुत्रानसौ दर्पात् सूतपुत्रो दुरात्मा ॥ ३२ ॥ आत्मानं मन्यते वीरं येन पापः सुयोधनः । त्वमद्य मूलं पापानां जहि सौतिं धनञ्जय ॥ ३३ ॥ खड्गजिह्वं धनुरास्यं शरदंष्ट्रं तरस्विनम् । दृप्तं पुरुषशार्दूलं जहि कर्णं धनञ्जय ॥ ३४ ॥ अहन्त्वामनुजानामि वीर्य्येण च बलेन च । जहि कर्णं रणे शूरं मातङ्गमिव केशरी ॥ ३५ ॥ यस्य वीर्य्येण वीर्य्यं ते धार्त्तराष्ट्रोऽवमन्यते । तमद्य पार्थ संग्रामे कर्णं वैकर्त्तनं जहि ॥ ३६ ॥

इति कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

सञ्जय उवाच । ततः पुनरमेयात्मा केशवोऽर्जुनमब्रवीत् । कृतसङ्कल्पमायान्तं वधे कर्णस्य भारत ॥ १ ॥ अद्य सप्तदशाहानि वर्त्तमानस्य भारत । विनाशस्यातिघोरस्य नरवारणवाजिनाम् ॥ २ ॥ भूत्वा हि विपुला सेना तावकानां परैः सह । अन्योऽन्यं समरं प्राप्य किञ्चिच्छेषा विशाम्पते ॥ ३ ॥ भूत्वा हि कौरवाः पार्थ प्रभूतगजवाजिनः । त्वां वै शत्रुं समासाद्य विनष्टा रणमूर्द्धनि ॥ ४ ॥ एते तु पृथिवीपालाः सृञ्जयाश्च समागताः । त्वां समासाद्य दुर्द्धर्षं पाण्डवाश्च व्यवस्थिताः ॥ ५ ॥ पाञ्चालैः पाण्डवैर्मत्स्यैः कारूषैश्चेदिभिः सह । त्वया गुप्तैरमित्रघ्न कृतः शत्रुगण-

न्वयः ॥ ६ ॥ को हि शक्तो रणे जेतुं कौरवांस्तात सङ्गतान् ।
अन्यत्र पाण्डवान् युद्धे त्वया गुप्तान् महारथान् ॥ ७ ॥ शक्तस्त्वं
हि रणे जेतुं ससुरासुरमानुषान् । त्रींल्लोकान् समरे युक्तान्
किं पुनः कौरवं बलम् ॥ ८ ॥ भगदत्तञ्च राजानं कोऽन्यः शक्त-
स्त्वया विना । जेतुं पुरुषशार्द्दूल योऽपि स्याद्वासवोपमः ॥ ९ ॥
तथेमां विपुलां सेनां गुप्तां पार्थ त्वयानघ । न शेकुः पार्थिवाः
सर्व्वे चक्षुर्भिरपि वीक्षितुम् ॥ १० ॥ तथैव सततं पार्थ रक्षिताभ्यां
त्वया रणे । धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां भीष्मद्रोणौ निपातितौ ॥ ११ ॥
को हि शक्तो रणे पार्थ भारतानां महारथौ । भीष्मद्रोणौ युधा
जेतुं शक्रतुल्यपराक्रमौ ॥ १२ ॥ को हि शान्तनवं भीष्मं द्रोणं
वैकर्त्तनं कृपम् । द्रौणिञ्च सौमदत्तिञ्च कृतवर्म्माणमेव च ॥ १३ ॥
सैन्धवं मद्रराजानं राजानञ्च सुयोधनम् । वीरान् कृतास्त्रान्
समरे सर्व्वानेवानिवर्त्तिनः ॥ १४ ॥ अक्षौहिणीपतीनुग्रान् संह-
तान् युद्धदुर्म्मदान् । त्वामृते पुरुषव्याघ्र जेतुं शक्तः पुमानिह ॥१५॥
श्रेण्यश्च बहुलाः क्षीणाः प्रदीर्णाश्वरथद्विपाः । नानाजनपदा-
श्चोग्राः क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १६ ॥ गोवासदासमीयानां वसा-
तीनाञ्च भारत । प्राच्यानां वाटधानानां भोजानाञ्चाभिमानिनाम्
॥ १७ ॥ उदीर्णाश्वगजा सेना ब्रह्मक्षत्रस्य भारत । त्वां समा-
साद्य निधनं गता भीमञ्च भारत ॥ १८ ॥ उग्राश्च भीमकर्म्माण-
स्तुखारा यवनाः खशाः । दार्व्वाभिसारा दरदाः शका रमठ-
तङ्गनाः ॥ १९ ॥ अन्ध्रकाश्च पुलिन्दाश्च किरातांश्चोग्रविक्रमाः ।
म्लेच्छाश्च पार्व्वतीयाश्च सागरानूपवासिनः ॥ २० ॥ संरम्भिणो
युद्धशौण्डा बलिनो दण्डपाणयः । एते सुयोधनस्यार्थे संरब्धाः
कुरुभिः सह । न शक्या युधि निर्ज्जेतुं त्वदन्येन परन्तप ॥ २१ ॥
धार्त्तराष्ट्रमुदग्रं हि व्यूढं दृष्ट्वा महद्बलम् । यदि त्वं न भवेस्त्राता
प्रतीयात् को नु मानवः ॥ २२ ॥ तत् सागरमिवोद्धूतं रजसा

संवृतं बलम्। विद्राव्य पाण्डवैः क्रुद्धस्त्वया गुप्तैर्हतं विभो॥ २३॥ मागधानामधिपतिर्जयत्सेनो महाबलः। अद्य सप्तैव चाहानि हतः सङ्ख्येऽभिमन्युना॥ २४॥ ततो दशसहस्राणि गजानां भीमकर्मणाम्। जघान गदया भीमस्तस्य राज्ञः परिच्छदम्॥२५॥ ततोऽन्येऽभिहता नागा रथाश्च शतशो बलात्॥ २६॥ तदेवं समरे पार्थ वर्त्तमाने महाभये। भीमसेनं समासाद्य लाश्च पाण्डव कौरवाः। सवाजिरथमातङ्गा मृत्युलोकमितो गताः॥ २७॥ तथा सेनामुखे तत्र निहते पार्थ पाण्डवैः। भीष्मः प्रासृजदुग्राणि शरजालानि मारिष॥ २८॥ स चेदिकाशिपाञ्चालान् करूषा-मत्स्यकेकयान्। शरैः प्रच्छाद्य निधनमनयत् परमास्त्रवित्॥२९॥ तस्य चापच्युतैर्बाणैः परदेहविदारणैः। पूर्णमाकाशमभवत् रुक्म-पुङ्खैरजिह्मगैः॥ ३०॥ हन्याद्रथसहस्राणि एकैकेन तु मुष्टिना। लक्षं नरद्विपान् हत्वा समेतान् स महाबलान्॥ ३१॥ गत्या दशम्या ते गत्वा जघ्नुर्वाजिरथद्विपान्। हित्वा नवगतीर्दुष्टाः स वाणानाहवेऽत्यजत्॥ ३२॥ दिनानि दश भीष्मेण निघ्नता तावकं बलम्। शून्याः कृता रथोपस्था हताश्च गजवाजिनः॥ ३३॥ दर्शयित्वात्मनो रूपं रुद्रोपेन्द्रसमं युधि। पाण्डवानामनीकानि निरुद्ध्यासौ व्यशातयत्॥ ३४॥ विनिघ्नन् पृथिवीपालांश्चेदिपाञ्चाल-केकयान्। अहनत् पाण्डवीं सेनां रथाश्वगजसंकुलाम्। मज्जन्त-मप्लवे मन्दमुज्जिहीर्षुः सुयोधनम्॥ ३५॥ तथा चरन्तं समरे तपन्तमिव भास्करम्। पदातिकोटिसाहस्राः प्रवरायुधपाणयः। न शेकुः सृञ्जया द्रष्टुं तथैवान्ये महीक्षितः॥ ३६॥ विचरन्तं तथा तन्तु संग्रामे जितकाशिनम्। सर्वोद्योगेन महता पाण्डवाः सम-भिद्रवन्॥ ३७॥ स तु विद्राव्य समरे पाण्डवान् सृञ्जयानपि। एक एव रणे भीष्म एकवीरत्वमागतः॥ ३८॥ तं शिखण्डी समासाद्य त्वया गुप्तो महाव्रतम्। जघान पुरुषव्याघ्रं शरैः

सन्नतपर्वभिः ॥ ३९ ॥ स एष पतितः शेते शरतल्पे पितामहः । त्वां प्राप्य पुरुषव्याघ्रं वृत्रः प्राप्येव वासवम् ॥ ४० ॥ द्रोणः पञ्च दिनान्युग्रो विधम्य रिपुवाहिनीम् । कृत्वा व्यूहमभेद्यञ्च पातयित्वा महारथान् ॥ ४१ ॥ जयद्रथस्य समरे कृत्वा रक्षां महारथः । अन्तकप्रतिमश्चोग्रो रात्रियुद्धेऽदहत् प्रजाः ॥ ४२ ॥ दग्ध्वा योधाञ्छरैर्वीरो भारद्वाजः प्रतापवान् । धृष्टद्युम्नं समासाद्य स गतः परमां गतिम् ॥ ४३ ॥ यदि चाद्य भवान् युद्धे सूतपुत्रमुखान्रथान् । नावारयिष्यत् संग्रामे न स्म द्रोणो व्यनङ्क्ष्यत ॥ ४४ ॥ भवता तु बलं सर्वं धार्त्तराष्ट्रस्य वारितम् । ततो द्रोणो हतो युद्धे पार्षतेन धनञ्जय ॥ ४५ ॥ क एवान्यो रणे कुर्य्यात्त्वदन्यः क्षत्रियो युधि । यादृशं ते कृतं पार्थ जयद्रथवधं प्रति ॥ ४६ ॥ निवार्य्य सेनां महतीं हत्वा शूरांश्च पार्थिवान् । निहतः सैन्धवो राजा त्वयास्त्रबलतेजसा ॥ ४७ ॥ आश्चर्य्यं सिन्धुराजस्य वधं जानन्ति पार्थिवाः । अनाश्चर्य्यं हि तत्त्वत्तस्त्वं हि पार्थ महारथः ॥ ४८ ॥ त्वां हि प्राप्य रणे क्षत्रमेकाहादिति भारत । नश्यमानमहं युक्तं मन्ये यमिति मे मतिः ॥ ४९ ॥ सेयं पार्थ चमूर्घोरा धार्त्तराष्ट्रस्य संयुगे । हतसर्वस्ववीरा हि भीष्मद्रोणौ यदा हतौ ॥ ५० ॥ शीर्णप्रवरयोधाद्य हतवाजिरथद्विपा । हीना सूर्य्येन्दुनक्षत्रैर्द्यौरिवाभाति भारती ॥ ५१ ॥ विध्वस्ता हि रणे पार्थ सेनेयं भीमविक्रमा । आसुरीव पुरा सेना शक्रस्येव पराक्रमैः ॥ ५२ ॥ तेषां हतावशिष्टास्तु सन्ति पञ्च महारथाः । अश्वत्थामा कृतवर्मा कर्णो मद्राधिपः कृपः ॥ ५३ ॥ तांस्त्वमद्य नरव्याघ्र हत्वा पञ्च महारथान् । हतामित्रः प्रयच्छोर्व्वीं राज्ञे सद्वीपपत्तनाम् ॥ ५४ ॥ साकाशजलपातालां सपर्वतमहावनाम् । प्राप्नोत्वमितवीर्य्यश्रीरद्य पार्थो वसुन्धराम् ॥ ५५ ॥ एतां पुरा विष्णुरिव हत्वा दैतेयदानवान् । प्रयच्छ मेदिनीं राज्ञे शक्रायेव

यथा हरिः ॥ ५६ ॥ अद्य मोदन्तु पाञ्चाला निहतेष्वरिषु त्वया । विष्णुना निहतेष्वाजौ दानवेष्विव दैवताः ॥ ५७ ॥ यदि वा द्विपदां श्रेष्ठं द्रोणं मानयतो गुरुम् । अश्वत्थाम्नि कृपा तेऽस्ति कृपे चाचार्य्यगौरवात् ॥ ५८ ॥ अत्यन्तापचितान् बन्धून् मानयन् मातृबान्धवान् । कृतवर्म्माणमासाद्य न नेष्यसि यमक्षयम् ॥ ५९ ॥ भ्रातरं मातुरासाद्य शल्यं मद्रजनाधिपम् । यदि त्वमरविन्दाक्ष दयावान्न जिघांससि ॥ ६० ॥ इमं पापमतिं क्षुद्रमत्यन्तं पाण्डवान् प्रति । कर्णमद्य नरश्रेष्ठ जह्याशु निशितैः शरैः ॥ ६१ ॥ एतत्ते सुकृतं कर्म नात्र किञ्चन युज्यते । वयमप्यनुजानीमो नात्र दोषोऽस्ति कश्चन ॥ ६२ ॥ दहने यत् सपुत्राया निशि मातुस्तवानघ । द्यूतार्थे यच्च युष्मासु प्रावर्त्तत सुयोधनः । तस्य सर्वस्य दुष्टात्मा कर्णो वै मूलमित्युत ॥ ६३ ॥ कर्णाद्धि मन्यते त्राणं नित्यमेव सुयोधनः । ततो मामपि संरब्धो निग्रहीतुं प्रचक्रमे ॥ ६४ ॥ स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्रस्य धार्त्तराष्ट्रस्य मानद । कर्णः पार्थान्रणे सर्वान् विजेष्यति न संशयः ॥ ६५ ॥ कर्णमाश्रित्य कौन्तेय धार्त्तराष्ट्रेण विग्रहः । रोचितो भवता सार्द्धं जानतापि बलं तव ॥ ६६ ॥ कर्णोऽपि भाषते नित्यमहं पार्थान् समागतान् । वासुदेवञ्च दाशार्हं विजेष्यामि महारथम् ॥ ६७ ॥ प्रोत्साहयन् दुरात्मानं धार्त्तराष्ट्रं सुदुर्मतिः । समितौ गर्ज्जते कर्णस्तमद्य जहि भारत ॥ ६८ ॥ यच्च युष्मासु पापं वै धार्त्तराष्ट्रः प्रयुक्तवान् । तत्र सर्वत्र दुष्टात्मा कर्णः पापमतिर्मुखम् ॥ ६९ ॥ यच्च तद्धार्त्तराष्ट्रस्य क्रूरैः षड्भिर्महारथैः । अपश्यं निहतं वीरं सौभद्रमृषभेक्षणम् ॥ ७० ॥ द्रोणद्रौणिकृपान् वीरान् कर्षयन्तं नरर्षभान् । निर्मनुष्यांश्च मातङ्गान् विरथांश्च महारथान् ॥ ७१ ॥ व्यश्वारोहांश्च तुरगान् पत्तीन् व्यायुधजीवितान् । कुर्वन्तमृषभस्कन्धं कुरुवृष्णियशस्करम् ॥ ७२ ॥ विधमन्तमनीकानि व्यथयन्तं

महारथान् । मनुष्यवाजिमातङ्गान् प्रहिण्वन्तं यमक्षयम् ॥ ७३ ॥
शरैः सौभद्रमायान्तं दहन्तमरिवाहिनीम् । तन्मे दहति गात्राणि
सखे सत्येन ते शपे ॥ ७४ ॥ यस्तत्रापि च दुष्टात्मा कर्णोऽभ्यद्रुह्यत
प्रभो । अशक्नुवंस्ताभिमन्योः पार्थ स्थातुं रणेऽग्रतः ॥ ७५ ॥
सौभद्रशरनिर्भिन्नो विसंज्ञः शोणितोक्षितः । निश्वसन् क्रोध-
संदीप्तो विमुखः सायकार्द्दितः ॥ ७६ ॥ अपयानकृतोत्साहो निरुत्-
साहश्च जीविते । स्थितः स विह्वलः सङ्ख्ये प्रहारजनितश्रमः ॥७७॥
अथ द्रोणस्य समरे तत्कालसदृशं तदा । श्रुत्वा कर्णो वचः क्रूरं
ततश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ ७८ ॥ ततश्छिन्नायुधं तेन रणे पञ्च
महारथाः । तच्चैव निकृतिप्रज्ञाः प्राहनञ्छरवृष्टिभिः ॥ ७९ ॥
तस्मिन् विनिहते वीरे सर्वेषां दुःखमाविशत् । प्राहसत् स तु
दुष्टात्मा कर्णः स च सुयोधनः ॥ ८० ॥ यच्च कर्णोऽब्रवीत् कृष्णां
सभायां परुषं वचः । प्रमुखे पाण्डवेयानां कुरूणाञ्च नृशंसवत्
॥ ८१ ॥ विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः । पति-
मन्यं पृथुश्रोणि वृणीष्व मृदुभाषिणि ॥ ८२ ॥ एषा त्वं धृत-
राष्ट्रस्य दासीभूता निवेशनम् । प्रविशाराालपक्ष्माक्षि न सन्ति
पतयस्तव ॥ ८३ ॥ पाण्डवाः प्रभवन्त्यद्य न ते कृष्णे कथञ्चन ।
दासभार्य्यासि पाञ्चालि स्वयं दासीति शोभने ॥ ८४ ॥ अद्य
दुर्य्योधनो ह्येकः पृथिव्यां नृपतिः स्मृतः । सर्वे तस्य महीपाला
योगक्षेममुपासते ॥ ८५ ॥ पश्येदानीं यथा भद्रे विनष्टान् पाण्ड-
वान् समम् । अन्योऽन्यं समुदीक्षन्ते धार्त्तराष्ट्रस्य तेजसा ॥ ८६ ॥
व्यक्तं षण्डतिला ह्येते निरये च निमज्जिताः । प्रेष्यत्वमपि राजेन्द्र-
मुपयास्यन्ति कौरवम् ॥ ८७ ॥ इत्युक्तवानधर्मज्ञस्तदा परम-
दुर्मतिः । पापः पापं वचः कर्णः शृण्वतस्तव भारत ॥ ८८ ॥ अद्य
पापस्य तद्वाक्यं सुवर्णविकृताः शराः । शमयन्तु शिलाधौता-
स्त्वयास्ता जीवितच्छिदः ॥ ८९ ॥ यानि चान्यानि दुष्टात्मा पापानि

कृतवांस्त्वयि। तान्यद्य जीवितञ्चास्य शमयन्तु शरास्तव॥ ९०॥ गाण्डीवप्रहितान् घोरानद्य गात्रैः स्पृशन्करान्। कर्णः स्मरतु दुष्टात्मा वचनं द्रोणभीष्मयोः॥ ९०॥ सुवर्णपुङ्खा नाराचाः शत्रुघ्ना वैद्युतप्रभाः। त्वयास्तास्तस्य मर्माणि भित्त्वा पास्यन्ति शोणितम् ॥ ९२॥ उग्रास्त्वद्भुजनिर्मुक्ता मर्म्म भित्त्वा महाशराः। अद्य कर्णं महावेगाः प्रेषयन्तु यमक्षयम्॥ ९३॥ अद्य हाहाकृतो दीना विषण्णास्त्वच्छरार्द्दितम्। प्रपतन्तं रथात् कर्णं पश्यन्तु वसुधाधिपाः॥ ९४॥ अद्य शोणितसंमग्नं शयानं पतितं भुवि। अपविद्धायुधं कर्णं दीनाः पश्यन्तु बान्धवाः॥ ९५॥ हस्तिकक्षो महानस्य भल्लेनोन्मथितस्त्वया। प्रकम्पमानः पततु भूमावाधिरथेर्ध्वजः ॥ ९६॥ त्वया शरशतैश्छिन्नं रथं हेमविभूषितम्। हतयोधाश्वमुत्सृज्य भीतः शल्यः पलायताम्॥ ९७॥ ततः सुयोधनो दृष्ट्वा हतमाधिरथिं त्वया। निराशो जीविते त्वद्य राज्ये चैव भवत्वरिः ॥ ९८॥ एष वै तावकान् पार्थ कर्णो हन्ति स्म सायकैः। शतक्रतुसमो वीर्य्ये शङ्करप्रतिमोऽपि वा॥ ९९॥ एते द्रवन्ति पाञ्चाला बध्यमानाः शितैः शरैः। कर्णेन भरतश्रेष्ठ पाण्डवानुज्जिहीर्षवः ॥ १००॥ पाञ्चालान् द्रौपदेयांश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ। धृष्टद्युम्नतनूजांश्च शतानीकञ्च नाकुलिम्॥ १०१॥ नकुलं सहदेवञ्च दुर्मुखं जनमेजयम्। सुधर्माणं सात्यकिञ्च विद्धि कर्णवशं गतान् ॥ १०२॥ अभ्याहतानां कर्णेन पाञ्चालानां महारणे। श्रूयते निनदो घोरस्त्वद्बन्धूनां परन्तप॥ १०३॥ न त्वेव भीताः पाञ्चालाः कथञ्चित् स्युः पराङ्मुखाः। न हि मृत्युं महेष्वासा गणयन्ति महारणे॥ १०४॥ य एकः पाण्डवीं सेनां शरौघैः समवेष्टयत्। तं समासाद्य पाञ्चाला भीष्मं नासन् पराङ्मुखाः॥ १०५॥ तथा ज्वलन्तमस्त्राग्निं गुरुं सर्वधनुष्मताम्। निर्द्दहन्तञ्च समरे दुर्द्धर्षं द्रोणमञ्जसा॥ १०६॥ ते नित्यमुदिता जेतुं मृधे शत्रुमरिन्दम।

न जात्वधिरथभीताः पाञ्चालाः स्युः पराङ्मुखाः ॥ १०७ ॥ तेषा-
मापततां शूरः पाञ्चालानां तरस्विनाम् । आदत्तेऽसून् शरैः कर्णः
पतङ्गानामिवानलः ॥ १०८ ॥ तांस्तथाभिमुखान् वीरान् मित्रार्थे
त्यक्तजीवितान् । क्षयं नयति राधेयः पाञ्चालाञ्छतशो रणे
॥ १०९ ॥ तद्भारत महेष्वासानगाधे मज्जतोऽप्लवे । कर्णार्णवे
प्लवो भूत्वा पाञ्चालांस्त्रातुमर्हसि ॥ ११० ॥ अस्त्रं हि रामात् कर्णेन
भार्गवादृषिसत्तमात् । यदुपात्तं महाघोरं तस्य रूपमुदीर्य्यते
॥ १११ ॥ तापनं सर्वसैन्यानां घोररूपं सुदारुणम् । समावृत्य
महासेनां ज्वलितं स्वेन तेजसा ॥ ११२ ॥ एते चरन्ति संग्रामे
कर्णचापच्युताः शराः । भ्रमराणामिव व्रातास्तापयन्तः स्म ताव-
कान् ॥ ११३ ॥ एते द्रवन्ति पाञ्चाला दिक्षु सर्वासु भारत ।
कर्णास्त्रं समरे प्राप्य दुर्निवार्य्यमनात्मभिः ॥ ११४ ॥ एष भीमो
दृढ़क्रोधो वृतः पार्थ समन्ततः । सृञ्जयैर्योधयन् कर्णं पीडयते
निशितैः शरैः ॥ ११५ ॥ पाण्डवान् सृञ्जयांश्चैव पाञ्चालांश्चैव
भारत । हन्यादुपेक्षितः कर्णो रोगो देहमिवागतः ॥ ११६ ॥
नान्यं त्वत्तो हि पश्यामि योधं यौधिष्ठिरे बले । यः समासाद्य
राधेयं स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ ११७ ॥ तमद्य निशितैर्बाणै-
र्विनिहत्य नरर्षभ । यथाप्रतिज्ञं पार्थ त्वं कृत्वा कीर्त्तिमवाप्नुहि
॥ ११८ ॥ त्वं हि शक्तो रणे जेतुं सकर्णानपि कौरवान् । नान्यो
युधि युधां श्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ११९ ॥ एतत् कृत्वा महत्
कर्म हत्वा कर्णं महारथम् । कृतार्थः सफलः पार्थ सुखी भव
नरोत्तम ॥ १२० ॥

इति कर्णपर्व्वणि अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णोपदेशे
त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

सञ्जय उवाच। स केशवस्य बीभत्सुः श्रुत्वा भारत भाषितम्। विशोकः संप्रहृष्टश्च क्षणेन समपद्यत॥ १॥ ततो ज्यामभिमृज्याशु व्याक्षिपत् गाण्डिवं धनुः। दध्रे कर्णविनाशाय केशवञ्चाभ्यभाषत॥ २॥ त्वया नाथेन गोविन्द ध्रुव एव जयो मम। प्रसन्नो यस्य मेऽद्य त्वं लोके भूतभविष्यवित्॥ ३॥ त्वत् सहायो ह्यहं कृष्ण त्रींल्लोकान् वै समागतान्। प्रापयेयं परं लोकं किमु कर्णं महाहवे॥ ४॥ पश्यामि द्रवतीं सेनां पाञ्चालानां जनार्द्दन। पश्यामि कर्णं समरे विचरन्तमभीतवत्॥ ५॥ भार्गवास्त्रञ्च पश्यामि विचरन्तं समन्ततः। सृष्टं कर्णेन वार्ष्णेय शक्रेणेव महाशनिम्॥ ६॥ अयं खलु स संग्रामो यत्र कर्णं मया हतम्। कथयिष्यन्ति भूतानि यावद्भूमिर्द्धरिष्यति॥ ७॥ अद्य कृष्ण विकर्णा मे कर्णं नेष्यन्ति मृत्यवे। गाण्डीवमुक्ताः क्षिण्वन्तो मम हस्तप्रचोदिताः॥ ८॥ अद्य राजा धृतराष्ट्रः स्वां बुद्धिमवमंस्यते। दुर्य्योधनमराज्यार्हं यया राज्येऽभ्यषिचयत्॥ ९॥ अद्य राज्यात् सुखाच्चैव श्रियो राष्ट्रात् तथा पुरात्। पुत्रेभ्यश्च महाबाहो धृतराष्ट्रो विमोक्ष्यते॥ १०॥ अद्य दुर्य्योधनो राज्यात् जीविताच्च निराशवान्। भविष्यति हते कर्णे कृष्ण सत्यं ब्रवीमि ते॥ ११॥ अद्य दृष्ट्वा मया कर्णं शरैर्विशकलीकृतम्। पुरा देवासुरे युद्धे वृत्रं बलभिदा यथा। स्मरतां तव वाक्यानि शमं प्रति जनेश्वरः॥ १२॥ अद्यासौ सौबलः कृष्ण ग्लहान् जानातु वै शरान्। दुरोदरञ्च गाण्डीवं मण्डलञ्च रथं मम॥ १३॥ अद्य कुन्तीसुतस्याहं दृढं राज्ञः प्रजागरम्। व्यपनेष्यामि गोविन्द हत्वा कर्णं शितैः शरैः॥ १४॥ अद्य कुन्तीसुतो राजा हते सूतसुते मया। सुप्रहृष्टमनाः प्रीतश्चिरं सुखमवाप्स्यति॥ १५॥ अद्य चाहमनाधृष्यं केशवाप्रतिमं शरम्। उत्स्रक्ष्यामीह यः कर्णं जीविताद्भ्रंशयिष्यति॥ १६॥ यस्यैतद्वै व्रतं मह्यं वधे किल

दुरात्मनः । पाञ्ची न धावये तावत् यावद्धन्यां न फाल्गुनम् ॥१७॥
कृपा कृत्वा व्रतं तस्य पापस्य मधुसूदन । पातयिष्ये रथात् कायं
शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १८ ॥ योऽसौ रणे नरं नान्यं पृथिव्या-
मभिमन्यते । तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ १९ ॥
अपतिर्ह्यसि कृष्णेति सूतपुत्रो यदब्रवीत् । धृतराष्ट्रमते कर्णः
श्लाघमानः स्वकान् गुणान् ॥ २० ॥ अनृतं तत् करिष्यन्ति मामका
निशिताः शराः । आशीविषा इव क्रुद्धास्तस्य पास्यन्ति शोणितम्
॥ २१ ॥ मया हस्तवता मुक्ता नाराचा वैद्युतत्विषः । गाण्डीव-
सृष्टा दास्यन्ति कर्णस्य परमां गतिम् ॥ २२ ॥ अद्य तप्स्यति
राधेयः पाञ्चालीं यत्तदाब्रवीत् । सभामध्ये वचः क्रूरं कुत्सयन्
पाण्डवान् प्रति ॥ २३ ॥ ये वै षण्डतिलास्तत्र भवितारोऽद्य ते
तिलाः । हते वैकर्त्तने कर्णे सूतपुत्रे दुरात्मनि ॥ २४ ॥ अहं
वः पाण्डुपुत्रेभ्यस्त्रास्यामीति यदब्रवीत् । धृतराष्ट्रसुतान् कर्णः
श्लाघमानात्मनो गुणान् । अनृतं तत् करिष्यन्ति मामका निशिताः
शराः ॥ २५ ॥ हन्ताहं पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रानिति योऽब्रवीत् ।
तमद्य कर्णं हन्तास्मि मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ २६ ॥ यस्य वीर्य्ये
समाश्रित्य धार्त्तराष्ट्रो महामनाः । अवामन्यत दुर्बुद्धिर्नित्यमस्मान्
दुरात्मवान् । तमद्य कर्णं राधेयं हन्तास्मि मधुसूदन ॥ २७ ॥
अद्य कर्णे हते कृष्ण धार्त्तराष्ट्राः सराजकाः । विद्रवन्तु दिशो
भीताः सिंहत्रस्ता मृगा इव ॥ २८ ॥ अद्य दुर्य्योधनो राजा
आत्मानमनुशोचनाम् । हते कर्णे मया सङ्ख्ये सपुत्रे ससुहृज्जने
॥ २९ ॥ अद्य कर्णं हतं दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः । जानातु
मां रणे कृष्ण प्रवरं सर्वधन्विनाम् ॥ ३० ॥ सपुत्रपौत्रं सामात्यं
सभृत्यञ्च निराश्रयम् । अद्य राज्ये करिष्यामि धृतराष्ट्रं जने-
श्वरम् ॥ ३१ ॥ अद्य कर्णस्य चक्राङ्गाः क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः ।
शरैश्छिन्नानि गात्राणि विहरिष्यन्ति केशव ॥ ३२ ॥ अद्य राधा-

सुतस्याहं संग्रामे मधुसूदन। शिरश्छेत्स्यामि कर्णस्य मिषतां सर्वधन्विनाम्॥ ३३॥ अद्य तीक्ष्णैर्विपाठैश्च क्षुरैश्च मधुसूदन। रणे छेत्स्यामि गात्राणि राधेयस्य दुरात्मनः॥ ३४॥ अद्य राजा महत् कृच्छ्रं सन्त्यक्ष्यति युधिष्ठिरः। सन्तापं मानसं वीरश्चिरं संभृतमात्मनः॥ ३५॥ अद्य केशव राधेयमहं हत्वा सबान्धवम्। नन्दयिष्यामि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम्॥ ३६॥ अद्याहमनुगान् कृष्ण कर्णस्य कृपणान् युधि। हन्ता ज्वलनसङ्काशैः शरैः सर्पविषोपमैः॥ ३७॥ अद्याहं हेमकवचैर्नाडीपत्रैरजिह्मगैः। संस्तरिष्यामि गोविन्द वसुधां वसुधाधिपैः॥ ३८॥ अद्याभिमन्योः शत्रूणां सर्वेषां मधुसूदन। प्रमथिष्यामि गात्राणि शिरांसि च शितैः शरैः॥ ३९॥ अद्य निर्धार्त्तराष्ट्रां भ्रात्रे दास्यामि मेदिनीम्। निरर्जुनां वा पृथिवीं केशवानुचरिष्यसि॥ ४०॥ अद्याहमनृणः कृष्ण भविष्यामि धनुर्भृताम्। क्रोधस्य च कुरूणाञ्च शराणां गाण्डिवस्य च॥ ४१॥ अद्य दुःखमहं मोक्ष्ये त्रयोदशसमार्ज्जितम्। हत्वा कर्णं रणे कृष्ण शम्बरं मघवानिव॥ ४२॥ अद्य कर्णे हते युद्धे सोमकानां महारथाः। कृतं कार्य्यञ्च मन्यन्तां मित्रकार्य्येप्सवो युधि॥ ४३॥ न जाने च कथं प्रीतिः शैनेयस्याद्य माधव। भविष्यति हते कर्णे मयि चापि जयाधिके॥ ४४॥ अहं हन्त्वा रणे कर्णं पुत्रञ्चास्य महारथम्। प्रीतिं दास्यामि भीमस्य यमयोः सात्यकस्य च॥ ४५॥ धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां पाञ्चालानाञ्च माधव। अद्यानृण्यं गमिष्यामि हत्वा कर्णं महाहवे॥ ४६॥ अद्य पश्यन्तु संग्रामे धनञ्जयममर्षणम्। युध्यन्तं कौरवान् सङ्ख्ये पातयन्तञ्च सूतजम्॥ ४७॥ भवत्सकाशे वक्ष्ये च पुनरेवात्मसंस्तवम्॥ ४८॥ धनुर्वेदे मत्समो नास्ति लोके पराक्रमे वा मम कोऽस्ति तुल्यः। को वाप्यन्यो मत्समोऽस्ति क्षमावांस्तथा क्रोधे सदृशोऽन्यो न मेऽस्ति॥ ४९॥ अहं धनुषा

नसुरान् सुरांश्च सर्वाणि भूतानि च सङ्गतानि । स्वबाहुवीर्य्या-
द्धमयि पराभवं मत्पौरुषं विद्धि परं परेभ्यः ॥ ५० ॥ शरार्चिषा
गाण्डिवेनाहमेकः सर्वान् कुरून् वाह्लिकांश्चाभिहत्य । हिमात्यये
कच्चगतो यथाग्निस्तथा दहेयं सगणान् प्रसह्य ॥ ५१ ॥ पाणौ
पृषत्का लिखिता ममैते धनुश्च दिव्यं विततं सबाणम् । पादौ च
मे सरथौ सध्वजौ च न मादृशं युद्धगतं जयन्ति ॥ ५२ ॥ इत्येव-
मुक्ताच्युतमेकवीरः चिप्रं रिपुघ्नः चतजोपमाक्षः । भीमं मुमुक्षुः
समरे प्रयातः कर्णस्य कायाच्च शिरो जिहीर्षुः ॥ ५३ ॥

इति कर्णपर्व्वणि अर्जुनात्मश्लाघायां चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । समागमे पाण्डवसृञ्जयानां महाभये मामकानामगाधे । धनञ्जये तात रणाय याते तस्मिन् तदाहवमथो नु कीदृक् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । तेषामनीकानि बृहद्ध्वजानि रणे समृद्धानि समागतानि । गर्ज्जन्ति भेरीनिनदोन्मुखानि नादैर्यथा मेघगणास्तपान्ते ॥ २ ॥ महागजाभ्राकुलमस्त्रतोयं वादित्रनेमीतलशब्दवच्च । हिरण्यचित्रायुधविद्युतञ्च शराशनिनाराचमहास्त्रधारम् ॥३॥ तद्भीमवेगं रुधिरौघवाहि खड्गाकुलं चत्रियजीवघाति । अनार्त्तवं क्रूरमनिष्टवर्षं बभूव तत् संहरणं प्रजानाम् ॥ ४ ॥ एकं रथं संपरिवार्य्य मृत्युं नयन्त्यनेके च रथाः समेताः । एकस्तथैकं रथिनं रथाग्र्यास्तथा रथश्चापि रथाननेकान् ॥ ५ ॥ तथा ससूतं सहयञ्च कञ्चित् कश्चिद्रथी मृत्युवशं निनाय । निनाय चाप्येकगजेन कश्चिद्रथान् बहून् मृत्युवशं तथाश्वान् ॥ ६ ॥ रथान् ससूतान् सहयान् गजांश्च सर्वानरीन्मृत्युवशं शरौघैः । निन्ये हयांश्चैव तथा ससादीन् पदातिसङ्घांश्च तथैव पार्थः ॥ ७ ॥ कृपः शिखण्डी च रणे

समेतौ दुर्य्योधनं सात्यकिरभ्यगच्छत्। श्रुतश्रवा द्रोणसुतेन सार्द्धं युधामन्युश्चित्रसेनेन सार्द्धम्॥ ८॥ कर्णस्य पुत्रन्तु रथी सुषेणं समागतं सृञ्जयश्चोत्तमौजाः। गान्धारराजं सहदेवः क्षुधार्त्तो महर्षभं सिंह इवाभ्यधावत्॥ ९॥ शतानीको नाकुलिः कर्णपुत्रं युयुधानो वृषसेनं शरौघैः। समार्पयत् कर्णपुत्रश्च शूरः पाञ्चालेयं शरवर्षैरनेकैः॥ १०॥ रथर्षभः कृतवर्माणमार्च्छन्माद्रीपुत्रो नकुलश्चित्रयोधी। पाञ्चालानामधिपो याज्ञसेनिः सेनापतिं कर्णमार्च्छत् ससैन्यम्॥ ११॥ दुःशासनो भारत भारती च संशप्तकानां पृतना समृद्धा। भीमं रणे शस्त्रभृतां वरिष्ठं भीमं समार्च्छत्तमसह्यवेगम्॥ १२॥ कर्णात्मजं तत्र जघान शूरस्तथाच्छिनच्चोत्तमौजाः प्रसह्य। तस्योत्तमाङ्गं निपपात भूमौ निनादयद्गां निनदेन खञ्च॥ १३॥ सुषेणशीर्षं पतितं पृथिव्यां विलोक्य कर्णोऽथ तदार्त्तरूपः। क्रोधाद्धयांस्तस्य रथं ध्वजञ्च वाणैः सुधारैर्निशितैरकृन्तत्॥ १४॥ स तूत्तमौजा निशितैः पृषत्कैर्विव्याध खड्गेन च भास्वरेण। पार्ष्णिं हयांश्चैव कृपस्य हत्वा शिखण्डिवाहं स ततोऽध्यरोहत्॥ १५॥ कृपन्तु दृष्ट्वा विरथं रथस्थो नैच्छच्छरैस्ताड़यितुं शिखण्डी। तं द्रौणिरावार्य्य रथं कृपस्य समुज्जह्रे पङ्कगतां यथा गाम्॥ १६॥ हिरण्यवर्मा निशितैः पृषत्कैस्तवात्मजानामनिलात्मजो वै। अतापयत् सैन्यमतीव भीमः काले शुचौ मध्यगतो यथार्कः॥ १७॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे पञ्चसप्ततोऽध्यायः॥ ७५॥

सञ्जय उवाच। अथ त्विदानीं तुमुले विमर्द्दे द्विषद्भिरेको बहुभिः समावृतः। महारणे सारथिमित्युवाच भीमश्चमूं वाहय धार्त्तराष्ट्रीम्। त्वं सारथे याहि जवेन वाहैर्नयाम्येतान् धार्त्त-

राष्ट्रान् यमाय ॥ १ ॥ सञ्चोदितो भीमसेनेन चैवं स सारथिः पुत्रबलं त्वदीयम्। प्रायात्ततः सत्वरमुग्रवेगो यतो भीमस्तद्बलं हन्तुमैच्छत् ॥ २ ॥ ततोऽपरे नागरथाश्वपत्तिभिः प्रत्युद्ययुस्तं कुरवः समन्तात्। भीमस्य वाहाग्र्यमुदारवेगं समन्ततो बाणगणैर्निजघ्नुः ॥ ३ ॥ ततः शरानापततो महात्मा चिच्छेद बाणैस्तपनीयपुङ्खैः। ते वै निपेतुस्तपनीयपुङ्खा द्विधा त्रिधा भीमशरैर्निकृत्ताः ॥ ४ ॥ ततो राजन्नागरथाश्वयूनां भीमाहतानां वरराजमध्ये। घोरो निनादः प्रबभौ नरेन्द्र वज्राहतानामिव पर्वतानाम् ॥ ५ ॥ ते बध्यमानाश्च नरेन्द्रमुख्या निर्भिद्यन्तो भीमशरप्रवेकैः। भीमं समन्तात् समरेऽभ्यरोहन् वृक्षं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥ ६ ॥ ततोऽभियाते तव सैन्ये स भीमः प्रादुश्चक्रे वेगमनन्तवेगः। यथान्तकाले क्षपयन् दिधक्षुर्भूतान्तकृत् काल इवात्तदण्डः ॥ ७ ॥ तस्यातिवेगस्य रणेऽतिवेगं नाशक्नुवन् वारयितुं त्वदीयाः। व्यात्ताननस्यापततो यथैव कालस्य काले हरतः प्रजा वै ॥ ८ ॥ ततो बलं भारत भारतानां प्रदह्यमानं समरे महात्मना। भीतं दिशोऽकीर्य्यत भीमनुन्नं महानिलेनाभ्रगणो यथैव ॥ ९ ॥ ततो धीमान् सारथिमब्रवीद्बली स भीमसेनः पुनरेव हृष्टः। सूताभिजानीहि स्वकान् परान् वा रथान् ध्वजांश्चापततः समेतान् ॥ १० ॥ युध्यन् ह्यहं नाभिजानामि किञ्चिन्मा सैन्यं स्वं छादयिष्ये पृषत्कैः। अरीन् विशोकाभिनिरीक्ष्य सर्वतो रथान् ध्वजाग्राणि दुनोमि वै भृशम् ॥ ११ ॥ राजातुरो नागमद्यत् किरीटी बहूनि दुःखान्यभियातोऽस्मि सूत। एतद्दुःखं सारथे धर्मराजो यन्मां हित्वा यातवान् शत्रुमध्ये। नैनं जीवं नापि जानाम्यजीवं बीभत्सुं वा तन्ममाद्यातिदुःखम् ॥ १२ ॥ सोऽहं द्विषत्सैन्यमुदग्रकल्पं विनाशयिष्ये परमप्रतीतः। एवं निहत्याजिमध्ये समेतं प्रीतो भविष्यामि सह त्वयाद्य ॥ १३ ॥ सर्वां-

स्तूणान् सायकानामवेच्य किं शिष्टं स्यात् सायकानां रथे मे। का वा जातिः किं प्रमाणञ्च तेषां ज्ञात्वा व्यक्तं तन्ममाचच्व सूत ॥ १४॥

विशोक उवाच। षण्मार्गणानामयुतानि वीर चुराश्च भल्लाश्च तथायुताख्याः। नाराचानां द्वे सहस्रे च वीर त्रीख्येव च प्रदराणां स्म पार्थ। अस्त्यायुधं पाण्डवेयावशिष्टं न यद्वहेच्छकटं षड्गवीयम् ॥ १५ ॥ एतद्विद्वन् मुञ्च सहस्रशोऽपि गदासिबाहु-द्रविणञ्च तेऽस्ति। प्रासाश्च खड्गाः शक्तयस्तोमराश्च मा भैषीस्त्वं संचयादायुधानाम् ॥ १६ ॥

भीम उवाच। सूताद्येमं पश्य भीमप्रमुक्तैः संछिन्दद्भिः पार्थिवानाशुवेगैः। छन्नं बाणैराहवं घोररूपं नष्टादित्यं मृत्यु-लोकेन तुल्यम् ॥ १७ ॥ अद्यैतद्वै विदितं पार्थिवानां भविष्यति ह्याकुमारञ्च सूत। निमग्नो वा समरे भीमसेनो ह्येकः कुरून् वा समरे व्यजैषीत् ॥ १८ ॥ सर्वे सङ्ख्ये कुरवो निष्पतन्तु मां वा लोकाः कीर्त्तयन्त्वाकुमारम्। सर्वानेकस्तानहं पातयिष्ये ते वा सर्वे भीमसेनं तुदन्तु ॥ १९ ॥ आशास्तारः कर्म्म चाप्युत्तमं ये तन्मे देवाः केवलं साधयन्तु। आयात्विहाद्यार्जुनः शत्रुघाती शक्रस्तूर्णं यज्ञ इवोपहूतः ॥ २० ॥ ईचस्वैतां भारतीं दीर्य्यमाणा-मेते कस्माद्विद्रवन्ते नरेन्द्राः। व्यक्तं धीमान् सव्यसाची नराग्र्यः सैन्यं ह्येतच्छादयत्याशु बाणैः ॥ २१ ॥ पश्य ध्वजांश्च द्रवतो विशोक नागान् हयान् पत्तिसङ्घांश्च सङ्ख्ये। रथान् विकीर्णान् शरशक्तिताडितान् पश्यस्वैतान्रथिनश्चैव सूत ॥ २२ ॥ आपूर्य्यते कौरवी चाप्यभीक्ष्णं सेना ह्यसौ सुभृशं हन्यमाना। धनञ्जय-स्याशनितुल्यवेगैर्ग्रस्ता शरैः काञ्चनबर्हिवाजैः ॥ २३ ॥ एते द्रवन्ति स्म रथाश्वनागाः पदातिसङ्घानवमर्द्दयन्तः। संमुह्यमानाः कौरवाः सर्व एव द्रवन्ति नागा इव दावभीताः। हाहाकृताश्चैव रणे विशोक मुञ्चन्ति नादान् विपुलान् गजेन्द्राः ॥ २४ ॥

विशोक उवाच। किं भीमं नैनं त्वमिहाशृणोषि विस्फार्य्यितो गाण्डिवस्यातिघोषम्। क्रुद्धेन पार्थेन विकृष्यतोऽद्य कच्चिन्नेमौ तव कर्णौ विनष्टौ ॥ २५ ॥ सर्व्वे कामाः पाण्डव ते समृद्धाः कपिर्ह्यसौ दृश्यते हस्तिसैन्ये। नीलाद्धनाद्विद्युतमुच्चरन्तीं तथा पश्य विस्फुरन्तीं धनुर्ज्याम् ॥ २६ ॥ कपिर्ह्यसौ दृश्यते सर्वतो वै ध्वजाग्रमारुह्य धनञ्जयस्य। वित्रासयन् द्विषत्सङ्घान् विमर्द्दे विभेम्यस्मादात्मनैवाभिवीक्ष्य ॥ २७ ॥ विभ्राजते चातिमात्रं किरीटं विचित्रमेतच्च धनञ्जयस्य। दिवाकराभो मणिरेष दिव्यो विभ्राजते चैव किरीटसंस्थः ॥ २८ ॥ पार्श्वे भीमं पाण्डराभ्रप्रकाशं पश्यस्व शङ्खं देवदत्तं सुघोषम्। अभीषुहस्तस्य जनार्द्दनस्य विगाहमानस्य चमूं परेषाम् ॥ २९ ॥ रविप्रभं वज्रनाभं क्षुराभं पार्श्वे स्थितं पश्य जनार्द्दनस्य। चक्रं यशोवर्द्धनं केशवस्य सदार्चितं यदुभिः पश्य वीरः ॥ ३० ॥ महाद्विपानां सरलद्रुमोपमाः करा निकृत्ताः प्रपतन्त्यमी क्षुरैः। किरीटिना ते च पुनः ससादिनः शरैः प्रभिन्नाः कुलिशैरिवाद्रयः ॥ ३१ ॥ तथैव कृष्णस्य च पाञ्चजन्यं महार्हमेतद्द्विजराजवर्णम्। कौन्तेय पश्योरसि कौस्तुभञ्च जाज्वल्यमानं विजयां स्रजञ्च ॥ ३२ ॥ ध्रुवं रथाग्र्यः समुपैति पार्थो विद्रावयन् सैन्यमिदं परेषाम्। सिताभ्रवर्णैरसितप्रयुक्तैर्हयैर्महार्हैं रथिनां वरिष्ठः ॥ ३३ ॥ रथान् हयान् पत्तिगणांश्च सायकैर्विदारितान् पश्य पतन्त्यमी यथा। तवानुजेनामरराजतेजसा महावनानीव सुपर्णवायुना ॥ ३४ ॥ चतुःशतान् पश्य रथानिमान् हतान् सवाजिसूतान् समरे किरीटिना। महेषुभिः सप्तशतानि दन्तिनां पदातिसादींश्च हताननेकशः ॥ ३५ ॥ अयं समभ्येति तवान्तिकं बली निघ्नन् कुरूंश्चित्र इव ग्रहोऽर्जुनः। समृद्धकामोऽसि हतास्तवाहिता बलं तवायुश्च चिराय वर्द्धताम् ॥ ३६ ॥

भीम उवाच। ददानि ते ग्रामवरांश्चतुर्द्दश प्रियाख्याने सारथे

सुप्रसन्नः। दासीशतञ्चापि रथांश्च विंशतिं यदर्जुनं वेदयसे विशोक ॥ ३७ ॥

इति कर्णपर्वणि भीमविशोकसंवादे षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सञ्जय उवाच। श्रुत्वा च रथनिर्घोषं सिंहनादञ्च संयुगे। अर्जुनः प्राह गोविन्दं शीघ्रं चोदय वाजिनः ॥ १ ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा गोविन्दोऽर्जुनमब्रवीत्। एष गच्छामि सुक्षिप्रं यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ २ ॥ तं यान्तमश्वैर्हिमशङ्खवर्णैः सुवर्णमुक्तामणिजालनद्धैः। जम्भं जिघांसुं प्रगृहीतवज्रं जयाय देवेन्द्रमिवोग्रमन्युम् ॥ ३ ॥ रथाश्वमातङ्गपदातिसङ्घा वाणस्वनैर्नेमिखुरस्वनैश्च। संनादयन्तो वसुधां दिशश्च क्रुद्धा नृसिंहा जयमभ्युदीयुः ॥ ४ ॥ तेषाञ्च पार्थस्य च मारिषासीद्देहासुपापघ्नपणं सुयुद्धम्। त्रैलोक्यहेतोरसुरैर्यथासीद्देवस्य विष्णोर्ज्जयतां वरस्य ॥ ५ ॥ तैरस्तमुच्चावचमायुधं तदेकः प्रचिच्छेद किरीटमाली। क्षुरार्द्धचन्द्रैर्निशितैश्च भल्लैः शिरांसि तेषां बहुधा च बाहून् ॥ ६ ॥ छत्राणि बालव्यजनानि केतूनश्वान्रथान् पत्तिगणान् द्विपांश्च। ते पेतुरुर्व्यां बहुधा विरूपा वातप्रभग्नानि यथा वनानि ॥ ७ ॥ सुवर्णजालावतता महागजाः सवैजयन्तीध्वजयोधकल्पिताः। सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः समाचिताश्चकाशिरे प्रज्वलिता यथाचलाः ॥ ८॥ विदार्य्य नागाश्वरथान् धनञ्जयः शरोत्तमैर्वासववज्रसन्निभैः। द्रुतं ययौ कर्णजिघांसया तथा यथा मरुत्वान् बलभेदने पुरा ॥ ९ ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यमरिन्दमः। प्रविवेश महाबाहुर्मकरः सागरं यथा ॥ १० ॥ तं दृष्ट्वा तावका राजन्रथपत्तिसमन्विताः। गजाश्वसादिबहुलाः पाण्डवं समुपाद्रवन् ॥ ११ ॥ तेषामापततां पार्थमारावः सुमहानभूत्। सागरस्येव क्षुब्धस्य यथा स्यात्

सलिलस्वनः ॥ १२ ॥ ते तु तं पुरुषव्याघ्रं व्याघ्रा इव महारथाः । अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा प्राणकृतं भयम् ॥ १३ ॥ तेषामापततां तत्र शरवर्षाणि मुञ्चताम् । अर्जुनो व्यधमत् सैन्यं महावातो घनानिव ॥ १४ ॥ तेऽर्जुनं सहिता भूत्वा रथवंशैः प्रहारिणः । अभियाय महेष्वासा विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ १५ ॥ ततोऽर्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनाम् । प्रेषयामास विशिखैर्यमस्य सदनं प्रति ॥ १६ ॥ ते बध्यमानाः समरे पार्थचापच्युतैः शरैः । तत्र तत्र स्म लीयन्ते भये जाते महारथाः ॥ १७ ॥ तेषाञ्चतुःशतान् वीरान् यतमानान् महारथान् । अर्जुनो निशितैर्बाणैरनयद्यमसादनम् ॥ १८ ॥ ते बध्यमानाः समरे नानालिङ्गैः शितैः शरैः । अर्जुनं समभित्यज्य दुद्रुवुर्वै दिशो दश ॥ १९ ॥ तेषां शब्दो महानासीत् द्रवतां वाहिनीमुखे । महौघस्येव जलधेर्गिरिमासाद्य दीर्य्यतः ॥ २० ॥ तान्तु सेनां भृशं त्रस्तां द्रावयित्वार्जुनः शरैः । प्रायाद्दभिमुखः पार्थः सूतानीकाय मारिष ॥ २१ ॥ तस्य शब्दो महानासीत् परानभिमुखस्य वै । गरुड़स्येव पततः पन्नगार्थे यथा पुरा ॥ २२ ॥ तन्तु शब्दमभिश्रुत्य भीमसेनो महाबलः । बभूव परमप्रीतः पार्थदर्शनलालसः ॥ २३ ॥ श्रुत्वैव पार्थमायान्तं भीमसेनः प्रतापवान् । त्यक्त्वा प्राणान् महाराज सेनां तव ममर्द्दह ॥ २४ ॥ स वायुवीर्य्यप्रतिमो वायुवेगसमो जवे । वायुवद्व्यचरद्भीमो वायुपुत्रः प्रतापवान् ॥ २५ ॥ तेनार्द्द्यमाना राजेन्द्र सेना तव विशाम्पते । व्यभ्राम्यत महाराज भिन्ना नौरिव सागरे ॥२६॥ तान्तु सेनां तदा भीमो दर्शयन् पाणिलाघवम् । शरैरवचकर्त्तोग्रैः प्रेषयिष्यन् यमक्षयम् ॥ २७ ॥ तत्र भारत भीमस्य बलं दृष्ट्वातिमानुषम् । व्यत्रस्यन्त रणे योधाः कालस्येव युगक्षये ॥ २८ ॥ तथार्द्दितान् भीमबलान् भीमसेनेन भारत । दृष्ट्वा दुर्य्योधनो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥ सैनिकांश्च महेष्वासान् योधांश्च

भरतर्षभ। समादिशद्रणे सर्वान् हत भीममिति स्म ह। तस्मिन् हते हतं मन्ये पाण्डुसैन्यमशेषतः॥ ३०॥ प्रतिगृह्य च तामाज्ञां तव पुत्रस्य पार्थिवाः। भीमं प्रच्छादयामासुः शरवर्षैः समन्ततः॥ ३१॥ गजाश्च बहुला राजन् नराश्च जयगृद्धिनः। रथा हयाश्च राजेन्द्र परिवव्रुर्वृकोदरम्॥ ३२॥ स तैः परिवृतः शूरैः शूरो राजन् समन्ततः। शुशुभे भरतश्रेष्ठो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः॥ ३३॥ परिवेषी यथा सोमः परिपूर्णो विराजते। स रराज तथा सङ्ख्ये दर्शनीयो नरोत्तमः। निर्विशेषं महाराज यथा हि विजयस्तथा॥ ३४॥ तस्य ते पार्थिवाः सर्वे शरवृष्टीः समासृजन्। क्रोधरक्तेक्षणाः क्रूरा हन्तुकामा वृकोदरम्॥ ३५॥ तां विदार्य्य महासेनां शरैः सन्नतपर्वभिः। निश्चक्राम रणाद्भीमो मत्स्यो जालादिवाम्भसि॥ ३६॥ हत्वा दशसहस्राणि गजानामनिवर्त्तिनाम्। नृणां शतसहस्रे द्वे द्वे शते चैव भारत॥ ३७॥ पञ्च चाश्वसहस्राणि रथानां शतमेव च। हत्वा प्रास्यन्दयद्भीमो नदीं शोणितवाहिनीम्॥ ३८॥ शोणितोदां रथावर्त्तां हस्तिग्राहसमाकुलाम्। नरमीनाश्वनक्रान्तां केशशैवलशाद्वलाम्॥ ३९॥ संछिन्नभुजनागेन्द्रां बहुरत्नापहारिणीम्। ऊरुग्राहां मज्जपङ्कां शीर्षोपलसमावृताम्॥ ४०॥ शरचापप्लवां भीमां गदापरिघपन्नगाम्। हंसछत्रध्वजोपेतामुष्णीषवरफेनिलाम्॥ ४१॥ हारपद्माकराञ्चैव भूमिरेणूर्मिमालिनीम्। आर्य्यवृत्तवतां सङ्ख्ये सुतरां भीरुदुस्तराम्॥ ४२॥ योधग्राहवतीं सङ्ख्ये वहन्तीं पितृसादनम्। क्षणेन पुरुषव्याघ्रः प्रावर्त्तयत निम्नगाम्॥ ४३॥ यथा वैतरणीमुग्रां दुस्तरामकृतात्मभिः। तथा दुस्तरणीं घोरां भीरूणां भयवर्द्धनीम्॥ ४४॥ यतो यतः पाण्डवेयः प्रविष्टो रथसत्तमः। ततस्ततोऽपातयत योधान् शतसहस्रशः॥ ४५॥ एवं दृष्ट्वा कृतं कर्म्म भीमसेनेन संयुगे। दुर्य्योधनो महाराज शकुनिं वाक्यमब्र-

वीत् ॥ ४६ ॥ जय मातुल संग्रामे भीमसेनं महाबलम् । अस्मिन् जिते जितं मन्ये पाण्डवेयं महाबलम् ॥ ४७ ॥ ततः प्रायान्महाराज सौबलेयः प्रतापवान् । रणाय महते शक्तो भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ४८ ॥ स समासाद्य संग्रामे भीमं भीमपराक्रमम् । वारयामास तं वीरो वेलेव मकरालयम् ॥ ४९ ॥ अभ्यवर्त्तत तं भीमो वार्य्यमाणः शितैः शरैः ॥ ५० ॥ शकुनिस्तस्य राजेन्द्र वामपार्श्वे स्तनान्तरे । प्रेषयामास नाराचान् रुक्मपुङ्खान् शिलाशितान् ॥ ५१ ॥ वर्म भित्त्वा तु ते घोराः पाण्डवस्य महात्मनः । न्यमज्जन्त महाराज कङ्कबर्हिणवाससः ॥ ५२ ॥ सोऽतिविद्धो रणे भीमः शरं रुक्मविभूषितम् । प्रेषयामास सहसा सौबलं प्रति भारत ॥ ५३ ॥ तमायान्तं शरं घोरं शकुनिः शत्रुतापनः । चिच्छेद सप्तधा राजन् कृतहस्तो महाबलः ॥ ५४ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ भीमः क्रुद्धो विशाम्पते । धनुश्चिच्छेद भल्लेन सौबलस्य हसन्निव ॥ ५५ ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं सौबलेयः प्रतापवान् । अन्यदादाय वेगेन धनुर्भल्लांश्च षोड़श ॥ ५६ ॥ तैस्तस्य तु महाराज भल्लैः सन्नतपर्वभिः । द्वाभ्यां स सारथिं ह्यार्च्छत् भीमं सप्तभिरेव च ॥ ५७ ॥ ध्वजमेकेन चिच्छेद छत्रं द्वाभ्यां विशाम्पते । चतुर्भिश्चतुरो वाहान् विव्याध सुबलात्मजः ॥ ५८ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् । शक्तिञ्चिक्षेप समरे रुक्मदण्डामयस्मयीम् ॥ ५९ ॥ सा भीमभुजनिर्मुक्ता नागजिह्वेव चञ्चला । निपपात रथे तूर्णं सौबलस्य महात्मनः ॥ ६० ॥ ततस्तामेव संगृह्य शक्तिं कनकभूषणाम् । भीमसेनाय चिक्षेप क्रुद्धरूपो विशाम्पते ॥ ६१ ॥ सा निर्भिद्य भुजं सव्यं पाण्डवस्य महात्मनः । निपपात तदा भूमौ यथा विद्युन्नभश्च्युता ॥ ६२ ॥ अथोत्क्रुष्टं महाराज धार्त्तराष्ट्रैः समन्ततः । न तु तं ममृषे भीमः सिंहनादं तरस्विनाम् ॥ ६३ ॥ अन्यद्गृह्य धनुः सज्यं त्वरमाणो महाबलः । मुहू-

त्तीदिव राजेन्द्र छादयामास सायकैः। सौवलस्य वलं संख्ये त्यक्वात्मानं महावलः॥ ६४॥ तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतं चैव विशाम्पते। ध्वजं चिच्छेद भल्लेन त्वरमाणः पराक्रमी॥ ६५॥ हताश्वं रथमुत्सृज्य त्वरमाणो नरोत्तमः। तस्थौ विस्फारयंश्चापं क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन्। शरैश्च बहुधा राजन् भीममार्च्छत् समन्ततः॥ ६६॥ प्रतिहत्य तु वेगेन भीमसेनः प्रतापवान्। धनुश्चिच्छेद संक्रुद्धो विव्याध च शितैः शरैः॥ ६७॥ सोऽतिविद्धो वलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः। निपपात ततो भूमौ किञ्चित्प्राणो नराधिप॥ ६८॥ ततस्तं विह्वलं ज्ञात्वा पुत्रस्तव विशाम्पते। अपोवाह रथेनाजौ भीमसेनस्य पश्यतः॥ ६९॥ रथस्थे तु नरव्याघ्रे धार्त्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः। प्रदुद्रुवुर्दिशो भीता भीमाज्जाते महाभये॥ ७०॥ सौवले निर्ज्जिते राजन् भीमसेनेन धन्विना। भयेन महताविष्टः पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। अपायाज्जवनैरश्वैः सापेक्षो मातुलं प्रति॥ ७१॥ पराङ्मुखन्तु राजानं दृष्ट्वा सैन्यानि भारत। विप्रजग्मुः समुत्सृज्य द्वैरथानि समन्ततः॥ ७२॥ तान् दृष्ट्वा विद्रुतान् सर्वान् धार्त्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान्। जवेनाभ्यपतद्भीमः किरन् शरशतान् बहून्॥ ७३॥ ते वध्यमाना भीमेन धार्त्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः। कर्णमासाद्य समरे स्थिता राजन् समन्ततः। स हि तेषां महावीर्य्यो द्वीपोऽभूत् सुमहावलः॥ ७४॥ भिन्ननौका यथा राजन् द्वीपमासाद्य निर्वृताः। भवन्ति पुरुषव्याघ्र नाविकाः कालपर्य्यये॥ ७५॥ तथा कर्णं समासाद्य तावका भरतर्षभ। समाश्वस्ताः स्थिता राजन् संप्रहृष्टाः परस्परम्। समाजग्मुश्च युद्धाय मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम्॥ ७६॥

इति कर्णपर्व्वणि, सौवलेयापयाने सप्तसप्ततोऽध्यायः॥७७॥

धृतराष्ट्र उवाच। ततो भग्नेषु सैन्येषु भीमसेनेन संयुगे। दुर्य्योधनोऽब्रवीत् किन्नु सौबलो वापि सञ्जय ॥ १ ॥ कर्णो वा जयतां श्रेष्ठो योधा वा मामका युधि। कृपो वा कृतवर्म्मा वा द्रौणिर्दुःशासनोऽपि वा ॥ २ ॥ अत्यद्भुतमहं मन्ये पाण्डवेयस्य विक्रमम्। यदेकः समरे सर्व्वान् योधयामास मामकान् ॥ ३ ॥ यथाप्रतिज्ञं योधानां राधेयः कृतवानपि। कुरूणामथ सर्व्वेषां कर्णः शत्रुनिसूदनः। शर्म्म वर्म्म प्रतिष्ठा च जीविताशा च सञ्जय ॥ ४ ॥ तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कौन्तेयेनामितौजसा। राधेयो वाप्याधिरथिः कर्णः किमकरोद्युधि ॥ ५ ॥ पुत्रा वा मम दुर्द्धर्षा राजानो वा महारथाः। एतन्मे सर्व्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच। अपराह्णे महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान्। जघान सोमकान् सर्व्वान् भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ७ ॥ भीमोऽप्यतिबलः सैन्यं धार्त्तराष्ट्रं व्यपोथयत्। अथ कर्णोऽब्रवीच्छल्यं पाञ्चालान् प्रापयस्व माम् ॥ ८ ॥ द्राव्यमाणं बलं दृष्ट्वा भीमसेनेन धीमता। यन्तारमब्रवीत् कर्णः पाञ्चालानेव मां वह ॥ ९ ॥ मद्रराजस्ततः शल्यः श्वेतानश्वान् मनोजवान्। प्राहिणोच्चेदिपाञ्चालान् कारूषांश्च महाबलः ॥ १० ॥ प्रविश्य च महत् सैन्यं शल्यः परबलार्द्दनः। न्ययच्छत्तुरगान् हृष्टो यत्र यत्रैच्छदग्रणीः ॥ ११ ॥ तं रथं मेघसङ्काशं वैयाघ्रपरिवारणम्। संदृश्य पाण्डुपाञ्चालास्त्रस्ता ह्यासन् विशाम्पते ॥ १२ ॥ ततो रथस्य निनदः प्रादुरासीन्महारणे। पर्य्यण्यसमनिर्घोषः पर्वतस्येव दीर्य्यतः ॥१३॥ ततः शरशतैस्तीक्ष्णैः कर्ण आकर्णनिःसृतैः। जघान पाण्डवबलं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४ ॥ तं तथा समरे कर्म्म कुर्व्वाणमपराजितम्। परिवव्रुर्महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ १५ ॥ तं शिखण्डी च भीमश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। नकुलः सहदेवश्च

द्रौपदेयाश्च सात्यकिः। परिवव्रुर्जिघांसन्तो राधेयं शरवृष्टिभिः
॥ १६ ॥ सात्यकिस्तु तदा कर्णं विंशत्या निशितैः शरैः। अता-
डयद्रणे शूरो जत्रुदेशे नरोत्तमः ॥ १७ ॥ शिखण्डी पञ्चविंशत्या
धृष्टद्युम्नस्तु सप्तभिः। द्रौपदेयाश्चतुःषष्ट्या सहदेवश्च सप्तभिः।
नकुलश्च शतेनाजौ कर्णं विव्याध सायकैः ॥ १८ ॥ भीमसेनस्तु
राधेयं नवत्या नतपर्वणाम्। विव्याध समरे क्रुद्धो जत्रुदेशे
महाबलः ॥ १९ ॥ अथ प्रहस्याधिरथिर्व्याक्षिपन् धनुरुत्तमम्।
मुमोच निशितान् वाणान् पीड़यन् सुमहाबलः। तान् प्रत्य-
विध्यद्राधेयः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ २० ॥ सात्यकेस्तु धनुश्छित्त्वा
ध्वजञ्च भरतर्षभ। तथैव नवभिर्वाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ २१ ॥
भीमसेनं ततः क्रुद्धो विव्याध त्रिंशता शरैः। सहदेवस्य भल्लेन
ध्वजं चिच्छेद मारिष। सारथिञ्च त्रिभिर्वाणैराजघान परन्तपः
॥ २२ ॥ विरथान् द्रौपदेयांश्च चकार भरतर्षभ। अक्ष्णोर्निमेष-
मात्रेण तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २३ ॥ विमुखीकृत्य तान् शूरान्
शरैः सन्नतपर्वभिः। पाञ्चालानहनत् शूरश्चेदीनाञ्च महारथान्
॥ २४ ॥ ते वध्यमानाः समरे चेदिमत्स्या विशाम्पते। कर्ण-
मेकमभिद्रुत्य शरसङ्घैः समार्पयन्। तान् जघान शितैर्वाणैः
सूतपुत्रो महारथः ॥ २५ ॥ एतदत्यद्भुतं कर्म दृष्टवानस्मि भारत।
यदेकः समरे शूरान् सूतपुत्रः प्रतापवान् ॥ २६ ॥ यतमानान्
परंशक्त्या योधयंस्तांश्च धन्विनः। पाण्डवेयान् महाराज शरै-
र्वारितवान्रणे॥ २७ ॥ तत्र भारत कर्णस्य लाघवेन महात्मनः।
तुतुषुर्देवताः सर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥ २८ ॥ अपूजयन्महे-
ष्वासा धार्त्तराष्ट्रा नरोत्तम। कर्णं रथवरश्रेष्ठं श्रेष्ठं सर्वधनु-
ष्मताम् ॥ २९ ॥ ततः कर्णो महाराज ददाह रिपुवाहिनीम्।
कक्षमिद्धो यथा वह्निर्निदाघे ज्वलितो महान् ॥ ३० ॥ ते वध्य-
मानाः कर्णेन पाण्डवेयास्ततस्ततः। प्राद्रवन्त रणे भीताः कर्णं

दृष्ट्वा महारथम् ॥ ३१ ॥ तत्राक्रन्दो महानासीत् पाञ्चालानां महारणे । बध्यतां सायकैस्तीक्ष्णैः कर्णचापवरच्युतैः ॥ ३२ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता पाण्डवानां महाचमूः । कर्णमेकं रणे योधं मेनिरे तत्र शात्रवाः ॥ ३३ ॥ तत्राद्भुतं पुनश्चक्रे राधेयः शत्रुकर्षणः । यदेनं पाण्डवाः सर्वे न शेकुरभिवीक्षितुम् ॥ ३४ ॥ यथौघः पर्वतश्रेष्ठमासाद्याभिप्रदीर्य्यते । तथा तत् पाण्डवं सैन्यं कर्णमासाद्य दीर्य्यते ॥ ३५ ॥ कर्णोऽपि समरे राजन् विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् । दहंस्तस्थौ महाबाहुः पाण्डवानां महाचमूम् ॥३६॥ शिरांसि च महाराज कर्णांश्चैव सकुण्डलान् । बाहूंश्च वीरो वीराणां चिच्छेद लघु चेषुभिः ॥ ३७ ॥ हस्तिदन्तत्सरून् खड्गान् ध्वजान् शक्तीर्हयान् गजान् । रथांश्च विविधान्राजन् पताका व्यजनानि च ॥ ३८ ॥ अक्षञ्च युगयोक्त्राणि चक्राणि विविधानि च । चिच्छेद बहुधा कर्णो योधव्रतमनुष्ठितः ॥ ३९ ॥ तत्र भारत कर्णेन निहतैर्गजवाजिभिः । अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्द्दमा ॥ ४० ॥ विषमञ्च समञ्चैव हतैरश्वपदातिभिः । रथैश्च कुञ्जरैश्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४१ ॥ नापि स्वे न परे योधाः प्राज्ञायन्त परस्परम् । घोरे शरान्धकारे तु कर्णास्त्रे च विजृम्भिते ॥ ४२ ॥ राधेयचापनिर्मुक्तैः शरैः काञ्चनभूषणैः । संछादिता महाराज पाण्डवानां महारथाः ॥ ४३ ॥ ते पाण्डवेयाः समरे राधेयेन पुनः पुनः । अभज्यन्त तदा राजन् यतमाना महारथाः ॥ ४४ ॥ मृगसङ्घान् यथा क्रुद्धः सिंहो द्रावयते वने । पाञ्चालानां रथश्रेष्ठान् द्रावयंस्तावकांस्तथा ॥ ४५ ॥ कर्णस्तु समरे योधांस्तत्र तत्र महायशाः । कालयामास पाण्डूनां यथा पशुगणान् वृकः ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वा तु पाण्डवीं सेनां धार्त्तराष्ट्राः पराङ्मुखीम् । अभिजग्मुर्महेष्वासा रुवन्तो भैरवान्रवान् ॥ ४७ ॥ दुर्य्योधनो हि राजेन्द्र मुदा परमया युतः । वादयामास संहृष्टो

नानावाद्यानि सर्वशः ॥ ४८ ॥ पाञ्चालापि महेष्वासा भग्नास्तत्र नरोत्तमाः । न्यवर्त्तन्त यथाशूरं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ४९ ॥ तान्निवृत्तान्रणे शूरान् राधेयः शत्रुतापनः । अनेकशो महाराज बभञ्ज पुरुषर्षभः ॥ ५० ॥ तत्र भारत कर्णेन पाञ्चाला विंशती रथाः । निहताः सायकैर्योधाश्चेदयश्च परःशताः ॥ ५१ ॥ कृत्वा शून्यान् रथोपस्थान् वाजिपृष्ठांश्च भारत । निर्मनुष्यान् गज-स्कन्धान् पादातांश्चैव विद्रुतान् ॥ ५२ ॥ आदित्य इव मध्याह्ने दुर्निरीक्ष्यः परन्तपः । कालान्तकवपुः शूरः सूतपुत्रो व्यराजत ॥ ५३ ॥ एवमेतन्महाराज नरवाजिरथद्विपान् । हत्वा तस्थौ महेष्वासः कर्णोऽरिगणसूदनः ॥ ५४ ॥ यथा भूतगणान् हत्वा कालस्तिष्ठेन्महाबलः । तथा स सोमकान् हत्वा तस्थावेको महा-रथः ॥ ५५ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम पाञ्चालानां पराक्रमम् । बध्य-मानापि यत् कर्णं नाजह्नू रणमूर्द्धनि ॥ ५६ ॥ राजा दुःशासन-श्चैव कृपः शारद्वतस्तथा । अश्वत्थामा कृतवर्मा शकुनिश्च महाबलः । न्यहनन् पाण्डवीं सेनां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५७ ॥ कर्णपुत्रौ तु राजेन्द्र भ्रातरौ सत्यविक्रमौ । निजघ्नाते बलं क्रुद्धौ पाण्ड-वानामितस्ततः ॥ ५८ ॥ तत्र युद्धं महच्चासीत् क्रूरं विशसनं महत् ॥ ५९ ॥ तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । द्रौपदेयाश्च संक्रुद्धा अभ्यघ्नंस्तावकं बलम् ॥ ६० ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः पाण्डवानामितस्ततः । तावकानामपि रणे भीमं प्राप्य महाबलम् ॥ ६१ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

सञ्जय उवाच । अर्जुनस्तु महाराज हत्वा सैन्यं चतुर्विधम् । सूतपुत्रञ्च संरब्धं दृष्ट्वा चैव महारणे ॥ १ ॥ शोणितोदां नदीं

कृत्वा मांसमज्जास्थिपङ्किलाम् । मनुष्यशीर्षपाषाणां हस्तिखण्डकृत-रोधसम् ॥ २ ॥ शूरास्थिचयसङ्कीर्णां काकगृध्रानुनादिताम् । छत्रहंसप्लवोपेतां वीरवृक्षापहारिणीम् ॥ ३ ॥ हारपद्माकरवतीमुष्णीषवरफेनिलाम् । धनुःशरझषोपेतां नरक्षुद्रकपालिनीम् ॥४॥ चर्म्मवर्म्मभ्रमोपेतां रथोडुपसमाकुलाम् । जयैषिणान्तु सुतरां भीरूणाञ्च सुदुस्तराम् ॥ ५ ॥ तां नदीं प्रापयित्वा तु वीभत्सुः पर-वीरहा । वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् पुरुषर्षभः ॥ ६ ॥

अर्जुन उवाच । एष केतू रणे कृष्ण सूतपुत्रस्य दृश्यते । भीमसेनादयश्चैते योधयन्ति महारथान् । एते द्रवन्ति पाञ्चालाः कर्णत्रस्ता जनार्द्दन ॥ ७ ॥ एष दुर्य्योधनो राजा श्वेतच्छत्रेण धार्य्यता । कर्णेन भग्नान् पाञ्चालान् द्रावयन् बहुशोभत ॥ ८ ॥ कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथः । एते रक्षन्ति राजानं सूतपुत्रेण रक्षिताः । अवध्यमानास्तेऽस्माभिः पातयिष्यन्ति सोम-कान् ॥ ९ ॥ एष शल्यो रथोपस्थे रश्मिसञ्चारकोविदः । सूत-पुत्ररथं कृष्ण वाहयन् बहु शोभते ॥ १० ॥ तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना वाहयात्र महारथम् । नाहत्वा समरे कर्णं निवर्त्तिष्ये कथञ्चन ॥ ११ ॥ राधेयोऽप्यन्यथा पार्थान् सृञ्जयांश्च महारथान् । निः-शेषान् समरे कुर्य्यात् पश्यतां नो जनार्द्दन ॥ १२ ॥ ततः प्राया-द्रथेनाशु केशवस्तव वाहिनीम् । कर्णं प्रति महेष्वासं द्वैरथे सव्य-साचिना ॥ १३ ॥ प्रयातश्च महाबाहुः पाण्डवानुज्ञया हरिः । आश्वासयन्नथेनैव पाण्डुसैन्यानि सर्व्वशः ॥ १४ ॥ रथघोषः स संग्रामे पाण्डवेयस्य संबभौ । वासवाशनितुल्यस्य महौघस्येव मारिष ॥ १५ ॥ महता रथघोषेण पाण्डवः सत्यविक्रमः । अभ्यया-दप्रमेयात्मा निर्ज्जयंस्तव वाहिनीम् ॥ १६ ॥ तमायान्तं समीक्ष्यैव श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् । मद्रराजोऽब्रवीत् कर्णं केतुं दृष्ट्वा महा-त्मनः ॥ १७ ॥ अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।

निघ्नन्नमित्रान् समरे यं कर्ण परिपृच्छसि ॥ १८ ॥ एष तिष्ठति कौन्तेयः संस्पृशन् गाण्डिवं धनुः। तं हनिष्यसि चेदद्य तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ १९ ॥ त्वामभिप्रेप्सुरायाति कर्ण निघ्नन् वरान् वरान्। असह्यमानो राधेय तं याहि प्रति भारतम् ॥ २० ॥ एषा विदीर्य्यते सेना धार्त्तराष्ट्री समन्ततः। अर्जुनस्य भयात्तूर्णं निघ्नतः शात्रवान् बहून् ॥ २१ ॥ वर्ज्जयन् सर्वसैन्यानि त्वरते हि धनञ्जयः। त्वदर्थमिति मन्येऽहं यथास्योदीर्य्यते वपुः ॥ २२ ॥ न ह्यवस्थास्यते पार्थो युयुत्सुः केनचित् सह। त्वामृते क्रोधदीप्तो हि पीड्यमाने वृकोदरे ॥ २३ ॥ विरथं धर्म्मराजञ्च दृष्ट्वा सुदृढ़-विक्षतम्। शिखण्डिनं सात्यकिञ्च धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतम् ॥ २४ ॥ द्रौपदेयान् युधामन्युमुत्तमौजसमेव च। नकुलं सहदेवञ्च भ्रातरौ द्वौ समीक्ष्य च ॥ २५ ॥ सहसैकरथः पार्थस्त्वामभ्येति परन्तपः। क्रोधरक्तेक्षणः क्रुद्धो जिघांसुः सर्वपार्थिवान् ॥ २६ ॥ त्वरितोऽभिपतत्यस्मांस्त्यक्त्वा सैन्यान्यसंशयम्। तं कर्ण प्रतियाह्येनं नास्त्यन्यो हि धनुर्द्धरः ॥ २७ ॥ न तं पश्यामि लोकेऽस्मिंस्त्वत्तो ह्यन्यं धनुर्द्धरम्। अर्जुनं समरे क्रुद्धं यो वेलामिव धारयेत् ॥ २८ ॥ न चास्य रक्षां पश्यामि पार्श्वतो न च पृष्ठतः। एक एवाभियाति त्वां पश्य साफल्यमात्मनः ॥ २९ ॥ त्वं हि कृष्णौ रणे शक्तः संसाधयितुमाहवे। तवैष भारो राधेय प्रत्युद्याहि धनञ्जयम् ॥ ३० ॥ समानो ह्यसि भीष्मेण द्रोणद्रौणिकृपैरपि। सव्यसाचिनमायान्तं निवारय महारणे ॥ ३१ ॥ लेलिहानं यथा सर्पं गर्ज्जन्तमृषभं यथा। वनस्थितं यथा व्याघ्रं जहि कर्ण धनञ्जयम् ॥ ३२ ॥ एते द्रवन्ति समरे धार्त्तराष्ट्रा महारथाः। अर्जुनस्य भयात्तूर्णं निरपेक्षा नराधिपाः ॥ ३३ ॥ द्रवतामथ तेषान्तु नान्योऽस्ति युधि मानवः। भयहा यो भवेद्वीरस्त्वामृते सूतनन्दन ॥ ३४ ॥ एते त्वां कुरवः सर्वे द्वीपमासाद्य संयुगे। धिष्ठिताः पुरुषव्याघ्र त्वत्तः

धरणाकाङ्क्षिणः ॥ ३५ ॥ वैदेहाम्बष्ठकाम्बोजास्तथा नग्नजितस्त्वया । गान्धाराश्च यया धृत्या जिताः सङ्ख्ये सुदुर्ज्जयाः । तां धृतिं कुरु राधेय ततः प्रत्येहि पाण्डवम् ॥३६॥ वासुदेवञ्च वार्ष्णेयं प्रीयमाणं किरीटिना । प्रत्युद्याहि महाबाहो पौरुषे महति स्थितः ॥ ३७ ॥

कर्ण उवाच । प्रकृतिस्थोऽसि मे शल्य इदानीं सम्मतस्तथा । प्रतिभासि महाबाहो विभीश्चैव धनञ्जयात् ॥ ३८ ॥ पश्य बाह्वो-र्बलं मेऽद्य शिक्षितस्य च पश्य मे । एकोऽद्य निहनिष्यामि पाण्ड-वानां महाचमूम् । कृष्णौ च पुरुषव्याघ्रौ तत् सत्यं प्रब्रवीमि ते ॥ ३९ ॥ नाहत्वा युधि तौ वीरौ व्यपयास्ये कथञ्चन । शिष्ये वा निहतस्ताभ्यामनित्यो हि रणे जयः ॥ ४० ॥ कृतार्थोऽद्य भवि-ष्यामि हत्वा वाप्यथ वा हतः ॥ ४१ ॥

शल्य उवाच । अजय्यमेनं प्रवदन्ति युद्धे महारथाः कर्ण रथप्रवीरम् । एकाकिनं किमु कृष्णाभिगुप्तं विजेतुमेनं क इहोत्-सहेत ॥ ४२ ॥

कर्ण उवाच । नैतादृशो जातु बभूव लोके रथोत्तमो याव-दुपश्रुतन्नः । तमीदृशं प्रतियोत्स्यामि पार्थं महाहवे पश्य च पौरुषं मे ॥ ४३ ॥ रणे चरत्येष रथप्रवीरः सितैर्हयैः कौरव-राजपुत्रः । स वाद्य मां नेष्यति कृच्छ्रमेतत् कर्णस्यान्तादितरन्ताः स्थ सर्व्वे ॥ ४४ ॥ अस्वेदिनौ राजपुत्रस्य हस्ताववेपमानौ जात-किणौ बृहन्तौ । दृढायुधः कृतिमान् क्षिप्रहस्तो न पाण्डवेयेन समोऽस्ति योधः ॥ ४५ ॥ गृह्णात्यनेकानपि कङ्कपत्रानेकं यथा तान् प्रतियोज्य चाशु । ते क्रोशमात्रे निपतन्त्यमोघाः कस्तेन योधोऽस्ति समः पृथिव्याम् ॥ ४६ ॥ अतोषयत् खाण्डवे यो हुताशं कृष्णद्वितीयोऽतिरथस्तरस्वी । लेभे चक्रं यत्र कृष्णो महात्मा धनुर्गाण्डीवं पाण्डवः सव्यसाची ॥ ४७ ॥ श्वेताश्वयुक्तञ्च सुघोष-मुग्रं रथं महाबाहुरदीनसत्त्वः । महेषुधी चाक्षये दिव्यरूपे

अस्त्राणि दिव्यानि च हव्यवाहात् ॥ ४८ ॥ तथेन्द्रलोके निजघान दैत्यानसङ्ख्येयान् कालकेयांश्च सर्वान् । लेभे शङ्खं देवदत्तं स्म तत्र को नाम तेनाभ्यधिकः पृथिव्याम् ॥ ४९ ॥ महादेवं तोषयामास यो वै साक्षात् सुयुद्धेन महानुभावः । लेभे ततः पाशुपतं सुघोरं त्रैलोक्यसंहारकरं महास्त्रम् ॥ ५० ॥ पृथक् पृथक् लोकपालाः समेता ददुर्ह्यस्त्राण्यप्रमेयाणि यस्मै । यैस्तान् जघानाशु रणे नृसिंहः स कालकञ्जानसुरान् समेतान् ॥ ५१ ॥ तथा विराटस्य पुरे समेतान् सर्वानस्मानेकरथेन जित्वा । जहार तद्गोधनमाजिमध्ये वस्त्राणि चादत्त महारथेभ्यः ॥ ५२ ॥ तमीदृशं वीर्य्यगुणोपपन्नं कृष्णद्वितीयं परमं नृपाणाम् । समाह्वयन् साहसमुत्तमं वै जाने स्वयं सर्वलोकस्य शल्य ॥ ५३ ॥ अनन्तवीर्य्येण च केशवेन नारायणेनाप्रतिमेन गुप्तः । वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः ॥ ५४ ॥ महात्मनः शङ्खचक्रासिपाणेर्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य । भयञ्च मे जायतेऽसाध्वसञ्च दृष्ट्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ५५ ॥ अतीव पार्थो युधि कार्मुकिभ्यो नारायणश्चाप्रति चक्रयुद्धे । एवंविधौ पाण्डववासुदेवौ चलेत् स्वदेशाद्धिमवान्न कृष्णौ ॥ ५६ ॥ उभौ हि शूरौ कृतिनौ दृढास्त्रौ महारथौ संहननोपपन्नौ । एतादृशौ फाल्गुनवासुदेवौ कोऽन्यः प्रतीयान्मदृते तु शल्य ॥ ५७ ॥ मनोरथो यस्तु ममाद्य तस्य मद्रेश युद्धं प्रति पाण्डवस्य । नैवं चिरादाशु भविष्यतीदमत्यद्भुतं चित्रमतुल्यरूपम् । एतावहं वा युधि पातयिष्ये मां वापि कृष्णौ निहनिष्यतोऽद्य ॥ ५८ ॥ इति ब्रुवन् शल्यममित्रहन्ता कर्णो रणे मेघ इवोन्ननाद । अभ्येत्य पुत्रेण तवाभिनन्दितः समेत्य चोवाच कुरुप्रवीरम् ॥ ५९ ॥ कृपञ्च भोजञ्च महाभुजावुभौ तथैव गान्धारपतिं सहात्मजम् । गुरोः सुतञ्चावरजन्तथात्मनः पदातिनोऽथ द्विपसादिनश्च तान् ॥ ६० ॥ निरुन्धताभिद्रवताच्युतार्जुनौ

अमेण संयोजयताशु सर्वशः । यथा भवद्भिर्भृशविक्षताावुभौ सुखिन
हन्यामहमद्य भूमिपाः ॥ ६१ ॥ तथेति चोक्त्वा त्वरिताः स्म ते-
ऽर्जुनं जिघांसवो वीरतमाः समभ्ययुः । शरैश्च जघ्नुर्युधि तं महा-
रथा धनञ्जयं कर्णनिदेशकारिणः ॥ ६२ ॥ नदीनदं भूरिजलो
महार्णवो यथा तथा तान् समरेऽर्जुनोऽग्रसत् ॥ ६३ ॥ न सन्द-
धानो न तथा शरोत्तमान् प्रमुञ्चमानो रिपुभिः प्रदृश्यते । धन-
ञ्जयास्तैस्तु शरैर्विदारिता हता निपेतुर्नरवाजिकुञ्जराः ॥ ६४ ॥
शरार्च्चिषं गाण्डिवचारुमण्डलं युगान्तसूर्य्यप्रतिमानतेजसम् । न
कौरवाः शेकुरुदीक्षितुं जयं यथा रविं व्याधितचक्षुषो जनाः
॥ ६५ ॥ शरोत्तमान् स प्रहितान् महारथैश्चिच्छेद पार्थः प्रहस-
ञ्छरौघैः । भूयश्च तानहनद्बाणसङ्घान् गाण्डीवधन्वायतपूर्ण-
मण्डलः ॥ ६६ ॥ यथोग्ररश्मिः शुचिशुक्रमध्यगो सुखं विवस्वान्
हरते जलौघान् । तथार्जुनो बाणगणान्निरस्य ददाह सेनां तव
पार्थिवेन्द्र ॥ ६७ ॥ तमभ्यधावद्विसृजन् कृपः शरान् तथैव भोज-
स्तव चात्मजः स्वयम् । महारथो द्रोणसुतश्च सायकैरवाकिरं-
स्तोयधरा यथाचलम् ॥ ६८ ॥ जिघांसुभिस्तान् कुशलैः शरो-
त्तमान् महाहवे संप्रहितान् प्रयत्नतः । शरैः प्रचिच्छेद स
पाण्डवस्त्वरन् पराभिनद्वक्षसि चैषुभिस्त्रिभिः ॥ ६९ ॥ स गाण्डिव-
व्यायतपूर्णमण्डलस्तपन्रिपूनर्जुनभास्करो बभौ । शरोग्ररश्मिः
शुचिशुक्रमध्यगो यथैव सूर्य्यः परिवेशवांस्तथा ॥ ७० ॥ अथाग्र्य-
बाणैर्दशभिर्धनञ्जयं पराभिनद्द्रोणसुतोऽच्युतं त्रिभिः । चतुर्भि-
रश्वांश्चतुरः कपिन्ततः शरैश्च नाराचवरैरवाकिरत् ॥७१॥ तथापि
तं प्रस्फुरदात्तकार्मुकं त्रिभिः शरैर्यन्तृशिरः क्षुरेण ह । हयां-
श्चतुर्भिश्चतुरस्त्रिभिर्ध्वजं धनञ्जयो द्रौणिरथादपातयत् ॥ ७२ ॥ स
रोषपूर्णो मणिवज्रहाटकैरलङ्कृतं तक्षकभोगवर्च्चसम् । महाधनं
कार्मुकमन्यदाददे यथा महाहिप्रवरं गिरेस्तटात् ॥ ७३ ॥ स्व-

मायुधञ्चोपनिकीर्य्य भूतले धनुश्च कृत्वा सगुणं गुणाधिकः। समा-
हूयन्तावजितौ नरोत्तमौ शरोत्तमैर्द्रौणिरविध्यदन्तिकात् ॥ ७४ ॥
कृपश्च भोजश्च तवात्मजश्च ते शरैरनेकैर्युधि पाण्डवर्षभम्। महा-
रथाः संयुगमूर्द्धनि स्थितास्तमोनुदं वारिधरा इवापतन् ॥ ७५ ॥
कृपस्य पार्थः सशरं शरासनं हयान् ध्वजान् सारथिमेव पत्रिभिः।
समार्पयद्बाहुसहस्रविक्रमस्तथा यथा वज्रधरः पुरा बलेः ॥ ७६ ॥
स पार्थवाणैर्विनिपातितायुधो ध्वजावमर्द्दे च कृते महाहवे। कृतः
कृपो बाणसहस्रयन्त्रितो यथापगेयः प्रथमं किरीटिना ॥ ७७ ॥
शरैः प्रचिच्छेद तवात्मजस्य च ध्वजं धनुश्च प्रचकर्त्त नर्द्दतः।
जघान चाश्वान् कृतवर्मणः शुभान् ध्वजञ्च चिच्छेद ततः प्रतापवान्
॥ ७८ ॥ सवाजिसूतेष्वसनान् सकेतनान् जघान नागांश्च रथांस्त्वरंश्च
सः। ततः प्रकीर्णं सुमहद्बलं तव प्रदारितः सेतुरिवाम्भसा यथा
॥ ७९ ॥ ततोऽर्जुनस्याशु रथेन केशवश्चकार शत्रूनपसव्यमातुरान्
॥ ८० ॥ ततः प्रयातं त्वरितं धनञ्जयं शतक्रतुं वृत्रनिजघ्नुषं
यथा। समभ्यधावन् पुनरुच्छ्रितैर्ध्वजै रथैः प्रयुक्तैरपरे युयुत्सवः
॥ ८१ ॥ अथाभिसृत्य प्रतिवार्य्य तानरीन् धनञ्जयस्याभिमुखं
महारथाः। शिखण्डिशैनेययमाः शितैः शरैर्विदारयन्तो व्यनदन्
सुभैरवम् ॥ ८२ ॥ ततोऽभिजघ्नुः कुपिताः परस्परं शरैस्तदाञ्जो-
गतिभिः सुतेजनैः। कुरुप्रवीराः सह सृञ्जयैर्यथासुराः पुरा
देवगणैस्तथाहवे ॥८३॥ जयेप्सवः स्वर्गगमनाय चोत्सुकाः पतन्ति
नागाश्वरथाः परन्तपाः। जगर्ज्जुरुच्चैर्बलवच्च विव्यधुः शरैः
सुसुक्तैरितरेतरं पृथक् ॥ ८४ ॥ शरान्धकारे तु महात्मभिः कृते
महामृधे योधवरैः परस्परम्। चतुर्द्दिशो वै विदिशश्च पार्थिव
प्रभा च सूर्य्यस्य तमोवृताभवत् ॥ ८५ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

सञ्जय उवाच । राजन् कुरूणां प्रवरैर्बलैर्भीममभिद्रुतम् ।
मज्जन्तमिव कौन्तेयमुज्जिहीर्षुर्धनञ्जयः ॥ १ ॥ विमृज्य सूतपुत्रस्य
सेनां भारत सायकैः । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय परवीरान् धन-
ञ्जयः ॥ २ ॥ ततोऽस्याम्बरमाश्रित्य शरजालानि भागशः । अदृ-
श्यन्त तथान्ये च निघ्नन्तस्तव वाहिनीम् ॥ ३ ॥ स पक्षिसङ्घा-
चरितमाकाशं पूरयंश्शरैः । धनञ्जयो महाराज कुरूणामन्तको-
ऽभवत् ॥ ४ ॥ ततो भल्लैः क्षुरप्रैश्च नाराचैर्विमलैरपि । गात्राणि
प्राच्छिणोत् पार्थः शिरांसि च चकर्त्त ह ॥ ५ ॥ छिन्नगात्रैर्विक-
वचैर्विशिरस्कैः समन्ततः । पतितैश्च पतद्भिश्च योधैरासीत् समा-
वृता ॥ ६ ॥ धनञ्जयशराभ्यस्तैः स्यन्दनाश्वरथद्विपैः । संछिन्न-
भिन्नविध्वस्तैर्व्यङ्गाङ्गावयवैः स्तृता ॥ ७ ॥ सुदुर्गमा सुविषमा
घोरात्यर्थं सुदुर्दृशा । रणभूमिरभूद्राजन् महावैतरणी यथा
॥ ८ ॥ ईषाचक्राक्षभग्नैश्च व्यश्वैः साश्वैश्च युध्यताम् । ससूतै-
र्हतसूतैश्च रथैः स्तीर्णाभवन्मही ॥ ९ ॥ सुवर्णवर्णसन्नाहैर्योधैः
कनकभूषणैः । आस्थिताः क्लृप्तवर्माणो भद्रा नित्यमदा द्विपाः
॥ १० ॥ क्रुद्धाः क्रूरैर्महामात्रैः पार्ष्ण्यङ्गुष्ठप्रचोदिताः । चतुः-
शताः शरवरैर्हताः पेतुः किरीटिना । पर्य्यस्तानीव शृङ्गाणि
ससत्त्वानि महागिरेः ॥ ११ ॥ धनञ्जयशराभ्यस्तैस्तीर्णा भूर्वर-
वारणैः ॥ १२ ॥ समन्ताज्जलदप्रख्यान् वारणान्मदवर्षिणः । अभि-
पेदेऽर्जुनरथो घनान् भिन्दन्निवांशुमान् ॥ १३ ॥ हतैर्गजमनु-
ष्याश्वैर्भिन्नैश्च बहुधा रथैः । विशस्त्रयन्त्रकवचैर्युद्धशौण्डैर्गतासुभिः ।
अपविद्धायुधैर्मार्गः स्तीर्णोऽभूत् फाल्गुनेन वै ॥ १४ ॥ व्यस्फू-
र्जयच्च गाण्डीवं सुमहद्भैरवं वरम् । घोरवज्रविनिष्पेषः स्तन-
यित्नोरिवाम्बरे ॥ १५ ॥ ततः प्रादीर्य्यत चमूर्द्धनञ्जयशराहता ।
महावातसमाविद्धा महानौरिव सागरे ॥ १६ ॥ नानारूपाः प्राण-
हराः शरा गाण्डीवचोदिताः । अलातोल्काशनिप्रख्यास्तव सैन्यं

विनिर्द्दहन् ॥ १७ ॥ महागिरौ वेणुवनं निशि प्रज्वलितं यथा । तथा तव महासैन्यं प्रास्फुटच्छरपीड़ितम् ॥ १८ ॥ संपिष्टदग्धविध्वस्तं तव सैन्यं किरीटिना । कृतं प्रविहतं वाणैः सर्वतः प्रद्रुतं दिशः ॥ १९ ॥ महावने मृगगणा दावाग्निवासिता यथा । कुरवः पर्य्यवर्त्तन्त निर्द्दग्धाः सव्यसाचिना ॥ २० ॥ उत्सृज्य हि महाबाहुं भीमसेनं तथा रणे । बलं कुरूणामुद्विग्नं सर्वमासीत् पराङ्मुखम् ॥ २१ ॥ ततः कुरुषु भग्नेषु वीभत्सुरपराजितः । भीमसेनं समासाद्य मुहूर्त्तं सोऽभ्यवर्त्तत ॥ २२ ॥ समागम्य च भीमेन मन्त्रयित्वा च फाल्गुनः । विशल्यमरुजं चास्मै कथयित्वा युधिष्ठिरम् ॥ २३ ॥ भीमसेनाभ्यनुज्ञातस्ततः प्रायाद्धनञ्जयः । नादयन्रथघोषेण पृथिवीं द्याञ्च भारत ॥ २४ ॥ ततः परिवृतो वीरैर्द्दशभिर्योधपुङ्गवैः । दुःशासनादवरजैस्तव पुत्रैर्द्धनञ्जयः ॥ २५ ॥ ते तमभ्यर्द्दयन् वाणैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् । आततेष्वसनाः शूरा नृत्यन्त इव भारत ॥ २६ ॥ अपसव्यांस्तु तांश्चक्रे रथेन मधुसूदनः । नियुक्तान् हि स तान्मेने यमायाशु किरीटिना ॥ २७ ॥ ततस्ते प्राद्रवञ्छूराः पराङ्मुखरथेऽर्जुने ॥ २८ ॥ तेषामापततां केतुनश्वांश्चापानि सायकान् । नाराचैरर्द्धचन्द्रैश्च क्षिप्रं पार्थो न्यपातयत् । अथान्यैर्द्दशभिर्भल्लैः शिरांस्येषां न्यपातयत् ॥ २९ ॥ रोषसंरक्तनेत्राणि सन्दष्टौष्ठानि भूतले । तानि वक्त्राणि विबभुः कमलानीव भूरिशः ॥ ३० ॥ तांस्तु भल्लैर्महावेगैर्द्दशभिर्द्दश कौरवान् । रुक्माङ्गदान् रुक्मपुङ्खैर्हत्वा प्रायादमित्रहा ॥ ३१ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

सञ्जय उवाच । तं प्रयान्तं महावेगैरश्वैः कपिवरध्वजम् । युद्धायाभ्यद्रवन् वीराः कुरूणां नवती रथाः ॥ १ ॥ कृत्वा

संशप्तका घोरं अपथं पारलौकिकम् । परिवव्रुर्नरव्याघ्रा नर-
व्याघ्रं रणेऽर्जुनम् ॥ २ ॥ कृष्णः श्वेतान् महावेगानश्वान् काञ्चन-
भूषणान् । मुक्ताजालप्रतिच्छन्नान् प्रैषीत् कर्णरथं प्रति ॥ ३ ॥
ततः कर्णरथं यान्तमरिघ्नन्तं धनञ्जयम् । बाणवर्षैरभिघ्नन्तः
संशप्तकरथा ययुः ॥ ४ ॥ त्वरमाणांस्तु तान् सर्वान् ससूतेष्वसन-
ध्वजान् । जघान नवतिं वीरानर्जुनो निशितैः शरैः ॥ ५ ॥
तेऽपतन्त हता बाणैर्नानारूपैः किरीटिना । सविमाना यथा
सिद्धाः स्वर्गात् पुण्यक्षये तथा ॥ ६ ॥ ततः सरथनागाश्वाः कुरवः
कुरुसत्तमम् । निर्भया भरतश्रेष्ठमभ्यवर्त्तन्त फाल्गुनम् ॥ ७ ॥
तदायस्तमनुष्याश्वमुदीर्णवरवारणम् । पुत्राणान्ते महासैन्यं
समरौत्सीद्धनञ्जयम् ॥ ८ ॥ शक्त्यृष्टितोमरप्रासैर्गदानिस्त्रिंश-
सायकैः । प्राच्छादयन्महेष्वासाः कुरवः कुरुनन्दनम् ॥ ९ ॥ ताम-
न्तरीक्षे विततां शस्त्रवृष्टिं समन्ततः । व्यधमत् पाण्डवो बाणै-
स्तमः सूर्य्य इवांशुभिः ॥ १० ॥ ततो म्लेच्छाः स्थितैर्मत्तैस्त्रयोदश-
शतैर्गजैः । पार्श्वतो व्यहनन् पार्थं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ११ ॥
कर्णिनालीकनाराचैस्तोमरप्रासशक्तिभिः । कम्पनैर्भिन्दिपालैश्च
रथस्थं पार्थमार्द्दयन् ॥ १२ ॥ तां शस्त्रवृष्टिमतुलां द्विपहस्तैः
प्रवेरिताम् । चिच्छेद निशितैर्भल्लैरर्द्धचन्द्रैश्च फाल्गुनः ॥ १३ ॥
अथ तान् द्विरदान् सर्वान्नानालिङ्गैः शरोत्तमैः । सपताकध्वजा-
रोहान् गिरीन् वज्रैरिवाहनत् ॥ १४ ॥ ते हेमपुङ्खैरिषुभिरर्द्दिता
हेममालिनः । हताः पेतुर्महानागाः साग्निज्वाला इवाद्रयः ॥१५॥
ततो गाण्डीवनिर्घोषो महानासीद्विशाम्पते । स्तनतां कूजताञ्चैव
मनुष्यगजवाजिनाम् ॥ १६ ॥ कुञ्जराश्च हता राजन् दुद्रुवुस्ते
समन्ततः । अश्वाश्च पर्य्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १७ ॥
रथा हीना महाराज रथिभिर्वाजिभिस्तथा । गन्धर्वनगराकारा
दृश्यन्ते स्म सहस्रशः ॥ १८ ॥ अश्वारोहा महाराज धावमाना-

स्ततस्ततः। तत्र तत्रैव दृश्यन्ते निहताः पार्थसायकैः॥ १९॥ तस्मिन् क्षणे पाण्डवस्य बाह्वोर्बलमदृश्यत। यत् सादिनो वारणांश्च रथांश्चैकोऽजयद्युधि॥ २०॥ ततस्त्र्यङ्गेण महता बलेन भरतर्षभ। दृष्ट्वा परिवृतं राजन् भीमसेनः किरीटिनम्॥ २१॥ हतावशेषानुत्सृज्य त्वदीयान् कतिचिद्रथान्। जवेनाभ्यद्रवद्राजन् धनञ्जयरथं प्रति॥ २२॥ ततस्तत् प्राद्रवत् सैन्यं हतभूयिष्ठमातुरम्। दृष्ट्वार्जुनं तदा भीमो जगाम भ्रातरं प्रति॥ २३॥ हतावशिष्टांस्तुरगानर्जुनेन महाबलान्। भीमो व्यधमदश्रान्तो गदापाणिर्महाहवे॥ २४॥ कालरात्रिमिवात्युग्रां नरनागाश्वभोजनाम्। प्राकाराट्टपुरद्वारदारणीमतिदारुणाम्। ततो गदां नृनागाश्वेष्वाशु भीमो व्यवासृजत्॥ २५॥ सा जघान बहूनश्वानश्वारोहांश्च मारिष॥ २६॥ कार्ष्णायसतनुत्राणान्नरानश्वांश्च पाण्डवः। पोथयामास गदया सशब्दं तेऽपतन् हताः॥ २७॥ दन्तैर्दशन्तो वसुधां शेरते क्षतजोक्षिताः। भग्नमूर्द्धास्थिचरणाः क्रव्यादगणभोजनाः॥ २८॥ असृङ्मांसवसाभिश्च तृप्तिमभ्यागता गदा। अस्थीन्यप्यश्नती तस्थौ कालरात्रीव दुर्दृशा॥ २९॥ सहस्राणि दशाश्वानां हत्वा पत्तींश्च भूयसः। भीमोऽभ्यधावत् संक्रुद्धो गदापाणिरितस्ततः॥ ३०॥ गदापाणिं ततो भीमं दृष्ट्वा भारत तावकाः। मेनिरे समनुप्राप्तं कालदण्डोद्यतं यमम्॥ ३१॥ स मत्त इव मातङ्गः संक्रुद्धः पाण्डुनन्दनः। प्रविवेश गजानीकं मकरः सागरं यथा॥ ३२॥ विगाह्य च गजानीकं प्रगृह्य महतीं गदाम्। क्षणेन भीमः संक्रुद्धस्तन्निन्ये यमसादनम्॥ ३३॥ गजान् सकङ्कटान् मत्तान् सारोहान् सपताकिनः। पततः समपश्याम सपक्षानिव पर्वतान्॥ ३४॥ हत्वा तु स गजानीकं भीमसेनो महाबलः। पुनः स्वरथमास्थाय पृष्ठतोऽर्जुनमभ्ययात्॥३५॥ निहतं प्राङ्मुखप्रायं निरुत्साहं परं बलम्। व्यालम्बत महाराज

प्रायशः शस्त्रवेष्टितम् ॥ ३६ ॥ विलम्बमानं तत् सैन्यमप्रगल्भमवस्थितम्। दृष्ट्वा प्राच्छादयद्वाणैरर्जुनः प्राणतापनैः ॥ ३७ ॥ नराश्वरथमातङ्गा युधि गाण्डीवधन्वना। शरव्रातैश्चिता रेजुः कदम्बा इव केशरैः ॥ ३८ ॥ ततः कुरूणामभवदार्त्तनादो महान्नृप। नराश्वनागासुहरैर्वध्यतामर्जुनेषुभिः ॥ ३९ ॥ हाहाकृतं भृशं त्रस्तं लीयमानं परस्परम्। अलातचक्रवत् सैन्यं तदाभ्रमत तावकम् ॥ ४० ॥ ततस्तद्युद्धमभवत् कुरूणां सुमहद्बलैः। न ह्यत्रासीदनिर्भिन्नो रथः सादी हयो गजः ॥ ४१ ॥ आदीप्तमिव तत् सैन्यं शरैश्छिन्नतनुच्छदम्। आसीत् स्वशोणितक्लिन्नं फुल्लाशोकवनं यथा ॥ ४२ ॥ तं दृष्ट्वा कुरवस्तत्र विक्रान्तं सव्यसाचिनम्। निराशाः समपद्यन्त सर्वे कर्णस्य जीविते ॥ ४३ ॥ अविषह्यन्तु पार्थस्य शरसम्पातमाहवे। मत्वा न्यवर्त्तन् कुरवो जिता गाण्डीवधन्वना ॥ ४४ ॥ ते हित्वा समरे कर्णं बध्यमानाश्च सायकैः। प्रदुद्रुवुर्दिशो भीताश्चुक्रुशुश्चापि सूतजम् ॥ ४५ ॥ अभ्यद्रवत तान् पार्थः किरञ्छरशतान् बहून्। हर्षयन् पाण्डवान् योधान् भीमसेनपुरोगमान् ॥ ४६ ॥ पुत्रास्तु ते महाराज जग्मुः कर्णरथं प्रति। अगाधे मज्जतां तेषां द्वीपः कर्णोऽभवत्तदा ॥ ४७ ॥ कुरवो हि महाराज निर्विषाः पन्नगा इव। कर्णमेवोपलीयन्त भयाद्गाण्डीवधन्वनः ॥ ४८ ॥ यथा सर्वाणि भूतानि मृत्योर्भीतानि मारिष। धर्ममेवोपलीयन्ते कर्मवन्ति हि यानि च ॥ ४९ ॥ तथा कर्णं महेष्वासं पुत्रास्तव नराधिप। उपालीयन्त संत्रासात् पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ५० ॥ ताञ्छोणितपरिक्लिन्नान् विषमस्थाञ्छरातुरान्। मा भैष्टेत्यब्रवीत् कर्णो ह्यभितो मामितेति च ॥ ५१ ॥ प्रभग्नं हि बलं दृष्ट्वा बलात् पार्थेन तावकम्। धनुर्विस्फारयन् कर्णस्तस्थौ शत्रुजिघांसया ॥ ५२ ॥ तान् विद्रुतान् कुरून् दृष्ट्वा कर्णः शस्त्रभृताम्वरः। सञ्चिन्तयित्वा पार्थस्य बधे दध्रे मनः

श्वसन् ॥ ५३ ॥ विस्फार्य्य सुमहच्चापं तत आधिरथिर्वृषः । पाञ्चालान् पुनराधावत् पश्यतः सव्यसाचिनः ॥ ५४ ॥ ततः क्षणेन क्षितिपाः क्षतजप्रतिमेक्षणाः । कर्णं ववर्षुर्वाणौघैर्यथा मेघा महीधरम् ॥ ५५ ॥ ततः शरसहस्राणि कर्णमुक्तानि मारिष । व्ययोजयन्त पाञ्चालान् प्राणैः प्राणभृताम्वर ॥ ५६ ॥ तत्र शब्दो महानासीत् पाञ्चालानां महामते । बध्यतां सूतपुत्रेण मित्रार्थे मित्रगृद्धिना ॥ ५७ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

सञ्जय उवाच । ततः कर्णः कुरुषु प्रद्रुतेषु वरूथिना श्वेतहयेन राजन् । पाञ्चालपुत्रान् व्यधमत् सूतपुत्रो महेषुभिर्वात इवाभ्रसङ्घान् ॥ १ ॥ सूतं रथादञ्जलिकैर्निपात्य जघान चाश्वान् जनमेजयस्य । शतानीकं सुतसोमञ्च भल्लैरवाकिरद्धनुषी चाप्यकृन्तत् ॥ २ ॥ धृष्टद्युम्नं निर्विभेदाथ षड्भिर्जघान चाश्वांस्तरसा तस्य सङ्ख्ये । हत्वा चाश्वान् सात्यकेः सूतपुत्रः कैकेयपुत्रं न्यवधीद्विशोकम् ॥ ३ ॥ तमभ्यधावन्निहते कुमारे कैकेयसेनापतिरुग्रकर्मा । शरैर्विधुन्वन् भृशमुग्रवेगैः कर्णात्मजं चाभ्यहनत् प्रसेनम् ॥ ४ ॥ तस्यार्द्धचन्द्रैस्त्रिभिरुच्चकर्त्त प्रसह्य बाहू च शिरश्च कर्णः । स स्यन्दनाद्गामगमद्गतासुः परश्वधैः शाल इवावरुग्णः ॥ ५ ॥ हताश्वमञ्जोगतिभिः प्रसेनः शिनिप्रवीरं निशितैः पृषत्कैः । प्रच्छाद्य नृत्यन्निव कर्णपुत्रः शैनेयवाणाभिहतः पपात ॥ ६ ॥ पुत्रे हते क्रोधपरीतचेताः कर्णः शिनीनामृषभं जिघांसुः । हतोऽसि शैनेय इति ब्रुवन् स व्यवासृजद्बाणममित्रसाहम् ॥ ७ ॥ तमस्य चिच्छेद शरं शिखण्डी त्रिभिस्त्रिभिश्च प्रतुतोद कर्णम् । शिखण्डिनः कार्मुकं स ध्वजञ्च छित्त्वा क्षुराभ्यां व्यधमत् सुजातः ॥ ८ ॥

शिखण्डिनं षड्भिरविध्यदुग्रो धार्ष्टद्युम्नेः स शिरश्चोच्चकर्त्त ।
अथाभिनत् सुतसोमं शरेण सुसंशितेनाधिरथिर्महात्मा ॥ ९ ॥
अथाक्रन्दे तुमुले वर्त्तमाने धार्ष्टद्युम्नौ निहते तत्र कृष्णः । अपा-
ञ्चाल्यं क्रियते याहि पार्थ कर्णं जहीत्यब्रवीद्राजसिंह ॥ १० ॥ ततः
प्रहस्याशु नरप्रवीरो रथं रथेनाधिरथेर्जगाम । भये तेषां त्राण-
मिच्छन् सुबाहुरभ्याहतानां रथयूथपेन ॥ ११ ॥ विस्फार्य्य
गाण्डीवमथोग्रघोषं ज्यया समाहत्य तले भृशञ्च । बाणान्धकारं
सहसैव कृत्वा जघान नागाश्वरथध्वजांश्च ॥ १२ ॥ प्रतिश्रुतः प्राच-
रन्नन्तरीक्षे गुहा गिरीणामपतन् वयांसि । यन्मण्डलज्येन
विजृम्भमाणो रौद्रे मुहूर्त्तेऽभ्यपतत् किरीटी ॥ १३ ॥ तं भीम-
सेनोऽनुययौ रथेन पृष्ठे रक्षन् पाण्डवमेकवीरः । तौ राजपुत्रौ
त्वरितौ रथाभ्यां कर्णाय यातावरिभिर्विषक्तौ ॥ १४ ॥ तत्रान्तरे
सुमहत् सूतपुत्रश्चक्रे युद्धं सोमकान् संप्रमृद्नन् । रथाश्वमातङ्ग-
गणान् जघान प्रच्छादयामास शरैर्दिशश्च ॥ १५ ॥ तमुत्तमौजा
जनमेजयश्च क्रुद्धौ युधामन्युशिखण्डिनौ च । कर्णं विभेदुः सहिताः
पृषत्कैः संनर्द्दमानाः सह पार्षतेन ॥ १६ ॥ ते पञ्च पञ्चालरथ-
प्रवीरा वैकर्त्तनं कर्णमभिद्रवन्तः । तस्माद्रथाच्यावयितुं न शेकु-
र्धैर्य्यात् कृतात्मानमिवेन्द्रियार्थाः ॥ १७ ॥ तेषां धनूंषि ध्वजवाजि-
सूतांस्तूर्णं पताकाश्च निकृत्य बाणैः । तान् पञ्चभिः स्वभ्यहनत्
पृषत्कैः कर्णस्ततः सिंह इवोन्ननाद ॥ १८ ॥ तस्यास्यतस्तानभि-
निघ्नतश्च ज्याबाणहस्तस्य धनुःस्वनेन । साद्रिद्रुमा स्यात् पृथिवी
विशीर्णेत्यतीव मत्वा जनता व्यसीदत् ॥ १९ ॥ स शक्रचापप्रतिमेन
धन्वना भृशायतेनाधिरथिः शरान् सृजन् । बभौ रणे दीप्त-
मरीचिमण्डलो यथांशुमाली परिवेशवांस्तथा ॥ २० ॥ शिखण्डिनं
द्वादशभिः पराभिनच्छितैः शरैः षड्भिरथोत्तमौजसम् । त्रिभि-
र्युधामन्युमविध्यदाशुगैस्त्रिभिस्त्रिभिः सोमकपार्षतात्मजौ ॥ २१ ॥

पराजिताः पञ्च महारथास्तु ते महाहवे सूतसुतेन मारिष। निरुद्यमास्तस्थुरमित्रनन्दना यथेन्द्रियार्थात्मवता पराजिताः ॥२२॥ निमज्जतस्तानथ कर्णसागरे विपन्ननावो वणिजो यथार्णवे। उद्दध्रिरे नौभिरिवार्णवाद्रथैः सुकल्पितैर्द्रौपदिजाः स्वमातुलान् ॥ २३ ॥ ततः शिनीनामृषभः शितैः शरैर्निकृत्य कर्णप्रहितानिषून् बहून्। विदार्य कर्णं निशितैरयस्मयैस्तवात्मजं ज्येष्ठमविध्यदष्टभिः ॥ २४ ॥ कृपोऽथ भोजश्च तवात्मजस्तथा स्वयञ्च कर्णो निशितैरताड़यत्। स तैश्चतुर्भिर्युयुधे यदूत्तमो दिगीश्वरैर्दैत्यपतिर्यथा तथा ॥ २५ ॥ समाततेनेष्वसनेन कूजता भृशायतेनामितबाणवर्षिणा। बभूव दुर्द्धर्षतरः स सात्यकिः शरन्नभोमध्यगतो यथा रविः ॥ २६ ॥ पुनः समास्थाय रथान् सुदंशिताः शिनिप्रवीरं जुगुपुः परन्तपाः। समेत्य पाञ्चालमहारथा रणे मरुद्गणाः शक्रमिवारिनिग्रहे ॥ २७ ॥ ततोऽभवद्युद्धमतीव दारुणं तवाहितानां तव सैनिकैः सह। नराश्वमातङ्गविनाशनं तथा यथा सुराणामसुरैः पुराभवत् ॥ २८ ॥ रथद्विपा वाजिपदातयस्तथा भ्रमन्ति नानाविधशस्त्रवेष्टिताः। परस्परेणाभिहताश्च चस्खलुर्विनेदुरार्त्ता व्यसवोऽपतंस्तथा ॥ २९ ॥ तथागते भीममभीस्तवात्मजः ससार राजावरजः किरञ्छरैः। तमभ्यधावत्त्वरितो वृकोदरो महारुरुं सिंह इवाभिपिदिवान् ॥ ३० ॥ ततस्तयोर्युद्धमतीवदारुणं प्रदीव्यतोः प्राणदुरोदरं द्वयोः। परस्परेणाभिनिविष्टरोषयोर्यथा पुरा शम्बरशक्रयोरभूत् ॥ ३१ ॥ शरैः शरीरार्त्तिकरैः सुतेजनैर्निजघ्नतुस्ताावितरेतरं भृशम्। सकृत् प्रभिन्नाविव वासितान्तरे महागजौ मन्मथसक्तचेतसौ ॥ ३२ ॥ तवात्मजस्याथ वृकोदरस्त्वरन् धनुः क्षुराभ्यां ध्वजमेव चाच्छिनत्। ललाटमप्यस्य बिभेद पत्रिणा शिरश्च कायात् प्रजहार सारथेः ॥ ३३ ॥ स राजपुत्रोऽन्यदवाप्य कार्मुकं वृकोदरं द्वादशभिः परा-

भिनत् । स्वयं नियच्छंस्तुरगानजिह्मगैः शरैश्च भीमं पुनरभ्यवीवृषत् ॥ ३४ ॥ ततः शरं सूर्य्यमरीचिसप्रभं सुवर्णवज्रोत्तमरत्नभूषितम् । महेन्द्रवज्राशनिपातदुःसहं मुमोच भीमाङ्गविदारणक्षमम् ॥ ३५ ॥ स तेन निर्विद्धतनुर्वृकोदरो निपातितः स्रस्ततनुर्गतासुवत् । प्रसार्य्य बाहू रथवर्य्यमाश्रितः पुनः स संज्ञामुपलभ्य चानदत् ॥ ३६ ॥

इति कर्णपर्वणि भीमदुःशासनयुद्धे द्व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

सञ्जय उवाच । तत्राकरोद्दुष्करं राजपुत्रो दुःशासनस्तुमुलं युध्यमानः । चिच्छेद भीमस्य धनुः शरेण षड्भिः शरैः सारथिमप्यविध्यत् ॥ १ ॥ स तत् कृत्वा राजपुत्रस्तरस्वी विव्याध भीमं नवभिः पृषत्कैः । ततोऽभिनद्बहुभिः क्षिप्रमेव वरेषुभिर्भीमसेनं महात्मा ॥ २ ॥ ततः क्रुद्धो भीमसेनस्तरस्वी शक्तिञ्चोग्रां प्राहिणोत्ते सुताय । तामापतन्तीं सहसातिघोरां दृष्ट्वा सुतस्ते ज्वलिताभिवोल्काम् । आकर्णपूर्णैरिषुभिर्महात्मा चिच्छेद पुत्रो दशभिः पृषत्कैः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा तु तत् कर्म्म कृतं सुदुष्करं प्रापूजयन् सर्व्वयोधाः प्रहृष्टाः । अथाशु भीमञ्च शरेण भूयो गाढ़ं स विव्याध सुतस्त्वदीयः ॥ ४ ॥ चुक्रोध भीमः पुनराशु तस्मै भृशं प्रजज्वाल रुषाभिवीक्ष्य । विद्धोऽस्मि वीराशु भृशं त्वयाद्य सहस्व भूयोऽपि गदाप्रहारम् ॥ ५ ॥ उक्त्वैवमुच्चैः कुपितोऽथ भीमो जग्राह तां भीमगदां वधाय । उवाच चाद्याहमहं दुरात्मन् पास्यामि ते शोणितमाजिमध्ये ॥ ६ ॥ अथैवमुक्तस्तनयस्तवोग्रां शक्तिं वेगात् प्राहिणोन्मृत्युरूपाम् । आविध्य भीमोऽपि गदां सुघोरां विचिक्षेप रोषपरीतमूर्त्तिः ॥ ७ ॥ सा तस्य शक्तिं सहसा विरुज्य पुत्रं तवाजौ ताड़यामास मूर्द्ध्नि । स विस्फुरन्नाग इव प्रभिन्नो

गदामसौ तुमुले प्राहिणोद्दै ॥ ८ ॥ तयाहरद्दश धन्वन्तराणि दुः-
शासनं भीमसेनः प्रसह्य । तया हतः पतितो वेपमानो दुःशासनो
गदया वेगवत्या ॥ ९ ॥ हयाः समग्रा निहता नरेन्द्र चूर्णीकृत-
श्चास्य रथः पतन्त्या । विध्वस्तवर्माभरणाम्बरस्रग्विचेष्टमानो भृश-
वेदनातुरः ॥ १० ॥ ततः स्मृत्वा भीमसेनस्तरस्वी सापत्नकं यत्
प्रयुक्तं सुतैस्ते । तस्मिन् घोरे तुमुले वर्त्तमाने प्रधानभूयिष्ठतरैः
समन्तात् ॥ ११ ॥ दुःशासनं तत्र समीक्ष्य राजन् भीमो महा-
बाहुरचिन्त्यकर्मा । स्मृत्वा च केशग्रहणञ्च देव्या वस्त्रापहारञ्च
रजस्वलायाः ॥ १२ ॥ अनागसो भर्त्तृपराङ्मुखाया दुःखानि दत्ता-
न्यपि विप्रचिन्त्य । जज्वाल कोपादथ भीमसेन आज्यप्रसिक्तो हि
यथा हुताशः ॥ १३ ॥ तत्राह कर्णञ्च सुयोधनञ्च कृपं द्रौणिं कृत-
वर्माणमेव । निहन्मि दुःशासनमद्य पापं संरक्ष्यतामद्य समस्त-
योधाः ॥ १४ ॥ इत्येवमुक्त्वा सहसाभ्यधावन्निहन्तुकामोऽतिबल-
स्तरस्वी ॥ १५ ॥ तथा तु विक्रम्य रणे वृकोदरो महागजं केशरी-
वोग्रवेगः । निगृह्य दुःशासनमेकवीरः सुयोधनस्याधिरथेः सम-
क्षम् ॥ १६ ॥ रथादवप्लुत्य गतः स भूमौ यत्नेन तस्मिन् प्रणिधाय
चक्षुः । असिं समुद्धृत्य शितं सुधारं कण्ठे पदाक्रम्य च वेपमानम् ।
उत्कृत्य वक्षः पतितस्य भूमावथापिवच्छोणितमस्य कोष्णम् ॥१७॥
ततो निपात्यास्य शिरोऽपकृत्य तेनासिना तव पुत्रस्य राजन् । सत्यां
चिकीर्षुर्मतिमान् प्रतिज्ञां भीमोऽपिवच्छोणितमस्य कोष्णम् ॥ १८॥
आस्वाद्य चास्वाद्य च वीक्षमाणः क्रुद्धो हि चैनं निजगाद वाक्यम्
॥ १९ ॥ स्तन्यस्य मातुर्मधुसर्पिषोर्वा माध्वीकपानस्य च सत्-
कृतस्य । दिव्यस्य वा तोयरसस्य पानात् पयोदधिभ्यां मथिताच्च
मुख्यात् ॥ २० ॥ अन्यानि पानानि च यानि लोके सुधामृतस्वादु-
रसानि तेभ्यः । सर्वेभ्य एवाभ्यधिको रसोऽयं मतो ममाद्याहित-
लोहितस्य ॥ २१ ॥ अथाह भीमः पुनरुग्रकर्मा दुःशासनं क्रोध-

परीतचेताः । गतासुमालोक्य विहस्य सुस्वरं किं वा कुर्य्यां मृत्युना रक्षितोऽस्मि ॥ २२ ॥ एवं ब्रुवाणं पुनराद्रवन्तमास्वाद्य रक्तं तमतिप्रहृष्टम् । ये भीमसेनं ददृशुस्तदानीं भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतुः ॥ २३ ॥ ये चापि तत्रापतिता मनुष्यास्तेषां करेभ्यः पतितं हि शस्त्रम् । भयाच्च सञ्चुक्रुशुरस्वरैस्ते निमीलिताक्षा ददृशुश्च तं ततः ॥ २४ ॥ ये तत्र भीमं ददृशुः समन्ताद्दौःशासनं तद्रुधिरं पिबन्तम् । सर्व्वेऽपलायन्त भयाभिपन्ना नायं मनुष्य इति भाषमाणाः ॥ २५ ॥ तस्मिन् कृते भीमसेनेन रूपे दृष्ट्वा च तच्छोणितं पीयमानम् । संप्राद्रवंश्चित्रसेनेन सार्द्धं भीमं रक्षो भाषमाणा भयार्त्ताः ॥ २६ ॥ युधामन्युः प्रद्रुतं चित्रसेनं सहानीकस्त्वभ्यया-द्राजपुत्रः । विव्याध चैनं निशितैः पृषत्कैर्व्यपेतभीः सप्तभिराशु-मुक्तैः ॥ २७ ॥ संक्रान्तभोग इव लेलिहानो महोरगः क्रोधविषं सिसृक्षुः । निवृत्य पाञ्चालजमभ्यविध्यत्त्रिभिः शरैः सारथिमस्य षड्भिः ॥ २८ ॥ ततः सुपुङ्खेन सुपत्रितेन सुसंशिताग्रेण शरेण शूरः । आकर्णमुक्तेन समाहितेन युधामन्युस्तस्य शिरो जहार ॥ २९ ॥ तस्मिन् हते भ्रातरि चित्रसेने क्रुद्धः कर्णः पौरुषं दर्शयानः । व्यद्रावयत् पाण्डवानामनीकं प्रत्युद्यातो नकुले-नामितौजाः ॥ ३० ॥ भीमोऽपि हत्वा तत्रैव दुःशासनममर्षणम् । पूरयित्वाञ्जलिं भूयो रुधिरस्योग्रनिस्वनः । शृण्वतां लोकवीराणा-मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ एष ते रुधिरं कण्ठात् पिबामि पुरुषा-धम । ब्रूहीदानीं सुसंहृष्टः पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ३२ ॥ ये तदास्मान् प्रनृत्यन्ति पुनर्गौरिति गौरिति । तान् वयं प्रति नृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ३३ ॥ प्रमाणकोट्यां शयनं काल-कूटस्य भोजनम् । दंशनञ्चाहिभिः कृष्णैर्दाहश्च जतुवेश्मनि ॥३४॥ द्यूतेन राज्यहरणमरण्ये वसतिश्च या । द्रौपद्याः केशपक्षस्य ग्रहणाच्च सुदारुणम् ॥ ३५ ॥ इष्वस्त्राणि च संग्रामेष्वसुखानि च

वेश्मनि। विराटभवने यश्च क्लेशोऽस्माकं पृथग्विधः॥ ३६॥ शकुने-र्धार्त्तराष्ट्रस्य राधेयस्य च मन्त्रिते। अनुभूतानि दुःखानि तेषां हेतुस्त्वमेव हि॥ ३७॥ दुःखान्येतानि जानीमो न सुखानि कदाचन। धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्यात् सपुत्रस्य सदा वयम्॥ ३८॥ इत्युक्त्वा वचनं राजन् जयं प्राप्य वृकोदरः। पुनराह महाराज स्मयंस्तौ केशवार्जुनौ॥ ३९॥ असृग्दिग्धो विस्रवल्लोहितास्यः क्रुद्धोऽत्यर्थं भीमसेनस्तरस्वी। दुःशासने यद्रणे संश्रुतं मे तद्वै सत्यं कृतमद्येह वीरौ॥ ४०॥ अत्रैव दास्याम्यपरं द्वितीयं दुर्य्योधनं यज्ञपशुं विशस्य। शिरो मृदित्वा च पदा दुरात्मनः शान्तिं लप्स्ये कौरवाणां समक्षम्॥ ४१॥ एतावदुक्त्वा वचनं प्रहृष्टो ननाद चोच्चैः रुधिरार्द्रगात्रः। ननर्द्द चैवातिबलो महात्मा वृत्रं निहत्येव सहस्रनेत्रः॥ ४१॥

इति कर्णपर्वणि दुःशासनबधे त्र्यशीतोऽध्यायः॥ ८३॥

सञ्जय उवाच। दुःशासने तु निहते पुत्रास्तव महारथाः। महाक्रोधविषा वीराः समरेष्वपलायिनः। दश राजन् महावीर्य्या भीमं प्राच्छादयञ्छरैः॥ १॥ निषङ्गी कवची पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः। अलोलुपः सहः षण्डो वातवेगसुवर्च्चसौ॥ २॥ एते समेत्य सहिता भ्रातृव्यसनकर्षिताः। भीमसेनं महाबाहुं मार्गणैः समवारयन्॥ ३॥ स वार्य्यमाणो विशिखैः समन्तात्तैर्महारथैः। भीमः क्रोधाग्निरक्ताक्षः क्रुद्धः काल इवाबभौ॥ ४॥ तांस्तु भल्लैर्महावेगैर्द्दशभिर्द्दशभारतान्। रुक्माङ्गदान् रुक्मपुङ्खैः पार्थो निन्ये यमक्षयम्॥ ५॥ हतेषु तेषु वीरेषु प्रदुद्राव बलं तव। पश्यत सूतपुत्रस्य पाण्डवस्य भयार्द्दितम्॥ ६॥ ततः कर्णां

महाराज प्रविवेश महद्भयम् । दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तमन्तकस्य प्रजास्विव ॥ ७ ॥ तस्य त्वाकारभावज्ञः शल्यः समितिशोभनः । उवाच वचनं कर्णं प्राप्तकालमरिन्दमम् ॥ ८ ॥ मा व्यथां कुरु राधेय नैतत्त्वय्युपपद्यते । एते द्रवन्ति राजानो भीमसेनभयार्द्दिताः ॥ ९ ॥ दुर्य्योधनश्च संमूढ़ो भ्रातृव्यसनकर्षितः । दुःशासनस्य रुधिरे पीयमाने महात्मना ॥ १० ॥ व्यापन्नचेतसश्चैव शोकोपहतमन्यवः । दुर्य्योधनमुपासन्ते परिवार्य्य समन्ततः । कृपप्रभृतयः कर्ण हतशेषाश्च सोदराः ॥ ११ ॥ पाण्डवा लब्धलक्ष्याश्च धनञ्जयपुरोगमाः । त्वामेवाभिमुखाः शूरा युद्धाय समुपस्थिताः ॥ १२ ॥ स त्वं पुरुषशार्द्दूल पौरुषे महति स्थितः । क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य प्रत्युद्याहि धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ भारो हि धार्त्तराष्ट्रेण त्वयि सर्व्वः समर्पितः । तमुद्वह महाबाहो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ १४ ॥ जये स्याद्विपुला कीर्त्तिर्ध्रुवः स्वर्गः पराजये ॥ १५ ॥ वृषसेनश्च राधेय संक्रुद्धस्तनयस्तव । त्वयि मोहं समापन्ने पाण्डवानभिधावति ॥ १६ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं शल्यस्यामिततेजसः । हृदि चावश्यकं भावं चक्रे युद्धाय सुस्थिरम् ॥ १७ ॥ ततः क्रुद्धो वृषसेनोऽभ्यधावदवस्थितः स्वरथे पाण्डवं तम् । वृकोदरं कालमिवात्तदण्डं गदाहस्तं पोथयन्तं त्वदीयान् ॥ १८ ॥ अथाभ्यधावन्नकुलः प्रवीरो रोषादमित्रं प्रतुदन् पृषत्कैः । कर्णस्य पुत्रं समरे प्रहृष्टो जिष्णुर्जिघांसुर्मघवेव जम्भम् ॥ १९ ॥ ततो ध्वजं स्फाटिकविन्दुचित्रं चिच्छेद वीरो नकुलः क्षुरेण । कर्णात्मजस्येष्वसनञ्च चित्रं भल्लेन जाम्बूनदपट्टनद्धम् ॥ २० ॥ अथान्यदादाय धनुः सुशीघ्रं कर्णात्मजः पाण्डवमभ्यविध्यत् । दिव्यैर्महास्त्रैर्नकुलं महास्त्रो दुःशासनस्यापचितिं यियासुः ॥ २१ ॥ ततः स क्रुद्धो नकुलो महात्मा शरैर्महोल्काप्रतिमैरविध्यत् । दिव्यैरस्त्रैरभ्यवर्षच्च सोऽपि कर्णस्य पुत्रो नकुलं कृतास्त्रः ॥ २२ ॥ शराभि-

घाताच्च तृषा राजन् त्वया च भासाख्त्रसमीरणाच्च। जज्वाल कर्णस्य सुतोऽतिमात्रमिद्धो यथाज्याहुतिभिर्हुताशः॥ २३॥ कर्णस्य पुत्रो नकुलस्य राजन् सर्वानश्वानक्षिणोदुत्तमास्त्रैः। वनायुजान् सुकुमारस्य शुभ्रानलङ्कृतान् जातरूपेण चित्रान्॥ २४॥ ततो हताश्वादवरुह्य यानादादाय चर्मामलरुक्मचन्द्रम्। आकाश-सङ्काशमसिं गृहीत्वा पोप्लूयमानः खगवच्चचार॥ २५॥ ततोऽन्तरीक्षे नृवराश्वनागांश्चिच्छेद मार्गान्विचरन्विचित्रान्। ते प्रापतन्नसिना गां विशस्ता यथाश्वमेधे पशवः शमित्रा॥ २६॥ द्विसाहस्रा विदिता युद्धशौण्डा नानादेश्याः सुभृताः सत्यसन्धाः। एकेन शीघ्रं नकुलेन कृत्ताः सारेप्सुनेवोत्तमचन्दनास्ते॥ २७॥ तमापतन्तं नकुलं जवेन कर्णस्य पुत्रः सहसाभिपत्य। रणे जिघांसन्निशितैरनेकैः समन्ततः सायकैः प्रत्यविध्यत्॥ २८॥ स तुद्यमानो नकुलः पृषत्कैर्विव्याध वीरं स चुकोप विद्धः। महाभये रक्ष्यमाणो महात्मा भ्रात्रा भीमेनाकरोत्तत्र भीमम्॥ २९॥ तं कर्णपुत्रो विधमन्तमेकं नराश्वमातङ्गरथप्रवेकान्। क्रीड़न्तमष्टा-दशभिः पृषत्कैर्विव्याध वीरं नकुलं सरोषः॥ ३०॥ स तेन विद्धोऽतिभृशं तरस्वी महाहवे वृषसेनेन राजन्। क्रुद्धोऽभ्यधावत् समरे जिघांसुः कर्णात्मजं पाण्डुसुतो नृवीरः॥ ३१॥ वितत्य पक्षौ सहसापतन्तं श्येनं यथैवामिषलुब्धमाजौ। अवाकिरद्वृष-सेनस्ततस्तं शितैः शरैर्नकुलमुदारवीर्यम्॥ ३२॥ स तान् मोघां-स्तस्य कुर्वञ्छरौघान् चचार मार्गान्नकुलश्चित्ररूपान्। अथास्य तूर्णं चरतो नरेन्द्र खड्गेन चित्रं नकुलस्य तस्य। महेषुभि-र्व्यधमत् कर्णपुत्रो महारणे चर्म सहस्रतारम्॥ ३३॥ तस्यायसं निशितं तीक्ष्णधारमसिं विकोषं गुरुभारसाहम्। द्विषच्छरीरा-पहरं सुघोरमाधुन्वतः सर्पमिवोग्ररूपम्॥ ३४॥ क्षिप्रं शरैः षड्भिरमित्रसाहश्चकर्त्त खड्गं निशितैः क्षुरप्रैः। पुनश्च पीतै

निशितैः पृषत्कैः स्तनान्तरे गाढ़मथाभ्यविध्यत् ॥ ३५ ॥ कृत्वा च तद्दुष्करमार्य्यजुष्टं नरैरन्यैः कर्म रणे महात्मा । ययौ रथं भीमसेनस्य राजन् शराभितप्तो नकुलस्त्वरावान् ॥ ३६ ॥ स भीमसेनस्य रथं हताश्वो माद्रीसुतः कर्णसुताभितप्तः । आपुप्लुवे सिंह इवाचलाग्रं संप्रेक्षमाणस्य धनञ्जयस्य ॥ ३७ ॥ ततः क्रुद्धो वृषसेनो महात्मा ववर्ष ताविषुजालेन वीरः । महारथावेकरथे समेतौ शरैः प्रभिन्नन्निव पाण्डवेयौ ॥ ३८ ॥ तस्मिन्रथे विहते पाण्डवस्य क्षिप्रञ्च खड्गी विशिखैर्निकृत्ते । अथाब्रवीन्मारुतिः फाल्गुनन्तु पश्यस्वैनं नकुलं पीड्यमानम् । अयञ्च नो धावति कर्णपुत्रस्तस्माद्भवान् प्रत्युपयातु कार्ष्णिम् ॥ ३९ ॥ स तन्निशम्यैव वचः किरीटी रथं समासाद्य वृकोदरस्य । कपिध्वजं केशवसंगृहीतं प्रैषीदुग्रो वृषसेनाय वाहम् ॥ ४० ॥

इति कर्णपर्वणि नकुलपराजये चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

सञ्जय उवाच । नकुलमथ विदित्वा छिन्नवाणासनासिं विरथमतिशरार्त्तं कर्णपुत्रास्त्रभग्नम् । पवनधुतपताका ह्रादिनो वल्गिताश्वा वरपुरुषनियुक्तास्ते रथाः शीघ्रमीयुः ॥ १ ॥ द्रुपदसुतवरिष्ठाः पञ्च शैनेयषष्ठा द्रुपददुहितृपुत्राः पञ्च चामित्रसाहाः । द्विरदरथनराश्वान् सूदयन्तस्त्वदीयान् भुजगपतिनिकाशैर्मार्गणैरात्तशस्त्राः ॥ २ ॥ अथ तव रथमुख्यास्तान् प्रतीयुस्त्वरन्तो हृदिकसुतकृपौ च द्रौणिदुर्य्योधनौ च । शकुनिसुतवृकौ च क्राथदेवावृधौ च द्विरदजलदघोषैः स्यन्दनैः कार्मुकैश्च ॥ ३ ॥ नरवररथवर्य्यांस्तान् दशैकञ्च वीरान् नृवर शरवराग्रैस्ताड़यन्तोऽभ्यरुन्धन् । नवजलदसवर्णैर्हस्तिभिस्तानुदीयुर्गिरिशिखरनिकाशैर्भीमवेगैः कुलिन्दाः ॥ ४ ॥ सुकल्पिता हैमवता मदोत्कटा रणाभिकामैः

कृतिभिः समास्थिताः। सुवर्णजालावतता बभुर्गजास्तथा यथा
खे जलदाः सविद्युतः॥ ५॥ विशर्द्धिपुत्रो दशभिर्महायसैः कृपं
ससूताश्वमपीड़यृद्गम्। ततः शरद्वत्सुतसायकैर्हतः सहैव नागेन
पपात भूतले॥ ६॥ विशर्द्धिपुत्रावरजश्च तोमरैर्दिवाकरांशुप्रतिमै-
रयस्मयैः। रथञ्च विक्षोभ्य ननाद नर्दतस्ततोऽस्य गान्धारपतिः
शिरोऽहरत्॥ ७॥ ततः कुलिन्देषु हतेषु तेष्वथ प्रहृष्टरूपास्तव
ते महारथाः। भृशं प्रदध्मुर्लवणाम्बुसम्भवान् परांश्च वाणासन-
पाणयोऽभ्ययुः॥ ८॥ अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं पुनः कुरूणां
सह पाण्डुसृञ्जयैः। शरासिशक्त्यृष्टिगदापरश्वधैर्नराश्वनागासु-
हरं भृशाकुलम्॥ ९॥ रथाश्वमातङ्गपदातिभिस्ततः परस्परं
विप्रहताः पतन् क्षितौ। यथा सविद्युत्स्तनिता बलाहकाः समा-
हता दिग्भ्य दूवोग्रमारुतैः॥ १०॥ ततः शतानीकशतान्महागजां-
स्तथा रथान् पत्तिगणांश्च तान् बहून्। जघान भोजस्तु हया-
नथापतन् क्षणाद्विशस्ताः कृतवर्मणः शरैः॥ ११॥ अथापरे द्रौणि-
शराहता द्विपास्त्रयः ससर्वायुधयोधकेतनाः। निपेतुरुर्व्यां व्यसवः
प्रपातितास्तथा यथा वज्रहता महाचलाः॥ १२॥ कुलिन्दराजा-
वरजादनन्तरः स्तनान्तरे पत्रिवरैरताड़यत्। तवात्मजं तस्य
तवात्मजः शरैः शितैः शरीरं विभिदे द्विपञ्च तम्॥ १३॥ स
नागराजः सह राजसूनुना पपात रक्तं बहु सर्वतः क्षरन्।
शचीशवज्रप्रहतोऽम्बुदागमे यथा जलं गैरिकपर्वतस्तथा॥ १४॥
कुलिन्दपुत्रप्रहितोऽपरो द्विपः शकं ससूताश्वरथं व्यपोथयत्।
ततोऽपतत् क्राथशराभिदारितः सहेश्वरो वज्रहतो यथा गिरिः
॥ १५॥ रथी द्विपस्थेन हतोऽपतच्छरैः क्राथाधिपः पर्वतजेन
दुर्ज्जयः। सवाजिसूतेष्वसनध्वजस्तथा यथा महावातहतो महा-
द्रुमः॥ १६॥ वृको द्विपस्थं गिरिराजवासिनं भृशं शरैर्द्वादशभिः
पराभिनत्। ततो वृकं साश्वरथं महाद्विपो द्रुतं चतुर्भिश्चरणै-

र्व्यपोथयत् ॥ १७ ॥ स नागराजः सनियन्तृकोऽपतत् पराहतो वभ्रुसुतेषुभिर्भृशम् । स चाङ्गदो मागधसूनुरर्द्दितः पपात वाणैः सहदेवसूनुना ॥ १८ ॥ विषाणपुच्छावरगात्रघातिना गजेन वाहाः शकुनेः कुलिन्दजाः । सुवर्णवातप्रहता यथा नगास्तथा गता गामवशा विचूर्णिताः ॥ १९ ॥ ततोऽभ्यविध्यद्बहुभिः शितैः शरैः कुलिन्दपुत्रो नकुलात्मजं स्मयन् । ततोऽस्य कायाद्विचकर्त्त नाकुलिः शिरः क्षुरेणाम्बुजसन्निभाननम् ॥ २० ॥ ततः शतानीकमविध्यदायसैस्त्रिभिः शरैः कर्णसुतोऽर्ज्जुनं त्रिभिः । त्रिभिश्च भीमं नकुलञ्च सप्तभिर्ज्जनार्द्दनं द्वादशभिश्च सायकैः ॥ २१ ॥ तदस्य कर्मातिमनुष्यकर्मणः समीक्ष्य हृष्टाः कुरवोऽभ्यपूजयन् । पराक्रमज्ञास्तु धनञ्जयस्य ये हुतोऽयमग्नाविति ते तु मेनिरे ॥ २२ ॥ ततः किरीटी परवीरघाती हताश्वमालोक्य नरप्रवीरम् । माद्रीसुतं नकुलं लोकमध्ये समीक्ष्य कृष्णं भृशविक्षतञ्च । तमभ्यधावद्वृषसेनमाहवे स सूतजस्य प्रमुखे स्थितं तदा ॥ २३ ॥ तमापतन्तं नरवीरमुग्रं महाहवे वाणसहस्रधारिणम् । अभ्यापतत् कर्णसुतो महारथो यथैव चेन्द्रं नमुचिस्तथैव तम् ॥ २४ ॥ ततो द्रुतं चैकरथेन पार्थं शरेण विद्ध्वा युधि कर्णपुत्रः । ननाद नादं सुमहानुभावो विद्ध्वेव शक्रं नमुचिः पुरा वै ॥ २५ ॥ पुनः स पार्थं वृषसेन उग्रैर्वाणैरविध्यद्भुजमूले तु सव्ये । तथैव कृष्णं नवभिः समार्पयत् पुनश्च पार्थं दशभिः पृषत्कैः ॥ २६ ॥ पूर्वं तथा वृषसेनेन विद्धो महाजवैः श्वेतहयः शरैस्तैः । संरम्भमीषद्गमितो वधाय कर्णात्मजस्याथ मनः प्रदध्रे ॥ २७ ॥ ततः किरीटी रणमूर्द्ध्नि कोपात् कृत्वा त्रिशाखां भ्रुकुटिं ललाटे । ससर्ज तूर्णं विशिखान्महात्मा वधाय राजन् कर्णसुतस्य सङ्ख्ये ॥ २८ ॥ विव्याध चैनं दशभिः पृषत्कैर्मर्म्मस्वशङ्कं प्रसभं किरीटी । चिच्छेद चास्येष्वसनं भुजौ च क्षुरैश्चतुर्भिः शिर एव चोग्रैः ॥ २९ ॥ स

पार्थवाणाभिहतः पपात रथाद्विवाङ्गविंशिरा धरायाम्। सुपुष्पितो वृक्षवरोऽतिकायो वातेरितः शाल इवाद्रिशृङ्गात्॥ ३०॥ तं प्रेक्ष्य वाणाभिहतं पतन्तं रथात् सुतं सूतजः क्षिप्रकारी। रथं रथेनाशु जगाम रोषात् किरीटिनः पुत्रवधातितप्तः॥ ३१॥

इति कर्णपर्वणि वृषसेनवधे पञ्चाशीतोऽध्यायः॥ ८५॥

सञ्जय उवाच। तमायान्तमभिप्रेक्ष्य वेलोद्वृत्तमिवार्णवम्। गर्ज्जन्तं सुमहाकायं दुर्निवारं सुरैरपि। अर्जुनं प्राह दाशार्हः प्रहस्य पुरुषर्षभः॥ १॥ अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः शल्यसारथिः। येन ते सह योद्धव्यं स्थिरो भव धनञ्जय॥ २॥ पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव। श्वेतवाजिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च॥ ३॥ नानापताकाकलिलं किङ्किणीजालमालिनम्। उह्यमानमिवाकाशे विमानं पाण्डरैर्हयैः॥ ४॥ ध्वजञ्च पश्य कर्णस्य नागकक्षं महात्मनः। आखण्डलधनुःप्रख्यमुल्लिखन्तमिवाम्बरम्॥ ५॥ पश्य कर्णं समायान्तं धार्त्तराष्ट्रप्रियैषिणम्। शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदम्॥ ६॥ एष मद्रेश्वरो राजा रथाग्रे पर्य्यवस्थितः। नियच्छति हयानस्य राधेयस्यामितौजसः॥ ७॥ शृणु दुन्दुभिनिर्घोषं शङ्खशब्दञ्च दारुणम्। सिंहनादांश्च विविधान् शृणु पाण्डव सर्वशः॥ ८॥ अन्तर्द्धाय महाशब्दान् कर्णेनामिततेजसा। दोधूयमानस्य भृशं धनुषः शृणु निस्वनम्॥ ९॥ एते दीर्य्यन्ति सगणाः पाञ्चालानां महारथाः। दृष्ट्वा केशरिणं क्रुद्धं मृगा इव महावने॥ १०॥ सर्वयत्नेन कौन्तेय हन्तुमर्हसि सूतजम्। न हि कर्णशरानन्यः सोढुमुत्सहते नरः॥ ११॥ सदेवान् सगन्धर्वांस्त्रींल्लोकान् सचराचरान्। त्वं हि जेतुं रणे शक्तस्तथैव विदितं मम॥ १२॥

भीममुग्रं महादेवं त्र्यक्षं सर्वं कपर्हिनम् । न शक्ता द्रष्टुमीशानं किं पुनर्योधितुं प्रभुम् ॥ १३ ॥ त्वया साक्षान्महादेवः सर्वभूतशिवः शिवः । युद्धेनाराधितः स्थाणुर्देवाश्च वरदास्तव ॥ १४ ॥ तस्य पार्थ प्रसादेन देवदेवस्य शूलिनः । जहि कर्णं महाबाहो नमुचिं वृत्रहा यथा । श्रेयस्तेऽस्तु सदा पार्थ युद्धे जयमवाप्नुहि ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । ध्रुव एव जयः कृष्ण मम नास्त्यत्र संशयः । सर्वलोकगुरुर्यस्त्वं तुष्टोऽसि मधुसूदन ॥ १६ ॥ चोदयाश्वान् हृषीकेश रथं मम महारथ । नाहत्वा समरे कर्णं निवर्त्तिष्यति फाल्गुनः ॥ १७ ॥ अद्य कर्णं हतं पश्य मच्छरैः शकलीकृतम् । मां वा द्रक्ष्यसि गोविन्द कर्णेन निहतं शरैः ॥ १८ ॥ उपस्थितमिदं घोरं युद्धं त्रैलोक्यमोहनम् । यज्जनाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्द्धरिष्यति ॥ १९ ॥ एवं ब्रुवंस्तदा पार्थः कृष्णमक्लिष्टकारिणम् । प्रत्युद्ययौ रथेनाशु गजं प्रतिगजो यथा ॥ २० ॥ पुनश्चाह महातेजाः पार्थः कृष्णमरिन्दमम् । चोदयाश्वान् हृषीकेश कालोऽयमतिवर्त्तते । एवमुक्तस्तदा तेन पाण्डवेन महात्मना ॥२१॥ जयेन सम्पूज्य स पाण्डवं तदा प्रचोदयामास हयान्मनोजवान् । स पाण्डुपुत्रस्य रथो महाजवः क्षणेन कर्णस्य रथाग्रतोऽभवत् ॥२२॥

इति कर्णपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये षड़शीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सञ्जय उवाच । वृषसेनं हतं दृष्ट्वा शोकामर्षसमन्वितः । पुत्रशोकोद्भवं वारि नेत्राभ्यां समवासृजत् ॥ १ ॥ रथेन कर्णस्तेजस्वी जगामाभिमुखो रिपुम् । युद्धायामर्षताम्राक्षः समाहूय धनञ्जयम् ॥ २ ॥ तौ रथौ सूर्य्यसङ्काशौ वैयाघ्रपरिवारणौ । समेतौ ददृशुस्तत्र द्वाविवार्कौ समागतौ ॥ ३ ॥ श्वेताश्वौ पुरुषा-

दिव्यावास्थितावरिमर्द्दिनौ। शुशुभाते महेष्वासौ चन्द्रादित्यौ यथा
दिवि ॥ ४ ॥ तौ दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुः सर्वभूतानि मारिष।
त्रैलोक्यविजये यत्ताविन्द्रवैरोचनाविव ॥ ५ ॥ रथज्यातलनिर्घोषै-
र्बाणसङ्करवैरपि। तौ रथावभिधावन्तौ समालोक्य महीक्षिताम्
॥ ६ ॥ ध्वजौ च दृष्ट्वा संयुक्तौ विस्मयः समपद्यत। हस्तिकच्याश्च
कर्णस्य वानरश्च किरीटिनः ॥ ७ ॥ तौ रथौ संप्रयुक्तौ तु दृष्ट्वा
भारत पार्थिवाः। सिंहनादरवांश्चक्रुः साधुवादांश्च पुष्कलान् ॥८॥
दृष्ट्वा च द्वैरथं ताभ्यां तत्र योधाः सहस्रशः। चक्रुर्बाहुस्वनांश्चैव
तथा चेलावधूननम् ॥ ९ ॥ आजघ्नुः कुरवस्तत्र वादित्राणि सम-
न्ततः। कर्णं प्रहर्षयिष्यन्तः शङ्खान् दध्मुश्च पुष्कलान् ॥ १० ॥
तथैव पाण्डवाः सर्वे हर्षयन्तो धनञ्जयम्। तूर्य्यशङ्खनिनादेन
दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ ११ ॥ च्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं
सर्वतोऽभवत्। बाहुशब्दैश्च शूराणां कर्णार्जुनसमागमे ॥ १२ ॥
तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ रथस्थौ रथिनां वरौ। प्रगृहीतमहाचापौ
शरशक्तिध्वजावुभौ ॥ १३ ॥ वर्म्मिणौ बद्धनिस्त्रिंशौ श्वेताश्वौ
शङ्खशोभितौ। कृष्णशल्यरथोपेतौ तुल्यरूपौ महारथौ ॥ १४ ॥
सिंहस्कन्धौ दीर्घभुजौ रक्ताक्षौ हेममालिनौ। चापविद्युद्ध्वजोपेतौ
शस्त्रसम्पत्तिशोभितौ ॥ १५ ॥ चामरव्यजनोपेतौ श्वेतच्छत्रोप-
शोभितौ। तूणीरवरसम्पन्नौ द्वावप्येतौ सुदर्शनौ ॥ १६ ॥ रक्त-
चन्दनदिग्धाङ्गौ समदौ गोवृषाविव। सिंहस्कन्धप्रतीकाशौ व्यूढो-
रस्कौ महाबलौ ॥ १७ ॥ अन्योऽन्यस्पर्द्धिनौ राजन्नन्योऽन्यस्य
वधैषिणौ। अन्योऽन्यमभिधावन्तौ गोष्ठेष्विव महर्षभौ ॥ १८ ॥
प्रभिन्नाविव मातङ्गौ सुसंरब्धाविवाचलौ। आशीविषशिशुप्रख्यौ
यमकालान्तकोपमौ ॥ १९ ॥ इन्द्रवृत्राविव क्रुद्धौ सूर्य्यचन्द्रसम-
प्रभौ। महाग्रहाविव क्रुद्धौ युगान्ताय समुत्थितौ ॥ २० ॥ देव-
गर्भौ देवसमौ देवतुल्यौ च रूपतः। यदृच्छया समायातौ सूर्य्या-

चन्द्रमसाविव ॥ २१ ॥ बलिनौ समरे दृप्तौ नानाशस्त्रधरौ युधि । तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ शार्दूलाविव वेगितौ । बभूव परमो हर्ष-स्तावकानां विशाम्पते ॥ २२ ॥ संशयः सर्व्वभूतानां विजये सम-पद्यत । समेतौ पुरुषव्याघ्रौ प्रेक्ष्य कर्णधनञ्जयौ ॥ २३ ॥ उभौ वरायुधधरावुभौ रणकृतश्रमौ । उभौ च बाहुशब्देन नादयन्तौ नभस्तलम् ॥ २४ ॥ उभौ विश्रुतकर्म्माणौ पौरुषेण बलेन च । उभौ च सदृशौ युद्धे शम्बरामरराजयोः ॥ २५ ॥ कार्त्तवीर्य्यसमौ युद्धे तथा दाशरथेः समौ । विष्णुवीर्य्यसमौ चोभौ तथा भवसमौ युधि ॥ २६ ॥ उभौ श्वेतहयौ राजन् रथप्रवरवाहिनौ । सारथि-प्रवरौ चापि तयोरास्तां महारणे ॥ २७ ॥ तौ तु दृष्ट्वा महा-राज राजमानौ महारथौ । सिद्धचारणसङ्घानां विस्मयः सम-पद्यत ॥ २८ ॥ धार्त्तराष्ट्रास्ततः कर्णं सबला भरतर्षभ । परि-वव्रुर्महात्मानं क्षिप्रमाहवशोभिनम् ॥ २९ ॥ तथैव पाण्डवा हृष्टा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । परिवव्रुर्महात्मानं पार्थमप्रतिमं युधि ॥ ३० ॥ तावकानां रणे कर्णो ग्लहो ह्यासीद्विशाम्पते । तथैव पाण्डवे-यानां ग्लहः पार्थोऽभवत्तदा ॥ ३१ ॥ त एव सभ्यास्तत्रासन् प्रेक्षकाश्चाभवन् स्म ते । तत्रैषां ग्लहमानानां ध्रुवौ जयपराजयौ ॥ ३२ ॥ ताभ्यां द्यूतं समासक्तं विजयायेतराय वा । अस्माकं पाण्डवानाञ्च स्थितानां रणमूर्द्धनि ॥ ३३ ॥ तौ तु स्थितौ महा-राज समरे युद्धशालिनौ । अन्योऽन्यं प्रतिसंरब्धावन्योऽन्यस्य वधैषिणौ ॥ ३४ ॥ तावुभौ प्रजिहीर्षन्ताविन्द्रवृत्राविव प्रभो । भीमरूपधरावास्तां महाधूमाविव ग्रहौ ॥ ३५ ॥ ततोऽन्तरीक्षे साक्षेपा विवादा भरतर्षभ । मिथो भेदाश्च भूतानामासन् कर्णा-र्जुनान्तरे । व्याश्रूयन्त मिथो भिन्नाः सर्व्वलोकास्तु मारिष ॥ ३६ ॥ देवदानवगन्धर्व्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । प्रतिपक्षग्रहञ्चक्रुः कर्णा-र्जुनसमागमे ॥ ३७ ॥ द्यौरासीत् कर्णतो व्यग्रा सनक्षत्रा विशा-

ष्मते। भूमिर्विशाला पार्थस्य माता पुत्रस्य वै यथा ॥ ३८ ॥ सरितः सागराश्चैव गिरयश्च नरोत्तम। वृक्षाश्चौषधयश्चैव ह्याश्रयन्त किरीटिनम् ॥ ३९ ॥ असुरा यातुधानाश्च गुह्यकाश्च परन्तप। कर्णतः समपद्यन्त खेचराश्च वयांसि च ॥ ४० ॥ रत्नानि निधयः सर्वे वेदाश्चाख्यानपञ्चमाः। सोपवेदोपनिषदः सरहस्याः ससंग्रहाः ॥ ४१ ॥ वासुकिश्चित्रसेनश्च तक्षकोऽथोपतक्षकः। पर्वताश्च तथा सर्वे काद्रवेयाश्च सान्वयाः। विषवन्तो महारोषा नागाश्चार्जुनतोऽभवन् ॥ ४२ ॥ ऐरावताः सौरभेया वैशालेयाश्च भोगिनः। एतेऽभवन्नर्जुनतः क्षुद्रसर्पास्तु कर्णतः ॥ ४३ ॥ ईहामृगा व्याड़मृगा माङ्गल्याश्च मृगद्विजाः। पार्थस्य विजये राजन् सर्वं एवाभिसंश्रिताः ॥ ४४ ॥ वसवो मरुतः साध्या रुद्रा विश्वेऽश्विनौ तथा। अग्निरिन्द्रश्च सोमश्च पवनोऽथ दिशो दश। धनञ्जयस्य ते पक्षे आदित्याः कर्णतोऽभवन् ॥ ४५ ॥ विशः शूद्राश्च सूताश्च ये च सङ्करजातयः। सर्वशस्ते महाराज राधेयमभजंस्तथा ॥ ४६ ॥ देवास्तु पितृभिः सार्द्धं सगणाः सपदानुगाः। यमो वैश्रवणश्चैव वरुणश्च यतोऽर्जुनः। ब्रह्म क्षत्रञ्च यज्ञाश्च दक्षिणाश्चार्जुनश्रिताः ॥ ४७ ॥ प्रेताश्चैव पिशाचाश्च क्रव्यादाश्च मृगाण्डजाः। राक्षसाः सह यादोभिः श्वशृगालाश्च कर्णतः ॥४८॥ देवब्रह्मनृपर्षीणां गणाः पाण्डवतोऽभवन्। तुम्बुरुप्रमुखा राजन् गन्धर्वाश्च यतोऽर्जुनः ॥ ४९ ॥ प्राधेयाः सह मौनेयैर्गन्धर्वाप्सरसां गणैः। ईहामृगा व्याड़मृगैर्द्विपाश्च रथपत्तिभिः ॥ ५० ॥ उह्यमानास्तथा मेघैर्वायुना च मनीषिणः। दिदृक्षवः समाजग्मुः कर्णार्जुनसमागमम् ॥ ५१ ॥ देवदानवगन्धर्वा नागयक्षाः पतत्रिणः। महर्षयो वेदविदः पितरश्च स्वधाभुजः ॥ ५२ ॥ तपोनिष्ठास्तथौषध्यो नानारूपाम्बरस्रजः। अन्तरीक्षे महाराज विनदन्तोऽवतस्थिरे ॥ ५३ ॥ ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं प्रजापतिभि-

देव च। भवेनावस्थितो यानं दिव्यं तं देशमागमत् ॥ ५४ ॥ समेतौ तौ महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ। अर्जुनो जयतां कर्ण-मिति शक्रोऽब्रवीत् स्वयम्। जयतामर्जुनं कर्ण इति सूर्य्योऽभ्य-भाषत ॥ ५५ ॥ हत्वार्जुनं मम सुतः कर्णो जयतु संयुगे। हत्वा कर्णं जयत्वद्य मम पुत्रो धनञ्जयः ॥ ५६ ॥ इति सूर्य्यस्य चैवासी-द्विवादो वासवस्य च। पक्षतः स्थितयोस्तत्र तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ५७ ॥ द्वैपक्ष्यमासीद्देवानामसुराणान्तथैव च। समेतौ तौ महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ ॥ ५८ ॥ अकम्पन्त त्रयो लोकाः सहदेवर्षिचारणाः। सर्वे देवगणाश्चैव सर्वभूतानि यानि च ॥५९॥ यतः पार्थस्ततो देवा यतः कर्णस्ततोऽसुराः। रथयूथपयोः पक्षौ कुरुपाण्डववीरयोः ॥ ६० ॥ दृष्ट्वा प्रजापतिं देवाः स्वयम्भुवमचो-दयन्। समोऽस्तु देव विजय एतयोर्नरसिंहयोः ॥ ६१ ॥ कर्णा-र्जुनविवादेन मा नश्यत्वखिलं जगत्। स्वयम्भो ब्रूहि तद्वाक्यं समोऽस्तु विजयोऽनयोः ॥ ६२ ॥ तदुपश्रुत्य मघवा प्रणिपत्य पितामहम्। व्यज्ञापयत देवेशमिदं मतिमतां वर ॥ ६३ ॥ पूर्वं भगवता प्रोक्तं कृष्णयोर्विजयो ध्रुवः। तत्तथास्तु नमस्तेऽस्तु प्रसीद भगवन्मम ॥ ६४ ॥ ब्रह्मेशानावथो वाक्यमूचतुस्त्रिदशेश्वरम्। विजयो ध्रुव एवास्तु विजयस्य महात्मनः ॥ ६५ ॥ खाण्डवे येन हुतभुक् तोषितः सव्यसाचिना। स्वर्गञ्च समनुप्राप्य साहाय्यं शक्र ते कृतम् ॥ ६६ ॥ कर्णश्च दानवः पक्ष अतः कार्य्यः पराजयः। एवंकृते भवेत् कार्य्यं देवानामेव निश्चितम् ॥ ६७ ॥ आत्मकार्य्यञ्च सर्वेषां गरीयस्त्रिदशेश्वर। महात्मा फाल्गुनश्चापि सत्यधर्मरतः सदा। विजयस्तस्य नियतं जायते नात्र संशयः ॥ ६८ ॥ तोषितो भगवान् येन महात्मा वृषभध्वजः। कथं वा तस्य न जयो जायते शतलोचन ॥ ६९ ॥ यस्य चक्रे स्वयं विष्णुः सारथ्यं जगतः प्रभुः। मनस्वी बलवान् शूरः कृतास्त्रश्च तपोधनः ॥ ७० ॥ बिभर्त्ति

च महातेजा धनुर्वेदमशेषतः । पार्थः सर्वगुणोपेतो देवकार्य्यमिदं यतः ॥ ७१ ॥ अतिक्रमेच्च माहात्म्याद्दिष्टमप्यस्य पर्य्ययम् । अतिक्रान्ते च लोकानामभावो नियतं भवेत् ॥ ७२ ॥ न विद्यते व्यवस्थानं क्रुद्धयोः कृष्णयोः क्वचित् । स्रष्टारौ ह्यसतश्चैतौ सतश्च पुरुषर्षभौ ॥ ७३ ॥ नरनारायणावेतौ पुराणावृषिसत्तमौ । अनियम्यौ नियन्तारावभीतौ स्म परन्तपौ ॥ ७४ ॥ नैतयोस्तु समः कश्चिद्दिवि वा मानुषेषु वा । अनुगम्य त्रयो लोकाः सह देवर्षिचारणैः ॥ ७५ ॥ सर्वे देवगणाश्चापि सर्वभूतानि यानि च । अनयोस्तु प्रभावेण वर्त्तते निखिलं जगत् ॥ ७६ ॥ कर्णो लोकानयं मुख्यान् प्राप्नोतु पुरुषर्षभः । वसूनाञ्च सलोकत्वं मरुतां वा समाप्नुयात् ॥ ७७ ॥ सहितो द्रोणभीष्माभ्यां नाकलोके महीयताम् । वीरो वैकर्त्तनः शूरो विजयस्त्वस्तु कृष्णयोः ॥ ७८ ॥ इत्युक्तो देवदेवाभ्यां सहस्राक्षोऽब्रवीद्वचः । आमन्त्र्य सर्वभूतानि ब्रह्मेशानानुशासनम् ॥ ७९ ॥ श्रुतं भवद्भिर्यत् प्रोक्तं भगवद्भ्यां जगद्धितम् । तत्तथा नान्यथा तद्धि तिष्ठध्वं गतमन्यवः ॥ ८० ॥ इति श्रुत्वेन्द्रवचनं सर्वभूतानि मारिष । विस्मितान्यभवन्राजन् पूजयाञ्चक्रिरे च तम् ॥ ८१ ॥ व्यसृजंश्च सुगन्धीनि नानारूपाणि खात्तदा । पुष्पवर्षाणि विबुधा देवतूर्य्याण्यवादयन् ॥ ८२ ॥ दिदृक्षवश्चाप्रतिमं द्वैरथं नरसिंहयोः । देवदानवगन्धर्वाः सर्वे एवावतस्थिरे ॥ ८३ ॥ रथौ तयोः श्वेतहयौ युक्तकेतू महास्वनौ । यौ तौ कर्णार्जुनौ राजन् प्रहृष्टावभ्यतिष्ठताम् ॥ ८४ ॥ समागता लोकवीराः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् । वासुदेवार्जुनौ वीरौ शल्यकर्णौ च भारत ॥ ८५ ॥ तद्भीरुत्रासनकरं युद्धं समभवत्तदा । अन्योऽन्यस्पर्द्धिनोरुग्रं शक्रशम्बरयोरिव ॥ ८६ ॥ तयोर्ध्वजौ वीतमलौ शुशुभाते रथे स्थितौ । राहुकेतू यथाकाशे उदितौ जगतः क्षये ॥ ८७ ॥ कर्णस्याशीविषनिभा रत्नसारमयी दृढ़ा । पुर-

न्‍रथधनुःप्रख्या हस्तिकक्षा व्यराजत ॥ ८८ ॥ कपिश्रेष्ठस्तु पार्थस्य
व्यादितास्यो भयङ्करः । भीषयन्निव दंष्ट्राभिर्दुर्निरीक्षो रवि-
र्यथा ॥ ८९ ॥ युद्धाभिलाषुको भूत्वा ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ।
कर्णध्वजमुपातिष्ठत् स्वस्थानाद्वेगवान् कपिः ॥ ९० ॥ उत्पत्य तु
महावेगः कक्षामभ्यहनत् कपिः । नखैश्च दशनैश्चैव गरुड़ः पन्नगं
यथा ॥ ९१ ॥ सकिङ्किणीकाभरणा कालपाशोपमायसी । अभ्य-
द्रवत् सुसंक्रुद्धा नागकक्षाथ तं कपिम् ॥ ९२ ॥ तयोर्घोरतमे युद्धे
द्वैरथे द्यूत आहिते । प्रकुर्वाते ध्वजौ युद्धं प्रत्यहेसन् हयान्
हयाः ॥ ९३ ॥ अविध्यत् पुण्डरीकाक्षः शल्यं नयनसायकैः । स
चापि पुण्डरीकाक्षं तथैवाभिसमैक्षत ॥ ९४ ॥ तत्राजयद्वासुदेवः
शल्यं नयनसायकैः । कर्णञ्चाप्यजयद्दृष्ट्या कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः
॥ ९५ ॥ अथाब्रवीत् सूतपुत्रः शल्यमाभाष्य सस्मितम् । यदि
पार्थो रणे हन्यादद्य मामिह कर्हिचित् ॥ ९६ ॥ किमुत्तरं तदा
ते स्यात् सखे सत्यं ब्रवीहि मे । हते त्वयि त्वहं हन्यामुभौ कृष्ण-
धनञ्जयौ ॥ ९७ ॥

शल्य उवाच । यदि कर्ण रणे हन्यादद्य त्वां श्वेतवाहनः ।
उभावेकरथेनाहं हन्यां माधवफाल्गुनौ ॥ ९८ ॥

सञ्जय उवाच । एवमेव तु गोविन्दमर्जुनः प्रत्यभाषत । तं
प्रहस्याब्रवीत् कृष्णः पार्थं परमिदं वचः ॥ ९९ ॥ पतेद्दिवाकरः
स्थानात् शीर्य्येतानेकधा क्षितिः । शैत्यमग्निरियायान्न त्वां कर्णो
हन्याद्धनञ्जय ॥ १०० ॥ यदि त्वेवं कथञ्चित् स्यात् लोकपर्य्यासनं
तथा । हन्यां कर्णं तथा शल्यं बाहुभ्यामेव संयुगे ॥ १०१ ॥ इति
कृष्णवचः श्रुत्वा प्रहसन् कपिकेतनः । अर्जुनः प्रत्युवाचेदं कृष्ण-
मक्लिष्टकारिणम् ॥ १०२ ॥ ममैव तावत् पर्य्याप्तौ शल्यकर्णौ जना-
र्द्दन । सपताकध्वजं कर्णं सशल्यरथवाजिनम् ॥ १०३ ॥ सच्छत्र-
कवचञ्चैव सशक्तिशरकार्मुकम् । द्रष्टास्यद्य रणे कृष्ण शरैश्छिन्न-

मनेकधा ॥ १०४ ॥ अथैनं स्वयं साश्वं सपताकिकवचायुधम्। संचूर्णितमिवारण्ये पादपं दन्तिना यथा ॥ १०५ ॥ अद्य राधेय-भार्य्याणां वैधव्यं समुपस्थितम्। ध्रुवं स्वप्ने ह्यनिष्टानि ताभि-र्दृष्टानि माधव ॥ १०६ ॥ ध्रुवमद्यैव द्रष्टासि विधवाः कर्ण-योषितः। न ग्राम्यते हि मे मन्युर्यदनेन कृतं पुरा ॥ १०७ ॥ कृष्णां सभागतां दृष्ट्वा मूढेनादीर्घदर्शिना। अस्मांस्तदोपहसता क्षिपता च पुनः पुनः ॥ १०८ ॥ अद्य द्रष्टासि गोविन्द कर्णमुन्म-थितं मया। वारणेनेव मत्तेन पुष्पितं जगतीरुहम् ॥ १०९ ॥ अद्य ता मधुरा वाचः श्रोतासि मधुसूदन। दिष्ट्या जयसि वार्ष्णेय इति कर्णे निपातिते ॥ ११० ॥ अद्याभिमन्युजननीमनृणः सान्त्वयिष्यसि। कुन्तीं पितृष्वसारञ्च संप्रहृष्टो जनार्द्दन ॥ १११ ॥ अद्य वास्रमुखीं कृष्णां सान्त्वयिष्यसि माधव। वाग्भिश्चामृत-कल्पाभिर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ११२ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णार्जुनद्वैरथे सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

सञ्जय उवाच। तद्देवनागासुरसिद्धयक्षैर्गन्धर्वरक्षोऽप्सरसाञ्च सङ्घैः। ब्रह्मर्षिराजर्षिसुपर्णजुष्टं बभौ वियद्विस्मयनीयरूपम् ॥ १ ॥ नानद्यमानं निनदैर्मनोज्ञैर्वादित्रगीतस्तुतिहासनृत्यैः। सर्वेऽन्तरीक्षं ददृशुर्मनुष्याः खस्थांश्च तान्विस्मयनीयरूपान् ॥ २ ॥ ततः प्रहृष्टाः कुरुपाण्डुयोधा वादित्रशङ्खस्वनसिंहनादैः। निना-दयन्तो वसुधां दिशश्च स्वनेन सर्वे द्विषतो निजघ्नुः ॥ ३ ॥ नराश्व-मातङ्गरथायुधाकुलं गदासिशक्त्यृष्टिनिपातदुःसहम्। अभीरुजुष्टं हतदेहसंकुलं रणाजिरं लोहितमावभौ तदा। बभूव युद्धं कुरु-पाण्डवानां यथा सुराणामसुरैः सहाभवत् ॥ ४ ॥ तथा प्रवृत्ते-ऽस्त्रभृतां पराभवे धनञ्जयस्याधिरथेश्च सायकैः। दिशश्च सैन्यञ्च

शितैरजिह्मगैः परस्परं प्राव्रणुतां सुदंशितौ ॥ ५ ॥ ततस्त्वदीयाश्च
परे च सायकैः कृतेऽन्धकारे विविदुर्न किञ्चन । भयात्तु तावेक-
रथौ समाश्रयंस्तमोनुदौ खे प्रसृता इवांशवः ॥ ६ ॥ ततोऽस्त्र-
मस्त्रेण परस्परस्य तौ विधूय वाताविव पूर्वपश्चिमौ । घनान्धकारे
वितते तमोनुदौ यथोदितौ तद्वदतीव रेजतुः ॥ ७ ॥ न चाभि-
सर्त्तव्यमिति प्रचोदिताः परे त्वदीयाश्च तदावतस्थिरे । महारथौ
तौ परिवार्य्य सर्वतः सुरासुराः शम्बरवासवाविव ॥ ८ ॥ मृदङ्ग-
भेरीपणवानकस्वनैर्निनादितौ भारत शङ्खनिस्वनैः । तौ सिंह-
नादं नदतुर्नरोत्तमौ शशाङ्कसूर्य्याविव मेघसंप्लवे ॥ ९ ॥ महा-
धनुर्मण्डलमध्यगावुभौ सुवर्च्चसौ वाणसहस्ररश्मिनौ । दिधक्ष-
माणौ सचराचरं जगत् युगान्तसूर्य्याविव दुःसहौ रणे ॥ १० ॥
उभावजेयावहितान्तकावुभावुभौ जिघांसू कृतिनौ परस्परम् ।
महाहवे वीरतरौ समीयतुर्महेन्द्रजम्भाविव कर्णपाण्डवौ ॥ ११ ॥
ततो महास्त्राणि महाधनुर्द्धरौ विसृज्यमानाविषुभिर्भयानकैः ।
नराश्वनागानमितान्निजघ्नतुः परस्परञ्चापि महारथौ नृप ॥ १२ ॥
ततो विसस्रुः पुनरर्द्दिता नरा नरोत्तमाभ्यां कुरुपाण्डवाश्रयाः ।
सनागपत्त्यश्वरथा दिशो दशस्तथा यथा सिंहहता वनौकसः ॥१३॥
ततस्तु दुर्य्योधनभोजसौवलाः कृपश्च शारद्वतसूनुना सह । महा-
रथाः पञ्च धनञ्जयाच्युतौ शरैः शरीरान्तकरैरताड़यन् ॥ १४ ॥
धनूंषि तेषामिषुधीन् हयान् गजान्रथान् ससूतांश्च धनञ्जयः शरैः ।
समं प्रचिच्छेद पराभिनच्च ताञ्छरोत्तमैर्द्वादशभिश्च सूतजम् ॥१५॥
अथाभ्यधावंस्त्वरितं शतं रथाः शतं गजाश्चार्जुनमाततायिनः ।
शकास्तुखारा यवनाश्च सादिनः सहैव काम्बोजवरैर्जिघांसवः ॥१६॥
वरायुधान् पाणिगतैः शरैः सह क्षुरैर्निकृन्तंस्त्वरितः शिरांसि च ।
हयांश्च नागांश्च रथांश्च युध्यतो धनञ्जयः शत्रुगतान् क्षितौ क्षिणोत्
॥ १७ ॥ ततोऽन्तरीक्षे सुरतूर्य्यनिस्वनाः ससाधुवादा हृषितैः

समीरिताः । न पेतुरप्युत्तमपुष्पवृष्टयः सुगन्धिगन्धाः पवनेरिताः
शिवाः ॥ १८ ॥ तदद्भुतं देवमनुष्यसाक्षिकं समीक्ष्य भूतानि विसि-
स्मियुर्नृप । तवात्मजः सूतसुतश्च न व्यथां न विस्मयं जग्मतुरेक-
निश्चयौ ॥ १९ ॥ अथाब्रवीद्द्रोणसुतस्तवात्मजं करं करेण प्रति-
पीड्य सान्त्वयन् ॥ २० ॥ प्रसीद दुर्योधन शाम्य पाण्डवैरलं
विरोधेन धिगस्तु विग्रहम् । हतो गुरुर्ब्रह्मसमो महास्त्रवित्
तथैव भीष्मप्रमुखा नरर्षभाः ॥ २१ ॥ अहं त्ववध्यो मम चापि
मातुलः प्रसाधि राज्यं सह पाण्डवैश्चिरम् । धनञ्जयः शाम्यति
वारितो मया जनार्द्दनो नैव विरोधमिच्छति ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरो
भूतहिते सदा रतो वृकोदरस्तद्वशगस्तथा यमौ । त्वया तु पार्थैश्च
कृते च संविदे प्रजाः शिवं प्राप्नुयुरिच्छया तव ॥ २३ ॥ व्रजन्तु
शेषाः स्वपुराणि पार्थिवा निवृत्तवैरास्तु भवन्तु सैनिकाः । न
चेद्वचः श्रोष्यसि मे नराधिप ध्रुवं प्रतप्स्यसि हतोऽरिभिर्युधि ॥२४॥
इदञ्च दृष्टं जगता सह त्वया कृतं यदेकेन किरीटमालिना । यथा
न कुर्य्याद्बलभिन्न चान्तको न च प्रचेता भगवान्न यक्षराट् ॥ २५ ॥
अतोऽपि भूयांश्च गुणैर्द्धनञ्जयो न चातिवर्त्तिष्यति मे वचोऽखिलम् ।
तवानुयातश्च सदा करिष्यति प्रसीद राजन् जगतः शिवाय वै
॥ २६ ॥ ममापि मानः परमः सदा त्वयि ब्रवीम्यतस्त्वां परमाच्च
सौहृदात् । निवारयिष्याम्यथ कर्णमप्यहं यदा भवान् सप्रणयो
भविष्यति ॥ २७ ॥ वदन्ति मित्रं सहजं विचक्षणास्तथैव साम्ना
च धनेन चार्ज्जितम् । प्रतापतश्चोपनतञ्चतुर्विधं तदस्ति सर्वं तव
पाण्डवेषु च ॥ २८ ॥ निसर्गतस्ते तव वीर बान्धवाः पुनश्च साम्ना
समवाप्नुहि स्थिरम् । त्वयि प्रसन्ने यदि मित्रतामियुर्ध्रुवं नरेन्द्रेन्द्र
तथा त्वमाचर ॥ २९ ॥ स एवमुक्तः सुहृदा वचो हितं विचिन्त्य
निश्वस्य च दुर्म्मनाब्रवीत् । यथा भवानाह सखे तथैव तन्ममापि
विज्ञापयतो वचः शृणु ॥ ३० ॥ निहत्य दुःशासनमुक्तवान् वचः

प्रसह्य शार्दूलवदेष दुर्म्मतिः। वृकोदरस्तत् हृदये मम स्थितं न तत् परोक्षं भवतः कुतः शमः ॥ ३१ ॥ न चापि कर्णं प्रसहेद्रणेऽर्ज्जुनो महागिरिं मेरुमिवोग्रमारुतः। न चाश्वसिष्यन्ति पृथात्मजा मयि प्रसह्य वैरं बहुशो विचिन्त्य ॥ ३२ ॥ न चापि कर्णं गुरुपुत्र संयुगादुपारमेत्यर्हसि वक्तुमच्युत। श्रमेण युक्तो महताद्य फाल्गुन-स्तमेष कर्णः प्रसभं हनिष्यति ॥ ३३ ॥ तमेवमुक्त्वाप्यनुनीय चासकृत् तवात्मजः स्वाननुशास्ति सैनिकान्। विनिघ्नताभिद्रवताहिता-निमान् सबाणाहस्ताः किमु जोषमासत ॥ ३४ ॥

इति कर्णपर्व्वणि अश्वत्थामवाक्ये अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

सञ्जय उवाच। तौ शङ्खभेरीनिनदे समृद्धे समीयतुः श्वेतहयौ नराग्र्यौ। वैकर्त्तनः सूतपुत्रोऽर्ज्जुनश्च दुर्म्मन्त्रिते तव पुत्रस्य राजन् ॥ १ ॥ यथा गजौ हैमवतौ प्रभिन्नौ प्रवृद्धदन्ताविव वासितार्थे। तथा समाजग्मतुरुग्रवेगौ धनञ्जयश्चाधिरथिश्च वीरौ ॥ २ ॥ बलाहकेनेव यथा बलाहको यदृच्छया वा गिरिणा गिरिर्यथा। तथा धनुर्ज्यातलनेमिनिस्वनैः समीयतुस्ताविषुवर्षवर्षिणौ ॥ ३ ॥ प्रवृद्धशृङ्गद्रुमवीरुधौषधौ प्रवृद्धनानाविधपर्वतौकसौ। यथाचलावाचलितौ महाबलौ तथा महास्त्रैरितरेतरं घ्नतुः ॥ ४ ॥ स सन्निपातस्तु तयोर्म्महानभूत् सुरेशवैरोचनयोर्यथा पुरा। शरैर्विभिन्नाङ्गनियन्तृवाहयोः सुदुःसहोऽन्यैः कटुशोणितोदकः ॥ ५ ॥ प्रभूतपद्मोत्पलमत्स्यकच्छपौ महाह्रदौ पक्षिगणानुनादितौ। सुसन्निकृष्टावनिलोद्धतौ यथा तथा रथौ तौ ध्वजिनौ समीयतुः ॥ ६ ॥ उभौ महेन्द्रस्य समानविक्रमावुभौ महेन्द्रप्रतिमौ महारथौ। महेन्द्रवज्रप्रतिमैश्च सायकैर्म्महेन्द्रवृत्राविव संप्रजह्रतुः ॥ ७ ॥ सनागपत्त्यश्वरथे उभे बले विचित्रवर्म्माभरणाम्बरायुधे। चकम्पतु-

श्चोन्नमतुश्च विस्मयाद्वियद्गताश्चार्जुनकर्णसंयुगे ॥ ८ ॥ भुजाः स-
वस्त्राङ्गुलयः समुच्छ्रिताः ससिंहनादैर्हृषितैर्दिदृक्षुभिः। यदर्जुनं
मत्तमिव द्विपो द्विपं समभ्ययादाधिरथिर्जिघांसया ॥ ९ ॥ उद-
क्रोशन् सोमकास्तत्र पार्थं त्वरस्व याह्यर्जुन भिन्धि कर्णम्।
छिन्ध्यस्य मूर्द्धानमलञ्चिरेण श्रद्धाञ्च राज्याद्धृतराष्ट्रसूनोः ॥ १० ॥
तथास्माकं बहवस्तत्र योधाः कर्णं तदा याहि याहीत्यवोचन्।
जह्यर्जुनं कर्ण शरैः सुतीक्ष्णैः पुनर्वनं यान्तु चिराय पार्थाः ॥११॥
ततः कर्णः प्रथमं तत्र पार्थं महेषुभिर्दशभिः प्रत्यविध्यत्। तमर्जुनः
प्रत्यविध्यच्छिताग्रैः कक्षान्तरे दशभिः संप्रसह्य ॥ १२ ॥ परस्परं
तौ विशिखैः सुपुङ्खैस्ततक्षतुः सूतपुत्रोऽर्जुनश्च। परस्परस्यान्त-
रेप्सू विमर्द्दे सुभीममभ्यापततुश्च हृष्टौ ॥ १३ ॥ ततोऽर्जुनः
प्रासृजदुग्रधन्वा भुजावुभौ गाण्डिवञ्चानुमृज्य। नाराचनालीक-
वराहकर्णान् क्षुरांस्तथा साञ्जलिकार्द्धचन्द्रान् ॥ १४ ॥ ते सर्वतः
समकीर्य्यन्त राजन् पार्थेषवः कर्णरथं विशन्तः। अवाङ्मुखाः
पक्षिगणा दिनान्ते विशन्ति केतार्थमिवाशु वृक्षम् ॥ १५ ॥ या-
नर्जुनः सभ्रुकुटीकटाक्षः कर्णाय राजन्नसृजज्जितारिः। तान्
सायकैर्ग्रसते सूतपुत्रः क्षिप्तान् क्षिप्तान् पाण्डवस्येषुसङ्घान् ॥ १६ ॥
ततोऽस्त्रमाग्नेयममित्रसाधनं मुमोच कर्णाय महेन्द्रसूनुः। भूम्य-
न्तरीक्षे च दिशोऽर्कमार्गं प्रावृत्य देहोऽस्य बभूव दीप्तः ॥ १७ ॥
योधाश्च सर्वे ज्वलिताम्बरा भृशं प्रदुद्रुवुस्तत्र विदग्धवस्त्राः। शब्दश्च
घोरोऽतिबभूव तत्र यथा वने वेणुवनस्य दह्यतः ॥ १८ ॥ तद्वीक्ष्य
कर्णो ज्वलनास्त्रमुद्यतं स वारुणं तत्प्रशमार्थमाहवे। समुत्सृजन्
सूतसुतः प्रतापवान् स तेन वह्निं शमयाम्बभूव ॥ १९ ॥ बला-
हकौघश्च दिशस्तरस्वी चकार सर्वास्तिमिरेण संवृताः। ततो
धरित्रीधरतुल्यरोधसः समन्ततो वै परिवार्य्य वारिणा ॥ २० ॥
तैश्चापि वेगात् स तथाविधोऽपि नीतः शमं वह्निरतिप्रचण्डः।

बलाहकैश्चैव दिगन्तराणि व्याप्तानि सर्वाणि तथा नभश्च ॥ २१ ॥
तथा च सर्वास्तिमिरेण वै दिशो मेघैर्वृता न प्रदृश्येत किञ्चित् ।
अथापोवाहास्त्रसङ्घांस्ततस्तान् वायव्यास्त्रेण ततः स कर्णात् ॥२२॥
ततोऽप्यस्त्रं दयितं देवराज्ञः प्रादुश्चक्रे वज्रप्रतिमप्रभावम् । गाण्डीवं
ज्यां विशिखांश्चानुमन्त्र्य धनञ्जयः शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ २३ ॥ ततः
चुरप्राञ्जलिकार्द्धचन्द्रा नालीकनाराचवराहकर्णाः । गाण्डीवतः
प्रादुरासन् सुतीक्ष्णाः सहस्रशो वज्रसमानवेगाः ॥ २४ ॥ ते
कर्णमासाद्य महाप्रभावाः सुतेजना गार्द्धपत्राः सुवेगाः । गात्रेषु
सर्व्वेषु हयेषु चापि शरासने युगचक्रे ध्वजे च ॥ २५ ॥ निर्भिद्य
तूर्णं विविशुः सुतीक्ष्णास्तार्क्ष्यत्रस्ता भूमिमिवोरगास्ते । शराचिताङ्गो
रुधिरार्द्रगात्रः कर्णस्तदा रोषविवृत्तनेत्रः ॥ २६ ॥ दृढ़ज्यमानास्य
समुद्रघोषं प्रादुश्चक्रे भार्गवास्त्रं महात्मा । महेन्द्रशस्त्राभिमुखान्
विमुक्तान् छित्त्वा कर्णः पाण्डवस्येषुसङ्घान् ॥ २७ ॥ तस्यास्त्र-
मस्त्रेण निहत्य सोऽथ जघान सङ्ख्ये रथनागपत्तीन् । अमृष्य-
माणस्तु महाविमर्द्दे महारथी भार्गवास्त्रप्रभावात् ॥ २८ ॥ पाञ्चा-
लानां प्रवरांश्चापि योधान् क्रोधाविष्टः सूतपुत्रस्तरस्वी । बाणै-
र्विव्याधाहवे सुप्रयुक्तैः प्रहस्य कृष्णौ तु नरप्रवीरः ॥ २९ ॥ ततः
पाञ्चालाः सोमकाश्चापि राजन् कर्णेनाजौ पीड्यमानाः शरौघैः ।
क्रोधाविष्टा विविधुस्ते समन्तात् तीक्ष्णैर्बाणैः सूतपुत्रं समेताः
॥ ३० ॥ तांस्तांस्तैस्तैः सन्निकृत्याशु बाणान् पाञ्चालानां रथ-
नागाश्वसङ्घान् । अभ्यर्द्दयद्बाणगणैः प्रसह्य विक्षोभयन् समरे
सूतपुत्रः ॥ ३१ ॥ ते भिन्नदेहा व्यसवो निपेतुः कर्णेषुभिर्भूमितले
स्तनन्तः । क्रुद्धेन सिंहेन यथैव नागा महाबला भीमबलेन तद्वत्
॥ ३२ ॥ पाञ्चालानां प्रवरान् सन्निहत्य संस्पर्द्धमानान् बलिनो
योधमुख्यान् । ततः स राजन् विरराज कर्णः शरान् सृजन्मेघ
इवाम्बुधाराः ॥ ३३ ॥ कर्णस्य मत्वा तु जयं त्वदीयास्तलान्निजघ्नुः

सिंहनादांश्च चक्रुः । सर्वे ह्यमन्यन्त वशे कृतौ तौ कर्णेन कृष्णाविति कौरवेन्द्र ॥ ३४ ॥ तत्तादृशं प्रेक्ष्य महारथस्य कर्णस्य वीर्य्यन्तु परैरसह्यम् । दृष्ट्वा च कर्णेन धनञ्जयस्य संग्राममध्ये विहतं तदस्त्रम् ॥ ३५ ॥ ततस्त्वमर्षी क्रोधसंदीप्तनेत्रो वातात्मजः पाणिना पाणिमाच्छित् । भीमोऽब्रवीदर्जुनं सत्यसन्धममर्षितो निश्वसन् जातमन्युः ॥ ३६ ॥ कथन्नु पापोऽयमपेतधर्मः सूतात्मजः समरेऽद्य प्रसह्य । पाञ्चालानां योधमुख्याननेकान्निजघ्निवांस्तव जिष्णो समक्षम् ॥ ३७ ॥ पूर्वं देवैरजितं कालकेयैः साक्षात् स्थाणोर्बाहुसंस्पर्शमेत्य । कथं नु त्वां सूतपुत्रः किरीटिन्नयेषुभिर्दशभिः प्रागविध्यत् । त्वया क्षिप्तानग्रसहायसङ्घानाश्चर्य्यमेतत् प्रतिभाति मेऽद्य ॥ ३८ ॥ कृष्णापरिक्लेशमनुस्मर त्वं यच्चाब्रवीत् षण्डतिलानिति स्म । वाचः सुतीक्ष्णास्थिभिदोऽमनोज्ञाः सूतात्मजोऽयं गतभीर्दुरात्मा ॥ ३९ ॥ संस्मृत्य तत् सर्वमिहाद्य पापं जह्याशु कर्णं युधि सव्यसाचिन् । कस्मादुपेक्षां कुरुषे किरीटिन्नुपेक्षितुं नायमिहाद्य कालः ॥ ४० ॥ यया धृत्या सर्वभूतान्यजैषीर्ग्रासं ददद्वह्नये खाण्डवे त्वम् । तया धृत्या सूतपुत्रं जहि त्वमहञ्चैनं गदया पोथयिष्ये ॥ ४१ ॥ अथाब्रवीद्वासुदेवोऽपि पार्थं दृष्ट्वा रथेषून् प्रतिहन्यमानान् ॥ ४२ ॥ अमीमृदत् सर्वथा तेऽद्य कर्णो ह्यस्त्रैरस्त्रं किमिदं भोः किरीटिन् । स वीर किं मुह्यसि नावधत्से नदन्त्येते कुरवः संप्रहृष्टाः । कर्णं पुरस्कृत्य विदुर्हि सर्वे तवास्त्रमस्त्रैर्विनिपात्यमानम् ॥ ४३ ॥ यया धृत्या निहतं तामसास्त्रं युगे युगे राक्षसाश्चापि घोराः । दम्भोद्भवाश्चासुराश्चाहवेषु तया धृत्या जहि कर्णं त्वमद्य ॥ ४४ ॥ अनेन चास्य क्षुरनेमिनाद्य संछिन्धि मूर्द्धानमरेः प्रसह्य । मया विसृष्टेन सुदर्शनेन वज्रेण शक्रो नमुचेरिवारेः ॥ ४५ ॥ किरातरूपी भगवान् यया च त्वया महात्मा परितोषितोऽभूत् । तां त्वं धृतिं वीर पुनर्गृहीत्वा

सहानुबन्धं जहि सूतपुत्रम् ॥ ४६ ॥ ततो महीं सागरमेखलां त्वं सपत्तनां ग्रामवतीं समृद्धाम् । प्रयच्छ राज्ञे निहतारिसङ्घां यशश्च पार्थातुलमाप्नुहि त्वम् ॥ ४७ ॥ स एवमुक्तोऽतिबलो महात्मा चकार बुद्धिं हि बधाय सौतेः । स चोदितो भीमजनार्द्दनाभ्यां स्मृत्वा तथात्मानमवेक्ष्य सर्वम् । इहात्मनश्चागमने विदित्वा प्रयोजनं केशवमित्युवाच ॥ ४८ ॥ प्रादुष्करोम्येष महास्त्रमुग्रं शिवाय लोकस्य बधाय सौतेः । तन्मेऽनुजानातु भवान् सुराश्च ब्रह्मा भवो ब्रह्मविदश्च सर्वे ॥ ४९ ॥ इत्यूच्य देवं स तु सव्यसाची नमस्कृत्वा ब्रह्मणे सोऽमितात्मा । तदुत्तमं ब्राह्ममसह्यमस्त्रं प्रादुश्चक्रे मनसा यद्विधेयम् ॥ ५० ॥ तदस्य हत्वा विरराज कर्णो मुक्त्वा शरानेष इवाम्बुधाराः ॥ ५१ ॥ समीक्ष्य कर्णेन किरीटिनस्तु तथाजिमध्ये विहितं तदस्त्रम् । ततोऽमर्षी बलवान् क्रोधदीप्तो भीमोऽब्रवीदर्जुनं सत्यसन्धम् ॥ ५२ ॥ ननुत्वाहुर्वेदितारं महास्त्रं ब्राह्मं विधेयं परमं जनास्तत् । तस्मादन्यद्योजय सव्यसाचिन्निति स्मोक्तोऽयोजयत् सव्यसाची ॥ ५३ ॥ ततो दिशश्च प्रदिशश्च सर्वाः समावृणोत् सायकैर्भूरितेजाः । गाण्डीवमुक्तैर्भुजगैरिवोग्रैर्द्दिवाकरांशुप्रतिमैर्ज्ज्वलद्भिः ॥ ५४ ॥ सृष्टास्तु वाणा भरतर्षभेण शतं शतानीव सुवर्णपुङ्खाः । प्राच्छादयत् कर्णरथं क्षणेन युगान्तवह्न्यर्ककरप्रकाशाः ॥ ५५ ॥ ततश्च शूलानि परश्वधानि चक्राणि नाराचशतानि चैव । निश्चक्रमुर्घोरतराणि योधास्ततो व्यहन्यन्त समन्ततोऽपि ॥ ५६ ॥ छिन्नं शिरः कस्यचिदाजिमध्ये पपात योधस्य परस्य कायात् । भयेन सोऽप्याशु पपात भूमावन्यः प्रनष्टः पतितं विलोक्य ॥ ५७ ॥ अन्यस्य सासिर्निपपात कृत्तो योधस्य बाहुः करिहस्ततुल्यः । अन्यस्य सव्यः सह चर्मणा च क्षुरप्रकृत्तः पतितो धरण्याम् ॥ ५८ ॥ एवं समस्तानपि योधमुख्यान् विध्वंसयामास किरीटमाली । शरैः शरीरान्तकरैः सुघोरैर्दौर्य्योधनं सैन्यमशेष-

सैव ॥ ५९ ॥ वैकर्त्तनेनापि तथाजिमध्ये सहस्रशो बाणगणा विसृष्टाः । ते घोषिणः पाण्डवमभ्युपेयुः पर्ज्जन्यमुक्ता इव वारिधाराः ॥ ६० ॥ स भीमसेनञ्च जनार्द्दनञ्च किरीटिनञ्चाप्यमनुष्यकर्मा । त्रिभिस्त्रिभिर्भीमबलोऽभिहत्य ननाद घोरं महता स्वरेण ॥ ६१ ॥ स कर्णबाणाभिहतः किरीटी भीमं तदा प्रेक्ष्य जनार्द्दनञ्च । अमृष्यमाणः पुनरेव पार्थः शरान् दशाष्टौ च समुद्ववर्द्द ॥ ६२ ॥ सुषेणमेकेन शरेण विद्धा शल्यञ्चतुर्भिस्त्रिभिरेव कर्णम् । ततः सुमुक्तैर्द्दशभिर्ज्जघान सभापतिं काञ्चनवर्मनद्धम् ॥ ६३ ॥ स राजपुत्रो विशिरा विबाहुर्विबाजिसूतो विधनुर्विकेतुः । हतो रथाग्रादपतत् स रुग्नः परश्वधैः शाल इवावकृत्तः ॥ ६४ ॥ पुनश्च कर्णं त्रिभिरष्टभिश्च द्वाभ्याञ्चतुर्भिर्द्दशभिश्च विद्धा । चतुःशतान् द्विरदान् सायुधीयान् हत्वा रथानष्टशतं जघान ॥ ६५ ॥ सहस्रसख्यांश्च पुनः ससादीनष्टौ सहस्राणि च पत्तिवीरान् । कर्णं ससूतं सरथाश्वकेतुमदृश्यमञ्जोगतिभिश्च चक्रे ॥ ६६ ॥ ततोऽक्रोशन् कुरवो बध्यमाना धनञ्जयेनाधिरथिं समन्तात् । विमुञ्च बाणान् जहि पाण्डुपुत्रं बाणैः पुरा हन्ति कुरून् समग्रान् ॥ ६७ ॥ स चोदितः सर्वयत्नेन कर्णो मुमोच बाणान् सुबहूनभीक्ष्णम् । ते पाण्डुपाञ्चालगणान्निजघ्नुर्मर्मच्छिदः शोणितपाः सुमुक्ताः ॥ ६८ ॥ तावुत्तमौ सर्वधनुर्द्धराणां महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ । निजघ्नतुश्चाहितसैन्यमुग्रावन्योऽन्यमप्यस्त्रविदौ महास्त्रैः ॥ ६९ ॥ अथोपयातस्त्वरितो दिदृक्षुर्मन्त्रौषधिभ्यां विरुजो विशल्यः । कृतः सुहृद्भिर्भिषजांवरिष्ठैर्युधिष्ठिरस्तत्र सुवर्णवर्मा ॥ ७० ॥ तत्रोपयातं युधि धर्मराजं दृष्ट्वा मुदा सर्वभूतान्यनन्दन् । राहोर्विमुक्तं विमलं समग्रं चन्द्रं यथैवाभ्युदितं तथैव ॥ ७१ ॥ दृष्ट्वा तु मुख्यावथ युध्यमानौ दिदृक्षवः शूरवरावरिघ्नौ । कर्णञ्च पार्थञ्च नियम्य वाहान् खस्था महीस्थाश्च जना वितस्थुः ॥ ७२ ॥ स कार्मुक-

ज्यातलसन्निपातः सुमुक्तबाणस्तुमुलो बभूव । ततोस्तथान्योन्य-
मिषुप्रवेकैर्धनञ्जयस्याधिरथेश्च राजन् ॥ ७३ ॥ ततो धनुर्ज्या
सहसातिकृष्टा सघोषमच्छिद्यत पाण्डवस्य । तस्मिन् क्षणे सूत-
पुत्रस्तु पार्थं समाचिनोत् क्षुद्रकाणां शतेन ॥ ७४ ॥ निर्मुक्तसर्प-
प्रतिमैश्च तीक्ष्णैस्तैलप्रधौतैः खगपत्रवाजैः । षष्ट्या नाराचैर्वासु-
देवं विभेद तदन्तरं प्राद्रवन् सोमकाश्च ॥ ७५ ॥ प्राच्छादयंस्ते
निशितैः पृषत्कैर्जीमूतसङ्घा नभसीव सूर्य्यम् । आगच्छतस्तान्
विशिखैरनेकैर्व्यष्टम्भयत् सूतपुत्रः कृतास्त्रः ॥ ७६ ॥ तैरस्त्रमस्त्रै-
र्विनिहत्य सर्वं जघान तेषां रथवाजिनागान् । तथा तु सैन्य-
प्रवरांश्च राजन्नभ्यर्द्दयन्मार्गणैः सूतपुत्रः ॥ ७७ ॥ ते भिन्नदेहा
व्यसवो निपेतुः कर्णेषुभिर्भूमितले स्वनन्तः । क्रुद्धेन सिंहेन यथा
श्वयूथा महाबला भीमबलेन तद्वत् ॥ ७८ ॥ पुनश्च पाञ्चालवरा-
स्तथान्ये तदन्तरे कर्णधनञ्जयाभ्याम् । प्रस्कन्दतो बलिनः साधु-
मुक्तैः कर्णेन बाणैर्निहता प्रसह्य ॥ ७९ ॥ जयन्तु मत्वा विपुलं
त्वदीयास्तलान्निजघ्नुः सिंहनादांश्च नेदुः । सर्वे ह्यमन्यन्त वशे
कृतौ तौ कर्णेन कृष्णाविति ते विमर्द्दे ॥ ८० ॥ ततो धनुर्ज्यामव-
नाम्य शीघ्रं शरानस्तानाधिरथेर्विधम्य । सुसंरब्धः कर्णशर-
क्षताङ्गो रणे पार्थः कौरवान् प्रत्यगृह्णात् ॥ ८१ ॥ ज्याञ्चानुमृज्या-
भ्यहनत्तलत्रे बाणान्धकारानकरोत् क्षणेन । शल्यञ्च कर्णञ्च
कुरूंश्च सर्वान् बाणैरविध्यद्युगपत् किरीटी ॥ ८२ ॥ न पक्षिणो
व्यपतन्नन्तरीक्षे क्षेपीयसास्त्रेण कृतान्धकारे । वायुर्वियत्स्थै-
रीरितो भूतसङ्घैरुवाह दिव्यः सुरभिस्तदानीम् ॥ ८३ ॥ शल्यन्तु
पार्थो दशभिः पृषत्कैर्भृशं तनुत्रे प्रहसन्नविध्यत् । ततः कर्णं
द्वादशभिः सुमुक्तैर्विद्धा पुनः सप्तभिरभ्यविध्यत् ॥ ८४ ॥ स पार्थ-
बाणासनवेगमुक्तैर्दृढाहतः पत्रिभिरुग्रवेगैः । विभिन्नगात्रः क्षत-
शोणिताङ्गः कर्णो बभौ रुद्र इवाततेषुः । प्रक्रीडमानश्च श्मशान-

मध्ये रौद्रे मुहूर्त्तं रुधिरार्द्रगात्रः ॥ ८५ ॥ ततस्त्रिभिस्तं त्रिदशाधिपोपमं शरैर्विभेदाधिरथिर्धनञ्जयम्। शरांश्च पञ्च ज्वलितान्निवोरगान् प्रवेरयामास जिघांसुरच्युतम् ॥ ८६ ॥ ते वर्म्म भित्त्वा पुरुषोत्तमस्य सुवर्णचित्रा न्यपतन् सुमुक्ताः। वेगेन गामाविविशुः सुवेगाः स्नात्वा च कर्णाभिमुखाः प्रतीयुः ॥ ८७ ॥ तान् पञ्च भल्लैर्दशभिः सुमुक्तैस्त्रिधा त्रिधैकैकमथोच्चकर्त्त। धनञ्जयस्ते न्यपतन् पृथिव्यां महाहयस्तक्षकपुत्रपक्षाः ॥ ८८ ॥ ततः प्रजज्वाल किरीटमाली क्रोधेन कक्षं प्रदहन्निवाग्निः। तथा वितुन्नाङ्गमवेक्ष्य कृष्णं सर्पेषुभिः कर्णभुजप्रसृष्टैः ॥ ८९ ॥ स कर्णमाकर्णविकृष्टसृष्टैः शरैः शरीरान्तकरैर्ज्वलद्भिः। मर्म्मस्वविध्यत् स चचाल दुःखाद्धैर्य्यात्तु तस्थावतिमात्रधैर्य्यः ॥ ९० ॥ ततः शरौघैः प्रदिशो दिशश्च रविप्रभाः कर्णरथश्च राजन्। अदृश्य आसीत् कुपिते धनञ्जये तुषारनीहारवृतं यथा नभः ॥ ९१ ॥ स चक्ररक्षानथ पादरक्षान् पुरःसरान् पृष्ठगोपांश्च सर्वान्। दुर्य्योधनस्यानुमतान् वरिष्ठान् समुच्छ्रितान्रथिनः सारभूतान् ॥ ९२ ॥ द्विसाहस्रान् समरे सव्यसाची कुरुप्रवीरानृषभः कुरूणाम्। क्षणेन सर्वान् सरथाश्वसूतान् निनाय राजन् क्षयमेकवीरः ॥ ९३ ॥ अथो पलायन्त विहाय कर्णं तवात्मजाः कुरवश्चावशिष्टाः। हतानवाकीर्य्य शरक्षतांश्च लालप्यमानांस्तनयान् पितॄंश्च ॥ ९४ ॥ स सर्वतः प्रेक्ष्य दिशो विशून्या भयावदीर्णैः कुरुभिर्विहीनः। न विव्यथे भारत तत्र कर्णः प्रतीपमेवार्ज्जुनमभ्यधावत् ॥ ९५ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णार्ज्जुनसंग्रामे एकोननवतोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

सञ्जय उवाच। ततोऽपयाताः शरपातमात्रमवस्थिताः कुरवो भिन्नसेनाः। विद्युत्प्रकाशं ददृशुः समन्ताद्धनञ्जयास्त्रं समुदीर्य्य-

णाम् ॥ १ ॥ तदर्जुनास्त्रं ग्रसति स्म कर्णो वियद्गतं घोरतरैः शरौघैः । क्रुद्धेन पार्थेन भृशाभिसृष्टं वधाय कर्णस्य महाविमर्द्दे ॥ २ ॥ उदीर्य्यमाणं स्म कुरून् दहन्तं सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैर्विमर्द्दे । कर्णः सुघोरिष्वसनं दृढ़ज्यं विस्फारयित्वा व्यसृजच्छरौघान् ॥ ३ ॥ रामादुपात्तेन महामहिम्ना ह्याथर्व्वणेनारिविघातनेन । तदर्जुनास्त्रं व्यधमद्दहन्तं पार्थञ्च वाणैर्निशितैर्निजघ्ने ॥ ४ ॥ ततो विमर्द्दः सुमहान् बभूव तत्रार्जुनस्याधिरथेश्च राजन् । अन्योऽन्यमासादयतोः पृषत्कैर्विषाणघातैर्द्विपयोरिवोग्रैः ॥ ५ ॥ ततोऽस्त्रसङ्घातसमावृतं तदा बभूव दिक्चक्रमदृश्यभास्करम् । यत् कर्णपार्थौ शरजालवृष्ट्या निरन्तरं चक्रतुरन्तरीक्षम् ॥ ६ ॥ ततो जालं वाणमयं महान्तं सर्व्वेऽद्राक्षुः कुरवः सोमकाश्च । नान्यत् किञ्चिद्ददृशुः सम्पतद्वै वाणान्धकारे तुमुले च तस्मिन् ॥ ७ ॥ तौ सन्दधानावनिशं स्म राजन् समस्यन्तौ चापि शराननेकान् । सन्दर्शयन्तौ युद्धमार्गान्विचित्रान् धनुर्द्धराणां प्रवरौ कृतास्त्रौ ॥ ८ ॥ तयोरेवं युध्यतोराजिमध्ये सूतात्मजोऽभूदधिकः कदाचित् । पार्थः कदाचित्त्वधिकः किरीटी वीर्य्यास्त्रसम्पद्दललाघवैस्तु ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा तयोस्तं युधि संप्रहारं परस्परस्यान्तरप्रेक्षिणोस्तु । घोरं तदा दुर्व्विषहं रणेऽन्ये योधाः सर्व्वे विस्मयमभ्यगच्छन् ॥ १० ॥ ततो भूतान्यन्तरीक्षस्थितानि कर्णार्जुनौ तौ प्रशशंसुर्नरेन्द्र । भोः कर्ण साध्वर्जुन साधु चेति हृष्टाः प्रोचुः सङ्घशः प्रीतिमन्तः ॥ ११ ॥ तस्मिन् विमर्द्दे रथवाजिनागैस्तदाभिघातैर्द्दलिते भूतले च । ततस्तु पातालतले शयानो नागोऽश्वसेनः कृतवैरोऽर्जुनेन ॥ १२ ॥ राजंस्तदा खाण्डवदाहमुक्तो विवेश कोपाद्वसुधातलं यः । स नागवीरोऽथ समुत्थितोऽग्रतो मातुर्वधं संस्मरंश्च स्म वैरम् । अथोर्द्ध्वयातोर्द्ध्वगतिर्ज्जवेन संदृश्य कर्णार्जुनयोर्विमर्द्दम् ॥ १३ ॥ अयं हि कालोऽस्य दुरात्मनो वै पार्थस्य वैरप्रतिघातनार्थम् । सञ्चिन्त्य

चैवं प्रविवेश तूणं कर्णस्य राजन् शररूपधारी ॥ १४ ॥ ततो-
ऽस्त्रसङ्घातसमाकुलं तदा बभूव जालं विततांशुजालम्। तौ
कर्णपार्थौ शरसङ्घवृष्टिभिर्निरन्तरं चक्रतुरम्बरं तदा ॥ १५ ॥
तद्बाणजालैकमयं महान्तं सर्वेऽत्रसन् कुरवः सोमकाश्च। नान्यत्
किञ्चिद्ददृशुः सम्पतद्वै बाणान्धकारे तुमुलेऽतिमात्रम् ॥ १६ ॥ ततस्तौ
पुरुषव्याघ्रौ सर्वलोकधनुर्द्धरौ। प्रेक्ष्यमाणौ रणे वीरौ श्रमश्रम-
मुपागतौ ॥ १७ ॥ समुत्क्षेपैर्वीज्यमानौ सिक्तौ चन्दनवारिणा।
सवालव्यजनैर्दिव्यैर्दिविस्थैरप्सरोगणैः। शक्रसूर्य्यकराभ्यां
प्रमार्ज्जितमुखावुभौ ॥ १८ ॥ कर्णोऽथ पार्थं न विशेषयेद्यदा भृशञ्च
पार्थेन पराभितप्तः। ततस्तु वीरः शरविक्षताङ्गो दध्रे मनो
ह्येकशयस्य तस्य ॥ १९ ॥ ततो रिपुघ्नं समधत्त कर्णः सुसंशितं
सर्पमुखं ज्वलन्तम्। रौद्रं शरं संयतिसुप्रधौतं पार्थार्थमत्यर्थ-
चिराभिगुप्तम् ॥ २० ॥ सदार्च्चितं चन्दनचूर्णशायितं सुवर्णतूणीर-
शयं महार्च्चिषम्। आकर्णपूर्णं प्रविकृष्य कर्णः पार्थोन्मुखं सन्दधे
तिग्ममनुग्रम् ॥ २१ ॥ प्रदीप्तमैरावतवंशसम्भवं शिरोजिहीर्षु-
र्युधि फाल्गुनस्य। ततः प्रजज्वाल दिशो नभश्च उल्काश्च घोरा
ह्यशनिर्निपेतुः ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तु नागे धनुषि प्रयुक्ते हाहाकृता
लोकपालाः सशक्राः। न चापि तं बुबुधे सूतपुत्रो बाणे प्रविष्टं
योगवलेन नागम् ॥ २३ ॥ ततोऽब्रवीन्मद्रराजो महात्मा वैक-
र्त्तनं प्रेक्ष्य हि सन्धितेषुम्। न कर्ण ग्रीवामिषुरेष लप्स्यते
समीक्ष्य सन्धत्स्व शरं शिरोघ्नम् ॥ २४ ॥ अथाब्रवीत् क्रोधसंदीप्त-
नेत्रो मद्राधिपं सूतपुत्रस्तरस्वी। न सन्धत्ते द्विः शरं शल्य कर्णो
न मादृशा जिह्मयुद्धा भवन्ति ॥ २५ ॥ इतीदमुक्त्वा विससर्ज्ज तं
शरं प्रयत्नतो वर्षगणाभिपूजितम्। हतोऽसि वै फाल्गुन इत्ये-
वोचस्त्वरन् स राजन् विजयार्थमुद्यतः ॥ २६ ॥ स सायकः कर्ण-
भुजाभिसृष्टो हुताशनार्कप्रतिमः सुघोषः। गुणच्युतः प्राज्वल-

न्तरीक्षे कुर्वन् सीमन्तं नभसोभीमरूपः ॥ २७ ॥ तं वीक्ष्य
दीप्तं युधि माधवस्तु त्वरान्वितः कंसरिपुः सलीलम् । पद्भ्यां विनि-
ष्पिष्य रथोत्तमं तं प्रावेशयज्जगतीं किष्कुमात्रम् । क्षितिं गता
जानुभिस्तेऽथ वाहा हेमच्छन्ना चन्द्रमरीचिवर्णाः ॥ २८ ॥ सन्धीय-
मानं भुजगं दृष्ट्वा कर्णेन माधवः । आक्रामत् स्यन्दनं पद्भ्यां
बलेन बलिनां वरः । अवगाढे रथे भूमौ जानुभ्यामगमन् हयाः
॥ २९ ॥ ततोऽन्तरीक्षे सुमहान्निनादः संपूजनार्थं मधुसूदनस्य ।
दिव्याश्च वाचः सहसा बभूवुर्द्दिव्यानि पुष्पाण्यथ सिंहनादाः ।
तस्मिंस्तथा वै धरणीं निमग्ने रथे प्रयत्नान्मधुसूदनस्य ॥ ३० ॥
अथार्जुनस्योत्तमगात्रभूषणं धरावियद्द्यौसलिलेषु विश्रुतम् । व्या-
सास्त्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभिः शरेण मूर्द्ध्नः प्रजहार सूतजः ॥ ३१ ॥
दिवाकरेन्दुज्वलनग्रहत्विषं सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषितम् । पुर-
न्दरार्थं तपसा प्रयत्नतः स्वयं कृतं यद्विभुना स्वयम्भुवा ॥ ३२ ॥
महार्हरूपं द्विषतां भयङ्करं विभर्त्तुरत्यर्थसुखं सुगन्धिनम् । जिघां-
सते देवरिपून् सुरेश्वरः स्वयं ददौ यत् सुमना किरीटिने ॥३३॥
हराम्बुपाखण्डलवित्तगोप्तृभिः पिनाकपाशाशनिसायकोत्तमैः ।
सुरोत्तमैरप्यविसह्यमर्द्दितुं प्रसह्य नागेन जहार यद्वृषः ॥ ३४ ॥
स दुष्टभावो वितथप्रतिज्ञः किरीटमासाद्य तमुग्ररूपः । विशुद्ध-
जाम्बूनदरत्नचित्रं पार्थोत्तमाङ्गादहरत्तरस्वी ॥ ३५ ॥ तद्रत्न-
मालावततं सुचारु जाज्वल्यमानं वपुषा श्रिया च । दिव्यं प्रम-
थ्याशु नरेन्द्र सङ्ख्ये जहार नागोऽर्जुनमूर्द्धतो बलात् । गिरेः
सुजातोत्तमपुष्पितद्रुमं यथैव शृङ्गं खलु वज्रदारितम् ॥ ३६ ॥ तदु-
त्तमेषून्मथितं विषाग्निना प्रदीप्तमार्च्चिष्मदभिक्षितौ प्रियम् । पपात
पार्थस्य किरीटमुत्तमं दिवाकरोऽस्तादिव पर्वताज्ज्वलन् ॥ ३७ ॥
स वै किरीटं बहुरत्नभूषितं जहार नागोऽर्जुनमूर्द्धतो बलात् ।
गिरेः सुजाताङ्कुरपुष्पिद्रुमं महेन्द्रवज्रः शिखरोत्तमं यथा ॥ ३८ ॥

महीवियद्द्योसलिलानि वायुना यथा विस्ननानि नदन्ति भारत। तथैव शब्दं भुवनेषु तं तदा जना व्यवस्यन् व्यथिताश्च चस्खलुः ॥ ३९ ॥ विना किरीटं शुशुभे न पार्थः श्यामो युवा शैल इवोच्चशृङ्गः। ततः स उद्ग्रथ्य सितेन वाससा स्वमूर्द्धजानव्यथितः स्थितोऽर्जुनः ॥ ४० ॥ गोकर्णा सुमुखीकृतेन इषुणा गोपुत्रसंप्रेषिता गोशब्दात्मजभूषणं सुविहितं सुव्यक्तगोसुप्रभम्। दृष्ट्वा गोगतकं जहार मुकुटं गोशब्दगोपूरि वै गोकर्णासनमर्द्दनश्च न ययावप्राप्य मृत्योर्वशम् ॥ ४१ ॥ स सायकः कर्णभुजप्रसृष्टो हुताशनार्कप्रतिमो महार्हः। महोरगः कृतवैरोऽर्जुनेन किरीटमाहत्य ततो व्यतीयात् ॥ ४२ ॥ तञ्चापि दग्ध्वा तपनीयचित्रं किरीटमाविष्कृतमर्जुनस्य। इयेष गन्तुं पुनरेव तूर्णं दृष्टश्च कर्णेन ततोऽब्रवीदिदम् ॥४३॥ मुक्तस्त्वयाहं न समीक्ष्य कर्ण शिरो हृतं यन्न मयार्जुनस्य। समीक्ष्य मां मुञ्च रणे त्वमाशु हन्तास्मि शत्रुं तव चात्मनश्च ॥ ४४ ॥ स एवमुक्तो युधि सूतपुत्रस्तमब्रवीत् कोभवानुग्ररूपः। नागोऽब्रवीद्विद्धि कृतागसं मां पार्थेन मातुर्वधजातवैरम् ॥ ४५ ॥ यदि स्वयं वज्रधरोऽस्य गोप्ता तथापि याता पितृराजवेश्म। त्वं मावमंस्थाः कुरु मे वचोऽद्य निहन्मि शत्रुं तव मुञ्च मां द्रुतम् ॥ ४६ ॥

कर्ण उवाच। न नाम कर्णोऽद्य रणाय वान्यबलं समास्थाय जयं बुभूषेत्। न सन्दध्यां द्विः शरं चैव नाग यद्यर्जुनानां शतमेव हन्याम् ॥ ४७ ॥ तमाह कर्णः पुनरेव नागं तदाजिमध्ये रविसूनुसत्तमः। व्यालास्त्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभिर्हन्तास्मि पार्थं सुसुखो व्रज त्वम् ॥ ४८ ॥ इत्येवमुक्तो युधि नागराजः कर्णेन रोषादसहंस्तु वाक्यम्। स्वयं प्रायात् पार्थवधाय राजन् कृत्वा स्वरूपं विजिघांसुरुग्रः ॥४९॥ कृष्णस्ततः पार्थमुवाच सङ्ख्ये महोरगं कृतवैरं जहि त्वम्। स एवमुक्तो मधुसूदनेन गाण्डीवधन्वा रिपुषूग्रधन्वा। उवाच कोन्वेष ममाद्य नागः स्वयं य आयात् गरुडस्य वक्त्रम् ॥ ५० ॥

कृष्ण उवाच । योऽसौ त्वया खाण्डवे चित्रभानुं सन्तर्पयाणेन धनुर्द्धरेण । वियद्गतो जननीगुप्तदेहो मत्वैकरूपं निहतास्य माता ॥ ५१ ॥ स एष ते वैरमनुस्मरन् वै त्वामद्य चायाति बधाय पार्थ । नभश्चुरतां प्रज्वलितामिवोल्कां पश्यैनमायान्तममित्र-साह ॥ ५२ ॥

सञ्जय उवाच । ततः स जिष्णुः परिवृत्य रोषाच्चिच्छेद षड्भिर्निशितैः पृषत्कैः । नागं वियत्तिर्य्यगिवापतन्तं स छिन्न-गात्रो निपपात भूमौ ॥ ५३ ॥ हते तु तस्मिन् भुजगे किरीटिना स्वयं विभुः पार्थिव भूतलादथ । समुज्जहाराशु महाभुजः स तं रथं भुजाभ्यां पुरुषोत्तमः पुनः ॥ ५४ ॥ तस्मिन्मुहूर्त्ते दशभिः पृषत्कैः शिलाशितैर्बर्हिणवर्हवाजितैः । विव्याध कर्णः पुरुष-प्रवीरं धनञ्जयं तिर्य्यगवेक्षमाणः ॥ ५५ ॥ ततोऽर्जुनो द्वादशभिः सुमुक्तैर्वराहकर्णैर्निशितैः समर्प्य । नाराचमाशीविषतुल्यवेग-माकर्णपूर्णायतमुत्ससर्ज्ज ॥ ५६ ॥ स चित्रवर्म्मेषुवरो विदार्य्य प्राणान्निरस्यन्निव साधुमुक्तः । कर्णस्य पीत्वा रुधिरं विवेश वसुन्धरां शोणितदिग्धवाजः ॥ ५७ ॥ ततो वृषो बाणनिपात-कोपितो महोरगो दण्डविघट्टितो यथा । तदाशुकारी व्यसृज-च्छरोत्तमान् महाविषः सर्प इवोद्वमन् विषम् ॥ ५८ ॥ जनार्द्दनं द्वादशभिः पराभिनन्नवैर्नवत्या च शरैस्तथार्ज्जुनम् । शरेण घोरेण पुनश्च पाण्डवं विभिद्य कर्णो व्यनदज्जहास च ॥ ५९ ॥ स तस्य हर्षं ममृषे न पाण्डवो बिभेद मर्माणि ततोऽस्य मर्म्मवित् । परः-शतैः पत्रिभिरिन्द्रविक्रमस्तथा यथेन्द्रो बलमोजसाहनत् ॥ ६० ॥ ततः शराणां नवतीर्नवार्ज्जुनः ससर्ज्ज कर्णेऽन्तकदण्डसन्निभाः । स तैर्भृशाविद्धतनुः प्रविव्यथे तथा यथा वज्रविदारितोऽचलः ॥ ६१॥ मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकैरलंकृतं चास्य वराङ्गभूषणम् । प्रकृत्त-मुर्व्व्यां निपपात पत्रिभिर्द्धनञ्जयेनोत्तमकुण्डलेपि च ॥ ६२ ॥ महा-

घनं शिल्पिवरैः प्रयत्नतः कृतं यदस्योत्तमवर्म्म भास्वरम्। सुदीर्घकालेन ततोऽस्य पाण्डवः क्षणेन बाणैर्बहुधा व्यशातयत्॥ ६३॥ स तं विवर्म्माणमथोत्तमेषुभिः शितैश्चतुर्भिः कुपितः पराभिनत्। स विव्यथेऽत्यर्थमरिप्रताडितो यथातुरः पित्तकफानिलज्वरैः॥६४॥ महाधनुर्म्मण्डलनिःसृतैः शितैः क्रियाप्रयत्नप्रहितैर्बलेन च। ततश्च कर्णं बहुभिः शरोत्तमैर्बिभेद मर्म्मस्वपि चार्जुनस्त्वरन्॥ ६५॥ दृढाहतः पत्रिभिरुग्रवेगैः पार्थेन कर्णो विविधैः शिताग्रैः। बभौ गिरिर्गैरिकधातुरक्तः क्षरन् प्रपातैरिव रक्तमम्भः॥ ६६॥ ततोऽर्जुनः कर्णमवक्रगैर्नवैः सुवर्णपुङ्खैः सुदृढैरयस्मयैः। यमाग्निदण्डप्रतिमैः स्तनान्तरे पराभिनत् क्रौञ्चमिवाद्रिमग्निजः॥ ६७॥ ततः शरावापमपास्य सूतजो धनुश्च तच्छक्रशरासनोपमम्। तताप तस्थौ च मुमोह चस्खले प्रशीर्णमुष्टिः सुभृशातुरस्तदा॥ ६८॥ न ह्यर्जुनस्तं व्यसनेतदैषिवान् विहन्तुमार्य्यः पुरुषव्रते स्थितः। ततस्तमिन्द्रावरजोऽपि सम्भ्रमादुवाच किं पाण्डव हे प्रमाद्यसे॥ ६९॥ नैवाहितानां सततं विपश्चितः क्षणं प्रतीक्षन्त्यपि दुर्बलीयसाम्। विशेषतोऽरीन् व्यसनेषु पण्डितो निहत्य धर्म्मञ्च यशश्च विन्दति॥ ७०॥ तमेकवीरं तव चाहितं सदा त्वरस्व कर्णं सहसाभिमार्द्दितुम्। पुरा समर्थः समुपैति सूतजो जहि त्वमेनं नमुचिं यथा हरिः॥ ७१॥ तथास्तु कृष्णात्यभिपूज्य सत्वरं जनार्द्दनं कर्णमविध्यदर्जुनः। शरोत्तमैः सर्व्वकुरूत्तमस्त्वरन् यथा तथा शम्बरमम्बराधिपः॥ ७२॥ साश्वन्तु कर्णं सरथं किरीटी समाचिनोत् भारत वत्सदन्तैः। प्रच्छादयामास दिशश्च बाणैः सर्व्वप्रयत्नात्तपनीयपुङ्खैः॥ ७३॥ स वत्सदन्तैः पृथुपीनवक्षाः समाचितः सोऽधिरथिर्विभाति। सुपुष्पिताशोकपलाशशाल्मलिर्यथाचलश्चन्दनकाननायुतः॥ ७४॥ शरैः शरीरे बहुभिः समर्पितो विभाति कर्णः समरे विशाम्पते। महीरुहैराचितसानुकन्दरो

यथा गिरीन्द्रः स्फुटकर्णिकारवान् ॥ ७५ ॥ स वाणसङ्घान् बहुधा व्यवासृजन् विभाति कर्णः शरजालरश्मिवान् । सलोहितो रक्तगभस्तिमण्डलो दिवाकरोऽस्ताभिमुखो यथा तथा ॥ ७६ ॥ बाह्वन्तरादाधिरथेर्विमुक्तान् वाणान्महाहीनिव दीप्यमानान् । व्यध्वंसयन्नर्ज्जुनबाहुमुक्ताः शराः समासाद्य दिशः शिताग्राः ॥७७॥ ततः स कर्णः समवाप्य धैर्य्यं वाणान् विमुञ्चन् कुपिताहिकल्पान् । विव्याध पार्थं दशभिः पृषत्कैः कृष्णञ्च षड्भिः कुपिताहिकल्पैः ॥ ७८ ॥ ततो महेन्द्राशनितुल्यनिस्वनं महाशरं सर्पविषानलोपमम् । अयस्मयं रौद्रमहास्त्रसम्मितं महाहवे क्षेप्तुमना धनञ्जयः ॥ ७९ ॥ कालो ह्यदृश्यस्त्वथ विप्रशापं निदर्शयन् कर्णरथं ब्रुवाणम् । भूमिश्चक्रं ग्रसतीत्यवोचत् कर्णस्य तस्मिन् वधकालेऽप्युपान्ते ॥ ८० ॥ ब्राह्मं महास्त्रं मनसि प्रनष्टं यद्भार्गवोऽस्मै प्रददौ महात्मा । वामञ्चक्रं ग्रसते मेदिनी स्म प्राप्ते तस्मिन् वधकाले नृवीर ॥ ८१ ॥ ततो रथो घूर्णितवान्नरेन्द्र शापात्तदा ब्राह्मणसत्तमस्य । सवेदिकश्चैत्य इवातिमात्रं सुपुष्पितो भूमितले निमग्नः ॥ ८२ ॥ घूर्णे रथे ब्राह्मणस्याभिशापाद्रामादुपात्तेऽप्रतिभाति चास्त्रे । छिन्ने शरे सर्पमुखे च घोरे पार्थेन तस्मिन् विषसाद कर्णः ॥ ८३ ॥ अमृष्यमाणो व्यसनानि तानि हस्तौ विधुन्वन् स विगर्हमाणः । धर्मप्रधानानभिपाति धर्म इत्यब्रुवन् धर्मविदः सदैव ॥ ८४ ॥ वयञ्च नित्यं प्रयताम धर्मं चर्त्तुं यथाशक्ति यथाश्रुतञ्च । स चापि निघ्नाति न पाति भक्तानन्ये न नित्यं परिपाति धर्मः ॥ ८५ ॥ एवं ब्रुवन् प्रस्खलिताश्वसूतो विचाल्यमानोऽर्ज्जुनवाणपातैः । मर्म्माभिघाताच्छिथिलः क्रियासु पुनः पुनर्धर्म्ममगर्हदाजौ ॥ ८६ ॥ ततः शरैर्भीमतरैरविध्यत्त्रिभिराहवे । हस्ते कृष्णं तथा पार्थमभ्यविध्यच्च सप्तभिः ॥ ८७ ॥ ततोऽर्ज्जुनः सप्तदश तिग्मवेगानजिह्मगान् । इन्द्राशनिसमान् घोरानसृजत्

पावकोपमान् ॥ ८८ ॥ निर्भिद्य ते भीमवेगा ह्यपतन् पृथिवीतले। कम्पितात्मा ततः कर्णः शक्त्या चेष्टामदर्शयत् ॥ ८९ ॥ बलेनाथ स संस्तभ्य ब्रह्मास्त्रं समुदीरयत्। ऐन्द्रं ततोऽर्जुनश्चापि तद्दृष्ट्वा-भ्युपमन्त्रयत् ॥ ९० ॥ गाण्डीवं ज्याञ्च बाणांश्च सोऽनुमन्त्र्य परन्तपः। असृजच्छरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ ९१ ॥ ततस्तेजोमया बाणा रथात् पार्थस्य निःसृताः। प्रादुरासन्महावीर्याः कर्ण रथमन्तिकात्। तान् कर्णस्त्वग्रतो न्यस्तान्मोघांश्चक्रे महारथः ॥ ९२ ॥ ततोऽब्रवीद्वृष्णिवीरस्तस्मिन्नस्त्रे विनाशिते। विसृजास्त्रं परं पार्थ राधेयो ग्रसते शरान् ॥ ९३ ॥ ततो ब्रह्मास्त्रमव्यग्रः संमन्त्र्य समयोजयत्। छादयित्वा दिशो बाणैः कर्णं प्रत्यस्यदर्जुनः ॥ ९४ ॥ ततः कर्णः शितैर्बाणैश्चिच्छेद ज्यां सुतेजनैः। द्वितीयाञ्च तृतीयाञ्च चतुर्थीं पञ्चमीं तथा ॥ ९५ ॥ षष्ठीमथास्य चिच्छेद सप्तमीञ्च तथाष्टमीम्। नवमीं दशमीञ्चैव तथा-चैकादशीं वृषः। ज्याशतं शतसन्धानः स कर्णो नावबुध्यते ॥ ९६ ॥ ततो ज्यामबधायान्यामनुमृज्य च पाण्डवः। शरैरवाकिरत् कर्णं दीप्तास्यैरुरगैरिव ॥ ९७ ॥ तस्य ज्याच्छेदनं कर्णो ज्यावधानञ्च संयुगे। नान्वबुध्यत शीघ्रत्वात्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९८ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि राधेयः प्राहनत् सव्यसाचिनः। चक्रेऽभ्यधिकमात्मानं स्ववीर्य्यं प्रतिदर्शयन् ॥ ९९ ॥ ततः कृष्णोऽर्जुनं दृष्ट्वा कर्णास्त्रेणाभिपीडितम्। अभ्यस्येत्यब्रवीत् पार्थमातिष्ठास्त्रमनुत्तमम् ॥ १०० ॥ ततोऽन्यमग्निसदृशं क्रुद्धः सर्पविषोपमम्। अश्मसारमयं दिव्यमनुमन्त्र्य धनञ्जयः ॥ १०१ ॥ रौद्रमस्त्रं समाधाय क्षेप्तुकामः किरीटवान्। ततोऽग्रसन्मही चक्रं राधेयस्य तदा नृप ॥ १०२ ॥ ग्रस्तचक्रस्तु राधेयः कोपादश्रूण्यवर्त्तयत्। अर्जुनञ्चाब्रवीत् कर्णो मुहूर्त्तं क्षम पाण्डव ॥ १०३ ॥ सव्यं चक्रं महीग्रस्तं दृष्ट्वा दैवादिदं मम। पार्थ कापुरुषाचीर्णमभिसन्धिं विसर्ज्जय ॥ १०४ ॥

प्रकीर्णकेशे विमुखे ब्रह्मवादिकृताञ्जलौ । शरणागते याचमाने न्यस्तशस्त्रे तथैव च ॥ १०५ ॥ अवाणे भ्रष्टकवचे भ्रष्टभग्नायुधे तथा । न विमुञ्चन्ति शस्त्राणि शूराः साधुव्रते स्थिताः ॥ १०६ ॥ त्वञ्च शूरतमो लोके साधुवृत्तश्च पाण्डव । अभिज्ञो युद्धधर्माणां तस्मात् क्षम मम क्षणम् ॥ १०७ ॥ यावच्चक्रमिदं भूमेरुद्धरामि धनञ्जय । न मां रथस्थो भूमिष्ठमसज्जं हन्तुमर्हसि ॥ १०८ ॥ न वासुदेवात्त्वत्तो वा पाण्डवेय विभेम्यहम् । त्वं हि क्षत्रियदायादो महाकुलविवर्द्धनः । स्मृत्वा धर्मोपदेशं त्वं मुहूर्तं क्षम पाण्डव ॥ १०९ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णरथचक्रग्रासे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

सञ्जय उवाच । तमब्रवीद्वासुदेवो रथस्थो राधेय दिष्ट्या स्मरसीह धर्मम् । प्रायेण नीचा व्यसने निमग्ना निन्दन्ति दैवं कुकृतं न तु स्वम् ॥ १ ॥ यद्द्रौपदीमेकवस्त्रां सभायामानायये-स्त्वञ्च सुयोधनश्च । दुःशासनः शकुनिः सौबलश्च न ते कर्ण प्रत्य-भात्तत्र धर्मः ॥ २ ॥ यदा सभायां कौन्तेयमनक्षज्ञं युधिष्ठिरम् । अक्षज्ञः शकुनिर्जेता क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ३ ॥ यद्भीमसेनं सर्पैश्च विषयुक्तैश्च भोजनैः । आचरत्त्वन्मते राजा क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ४ ॥ वनवासे व्यतीते च वर्षे कर्ण त्रयोदशे । न प्रय-च्छसि यद्राज्यं क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ५ ॥ यद्वारणावते पार्थान् सुप्तान् जतेगृहे तदा । आदीपयस्त्वं राधेय क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ६ ॥ यदा रजस्वलां कृष्णां दुःशासनवशे स्थिताम् । सभायां प्राहसः कर्ण क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ७ ॥ यदा नारी-पुरे कृष्णां कृष्यमाणामनागसम् । उपप्रेक्ष्यसि राधेय क्व ते धर्म-स्तदा गतः ॥ ८ ॥ विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः ।

पतिमन्यं वृणीष्वेति वदंस्त्वं गजगामिनीम्। उपप्रेक्षितवांस्त्वं हि क्व ते धर्मस्तदा गतः॥ ९॥ राज्यलुब्धः पुनः कर्ण समाह्वयसि पाण्डवान्। गान्धारराजमाश्रित्य क्व ते धर्मस्तदा गतः॥ १०॥ यदाभिमन्युं बहवो युद्धे जघ्नुर्महारथाः। परिवार्य्य रणे बालं क्व ते धर्मस्तदा गतः॥ ११॥ यद्येष धर्मस्तत्र न विद्यते हि किं सर्व्वथा तालुविशोषणेन। अद्येह धर्म्माणि विधत्स्व सूत तथापि जीवन्न विमोक्ष्यसे हि॥ १२॥ नलो ह्यक्षैर्निर्ज्जितः पुष्करेण पुनर्यथा राज्यमवाप वीर्य्यात्। प्राप्तास्तथा पाण्डवा बाहुवीर्य्यात् सर्व्वे समस्ताः परिवृत्तलोभाः॥ १३॥ निहत्य शत्रून् समरे प्रवृद्धान् ससोमका राज्यमवाप्नुयुस्ते। तथा गता धार्त्तराष्ट्रा विनाशं धर्माभिगुप्तैः सततं नृसिंहैः॥ १४॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्तस्तदा कर्णो वासुदेवेन भारत। लज्जयावनतो भूत्वा नोत्तरं किञ्चिदुक्तवान्॥ १५॥ क्रोधात् प्रस्फुरमाणोष्ठो धनुरुद्यम्य भारत। योधयामास वै पार्थं महावेगपराक्रमः॥ १६॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवः फाल्गुनं पुरुषर्षभम्। दिव्यास्त्रेणैव निर्भिद्य पातयस्व महाबल॥ १७॥ एवमुक्तस्तु देवेन क्रोधमागात्तदार्जुनः। मन्युमभ्यविशद्घोरं स्मृत्वा तत्तु धनञ्जयः॥ १८॥ तस्य क्रुद्धस्य सर्व्वेभ्यः स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्च्चिषः। प्रादुरासंस्तदा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत्॥ १९॥ तत् समीक्ष्य ततः कर्णो ब्रह्मास्त्रेण धनञ्जयम्। अभ्यवर्षत् पुनर्यत्नमकरोद्रथसज्जने॥ २०॥ ब्रह्मास्त्रेणैव तं पार्थो ववर्ष शरवृष्टिभिः। अस्त्रमस्त्रेण संवार्य्य प्रजहार च पाण्डवः॥ २१॥ ततोऽन्यदस्त्रं कौन्तेयो दयितं जातवेदसः। मुमोच कर्णमुद्दिश्य तत् प्रजज्वाल तेजसा॥ २२॥ वारुणेन ततः कर्णः शमयामास पावकम्। जीमूतैश्च दिशः सर्व्वाश्चक्रे तिमिरदुर्द्दिनाः॥ २३॥ पाण्डवेयस्त्वसंभ्रान्तो वायव्यास्त्रेण वीर्य्यवान्। अपोवाह तदभ्राणि राधेयस्य

प्रपश्यतः ॥ २४ ॥ ततः शरं महाघोरं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
आदद्दे पाण्डुपुत्रस्य सूतपुत्रो जिघांसया ॥ २५ ॥ योज्यमाने
ततस्तस्मिन् वाणे धनुषि पूजिते । चचाल पृथिवी राजन् सशैल-
वनकानना ॥ २६ ॥ ववौ सशर्करो वायुर्दिशश्च रजसा वृताः ।
हाहाकारश्च सञ्जज्ञे सुराणां दिवि भारत ॥ २७ ॥ तमिषुं
सन्धितं दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष । विषादं परमं जग्मुः पाण्डवा
दीनचेतसः ॥ २८ ॥ स सायकः कर्णभुजप्रमुक्तः शक्राशनिप्रख्य-
रुचिः शिताग्रः भुजान्तरं प्राप्य धनञ्जयस्य विवेश वल्मीकमिवो-
रगोत्तमः ॥ २९ ॥ स गाढ़विद्धः समरे महात्मा विघूर्णमानः
श्लथहस्तगाण्डिवः । चचाल बीभत्सुरमित्रमर्द्दनः क्षितेः प्रकम्पे
च यथाचलोत्तमः ॥ ३० ॥ तदन्तरं प्राप्य वृषो महारथो रथाङ्ग-
मुर्वीगतमुज्जिहीर्षुः । रथादवप्लुत्य निगृह्य दोर्भ्यां शशाक दैवान्न
महाबलोऽपि ॥ ३१ ॥ ततः किरीटी प्रतिलभ्य संज्ञां जग्राह वाणं
यमदण्डकल्पम् । दीप्तोऽर्जुनः प्राञ्जलिकं महात्मा ततोऽब्रवी-
द्वासुदेवोऽपि पार्थम् । छिन्ध्यस्य मूर्द्धानमरेः शरेण न यावदा-
रोहति वै रथं वृषः ॥ ३२ ॥ तथैव सम्पूज्य स तद्वचः प्रभोस्ततः
क्षुरं प्रज्वलितं प्रगृह्य । जघान कक्षाममलार्कवर्णां महारथो
रथचक्रे निमग्ने ॥ ३३ ॥ तं हस्तिकक्षाप्रवरञ्च केतुं सुवर्णमुक्ता-
मणिवज्रपृष्ठम् । ज्ञानप्रकर्षोत्तमशिल्पयत्नैः कृतं सुरूपं तपनीय-
चित्रम् ॥ ३४ ॥ जयास्पदं तव सैन्यस्य नित्यममित्रवित्रासनमीड्य-
रूपम् । विख्यातमादित्यसमस्य लोके समत्विषं पावकभानुचन्द्रैः
॥ ३५ ॥ ततः क्षुरप्रेण सुसंशितेन सुवर्णपुङ्खेन हुताग्निवर्चसा ।
श्रिया ज्वलन्तं ध्वजमुन्ममाथ महारथस्याधिरथेः किरीटी ॥ ३६ ॥
यशश्च दर्पश्च तथा जयोऽपि प्रियाणि सर्वाणि च तेन केतुना ।
साकं कुरूणां हृदयानि चापतन् बभूव हाहेति च निस्वनो महान्
॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा ध्वजं पातितमाशुकारिणा कुरुप्रवीरेण निकृत-

माहवे। नाशंसिरे सूतपुत्रस्य सर्वे जयं तदा भारत ये त्वदीयाः ॥ ३८ ॥ अथ त्वरन् कर्णवधाय पार्थो महेन्द्रवज्रानलदण्डसन्निभम्। आदत्त पार्थोऽञ्जलिकं निषङ्गात् सहस्ररश्मेरिव रश्मिमुत्तमम् ॥ ३९ ॥ मर्मच्छिदं शोणितमांसदिग्धं वैश्वानरार्कप्रतिमं महार्हम्। नराश्वनागासुहरं त्र्यरत्निं षड्वाजमञ्जोगतिमुग्रवेगम् ॥ ४० ॥ सहस्रनेत्राशनितुल्यतेजसं निशासु क्रव्यादमिवातिदुःसहम्। पिनाकनारायणचक्रसन्निभं भयङ्करं प्राणभृतां विनाशनम् ॥ ४१ ॥ जग्राह पार्थः स शरं प्रहृष्टो यो देवसङ्घैरपि दुर्निवार्य्यः। संपूजितो यः सततं महात्मा देवासुरान् यो विजयेन्महेषुः ॥ ४२ ॥ तं वै प्रमृष्टं प्रसमीक्ष्य युद्धे चचाल सर्वं सचराचरं जगत्। स्वस्ति जगत् स्यादृषयः प्रचुक्रुशुस्तमुद्यतं प्रेक्ष्य महाहवेषु ॥ ४३ ॥ ततस्तु तं वै शरमप्रमेयं गाण्डीवधन्वा धनुषि व्ययोजयत्। युक्त्वा महास्त्रेण परेण चापं विकृष्य गाण्डीवमुवाच सत्वरम् ॥ ४४ ॥ अयं महास्त्रप्रतिमोऽस्तु मे शरः शरीरहृच्चासुहरश्च दुर्हृदः। तपोऽस्ति तप्तं गुरवश्च तोषिता मया यदीष्टं सुहृदां तथा श्रुतम् ॥ ४५ ॥ अनेन सत्येन निहन्त्वयं शरः सुसंशितः कर्णमरिं मयार्च्चितः। इत्यूचिवांस्तं प्रमुमोच वाणं धनञ्जयः कर्णवधाय घोरम् ॥ ४६ ॥ कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोग्रां दीप्तामसह्यां युधि मृत्युनापि। ब्रुवन् किरीटीत्यतिसंप्रहृष्टो ह्ययं शरो मे विजयावहोऽस्तु। जिघांसुरर्कैन्दुसमप्रभावः कर्णं मयास्तो नयतां यमाय ॥ ४७ ॥ तेनेषुवर्य्येण किरीटमाली प्रहृष्टरूपो विजयावहेन। जिघांसुरर्कैन्दुसमप्रभेण चक्रे विषक्तं रिपुमाततायी ॥ ४८ ॥ तथा विमुक्तो बलिनार्कतेजाः प्रज्वालयामास दिशो नभश्च ॥ ४९ ॥ ततोऽर्जुनस्तस्य शिरो जहार वज्रेण वृत्रस्य यथा महेन्द्रः। शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राजंस्तदा महास्त्रप्रतिमन्त्रितेन ॥ ५० ॥ पार्थोऽपराह्णे शिर उच्चकर्त्त वैकर्त्तनस्याथ

महेन्द्रसूनुः । तत् प्राञ्जलिकेन छिन्नमथास्य कायो निपपात पश्चात् ॥ ५१ ॥ तदुद्यतादित्यसमानवर्च्चसं शरन्नभोमध्यगभास्करोपमम् । वराङ्गमुर्व्यामपतच्चमूपतेर्द्दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः ॥ ५२ ॥ तमस्य देहं सततं सुखोचितं सुरूपमत्यर्थमुदारकर्मणः । परेण कृच्छ्रेण शिरः समत्यजद्गृहं महर्द्धीव सुसङ्गमीश्वरः ॥ ५३ ॥ शरैर्वितुन्नं व्यसु तत् सुवर्च्चसः पपात कर्णस्य शरीरमुच्छ्रितम् । स्रवद्व्रणं गैरिकतोयविस्रवं गिरेर्यथा वज्रहतं शिरस्तथा ॥ ५४ ॥ देहात्तु कर्णस्य निपातितस्य तेजः सूर्य्यं खं विगाह्याविवेश । तदद्भुतं सर्वमनुष्ययोधाः पश्यन्ति राजन्निहते स्म कर्णे ॥ ५५ ॥ ततः शङ्खान् पाण्डवा दध्मुरुच्चैर्दृष्ट्वा कर्णं पातितं फाल्गुनेन । तथैव कृष्णश्च धनञ्जयश्च हृष्टौ तदा दध्मतुराशु शङ्खौ ॥ ५६ ॥ तं सोमकाः प्रेक्ष्य हतं शयानं प्रीता नादान् सह सैन्यैरकुर्वन् । तूर्य्याणि चाजघ्नुरतीव हृष्टा वासांसि चैवादुधुवुर्भुजांश्च । संवर्द्धयन्तश्च नरेन्द्रयोधाः पार्थं समाजग्मुरतीव हृष्टाः ॥ ५७ ॥ बलान्विताश्चाप्यपरे ह्यनृत्यन्नन्योऽन्यमाश्लिष्य नदन्त ऊचुः । दृष्ट्वा तु कर्णं भुवि निष्टनन्तं कृतं तथा शायकैनातिभिन्नम् ॥ ५८ ॥ महानिलेनाद्रिमिवापविद्धं यज्ञावसानेऽग्निमिव प्रशान्तम् । रराज कर्णस्य शिरो निकृत्तमस्तङ्गते भास्करस्येव विम्बम् ॥ ५९ ॥ प्रताप्य सेनामामित्रीं दीप्तैः शरगभस्तिभिः । बलिनार्जुनकालेन नीतोऽस्तं कर्णभास्करः ॥ ६० ॥ अस्तं गच्छन् यथादित्यः प्रभामादाय गच्छति । एवं जीवितमादाय कर्णस्येषुर्जगाम ह ॥ ६१ ॥ अपराह्णे पराह्णस्य सूतपुत्रस्य मारिष । छिन्नमञ्जलिकेनाजौ स्योत्सेधमपतच्छिरः ॥ ६२ ॥ उपर्य्युपरि सैन्यानां तस्य शत्रोस्तदञ्जसा । शिरः कर्णस्य सोत्सेधमिषुः सोऽपाहरद्द्रुतम् ॥ ६३ ॥ कर्णन्तु शूरं पतितं पृथिव्यां शराचितं शोणितदिग्धगात्रम् । दृष्ट्वा शयानं भुवि मद्रराजश्छिन्नध्वजेनापययौ रथेन ॥ ६४ ॥ हते

कर्णे कुरवः प्राद्रवन्त भयार्द्दिता गाढविद्धाश्च सङ्ख्ये। अवेक्षमाणा मुहुरर्जुनस्य ध्वजं महान्तं वपुषा ज्वलन्तम्॥ ६५॥ सहस्र-नेत्रप्रतिमानकर्म्मणः सहस्रनेत्रप्रतिमाननं शुभम्। सहस्ररश्मि-र्द्दिनसङ्क्षये यथा तथापतत् कर्णशिरो वसुन्धराम्॥ ६६॥

इति कर्णपर्व्वणि कर्णवधे एकनवतोऽध्यायः॥ ९१॥

सञ्जय उवाच। शल्यस्तु कर्णार्जुनयोर्विमर्द्दे बलानि दृष्ट्वा मृदितानि वाणैः। ययौ परीतो भृशमन्युनासौ रथेन संछिन्न-परिच्छदेन॥ १॥ निपातितस्यन्दनवाजिनागं बलञ्च दृष्ट्वा हत-सूतपुत्रम्। दुर्य्योधनोऽश्रुपरिपूर्णनेत्रो मुहुर्मुहुर्न्यश्वसदार्त्तरूपः॥ २॥ कर्णन्तु शूरं पतितं पृथिव्यां शराचितं शोणितदिग्ध-गात्रम्। यदृच्छया सूर्य्यमिवावनिस्थं दिदृक्षवः संपरिवार्य्य तस्थुः॥ ३॥ प्रहृष्टवित्रस्तविषण्णविस्मितास्तथापरे शोकपरायणा-भवन्। परे त्वदीयाश्च परस्परं जना यथायथैषां प्रकृतिस्तथा-भवन्॥ ४॥ प्रविद्धवर्म्माभरणाम्बरायुधं धनञ्जयेनाभिहतं महौ-जसम्। निशम्य कर्णं कुरवः प्रदुद्रुवुर्हतर्षभा गाव इवाकुला-कुलाः॥ ५॥ भीमश्च भीमेन महास्वनेन नादं कृत्वा रोदसी कम्पयानः। आस्फोटयन् वल्गते नृत्यते च हते कर्णे त्रासयन् धार्त्तराष्ट्रान्॥ ६॥ तथैव राजन् सोमकाः सृञ्जयाश्च शङ्खान् दध्मुः सस्वजुश्चापि सर्व्वे। परस्परं क्षत्रिया हृष्टरूपाः सूतात्मजे वै निहते तदानीम्॥ ७॥ कृत्वा विमर्द्दं भृशमर्जुनेन कर्णो हतः केशरिणेव नागः। तीर्णा प्रतिज्ञा पुरुषर्षभेण वैरस्यान्तं गतवां-श्चैव पार्थः॥ ८॥ मद्राधिपश्चैव विमूढचेतास्तूर्णं रथेनापहृत-ध्वजेन। दुर्य्योधनस्यान्तिकमेत्य राजन् संभाष्य दुःखार्त्त उवाच वाक्यम्॥ ९॥ विशीर्णनागाश्वरथप्रवीरं बलं त्वदीयं यमराष्ट्र-

कल्पम् । अन्योन्यमासाद्य हतैर्महद्भिर्नराश्वनागैर्गिरिकूटकल्पैः ॥ १० ॥ नैतादृशं भारत युद्धमासीद्यथाद्य कर्णार्जुनयोर्बभूव । अस्तौ हि कर्णेन समेत्य कृष्णावन्ये च सर्वे तव शत्रवो ये ॥ ११ ॥ दैवन्तु यत्नात् स्ववशं प्रवृत्तं तत् पाण्डवान् पाति हिनस्ति चास्मान् । तवार्थसिद्ध्यर्थकरास्तु सर्वे प्रसह्य वीरा निहता द्विषद्भिः ॥ १२ ॥ कुवेरवैवस्वतवासवानां तुल्यप्रभावाम्बुपतेश्च वीराः । वीर्य्येण शौर्य्येण बलेन चैव तैस्तैश्च युक्ता विविधैर्गुणौघैः ॥ १३ ॥ अवध्यकल्पा निहता नरेन्द्रास्तवार्थकामा युधि पाण्डवेयैः । तन्माशुचो भारत दिष्टमेतत् पर्य्यायसिद्धिर्न सदास्ति सिद्धिः ॥ १४ ॥ एतद्वचो मद्रपतेर्निशम्य स्वं चापनीतं मनसा निरीक्ष्य । दुर्य्योधनो दीनमना विसंज्ञः पुनः पुनर्न्यश्वसदार्त्तरूपः ॥ १५ ॥

इति कर्णपर्वणि शल्यवाक्ये द्विनवतोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तस्मिंस्तु कर्णार्जुनयोर्विमर्द्दे दग्धस्य रौद्रेऽहनि विद्रुतस्य । बभूव रूपं कुरुसृञ्जयानां बलस्य बाणोन्मथितस्य कीदृक् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन्नवहितो यथा वृत्तो महाक्षयः । घोरो मनुष्यदेहानामाजौ नरवरक्षयः ॥ २ ॥ यत्तत् कर्णे हते पार्थः सिंहनादमथाकरोत् । तदा तव सुतान्राजन्नाविवेश महद्भयम् ॥ ३ ॥ न सन्धातुमनीकानि न च वाथ पराक्रमे । आसीद्बुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कस्यचित् ॥ ४ ॥ वणिजो नावि भिन्नायामगाधे ह्यप्लवा यथा । अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे किरीटिना ॥ ५ ॥ सूतपुत्रे हते राजन् वित्रस्ताः शरविक्षताः । अनाथा नाथमिच्छन्तो नागाः सिंहैरिवार्द्दिताः ॥ ६ ॥ भग्नशृङ्गा इव वृषा भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः । प्रत्यपायाम सायाह्ने निर्ज्जिताः

सव्यसाचिना ॥ ७ ॥ हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ता निशितैः शरैः । सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् ॥ ८ ॥ विशस्त्र-कवचाः सर्वे कान्दिशीका विचेतसः । अन्योऽन्यमवमृद्नन्तो वीक्ष्य-माणा भयार्दिताः ॥ ९ ॥ मामेव नूनं बीभत्सुर्मामेव च वृको-दरः । अभियातीति मन्वानाः पेतुर्म्लुश्च सम्भ्रमात् ॥ १० ॥ हयानन्ये रथानन्ये गजानन्ये महारथाः । आरुह्य जवसम्पन्नाः पादाता प्राद्रवन् भयात् ॥ ११ ॥ कुञ्जरैः स्यन्दनाः क्षुण्णाः सादि-नश्च महारथैः । पदातिसङ्घाश्चाश्वौघैः पलायद्भिर्भयार्दिताः ॥१२॥ व्यालतस्करसङ्कीर्णे सार्थहीना यथा वने । तथा त्वदीया निहते सूतपुत्रे तदाभवन् ॥ १३ ॥ हतारोहास्तदा नागाश्छिन्नहस्ता-स्तथा नराः । सर्वं पार्थमयं लोकं संपश्यन्तो भयातुराः ॥ १४ ॥ तान् प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयार्दितान् । तान् दृष्ट्वा विद्रु-तान् सर्वान् योधांस्तव सहस्रशः । दुर्योधनोऽथ स्वं सूतं वाहे-त्युक्त्वेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥

दुर्योधन उवाच । नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिर्व्यवस्थित । जघने सर्वसैन्यानां शनैरश्वान् प्रचोदय ॥ १६ ॥ जघने युध्यमानं हि कौन्तेयो मां न संशयः । नोत्सहेत व्यतिक्रान्तं वेलामिव महोदधिः ॥ १७ ॥ अद्यार्जुनं सगोविन्दं मानिनञ्च वृकोदरम् । निहत्य शिष्टान् शत्रुंश्च कर्णस्यानृण्यमाप्नुयाम् ॥ १८ ॥ तत् श्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्य्यसदृशं वचः । सूतो हेमपरिच्छन्नान् शनै-रश्वानचोदयत् ॥ १९ ॥ रथाश्वगजहीनास्तु पादातास्तव मारिष । पञ्चविंशतिसाहस्रा युद्धायैव व्यवस्थिताः ॥ २० ॥ तान् भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । बलेन चतुरङ्गेन संवृत्याजघ्नतुः शरैः ॥ २१ ॥ प्रत्ययुध्यन्त ते सर्वे भीमसेनं सपार्षतम् । पार्थ-पार्षतयोश्चान्ये जगृहुस्तत्र नामनी ॥ २२ ॥ अक्रुध्यत तदा भीमस्तै रणे प्रत्युपस्थितैः । सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत ॥२३॥

न तान्रथस्थो भूमिष्ठान् धर्मापेक्षी वृकोदरः । योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्य्यसमाश्रितः ॥ २४ ॥ जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् । अवधीत्तावकान् सर्वान् दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ २५ ॥ पदातिनोऽपि संरब्धास्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः । भीममभ्यद्रवन् सङ्ख्ये पतङ्गा इव पावकम् ॥ २६ ॥ आसाद्य भीमसेनन्तु संरब्धा युद्धदुर्म्मदाः । विनेशुः सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ॥ २७ ॥ श्येनवद्विचरन् भीमो गदाहस्तो महाबलः । पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकानामपोथयत् ॥ २८ ॥ हत्वा तत् पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः । धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्थौ महाबलः ॥ २९ ॥ धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्य्यवान् ॥ ३० ॥ माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिश्च महारथः । जवेनाभ्यपतन् हृष्टा निघ्नन्तः सौबलं बलम् ॥ ३१ ॥ तस्याश्वांश्च गजानाजौ विनिहत्य शितैः शरैः । तमभ्यधावंस्त्वरितास्ततो युद्धमभूत्तदा ॥ ३२ ॥ धनञ्जयोऽपि चाभ्येत्य रथानीकं तव प्रभो । विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याक्षिपत् गाण्डिवं धनुः ॥ ३३ ॥ कृष्णसारथिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथम् । अर्जुनञ्चापि योद्धारं त्वदीयाः प्राद्रवन् भयात् ॥ ३४ ॥ विप्रहीणरथाश्चैव शरैश्च परिकर्षिताः । पञ्चविंशतिसाहस्राः कालमार्च्छन् पदातयः ॥ ३५ ॥ हत्वा तान् पुरुषव्याघ्रः पाञ्चालानां महारथः । पुत्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥ ३६ ॥ भीमसेनं पुरस्कृत्य नचिरात् प्रत्यदृश्यत । महाधनुर्द्धरः श्रीमानमित्रगणसूदनः ॥ ३७ ॥ पारावतसवर्णाश्वं कोविदारमहाध्वजम् । धृष्टद्युम्नरथं दृष्ट्वा प्राद्रवन्त भयाद्भृशम् ॥ ३८ ॥ गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनौ । नचिरात् प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौससात्यकी ॥ ३९ ॥ चेकितानः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष । हत्वा त्वदीयं सुमहत् सैन्यं शङ्खानथाधमन् ॥ ४० ॥ ते सर्वे तावकान् प्रेक्ष्य द्रवतोऽपि पराङ्मुखान् ।

अभ्यवर्त्तन्त संरब्धान् वृषान् जित्वा यथा वृषाः॥ ४१॥ सेनाव-शेषं तं दृष्ट्वा तव सैन्यस्य पाण्डवः। व्यवस्थितं सव्यसाची चुक्रोध बलवान्नृप॥ ४२॥ धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्य्यवान्। विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याक्षिपन् गाण्डिवं धनुः॥ ४३॥ तत एनं शरव्रातैः सहसा समवाकिरत्। रजसा चोद्धतेनाथ न स्म किञ्चि-दप्रदृश्यत॥ ४४॥ अन्धकारीकृते लोके रजोभूते महीतले। दिशः सर्वा महाराज तावकाः प्राद्रवन् भयात्॥ ४५॥ भज्यमानेषु सैन्येषु कुरुराजे विशाम्पते। परानभिमुखांश्चैव सुतस्ते समुपा-द्रवत्॥ ४६॥ ततो दुर्य्योधन सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान्। युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा बलिः॥ ४७॥ त एनमभिवर्त्तन्तं सहिताः समुपाद्रवन्। नानाशस्त्रसृजः सर्वे भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः॥ ४८॥ दुर्य्योधनस्त्वसंभ्रान्तस्तानरीन्निशितैः शरैः। तत्रावधीत्ततः क्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः॥ ४९॥ तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरु-षम्। यदेकः सहितान् सर्वान् रणेऽयुध्यत पाण्डवान्॥ ५०॥ नातिदूरापयातन्तु कृतबुद्धिं पलायने। दुर्य्योधनः स्वकं सैन्य-मपश्यत्क्षरविक्षतम्॥ ५१॥ ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवा-त्मजः। हर्षयन्निव तान् योधानिदं वचनमब्रवीत्॥ ५२॥ न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च। यत्र यातान् न वो हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः॥ ५३॥ अल्पञ्च बलमेतेषां कृष्णौ च भृशविक्षतौ। यदि सर्वेऽवतिष्ठामो ध्रुवं नो विजयो भवेत्॥ ५४॥ विप्रयातांस्तु नो भिन्नान् पाण्डवाः कृतकिल्विषान्। अनुसृत्य वधिष्यन्ति श्रेयान्नः समरे वधः॥ ५५॥ सुखः सांग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यताम्। मृतो दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ५६॥ शृणुध्वं क्षत्रियाः सर्वे यावन्तः स्थ समागताः। यदा शूरञ्च भीरुञ्च मारयत्यन्तको यमः। को नु मूढ़ो न युध्येत मादृशः क्षत्रियव्रतः॥ ५७॥ द्विषतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेष्यथ।

पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ ॥ ५८ ॥ न हि धर्मोऽस्ति पापीयान् क्षत्रियस्य पलायने । न युद्धधर्माच्छ्रेयोऽन्यः पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः । अचिरेण हता लोकं सर्वे योधाः समश्नुतः ॥५९॥

सञ्जय उवाच । एवं ब्रुवति ते पुत्रे सैनिका भृशविक्षताः । अनवेक्ष्यैव तद्वाक्यं प्राद्रवन् सर्वतोमुखम् ॥ ६० ॥

इति कर्णपर्वणि कौरवसैन्यपलायने त्रिनवतीऽध्यायः ॥ ९३ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा तु सैन्यं विनिवर्त्तमानं पुत्रेण ते मद्रपतिस्तदानीम् । सन्त्रस्तरूपः परिमूढचेता दुर्य्योधनं वाक्यमिदं बभाषे ॥ १ ॥

शल्य उवाच । पश्येदमुग्रं नरवाजिनागैरायोधनं वीर हतैः सुपूर्णम् । महीधराभैः पतितैर्महागजैः सकृत् प्रभिन्नैः शरविद्धमर्मभिः ॥२॥ तैर्विह्वलद्भिश्च समन्ततो वै प्रध्वस्तवर्मायुधयोधमुख्यैः । वज्रापविद्धैरिव चाचलेन्द्रैर्विभिन्नपाषाणमहाद्रुमौषधैः ॥३॥ प्रविद्धघण्टाङ्कुशतोमरध्वजैः सहेमजालैरुधिरौघसंप्लुतैः । शरावभिन्नैः पतितैश्च वाजिभिः श्वसद्भिरार्त्तैः क्षतजं वमद्भिः ॥४॥ दीनं स्तनद्भिः परिवृत्तनेत्रैर्महीं दशद्भिः कृपणं नदद्भिः । तथापविद्धैर्गजवाजियोधैर्बलापविद्धै रथवीरसङ्घैः ॥ ५ ॥ मन्दासुभिश्चैव गतासुभिश्च नराश्वनागैश्च रथैश्च मर्द्दितैः । मही महावैतरणीव दुर्दृशा गजैर्निकृत्तैर्यतहस्तगात्रैः ॥ ६ ॥ उद्वेपमानैः पतितैः पृथिव्यां विशीर्णदन्तैः क्षतजं वमद्भिः । स्फुरद्भिरार्त्तैः करुणं रणाजिरे मयोधवर्मायुधपादगोप्तृभिः । प्रकीर्णतूणीरपताककेतुभिः सुवर्णजालावततैर्भृशाहतैः ॥ ७ ॥ मही बभौ दौर्ज्जलदैरिवावृता यशस्विभिर्नागरथाश्वयोधिभिः । पदातिभिश्चाभिमुखैर्हतैः परैर्विशीर्णवर्माभरणाम्बरायुधैः ॥ ८ ॥ शरप्रहाराभिहतैर्महाबलै-

रवेक्ष्यमाणैः पतितैः सहस्रशः । प्रनष्टसंज्ञैः पुनरुच्छ्वसद्भिर्मही
बभूवानुगतैरिवाग्निभिः ॥ ९ ॥ कर्णार्जुनाभ्यां शरभिन्नगात्रैर्हतैः
प्रवीरैः कुरुसृञ्जयानाम् । दिव्यश्रुतैर्भूरतिदीप्तिमद्भिर्नत्ता ग्रहै-
र्द्यौरमलैश्च दीप्तैः ॥ १० ॥ शराश्च कर्णार्जुनबाहुनुन्ना विदार्य्य
नागाश्वमनुष्यदेहान् । प्राणान्निरस्याशु महीं व्यतीयुर्महोरगा
वासमिवातिताम्राः ॥ ११ ॥ हतैर्मनुष्याश्वगजैरसङ्ख्यैः शराव-
भिन्नैश्च रथैर्बभूव । धनञ्जयस्याधिरथेश्च मार्गणैर्गजैरगम्या
वसुधातिदुर्गमा ॥ १२ ॥ रथैर्वरेषून्मथितैः सयोधैः संस्यूतसूताश्व-
वरायुधध्वजैः । विशीर्णशस्त्रैर्विनिकृत्तकन्धरैर्निकृत्तचक्राक्षयुगत्रि-
वेणुभिः ॥ १३ ॥ विमुक्तचक्रैर्विहतैरुपस्करैः कृतानुकर्षैर्विनिषङ्ग-
बन्धनैः । प्रभग्ननीडैर्मणिहेममण्डितैः स्तृता मही द्यौरिव शारदै-
र्घनैः ॥ १४ ॥ विकृष्यमाणैर्जवनैस्तुरङ्गैर्हतेश्वरै राजरथैः सुक-
ल्पितैः । मनुष्यमातङ्गरथाश्वराशिभिर्द्रुतं व्रजन्तो बहुधा विचू-
र्णिताः ॥ १५ ॥ सहेमपट्टाः परिघाः परश्वधाः शिताश्च शूला
मुषलानि पट्टिशः । पेतुश्च खड्गा विमला विकोषा गजाश्च
जाम्बूनदपट्टनद्धाः ॥ १६ ॥ चापानि रुक्माङ्गदभूषणानि शराश्च
कार्त्तस्वरचित्रपुङ्खाः । ऋष्टयश्च पीता विमला विकोषाः प्रासाः
सखड्गाः कनकावभासाः ॥ १७ ॥ छत्राणि बालव्यजनानि शङ्खा
भुजाश्च पुष्पोत्तमहेमभूषिताः । कुथाः पताका रथवेष्टनानि किरीट-
माला मुकुटाश्च शुभ्राः ॥ १८ ॥ प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन्
प्रवालमुक्तातरलाश्च हाराः । आपीड़केयूरवराङ्गदानि ग्रैवेय-
निष्काश्च सुवर्णसूत्राः ॥ १९ ॥ मण्युत्तमा वज्र सुवर्णमुक्ता रत्नानि
चोच्चावचमङ्गलानि । गात्राणि चात्यन्तसुखोचितानि शिरांसि
चेन्दुप्रतिमाननानि ॥ २० ॥ देहांश्च भोगांश्च परिच्छदांश्च त्यक्त्वा
मनोज्ञानि सुखानि चापि । स्वधर्मनिष्ठां महतीमवाप्य चाप्याशु
लोकान् यशसा गतास्ते ॥ २१ ॥ निवर्त्त दुर्य्योधन यान्तु सैनिका

प्रजस्व राजन् शिविराय मानद । दिवाकरो ह्येष विलम्बते प्रभो
पुनस्त्वमेवात्र नरेन्द्र कारणम् ॥ २२ ॥ इत्येवमुक्त्वा विरराम शल्यो
दुर्य्योधनं शोकपरीतचेताः । हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणमार्त्तं
विसंज्ञं भृशमश्रुनेत्रम् ॥ २३ ॥ तं द्रोणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्राः सर्व्वे
समाश्वास्य मुहुः प्रयान्ति । निरीक्षमाणा मुहुरर्ज्जुनस्य ध्वजं
महान्तं यशसा ज्वलन्तम् ॥ २४ ॥ नराश्वमातङ्गशरीरजेन रक्तेन
सिक्ताञ्च तथैव भूमिम् । रक्ताम्बरस्रक्तपनीययोगान्नारीं
प्रकाशामिव सर्व्वगम्याम् ॥ २५ ॥ प्रच्छन्नरूपा रुधिरेण राज-
रौद्रे मुहूर्त्तेऽतिविराजमाने । नैवावतस्थुः कुरवः समीक्ष्य प्रव्रा-
जिता देवलोकाय सर्व्वे ॥ २६ ॥ वधेन कर्णस्य च दुःखितास्ते हा
कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणाः । द्रुतं प्रयाताः शिविराणि राजन्
दिवाकरं रक्तमवेक्षमाणाः ॥ २७ ॥ गाण्डीवमुक्तैश्च सुवर्णपुङ्खैः
शिलाशितैः शोणितदिग्धवाजैः । शरैश्चिताङ्गो भुवि भाति कर्णो
हतोऽपि सन् सूर्य्य इवांशुमाली ॥ २८ ॥ कर्णस्य देहं रुधिरा-
वसिक्तं भक्तानुकम्पी भगवान् विवस्वान् । स्पृष्ट्वांशुभिर्लोहित-
रक्तरूपः सिस्नासुरभ्येति परं समुद्रम् ॥ २९ ॥ इतीव सञ्चिन्त्य
सुरर्षिसङ्घाः संप्रस्थिता यान्ति यथानिकेतम् । सञ्चिन्तयित्वा
जनता विसस्रुर्यथासुखं खञ्च महीतलञ्च ॥ ३० ॥ तदद्भुतं प्राण-
भृतां भयङ्करं निशम्य युद्धं कुरुवीरमुख्याः । धनञ्जयस्याधि-
रथेश्च विस्मिताः प्रशंसमानाः प्रययुस्तदा जनाः ॥ ३१ ॥ शरैः
संकृत्तवर्म्माणं वीरं विशसने हतम् । गतासुमपि राधेयं न लक्ष्मीः
प्रतिमुञ्चति ॥ ३२ ॥ निष्टप्तहेमवपुषं ज्वलनार्कसमप्रभम् । जीवन्त-
मिव शूरञ्च सर्व्वभूतानि मेनिरे ॥ ३३ ॥ हतस्यापि महाराज
सूतपुत्रस्य संयुगे । वित्रेसुः सर्व्वतो योधाः सिंहस्येवेतरे मृगाः
॥ ३४ ॥ हतोऽपि पुरुषव्याघ्रो व्याहरन्निव दृश्यते । नाभवद्विकृतं
किञ्चित् मृतस्यापि महात्मनः ॥ ३५ ॥ चारुवेशधरं राजन् चारु-

मौलिशिरोधरम्। तन्मुखं सूतपुत्रस्य पूर्णचन्द्रसमद्युति॥ ३६॥
नानाभरणवान्राजंस्तप्तजाम्बुनदाङ्गदः। हतो वैकर्त्तनः शेते पाद-
पोऽङ्कुरवानिव॥ ३७॥ कनकोत्तमसङ्काशो ज्वलन्निव विभावसुः।
स शान्तः पुरुषव्याघ्रः पार्थसायकवारिणा॥ ३८॥ यथा हि
ज्वलनो दीप्तो जलमासाद्य शाम्यति। कर्णाग्निः शमितस्तद्वत्
पार्थमेघेन संयुगे॥ ३९॥ प्रगृह्य च यशो दीप्तं सुयुद्धेनात्मनो
भुवि। विसृज्य शरवर्षाणि प्रताप्य च दिशो दश। सपुत्रः पुरुष-
व्याघ्रः संशान्तः पार्थतेजसा॥ ४०॥ प्रताप्य पाण्डवान्राजन् पाञ्चा-
लानस्त्रतेजसा। वर्षित्वा शरवर्षेण प्रताप्य रिपुवाहिनीम्॥ ४१॥
श्रीमानिव सहस्रांशुर्जगत् सर्वं प्रताप्य च। हतो वैकर्त्तनः कर्णः
सपुत्रः सहवाहनः॥ ४२॥ अर्थिनां पक्षिसङ्घस्य कल्पवृक्षो
निपातितः। ददानीत्येव यो वोचन्न नास्तीत्यर्थितोऽर्थिभिः॥४३॥
सद्भिः सदा सत्पुरुषः स हतो द्वैरथे वृषः। यस्य ब्राह्मणसात्
सर्वं वित्तमासीन्महात्मनः। नादेयं ब्राह्मणेष्वासीद्यस्य स्वमपि
जीवितम्॥ ४४॥ सदा नृणां प्रियो दाता प्रियदानोऽप्रियं गतः।
स पार्थास्त्रविनिर्दग्धो गतः परमिकां गतिम्॥ ४५॥ यमाश्रित्या-
करोद्वैरं सुतस्ते स गतो दिवम्। आदाय तव पुत्राणां जयाशां
शर्म्म वर्म्म च॥ ४६॥ हते कर्णे सरितो न प्रसस्रुर्जगाम चास्तं
कलुषो दिवाकरः। ग्रहश्च तिर्य्यग्ज्वलितार्कवर्णः सोमस्य पुत्रो-
ऽभ्युदियाय तिर्य्यक्॥ ४७॥ नभः पफालाथ चचाल चोर्वी ववुश्च
वाताः परुषा सुघोराः। दिशः सधूमाश्च भृशं प्रजज्वलुर्म्महा-
र्णवाश्चुक्षुभिरे च सस्वनाः॥ ४८॥ सकाननाश्चाद्रिचया विदद्रिरे
प्रविव्यथुर्भूतगणाश्च मारिष। वृहस्पती रोहिणीं संप्रपीड्य बभूव
चन्द्रार्कसमानवर्णः॥ ४९॥ हतेऽपि कर्णे विदिशोऽपि जज्वलु-
स्तमोवृता द्यौर्विचचाल भूमिः। पपात चोल्का ज्वलनप्रकाशा
निशाचराश्चाप्यभवन् प्रहृष्टाः॥ ५०॥ शशिप्रकाशाननमर्जुनो यदा

क्षुरेण कर्णस्य शिरो न्यपातयत् । तदान्तरीक्षे दिवि चेह राजन् बभूव हाहेति जनस्य निस्वनः ॥ ५१ ॥ स देवगन्धर्वमनुष्यपूजितं निहत्य कर्णं रिपुमाहवेऽर्जुनः । रराज पार्थः परमेण तेजसा वृत्रं निहत्येव सहस्रलोचनः ॥ ५२ ॥ ततो रथेनाम्बुदवृन्दनादिना शरन्नभोमध्यगभास्करत्विषा । पताकिना भीमनिनादकेतुना हिमेन्दु-शङ्खस्फटिकावभासिना ॥ ५३ ॥ महेन्द्रवाहप्रतिमेन तावुभौ महेन्द्रवीर्य्यप्रतिमानपौरुषौ । सुवर्णमुक्तामणिवज्रविद्रुमैरलंकृता-वप्रतिमेन रंहसा ॥ ५४ ॥ नरोत्तमौ पाण्डवकेशिमर्द्दिनौ तदा-हितावग्निदिवाकरोपमौ । रणाजिरे वीतभयौ विचेरतुः समान-यानाविव विष्णुवासवौ ॥ ५५ ॥ ततो धनुर्ज्यातलघातनिस्वनैः प्रसह्य कृत्वा च रिपुं हतप्रभम् । संसादयित्वैव कुरून् शरौघैः कपिध्वजः पक्षिवरध्वजश्च ॥ ५६ ॥ हृष्टौ ततस्तावमितप्रभावौ मनांस्यरीणामवदारयन्तौ । सुवर्णजालावततौ महास्वनौ हिमा-वदातौ परिगृह्य पाणिभिः । चुचुम्बतुः शङ्खवरौ नृणांवरौ वरा-ननाभ्यां युगपच्च दध्मतुः ॥ ५७ ॥ पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो देवदत्तस्य चोभयोः । पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च दिवञ्च समपूरयत् ॥ ५८ ॥ वित्रस्ताश्चाभवन् सर्वे कुरवो राजसत्तम । शङ्खशब्देन शूरस्य माधवस्यार्जुनस्य च ॥ ५९ ॥ तौ शङ्खशब्देन निनादयन्तौ वनानि शैलान् सरितो दिशश्च । वित्रासयन्तौ तव पुत्रसेनां युधिष्ठिरं नन्दयतां वरिष्ठौ ॥ ६० ॥ ततः प्रयाताः कुरवो जवेन श्रुत्वैव शङ्खस्वनमीर्य्यमाणम् । विहाय मद्राधिपतिं पतिञ्च दुर्य्योधनं भारत भारतानाम् ॥ ६१ ॥ महाहवे तं बहुशोभमानं धनञ्जयं भूतगणाः समेताः । तदानुमोदन्त जनार्द्दनञ्च प्रभाकरावभ्युदितौ यथैव ॥ ६२ ॥ समाचितौ कर्णशरैः परन्तपावुभौ व्यभातां समरे-ऽच्युतार्जुनौ । तमो विहत्याभ्युदितौ यथामलौ शशाङ्कसूर्य्याविव रश्मिमालिनौ ॥ ६३ ॥ विहाय तान् बाणगणानथावलौ सुहृ-

हृतावप्रतिमानविक्रमौ। सुखं प्रविष्टौ शिविरं स्वमीश्वरौ सदस्य-
निन्द्याविव वासवाच्युतौ॥ ६४॥ तौ देवगन्धर्वमनुष्यचारणैर्मह-
र्षिभिर्यक्षमहोरगैरपि। जयाभिवृद्ध्या परयाभिपूजितौ हते तु
कर्णे परमाहवे तदा॥ ६५॥ वयोऽभिरूपं प्रतिगृह्य तानथ
प्रशस्यमानावतुलैश्च कर्मभिः। ननन्दतुस्तौ ससुहृद्गणौ तदा बलिं
नियम्येव सुरेशकेशवौ॥ ६६॥

इति कर्णपर्वणि शिविरप्रवेशे चतुर्नवतोऽध्यायः॥ ९४॥

सञ्जय उवाच। हते वैकर्त्तने कर्णे कुरवो भयपीड़िताः।
वीक्षमाणा दिशः सर्वाः पलायन्ते स्म सर्वतः॥ १॥ वीरं तु
निहतं श्रुत्वा शत्रुभिः परमाहवे। सर्वे दिशोऽन्वकीर्य्यन्त तावका
भयमोहिताः॥ २॥ ततोऽवहारं चक्रुस्ते राजन् योधाः सम-
न्ततः। वार्य्यमाणा भयोद्विग्नास्तव पुत्रेण भारत॥ ३॥ तेषान्तु
मतमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतर्षभ। अवहारं ततश्चक्रे शल्यस्यानुमते
नृप॥ ४॥ योधैर्महारथैः सार्द्धं वृतो भारत तावकैः। हता-
वशेषैस्त्वरितः शिविरायैव दुद्रुवे॥ ५॥ गान्धाराणां सहस्रेण
शकुनिः परिवारितः। हतमाधिरथिं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवे॥६॥
कृपः शारद्वतो राजन् नागानीकेन संवृतः। महता मेघकल्पेन
शिबिरायैव दुद्रुवे॥ ७॥ अश्वत्थामा ततः शूरो विनिश्वस्य
मुहुर्मुहुः। पाण्डवानां जयं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवे॥ ८॥
संशप्तकावशेषेण बलेन महता वृतः। सुशर्मापि ययौ राजन्
वीक्षमाणो भयातुरान्॥ ९॥ दुर्य्योधनस्तु नृपतिर्हतसर्वस्व
आतुरः। ययौ शोकसमाविष्टश्चिन्तयन् विमना बहु॥ १०॥ हीन-
ध्वजेन शल्यस्तु रथेन रथिनाम्बरः। प्रययौ शिविरायैव वीक्ष-
माणो दिशो दश॥ ११॥ ततोऽपरे सुबहवो भारतानां महा-

रथाः । प्राद्रवन्त भयत्रस्ता क्रियाविष्टा विचेतसः ॥ १२ ॥ अश्रुकण्ठा भयोद्विग्ना वेपमाना भयातुराः । कुरवः प्रद्रुताः सर्वे दृष्ट्वा कर्णं निपातितम् ॥ १३ ॥ प्रशंसन्तोऽर्जुनं केचित् केचित् कर्णं महारथाः । व्यद्रवन्त दिशो भीताः कुरवः कुरुसत्तम ॥ १४ ॥ तेषां योधसहस्राणां तावकानां महामृधे । नासीत्तत्र पुमान् कश्चिद्योद्धुं यो मन आदधे ॥ १५ ॥ हते कर्णे महाराज निराशाः कुरवोऽभवन् । जीवितेष्वथ राज्येषु दारेषु च धनेषु च ॥ १६ ॥ तान् समानीय पुत्रस्ते यत्नेन महता प्रभो । निवेशाय मनो दध्रे दुःखशोकसमन्वितः ॥ १७ ॥ तस्याज्ञां शिरसा तेऽपि प्रतिगृह्य विशाम्पते । विवर्णवदना दीना न्यवर्त्तन्त महारथाः ॥ १८ ॥

इति कर्णपर्वणि कौरवपलायने पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

सञ्जय उवाच । तथा निपातिते कर्णे तव सैन्ये च विद्रुते । आश्लिष्य पार्थं दाशार्हो हर्षाद्वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ हतो वज्रभृता वृत्रस्त्वया कर्णो निपातितः । वधं वै वृत्रकर्णाभ्यां कथयिष्यन्ति मानवाः ॥ २ ॥ वज्रेण निहतो वृत्रः संयुगे भूरितेजसा । त्वया तु निहतः कर्णो धनुषा निशितैः शरैः ॥ ३ ॥ तमिमं विक्रमं लोके प्रथितन्ते यशस्करम् । निवेदय त्वं कौन्तेय धर्म्मराजाय भारत ॥ ४ ॥ वधं कर्णस्य संग्रामे दीर्घकालचिकीर्षितम् । निवेद्य धर्म्मराजाय त्वमानृण्यं गमिष्यसि ॥ ५ ॥ वर्त्तमाने तु युद्धे वै तव कर्णस्य चोभयोः । द्रष्टुमायोधनं पूर्वमागतो धर्म्मनन्दनः ॥ ६ ॥ भृशम्भं गाढविद्धत्वान्न शक्तः स्थातुमाहवे । ततः स्वशिविरं यातः स राजा पुरुषर्षभः ॥ ७ ॥ तथेत्युक्तः केशवस्तु पार्थेन यदुपुङ्गवः । पर्य्यावर्त्तयदव्यग्रो रथं रथवरस्य तम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वार्जुनं कृष्णः सैनिकानिदमब्रवीत् । परानभिमुखा यत्तास्तिष्ठध्वं भद्रमस्तु वः

॥ ९ ॥ धृष्टद्युम्नं युधामन्युं माद्रीपुत्रौ वृकोदरम्। युयुधानञ्च गोविन्द इदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ यावदावेद्यतां राज्ञे हतः कर्णोऽर्जुनेन वै। तावद्भवद्भिर्यत्तैस्तु भवितव्यं नराधिपैः ॥ ११ ॥ स तैः शूरैरनुज्ञातो ययौ राजनिवेशनम्। पार्थमादाय गोविन्दो ददर्श च युधिष्ठिरम् ॥ १२ ॥ शयानं राजशार्दूलं काञ्चने शयनोत्तमे। अगृह्णीताञ्च मुदितौ चरणौ पार्थिवस्य तौ ॥ १३ ॥ तयोः प्रहर्षमालोक्य प्रहारांश्चातिमानुषान्। राधेयं निहतं मत्वा समुत्तस्थौ युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ समुत्थाय महाबाहुः पुनः पुनररिन्दमः। वासुदेवार्जुनौ प्रेम्णा पुनश्च परिषस्वजे। वासुदेवञ्च वार्ष्णेयं पप्रच्छ कुरुनन्दनः ॥ १५ ॥ ततोऽस्मै तद्यथावृत्तं वासुदेवः प्रियम्वदः। कथयामास कर्णस्य निधनं यदुनन्दनः ॥ १६ ॥ ईषदुत्स्मयमानस्तु कृष्णो राजानमब्रवीत्। युधिष्ठिरं हतामित्रं कृताञ्जलिरथाच्युतः ॥ १७ ॥ दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च पाण्डवश्च वृकोदरः। त्वञ्चापि कुशली राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। मुक्ता वीरक्षयादस्मात् संग्रामाल्लोमहर्षणात् ॥ १८ ॥ क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्य्याणि पाण्डव। हतो वैकर्त्तनः कर्णः सूतपुत्रो महाबलः। दिष्ट्या जयसि राजेन्द्र दिष्ट्या वर्द्धसि पाण्डव ॥ १९ ॥ यस्तु द्यूतजितां कृष्णां प्राहसत् पुरुषाधमः। तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिः पिबति शोणितम् ॥ २० ॥ शेतेऽसौ शरपूर्णाङ्गः शत्रुस्ते कुरुपुङ्गव। तं पश्य पुरुषव्याघ्रं विभिन्नं बहुधा शरैः ॥ २१ ॥ हतामित्रामिमामुर्वीमनुशाधि महाभुज। यत्तो भूत्वा सहास्माभिर्भुङ्क्ष्व भोगांश्च पुष्कलान् ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच। इति श्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः। युधिष्ठिरस्तु दाशार्हं प्रहृष्टः प्रत्यपूजयत्। दिष्ट्या दिष्ट्येति राजेन्द्र वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २३ ॥ नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दन। त्वया सारथिना पार्थो यत् कुर्य्यादप्यमानुषम् ॥२४॥

प्रगृह्य च कुरुश्रेष्ठः साङ्गदं दक्षिणं भुजम्। उवाच धर्म्मभृत् पार्थं उभौ तौ केशवार्जुनौ ॥ २५ ॥ नरनारायणौ देवौ कथितौ नारदेन मे। धर्म्मसंरक्षणे युक्तौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ २६ ॥ असकृच्चापि मेधावी कृष्णद्वैपायनो मम। कथामेतां महाभागो दिव्यामकथयत् प्रभुः ॥ २७ ॥ तव कृष्ण प्रभावेन पाण्डवोऽयं धनञ्जयः। जिगायाभिमुखः शत्रून्न चासीद्विमुखः क्वचित् ॥ २८ ॥ जयश्चैव ध्रुवोऽस्माकं न त्वस्माकं पराजयः। यदा त्वं युधि पार्थस्य सारथ्यमुपजग्मिवान् ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा धर्म्मराजस्तु तं रथं हेमभूषितम्। दन्तवर्णैर्हयैर्युक्तं कालवालैर्म्मनोजवैः ॥ ३० ॥ आस्थाय पुरुषव्याघ्रः स्वबलेनाभिसंवृतः। कृष्णार्जुनाभ्यां वीराभ्यामनुमन्त्र्य ततः प्रियम्। आगतो बहुवृत्तान्तं द्रष्टुमायोधनं तदा ॥ ३१ ॥ आभाषमाणस्तौ वीरावुभौ माधवफाल्गुनौ। ददर्श च रणे कर्णं शयानं पुरुषर्षभम् ॥ ३२ ॥ यथा कदम्बकुसुमं केशरैः सर्व्वतो वृतम्। चितं शरशतैः कर्णं धर्म्मराजो ददर्श सः ॥ ३३ ॥ गन्धतैलावसिक्ताभिः काञ्चनीभिः सहस्रशः। दीपिकाभिः कृतोद्द्योतं पश्यते वै वृषं तदा ॥ ३४ ॥ गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः सर्व्वतः शकलीकृतम्। सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा कर्णं राजा युधिष्ठिरः ॥ ३५ ॥ सञ्जातप्रत्ययोऽतीव वीक्ष्य चैवं पुनः पुनः। प्रशशंस नरव्याघ्रावुभौ माधवफाल्गुनौ ॥ ३६ ॥ अद्य राजास्मि गोविन्द पृथिव्यां भ्रातृभिः सह। त्वया नाथेन वीरेण विदुषा परिपालितः ॥ ३७ ॥ हतं श्रुत्वा नरव्याघ्रं राधेयमतिमानिनम्। निराशोऽद्य दुरात्मा स धार्त्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ ३८ ॥ जीविताच्चैव राज्याच्च हते कर्णे महारथे। त्वत्प्रसादाद्वयं चैव कृतार्थाः पुरुषर्षभ ॥ ३९ ॥ दिष्ट्या जयति गोविन्द दिष्ट्या शत्रुर्निपातितः। दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च विजयी पाण्डुनन्दनः ॥ ४० ॥ त्रयोदश समास्तीर्णा जागरेण सुदुःखिताः। स्वपस्यामोऽद्य सुखं रात्रौ त्वत्प्रसादान्महाभुज ॥४१॥

एवं स बहुशो राजन् प्रशशंस जनार्द्दनम्। अर्जुनञ्चापि राजेन्द्र धर्म्मराजो युधिष्ठिरः॥ ४२॥

सञ्जय उवाच। दृष्ट्वा च कर्णं निहतं सपुत्रं पार्थसायकैः। पुनर्जातमिवात्मानं मेने कुरुकुलोद्वहः॥ ४३॥ समेत्य च महाराज कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। हर्षयन्ति स्म राजानो हर्षयुक्ता महारथाः॥ ४४॥ नकुलः सहदेवश्च पाण्डवश्च वृकोदरः। सात्यकिश्च महाराज वृष्णीनां प्रवरो रथः॥ ४५॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाण्डुपाञ्चालसृञ्जयाः। पूजयन्ति स्म कौन्तेयं निहते सूतनन्दने॥ ४६॥ ते वर्द्धयित्वा नृपतिं पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम्। जितकाशिनो लब्धलक्षा युद्धशौण्डाः प्रहारिणः॥ ४७॥ स्तुवन्तस्तवयुक्ताभिर्वाग्भिः कृष्णौ परन्तपौ। जग्मुः स्वशिविरायैव मुदायुक्ता महारथाः॥ ४८॥ एवमेष क्षयो वृत्तः सुमहाल्लोमहर्षणः। तव दुर्म्मन्त्रिते राजंस्तत्त्वं किमनुशोचसि॥ ४९॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वैतदप्रियं राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः। पपात भूमौ निश्चेष्टः कौरव्यः परमासनात्॥ ५०॥ तथा सा पतिता देवी गान्धारी दीर्घदर्शिनी। शुशोच बहुलालापैः कर्णस्य निधनं युधि॥ ५१॥ तं प्रत्यगृह्णाद्विदुरो नृपतिं सञ्जयस्तथा। पर्य्याश्वासयताञ्चैव तावुभावेव भूमिपम्॥ ५२॥ तथैवोत्थापयामासुर्गान्धारीं कुरुयोषितः॥ ५३॥ स दैवं परमं मत्वा भवितव्यञ्च पार्थिव। परां पीड़ां समाश्रित्य नष्टचित्तो महातपाः॥ ५४॥ चिन्ताशोकपरीतात्मा न जज्ञे मोहपीड़ितः। ताभ्यामाश्वासितो राजा तूष्णीमासीद्विचेतनः॥ ५५॥ इदं महायुद्धमखं महात्मनोर्द्धनञ्जयस्याधिरथेश्च यः पठेत्। स सम्यगिष्टस्य मखस्य यत् फलं तदाप्नुयात् संश्रवणाच्च भारत॥ ५६॥ मखो हि विष्णुर्भगवान् सनातनो वदन्ति तं चाग्ननिलेन्दुभानवः। अतोऽनुसूयुः शृणुयात् पठेच्च यः स सर्वलोकानुचरः सुखी

भवेत् ॥ ५७ ॥ तां सर्वदा भक्तिमुपागता नराः पठन्ति पुण्यां वरसंहितामिमाम् । धनेन धान्येन यशसा च मानुषा नदन्ति ते नात्र विचारणास्ति ॥ ५८ ॥ अतोऽनुसूयुः शृणुयात् सदा तु वै नरः स सर्वाणि सुखानि चाप्नुयात् । विष्णुः स्वयम्भुर्भगवान् भवश्च तुष्यन्ति ते तस्य नरोत्तमस्य ॥ ५९ ॥ वेदावाप्तिर्ब्राह्मणस्येह दृष्टा रणे बलं क्षत्रियाणां जयो युधि । धनुर्ज्येष्ठश्चापि भवन्ति वैश्याः शूद्रारोग्यं प्राप्नुवन्तीह सर्वे ॥ ६० ॥ तथैव विष्णुर्भगवान् सनातनः स चात्र देवः परिकीर्त्त्यते यतः । ततः स कामाल्लभते सुखी नरो महामुनेस्तस्य वचोऽर्च्चितं यथा ॥ ६१ ॥ कपिलानां सवत्सानां वर्षमेकं निरन्तरम् । यो दद्यात् सुकृतं तद्धि श्रवणात् कर्णपर्वणः ॥ ६२ ॥

इति कर्णपर्वणि युधिष्ठिरहर्षे षणवतोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

समाप्तञ्च कर्णपर्व ॥

श्रीमहाभारतम्।

शल्यपर्व्व ।

अथ शल्यवधपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच। एवं निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना।
अल्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्वत वै द्विज ॥ १ ॥ उदीर्य्यमाणञ्च
बलं दृष्ट्वा राजा सुयोधनः। पाण्डवैः प्राप्तकालञ्च किम्प्रापद्यत
कौरवः ॥ २ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तदाचक्ष्व द्विजोत्तम। न
हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कर्णे हते राजन् धार्त्तराष्ट्रः सुयो-
धनः। भृशं शोकार्णवे मग्नो निराशः सर्वतोऽभवत् ॥ ४ ॥ हा
कर्ण हा कर्ण इति शोचमानः पुनः पुनः। कृच्छ्रात् स्वशिविरं
प्रायाद्धतशेषैर्नृपैः सह ॥ ५ ॥ स समाश्वास्यमानोऽपि हेतुभिः
शास्त्रनिश्चितैः। राजभिर्नालभच्छर्म्म सूतपुत्रवधं स्मरन् ॥ ६ ॥
स दैवं बलवन्मत्वा भवितव्यञ्च पार्थिवः। संग्रामे निश्चयं कृत्वा
पुनर्युद्धाय निर्ययौ ॥ ७ ॥ शल्यं सेनापतिं कृत्वा विधिवद्राजपुङ्गवः।
रणाय निर्ययौ राजन् हतशेषैर्नृपैः सह ॥ ८ ॥ ततः सुतुमुलं
युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः। अभवद्भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमम् ॥ ९ ॥

ततः शल्यो महाराज कृत्वा कदनमाहवे। हतसैन्योऽथ मध्याह्ने धर्मराजेन पातितः॥ १०॥ ततो दुर्य्योधनो राजा हतबन्धू रणाजिरात्। अपसृत्य ह्रदं घोरं विवेश रिपुजाद्भयात्॥ ११॥ तथापराह्णे तस्याह्नः परिवार्य्य महारथैः। ह्रदादाहूय वेगेन भीमसेनेन पातितः॥ १२॥ तस्मिन् हते महेष्वासे हतशिष्टास्त्रयो रथाः। संरम्भान्निशि राजेन्द्र जघ्नुः पाञ्चालसैनिकान्॥ १३॥ ततः पूर्वाह्णसमये शिविरादेत्य सञ्जयः। प्रविवेश पुरं दीनो दुःखशोकसमन्वितः॥ १४॥ प्रविश्य च पुरं सूतो भुजावुच्छ्रित्य दुःखितः। वेपमानस्ततो राज्ञः प्रविवेश निवेशनम्॥ १५॥ रुरोद स नरव्याघ्र हा राजन्निति दुःखितः। अहो बत विनिष्टाः स्मो निधनेन महात्मनः॥ १६॥ अहो सुबलवान् कालो गतिश्च विषमा तथा। शक्रतुल्यबलाः सर्वे यत्रावध्यन्त पाण्डवैः॥ १७॥ दृष्ट्वैव तु पुरो राजन् जनः सर्वः स सञ्जयम्। क्लेशेन महता युक्तं सर्वतो राजसत्तम। प्ररुरोद भृशोद्विग्नो हा राजन्निति सस्वरम्॥ १८॥ आकुमारं नरव्याघ्र तत् पुरं वै समन्ततः। आर्त्तनादं ततश्चक्रे श्रुत्वा विनिहतं नृपम्॥ १९॥ धावतश्चाप्यपश्याम तत्र स्त्रीपुरुषांस्तथा। नष्टचित्तानिवोन्मत्तान् शोकेन भृशपीड़ितम्॥ २०॥ तथा स विह्वलः सूतः प्रविश्य नृपतिक्षयम्। ददर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम्॥ २१॥ दृष्ट्वा चासीनमनघं समन्तात् परिवारितम्। स्नुषाभिर्भरतश्रेष्ठं गान्धार्य्या विदुरेण च। तथान्यैश्च सुहृद्भिश्च ज्ञातिभिश्च हितैः सदा॥ २२॥ तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति। रुदन्नेवाब्रवीद्वाक्यं राजानं जनमेजय॥ २३॥ नातिहृष्टमनाः सूतो वाष्पसन्दिग्धया गिरा। सञ्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ॥ २४॥ मद्राधिपो हतः शल्यः शकुनिः सौवलस्तथा। उलूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्यो दृढविक्रमः॥ २५॥ संशप्तका हताः सर्वे काम्बोजाश्च शकैः सह।

म्लेच्छाश्च पार्वतीयाश्च जवनाश्च निपातिताः ॥ २६ ॥ प्राच्या हता महाराज दाक्षिणात्याश्च सर्वशः । उदीच्या निहताः सर्वे प्रतीच्याश्च नराधिप ॥ २७ ॥ राजानो राजपुत्राश्च सर्वशो निहता नृप । दुर्य्योधनो हतो राजा यथोक्तं पाण्डवेन ह ॥ २८ ॥ भग्नसक्थो महाराज शेते पांशुषु रूषितः । धृष्टद्युम्नो हतो राजन् शिखण्डी चापराजितः ॥ २९ ॥ उत्तमौजा युधामन्युस्तथा राजन् प्रभद्रकाः । पाञ्चालाश्च नरव्याघ्राश्चेदयश्च निसूदिताः ॥ ३० ॥ तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत । कर्णपुत्रो हतः शूरो वृषसेनो महाबलः ॥ ३१ ॥ नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिसूदिताः । रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च पतिता युधि ॥ ३२ ॥ किञ्चिच्छेषञ्च शिविरं तावकानां कृतं प्रभो । पाण्डवानां कुरूणाञ्च समासाद्य परस्परम् ॥ ३३ ॥ प्रायः स्त्रीशेषमभवज्जगत् कालेन मोहितम् । सप्त पाण्डवतः शेषा धार्त्तराष्ट्रास्तथा त्रयः ॥ ३४ ॥ ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः । कृपश्च कृतवर्म्मा च द्रौणिश्च जयतां वरः ॥ ३५ ॥ तवाप्येते महाराज रथिनो नृपसत्तम । अक्षौहिनीणां सर्वासां समेतानां जनेश्वर ॥ ३६ ॥ एते शेषा महाराज सर्वेऽन्ये निधनं गताः । कालेन निहतं सर्वं जगद्वै भरतर्षभ । दुर्य्योधनं वै पुरतः कृत्वा वैरञ्च भारत ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । निपपात महाराज गतसत्त्वो महीतले ॥ ३८ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायशाः । निपपात महाराज राजव्यसनकर्षितः ॥ ३९ ॥ गान्धारी च नृपश्रेष्ठ सर्वाश्च कुरुयोषितः । पतिताः सहसा भूमौ श्रुत्वा क्रूरं वचः स्म ताः ॥ ४० ॥ निःसंज्ञं पतितं भूमौ तदासीद्राजमण्डलम् । प्रलापयुक्तं महति चित्रन्यस्तं पटे यथा ॥ ४१ ॥ कृच्छ्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः । शनैरलभत प्राणान् पुत्रव्यसनकर्षितः ॥ ४२ ॥ लब्ध्वा तु स नृपः

संज्ञां वेपमानः सुदुःखितः। उदीक्ष्य च दिशः सर्वाः क्षत्तारं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ विद्वन् क्षत्तर्महाप्राज्ञ त्वं गतिर्भरतर्षभ। ममानाथस्य सुभृशं पुत्रैर्हीनस्य सर्वशः ॥ ४४ ॥ एवमुक्त्वा ततो भूयो विसंज्ञो निपपात ह। तं तथा पतितं दृष्ट्वा बान्धवा येऽस्य केचन ॥ ४५ ॥ शीतैस्ते सिषिचुस्तोयैर्विव्यजुर्व्यजनैरपि। स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो महीपतिः ॥ ४६ ॥ तूष्णीन्दध्यौ महीपालः पुत्रव्यसनकर्षितः। निश्वसन् जिह्मग इव कुम्भक्षिप्तो विशाम्पते ॥ ४७ ॥ सञ्जयोऽप्यरुदत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरम्। तथा सर्वाः स्त्रियश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ॥ ४८ ॥ ततो दीर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत्। धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठ मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४९ ॥ गच्छन्तु योषितः सर्वा गान्धारी च यशस्विनी। तथेमे सुहृदः सर्वे भ्रश्यते मे मनो भृशम् ॥ ५० ॥ एवमुक्तस्ततः क्षत्ता ताः स्त्रियो भरतर्षभ। विसर्जयामास शनैर्वेपमानः पुनः पुनः ॥ ५१ ॥ निश्चक्रमुस्ततः सर्वास्ता स्त्रियो भरतर्षभ। सुहृदश्च ततः सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरम् ॥ ५२ ॥ ततो नरपतिं तन्तु लब्धसंज्ञं परन्तप। अवेक्षत् सञ्जयो दीनो रोदमानं भृशातुरम् ॥ ५३ ॥ प्राञ्जलिर्निश्वसन्तञ्च तं नरेन्द्रं मुहुर्मुहुः। समाश्वासयत क्षत्ता वचसा मधुरेण ह ॥ ५४ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि धृतराष्ट्रप्रमोहे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। विसृष्टास्वथ नारीषु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः। विललाप महाराज दुःखाद्दुःखतरं गतः ॥ १ ॥ सधूममिव निश्वस्य करौ धून्वन् पुनः पुनः। विचिन्त्य च महाराज ततो वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अहो वत महद्दुःखं यदहं पाण्डवान्रणे। क्षेमिणश्चाव्ययांश्चैव त्वत्तः सूत शृणोमि वै ॥ ३ ॥ वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम। यच्छ्रुत्वा निहतान् पुत्रान् दीर्य्यते न सहस्रधा ॥ ४ ॥ चिन्तयित्वा वयस्तेषां बालक्रीड़ाञ्च सञ्जय। अद्य श्रुत्वा हतान् पुत्रान् भृशं मे दीर्य्यते मनः ॥ ५ ॥ अन्धत्वाद्यदि तेषान्तु न मे रूपनिदर्शनम्। पुत्रस्नेहकृता प्रीतिर्नित्यमेतेषु धारिता ॥ ६ ॥ बालभावमतिक्रान्तान् यौवनस्थांश्च तानहम्। मध्यप्राप्तांस्तथा श्रुत्वा हृष्ट आसं तदानघ ॥ ७ ॥ तानद्य निहतान् श्रुत्वा हतैश्वर्य्यान् हतौजसः। न लभे वै क्वचिच्छान्तिं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ८ ॥ एह्येहि पुत्र राजेन्द्र ममानाथस्य साम्प्रतम्। त्वया हीनो महाबाहो कान्नु यास्याम्यहं गतिम् ॥ ९ ॥ कथं त्वं पृथिवीपालांस्त्यक्त्वा तात समागतान्। शेषे विनिहतो भूमौ प्राकृतः कुनृपो यथा॥ १० ॥ गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदां तथा। अन्धं वृद्धञ्च मां वीर विहाय क्वाभिगच्छसि ॥ ११ ॥ सा कृपा सा च ते प्रीतिः सा च राजन् सुमानिता। कथं विनिहतः पार्थैः संयुगेष्वपराजितः ॥ १२ ॥ को नु मामुत्थितं काले तात तातेति वक्ष्यति। महाराजेति सततं लोकनाथेति चासकृत् ॥ १३ ॥ परिष्वज्य च मां कण्ठे स्नेहेनाक्लिन्नलोचनः। अनुशाधीति कौरव्य तत् साधु वदमेव च ॥ १४ ॥ ननु नामाहमश्रौषं वचनं तव पुत्रक। भूयसी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्य नो तथा॥ १५ ॥ भगदत्तः कृपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः। भूरिश्रवाः शलश्चैव सोमदत्तोऽथ वाह्लिकः ॥ १६ ॥ अश्वत्थामा च भोजश्च मागधश्च महाबलः। वृहद्बलश्च काशीशः शकुनिश्चापि सौवलः ॥ १७ ॥ म्लेच्छाश्च शतसाहस्राः शकाश्च जवनैः सह। सुदक्षिणश्च काम्बोजस्त्रिगर्त्ताधिपतिस्तथा ॥ १८ ॥ भीष्मः पितामहश्चैव भारद्वाजोऽथ गौतमः। श्रुतायुश्चायुतायुश्च शतायुश्चैव वीर्य्यवान् ॥ १९ ॥ जल-

सन्धोऽथार्ष्यशृङ्गी राक्षसश्चाप्यलायुधः। अलम्बुषो महाबाहुः सुबाहुश्च महारथः॥ २०॥ एते चान्ये च बहवो राजानो राजसत्तम। मदर्थमुद्यताः सर्वे प्राणांस्त्यक्त्वा महारणे॥ २१॥ येषां मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभिः परिवारितः। योधयिष्याम्यहं पार्थान् पाञ्चालांश्चैव सर्वशः॥ २२॥ चेदींश्च नृपशार्दूल द्रौपदेयांश्च संयुगे। सात्यकिं कुन्तिभोजञ्च राक्षसञ्च घटोत्कचम्॥ २३॥ एको ह्येषां महाराज समर्थः सन्निवारणे। समरे पाण्डवेयानां संक्रुद्धोऽप्यभिधावताम्॥ २४॥ किं पुनः सहिता वीराः कृतवैराश्च पाण्डवैः। अथ वा सर्व एवैते पाण्डवस्यानुयायिभिः। योत्स्यन्ते सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे॥ २५॥ कर्णस्त्वेको मया सार्द्धं निहनिष्यति पाण्डवान्। ततो नृपतयो वीराः स्थास्यन्ति मम शासने॥ २६॥ यश्च तेषां प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः। न स सन्नह्यते राजन्निति मामब्रवीद्वचः॥ २७॥ तस्याहं वदतः सूत बहुशो मम सन्निधौ। शक्तितो ह्यनुपश्यामि निहतान् पाण्डवान्मृधे॥ २८॥ तेषां मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः। व्यायच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः॥ २९॥ भीष्मश्च निहतो यत्र लोकनाथः प्रतापवान्। शिखण्डिनं समासाद्य मृगेन्द्र इव जम्बुकम्॥ ३०॥ द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशास्त्रास्त्रपारगः। निहतः पाण्डवैः सङ्ख्ये किमन्यद्भागधेयतः॥ ३१॥ भूरिश्रवा हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे। वाह्लीकश्च महाराजः किमन्यद्भागधेयतः॥ ३२॥ भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविशारदः। जयद्रथश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः॥ ३३॥ सुदक्षिणो हतो यत्र जलसन्धश्च पौरवः। श्रुतायुश्चायुतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः॥ ३४॥ महाबलस्तथा पाण्ड्यः सर्वशस्त्रभृतांवरः। निहतः पाण्डवैः सङ्ख्ये किमन्यद्भागधेयतः॥ ३५॥ वृहद्बलो हतो यत्र मागधश्च महाबलः। उग्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुष्मताम्॥ ३६॥

आवन्त्यौ निहतौ यत्र त्रैगर्त्तश्च नराधिपः । संशप्तकाश्च बहवः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३७ ॥ अलम्बुषस्तथा राजा राक्षसश्चाप्यलायुधः । आर्ष्यशृङ्गिश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३८ ॥ नारायणा हता यत्र गोपाला युद्धदुर्म्मदाः । म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३९ ॥ शकुनिः सौबलो यत्र कैतव्यश्च महाबलः । निहतः सबलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४० ॥ यत्र शूरा महात्मानः सर्व्वशस्त्रास्त्रपारगाः । बहवो निहताः सूत महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ ४१ ॥ नानादेशसमावृत्ताः क्षत्रिया यत्र सञ्जय । निहताः समरे सर्व्वे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४२ ॥ पुत्राश्च मे विनिहता पौत्राश्चैव महाबलाः । वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४३ ॥ भागधेयसमायुक्तो ध्रुवमुत्पद्यते नरः । यस्तु भाग्यसमायुक्तः स शुभं प्राप्नुयान्नरः ॥ ४४ ॥ अहं वियुक्तः स्वैर्भाग्यैः पुत्रैश्चैवेह सञ्जय । कथमद्य भविष्यामि वृद्धः शत्रुवशं गतः ॥ ४५ ॥ नान्यदत्र परं मन्ये वनवासादृते प्रभो । सोऽहं वनं गमिष्यामि निर्बन्धुर्ज्ञातिसङ्क्षये ॥ ४६ ॥ न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेयो वनाय गमनादृते । इमामवस्थां प्राप्तस्य लूनपक्षस्य सञ्जय ॥ ४७ ॥ दुर्य्योधनो हतो यत्र शल्यश्च निहतो युधि । दुःशासनो विशस्तश्च विकर्णश्च महाबलः ॥ ४८ ॥ कथं हि भीमसेनस्य श्रोष्येऽहं शब्दमुत्तमम् । एकेन समरे येन हतं पुत्रशतं मम ॥ ४९ ॥ असकृद्वदतस्तस्य दुर्य्योधनबधञ्च तम् । दुःखशोकाभिसन्तप्तो न श्रोष्ये परुषा गिरः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स शोकसन्तप्तः पार्थिवो हतबान्धवः । मुहुर्मुहुर्मुह्यमानः पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ५१ ॥ विलप्य सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य चिन्तयित्वा पराभवम् ॥ ५२ ॥ शोकेन महताविष्टः सन्तप्तो भरतर्षभ । पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्य्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ५३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा सूतपुत्रञ्च पातितम्। सेनापतिं प्रणेतारं किमकुर्वत मामकाः॥ ५४॥ यं यं सेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः। अचिरेणैव कालेन तं तं निघ्नन्ति पाण्डवाः॥ ५५॥ रणमूर्द्धि हतो भीष्मः पश्यतां वः किरीटिना। एवमेव हतो द्रोणः सर्व्वेषामेव पश्यताम्॥ ५६॥ एवमेव हतः कर्णः सूतपुत्रः प्रतापवान्। सराजकानां सर्व्वेषां पश्यतां वः किरीटिना॥ ५७॥ पूर्व्वमेवाहमुक्तो वै विदुरेण महात्मना। दुर्य्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति॥ ५८॥ केचिन्न सम्यक् पश्यन्ति मूढ़ाः सम्यगवेक्ष्य च। तदिदं मम मूढ़स्य तथा भूतं वचस्तु तत्॥ ५९॥ यदब्रवीत् स धर्म्मात्मा विदुरः सर्व्वधर्म्मवित्। तत्तथा समनुप्राप्तं वचनं सत्यमीरितम्॥ ६०॥ दैवोपहतचित्तेन यन्मया न कृतं पुरा। अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावल्गणे पुन॥ ६१॥ को वै मुखमनीकानामासीत् कर्णे निपातिते। अर्जुनं वासुदेवञ्च को वा प्रत्युद्ययौ रथी॥ ६२॥ केऽरक्षन् दक्षिणञ्चक्रं मद्रराजस्य संयुगे। वामञ्चा योद्धुकामस्य के वा वीरस्य पृष्ठतः॥ ६३॥ कथञ्च वः समेतानां मद्रराजो महाबलः। निहतः पाण्डवैः सङ्ख्ये पुत्रो वा मम सञ्जय॥ ६४॥ ब्रूहि सर्व्वं यथातत्त्वं भारतानां महाक्षयम्। यथा च निहतः सङ्ख्ये पुत्रो दुर्य्योधनो मम॥ ६५॥ पाञ्चालाश्च यथा सर्व्वे निहताः सपदानुगाः। धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः॥६६॥ पाण्डवाश्च यथा युक्तास्तथोभौ सात्वतौ युधि। कृपश्च कृतवर्म्मा च भारद्वाजस्य चात्मजः॥ ६७॥ यद्यथा यादृशञ्चैव युद्धं वृत्तमभूत्ततः। अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यसि सञ्जय॥ ६८॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि धृतराष्ट्रविलापे

द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

सञ्जय उवाच। शृणु राजन्नवहितो यथा वृत्तो जनक्षयः। कुरूणां पाण्डवानाञ्च समासाद्य परस्परम् ॥ १ ॥ निहते सूतपुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना। विद्रुतेषु च सैन्येषु समानीतेषु चासकृत् ॥ २ ॥ घोरे मनुष्यदेहानामाजौ गजवरक्षये। यत्तत् कर्णे हते पार्थः सिंहनादमथाकरोत्। तदा तव सुतान्राजन् प्राविशत् सुमहद्भयम् ॥ ३ ॥ न सन्धातुमनीकानि न चैवाथ पराक्रमे। आसीद्बुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कस्यचित् ॥ ४ ॥ वणिजो नावि भग्नायामगाधे विप्लवा इव। अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे किरीटिना ॥ ५ ॥ सूतपुत्रे हते राजन् वित्रस्ताः शरविक्षताः। अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्द्दिता इव ॥ ६ ॥ भग्नशृङ्गा इव वृषाः शीर्णदंष्ट्रा इवोरगाः। प्रत्यपायाम सायाह्ने निर्ज्जिताः सव्यसाचिना ॥ ७ ॥ हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ता निशितैः शरैः। सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् ॥ ८ ॥ विशस्त्रकवचाः सर्वे कान्दिशीका विचेतसः। अन्योऽन्यमभिनिघ्नन्तो वीक्षमाणा भयाद्दिशः ॥ ९ ॥ मामेव नूनं बीभत्सुर्मामेव च वृकोदरः। अभियातीति मन्वानाः पेतुर्म्मम्लुश्च भारत ॥ १० ॥ हयानन्ये रथानन्ये गजानन्ये महारथाः। आरुह्य जवसम्पन्नान् पादातानाजहुर्भयात् ॥ ११ ॥ कुञ्जरैः स्यन्दना भग्ना सादिनश्च महारथैः। पदातिसङ्घाश्चाश्वौघैः पलायद्भिर्भृशं हताः ॥ १२ ॥ व्यालतस्करसङ्कीर्णे सार्थहीना यथा वने। तथा त्वदीया निहते सूतपुत्रे तदाभवन् ॥ १३ ॥ हतारोहास्तथा नागाश्छिन्नहस्तास्तथापरे। सर्वं पार्थमयं लोकमपश्यन् वै भयातुराः ॥ १४ ॥ तान् प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयार्द्दितान्। दुर्य्योधनोऽथ स्वं सूतं हाहाकृत्वेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम्। जघने वर्त्तमानं मां तूर्णमश्वान् प्रचोदय ॥ १६ ॥ समरे युध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जयः। नोत्सहेदत्यतिक्रान्तुं वेलामिव

महार्णवः॥ १७॥ अद्यार्जुनं सगोविन्दं मानिनञ्च वृकोदरम्। निहत्य शिष्टान् शत्रूंश्च कर्णस्यानृण्यमाप्नुयाम्॥ १८॥ तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्य्यसदृशं वचः। सूतो हेमपरिच्छन्नाञ्छनैरश्वाननचोदयत्॥ १९॥ गजाश्वरथहीनाश्च पदाताश्चैव मारिष। पञ्चविंशति साहस्राः प्राद्रवञ्छनकैरिव॥ २०॥ तान् भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। बलेन चतुरङ्गेन परिक्षिप्याहनञ्छरैः॥ २१॥ प्रत्ययुध्यन्त ते सर्वे भीमसेनं सपार्षतम्। पार्थपार्षतयोश्चान्ये जगृहुस्तत्र नामनी॥ २२॥ अक्रुध्यत रणे भीमस्तैर्मृधे। पर्य्युपस्थितैः। सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत॥ २३॥ न तान्रथस्थो भूमिष्ठान्धर्मापेक्षी वृकोदरः। योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्य्यं समाश्रितः॥ २४॥ ततः शैक्यायसीं गुर्वीं कालान्तकयमोपमाम्। जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम्। न्यवधीत्तावकान् सर्वान्दण्डपाणिरिवान्तकः॥ २५॥ पदातयोऽतिसंरब्धास्त्यक्तजीवितबान्धवाः। भीममभ्यद्रवन् सङ्ख्ये पतङ्गा ज्वलनं यथा॥ २६॥ आसाद्य भीमसेनं ते संरब्धा युद्धदुर्मदाः। विनेशुः सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम्॥ २७॥ श्येनवद्व्यचरद्भीमः खड्गेन गदया तथा। पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकानामपोथयत्॥ २८॥ हत्वा तत् पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः। धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्थौ महाबलः॥ २९॥ धनञ्जयो रथानीकमन्वपद्यत वीर्य्यवान्। माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिश्च महारथः। जवेनाभ्यपतन् हृष्टा हन्तुकामा महाबलाः॥३०॥ तस्याश्ववारान् सुबहूंस्ते निहत्य शितैः शरैः। तमन्वधावंस्त्वरितास्तत्र युद्धमभून्महत्॥ ३१॥ ततो धनञ्जयो राजन् रथानीकमगाहत। विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः॥ ३२॥ कृष्णसारथिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथम्। अर्जुनञ्चापि योद्धारं त्वदीया प्राद्रवन् भयात्॥ ३३॥ विप्रहीनरथाश्वाश्च शरैश्च परिवारिताः।

पञ्चविंशतिसाहस्राः पार्थमार्च्छन् पदातयः ॥ ३४ ॥ हत्वा तत्-पुरुषानीकं पञ्चालानां महारथः । भीमसेनं पुरस्कृत्य नचिरात् प्रत्यपद्यत ॥ ३५ ॥ महाधनुर्द्धरः श्रीमानमित्रगणमर्द्दनः । पुत्रः पञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महायशाः ॥ ३६ ॥ पारावतसवर्णाश्वं कोविदारवरध्वजम् । धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीया प्राद्रवन् भयात् ॥ ३७ ॥ गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनौ । नचिरात् प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ ससात्यकी ॥ ३८ ॥ चेकितानः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष । हत्वा त्वदीयं सुमहत् सैन्यं शङ्खानथाधमन् ॥ ३९ ॥ ते सर्व्वांस्तावकान् प्रेक्ष्य द्रवतो वै पराङ्मुखान् । अभ्य-धावन्त निघ्नन्तो वृषान् जित्वा वृषा इव ॥ ४० ॥ सेनावशेषं तं दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पाण्डवः । व्यवस्थितं सव्यसाची चुक्रोध बलवा-न्नृप । तत एनं शरै राजन् सहसा समवाकिरत् ॥ ४१ ॥ रजसा चोद्गतेनाथ न स्म किञ्चन दृश्यते ॥ ४२ ॥ अन्धकारीकृते लोके शरीभूते महीतले । दिशः सर्व्वा महाराज तावकाः प्राद्रवन् भयात् ॥ ४३ ॥ भज्यमानेषु सैन्येषु कुरुराजो विशाम्पतिः । परेषामात्मनश्चैव समन्तात् समुपाद्रवत् ॥ ४४ ॥ ततो दुर्य्योधनः सर्व्वानाजुहावाथ पाण्डवान् । युद्धाय भरतश्रेष्ठो देवानिव पुरा बलिः ॥ ४५ ॥ त एनमभिगर्ज्जन्तं सहिताः समुपाद्रवन् । नाना-शस्त्रसृजः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ४६ ॥ दुर्य्योधनोऽप्यस-म्भ्रान्तस्तानरीन् व्यधमच्छरैः । तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ॥ ४७ ॥ यदेनं पाण्डवाः सर्व्वे न शेकुरतिवर्त्तितुम् । नातिदूरापयातन्तं कृतबुद्धिं पलायने ॥ ४८ ॥ दुर्य्योधनः स्वकं सैन्यमपश्यद्भृशविक्षतम् । ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवा-त्मजः । हर्षयन्निव तान् योधानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्व्वतेषु च । यत्र यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः ॥ ५० ॥ स्वल्पञ्चापि बलं तेषां कृष्णौ च

भग्नविच्छतौ। यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवो नो विजयो भवेत्
॥ ५१ ॥ विप्रयातांस्तु वो भिन्नान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषान्।
अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे वधः ॥ ५२ ॥ सुखः सांग्रा-
मिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यतः। ततो दुःखं न जानीते प्रेत्य
चानन्त्यमश्नुते ॥ ५३ ॥ शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्वे यावन्तो वै समा-
गताः। द्विषतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेष्यथ। पितामहैराच-
रितं न धर्मं हातुमर्हथ ॥ ५४ ॥ न च कर्मास्ति पापीयः क्षत्रि-
यस्य पलायनात् ॥ ५५ ॥ न युद्धधर्माच्छ्रेयान् हि पन्थाः स्वर्गस्य
कौरवाः। सुचिरेणार्जितांल्लोकान् सद्यो योधः समश्नुते ॥ ५६ ॥
तस्य तद्वचनं राज्ञः पूरयित्वा महारथाः। पुनरेवाभ्यवर्त्तन्त
क्षत्रियाः पाण्डवान् प्रति। पराजयममृष्यन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे
॥ ५७ ॥ ततः प्रववृते युद्धं पुनरेव सुदारुणम्। तावकानां
परेषाञ्च देवासुररणोपमम् ॥ ५८ ॥ युधिष्ठिरपुरोगांश्च सर्वसैन्येन
पाण्डवान्। अन्वधावन्महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ५९ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि कौरवपलायने
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच। पतिताब्रथनीड़ांश्च रथांश्चापि महात्मनाम्।
रणे विनिहतान् दृष्ट्वा नागान् पत्तींश्च मारिष ॥ १ ॥ आयोधन-
ञ्चातिघोरं रुद्रस्याक्रीड़सन्निभम्। अप्रख्यातिं गतानान्तु राज्ञां
शतसहस्रशः ॥ २ ॥ विमुखे तव पुत्रे तु शोकोपहतचेतसि।
भृशोद्विग्नेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ॥ ३ ॥ ध्यायमानेषु
सैन्येषु दुःखं प्राप्तेषु भारत। बलानां मथ्यमानानां श्रुत्वा निनद-
मुत्तमम् ॥ ४ ॥ अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विकृतं प्रेक्ष्य संयुगे। कृपा-
विष्टः कृपो राजन् वयःशीलसमन्वितः ॥ ५ ॥ अब्रवीत् तत्र तेजस्वी

सोऽभिसृत्य जनाधिपम् । दुर्य्योधनं मन्युवशाद्वचनं वचनक्षमः ॥६॥
दुर्य्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि भारत । श्रुत्वा कुरु महाराज
यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७ ॥ न युद्धधर्माच्छ्रेयान् वै पन्था राजेन्द्र
विद्यते । यं समाश्रित्य युध्यन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ८ ॥ पुत्रो
भ्राता पिता चैव स्वस्रीयो मातुलस्तथा । सम्बन्धिबान्धवाश्चैव
योध्या वै क्षत्रजीविना ॥ ९ ॥ वधे चैव परो धर्म्मस्तथाधर्म्मः
पलायने । तस्माद्घोरां समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः ॥ १० ॥
तत्र त्वां प्रति वक्ष्यामि किञ्चिदेव हितं वचः । हते भीष्मे च द्रोणे
च कर्णे चैव महारथे ॥ ११ ॥ जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु
चानघ । लक्ष्मणे तव पुत्रे च किं शेषं पर्य्युपास्महे ॥ १२ ॥ येषु
भारं समासज्य राज्ये मतिमकुर्म्महि । ते सन्त्यज्य तनूर्याताः
शूरा ब्रह्मविदां गतिम् ॥ १३ ॥ वयं त्विह विनाभूता गुणवद्भि-
र्म्महारथैः । कृपणं वर्त्तयिष्यामः पातयित्वा नृपान् बहून् ॥ १४ ॥
सर्व्वैरपि च जीवद्भिर्बीभत्सुर्न पराजितः । कृष्णनेत्रो महाबाहु-
र्देवैरपि दुरासदः ॥ १५ ॥ इन्द्रकार्मुकवज्राभमिन्द्रकेतुमिवोच्छ्रि-
तम् । वानरं केतुमासाद्य सञ्चचाल महाचमूः ॥ १६ ॥ सिंह-
नादेन भीमस्य पाञ्चजन्यस्वनेन च । गाण्डीवस्य च निर्घोषात्
संह्रष्यन्ति मनांसि नः ॥ १७ ॥ चरन्तीव महाविद्युन्मुष्णन्ती
नयनप्रभाम् । अलातमिव चाविद्धं गाण्डीवं समदृश्यत ॥ १८ ॥
जाम्बूनदविचित्रञ्च धूयमानं महद्धनुः । दृश्यते दिक्षु सर्व्वासु विद्यु-
दभ्रघनेष्विव ॥ १९ ॥ श्वेताश्च वेगसम्पन्नाः शशिकाशसमप्रभाः ।
पिबन्त इव चाकाशं रथे युक्ताश्च वाजिनः ॥ २० ॥ उह्यमानाश्च
कृष्णेन वायुनेव बलाहकाः । जाम्बूनदविचित्राङ्गा वहन्ते चार्ज्जुनं
रणे ॥ २१ ॥ तावकं तद्बलं राजन्नर्ज्जुनोऽस्त्रविदाम्बरः । गहनं
शिशिरे कक्षं ददाहाग्निरिवोत्थितः ॥ २२ ॥ गाहमानमनीकानि
महेन्द्रसदृशप्रभम् । धनञ्जयमपश्याम चतुर्द्दंष्ट्रमिव द्विपम् ॥ २३ ॥

विक्षोभयन्तं सेनान्ते त्रासयन्तञ्च पार्थिवान् । धनञ्जयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरम् ॥ २४ ॥ त्रासयन्तं तथा योधान् धनुर्घोषेण पाण्डवम् । भूय एनमपश्याम सिंहं मृगगणानिव ॥ २५ ॥ सर्वलोकमहेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् । आमुक्तकवचौ कृष्णौ लोकमध्ये व्यराजताम् ॥ २६ ॥ अद्य सप्तदशाहानि वर्त्तमानस्य भारत । संग्रामस्यातिघोरस्य बध्यताञ्चाभितो युधि ॥ २७ ॥ वायुनेव विधूतानि तवानीकानि सर्वशः । शरदम्भोदजालानि व्यशीर्य्यन्त समन्ततः ॥ २८ ॥ तां नावमिव पर्य्यस्तां वातभ्रान्तां महार्णवे । तव सेनां महाराज सव्यसाची व्यकम्पयत् ॥ २९ ॥ क्व नु ते सूतपुत्रोऽभूत् क्व नु द्रोणः सहानुगः । अहं क्व च क्व चात्मा ते हार्द्दिक्यश्च तथा क्व नु । दुःशासनश्च भ्राता ते भ्रातृभिः सहितः क्व नु ॥ ३० ॥ बाणगोचरसंप्राप्तं प्रेक्ष्य चैव जयद्रथम् । सम्बन्धिनस्तथा भ्रातॄन् सहायान्मातुलांस्तथा ॥ ३१ ॥ सर्वान् विक्रम्य मिषतो लोकञ्चाक्रम्य मूर्द्धनि । जयद्रथो हतो राजा किन्नु शेषमुपास्महे ॥ ३२ ॥ को वेह स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवम् ॥ ३३ ॥ तस्य चास्त्राणि दिव्यानि विविधानि महात्मनः । गाण्डीवस्य च निर्घोषो वीर्य्याणि हरते हि नः ॥ ३४ ॥ नष्टचन्द्रा यथा रात्रिः सेनेयं हतनायका । नागभग्नद्रुमा शुष्का नदीवाकुलताङ्गता ॥३५॥ ध्वजिन्यां हतनेत्रायां यथेष्टं श्वेतवाहनः । चरिष्यति महाबाहुः कक्षेऽग्निरिव संज्वलन् ॥ ३६ ॥ सात्यकेश्चैव यो वेगो भीमसेनस्य चोभयोः । दारयेत गिरीन् सर्वान् शोषयेत च सागरान् ॥ ३७ ॥ उवाच वाक्यं यद्भीमः सभामध्ये विशाम्पते । कृतञ्च सकलं तेन भूयश्चैव करिष्यति ॥ ३८ ॥ प्रमुखस्थे तदा कर्णे बलं पाण्डवरक्षितम् । दुरासदं तथा गुप्तं दृढं गाण्डीवधन्वना ॥ ३९ ॥ युष्माभिस्तानि चीर्णानि यान्यसाधूनि साधुषु । अकारणकृतान्येव तेषां वः फलमागतम् ॥ ४० ॥ आत्मनोऽर्थे त्वया लोको यत्नतः

सर्वं आहृतः। स ते संशयितस्तात आत्मा च भरतर्षभ ॥ ४१ ॥ रक्ष दुर्य्योधनात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम्। भिन्ने हि भाजने तात दिशो गच्छति तद्गतम् ॥ ४२ ॥ हीयमानेन वै सन्धिः पर्य्येष्टव्यः समेन च। विग्रहो वर्द्धमानेन नीतिरेषा बृहस्पतेः ॥ ४३ ॥ ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो हीनाश्च बलशक्तितः। तदत्र पाण्डवैः सार्द्धं सन्धिं मन्ये क्षमं प्रभो ॥ ४४ ॥ न जानीते हि यः श्रेयः श्रेयसश्चावमन्यते। स क्षिप्रं भ्रश्यते राज्यान्न च श्रेयोऽनुविन्दति ॥४५॥ प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि। श्रेयः स्यान्न तु मौढ्येन राजन् गन्तुं पराभवम् ॥ ४६ ॥ वैचित्रवीर्य्यवचनात् कृपाशीलो युधिष्ठिरः। विनियुञ्जीत राज्ये त्वां गोविन्दवचनेन च ॥ ४७ ॥ यद्ब्रूयाद्धि हृषीकेशो राजानपराजितम्। अर्जुनं भीमसेनञ्च सर्वं कुर्य्युरसंशयम् ॥ ४८ ॥ नातिक्रमिष्यते कृष्णो वचनं कौरवस्य ह। धृतराष्ट्रस्य मन्येऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डवः ॥ ४९ ॥ एतत् क्षेममहं मन्ये तव पार्थैर्न विग्रहम्। न त्वां ब्रवीमि कार्पण्यात् न प्राणपरिरक्षणात्। पथ्यं राजन् ब्रवीमि त्वां तत्परासुः स्मरिष्यसि ॥ ५० ॥ इति वृद्धो विलप्यैतत् कृपः शारद्वतो वचः। दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य शुशोच च मुमोह च ॥५१॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि कृपाचार्य्यवाक्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन यशस्विना। निश्वस्य दीर्घमुष्णञ्च तूष्णीमासीद्विशाम्पते ॥ १ ॥ ततो मुहूर्त्तं स ध्यात्वा धार्त्तराष्ट्रो महामनाः। कृपं शारद्वतं वाक्यमित्युवाच परन्तपः ॥ २ ॥ यत् किञ्चित् सुहृदा वाच्यं तत् सर्वं श्रावितो ह्यहम्। कृतञ्च भवता सर्वं प्राणान् सन्त्यज्य युध्यता ॥ ३ ॥ गाह-

मानमनीकानि युध्यमानं महारथैः । पाण्डवैरतितेजोभिर्लोक-
स्त्वामनुदृष्टवान् ॥ ४ ॥ सुहृदा यदिदं वाक्यं भवता आवितो
ह्यहम् । न मां प्रीणाति तत् सर्वं मुमूर्षोरिव भेषजम् ॥ ५ ॥
हेतुकारणसंयुक्तं हितं वचनमुत्तमम् । उच्यमानं महाबाहो न
मे विप्राग्य रोचते ॥ ६ ॥ राज्याद्विनिकृतोऽस्माभिः कथं सोऽस्मासु
विश्वसेत् । अक्षद्यूतेन नृपतिर्ज्जितोऽस्माभिर्महाबलः । स कथं
मम वाक्यानि श्रद्दध्याद्भूय एव तु ॥ ७ ॥ तथा दौत्येन संप्राप्तः
कृष्णः पार्थहिते रतः । विप्रलब्धो हृषीकेशस्तच्च कर्माविचारि-
तम् । स च मे वचनं ब्रह्मन् कथमेवाभिपत्स्यते ॥ ८ ॥ विललाप
हि यत् कृष्णा सभामध्ये समेयुषी । न तन्मर्षयते कृष्णो न राज्य-
हरणं तथा ॥ ९ ॥ एकप्राणावुभौ कृष्णावनग्रोऽनग्रप्रतिसंहतौ ।
पुरा यच्छ्रुतमेवासीदद्य पश्यामि तत् प्रभो ॥ १० ॥ स्वस्रीयञ्च
हतं श्रुत्वा दुःखं स्वपिति केशवः । कृतागसो वयन्तस्य स मदर्थं
कथं क्षमेत् ॥ ११ ॥ अभिमन्योर्विनाशेन न शर्म्म लभतेऽर्जुनः ।
स कथं मद्धिते यत्नं प्रकरिष्यति याचितः । मध्यमः पाण्डवस्तीक्ष्णो
भीमसेनो महाबलः । प्रतिज्ञातञ्च तेनोग्रं स भज्येत न संनमेत्
॥ १३ ॥ उभौ तौ बद्धनिस्त्रिंशावुभौ चाबद्धकङ्कटौ । कृतवैरा-
वुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च
कृतवैरौ मया सह । तौ कथं मद्धिते यत्नं प्रकुर्य्यातां द्विजोत्तम
॥ १५ ॥ दुःशासनेन यत् कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला । परिक्लिष्टा
सभामध्ये सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ १६ ॥ तथा विवसनां दीनां
स्मरन्त्यद्यापि पाण्डवाः । न निवारयितुं शक्याः संग्रामात्ते पर-
न्तपाः ॥ १७ ॥ यदा च द्रौपदी कृष्णा मद्विनाशाय दुःखिता ।
उग्रं तेपे तपः कृष्णा भर्त्तॄणामर्थसिद्धये । स्थण्डिले नित्यदा शेते
यावद्वैरस्य यातनम् ॥ १८ ॥ निक्षिप्य मानं दर्पञ्च वासुदेवसहो-
दरा । कृष्णायाः प्रैष्यवद्भूत्वा शुश्रूषां कुरुते सदा ॥ १९ ॥ इति

सर्वं समुन्नद्धं न निर्वाति कथञ्चन ॥ २० ॥ अभिमन्योर्विनाशेन सन्धेयः स कथं मया ॥ २१ ॥ कथञ्च नाम भुक्त्वेमां पृथिवीं सागराम्बराम्। पाण्डवानां प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमकण्टकम् ॥२२॥ उपर्य्युपरि वै राज्ञां ज्वलित्वा भास्करो यथा। युधिष्ठिरं कथं पश्चादनुयास्यामि दासवत् ॥ २३ ॥ कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान् दत्वा दायांश्च पुष्कलान्। कृपणां वर्त्तयिष्यामि कृपणैः सह जीविकाम् ॥ २४ ॥ नाभ्यसूयामि ते वाक्यमुक्तं स्निग्धं हितं त्वया। न तु सन्धिमहं मन्ये प्राप्तकालं कथञ्चन ॥ २५ ॥ सुनीतमनुपश्यामि सुयुद्धेन परन्तप। नायं क्लीवायितुं कालः संयोद्धुं काल एव नः ॥ २६ ॥ इष्टं मे बहुभिर्यज्ञैर्दत्ता विप्रेषु दक्षिणा। प्राप्ताः कामाः श्रुता वेदाः शत्रूणां मूर्द्ध्नि च स्थितम् ॥ २७ ॥ भृत्या मे सुभृतास्तात दीनश्चाभ्युद्धृतो जनः। नोत्सहेऽद्य द्विजश्रेष्ठ पाण्डवान् वक्तुमीदृशम् ॥ २८ ॥ जितानि परराष्ट्राणि स्वराष्ट्रमनुपालितम्। भुक्ताश्च विविधा भोगास्त्रिवर्गः सेवितो मया। पितॄणां कृतमानृण्यं क्षत्रधर्मस्य चोभयोः ॥ २९ ॥ न ध्रुवं सुखमस्तीह कुतो राज्यं कुतो यशः। इह कीर्त्तिर्विधातव्या सा च युद्धेन नान्यथा ॥ ३० ॥ गृहे यत् क्षत्रियस्यापि निधनं तद्विगर्हितम्। अधर्मः सुमहानेष यच्छय्यामरणं गृहे ॥ ३१ ॥ अरण्ये यो विमुञ्चेत संग्रामे वा तनुं नरः। क्रतूनाहृत्य महतो महिमानं स गच्छति ॥ ३२ ॥ कृपणं विलपन्नार्त्तो जरयाभिपरिप्लुतः। म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ॥ ३३ ॥ त्यक्त्वा तु विविधान् भोगान् प्राप्तानां परमां गतिम्। अपीदानीं सुयुद्धेन गच्छेयं शक्रलोकताम् ॥ ३४ ॥ शूराणामार्य्यवृत्तीनां संग्रामेष्वनिवर्त्तिनाम्। धीमतां सत्यसन्धानां सर्व्वेषां क्रतुयाजिनाम्। शस्त्रावभृथपूतानां ध्रुवं वासस्त्रिपिष्टपे ॥ ३५ ॥ मुदा नूनं प्रपश्यन्ति युद्धे ह्यप्सरसाङ्गणाः। पश्यन्ति नूनं पितरः पूजितान् सुर-

संसदि। अप्सरोभिः परिवृतान् मोदमानांस्त्रिविष्टपे ॥ ३६ ॥ पन्थानममरैर्यातं शूरैश्चाप्यनिवर्त्तिभिः। अपि तैः सङ्गतं मार्गं वयमध्यारुहेमहि ॥३७॥ पितामहेन वृद्धेन तथाचार्य्येण धीमता। जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ ३८ ॥ घटमाना मदर्थेऽस्मिन् हताः शूरा नराधिपाः। शेरते लोहिताक्ताङ्गाः पृथिव्यां शरविक्षताः ॥ ३९ ॥ उत्तमास्त्रविदः शूरा यथोक्तक्रतुयाजिनः। त्यक्त्वा प्राणान् यथान्यायमिन्द्रसद्मस्वधिष्ठिताः ॥ ४० ॥ तैस्त्वयं रचितः पन्था दुर्गमो हि सुखं भवेत्। सम्पतद्भिर्महावेगैर्यास्यद्भिरिह सद्गतिम् ॥ ४१ ॥ ये मदर्थे हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन्। ऋणं तत् प्रतिमुञ्चानो न राज्ये मन आदधे ॥ ४२ ॥ पातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातॄनथ पितामहान्। जीवितं यदि रक्षेयं लोको मां गर्हयेद्ध्रुवम् ॥ ४३ ॥ कीदृशं तद्भवेद्राज्यं मम हीनस्य बन्धुभिः। सखिभिश्च सुहृद्भिश्च प्रणिपत्य च पाण्डवम् ॥ ४४ ॥ सोऽहमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य पराभवम्। सुयुद्धेन ततः स्वर्गं प्राप्स्यामि न तदन्यथा ॥ ४५ ॥ एवं दुर्य्योधनेनोक्ताः सर्वे सम्पूज्य तद्वचः। साधु साध्विति राजानं क्षत्रियाः संबभाषिरे ॥ ४६ ॥ पराजयमशोचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे। सर्वे विनिश्चिता योद्धुमुदग्रमनसोऽभवन् ॥ ४७ ॥ ततो वाहान् समाश्वास्य सर्वे युद्धाभिनन्दिनः। ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ॥ ४८ ॥ आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवतः शुभे। अरुणां सरस्वतीं प्राप्य पपुः सस्नुश्च तज्जलम्। तव पुत्रकृतोत्साहाः पर्य्यवर्त्तन्त ते ततः ॥ ४९ ॥ पर्य्यवस्थाप्य चात्मानमन्योऽन्येन पुनस्तदा। सर्वे राजन् न्यवर्त्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ ५० ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि दुर्य्योधनवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच। अथ हिमवते प्रस्थे स्थिता युद्धाभिनन्दिनः। सर्व्व एव महाराज योधास्तत्र समागताः ॥ १ ॥ शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिश्च महारथः। अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्त्वतः ॥२॥ सुषेणोऽरिष्टसेनश्च धृतसेनश्च वीर्य्यवान्। जयत्सेनश्च राजानस्ते रात्रिमुषितास्ततः ॥ ३ ॥ रणे कर्णे हते वीरे त्रासिता जितकाशिभिः। नालभन् शर्म्म ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरिम् ॥ ४ ॥ तेऽब्रुवन् सहितास्तत्र राजानं शल्यसन्निधौ। कृतयत्ना रणे राजन् सम्पूज्य विधिवत्तदा ॥ ५ ॥ कृत्वा सेनाप्रणेतारं परांस्त्वं योद्धुमर्हसि। येनाभिगुप्ताः संग्रामे जयेमासुहृदो वयम् ॥ ६ ॥ ततो दुर्य्योधनः स्थित्वा रथे रथवरोत्तमम्। सर्व्वयुद्धविधानज्ञमन्तकप्रतिमं युधि ॥ ७ ॥ स्वङ्गं प्रच्छन्नशिरसं कम्बुग्रीवं प्रियम्वदम्। व्याकोषपद्मपत्राक्षं व्याघ्रास्यं मेरुगौरवम् ॥ ८ ॥ स्थाणोर्वृषस्य सदृशं स्कन्धनेत्रगतिस्वनैः। पुष्टश्लिष्टायतभुजं सुविस्तीर्णघनोरसम् ॥ ९ ॥ जवे बले च सदृशमरुणानुजवातयोः। आदित्यस्यार्च्चिषा तुल्यं बुद्ध्या चोशनसा समम् ॥ १० ॥ कान्तिरूपमुखैश्वर्य्यैस्त्रिभिश्चन्द्रमसा समम्। काञ्चनोत्पलसङ्घातैः सदृशं श्लिष्टसन्धिकम् ॥ ११ ॥ सुवृत्तोरुकटीजङ्घं सुपादं स्वङ्गुलीनखम्। स्मृत्वा स्मृत्वैव तु गुणान्धात्रा यत्नाद्विनिर्म्मितम् ॥ १२ ॥ सर्व्वलक्षणसम्पन्नं निपुणं श्रुतिसागरम्। जेतारं तरसारीणामजेयं शत्रुभिर्बलात् ॥ १३ ॥ दशाङ्गं यश्चतुष्पादमिष्वस्त्रं वेदतत्त्वतः। साङ्गांश्च चतुरो वेदान् सम्यगाख्यानपञ्चमान् ॥ १४ ॥ आराध्य त्र्यम्बकं यत्नाद्व्रतैरुग्रैर्महातपाः। अयोनिजायामुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन यः ॥१५॥ तमप्रतिमकर्म्माणं रूपेणासदृशं भुवि। पारगं सर्व्वविद्यानां गुणार्णवमनिन्दितम् ॥१६॥ तमभ्येत्यात्मजस्तुभ्यमश्वत्थामानमब्रवीत्। यं पुरस्कृत्य सहिता युधि जेष्याम पाण्डवान् ॥ १७ ॥ गुरुपुत्रोऽद्य सर्व्वेषामस्माकं परमा गतिः। भवांस्तस्मान्नियोगात्ते कोऽस्तु सेनापतिर्म्मम ॥ १८ ॥

द्रौणिरुवाच। अयं कुलेन वीर्य्येण तेजसा यशसा श्रिया। सर्वैर्गुणैः समुदितः शल्यो नोऽस्तु चमूपतिः॥ १९॥ भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा कृतज्ञोऽस्मानुपागतः। महासेनो महाबाहुर्महासेन इवापरः॥ २०॥ एनं सेनापतिं कृत्वा नृपतिं नृपसत्तम। शक्यः प्राप्तुं जयोऽस्माभिर्देवैः स्कन्दमिवाजितम्॥ २१॥ तथोक्ते द्रोणपुत्रेण सर्व एव नराधिपाः। परिवार्य्य स्थिताः शल्यं जयशब्दांश्च चक्रिरे। युद्धाय च मतिञ्चक्रुरावेशञ्च परं ययुः॥ २२॥ ततो दुर्य्योधनः शल्यं भूमौ स्थित्वा रथे स्थितम्। उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा रामभीष्मसमं रणे॥ २३॥ अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल। यत्र मित्रममित्रं वा परीक्षन्ते बुधा जनाः॥ २४॥ स भवानस्तु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे। रणञ्च याते भवति पाण्डवा मन्दचेतसः। भविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाश्च निरुद्यमाः॥ २५॥

शल्य उवाच। यत्त्वं मां मन्यसे राजन् कुरुराज करोमि तत्। त्वत् प्रियार्थं हि मे सर्वं प्राणा राज्यं धनानि च॥ २६॥

दुर्य्योधन उवाच। सैनापत्येन वरये त्वामहं मातुलातुलम्। सोऽस्मान् पाहि युधां श्रेष्ठ स्कन्दो देवानिवाहवे॥ २७॥ अभिषिच्यस्व राजेन्द्र देवानामिव पावकिः। जहि शत्रून् रणे वीर महेन्द्रो दानवानिव॥ २८॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि दुर्य्योधनवाक्ये षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

सञ्जय उवाच। एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मद्रराजः प्रतापवान्। दुर्य्योधनं तदा राजन् वाक्यमेतदुवाच ह॥ १॥ दुर्य्योधन महाबाहो शृणु वाक्यविदाम्बर। यावेतौ मन्यसे कृष्णौ

रथस्थौ रथिनाम्वरौ । न मे तुल्यावुभावेतौ बाहुवीर्य्ये कथ-ञ्चन ॥ २ ॥ उद्यतां पृथिवीं सर्वां ससुरासुरमानवाम् । योधयेयं रणमुखे संक्रुद्धः किमु पाण्डवान् ॥ ३ ॥ विजेष्ये च रणे पार्थान् सोमकांश्च समागतान् । अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः ॥ ४ ॥ तञ्च व्यूहं विधास्यामि न तरिष्यन्ति यं परे । इति सत्यं ब्रवीम्येष दुर्य्योधन न संशयः ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्ततो राजा मद्रा-धिपतिमञ्जसा । अभ्यषिञ्चत सेनाया मध्ये भारतसत्तम । विधिना शास्त्रदृष्टेन हृष्टरूपो विशाम्पते ॥ ६ ॥ अभिषिक्ते ततस्तस्मिन् सिंहनादो महानभूत् । तव सैन्येष्ववाद्यन्त वादित्राणि च भारत ॥ ७ ॥ हृष्टाश्चासंस्ततो योधा मद्रकाश्च महारथाः । तुष्टुवुश्चैव राजानं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ८ ॥ जय राजंश्चिरंजीव जहि शत्रून् समागतान् । तव बाहुबलं प्राप्य धार्त्तराष्ट्रा महाबलाः । निखिलां पृथिवीं सर्वां प्रशासन्तु हतद्विषः ॥ ९ ॥ त्वं हि शक्तो रणे जेतुं ससुरासुरमानवान् । मर्त्त्यधर्म्माण इह तु किमु सोमक-सृञ्जयाः ॥ १० ॥ एवं संस्तूयमानस्तु मद्राणामधिपो बली । हर्षं प्राप तदा वीरो दुरापमकृतात्मभिः ॥ ११ ॥

शल्य उवाच । अद्य चाहं रणे सर्वान् पाञ्चालान् सह पाण्डवैः । निहनिष्यामि वा राजन् स्वर्गं यास्यामि वा हतः ॥१२॥ अद्य पश्यन्तु मां लोका विचरन्तमभीतवत् । अद्य पाण्डुसुताः सर्वे वासुदेवः ससात्यकिः ॥ १३ ॥ पाञ्चालाश्चेदयश्चैव द्रौपदेयाश्च सर्वशः । धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सर्वे चापि प्रभद्रकाः ॥ १४ ॥ विक्रमं मम पश्यन्तु धनुषश्च महाबलम् । लाघवञ्चास्त्रवीर्य्यञ्च भुजयोश्च बलं युधि ॥ १५ ॥ अद्य पश्यन्तु मे पार्थाः सिद्धाश्च सह चारणैः । यादृशं मे बलं बाह्वोः सम्पदस्त्रेषु या च मे ॥ १६ ॥ अद्य मे विक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः । प्रतीकारपरा भूत्वा चेष्टन्तां विविधाः क्रियाः ॥ १७ ॥ अद्य सैन्यानि पाण्डूनां द्राव-

यिष्ये समन्ततः। द्रोणभीष्मावति विभो सूतपुत्रश्च संयुगे।
विचरिष्ये रणे युध्यन् प्रियार्थं तव कौरव॥ १८॥
सञ्जय उवाच। अभिषिक्ते तदा शल्ये तव सैन्येषु मानद।
न कर्णव्यसनं केचित् मेनिरे भरतर्षभ॥ १९॥ हृष्टाः सुमनस-
श्चैव बभूवुस्तत्र सैनिकाः। मेनिरे निहतान् पार्थान् मद्रराज-
वशंगतान्॥ २०॥ प्रहर्षं प्राप्य सेना तु तावकी भरतर्षभ। तां
रात्रिं सुखिनी सुप्ता सुस्थचित्ता च साभवत्॥ २१॥ सैन्यस्य
तव तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः। वार्ष्णेयमब्रवीद्वाक्यं सर्व-
क्षत्रस्य शृण्वतः॥ २२॥ मद्रराजः कृतः शल्यो धार्त्तराष्ट्रेण
माधव। सेनापतिर्महेष्वासः सर्वसैन्येषु पूजितः॥ २३॥ एतज्-
ज्ञात्वा यथा भूतं कुरु माधव यत् क्षमम्। भवान्नेता च गोप्ता
च विधत्स्व यदनन्तरम्॥ २४॥ तमब्रवीन्महाराज वासुदेवो
जनाधिपम्। आर्त्तायनिमहं जाने यथातत्त्वेन भारत॥ २५॥
वीर्य्यवांश्च महातेजा महात्मा च विशेषतः। कृती च चित्रयोधी
च संयुक्तो लाघवेन च॥ २६॥ यादृग्भीष्मो यथा द्रोणो यादृक्
कर्णश्च संयुगे। तादृशस्तद्विशिष्टो वा मद्रराजो मतो मम॥ २७॥
युध्यमानस्य तस्याजौ चिन्तयन्निव भारत। योद्धारं नाधिगच्छामि
तुल्यरूपं जनाधिप॥ २८॥ शिखण्ड्यर्जुनभीमानां सात्वतस्य च
भारत। धृष्टद्युम्नस्य च तथा बलेनाभ्यधिको रणे॥ २९॥ मद्र-
राजो महाराज सिंहद्विरदविक्रमः। विचरिष्यत्यभीः काले कालः
क्रुद्धः प्रजास्विव॥ ३०॥ तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र शार्दूलसमविक्रमम्॥ ३१॥ सदेवलोके कृत्स्ने-
ऽस्मिन्नान्यस्त्वत्तः पुमान् भवेत्। मद्रराजं रणे क्रुद्धं यो हन्यात्
कुरुनन्दन॥ ३२॥ अहन्यहनि युध्यन्तं क्षोभयन्तं बलं तव।
तस्माज्जहि रणे शल्यं मघवानिव शम्बरम्॥ ३३॥ अजेयश्चाप्यसौ
वीरो धार्त्तराष्ट्रेण सत्कृतः। तवैव विजयो नूनं हते मद्रेश्वरे

युधि । तस्मिन् हते हतं सर्वं धार्त्तराष्ट्रबलं महत् ॥ ३४ ॥ एतत् श्रुत्वा महाराज वचनं मम साम्प्रतम् । प्रत्युद्याहि रणे पार्थ मद्रराजं महारथम् ॥ ३५ ॥ जहि चैनं महाबाहो वासवो नमुचिं यथा । न चैवात्र दया कार्य्या मातुलोऽयं ममेति वै । क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरम् ॥ ३६ ॥ भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवम् । मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥ ३७ ॥ यच्च ते तपसो वीर्य्यं यच्च क्षात्रबलं तव । तद्दर्शय रणे सर्वं जहि चैनं महारथम् ॥ ३८ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं केशवः परवीरहा । जगाम शिबिरं सायं पूज्यमानोऽथ पाण्डवैः ॥ ३९ ॥ केशवे तु तदा याते धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । विसृज्य सर्वान् भ्रातॄंश्च पाञ्चालानथ सोमकान् । सुष्वाप रजनीं तान्तु विशल्य इव कुञ्जरः ॥ ४० ॥ ते च सर्वे महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवास्तथा । कर्णस्य निधने हृष्टाः सुषुपुस्तां निशान्तदा ॥४१॥ गतज्वरं महेष्वासं तीर्णपारं महारथम् । बभूव पाण्डवेयानां सैन्यं प्रमुदितं निशि । सूतपुत्त्रस्य निधने जयं लब्ध्वा च मारिष ॥ ४२ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि शल्यसैनापत्याभिषिके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सञ्जय उवाच । व्यतीतायां रजन्यान्तु राजा दुर्य्योधनस्तदा । अब्रवीत्तावकान् सर्वान् सन्नह्यन्तां महारथाः ॥ १ ॥ राज्ञस्तु मतमाज्ञाय समनह्यत सा चमूः । अयोजयन्रथांस्तूर्णं पर्य्यधावंस्तथापरे ॥ २ ॥ अकल्प्यन्त च मातङ्गाः समनह्यन्त पत्तयः । रथांश्चास्तरणोपेतांश्चक्रुरग्रे सहस्रशः ॥ ३ ॥ वादित्राणाञ्च निनदः प्रादुरासीद्विशाम्पते । बोधनार्थं हि सैन्यानां योधानाञ्चाप्युदीर्य्यताम् ॥ ४ ॥ ततो बलानि सर्वाणि समाविष्टानि

भारत । सन्नह्यान्येव दृष्ट्वा मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ५ ॥ शल्यं सेनापतिं कृत्वा मद्रराजं महारथाः । प्रविभज्य बलं सर्वमनीकेषु व्यवस्थिताः ॥ ६ ॥ ततः सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिकाः । कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिः शल्योऽथ सौबलः ॥ ७ ॥ अन्ये च पार्थिवाः शेषाः समयं चक्रिरे तदा । न न एकेन योद्धव्यं कथञ्चिदपि पाण्डवैः ॥ ८ ॥ यो ह्येकः पाण्डवैर्युध्येद्यो वा युध्यन्तमुत्सृजेत् । स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः पातकैश्चोपपातकैः ॥ अन्योऽन्यं परिरक्षद्भिर्योद्धव्यं सहितैश्च नः ॥ ९ ॥ एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तव महारथाः । मद्रराजं पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन् परान् ॥ १० ॥ तथैव पाण्डवाः सर्वे व्यूह्य सैन्यं महारणे । अभ्ययुः कौरवान् राजन् योत्स्यमानाः समन्ततः ॥ ११ ॥ तद्बलं भरतश्रेष्ठ क्षुब्धार्णवसमस्वनम् । समुद्धूतार्णवाकारमुद्धूतरथकुञ्जरम् ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । द्रोणस्य भीष्मस्य च वै राधेयस्य मया श्रुतम् । पातनं शंस मे भूयः शल्यस्याथ सुतस्य मे ॥ १३ ॥ कथं रणे हतः शल्यो धर्मराजेन सञ्जय । भीमसेनेन बलिना पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । क्षयं मनुष्यदेहानां तथा नागाश्वसङ्क्षयम् । शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा संग्रामं शंसतो मम ॥ १५ ॥ आशा बलवती राजन् पुत्राणान्तेऽभवत्तदा । हते द्रोणे च भीष्मे च सूतपुत्रे च पातिते । शल्यः पार्थान्रणे सर्वान्निहनिष्यति मारिष ॥ १६ ॥ तमाशां हृदये कृत्वा समाश्वस्य च भारत । मद्रराजञ्च समरे समाश्रित्य महारथम् । नाथवन्तं तदात्मानममन्यत सुतस्तव ॥ १७ ॥ यदा कर्णे हते पार्थाः सिंहनादं प्रचक्रिरे । तदा राजन् धार्त्तराष्ट्रानाविवेश महद्भयम् ॥ १८ ॥ तान् समाश्वास्य तु तदा मद्रराजः प्रतापवान् । व्यूह्य व्यूहं महाराज सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १९ ॥ प्रत्युद्ययौ रणे पार्थान्मद्रराजः प्रतापवान् ।

विधुन्वन् कार्मुकं चित्रं वेगवद्बलवत्तरम् ॥ २० ॥ रथप्रवरमास्थाय
सैन्धवाश्वं महारथः । तस्य सीता महाराज रथस्याशोभयद्रथम्
॥ २१ ॥ स तेन संवृतो वीरो रथेनामित्रकर्षणः । तस्थौ शूरो
महाराज पुत्राणान्ते भयप्रणुत् ॥ २२ ॥ प्रयाणे मद्रराजोऽभू-
न्मुखं व्यूहस्य दंशितः । मद्रकैः सहितो वीरैः कर्णपुत्रैश्च दुर्ज्जयैः
॥ २३ ॥ सव्येऽभूत् कृतवर्म्मा च त्रिगर्त्तैः परिवारितः । गौतमो
दक्षिणे पार्श्वे शकैश्च जवनैः सह ॥ २४ ॥ अश्वत्थामा पृष्ठतोऽभूत्
काम्बोजैः परिवारितः । दुर्य्योधनोऽभवन्मध्ये रक्षितः कुरुपुङ्गवैः
॥ २५ ॥ हयानीकेन महता सौबलश्चापि संवृतः । प्रययौ सर्व्व-
सैन्येन कैतव्यश्च महारथः ॥ २६ ॥ पाण्डवाश्च महेष्वासा व्यूह्य
सैन्यमनिन्दिताः । त्रिधा भूत्वा महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ॥२७॥
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः । शल्यस्य वाहिनीं
तूर्णमभिदुद्रुवुराहवे ॥ २८ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा स्वेनानीकेन
संवृतः । शल्यमेवाभिदुद्राव जिघांसुर्भरतर्षभ ॥ २९ ॥ हार्द्दि-
क्यन्तु महेष्वासमर्ज्जुनः शत्रुपूगहा । संशप्तकगणांश्चैव वेगितोऽभि-
प्रदुद्रुवे ॥ ३० ॥ गौतमं भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथा । अभ्य-
वर्त्तन्त राजेन्द्र जिघांसन्तः परान् युधि ॥ ३१ ॥ माद्रीपुत्रौ तु
शकुनिमुलूकञ्च महारथम् । ससैन्यं सहसैनौ तु उपतस्थतुराहवे
॥ ३२ ॥ तथैवायुतशो योधास्तावकाः पाण्डवान्रणे । अभ्यवर्त्तन्त
संक्रुद्धा विविधायुधपाणयः ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । हते भीष्मे महेष्वासे द्रोणे कर्णे महारथे ।
कुरुष्वल्पावशिष्टेषु पाण्डवेयेषु संयुगे ॥३४॥ सुसंरब्धेषु पार्थेषु परा-
क्रान्तेषु सञ्जय । मामकानां परेषाञ्च किं शिष्टमभवद्बलम् ॥ ३५ ॥

सञ्जय उवाच । यथा वयं परे राजन् युद्धाय समवस्थिताः ।
यावच्चासीद्बलं शिष्टं संग्रामे तन्निबोध मे ॥ ३६ ॥ एकादश सह-
स्राणि रथानां भरतर्षभ । दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि

च॥ ३७॥ पूर्णं शतसहस्रे द्वे हयानां भरतर्षभ। नरकोट्यस्तथा तिस्रो बलमेतत्तवाभवत्॥ ३८॥ रथानां षट् सहस्राणि षट् सहस्राश्च कुञ्जराः। दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकोटी च भारत॥ ३९॥ एतद्बलं पाण्डवानामभवच्छेषमाहवे। एत एव समाजग्मुर्युद्धाय भरतर्षभ॥ ४०॥ एवं विभज्य राजेन्द्र मद्रराजमते स्थिताः। पाण्डवान् प्रत्युदीयाम जयगृद्धाः प्रमन्यवः॥ ४१॥ तथैव पाण्डवाः शूराः समरे जितकाशिनः। उपयाता नरव्याघ्राः पाञ्चालाश्च यशस्विनः॥ ४२॥ एवमेते महाराज परस्परवधैषिणः। उपयाता नरव्याघ्राः पूर्वां सन्ध्यां प्रति प्रभो॥ ४३॥ ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम्। तावकानां परेषाञ्च निघ्नतामितरेतरम्॥ ४४॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि व्यूहनिर्माने
अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

सञ्जय उवाच। ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां भयवर्द्धनम्। सृञ्जयैः सह राजेन्द्र घोरं देवासुरोपमम्॥ १॥ नरा रथगजौघाश्च सादिनश्च सहस्रशः। वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाजग्मुः परस्परम्॥ २॥ नागानां भीमरूपाणां द्रवतां निस्वनो महान्। अश्रूयत यथा काले जलदानां नभस्तले॥ ३॥ नागैरभ्याहताः केचिद्विरथा रथिनोऽभवन्। अद्रवन्त रणे वीरा द्राव्यमाणा मदोत्कटैः॥ ४॥ हयौघान् पादरक्षांश्च रथिनस्तत्र शिक्षिताः। शरैः सम्प्रेषयामासुः परलोकाय भारत॥ ५॥ सादिनः शिक्षिता राजन् परिवार्य्य महारथान्। विचरन्तो रणेऽभ्यघ्नन् प्रासशक्त्यृष्टिभिस्तथा॥ ६॥ धन्विनः पुरुषाः केचित् परिवार्य्य महारथान्। एकं बहव आसाद्य प्रेषयेयुर्यमक्षयम्॥ ७॥ नागा

रथवराश्चान्ये परिवार्य्य महारथाः । शान्तरायुधिनं जघ्नुर्वर्माणं महारथम् ॥ ८ ॥ यथा च रथिनं क्रुद्धं विकिरन्तं शरान् बहून् । नागा जघ्नुर्महाराज परिवार्य्य समन्ततः ॥ ९ ॥ नागो नागमभिद्रुत्य रथी च रथिनं रणे । शक्तितोमरनाराचैर्निजघ्नुस्तत्र भारत ॥ १० ॥ पादातानवमृद्नन्तो रथवारणवाजिनः । रणमध्ये व्यदृश्यन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ११ ॥ हयाश्च पर्य्यधावन्त चामरैरुपशोभिताः । हंसा हिमवतः प्रस्थे पिबन्त इव मेदिनीम् ॥ १२ ॥ तेषान्तु वाजिनां भूमिः खुरैश्चित्रा विशाम्पते । अशोभत यथा नारी करजैः क्षतविक्षता ॥ १३ ॥ वाजिनां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च । पत्तीनाञ्चापि शब्देन नागानां बृंहितेन च ॥ १४ ॥ वादित्राणाञ्च घोषेण शङ्खानां निस्वनेन च । अभवन्नादिता भूमिर्निर्घातैरिव भारत ॥ १५ ॥ धनुषां कूजमानानां निस्त्रिंशानाञ्च दीप्यताम् । कवचानां प्रभाभिश्च न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १६ ॥ बहवो बाहवश्छिन्ना नागराजकरोपमाः । उद्वेष्टन्ते विवेष्टन्ते वेगं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १७ ॥ शिरसाञ्च महाराज पततां वसुधातले । च्युतानामिव तालेभ्यः फलानां श्रूयते स्वनः ॥ १८ ॥ शिरोभिः पतितैर्भाति रुधिरार्द्रैर्वसुन्धरा । तपनीयनिभैः काले नलिनैरिव भारत ॥ १९ ॥ उद्वृत्तनयनैस्तैस्तु गतसत्त्वैः सुविक्षतैः । व्यभ्राजत मही राजन् पुण्डरीकैरिवावृता ॥ २० ॥ बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः सकेयूरैर्महाधनैः । पतितैर्भाति वसुधा यथा शक्रध्वजैस्तथा ॥ २१ ॥ ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां विनिकृत्तैर्महाहवे । हस्तिहस्तोपमैरन्यैः संवृतं तद्रणाङ्गनम् ॥ २२ ॥ कबन्धशतसङ्कीर्णं छत्रचामरसङ्कुलम् । सेनावनं तच्छुशुभे वनं पुष्पाचितं यथा ॥२३॥ तत्र योधा महाराज विचरन्तो ह्यभीतवत् । दृश्यन्ते रुधिराक्ताङ्गाः पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ २४ ॥ मातङ्गाश्चाप्यदृश्यन्त शरतोमरपीड़िताः । पतन्तस्तत्र तत्रैव छिन्नाभ्रसदृशा रणे ॥ २५ ॥ गजा-

नीकं महाराज बध्यमानं महात्मभिः। व्यदीर्य्यत दिशः सर्वा वातनुन्ना घना इव ॥ २६ ॥ ते गजा मेघसङ्काशाः पेतुरुर्व्यां समन्ततः। वज्रभग्ना इव विभो पर्वता युगसङ्क्षये ॥ २७ ॥ हयानां सादिभिः सार्द्धं पतितानां महीतले। राशयः स्म प्रदृश्यन्ते गिरिमात्रास्ततस्ततः ॥ २८ ॥ सञ्जज्ञे रणभूमौ तु परलोकवहा नदी। शोणितोदा रथावर्त्ता ध्वजवृक्षास्थिशर्करा ॥ २९ ॥ भुजनक्रा धनुःस्रोता हस्तिशैला हयोपला। मेदोमज्जाकर्द्दमिनी छत्रहंसा गदोडुपा ॥ ३० ॥ कवचोष्णीषसम्पन्ना पताकारुचिरद्रुमा। चक्रचक्रावलीजुष्टा त्रिवेणुदण्डकावृता ॥ ३१ ॥ शूराणां हर्षजननी भीरूणां भयवर्द्धनी। प्रावर्त्तत नदी रौद्रा कुरुसृञ्जयसंकुला ॥ ३२ ॥ तां नदीं पितृलोकाय वहन्तीमतिभैरवाम्। तेरुर्वाहननौभिस्ते शूरा परिघवाहवः ॥ ३३ ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे निर्मर्य्यादे विशाम्पते। चतुरङ्गक्षये घोरे पूर्वं देवासुरोपमे ॥ ३४ ॥ व्याक्रोशन् बान्धवांश्चान्ये तत्र तत्र परन्तप। क्रोशद्भिर्बान्धवैश्चान्ये भयार्त्ता निववर्त्तिरे ॥ ३५ ॥ निर्मर्य्यादे तथा युद्धे वर्त्तमाने भयानके। अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयाञ्चक्रतुः परान् ॥ ३६ ॥ सा बध्यमाना महती सेना तव जनाधिप। अमुह्यत्तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ ३७ ॥ मोहयित्वा च तां सेनां भीमसेनधनञ्जयौ। दध्मतुर्वारिजौ तत्र सिंहनादांश्च नेदतुः ॥ ३८ ॥ श्रुत्वैव तु महाशब्दं धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ। धर्म्मराजं पुरस्कृत्य मद्रराजमभिद्रुतौ ॥ ३९ ॥ तत्राश्चर्य्यमपश्याम घोररूपं विशाम्पते। शल्येन सङ्गताः शूरा यदयुध्यन्त भागशः ॥ ४० ॥ माद्रीपुत्रौ तु रभसौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्म्मदौ। अभ्ययातां त्वरायुक्तौ जिगीषन्तौ बलं तव ॥ ४१ ॥ ततो न्यवर्त्तत बलं तावकं भरतर्षभ। शरैः प्रणुन्नं बहुधा पाण्डवैर्जितकाशिभिः ॥ ४२ ॥ बध्यमाना चमूः सा तु पुत्राणां प्रेक्षतां तव। भेजे दिशो महाराज प्रणुन्ना दृढ़-

धन्विभिः ॥ ४३ ॥ हाहाकारो महान् जज्ञे योधानां तव भारत । तिष्ठ तिष्ठेति चाप्यासीद्द्रावितानां महात्मनाम् । क्षत्रियाणां तदान्योऽन्यं संयुगे जयमिच्छताम् ॥ ४४ ॥ प्राद्रवन्नेव भग्नास्ते पाण्डवैस्तव सैनिकाः । त्यक्त्वा युद्धे प्रियान् पुत्रान् भ्रातॄनथ पितामहान् । मातुलान् भागिनेयांश्च तथा सम्बन्धिबान्धवान् ॥४५॥ हयान् द्विपांस्त्वरयन्तो योधा जग्मुः सहस्रशः । आत्मत्राणकृतोत्साहास्तावका भरतर्षभ ॥ ४६ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच । तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा मद्रराजः प्रतापवान् । उवाच सारथिं तूर्णं चोदयाश्वान् मनोजवान् ॥ १ ॥ एष तिष्ठति वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । छत्रेण ध्रियमाणेन पाण्डरेण विराजता ॥ २ ॥ अत्र प्रापय मां क्षिप्रं पश्य मे सारथे बलम् । न समर्था हि मे पार्थाः स्थातुमद्य पुरो युधि ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्ततः प्रायान्मद्रराजस्य सारथिः । यत्र राजा सत्यसन्धो धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ अपतत्तच्च सहसा पाण्डवानां महद्बलम् । दधारैको रणे शल्यो वेलोद्धूतमिवार्णवम् ॥ ५ ॥ पाण्डवानां बलौघस्तु शल्यमासाद्य मारिष । व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्वेग इवाचलम् ॥ ६ ॥ मद्रराजन्तु समरे दृष्ट्वा युद्धाय विष्ठितम् । कुरवः संन्यवर्त्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ७ ॥ तेषु राजन्निवृत्तेषु व्यूढानीकेषु भागशः । प्रावर्त्तत महारौद्रः संग्रामः शोणितोदकः । समार्च्छच्चित्रसेनन्तु नकुलो युद्धदुर्म्मदः ॥ ८ ॥ तौ परस्परमासाद्य चित्रकार्म्मुकधारिणौ । मेघाविव यथोद्वृत्तौ दक्षिणोत्तरवर्षिणौ ॥ ९ ॥ शरतोयैः सिषिचतुस्तौ परस्परमाहवे ।

नान्तरं तत्र पश्यामि पाण्डवस्येतरस्य वा॥ १०॥ उभौ कृतास्त्रौ बलिनौ रथचर्य्याविशारदौ। परस्परवधे यत्तौ छिद्रान्वेषणतत्परौ॥ ११॥ चित्रसेनस्तु भल्लेन पीतेन निशितेन च। नकुलस्य महाराज मुष्टिदेशेऽच्छिनद्धनुः॥ १२॥ तथैनं छिन्नधन्वानं रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः। त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो ललाटे वै समार्पयत्॥ १३॥ हयांश्चास्य शरैस्तीक्ष्णैः प्रेषयामास मृत्यवे। तथा ध्वजं सारथिञ्च त्रिभिस्त्रिभिरपातयत्॥ १४॥ स शत्रुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटस्थैस्त्रिभिः शरैः। नकुलः शुशुभे राजंस्त्रिशृङ्ग इव पर्वतः॥ १५॥ स छिन्नधन्वा विरथः खड्गमादाय चर्म च। रथादवातरद्वीरः शैलाग्रादिव केशरी॥ १६॥ पद्भ्यामापततस्तस्य शरवृष्टिं समासृजत्। नकुलोऽप्यग्रसत्तां वै चर्मणा लघुविक्रमः॥ १७॥ चित्रसेनरथं प्राप्य चित्रयोधी जितश्रमः। आरुरोह महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः॥ १८॥ सकुण्डलं समुकुटं सुनसं स्वायतेक्षणम्। चित्रसेनशिरः कायादपाहरत पाण्डवः। स पपात रथोपस्थे दिवाकरसमप्रभः॥ १९॥ चित्रसेनं विशस्तन्तु दृष्ट्वा तत्र महारथाः। साधुवादस्वनांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान्॥ २०॥ विशस्तं भ्रातरं दृष्ट्वा कर्णपुत्रौ महारथौ। सुषेणः सत्यसेनश्च मुञ्चन्तौ निशिताञ्छरान्॥ २१॥ ततोऽभ्यधावतां तूर्णं पाण्डवं रथिनाम्वरौ। जिघांसन्तौ यथा नागं व्याघ्रौ राजन् महावने॥ २२॥ तावभ्यवर्षतां तीक्ष्णैर्हाविभ्येनं महारथम्। शरौघान् सम्यगस्यन्तौ जीमूतौ सलिलं यथा॥ २३॥ स शरैः सर्वतो विद्धः प्रहृष्ट इव पाण्डवः। अन्यत् कार्मुकमादाय रथमारुह्य वीर्य्यवान्। अतिष्ठत रणे वीरः क्रुद्धरूप इवान्तकः॥२४॥ तस्य तौ भ्रातरौ राजन् शरैः सन्नतपर्वभिः। रथं विशकलीकर्त्तुं समारब्धौ विशाम्पते॥ २५॥ ततः प्रहस्य नकुलश्चतुर्भिश्चतुरो रणे। जघान निशितैस्तीक्ष्णैः सत्यसेनस्य वाजिनः॥ २६॥ ततः

सन्धाय नाराचं रुक्मपुङ्खं शिलाशितम् । धनुश्चिच्छेद राजेन्द्र सत्यसेनस्य पाण्डवः ॥ २७ ॥ अथान्यं रथमास्थाय धनुरादाय चापरम् । सत्यसेनः सुषेणश्च पाण्डवं पर्य्यधावताम् ॥ २८ ॥ अविध्यत्तावसंभ्रान्तो माद्रीपुत्रः प्रतापवान् । द्वाभ्यां द्वाभ्यां महाराज शराभ्यां रणमूर्द्धनि ॥ २९ ॥ सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य महद्धनुः । चिच्छेद प्रहसन् युद्धे क्षुरप्रेण महारथः ॥ ३० ॥ अथान्यद्धनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः । सुषेणं पञ्चभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ॥ ३१ ॥ सत्यसेनस्य च धनुर्हस्तावापञ्च मारिष । चिच्छेद तरसा युद्धे तत उच्चुक्रुशुर्ज्जनाः ॥ ३२ ॥ अथान्यद्धनुरादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् । शरैः संछादयामास समन्तात् पाण्डुनन्दनम् ॥ ३३ ॥ सन्निवार्य्य तु तान् वाणान् नकुलः परवीरहा । सत्यसेनं सुषेणञ्च द्वाभ्यां द्वाभ्यामविध्यत ॥ ३४ ॥ तावेनं प्रत्यविध्येतां पृथक् पृथगजिह्मगैः । सारथिञ्चास्य राजेन्द्र शितैर्विविधतुः शरैः ॥ ३५ ॥ सत्यसेनो रथेषान्तु नकुलस्य धनुस्तथा । पृथक् शराभ्यां चिच्छेद कृतहस्तः प्रतापवान् ॥ ३६ ॥ स रथेऽतिरथस्तिष्ठन्रथशक्तिं परामृशत् । स्वर्णदण्डामकुण्ठाग्रां तैलधौतां सुनिर्मलाम् ॥ ३७ ॥ लेलिहानामिव विभो नागकन्यां महाविषाम् । समुद्यम्य च चिक्षेप सत्यसेनस्य संयुगे ॥ ३८ ॥ सा तस्य हृदयं सङ्ख्ये विभेद शतधा नृप । स पपात रथाद्भूमिं गतसत्त्वोऽल्पचेतनः ॥ ३९ ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा सुषेणः क्रोधमूर्च्छितः । चकार सहसा सङ्ख्ये नकुलं विरथं ततः । अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं पादातं पाण्डुनन्दनम् ॥ ४० ॥ नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेयो महारथः । सुतसोमोऽभिदुद्राव परीप्सन् पितरं रणे ॥ ४१ ॥ ततोऽधिरुह्य नकुलः सुतसोमस्य तं रथम् । शुशुभे भरतश्रेष्ठो गिरिस्थ इव केशरी । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय सुषेणं समयोधयत् ॥ ४२ ॥ तावुभौ शरवर्षाभ्यां समासाद्य परस्परम् ।

परस्परवधे यत्नं चक्रातुः सुमहारथौ ॥ ४३ ॥ सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः। सुतसोमञ्च विंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ४४ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा। शरैस्तस्य दिशः सर्वाश्छादयामास वेगवान् ॥ ४५ ॥ ततो गृहीत्वा तीक्ष्णाग्रमर्द्धचन्द्रं सुतेजनम्। स वेगयुक्तं चिक्षेप कर्णपुत्रस्य संयुगे ॥ ४६ ॥ तस्य तेन शिरः कायाज्जहार नृपसत्तम। पश्यतां सर्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४७ ॥ स हतः प्रापतद्राजन्नकुलेन महात्मना। नदीवेगादिवारुग्णस्तीरजः पादपो महान् ॥ ४८ ॥ कर्णपुत्रवधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमम्। प्रदुद्राव भयात् सेना तावकी भरतर्षभ ॥ ४९ ॥ तान्तु सेनां महाराज मद्रराजः प्रतापवान्। अपालयद्रणे शूरः सेनापतिररिन्दमः ॥ ५० ॥ अभीस्तस्थौ महाराज व्यवस्थाप्य च वाहिनीम्। सिंहनादं भृशं कृत्वा धनुःशब्दञ्च दारुणम् ॥ ५१ ॥ तावकाः समरे राजन् रक्षिता दृढधन्वना। प्रत्युद्ययुररातींस्ते समन्ताद्विगतव्यथाः ॥ ५२ ॥ मद्रराजं महेष्वासं परिवार्य्य समन्ततः। स्थिता राजन् महात्मानो योद्धुकामाः समन्ततः ॥ ५३ ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य ह्रीनिषेवमरिन्दमम् ॥ ५४ ॥ परिवार्य्य रणे वीराः सिंहनादं प्रचक्रिरे। बाणशब्दरवांश्चोग्रान् क्ष्वेडांश्च विविधा मुहुः ॥ ५५ ॥ तथैव तावकाः सर्वे मद्राधिपतिमञ्जसा। परिवार्य्य सुसंरब्धाः पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ ५६ ॥ ततः प्रववृते युद्धं भीरूणां भयवर्द्धनम्। तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ५७ ॥ यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीद्विशाम्पते। अभीतानां तथा राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ ५८ ॥ ततः कपिध्वजो राजन् हत्वा संशप्तकान्रणे। अभ्यधावत तां सेनां कौरवीं पाण्डुनन्दन ॥ ५९ ॥ तथैव पाण्डवाः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः। अभ्यधावन्त तां सेनां विसृजन्तः शिताङ्कुरान् ॥ ६० ॥

पाण्डवैरवकीर्णानां सम्मोहः समजायत। न च जज्ञुरनीकानि दिशो वा विदिशस्तथा ॥ ६१ ॥ आपूर्य्यमाणा निशितैः शरैः पाण्डवचोदितैः। हतप्रवीरा विध्वस्ता कीर्य्यमाणा समन्ततः । कौरव्यवध्यत चमूः पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ॥ ६२ ॥ तथैव पाण्डवी सेना शरै राजन् समन्ततः। रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३ ॥ ते सेने भृशसन्तप्ते वध्यमाने परस्परम्। व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव ॥ ६४ ॥ आविवेश ततस्तीव्रं तावकानां महद्भयम्। पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र तथाभूते महाहवे ॥६५॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सञ्जय उवाच। तस्मिन् विलुलिते सैन्ये वध्यमाने परस्परम्। द्रवमाणेषु योधेषु निनदत्सु च दन्तिषु ॥ १ ॥ कूजतां स्तनताञ्चैव पदातीनां महाहवे। विद्रुतेषु महाराज हयेषु बहुधा तदा ॥ २ ॥ प्रक्षये दारुणे जाते संहारे सर्वदेहिनाम्। नानाशस्त्रसमावाये व्यतिषिक्तरथद्विपे ॥ ३ ॥ हर्षणे युद्धशौण्डानां भीरूणां भयवर्द्धने। गाहमानेषु योधेषु परस्परवधैषिषु ॥ ४ ॥ प्राणादाने महाघोरे वर्त्तमाने दुरोदरे। संग्रामे घोररूपे तु यमराष्ट्रविवर्द्धने ॥ ५ ॥ पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्त शितैः शरैः। तथैव तावका योधा जघ्नुः पाण्डवसैनिकान् ॥ ६ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने युद्धे भीरुभयावहे। पूर्वाह्णे चैव संग्रामे भास्करोदयनं प्रति ॥ ७ ॥ लब्धलक्षाः परे राजन्रक्षिताश्च महात्मना। अयोधयंस्तव बलं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ८ ॥ बलिभिः पाण्डवैर्दृप्तैर्लब्धलक्षैः प्रहारिभिः। कौरव्यसीदत् पृतना मृगीवाग्निसमाकुला ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा सीदतीं सेनां पङ्के गामिव दुर्बलाम्।

च्छिन्दीर्षुस्तदा शल्यः प्रायात् पाण्डुचमूं प्रति ॥ १० ॥ मद्र-
राजस्तु संक्रुद्धो गृहीत्वा धनुरुत्तमम्। अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्ड-
वानाततायिनः ॥ ११ ॥ पाण्डवापि महाराज समरे जितकाशिनः।
मद्रराजं समासाद्य विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ १२ ॥ ततः शरशतै-
स्तीक्ष्णैर्मद्रराजो महाबलः। अर्द्दयामास तां सेनां धर्म्मराजस्य
पश्यतः ॥ १३ ॥ प्रादुरासंस्ततो राजन्ननिमित्तान्यनेकशः। चचाल
शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपर्वता ॥ १४ ॥ सदण्डशूलदीप्ताग्रा
दीर्य्यमाणाः समन्ततः। उल्का भूमिं दिवः पेतुराहत्य रवि-
मण्डलम् ॥ १५ ॥ मृगाश्च महिषाश्चापि पक्षिणश्च विशाम्पते।
अपसव्यं तदा चक्रुः सेनां ते बहुशो नृप ॥ १६ ॥ भृगुसूनुधरापुत्रौ
शशिजेन समन्वितौ। चरमं पाण्डुपुत्राणां पुरस्तात् सर्वभूभुजाम्
॥ १७ ॥ शस्त्राग्रेष्वभवज्ज्वाला नेत्राण्याहत्य वर्षती। शिरः-
स्वलीयत भृशं काकोलूकाश्च केतुषु ॥ १८ ॥ ततस्तद्युद्धमत्युग्र-
मभवत् सङ्गचारिणाम् ॥ १९ ॥ ततः सर्वाण्यनीकानि सन्निपत्य
जनाधिप। अभ्ययुः कौरवा राजन् पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २० ॥
शल्यस्तु शरवर्षेण वर्षन्निव सहस्रदृक्। अभ्यवर्षददीनात्मा कुन्ती-
पुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २१ ॥ भीमसेनं शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः शिला-
शितैः। द्रौपदेयांस्तथा सर्वान् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २२ ॥
धृष्टद्युम्नञ्च शैनेयं शिखण्डिनमथापि च। एकैकं दशभिर्वाणै-
र्विव्याध च महाबलः ॥ २३ ॥ ततोऽसृजद्बाणवर्षं घर्मान्ते मघ-
वानिव ॥ २४ ॥ ततः प्रभद्रका राजन् सोमकाश्च सहस्रशः।
पतिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्ते शल्यशायकैः ॥ २५ ॥ भ्रमराणामिव
व्राताः शलभानामिव व्रजाः। ह्रादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य
न्यपतन् शराः ॥ २६ ॥ द्विरदास्तुरगाश्चार्त्ताः पत्तयो रथिनस्तथा।
शल्यस्य वाणैर्न्यपतन् व्यभ्रमन् व्यनदंस्तथा ॥ २७ ॥ आविष्ट इव
मद्रेशो मन्युना पौरुषेण च। प्राच्छादयदरीन् संख्ये कालसृष्ट

इवान्तकः। विनर्द्दमानो मद्रेशो मेघह्रादी महाबलः ॥ २८ ॥ सा बध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनीकिनी। अजातशत्रुं कौन्तेय-मभ्यधावद्युधिष्ठिरम् ॥ २९ ॥ तां संमर्द्द्य ततः संख्ये लघुहस्तः शितैः शरैः। शरवर्षेण महता युधिष्ठिरमपीड़यत् ॥ ३० ॥ तमापतन्तं पत्त्रश्वैः क्रुद्धो राजा युधिष्ठिरः। अवारयच्छरै-स्तीक्ष्णैर्मत्तं द्विपमिवाङ्कुशैः ॥ ३१ ॥ तस्य शल्यः शरं घोरं मुमोचाशीविषोपमम्। स निर्भिद्य महात्मानं वेगेन न्यपतच्च गाम् ॥ ३२ ॥ ततो वृकोदरः क्रुद्धः शल्यं विव्याध सप्तभिः। पञ्चभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः ॥ ३३ ॥ द्रौपदेयाश्च शत्रुघ्नं शूरमार्त्तायनिं शरैः। अभ्यवर्षन्महावेगं मेघा इव महो-धरम् ॥ ३४ ॥ ततो दृष्ट्वा तुद्यमानं शल्यं पार्थैः समन्ततः। कृत-वर्म्मा कृपश्चैव संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ ३५ ॥ उलूकश्च महावीर्य्यः शकुनिश्चापि सौबलः। स्मयमानस्तु शनकैरश्वत्थामा महारथः। तव पुत्राश्च कार्त्स्न्येन जुगुपुः शल्यमाहवे ॥ ३६ ॥ भीमसेनं त्रिभिर्विद्ध्वा कृतवर्म्मा शिलीमुखैः। बाणवर्षेण महता क्रुद्धरूप-मवारयत् ॥ ३७ ॥ धृष्टद्युम्नं कृपः क्रुद्धो बाणवर्षैरताड़यत्। द्रौपदेयांश्च शकुनिर्यमौ च द्रौणिरभ्ययात् ॥ ३८ ॥ दुर्य्योधनो युधांश्रेष्ठ आहवे केशवार्जुनौ। समभ्ययादुग्रतेजाः शरैश्चाप्यहन-द्बली ॥ ३९ ॥ एवं द्वन्द्वशतान्यासंस्त्वदीयानां परैः सह। घोर-रूपाणि चित्राणि तत्र तत्र विशाम्पते ॥ ४० ॥ ऋष्यवर्णान् जघा-नाश्वान् भोजो भीमस्य संयुगे। सोऽवतीर्य्य रथोपस्थाद्धताश्वः पाण्डुनन्दनः। कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत ॥ ४१ ॥ प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्वांश्च मद्रराट्। ततः शल्यस्य तनयं सहदेवोऽसिनावधीत् ॥ ४२ ॥ गौतमः पुनराचार्य्यो धृष्टद्युम्नमयो-धयत्। असम्भ्रान्तमसम्भ्रान्तो यत्नवान् यत्नवत्तरम् ॥ ४३ ॥ द्रौप-देयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः। अविध्यदाचार्य्यसुतो नाति-

क्रुद्धः स्मयन्निव ॥ ४४ ॥ पुनश्च भीमसेनस्य जघानाश्वांस्तथाहवे ।
सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं हताश्वः पाण्डुनन्दनः ॥ ४५ ॥ कालो दण्ड-
मिवोद्यम्य गदां क्रुद्धो महाबलः । पोथयामास तुरगान् रथञ्च
कृतवर्म्मणः । कृतवर्मा त्ववप्लुत्य रथात्तस्मादपाक्रमत् ॥ ४६ ॥
शल्योऽपि राजन् संक्रुद्धो निघ्नन् सोमकपाण्डवान् । पुनरेव शितै-
र्बाणैर्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ४७ ॥ तस्य भीमो रणे क्रुद्धः संदष्ट-
दशनच्छदः । विनाशायाभिसन्धाय गदामादत्त वीर्य्यवान् ॥ ४८ ॥
यमदण्डप्रतीकाशां कालरात्रिमिवोद्यताम् । गजवाजिमनुष्याणां
प्राणान्तकरणीमपि ॥ ४९ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तामुल्कां प्रज्वलिता-
मिव । शैक्यां व्यालीमिवात्युग्रां वज्रकल्पामयोमयीम् ॥ ५० ॥
चन्दनागुरुपङ्काक्तां प्रमदामीप्सितामिव । वसामेदोऽसृग्दिग्धाङ्गीं
जिह्वां वैवस्वतीमिव ॥ ५१ ॥ पटुघण्टारववतीं वासवीमशनी-
मिव । निर्मुक्ताशीविषाकारां पृक्तां गजमदैरपि ॥ ५२ ॥ त्रासनीं
रिपुसैन्यानां स्वसैन्यपरिहर्षणीम् । मनुष्यलोके विख्यातां गिरि-
शृङ्गविदारणीम् ॥ ५३ ॥ यया कैलासभवने महेश्वरसखं बली ।
आह्वयामास कौन्तेयः संक्रुद्धमलकाधिपम् ॥ ५४ ॥ यया माया-
मयान् दृप्तान् सुबहून् गन्धमादने । जघान गुह्यकान् क्रुद्धो मन्दा-
रार्थं महाबलः । वार्य्यमाणोऽपि बहुभिर्द्रौपद्याः प्रियमास्थितः
॥ ५५ ॥ तां वज्रमणिरत्नाढ्यामष्टास्रिं वज्रगौरवाम् । समु-
द्यम्य महाबाहुः शल्यमभ्यद्रवद्रणे ॥ ५६ ॥ गदया युद्धकुशलस्तया
दारुणनादया । पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽश्वान्महाजवान्
॥ ५७ ॥ ततः शल्यो रणे क्रुद्धः पीने वक्षसि तोमरम् । निचखान
नदन् वीरो वर्म भित्त्वास्य सोऽभ्यगात् ॥ ५८ ॥ वृकोदरस्त्वस-
म्भ्रान्तस्तमेवोद्धृत्य तोमरम् । यन्तारं मद्रराजस्य निर्बिभेद ततो
हृदि ॥ ५९ ॥ स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन् वित्रस्तमानसः । पपा-
ताभिमुखो दीनो मद्रराजस्त्वपाक्रमत् ॥ ६० ॥ कृतप्रतिकृतं दृष्ट्वा

शल्यो विस्मितमानसः । गदामाश्रित्य धीरात्मा प्रत्यमित्रमवैक्षत
॥ ६१ ॥ ततः सुमनसः पार्था भीमसेनमपूजयन् । तद्दृष्ट्वा कर्म्म
संग्रामे घोरमक्लिष्टकर्म्मणः ॥ ६२ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच । पतितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्वायसीं गदाम् ।
आदाय तरसा राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १ ॥ तं दीप्तमिव
कालाग्निं पाशहस्तमिवान्तकम् । सशृङ्गमिव कैलासं सवज्रमिव
वासवम् ॥ २ ॥ सशूलमिव हर्य्यक्षं वने मत्तमिव द्विपम् । जवे-
नाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ३ ॥ ततः शङ्खप्रणादश्च
तूर्य्याणाञ्च सहस्रशः । सिंहनादश्च सञ्जज्ञे शूराणां हर्षवर्द्धनः
॥ ४ ॥ प्रेक्षन्तः सर्वतस्तौ हि योधा योधमहाद्विपौ । तावकाश्च
परे चैव साधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ ५ ॥ न हि मद्राधिपादन्यो
रामाद्वा यदुनन्दनात् । सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे
॥ ६ ॥ तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः । सोढुमुत्सहते
नान्यो योधो युधि वृकोदरात् ॥ ७ ॥ तौ वृषाविव नर्द्दन्तौ
मण्डलानि विचेरतुः । आवल्गितपदौ वीरौ मद्रराजवृकोदरौ
॥ ८ ॥ मण्डलावर्त्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च । निर्विशेषमभूद्युद्धं
तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ९ ॥ तप्तहेममयैः शुभ्रैर्बभूव भयवर्द्धिनी ।
अग्निज्वालैरिवाबद्धा पट्टैः शल्यस्य सा गदा ॥ १० ॥ तथैव चरतो
मार्गान् मण्डलेषु महात्मनः । विद्युदभ्रप्रतीकाशा भीमस्य शुशुभे
गदा ॥ ११ ॥ ताड़िता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा । दह्य-
माने रथे राजन् सहृजे पावकार्च्चिषः ॥ १२ ॥ तथा भीमेन शल्यस्य
ताड़िता गदया गदा । अङ्गारवर्षं मुमुचे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३ ॥

दन्तैरिव महानागौ शृङ्गैरिव महर्षभौ। तोत्रैरिव तदान्योऽन्यं गदाग्राभ्यां निजघ्नतुः ॥ १४ ॥ तौ गदानिहतैर्गात्रैः क्षणेन रुधिरोक्षितौ। प्रेक्षणीयतरावास्तां पुष्पिताविव किंशुकौ॥ १५ ॥ गदया मद्रराजेन सव्यदक्षिणमाहतः। भीमसेनो महाबाहुर्न चचालाचलोपमः ॥ १६ ॥ तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो मुहु-र्मुहुः। शल्यो न विव्यथे राजन् दन्तिनेव महागिरिः॥ १७ ॥ शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः। गदानिपातसंह्रादो वज्रयोरिव निस्वनः ॥ १८ ॥ निवृत्य तु महावीर्य्यौ समुच्छ्रित-गदावुभौ। पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ १९ ॥ तथा-भ्येत्य पदान्यष्टौ सन्निपातोऽभवत्तयोः। उद्यम्य लौहदण्डाभ्या-मतिमानुषकर्म्मणोः ॥ २० ॥ प्रार्थयानौ तदान्योऽन्यं मण्डलानि विचेरतुः। क्रियाविशेषं कृतिनौ दर्शयामासतुस्तदा ॥ २१ ॥ अथोद्यम्य गदे घोरे सशृङ्गाविव पर्वतौ। तावाजघ्नतुरन्योऽन्यं यथा भूमिचलेऽचलौ ॥ २२ ॥ तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्यां भृश-विक्षतौ। युगपत् पेततुर्वीरावुभाविन्द्रध्वजाविव ॥ २३ ॥ उभयोः सेनयोर्वीरास्तदा हाहाकृतोऽभवन्। भृशं मर्म्मस्वभिहतावुभा-वास्तां सुविह्वलौ ॥ २४ ॥ ततः स्वरथमारोप्य मद्राणामृषभं बली। अपोवाह कृपः शल्यं तूर्णमायोधनादथ ॥ २५ ॥ क्षीव-वद्विह्वलत्वात्तु निमेषात् पुनरुत्थितः। भीमसेनो गदापाणिः समा-ह्वयत मद्रपम् ॥ २६ ॥ ततस्तु तावकाः शूरा नानाशस्त्रसमायुताः। नानावादित्रशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ॥ २७ ॥ भुजावुच्छ्रित्य शस्त्रञ्च शब्देन महता ततः। अभ्यद्रवन्महाराज दुर्य्योधनपुरो-गमाः ॥ २८ ॥ तदनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दनाः। प्रययुः सिंहनादेन दुर्य्योधनपुरोगमान् ॥ २९ ॥ तेषामापततां तूर्णं पुत्रस्ते भरतर्षभ। प्रासेन चेकितानं वै विव्याध हृदये भृशम् ॥ ३० ॥ स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण ताड़ितः। रुधिरौघ-

परिक्लिन्नः प्रविश्य विपुलं तमः ॥ ३१ ॥ चेकितानं हतं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः । असकृद्दभ्यवर्षन्त शरवर्षाणि भागशः ॥ ३२ ॥ तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः । व्यचरन्त महाराज प्रेक्षणीयाः समन्ततः ॥ ३३ ॥ कृपश्च कृतवर्मा च सौबलश्च महाबलः । अयोधयन् धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ॥ ३४ ॥ भारद्वाजस्य हन्तारं भूरिवीर्य्यपराक्रमम् । दुर्य्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ ३५ ॥ त्रिसाहस्रा रथा राजंस्तव पुत्रेण चोदिताः । अयोधयन्त विजयं द्रोणपुत्रपुरस्कृताः ॥ ३६ ॥ विजये धृतसङ्कल्पाः समभित्यक्तजीविताः । प्राविशंस्तावका राजन् हंसा इव महत् सरः ॥ ३७ ॥ ततो युद्धमभूद्घोरं परस्परवधैषिणाम् । अन्योऽन्यवधसंयुक्तमन्योऽन्यप्रीतिवर्द्धनम् ॥ ३८ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे राजन् वीरवरक्षये । अनिलेनेरितं घोरमुत्तस्थौ पार्थिवं रजः ॥ ३९ ॥ श्रवणान्नामधेयानां पाण्डवानाञ्च कीर्त्तनात् । परस्परं विजानीमो ये चायुध्यन्नभीतवत् ॥ ४० ॥ तद्रजः पुरुषव्याघ्र शोणितेन प्रशामितम् । दिशश्च विमला राजंस्तस्मिंस्तमसि शामिते ॥ ४१ ॥ तथा प्रवृत्ते संग्रामे भीमरूपे भयानके । तावकानां परेषाञ्च नासीत् कश्चित् पराङ्मुखः ॥ ४२ ॥ ब्रह्मलोकपरा भूत्वा प्रार्थयन्तो जयं युधि । सुयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्गमभीप्सवः ॥ ४३ ॥ भर्त्तृपिण्डविमोक्षार्थं मित्रकार्य्यविनिश्चिताः । स्वर्गसंसक्तमनसो योधा युयुधिरे तदा ॥ ४४ ॥ नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः । अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तः प्रहरन्तः परस्परम् ॥ ४५ ॥ हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निकृन्तत । इति स्म वाचः श्रूयन्ते तव तेषाञ्च वै रणे ॥ ४६ ॥ ततो शल्यो महाराज धर्मराजं युधिष्ठिरम् । विव्याध निशितैर्बाणैर्हन्तुकामो महारथम् ॥ ४७ ॥ तस्य पार्थो महाराज नाराचान् वै चतुर्द्दश । मर्माण्युद्दिश्य मर्मज्ञो निचखान हसन्निव ॥ ४८ ॥ आवार्य्य पाण्डवं

वाणैर्हन्तुकामो महायशाः । विव्याध समरे क्रुद्धो बहुभिः कङ्क-
पत्रिभिः ॥ ४९ ॥ अथ भूयो महाराज शरेणानतपर्वणा । युधि-
ष्ठिरं समाजघ्ने सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ५० ॥ धर्मराजोऽपि संक्रुद्धो
मद्रराजं महायशाः । विव्याध निशितैर्वाणैः कङ्कवर्हिणवाजितैः
॥ ५१ ॥ चन्द्रसेनञ्च सप्तत्या सूतञ्च नवभिः शरैः । द्रुमसेनञ्चतुः-
षष्ट्या निजघान महारथः ॥ ५२ ॥ चक्ररक्षे हते शल्यः पाण्डवेन
महात्मना । निजघान ततो राजंश्चेदीन् वै पञ्चविंशति ॥ ५३ ॥
सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनञ्च सप्तभिः । माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ
विव्याध निशितैः शरैः ॥ ५४ ॥ एवं विचरतस्तस्य संग्रामे राज-
सत्तमः । संप्रेषयच्छितान् पार्थः शरानाशीविषोपमान् ॥ ५५ ॥
ध्वजाग्रञ्चास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रमुखे वर्त्तमानस्य
भल्लेनापाहरद्रथात् ॥ ५६ ॥ पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुं छिन्नं
महाहवे । निपतन्तमपश्याम गिरिशृङ्गमिवाहतम् ॥ ५७ ॥ ध्वजं
निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवञ्च व्यवस्थितम् । संक्रुद्धो मद्रराजोऽभूच्छर-
वर्षं मुमोच ह ॥ ५८ ॥ शल्यः सायकवर्षेण पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान् ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ॥ ५९ ॥ सात्यकिं भीम-
सेनञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिर-
मपीड़यत् ॥ ६० ॥ ततो वाणमयं जालं विततं पाण्डवोरसि ।
अपश्याम महाराज मेघजालमिवोद्गतम् ॥ ६१ ॥ तस्य शल्यो रणे
क्रुद्धो वाणैः सन्नतपर्वभिः । दिशः प्रच्छादयामास प्रदिशश्च महा-
रथः ॥ ६२ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा वाणजालेन पीड़ितः ।
बभूव हतविक्रान्तो जम्भो वृत्रहणा यथा ॥ ६३ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि शल्ययुधिष्ठिरयुद्धे
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच। पीड़िते धर्मराजे तु मद्रराजेन मारिष। सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। परिवार्य्य रथैः शल्यं पीड़यामासुराहवे॥ १॥ तमेकं बहुभिर्दृष्ट्वा पीड्यमानं महारथैः। साधुवादो महान् जज्ञे सिद्धाश्चासन् प्रहर्षिताः। आश्चर्य्यमित्यभाषन्त मुनयश्चापि सङ्गताः॥ २॥ भीमसेनो रणे शल्यं शल्यभूतं पराक्रमे। एकेन विद्ध्वा वाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः॥ ३॥ सात्यकिश्च शतेनैनं धर्मपुत्रपरीप्सया। मद्रेश्वरमथाकीर्य्य सिंहनादमथानदत्॥ ४॥ नकुलः पञ्चभिश्चैनं सहदेवश्च सप्तभिः। विद्ध्वा तन्तु ततस्तूर्णं पुनर्विव्याध सप्तभिः॥ ५॥ स तु शूरो रणे यत्तः पीड़ितस्तैर्महारथैः। विकृष्य कार्मुकं घोरं वेगवद्भारसाधनम्॥ ६॥ सात्यकिं पञ्चविंशत्या शल्यो विव्याध मारिष। भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिस्तथा॥ ७॥ ततः सविशिखञ्चापं सहदेवस्य धन्विनः। छित्त्वा भल्लेन समरे विव्याधैनं त्रिसप्तभिः॥ ८॥ सहदेवस्तु समरे मातुलं भूरिवर्च्चसम्। सज्यमन्यद्धनुः कृत्वा पञ्चभिः समताड़यत्। शरैराशीविषाकारैर्ज्वलज्ज्वलनसन्निभैः॥ ९॥ सारथिञ्चास्य समरे शरेणानतपर्व्वणा। विव्याध भृशसंक्रुद्धस्तञ्च भूयस्त्रिभिः शरैः॥ १०॥ भीमसेनस्तु सप्तत्या सात्यकिर्नवभिः शरैः। धर्मराजस्तथा षष्ट्या गात्रे शल्यं समार्पयत्॥ ११॥ ततः शल्यो महाराज निर्विद्धस्तैर्महारथैः। सुस्राव रुधिरं गात्रैर्गैरिकं पर्वतो यथा॥ १२॥ तांश्च सर्वान् महेष्वासान् पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः। विव्याध तरसा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत्॥ १३॥ ततोऽपरेण भल्लेन धर्मपुत्रस्य मारिष। धनुश्चिच्छेद समरे सज्यं स हि महारथः॥ १४॥ अथान्यद्धनुरादाय धर्मपुत्रो महारथः। साश्वसूतध्वजरथं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः॥ १५॥ स छाद्यमानः समरे धर्मपुत्रस्य सायकैः। युधिष्ठिरमथाविध्यद्दशभिर्निशितैः शरैः॥ १६॥ सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धर्मपुत्रे

शराहिते । मद्राणामधिपं शूरं शरौघैः समवारयत् ॥ १७ ॥ स सात्यकेः प्रचिच्छेद चुरप्रेण महद्धनुः । भीमसेनमुखांस्तांश्च त्रिभिस्त्रिभिरताड़यत् ॥ १८ ॥ तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकिः सत्यविक्रम । तोमरं प्रेषयामास स्वर्णदण्डं महाधनम् ॥ १९ ॥ भीमसेनोऽथ नाराचं ज्वलन्तमिव पन्नगम् । नकुलः समरे शक्तिं सहदेवो गदां शुभाम् । धर्मराजः शतघ्नीन्तु जिघांसुः शल्यमाहवे ॥ २० ॥ तानापतत एवाशु पञ्चानां वै भुजच्युतान् । वारयामास समरे शस्त्रसङ्घान् स मद्रराट् ॥ २१ ॥ सात्यकिप्रहितं शल्यो भल्लैश्चिच्छेद तोमरम् । भीमेन प्रहितञ्चापि शरं कनकभूषणम् । द्विधा चिच्छेद समरे कृतहस्तः प्रतापवान् ॥ २२ ॥ नकुलप्रेषितां शक्तिं हेमदण्डां भयावहाम् । गदाञ्च सहदेवेन शरौघैः समवारयत् ॥ २३ ॥ शराभ्याञ्च शतघ्नीं तां राज्ञश्चिच्छेद भारत । पश्यतां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद च । नामृषत्तन्तु शैनेयः शत्रोर्विजयमाहवे ॥ २४ ॥ अथान्यद्धनुरादाय सात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः । द्वाभ्यां मद्रेश्वरं विद्ध्वा सारथिञ्च त्रिभिः शरैः ॥ २५ ॥ ततः शल्यो महाराज सर्वांस्तान् दशभिः शरैः । विव्याध सुभृशं क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपान् ॥ २६ ॥ ते वार्य्यमाणाः समरे मद्रराजेन भारत । न शेकुः प्रमुखे स्थातुं तस्य शत्रुनिसूदनाः ॥२७॥ ततो दुर्य्योधनो राजा दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमम् । निहतान् पाण्डवान् मेने पाञ्चालानथ सृञ्जयान् ॥ २८ ॥ ततो राजन्महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् । सन्त्यज्य मनसा प्राणान् मद्राधिपमयोधयत् ॥ २९ ॥ नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महाबलः । परिवार्य्य तदा शल्यं समन्तादवाकिरञ्छरैः ॥ ३० ॥ स चतुर्भिर्महेष्वासैः पाण्डवानां महारथैः । वृतस्तान् योधयामास मद्रराजः प्रतापवान् ॥ ३१ ॥ तस्य धर्मसुतो राजन् चुरप्रेण महाहवे । चक्ररक्षं जघानाशु मद्रराजस्य पार्थिवः ॥ ३२ ॥ तस्मिंस्तु निहते शूरे

चक्रारक्षौ महारथौ। मद्रराजोऽतिबलवान् सैनिकांश्चकिरच्छरैः ॥ ३३ ॥ समाच्छन्नांस्ततस्तांस्तु राजन् वीक्ष्य स सैनिकान्। चिन्तयामास समरे धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥ कथं नूनं भवेत् सत्यं तन्माधववचो महत्। न हि क्रुद्धो रणे राजा क्षययेत बलं मम ॥ ३५ ॥ ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज। मद्रेश्वरं समासेदुः पीड़यन्तः समन्ततः ॥ ३६ ॥ नानाशस्त्रौघबहुलां शरवृष्टिं समुत्थिताम्। व्यधमत् समरे राजा महाभ्राणीव मारुतः ॥ ३७ ॥ ततः कनकपुङ्खां तां शल्यक्षिप्तां वियद्गताम्। शरवृष्टिमपश्याम शलभानामिवायतिम् ॥ ३८ ॥ ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता रणमूर्द्धनि। सम्पतन्तः स्म दृश्यन्ते शकुनानां व्रजा इव ॥ ३९ ॥ मद्रराजधनुर्मुक्तैः शरैः कनकभूषणैः। निरन्तरमिवाकाशं संबभूव जनाधिप। न पाण्डवानां नास्माकं तत्र कश्चित् व्यदृश्यत ॥ ४० ॥ वाणान्धकारे महति कृते तत्र महाहवे। मद्रराजेन बलिना लाघवाच्छरवृष्टिभिः ॥ ४१ ॥ लोड्यमानं तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां बलार्णवम्। विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ४२ ॥ स तु तान् सर्वतो यत्नाच्छरैः सम्पीड्य मारिष। धर्मराजमवच्छाद्य सिंहवद्व्यनदन्मुहुः ॥ ४३ ॥ ते छन्नाः समरे तेन पाण्डवानां महारथाः। न शेकुस्तं तदा युद्धे प्रत्युद्यातुं महारथम् ॥ ४४ ॥ धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथाः। न जहुः समरे शूरं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ४५ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सञ्जय उवाच। अर्जुनो द्रौणिना विद्धो युद्धे बहुभिराशुगैः। तस्य चानुचरैः शूरैस्त्रिगर्त्तानां महारथैः ॥ १ ॥ द्रौणिं विव्याध

समरे शिभिरेव शिलीमुखैः। तथेतरान्महेष्वासान् द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनञ्जयः। भूयश्चैव महाबाहुः शरवर्षैरवाकिरत्॥ २॥ शर-कण्टकितास्ते तु तावका भरतर्षभ। न जह्नुः समरे पार्थं बध्य-मानाः शितैः शरैः॥ ३॥ तेऽर्जुनं शरवर्षेण द्रोणपुत्रपुरोगमाः। अयोधयन्त समरे परिवार्य्य महारथम्॥ ४॥ तैस्तु क्षिप्ताः शरा राजन् कार्त्तस्वरविभूषिताः। अर्जुनस्य रथोपस्थं पूरयामासु-रञ्जसा॥ ५॥ तथा कृष्णौ महेष्वासावृषभौ सर्वधन्विनाम्। शरैर्वीक्ष्य वितुन्नाङ्गौ प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः॥ ६॥ कूवरो रथ-चक्राणि ईषा योक्त्राणि वा विभो। युगञ्चैवानुकर्षश्च शरभूत-मभूत्तदा॥ ७॥ नैतादृशं दृष्टपूर्वं राजन्नैवापि च श्रुतम्। यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः संप्रचक्रिरे॥ ८॥ स रथः सर्वतो भाति चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः। उल्काशतैः संप्रदीप्तं विमानमिव भूतले॥ ९॥ ततोऽर्जुनो महाराज शरैः सन्नतपर्वभिः। अवाकिरत्तां पृतनां मेघो वृष्ट्या यथाचलम्॥ १०॥ ते बध्यमानाः समरे पार्थ-नामाङ्कितैः शरैः। पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्षमाणास्तथाविधाम्॥११॥ ततोऽद्भुतशरज्वालो धनुःशब्दानिलो महान्। सैन्येन्धनं ददा-हाशु तावकं पार्थपावकः॥ १२॥ चक्राणां पततां चापि युगानाञ्च धरातले। तूणीराणां पताकानां ध्वजानाञ्च रथैः सह॥ १३॥ ईषाणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनाञ्च भारत। अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानाञ्च सर्वशः॥ १४॥ शिरसां पततां चैव कुण्डलोष्णीष-धारिणाम्। भुजानाञ्च महाराज जङ्घानाञ्च सहस्रशः॥ १५॥ छत्राणां व्यजनैः सार्द्धं मुकुटानाञ्च राशयः। समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत॥ १६॥ ततः क्रुद्धस्य पार्थस्य रथमार्गे विशा-म्पते। अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्द्दमा॥ १७॥ बभूव भरतश्रेष्ठ रुद्रस्याक्रीड़नं यथा। भीरूणां त्रासजननी शूराणां हर्षवर्द्धनी॥ १८॥ हत्वा तु समरे पार्थः सहस्रे द्वे परन्तपः।

रथानां सवरूथानां विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥ यथा हि
भगवानग्निर्ज्जगद्दग्ध्वा चराचरम्। विधूमो दृश्यते राजंस्तथा पार्थो
महारथः ॥ २० ॥ द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमम्।
रथेनातिपताकेन पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ २१ ॥ तावुभौ पुरुष-
व्याघ्रौ श्वेताश्वौ रथिनाम्वरौ। समीयतुस्तथा तूर्णं परस्पर-
वधैषिणौ ॥ २२ ॥ तयोरासीन्महाराज वाणवर्षं सुदारुणम्।
जीमूतयोर्यथा वृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ ॥ २३ ॥ अन्योऽन्यस्पर्द्धिनौ
तौ तु शरैः सन्नतपर्वभिः। ततक्षतुर्मृधेऽन्योऽन्यं शृङ्गाभ्यां वृषभा-
विव ॥ २४ ॥ तयोर्युद्धं महाराज चिरं सममिवाभवत्। अस्त्राणां
सङ्गमश्चैव घोरस्तत्राभवत् पुन ॥ २५ ॥ ततोऽर्जुनं द्वादशभी रुक्म-
पुङ्खैः सुतेजनैः। वासुदेवञ्च दशभिर्द्रौणिर्विव्याध भारत ॥ २६ ॥
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपद्गाण्डिवं धनुः। मानयित्वा मुहूर्त्तन्तु
गुरुपुत्रं महाहवे ॥ २७ ॥ व्यश्वसूतरथञ्चक्रे सव्यसाची महा-
रथः। मृदुपूर्वं ततश्चैनं त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ २८ ॥ हताश्व
तु रथे तिष्ठन् द्रोणपुत्रस्तदा स्मयन्। मुषलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप
परिघोपमम् ॥ २९ ॥ तमापतन्तं सहसा हेमपट्टविभूषितम्।
चिच्छेद सप्तधा वीरः पार्थः शत्रुनिवर्हणः ॥ ३० ॥ स छिन्नं
मुषलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमकोपनः। आददे परिघं घोरं नगेन्द्र-
शिखरोपमम्। चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणिर्युद्धविशारदः ॥ ३१ ॥
तमन्तकमिव क्रुद्धं परिघं प्रेक्ष्य पाण्डवः। अर्जुनस्त्वरितो जघ्ने
पञ्चभिः सायकोत्तमैः ॥ ३२ ॥ स छिन्नः पतितो भूमौ पार्थवाणै-
र्महामृधे। दारयन् पृथिवीन्द्राणां मनांसीव च भारत ॥ ३३ ॥
ततोऽपरैस्त्रिभिर्वाणैर्द्रौणिं विव्याध पाण्डवः। सोऽतिविद्धो बल-
वता पार्थेन सुमहाबलः। न संभ्रान्तस्तदा द्रौणिः पौरुषे स्वे
व्यवस्थितः ॥ ३४ ॥ सुरथन्तु ततो राजन् भारद्वाजो महारथः।
अवाकिरच्छरव्रातैः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ ३५ ॥ ततस्तु सुरथो

ह्याजौ पञ्चालानां महारथः। रथेन मेघघोषेण द्रौणिमेवाभ्य-
धावत ॥ ३६ ॥ विकर्षन् वै धनुः श्रेष्ठं सर्वभारसहं दृढ़म्।
ज्वलनाशीविषनिभैः शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ ३७ ॥ सुरथं वीक्ष्य
संक्रुद्धमापतन्तं महारथम्। चुक्रोध समरे द्रौणिर्दण्डाहत इवो-
रगः ॥ ३८ ॥ त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सृक्कणीपरिसंलिहन्। तं
वीक्ष्य सुरथं रोषाद्धनुर्ज्यामवमृज्य च। मुमोच तीक्ष्णं नाराचं
यमदण्डोपमं युधि ॥ ३९ ॥ स तस्य हृदयं भित्त्वा प्रविवेशाति-
वेगितः। शक्राशनिरिवोत्सृष्टो विदार्य्य धरणीतलम् ॥ ४० ॥ ततः
स पतितो भूमौ नाराचेन समाहतः। वज्रेणेव यथा शृङ्गं पर्व-
तस्य विदारितम् ॥ ४१ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे द्रोणपुत्रः प्रताप-
वान्। आरुरोह रथं तूर्णं तमेव रथिनांवरः ॥ ४२ ॥ ततः
सज्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्म्मदः। अर्जुनं योधयामास संश-
प्तकवृतो रणे ॥ ४३ ॥ तद्युद्धं सुमहच्चासीदेकस्य बहुभिः सह।
मध्यन्दिनगते सूर्य्ये यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ ४४ ॥ तत्राश्चर्य्यमपश्याम
दृष्ट्वा तेषां पराक्रमम्। यदेको युगपद्वीरान् समयोधयदर्जुनः
॥ ४५ ॥ विमर्द्दस्तु महानासीदर्जुनस्य परैः सह। शतक्रतोर्यथा
पूर्वं महत्या दैत्यसेनया ॥ ४६ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे
चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच। दुर्य्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः।
चक्रतुः सुमहद्युद्धं शरशक्तिसमाकुलम् ॥ १ ॥ तयोरासीन्महा-
राज शरधाराः सहस्रशः। अम्बुदानां यथा काले जलधाराः
समन्ततः ॥ २ ॥ राजा तु पार्षतं विद्ध्वा शरैः पञ्चभिराशुगैः।
द्रोणहन्तारमुग्रेषुं पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु समरे

बलवान् दृढ़विक्रमः । सप्तत्या विशिखानां वै दुर्य्योधनमपीड़यत्
॥ ४ ॥ पीड़ितं प्रेक्ष्य राजानं सोदर्य्या भरतर्षभ । महत्या सेनया
सार्द्धं परिवव्रुः स्म पार्षतम् ॥ ५ ॥ स तैः परिवृतः शूरः सर्वतो-
ऽतिरथैर्भृशम् । व्यचरत् समरे राजन् दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ ६ ॥
शिखण्डी कृतवर्माणं गौतमञ्च महारथम् । प्रभद्रकैः समायुक्तौ
योधयामास धन्विनौ ॥ ७ ॥ तत्रापि सुमहद्युद्धं घोररूपं विशा-
म्पते । प्राणान् सन्त्यज्यतां युद्धे प्राणद्यूताभिदेवने ॥ ८ ॥ शल्यस्तु
शरवर्षाणि विमुञ्चन् सर्वतो दिशम् । पाण्डवान् पीड़यामास
ससात्यकिवृकोदरान् ॥ ९ ॥ तथोभौ च यमौ युद्धे यमतुल्यपरा-
क्रमौ । योधयामास राजेन्द्र वीर्य्येण च बलेन च ॥ १० ॥ शल्य-
सायकनुन्नानां पाण्डवानां महामृधे । त्रातारं नाध्यगच्छन्त
केचित्तत्र महारथाः ॥ ११ ॥ ततस्तु नकुलः शूरो धर्म्मराजे
प्रपीड़िते । अभिदुद्राव वेगेन मातुलं माद्रिनन्दनः ॥ १२ ॥
आच्छाद्य समरे शल्यं नकुलः परवीरहा । विव्याध चैनं दशभिः
स्मयमानस्तनान्तरे ॥ १३ ॥ सर्वपारशवैर्बाणैः कर्मारपरिमार्जितैः ।
स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैर्धनुर्यन्त्रप्रचोदितैः ॥ १४ ॥ शल्यस्तु पीड़ित-
स्तेन स्वस्रीयेण महात्मना । नकुलं पीड़यामास पत्रिभिर्नत-
पर्वभिः ॥ १५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनोऽथ सात्यकिः ।
सहदेवश्च माद्रेयो मद्रराजमुपाद्रवन् ॥ १६ ॥ तानापतत एवाशु
पूरयाणान्रथस्वनैः । दिशश्च विदिशश्चैव कम्पयानांश्च मेदिनीम् ।
प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरमित्रजित् ॥ १७ ॥ युधिष्ठिरं त्रिभि-
र्विद्धा भीमसेनञ्च सप्तभिः । सात्यकिञ्च शतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः
शरैः ॥ १८ ॥ ततस्तु सशरञ्चापं नकुलस्य महात्मनः । मद्रेश्वरः
क्षुरप्रेण तदा चिच्छेद मारिष । तदशीर्य्यत विच्छिन्नं धनुः
शल्यस्य सायकैः ॥ १९ ॥ अथान्यद्धनुरादाय माद्रीपुत्रो महा-
रथः । मद्रराजरथं तूर्णं पूरयामास पत्रिभिः ॥ २० ॥ युधि-

ष्ठिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिष। दशभिर्द्दशभिर्वाणैरुरस्येन-
मविध्यताम्॥ २१॥ भीमसेनस्तु तं षष्ट्या सात्यकिर्नवभिः शरैः।
मद्रराजमभिद्रुत्य जघ्नतुः कङ्कपत्रिभिः॥ २२॥ मद्रराजस्ततः क्रुद्धः
सात्यकिं नवभिः शरैः। विव्याध भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्व-
णाम्॥ २३॥ अथास्य सशरञ्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष। हयांश्च
चतुरः संख्ये प्रेषयामास मृत्यवे॥ २४॥ विरथं सात्यकिं कृत्वा
मद्रराजो महारथः। विशिखानां शतेनैनमाजघान समन्ततः
माद्रीपुत्रौ च संरब्धौ भीमसेनञ्च पाण्डवम्। युधिष्ठिरञ्च कौरव्य
विव्याध दशभिः शरैः॥ २६॥ तत्राद्भुतमपश्याम मद्रराजस्य
पौरुषम्। यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्त्तन्त संयुगे॥ २७॥
अथान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः। पीड़ितान् पाण्ड-
वान् दृष्ट्वा मद्रराजवशङ्गतान्। अभिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिपं
बली॥ २८॥ आपतन्तं रथं तस्य शल्यः समितिशोभनः। प्रत्यु-
द्ययौ रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपम्॥ २९॥ स सन्निपातस्तुमुलो
बभूवाद्भुतदर्शनः। सात्यकेश्चैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च।
यादृशो वै पुरा वृत्तः शम्बरामरराजयोः॥ ३०॥ सात्यकिः प्रेक्ष्य
समरे मद्रराजं व्यवस्थितम्। विव्याध दशभिर्वाणैस्तिष्ठ तिष्ठेति
चाब्रवीत्॥ ३१॥ मद्रराजस्तु सुभृशं विद्धस्तेन महात्मना।
सात्यकिं प्रतिविव्याध चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः॥ ३२॥ ततः पार्था
महेष्वासाः सात्वताभिसृतं नृपम्। अभ्यद्रवन्रथैस्तूर्णं मातुलं वध-
काङ्क्षया॥ ३३॥ तत आसीत् परामर्द्दस्तुमुलः शोणितोदकः।
शराणां युध्यमानानां सिंहानामिव नर्द्दताम्॥ ३४॥ तेषामासी-
न्महाराज व्यतिक्षेपः परस्परम्। सिंहानामामिषेप्सूनां कूजता-
मिव संयुगे॥ ३५॥ तेषां वाणसहस्रौघैराकीर्णा वसुधाभवत्।
अन्तरीक्षञ्च सहसा वाणभूतमभूत्तदा॥ ३६॥ शरान्धकारं बहुधा
कृतं तत्र समन्ततः। अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे शरैर्मुक्तैर्महात्मभिः॥२७॥

तत्र राजञ्छरैर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः। स्वर्णपुङ्खैः प्रकाशद्भि-र्व्यरोचन्त दिशस्तदा ॥ ३८ ॥ तत्राद्भुतं परञ्चक्रे शल्यः शत्रुनिव-र्हणः। यदेकः समरे शूरो योधयामास वै बहून् ॥ ३९ ॥ मद्र-राजभुजोत्सृष्टैः कङ्कबर्हिणवाजितैः। संपतद्भिः शरैर्घोरैरवा-कीर्य्यत मेदिनी ॥ ४० ॥ तत्र शल्यरथं राजन् विचरन्तं महा-हवे। अपश्याम यथा पूर्वं शक्रस्यासुरसङ्क्षये ॥ ४१ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच। ततः सैन्यास्तव विभो मद्रराजपुरस्कृताः। पुनरभ्यद्रवन् पार्थान् वेगेन महता रणे ॥ १ ॥ पीड़िितास्तावकाः सर्वे प्रधावन्तो रणोत्कटाः। क्षणेनैव च पार्थांस्ते बहुत्वात् सम-लोड़यन् ॥ २ ॥ ते बध्यमानाः कुरुभिः पाण्डवा नावतस्थिरे। निवार्य्यमाणा भीमेन पश्यतोः कृष्णपार्थयोः ॥ ३ ॥ ततो धन-ञ्जयः क्रुद्धः कृपं सह पदानुगैः। अवाकिरच्छरौघेण कृतवर्माण-मेव च ॥ ४ ॥ शकुनिं सहदेवश्च ससैन्यं समवारयत्। नकुलः पार्श्वतः स्थित्वा मद्रराजमवैक्षत ॥ ५ ॥ द्रौपदेया नरेन्द्रांश्च भूयिष्ठान् समवारयन्। द्रोणपुत्रञ्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी सम-वारयत् ॥ ६ ॥ भीमसेनस्तु राजानं गदापाणिरवारयत्। शल्यन्तु सह सैन्येन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७ ॥ ततः समभवद्युद्धं संसक्तं तत्र तत्र ह। तावकानां परेषाञ्च संग्रामेष्वनिवर्त्तिनाम् ॥ ८ ॥ तत्र पश्यामहे कर्म्म शल्यस्यातिमहद्रणे। यदेकः सर्वसैन्यानि पाण्डवानामयुध्यत ॥ ९ ॥ व्यदृश्यत तदा शल्यो युधिष्ठिरसमी-पतः। रणे चन्द्रमसोऽभ्यासे शनैश्चर इव ग्रहः ॥ १० ॥ पीड़-यित्वा तु राजानं शरैराशीविषोपमैः। अभ्यधावत् पुनर्भीमं

शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ११ ॥ तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्त्र-
ताम्। अपूजयन्ननीकानि परेषां तावकानि च ॥ १२ ॥ पीड्य-
मानास्तु शल्येन पाण्डवा भृशविक्षताः। प्राद्रवन्त रणं हित्वा
क्रोशमाने युधिष्ठिरे ॥१३॥ बध्यमानेष्वनीकेषु मद्रराजेन पाण्डवः।
अमर्षवशमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ ततः पौरुष-
मास्थाय मद्रराजमपीड़यत्। जयो वास्तु वधो वेति कृतबुद्धि-
र्महारथः ॥ १५ ॥ समाहूयाब्रवीत् सर्वान् भ्रातॄन् कृष्णञ्च माध-
वम्। भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च ये चान्ये पृथिवीक्षितः ॥ १६ ॥
कौरवार्थे पराक्रान्ताः संग्रामे निधनं गताः। यथाभागं यथोत्-
साहं भवन्तः कृतपौरुषाः ॥ १७ ॥ भागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम
शल्यो महारथः। सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसे मद्रकेश्वरम्। तत्र
यन्मानसं मह्यं तत् सर्वं निगदामि वः ॥ १८ ॥ चक्ररक्षाविमौ
शूरौ मम माद्रवतीसुतौ। अजेयौ वासवेनापि समरे वीरसम्मतौ
॥ १९ ॥ साध्विमौ मातुलं युद्धे क्षत्रधर्मपुरस्कृतौ। मदर्थं
प्रतियुध्येतां मानार्हौ सत्यसङ्गरौ ॥ २० ॥ मां वा शल्यो रणे
हन्ता तं वाहं भद्रमस्तु वः। इति सत्यामिमां वाणीं लोकवीरा
निबोधत ॥ २१ ॥ योत्स्येऽहं मातुलेनाद्य क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः।
स्वयं समभिसन्धाय विजयायेतराय वा ॥ २२ ॥ तस्य मेऽभ्यधिकं
शस्त्रं सर्वोपकरणानि च। संयुज्यन्तु रथे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथ-
योजकाः ॥ २३ ॥ शैनेयो दक्षिणं चक्रं धृष्टद्युम्नस्तथोत्तरम्।
पृष्ठगोपो भवत्वद्य मम पार्थो धनञ्जयः ॥ २४ ॥ पुरःसरो ममा-
द्यास्तु भीमः शस्त्रभृतां वरः। एवमभ्यधिकः शल्याद्भविष्यामि
महामृधे ॥ २५ ॥ एवमुक्तास्तथा चक्रुः सर्वे राज्ञः प्रियैषिणः
॥ २६ ॥ ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत्तदा मृधे। पाञ्चालानां
सोमकानां मत्स्यानाञ्च विशेषतः ॥ २७ ॥ प्रतिज्ञां तां तदा राजा
कृत्वा मद्रेशमभ्ययात्। ततः शङ्खांश्च भेरीश्च शतशश्चैव पुष्कलान्।

अवादयन्त पाञ्चालाः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥ तेऽभ्यधावन्त संरब्धा मद्रराजन्तरस्विनः । महता हर्षजेनाथ नादेन कुरुपुङ्गवाः ॥ २९ ॥ ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च । तूर्य्यशब्देन महता नादयन्तश्च मेदिनीम् ॥ ३० ॥ तान् प्रत्यगृह्णात् पुत्रस्ते मद्रराजश्च वीर्य्यवान् । महामेघानिव बहून् शैलावस्तोदयावुभौ ॥ ३१॥ शल्यस्तु समरश्लाघी धर्म्मराजमरिन्दमम् । ववर्ष शरवर्षेण वर्षेण मघवानिव ॥ ३२ ॥ तथैव कुरुराजोऽपि प्रगृह्य रुचिरं धनुः । द्रोणोपदिष्टान् विविधान् दर्शयानो महामनाः ॥ ३३ ॥ ववर्ष शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्ठु च । न चास्य विवरं कश्चिद्ददर्श चरतो रणे ॥ ३४ ॥ तावुभौ विविधैर्वाणैस्ततक्षाते परस्परम् । शार्दूलावामिषप्रेप्सू पराक्रान्ताविवाहवे ॥ ३५ ॥ भीमस्तु तव पुत्रेण रणशौण्डेन सङ्गतः । पाञ्चाल्यः सात्यकिश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शकुनिप्रमुखान् वीरान् प्रत्यगृह्णन् समन्ततः ॥ ३६ ॥ तदासीत्तुमुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणाम् । तावकानां परेषाञ्च राजन् दुर्म्मन्त्रिते तव ॥ ३७ ॥ दुर्य्योधनस्तु भीमस्य शरेणानतपर्व्वणा । चिच्छेदादिश्य संग्रामे ध्वजं हेमविभूषितम् ॥ ३८ ॥ स किङ्किणीकजालेन महता चारुदर्शनः । पपात रुचिरः संख्ये भीमसेनस्य मानद ॥ ३९ ॥ पुनश्चापि धनुश्चित्रं गजराजकरोपमम् । क्षुरेण शितधारेण प्रचकर्त्त नराधिप ॥ ४० ॥ स छिन्नधन्वा तेजस्वी रथशक्त्या सुतं तव । बिभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्थ आविशत् ॥ ४१ ॥ तस्मिन् मोहमनुप्राप्ते पुनरेव वृकोदरः । यन्तुरस्य शिरः कायात् क्षुरप्रेणाहरत्तदा ॥ ४२ ॥ हतसूता हयास्तस्य रथमादाय भारत । व्यद्रवन्त दिशो राजन् हाहाकारस्ततोऽभवत् ॥ ४३ ॥ तमभ्यधावत् त्राणार्थं द्रोणपुत्रो महारथः । कृपश्च कृतवर्मा च पुत्रं तव परीप्सवः ॥ ४४ ॥ तस्मिन् विलुलिते सैन्ये त्रस्तास्तस्य पदानुगाः । गाण्डीवधन्वा विस्फार्य्य

धनुस्तानहनच्छरैः ॥ ४५ ॥ युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यधावदमर्षितः । स्वयं सञ्चोदयन्नश्वान् दन्तवर्णान्मनोजवान् ॥ ४६ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे । पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तो यत्तदा दारुणोऽभवत् ॥ ४७ ॥ विवृताक्षस्तु कौन्तेयो वेपमानश्च मन्युना । चिच्छेद योधान्निशितैर्भल्लैः शतसहस्रशः ॥ ४८ ॥ यां यां प्रत्युद्ययौ सेनां तां तां ज्येष्ठः स पाण्डवः । शरैरपातयद्राजन् गिरीन् वज्रैरिवोत्तमैः ॥ ४९ ॥ साश्वसूतध्वजरथान् रथिनः पातयन् बहून् । आक्रीडदेको बलवान् पवनस्तोयदानिव ॥ ५० ॥ साश्वारोहांश्च तुरगान् पत्तींश्चैव सहस्रशः । व्यपोथयत संग्रामे क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ ५१ ॥ शून्यमायोधनं कृत्वा शरवर्षैः समन्ततः । अभ्यद्रवत मद्रेशं तिष्ठ शल्येति चाब्रवीत् ॥ ५२ ॥ तस्य तच्चरितं दृष्ट्वा संग्रामे भीमकर्मणः । वित्रेसुस्तावकाः सर्वे शल्यस्त्वेनं समभ्ययात् ॥ ५३ ॥ ततस्तौ तु सुसंरब्धौ प्रध्माप्य सलिलोद्भवौ । समाहूय तदान्योऽन्यं भर्त्सयन्तौ समीयतुः ॥ ५४ ॥ शल्यस्तु शरवर्षेण युधिष्ठिरमवाकिरत् । मद्रराजञ्च कौन्तेयः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५५ ॥ व्यदृश्येतां तदा राजन् कङ्कपत्रिभिराहवे । उद्भिन्नरुधिरौ शूरौ मद्रराजयुधिष्ठिरौ ॥ ५६ ॥ पुष्पिताविव रेजाते वने शाल्मलिकिंशुकौ । दीप्यमानौ महात्मानौ नेदतुर्युद्धदुर्मदौ ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि सैन्यानि नाध्यवस्यंस्तयोर्जयम् । हत्वा मद्राधिपं पार्थो भोक्ष्यतेऽद्य वसुन्धराम् । शल्यो वा पाण्डवं हत्वा दद्याद्दुर्योधनाय गाम् ॥ ५८ ॥ इतीव निश्चयो नाभूद्योधानां तत्र भारत । प्रदक्षिणमभूत् सर्वं धर्मराजस्य युध्यतः ॥ ५९ ॥ ततः शरशतं शल्यो मुमोचाशु युधिष्ठिरे । धनुश्चास्य शिताग्रेण बाणेन निरकृन्तत ॥ ६० ॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय शल्यं शरशतैस्त्रिभिः । अविध्यत् कार्मुकञ्चास्य क्षुरेण निरकृन्तत ॥ ६१ ॥ अथास्य निजघानाश्वांश्चतुरो नतपर्वभिः । द्वाभ्यामतिशिताग्राभ्यामुभौ च

पार्ष्णि सारथी ॥ ६२ ॥ ततोऽस्य दीप्यमानेन पीतेन निशितेन च । प्रमुखे वर्त्तमानस्य भल्लेनापाहरद्ध्वजम् । ततः प्रभग्नं तत् सैन्यं दौर्य्योधनमरिन्दम ॥ ६३ ॥ ततो मद्राधिपं द्रौणिरभ्यधावत्तथाकृतम् । आरोप्य स्वरथञ्चैनं त्वरमाणः प्रदुद्रुवे ॥ ६४ ॥ मुहूर्त्तमिव तौ गत्वा नर्द्दमाने युधिष्ठिरे । स्थित्वा ततो मद्रपतिरन्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ ६५ ॥ विधिवत् कल्पितं दिव्यं महाम्बुदनिनादितम् । सज्जयन्त्रोपकरणं द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ६६ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि शल्ययुधिष्ठिरयुद्धे षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । अथान्यद्धनुरादाय बलवद्वेगवत्तरम् । युधिष्ठिरं मद्रपतिर्विद्ध्वा सिंह इवानदत् ॥ १ ॥ ततः स शरवर्षेण पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान् । अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ॥ २ ॥ सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा भीमसेनं त्रिभिस्तथा । सहदेवं त्रिभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीड़यत् ॥ ३ ॥ तांस्तानन्यान्महेष्वासान् साश्वान् सरथकुञ्जरान् । अर्द्दयामास विशिखैरुल्काभिरिव कुञ्जरान् । कुञ्जरान् कुञ्जरारोहानश्वानश्वप्रयायिनः । रथांश्च रथिभिः सार्द्धं जघान रथिनांवरः ॥ ५ ॥ बाहूंश्चिच्छेद च तथा सायुधान् केतनानि च । चकार वै महीं योधैस्तीर्णां वेदीं कुशैरिव ॥ ६ ॥ तथा तमरिसैन्यानि घ्नन्तं मृत्युमिवान्तकम् । परिवव्रुर्भृशं क्रुद्धाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ॥ ७ ॥ तं भीमसेनश्च शिनेश्च नप्ता माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ । समागतं भीमबलेन राज्ञा पर्य्याप्तमन्योऽन्यमथाह्वयन्त ॥ ८ ॥ ततस्तु शूराः समरे नरेन्द्र मद्रेश्वरं प्राप्य युधांवरिष्ठम् । आवार्य्य चैनं समरे नृवीरं जघ्नुः शरैः पत्रिभिरुग्रवेगैः ॥ ९ ॥ संरक्षितो भीमसेनेन राजा

माद्रीसुताभ्यामथ माधवेन। मद्राधिपं पत्त्रिभिरुग्रवेगैस्तनान्तरे
धर्म्मसुतो निजघ्ने ॥ १० ॥ ततो रणे तावकानां रथौघाः संवीक्ष्य
मद्राधिपतिं शरार्त्तम्। नराः सर्व्वे परिवव्रुः सुसज्जा दुर्य्योधन-
स्यानुमते समन्तात् ॥ ११ ॥ ततो द्रुतं मद्रजनाधिपो रणे युधिष्ठिरं
सप्तभिरभ्यविध्यत्। तञ्चापि पार्थो नवभिः पृषत्कैर्विव्याध राजं-
स्तुमुले महात्मा ॥ १२ ॥ आकर्णपूर्णायतसंप्रयुक्तैः शरैस्तथा संयति
तैलधौतैः। अन्योऽन्यमाच्छादयतां महारथौ मद्राधिपश्चापि युधि-
ष्ठिरश्च ॥ १३ ॥ ततस्तु तूर्णं समरे महारथौ परस्परस्यान्तर-
मीक्षमाणौ। शरैर्भृशं विव्यधतुर्नृपोत्तमौ महाबलौ शत्रुभिरप्य-
धृष्यौ ॥ १४ ॥ तयोर्धनुर्ज्यातलनिस्वनो महान् महेन्द्रवज्राशनितुल्य-
निस्वनः। परस्परं वाणगणैर्म्महात्मनोः प्रवर्षतोर्म्मद्रपपाण्डवीरयोः
॥ १५ ॥ तौ चेरतुर्व्याघ्रशिशुप्रकाशौ महावनेष्वामिषगृद्धिनाविव।
विषाणिनौ नागवराविवोत्कटौ ततक्षतुः संयुगजातदर्पौ ॥ १६ ॥
ततस्तु मद्राधिपतिर्म्महात्मा युधिष्ठिरं भीमबलं प्रसह्य। विव्याध
वीरं हृदयेऽतिवेगः शरेण सूर्य्याग्निसमप्रभेण ॥ १७ ॥ ततोऽति-
विद्धोऽथ युधिष्ठिरस्तदा सुसंप्रयुक्तेन शरेण राजन्। जघान मद्रा-
धिपतिं महात्मा मुदञ्च लेभे ऋषभः कुरूणाम् ॥१८॥ ततो मुहूर्त्ता-
दिव पार्थिवेन्द्रो लब्ध्वा संज्ञां क्रोधसंरक्तनेत्रः। शतेन पार्थं त्वरितो
जघान सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ॥ १९ ॥ त्वरंस्ततो धर्म्मसुतो महात्मा
शल्यस्य क्रुद्धो नवभिः पृषत्कैः। भित्त्वा ह्युरस्तापनीयञ्च वर्म्म
जघान षड्भिस्त्वरितः पृषत्कैः ॥ २० ॥ ततस्तु मद्राधिपतिः प्रहृष्टो
धनुर्विकृष्य प्रसृजन् पृषत्कान्। द्वाभ्यां क्षुराभ्याञ्च तथैव राज्ञ-
श्चिच्छेद चापं कुरुपुङ्गवस्य ॥ २१ ॥ नवं ततोऽन्यत् समरे प्रगृह्य
राजा धनुर्घोरतरं महात्मा। शल्यं हि विव्याध शरैः समन्तात्
यथा महेन्द्रो नमुचिं शिताग्रैः ॥ २२ ॥ ततस्तु शल्यो नवभिः
पृषत्कैर्भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य। निकृत्य रौक्मे पटुवर्म्मणी

तयोर्व्विदारयामास भुजौ महात्मा ॥ २३ ॥ ततोऽपरेण ज्वलनार्कतेजसा क्षुरेण राज्ञो धनुरुन्ममाथ । कृपश्च तस्यैव जघान सूतं षड्‌भिः शरैः सोऽभिमुखं पपात ॥ २४ ॥ मद्राधिपस्यापि युधिष्ठिरस्य शरैश्चतुर्भिर्निजघान वाहान् । वाहांश्च हत्वा व्यकरोन्महात्मा योधक्षयं धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ २५ ॥ तथाकृते राजनि भीमसेनो मद्राधिपस्याशु ततो महात्मा । छित्त्वा धनुर्व्वेगवता शरेण द्वाभ्यामविध्यत् सुभृशं नरेन्द्रम् ॥ २६ ॥ अथापरेणास्य जहार यन्तुः कायाच्छिरः सन्नहनीयमध्यात् । जघान चाश्वांश्चतुरः स शीघ्रं ततो भृशं कुपितो भीमसेनः ॥ २७ ॥ तमग्रणीः सर्व्वधनुर्द्धराणामेकञ्चरन्तं समरेऽतिवेगम् । भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां माद्रीपुत्रः सहदेवस्तथैव । तैः सायकैर्मोहितं वीक्ष्य शल्यं भीमः शरैरस्य चकर्त्त वर्म्म ॥ २८ ॥ स भीमसेनेन निकृत्तवर्म्मा मद्राधिपश्चर्म्म सहस्रतारम् । प्रगृह्य खड्‌गञ्च रथान्महात्मा प्रस्कन्द्य कुन्तीसुतमभ्यधावत् । छित्त्वा रथेषां नकुलस्य सोऽथ युधिष्ठिरं भीमबलोऽभ्यधावत् ॥ २९ ॥ तञ्चापि राजानमथोत्पतन्तं क्रुद्धं यथैवान्तकमापतन्तम् । धृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिखण्डी शिनेश्च नप्ता सहसा परीयुः ॥ ३० ॥ अथास्य चर्म्माप्रतिमं न्यकृन्तद्भीमो महात्मा दशभिः पृषत्कैः । खड्‌गञ्च भल्लेन चकर्त्त मुष्टौ नदन् प्रहृष्टस्तव सैन्यमध्ये ॥ ३१ ॥ तत् कर्म्म भीमस्य समीक्ष्य हृष्टास्ते पाण्डवानां प्रवरा रथौघाः । नादं प्रचक्रुर्भृशमुत्स्मयन्तः शङ्खांश्च दध्मुः शशिसन्निकाशान् ॥ ३२ ॥ तेनाथ शब्देन विभीषणेन तवाभिगुप्तं बलमप्रहृष्टम् । स्वेदाभिभूतं रुधिरोक्षिताङ्गं विसंज्ञकल्पञ्च तथा विषण्णम् ॥ ३३ ॥ स मद्रराजः सहसावकीर्णो भीमाग्रगैः पाण्डवयोधमुख्यैः । युधिष्ठिरस्याभिमुखं जवेन सिंहो यथा मृगहेतोः प्रयातः ॥ ३४ ॥ स धर्म्मराजो निहताश्वसूतः क्रोधेन दीप्तज्वलनप्रकाशः । दृष्ट्वा तु मद्राधिपतिं स्म तूर्णं सम-

भ्यधावत्तमरिं बलेन ॥ ३५ ॥ गोविन्दवाक्यं त्वरितं विचिन्त्य दध्रे मतिं शल्यविनाशाय । स धर्म्मराजोऽभिहताश्वसूते रथे तिष्ठन् शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन् ॥ ३६ ॥ तच्चापि शल्यस्य निशम्य कर्म्म तच्चात्मनो भागमथावशिष्टम् । स्मृत्वा मनः शल्यवधे यतात्मा यथोक्तमिन्द्रावरजस्य चक्रे ॥ ३७ ॥ स धर्म्मराजो मणिहेमदण्डां जग्राह शक्तिं कनकप्रकाशाम् । नेत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्य मद्राधिपं क्रुद्धमना निरैक्षत् ॥ ३८ ॥ निरीक्षितो वै नरदेव राज्ञा पूतात्मना निर्हृतकल्मषेण । अभून्न यद्भस्मसान्मद्रराजस्तदद्भुतं मे प्रतिभाति राजन् ॥ ३९ ॥ ततस्तु शक्तिं रुचिरोग्रदण्डां मणिप्रवालोज्ज्वलितां प्रदीप्ताम् । चिक्षेप वेगात् सुभृशं महात्मा मद्राधिपाय प्रवरः कुरूणाम् ॥ ४० ॥ दीप्तामथैनां महता बलेन सविस्फुलिङ्गां सहसा पतन्तीम् । प्रैक्षन्त सर्वे कुरवः समेता दिवो युगान्ते महतीमिवोल्काम् ॥ ४१ ॥ तां कालरात्रीमिव पाशहस्तां यमस्य धात्रीमिव चोग्ररूपाम् । स ब्रह्मदण्डप्रतिमाममोघां ससर्ज यत्तो युधि धर्म्मराजः ॥ ४२ ॥ गन्धस्रगग्र्यासनपानभोजनैरभ्यर्च्चितां पाण्डुसुतैः प्रयत्नात् । सम्वर्त्तकाग्निप्रतिमां ज्वलन्तीं कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोग्राम् ॥ ४३ ॥ ईशानहेतोः प्रतिनिर्मितान्तां त्वष्ट्रा रिपूणामसुदेहभक्ष्याम् । भूम्यन्तरीक्षन्तु जलाशयानि प्रसह्य भूतानि निहन्तुमीशाम् ॥ ४४ ॥ घण्टापताकामणिवज्रभाजं वैदूर्य्यचित्रां तपनीयदण्डाम् । त्वष्ट्रा प्रयत्नान्नियमेन क्लृप्तां ब्रह्मद्विषामन्तकरीममोघाम् ॥ ४५ ॥ बलप्रयत्नादधिरूढवेगां मन्त्रैश्च घोरैरभिमन्त्र्य यत्नात् । ससर्ज मार्गेण स तां परेण वधाय मद्राधिपतेस्तदानीम् ॥ ४६ ॥ हतोऽसि पापेत्यभिगर्ज्जमानो रुद्रोऽन्धकायान्तकरं यथेषुम् । प्रसार्य्य बाहुं सुदृढं सुपाणिं क्रोधेन नृत्यन्निव धर्म्मराजः ॥ ४७ ॥ तां सर्वशक्त्या प्रहितां स शक्तिं युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्य्यवीर्य्याम् । प्रतिग्रहायाभिननर्द्द शल्यः सम्यग्-

धूतामग्निरिवाज्यधाराम् ॥ ४८ ॥ सा तस्य मर्माणि विदार्य्य शुभ्र-सुरो विशालञ्च तथैव भित्त्वा । विवेश गां तोयमिवाप्रसक्ता यशो विशालं नृपतेर्व्वहन्ती ॥ ४९ ॥ नासाक्षिकर्णास्यविनिःसृतेन प्रस्य-न्दता च व्रणसम्भवेन । संसिक्तगात्रो रुधिरेण सोऽभूत् क्रौञ्चो यथा स्कन्दहतो महाद्रिः ॥ ५० ॥ प्रसार्य्य बाहू च रथाद्गतो गां संछिन्नवर्मा कुरुनन्दनेन । महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ५१ ॥ बाहू प्रसार्य्याभिमुखो धर्म्मराजस्य मद्रराट् । ततो निपतितो भूमाविन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ५२ ॥ स तथा भिन्नसर्वाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः । प्रत्युद्गत इव प्रेम्णा भूम्या स नरपुङ्गवः । प्रियया कान्तया कान्तः पतमान इवो-रसि ॥ ५३ ॥ चिरं भुक्त्वा वसुमतीं प्रियां कान्तामिव प्रभुः । सर्व्वैरङ्गैः समाश्लिष्य प्रसुप्त इव सोऽभवत् ॥ ५४ ॥ धर्म्ये धर्मात्मना युद्धे निहतो धर्म्मसूनुना । सम्यग्घुत इव स्विष्टः प्रशान्तोऽग्नि-रिवाध्वरे ॥ ५५ ॥ शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रयुक्तायुधध्वजम् । प्रशान्तमपि मद्रेशं लक्ष्मीर्नैव व्यमुञ्चत ॥ ५६ ॥ ततो युधिष्ठिर-श्चापमादायेन्द्रधनुःप्रभम् । व्यधमत् द्विषतः सङ्ख्ये खगराडिव पन्नगान् । देहांश्च निशितैर्भल्लै रिपूणां नाशयत् क्षणात् ॥ ५७ ॥ ततः पार्थस्य बाणौघैरावृताः सैनिकास्तव । निमीलिताक्षाः क्षिण्वन्तो भृशमन्योऽन्यमर्द्दिताः । स्यन्दन्तो रुधिरं देहैर्विशस्त्रा-युधजीविताः ॥ ५८ ॥ ततः शल्ये निपतिते मद्रराजानुजो युवा । भ्रातुः सर्व्वैर्गुणैस्तुल्यो रथी पाण्डवमभ्ययात् ॥ ५९ ॥ विव्याध च नरश्रेष्ठो नाराचैर्बहुभिस्त्वरन् । हतस्यापचितिं भ्रातुश्चिकीर्षुर्युद्ध-दुर्म्मदः ॥ ६० ॥ तं विव्याधाशुगैः षड्भिर्धर्म्मराजस्त्वरन्निव । कार्म्मुकञ्चास्य चिच्छेद क्षुराभ्यां ध्वजमेव च ॥ ६१ ॥ ततोऽस्य दीप्यमानेन सुदृढ़ेन शितेन च । प्रमुखे वर्त्तमानस्य भल्लेनापाहर-च्छिरः ॥ ६२ ॥ सकुण्डलं तद्ददृशे पतमानं शिरो रथात् ।

पुण्यक्षयमिव प्राप्य पतन्तं स्वर्गवासिनम् ॥ ६३ ॥ तस्यापकृत्त-
शीर्षन्तु शरीरं पतितं रथात्। रुधिरेणावसिक्ताङ्गं दृष्ट्वा सैन्य-
मभज्यत ॥ ६४ ॥ विचित्रकवचे तस्मिन् हते मद्रनृपानुजे। हाहा-
कारं विकुर्वाणाः कुरवो विप्रदुद्रुवुः ॥ ६५ ॥ शल्यानुजं हतं
दृष्ट्वा तावकास्त्यक्तजीविताः। वित्रेसुः पाण्डवभयाद्रजोध्वस्तास्तथा
भृशम् ॥ ६६ ॥ तांस्तथा भज्यतस्त्रस्तान् कौरवान् भरतर्षभ।
शिनेर्नप्ता किरन् वाणैरभ्यवर्त्तत सात्यकिः ॥ ६७ ॥ तमायान्तं
महेष्वासमप्रसह्यं दुरासदम्। हार्द्दिक्यस्त्वरितो राजन् प्रत्यगृह्णा-
दभीतवत् ॥ ६८ ॥ तौ समेतौ महात्मानौ वार्ष्णेयावपराजितौ।
हार्द्दिक्यः सात्यकिश्चैव सिंहाविव मदोत्कटौ ॥ ६९ ॥ इषुभि-
र्विमलाभासैश्छादयन्तौ परस्परम्। अर्च्चिर्भिरिव सूर्य्यस्य दिवा-
करसमप्रभौ ॥ ७० ॥ चापमार्गवलोद्धूतान् मार्गणान् वृष्णि-
सिंहयोः। आकाशे समपश्याम पतङ्गानिव शीघ्रगान् ॥ ७१ ॥
सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः। चापमेकेन चिच्छेद
हार्द्दिक्यो नतपर्व्वणा ॥ ७२ ॥ तन्निकृत्तं धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनि-
पुङ्गवः। अन्यदादत्त वेगेन वेगवत्तरमायुधम् ॥ ७३ ॥ तदादाय
धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम्। हार्द्दिक्यं दशभिर्वाणैः प्रत्य-
विध्यत् स्तनान्तरे ॥ ७४ ॥ ततो रथं युगेषाञ्च छित्त्वा भल्लैः
सुसंयतैः। अश्वांस्तस्यावधीत्तूर्णमुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ ७५ ॥
ततस्तं विरथं दृष्ट्वा कृपः शारद्वतः प्रभो। अपोवाह ततः क्षिप्रं
रथमारोप्य वीर्य्यवान् ॥ ७६ ॥ मद्रराजे हते राजन् विरथे कृत-
वर्म्मणि। दुर्य्योधनवलं सर्वं पुनरासीत् पराङ्मुखम् ॥ ७७ ॥ तत्
परे नान्वबुध्यन्त सैन्ये च रजसा वृते। वलन्तु हतभूयिष्ठं तत्त-
दासीत् पराङ्मुखम् ॥ ७८ ॥ ततो मुहूर्त्तात्तेऽपश्यन् रजो भौमं
समुत्थितम्। विविधैः शोणितस्रावैः प्रशान्तं पुरुषर्षभ ॥ ७९ ॥
ततो दुर्य्योधनो दृष्ट्वा भग्नं स्ववलमन्तिकात्। जवेनापततः पार्था-

शिकः सर्व्वानिवारयत् ॥ ८० ॥ पाण्डवान् सरथान् दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतम्। आनर्त्तञ्च दुराधर्षं शितैर्वाणैरवाकिरत् ॥ ८१ ॥ तं परे नाभ्यवर्त्तन्त मर्त्त्या मृत्युमिवागतम्। अथान्यं रथमास्थाय हार्द्दिक्योऽपि न्यवर्त्तत ॥ ८२ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः। चतुर्भिर्निजघानाश्वान् पत्रिभिः कृतवर्म्मणः। विव्याध गौतमञ्चापि षड्भिर्भल्लैः सुतेजनैः ॥ ८३ ॥ अश्वत्थामा ततो राज्ञा हताश्वं विरथीकृतम्। तमपोवाह हार्द्दिक्यं स्वरथेन युधिष्ठिरात् ॥ ८४ ॥ ततः शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम्। विव्याध चाश्वान्निशितैस्तथाष्टाभिः शिलीमुखैः ॥ ८५ ॥ एवमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्त्तत। तव दुर्मन्त्रिते राजन् सहपुत्रस्य भारत ॥ ८६ ॥ तस्मिन्महेष्वासवरे विशस्ते संग्राममध्ये कुरुपुङ्गवेन। पार्थाः समेताः परमप्रहृष्टाः शङ्खान् प्रदध्मुर्हतमीक्ष्य शल्यम् ॥ ८७ ॥ युधिष्ठिरञ्च प्रशशंसुराजौ पुरा सुरा वृत्रवधे यथेन्द्रम्। चक्रुश्च नानाविधवाद्यशब्दान् निनादयन्तो वसुधां समन्तात् ॥८८॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि शल्यवधे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

सञ्जय उवाच। शल्ये तु निहते राजन् मद्रराजपदानुगाः। रथाः सप्तशता वीरा निर्य्ययुर्महतो बलात् ॥ १ ॥ दुर्य्योधनस्तु द्विरदमारुह्याचलसन्निभम्। छत्रेण ध्रियमाणेन वीज्यमानश्च चामरैः। न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत् ॥ २ ॥ दुर्य्योधनेन ते वीरा वार्य्यमाणाः पुनः पुनः। युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशन् बलम् ॥ ३ ॥ ते तु शूरा महाराज कृतचित्ताः सुयोधने। धनुःशब्दं महत् कृत्वा सहायुध्यन्त पाण्डवैः ॥ ४ ॥ श्रुत्वा च निहतं शल्यं धर्म्मपुत्रञ्च पीड़ितम्। मद्रराजप्रियासक्ते-

मद्रकानां महारथैः ॥ ५ ॥ आजगाम ततः पार्थो गाण्डीवं विक्षिपन् धनुः । पूरयन्रथघोषेण दिशः सर्वा महारथः ॥ ६ ॥ ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । सात्यकिश्च नरव्याघ्रो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ ७ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाः सह सोमकैः । युधिष्ठिरं परीप्सन्तः समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ ८ ॥ ते समन्तात् परिवृता पाण्डवाः पुरुषर्षभाः । चोभयन्ति स्म तां सेनां मकराः सागरं यथा । वृक्षानिव महावाताः कम्पयन्ति स्म तावकान् ॥ ९ ॥ पुरोवातेन गङ्गेव चोभ्यमाणा महानदी । व्यचोभत तदा राजन् पाण्डूनां ध्वजिनी पुनः ॥ १० ॥ प्रस्कन्द्य सेनां महतीं महात्मानो महारथाः । बहवश्चुक्रुशुस्तत्र क्व स राजा युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ भ्रातरः पाण्डवाः शूरा दृश्यन्ते नेह केचन । पाञ्चाला वा महावीर्य्या शिखण्डी च महारथः । धृष्टद्युम्नोऽथ शैनेयो द्रौपदेया महारथाः ॥ १२ ॥ एवं तान् वादिनः शूरान् द्रौपदेया महारथाः । अभ्यघ्नन् युध्यमानांश्च मद्रराजपदानुगान् ॥ १३ ॥ रथैर्विमथिताः केचित् केचिच्छिन्नैर्महाध्वजैः । प्रत्यदृश्यन्त समरे तावका निहताः परैः ॥ १४ ॥ आलोक्य पाण्डवान् युद्धे योधा वीरान् सहस्रशः । वार्य्यमाणा ययुर्वीरास्तव पुत्रेण भारत ॥ १५ ॥ दुर्य्योधनस्तु तान् वीरान् वारयामास सान्त्वयन् । न चास्य शासनं कश्चित्तत्र चक्रे महारथः ॥ १६ ॥ ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् । दुर्य्योधनं महाराज वचनं वचनक्षमः ॥ १७ ॥ किन्नु नः प्रेक्षमाणानां मद्राणां हन्यते बलम् । न युक्तमेतत् समरे त्वयि तिष्ठति भारत ॥ १८ ॥ सहितैर्नाम योद्धव्यमित्येवं समयः कृतः । अथ कस्मात् परानेवं घ्नतो मर्षयसे नृप ॥ १९ ॥

दुर्य्योधन उवाच । वार्य्यमाणा मया पूर्वं नैते चक्रुर्वचो मम । एते हि सहिताः सर्वे प्रस्कन्नाः पाण्डुवाहिनीम् ॥ २० ॥

शकुनिरुवाच । न भर्त्तुः शासनं वीरा रणे कुर्वन्त्यमर्षिताः ।
अलं क्रोद्धुं तवैतेषां नायं काल उपेक्षितुम् ॥ २१ ॥ यामः सर्व्वेऽत्र
संभूय सवाजिरथकुञ्जराः । परित्रातुं महेष्वासान् मद्रराज-
पदानुगान् ॥ २२ ॥ अन्योऽन्यं परिरक्षामो यत्नेन महता नृप ।
एवं सर्व्वेऽनुसञ्चिन्त्य प्रययुर्यत्र सैनिकाः ॥ २३ ॥ एवमुक्तस्ततो
राजा बलेन महता वृतः । प्रययौ सिंहनादेन कम्पयन्निव मेदि-
नीम् ॥ २४ ॥ हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निकृन्तत । इत्यासी-
त्तुमुलः शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ॥ २५ ॥ पाण्डवास्तु रणे दृष्ट्वा
मद्रराजपदानुगान् । सहितानभ्यवर्त्तन्त गुल्ममास्थाय मध्यमम्
॥ २६ ॥ ते मुहूर्त्ताद्रणे वीरा हस्ताहस्ति विशाम्पते । निहताः
प्रत्यदृश्यन्त मद्रराजपदानुगाः ॥ २७ ॥ ततो नः सम्प्रयातानां
हतमद्रास्तरस्विनः । हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन् सहिताः परे
॥ २८ ॥ अथोत्थितानि रुण्डानि समदृश्यन्त सर्व्वशः । पपात
महती चोल्का मध्ये चादित्यमण्डलात् ॥ २९ ॥ रथैर्भग्नैर्युगाक्षैश्च
निहतैश्च महारथैः । अश्वैर्निपतितैश्चैव संछन्नाभूद्वसुन्धरा ॥ ३० ॥
वातायमानैस्तुरगैर्युगासक्तैस्ततस्ततः । अदृश्यन्त महाराज योधा-
स्तत्र रणाजिरे ॥ ३१ ॥ भग्नचक्रान्रथान् केचिदवहंस्तुरगा रणे ।
रथार्द्धं केचिदादाय दिशो दश विबभ्रमुः ॥ ३२ ॥ तत्र तत्र व्यदृ-
श्यन्त योक्त्रैः श्लिष्टाः स्म वाजिनः । रथिनः पतमानाश्च व्यदृश्यन्त
नृपोत्तम । गगणात् प्रच्युताः सिद्धाः पुण्यानामिव सङ्क्षये ॥ ३३ ॥
निहतेषु च शूरेषु मद्रराजानुगेषु वै । अश्वानापततश्चैव दृष्ट्वा
पार्था महारथाः । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन जयगृद्धाः प्रहारिणः ॥ ३४ ॥
वाणशब्दरवान् कृत्वा विमिश्रान् शङ्खनिस्वनैः । अस्मांस्तु पुन-
रासाद्य लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः । शरासनानि धुन्वानाः सिंह-
नादान् प्रचुक्रुशुः ॥ ३५ ॥ ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजबलं महत् ।
मद्रराजञ्च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितम् । दुर्य्योधनबलं सर्व्वं

पुनरासीत् पराङ्मुखम् ॥ ३६ ॥ बध्यमानं महाराज पाण्डवैर्जित-
काशिभिः। दिशो भेजेऽथ सम्भ्रान्तं त्रासितं दृढधन्विभि ॥ ३७ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यबधपर्वणि दुर्य्योधनसैन्यापयाने
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सञ्जय उवाच। पतिते युधि दुर्द्धर्षे मद्रराजे महारथे।
तावकास्तव पुत्राश्च प्रायशो विमुखाभवन् ॥ १ ॥ वणिजो नावि
भग्नायां यथागाधेऽर्णवेऽप्लवे। अपारे पारमिच्छन्तो हते शूरे
महात्मना ॥ २ ॥ मद्रराजे महाराज वित्रस्ताः शरविक्षताः।
अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्द्दिता इव ॥ ३ ॥ वृषा यथा
भग्नशृङ्गाः शीर्णदन्ता गजा इव। मध्याह्ने प्रत्यपायाम निर्ज्जिता-
जातशत्रुणा ॥ ४ ॥ न सन्धातुमनीकानि न च राजन् पराक्रमे।
आसीद्बुद्धिर्हते शल्ये तव योधस्य कस्यचित् ॥ ५ ॥ भीष्मे द्रोणे च
निहते सूतपुत्रे च भारत। यद्दुःखं तव योधानां भयञ्चासीद्विशा-
म्पते। तद्भयं स च नः शोको भूय एवाभ्यवर्त्तत ॥ ६ ॥ निरा-
शास्तु जये तस्मिन् हते शल्ये महारथे। हतप्रवीरा विध्वस्ता
निकृत्ताश्च शितैः शरैः। मद्रराजे हते राजन् योधास्ते प्राद्रवन्
भयात् ॥ ७ ॥ अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः। आरुह्य
जवसम्पन्नाः पदाताः प्राद्रवन् भयात् ॥ ८ ॥ द्विसाहस्राश्च मातङ्गा
गिरिरूपाः प्रहारिणः। सम्प्राद्रवन् हते शल्ये अङ्कुशाङ्गुष्ठचोदिताः
॥ ९ ॥ ते रणाद्भरतश्रेष्ठ तावकाः प्राद्रवन् दिशः। धावन्तश्चाप्य-
दृश्यन्त श्वसमानाः शराहताः ॥ १० ॥ तान् प्रभग्नान् द्रुतान् दृष्ट्वा
हतोत्साहान् पराजितान्। अभ्यद्रवन्त पाञ्चाला पाण्डवाश्च
जयैषिणः ॥ ११ ॥ वाणशब्दरवश्चापि सिंहनादश्च पुष्कलः। शङ्ख-
शब्दश्च शूराणां दारुणः समपद्यत ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा तु कौरवं सैन्यं

भयत्रस्तं प्रविद्रुतम् । अन्योऽन्यं समभाषन्त पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ १३ ॥ अद्य राजा सत्यधृतिर्जितामित्रो युधिष्ठिरः । अद्य दुर्य्योधनो हीनो दीप्तया नृपतिश्रिया ॥ १४ ॥ अद्य श्रुत्वा हतं पुत्रं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । विह्वलः पतितो भूमौ किल्बिषं प्रतिपद्यताम् ॥ १५ ॥ अद्य जानातु कौन्तेयं समर्थं सर्व्वधन्विनाम् । अद्यात्मानन्तु दुर्मेधा गर्हयिष्यति पापकृत् ॥ १६ ॥ अद्य चत्तुर्वचः सत्यं स्मरतां ब्रुवतो हितम् । अद्य प्रभृति पार्थांश्च प्रेष्यभूत उपाचरन् । विजानातु नृपो दुःखं यत् प्राप्तं पाण्डुनन्दनैः ॥ १७ ॥ अद्य कृष्णस्य माहात्म्यं जानातु स महीपतिः । अद्यार्जुनधनुर्घोषं घोरं जानातु संयुगे । अस्त्राणाञ्च बलं सर्व्वं बाह्वोश्च बलमाहवे ॥ १८ ॥ अद्य ज्ञास्यति भीमस्य बलं घोरं महात्मनः । हते दुर्य्योधने युद्धे शक्रेणेवासुरे बले ॥ १९ ॥ यत् कृतं भीमसेनेन दुःशासनबधे तदा । नान्यः कर्त्तास्ति लोकेऽस्मिन्नृते भीमं महाबलम् ॥ २० ॥ जानीतामद्य ज्येष्ठस्य पाण्डवस्य पराक्रमम् । मद्रराजं हतं श्रुत्वा देवैरपि दुरासदम् ॥ २१ ॥ अद्य ज्ञास्यति संग्रामे माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । निहते सौबले शूरे गान्धारेषु च सर्व्वशः ॥ २२ ॥ कथं तेषां जयो न स्याद्येषां योद्धा धनञ्जयः । सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २३ ॥ द्रौपदीतनयाः पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शिखण्डी च महेष्वासो राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ येषाञ्च जगतो नाथो नाथः कृष्णो जनार्द्दनः । कथं तेषां जयो न स्याद्येषां धर्म्मो व्यपाश्रयः ॥ २५ ॥ भीष्मं द्रोणञ्च कर्णञ्च मद्रराजानमेव च । अथान्यान्नृपतीन् सर्व्वान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६ ॥ कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुमृते पार्थात् युधिष्ठिरात् । यस्य नाथो हृषीकेशः सदा धर्म्मयशोनिधिः ॥ २७ ॥ इत्येवं वदमानास्ते हर्षेण महता वृताः । प्रभग्नांस्तावकान् युद्धे सृञ्जयाः पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ २८ ॥ धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत

वीर्य्यवान्। माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महारथः॥ २९॥
तान् प्रेक्ष्य द्रवतः सर्व्वान् भीमसेनभयार्द्दितान्। दुर्य्योधनस्तदा
सूतमब्रवीद्विस्मयन्निव॥ ३०॥ मामतिक्रमते पार्थो धनुष्पाणिरव-
स्थितः। जघने सर्व्वसैन्यानां ममाश्वान् प्रतिपादय॥ ३१॥ जघने
वर्त्तमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जयः। नोत्सहेत व्यतिक्रान्तुं
वेलामिव महोदधिः॥ ३२॥ पश्य सैन्यं महत् सूत पाण्डवैः
समभिद्रुतम्। सैन्यरेणुं समुद्भूतं पश्यस्वैनं समन्ततः॥ ३३॥
सिंहनादांश्च बहुशः शृणु घोरान्महाभयान्। तस्माद्याहि शनैः
सूत जघनं परिपालयन्॥ ३४॥ मयि स्थिते च समरे युध्यमाने
च पाण्डवम्। पुनरावर्त्तते सूत मामकं बलमोजसा॥ ३५॥
तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्य शूराग्र्यसदृशं वचः। सारथिर्हेमसंछन्नान्
शनैरश्वानचोदयत्॥ ३६॥ गजाश्वरथिभिर्हीनास्त्यक्तात्मानः
पदातयः। एकविंशतिसाहस्राः संयुगायावतस्थिरे॥ ३७॥ नाना-
देशसमुद्भूता नानानगरवासिनः। व्यवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थ-
यन्तो महद्यशः॥ ३८॥ तेषामापततां तत्र संहृष्टानां परस्परम्।
संमर्द्दः सुमहान् यज्ञे घोररूपो भयानकः॥ ३९॥ भीमसेनस्तदा
राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। बलेन चतुरङ्गेन नानादेश्यानवार-
यत्॥ ४०॥ भीममेवाभ्यवर्त्तन्त रणेऽन्ये तु पदातयः। प्रक्ष्वेड़ा-
स्फोटसंहृष्टा वीरलोकं यियासवः॥ ४१॥ आसाद्य भीमसेनन्तु
संरब्धा युद्धदुर्म्मदाः। धार्त्तराष्ट्रा विनेदुर्हि नान्यामाकथयन्
कथाम्। परिवार्य्य रणे भीमं निजघ्नुस्ते समन्ततः॥ ४२॥ स
वध्यमानः समरे पदातिगणसंवृतः। न चचाल ततः स्थानान्मैनाक
इव पर्वतः॥ ४३॥ ते तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवानां महारथम्।
निग्रहीतुं प्रचक्रुर्हि योधांश्चान्यानवारयन्॥ ४४॥ अक्रुध्यत
रणे भीमस्तैः रथैः पर्य्युपस्थितैः। सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं पदातिः
समुपस्थितः॥ ४५॥ जातरूपप्रतिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम्।

अवधीत्तावकान् योधान् दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ४६ ॥ रथाश्व-
द्विपहीनांस्तु तान् भीमो गदया बली । एकविंशतिसाहस्रान्
पदातीनवपोथयत् ॥ ४७ ॥ हत्वा तत् पुरुषानीकं भीमः सत्य-
पराक्रमः । धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य नचिरात् प्रत्यदृश्यत ॥ ४८ ॥
पादाता निहता भूमौ शिश्यिरे रुधिरोक्षिताः । संभग्ना इव
वातेन कर्णिकाराः सुपुष्पिताः ॥ ४९ ॥ नानापुष्पस्रजोपेता नाना-
कुण्डलधारिणः । नानाजात्या हतास्तत्र नानादेशसमागताः ॥५०॥
पताकाध्वजसंछन्नं पदातीनां महद्बलम् । निकृत्तं विबभौ रौद्रं
घोररूपं भयानकम् ॥ ५१ ॥ युधिष्ठिरपुरोगास्तु सहसैन्या महा-
रथाः । अन्वधावन्महात्मानं पुत्रं दुर्य्योधनं तव ॥ ५२ ॥ ते सर्वे
तावकान् दृष्ट्वा महेष्वासाः पराङ्मुखान् । नाभ्यवर्त्तन्त ते पुत्रं
वेलेव मकरालयम् ॥ ५३ ॥ तदद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
यदेकं सहिताः पार्था न शेकुरतिवर्त्तितुम् ॥ ५४ ॥ नातिदूराप-
यातन्तु कृतबुद्धिं पलायने । दुर्य्योधनः स्वकं सैन्यमब्रवीद्भृशविक्ष-
तम् ॥ ५५ ॥ न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु वा । यत्र
यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः ॥ ५६ ॥ अल्पञ्च बल-
मेतेषां कृष्णौ च भृशविक्षतौ । यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवं नो
विजयो भवेत् ॥ ५७ ॥ विप्रयातांस्तु वो भिन्नात् पाण्डवाः कृत-
किल्बिषाः । अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे स्थितम् ॥ ५८ ॥
शृणुध्वं क्षत्रियाः सर्वे यावन्तोऽत्र समागताः । यदा शूरञ्च भीरुञ्च
मारयत्यन्तकः सदा । को नु मूढो न युध्येत पुरुषः क्षत्रियब्रुवः
॥ ५९ ॥ श्रेयो नो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थितम् । सुखः
सांग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्म्मेण युध्यताम् ॥ ६० ॥ जित्वेह सुख-
माप्नोति हतः प्रेत्य महाफलम् । न युद्धधर्म्माच्छ्रेयान् वै पन्थाः
स्वर्गस्य कौरवाः । अचिरेणैव तान् लोकान् हता युद्धे ह्यवाप्स्यथ
॥ ६१ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य पूजयित्वा च पार्थिवाः । पुनरेवाभ्य-

वर्त्तन्त पाण्डवानाततायिनः ॥ ६२ ॥ तानापतत एवाशु व्यूढ़ानीकाः प्रहारिणः । प्रत्युद्ययुस्तदा पार्था जयगृध्राः प्रमन्यवः ॥ ६३ ॥ धनञ्जयो रथेनाजावभ्यवर्त्तत वीर्य्यवान् । विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं व्याक्षिपन्धनुः ॥ ६४ ॥ माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिश्च महाबलः । जवेनाभ्यपतन् वीरा यतो वै तावकं बलम् ॥ ६५ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे
ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

सञ्जय उवाच । सन्निवृत्ते बलौघे तु शाल्वो म्लेच्छगणाधिपः । अभ्यधावत संक्रुद्धः पाण्डूनां सुमहद्बलम् ॥ १ ॥ आस्थाय सुमहानागं प्रभिन्नं पर्वतोपमम् । दृप्तमैरावणप्रख्यममित्रगणमर्द्दनम् ॥२॥ योऽसौ महान् भद्रकुले प्रसूतः सुपूजितो धार्त्तराष्ट्रेण नित्यम् । सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयज्ञैः सदोपवाह्यः समरेषु राजन् । तमास्थितो राजवरो बभूव यथोदयस्थः सविता तपान्ते ॥ ३ ॥ स तेन नागप्रवरेण राजन्नभ्युद्ययौ पाण्डुसुतान् समन्तात् । शितैः पृषत्कैर्विददार चापि महेन्द्रवज्रप्रतिमैः सुघोरैः ॥ ४ ॥ ततः शरान् वै सृजतो महारणे योधांश्च राजन्नयतो यमाय । नास्यान्तरं ददृशुः स्वे परे वा यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः । ऐरावणस्थस्य चमूर्विमर्द्दे दैत्याः पुरा वासवस्येव राजन् ॥ ५ ॥ ते पाण्डवाः सोमकसृञ्जयाश्च तमेकनागं ददृशुः समन्तात् । सहस्रशो वै विचरन्तमेकं यथा महेन्द्रस्य गजं समीके ॥ ६ ॥ संद्राव्यमाणन्तु बलं परेषां परीतकल्पं विबभौ समन्तात् । नैवावतस्थे समरे भृशं भयाद्विमर्द्यमानन्तु परस्परं तदा ॥ ७ ॥ ततः प्रभग्ना सहसा महाचमूः सा पाण्डवी तेन नराधिपेन । दिशश्चतस्रः सहसा

प्रधाविता गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा च तां वेगवतीं प्रभग्नां सर्व्वे त्वदीया युधि योधमुख्याः । सम्पूजयन्तश्च नराधिपं ते शङ्खान् प्रदध्मुः शशिसन्निकाशान् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा निनादन्तु कौरवाणां हर्षाद्विमुक्तं सह शङ्खशब्दैः । सेनापतिः पाण्डवसृञ्जयानां पाञ्चालपुत्रो न ममर्ष कोपात् ॥ १० ॥ ततस्तु तं वै द्विरदं महात्मा प्रत्युद्ययौ त्वरमाणो जयाय । जम्भो यथा शक्रसमागमे वै नागेन्द्रमैरावणमिन्द्रवाह्यम् ॥ ११ ॥ तमापतन्तं सहसा च दृष्ट्वा पाञ्चालराजं युधि राजसिंहः । तं वै द्विपं प्रेषयामास तूर्णं वधाय राजन् द्रुपदात्मजस्य ॥ १२ ॥ स तं द्विपं सहसाभ्यापतन्तमविध्यदग्निप्रतिमैः पृषत्कैः । कर्म्मारधौतैर्निशितैर्ज्वलद्भिर्नाराचमुख्यैस्त्रिभिरुग्रवेगैः ॥ १३ ॥ ततोऽपरान् पञ्च शिताम्महात्मा नाराचमुख्यान् विससर्ज्ज कुम्भे । स तैस्तु विद्धः परमद्विपो रणे तदा परावृत्य भृशं प्रदुद्रुवे ॥ १४ ॥ तं नागराजं सहसा प्रणुन्नं विद्राव्यमाणञ्च निगृह्य शाल्वः । तोत्राङ्कुशैः प्रेषयामास तूर्णं पाञ्चालराजस्य रथं प्रदिश्य ॥ १५ ॥ दृष्ट्वापतन्तं सहसा तु नागं धृष्टद्युम्नः स्वरथाच्छीघ्रमेव । गदां प्रगृह्याशु जवेन वीरो भूमिं प्रपन्नो भयविह्वलाङ्गः ॥ १६ ॥ स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं साश्वं ससूतं सहसा विमृद्य । उत्क्षिप्य हस्तेन महाद्विपोऽथ विपोथयामास वसुन्धरातले ॥ १७ ॥ पाञ्चालराजस्य सुतं स दृष्ट्वा तदार्द्दितं नागवरेण तेन । तमन्वधावत् सहसा जवेन भीमः शिखण्डी च शिनेश्च नप्ता ॥ १८ ॥ शरैश्च वेगं सहसा निगृह्य तस्याभितो ह्यापततो गजस्य । स संगृहीतो रथिभिर्गजो वै चचाल तैर्वार्य्यमाणश्च सङ्ख्ये ॥ १९ ॥ ततः पृषत्कान् प्रववर्ष राजा सूर्य्यो यथा रश्मिजालान् समन्तात् । तैराशुगैर्वध्यमाना रथौघाः प्रदुद्रुवुस्तत्र ततश्च सर्व्वे ॥ २० ॥ तत् कर्म्म शाल्वस्य समीक्ष्य सर्व्वे पाञ्चालमत्स्या नृप सृञ्जयाश्च । हाहाकारैर्नादयन्तः स्म युद्धे द्विपं समन्ताद्रुरुधु-

नैराशयाः ॥ २१ ॥ पाञ्चालराजस्त्वरितस्तु शूरो गदां प्रगृह्याचल-शृङ्गतुल्याम् । ससम्भ्रमं भारत शत्रुघाती जवेन वीरोऽनुससार नागम् ॥ २२ ॥ ततस्तु नागं धरणीधराभं मदं स्रवन्तं जलद-प्रकाशम् । गदां समासाद्य भृशं जघान पाञ्चालराजस्य सुत-स्तरस्वी ॥ २३ ॥ स भिन्नकुम्भः सहसा विनद्य मुखात् प्रभूतं क्षतजं विमुञ्चन् । पपात नागो धरणीधराभः क्षितिप्रकम्पे चलितो यथाद्रिः ॥ २४ ॥ निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये । स शाल्वराजस्य शिनिप्रवीरो जहार भल्लेन शिरः शितेन ॥ २५ ॥ कृत्तोत्तमाङ्गो युधि सात्त्वतेन पपात भूमौ सह नागराज्ञा । यथाद्रिशृङ्गं सहसा प्रणुन्नं वज्रेण देवाधिपचोदि-तेन ॥ २६ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि शाल्ववधे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिंस्तु निहते शूरे शाल्वे समितिशोभने । तवाभज्यद्बलं वेगाद्वातेनेव महाद्रुमः ॥ १ ॥ तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कृतवर्मा महारथः । दधार समरे शूरः शत्रुसैन्यं महाबलः ॥२॥ सन्निवृत्तास्तु ते वीरा दृष्ट्वा सात्वतमाहवे । शैलोपमं स्थितं राजन् कीर्य्यमाणं शरैर्युधि ॥ ३ ॥ ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह । निवृत्तानां महाराज मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ४ ॥ तत्राश्चर्य्यं महायुद्धं सात्त्वतस्य परैः सह । यदेको वारयामास पाण्डुसेनां दुरासदाम् ॥ ५ ॥ तेषामन्योऽन्यसुहृदां कृते कर्म्मणि दुष्करे । सिंहनादः प्रहृष्टानां दिवस्पृक् सुमहानभूत् ॥ ६ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ताः पाञ्चाला भरतर्षभ । शिनेर्नप्ता महाबाहु-रन्वपद्यत सात्यकिः ॥ ७ ॥ स समासाद्य राजानं क्षेमकीर्त्तिं

महाबलम् । सप्तभिर्निशितैर्वाणैरनयद्यमसादनम् ॥ ८ ॥ तमा-
यान्तं महाबाहुं प्रक्षिपन्तं शिताङ्कुरान् । जवेनाभ्यपतद्धीमान्
हार्द्दिक्यः शिनिपुङ्गवम् ॥ ९ ॥ तौ सिंहाविव नर्द्दन्तौ धन्विनौ
रथिनाम्बरौ । अन्योऽन्यमभिधावितां शस्त्रप्रवरधारिणौ ॥ १० ॥
पाण्डवाः सह पाञ्चालैर्योधाश्चान्ये नृपोत्तम । प्रेक्षकाः समपद्यन्त
तयोर्घोरे समागमे ॥ ११ ॥ नाराचैर्वत्सदन्तैश्च वृष्ण्यन्धकमहा-
रथौ । अभिजघ्नतुरन्योऽन्यं प्रहृष्टाविव कुञ्जरौ ॥ १२ ॥ चरन्तौ
विविधान्मार्गान् हार्द्दिक्यशिनिपुङ्गवौ । मुहुराईयतामेतौ वाण-
वृष्ट्या परस्परम् ॥१३॥ चापवेगबलोद्धूतान्मार्गणान् वृष्णिसिंहयोः ।
आकाशे समपश्याम पतङ्गानिव शीघ्रगान् ॥ १४ ॥ तमेकं सत्य-
कर्माणमासाद्य हृदिकात्मजः । अविध्यन्निशितैर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो
हयान् ॥ १५ ॥ स दीर्घबाहुः संक्रुद्धस्तोत्त्राहत इव द्विपः ।
अष्टाभिः कृतवर्म्माणमविध्यत् परमेषुभिः ॥ १६ ॥ ततः पूर्णायतोत्-
सृष्टैः कृतवर्म्मा शिलाशितैः । सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरेकेन
चिच्छिदे ॥ १७ ॥ निकृत्तं तद्धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः । अन्य-
दादत्त वेगेन शैनेयः सशरं धनुः ॥ १८ ॥ तदादाय धनुःश्रेष्ठं
वरिष्ठः सर्व्वधन्विनाम् । आरोप्य च महावीर्य्यो महाबुद्धिर्महा-
बलः ॥ १९ ॥ अमृष्यमाणो धनुषश्छेदनं कृतवर्म्मणा । कुपितो-
ऽतिरथः शीघ्रं कृतवर्म्माणमभ्ययात् ॥ २० ॥ ततस्तु निशितैर्वाणै-
र्द्दशभिः शिनिपुङ्गवः । जघान सूतमश्वांश्च ध्वजञ्च कृतवर्म्मणः
॥ २१ ॥ ततो राजन्महेष्वासः कृतवर्म्मा महारथः । हताश्वसूतं
संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ २२ ॥ रोषेण महताविष्टः शूल-
मुद्यम्य मारिष । चिक्षेप भुजवेगेन जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥
तच्छूलं सात्वतो ह्याजौ निर्भिद्य निशितैः शरैः । चूर्णितं पातया-
मास मोहयन्निव माधवम् । ततोऽपरेण भल्लेन हृदयेनं समताड़-
यत् ॥ २४ ॥ स युद्धे युयुधानेन हताश्वो हतसारथिः । कृतवर्म्मा

कृतास्त्रेण धरणीमन्वपद्यत ॥ २५ ॥ तस्मिन् सात्यकिना वीरे द्वैरथे विरथीकृते । समपद्यत सर्वेषां सैन्यानां सुमहद्भयम् ॥ २६ ॥ पुत्रस्य तव चात्यर्थं विषादः समपद्यत । हतसूते हताश्वे तु विरथे कृतवर्म्मणि ॥ २७ ॥ हताश्वञ्च समालक्ष्य हतसूतमरिन्दमम् । अभ्यधावत् कृपो राजन् जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ॥ २८ ॥ तञ्चारोप्य रथोपस्थे मिषतां सर्वधन्विनाम् । अपोवाह महाबाहुस्तूर्णमायोधनाद्बहिः ॥ २९ ॥ शैनेयाधिष्ठिते राजन् विरथे कृतवर्म्मणि । दुर्य्योधनबलं सर्वं पुनरासीत् पराङ्मुखम् ॥ ३० ॥ तत् परे नावबुध्यन्त सैन्ये तु रजसावृते । तावकाः प्रद्रुता राजन् दुर्य्योधनमृते नृपम् ॥ ३१ ॥ दुर्य्योधनस्तु संप्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् । जवेनाभ्यपतत्तूर्णं सर्वांश्चैको न्यवारयत् ॥ ३२ ॥ पाण्डूंश्च सर्वान् संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतम् । शिखण्डिनं द्रौपदेयान् पाञ्चालानाञ्च ये गणाः ॥ ३३॥ कैकेयान् सोमकांश्चैव पाञ्चालांश्चैव मारिष । असम्भ्रमं दुराधर्षः शितैः शस्त्रैरताडयत् ॥ ३४ ॥ अतिष्ठदाहवे यत्नात् पुत्रस्तव महाबलः । यथा यज्ञे महानग्निर्मन्त्रपूतः प्रकाशवान् । तथा दुर्य्योधनो राजा संग्रामे सर्वतोऽभवत् ॥ ३५ ॥ तं परे नान्वपद्यन्त मर्त्त्या मृत्युमिवाहवे । अथान्यं रथमास्थाय हार्द्दिक्यः समपद्यत ॥ ३६ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सञ्जय उवाच । पुत्रस्तु ते महाराज रथस्थो रथिनां वरः । दुरुत्साहो बभौ युद्धे यथा रुद्रः प्रतापवान् ॥ १ ॥ तस्य बाणसहस्रैस्तु प्रच्छन्ना ह्यभवन्मही । परांश्च सिषिचे बाणैर्धाराभिरिव पर्वतान् ॥ २ ॥ न च सोऽस्ति पुमान् कश्चित् पाण्डवानां

महाहवे। हयो गजो रथो वापि योऽस्य वाणैरविक्षतः ॥ ३ ॥
यं यं हि समरे योधं प्रपश्यामि विशाम्पते। स तु वाणैश्चितो-
ऽभूद्वै पुत्रेण तव भारत ॥ ४ ॥ यथा सैन्येन रजसा समुद्धूतेन
वाहिनी। प्रत्यदृश्यत संछन्ना तथा वाणैर्महात्मनः ॥ ५ ॥ वाण-
भूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते। दुर्य्योधनेन प्रकृतां क्षिप्रहस्तेन
धन्विना ॥ ६ ॥ तेषु योधसहस्रेषु तावकेषु परेषु च। एको
दुर्य्योधनस्त्वासीत् स पुमानिति मे मतिः ॥ ७ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम
तव पुत्रस्य विक्रमम्। यदेनं सहिताः पार्थ्या नान्ववर्त्तन्त भारत
॥ ८ ॥ युधिष्ठिरं शतेनाजौ विव्याध भरतर्षभ। भीमसेनञ्च सप्तत्या
सहदेवञ्च सप्तभिः ॥ ९ ॥ नकुलञ्च चतुःषष्ट्या धृष्टद्युम्नञ्च पञ्चभिः।
सप्तभिर्द्रौपदेयांश्च त्रिभिर्विव्याध सात्यकिम्। धनुश्चिच्छेद भल्लेन
सहदेवस्य मारिष ॥ १० ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं माद्रीपुत्रः प्रताप-
वान्। अभ्यधावत राजानं प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः। ततो दुर्य्योधनं
संख्ये विव्याध दशभिः शरैः ॥ ११ ॥ नकुलस्तु ततो वीरो राजानं
नवभिः शरैः। घोररूपैर्महेष्वासो विव्याध च ननाद च ॥ १२ ॥
सात्यकिश्चापि राजानं शरेणानतपर्व्वणा। द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या
धर्म्मराजश्च पञ्चभिः। अशीत्या भीमसेनश्च शरै राजानमार्द्दयत्
॥ १३ ॥ समन्तात् कीर्य्यमाणस्तु वाणसंघैर्महात्मभिः। न चचाल
महाराज सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १४ ॥ लाघवं सौष्ठवञ्चापि वीर्य्य-
ञ्चैव महात्मनः। अति सर्व्वाणि भूतानि ददृशुः सर्व्वमानवाः ॥ १५॥
धार्त्तराष्ट्रा हि राजेन्द्र यात्वा तु स्वल्पमन्तरम्। अपश्यमाना
राजानं पर्य्यवर्त्तन्त दंशिताः ॥ १६ ॥ तेषामापततां घोरस्तुमुलः
समजायत। क्षुब्धस्य हि समुद्रस्य प्रावृट्काले यथा स्वनः ॥ १७ ॥
समासाद्य रणे ते तु राजानमपराजितम्। प्रत्युद्ययुर्महेष्वासाः
पाण्डवानाततायिनः ॥ १८ ॥ भीमसेनं रणे क्रुद्धं द्रोणपुत्रो न्यवा-
रयत् ॥ १९ ॥ ततो वाणैर्महाराज प्रमुक्तैः सर्व्वतो दिशम्।

प्राज्ञायन्त रणे वीरा न दिशः प्रदिशस्तथा ॥ २० ॥ तावुभौ क्रूरकर्माणावुभौ भारत दुःसहौ। घोररूपमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ। त्रासयन्तौ जगत् सर्वं ज्याक्षेपकठिनत्वचौ ॥ २१ ॥ शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमताड़यत्। तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सुबलस्य सुतो बली। नादञ्चकार बलवान् सर्वसैन्यानि कम्पयन् ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरं राजानमपराजितम्। अपोवाह रथेनाजौ सहदेवः प्रतापवान् ॥ २३ ॥ अथान्यं रथमास्थाय धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। शकुनिं नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः। ननाद च महानादं प्रवरः सर्वधन्विनाम् ॥ २४ ॥ तद्युद्धमभवच्चित्रं घोररूपञ्च मारिष। प्रेक्षकप्रीतिजननं सिद्धचारणसेवितम् ॥२५॥ उलूकस्तु महेष्वासं नकुलं युद्धदुर्म्मदम्। अभ्यद्रवदमेयात्मा शरवर्षैः समन्ततः ॥ २६ ॥ अथैनं नकुलः शूरः सौबलस्य सुतं रणे। शरवर्षेण महता समन्तात् पर्य्यवारयत् ॥ २७ ॥ तौ तत्र समरे वीरौ कुलपुत्रौ महारथौ। योधयन्तावदृश्येतां परस्परकृतागसौ ॥ २८ ॥ तथैव कृतवर्मा तु शैनेयं शत्रुतापनम्। योधयन् शुशुभे राजन् बलं शक्र इवाहवे ॥ २९ ॥ दुर्य्योधनो धनुश्छित्त्वा धृष्टद्युम्नस्य संयुगे। अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध निशितैः शरैः ॥३०॥ धृष्टद्युम्नोऽपि समरे प्रगृह्य परमायुधम्। राजानं योधयामास पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ३१ ॥ तयोर्युद्धं महच्चासीत् संग्रामे भरतर्षभ। प्रभिन्नयोर्यथा सक्तं मत्तयोर्वनहस्तिनोः ॥ ३२ ॥ गौतमस्तु रणे क्रुद्धो द्रौपदेयान् महाबलान्। विव्याध बहुभिः शरैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३३ ॥ तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्रियैरिव देहिनः। घोररूपमसम्बार्थ्यं निर्म्मर्य्यादमतीव च ॥ ३४ ॥ ते च तं पीड़यामासुरिन्द्रियाणीव बालिशम्। स च तान् प्रतिसंयच्छन् प्रत्ययोधयदाहवे ॥ ३५ ॥ एवञ्चित्रमभूद्युद्धं तस्य तैः सह भारत। उत्थायोत्थाय च यथा देहिनामिन्द्रियैर्विभो ॥ ३६ ॥ नराश्चैव

नरैः सार्द्धं दन्तिनो दन्तिभिस्तथा। हया हयैः समायुक्ता रथिनो रथिभिस्तथा। सङ्कुलञ्चाभवद्भूयो घोररूपं विशाम्पते॥ ३७॥ इदञ्चित्रमिदं घोरमिदं रौद्रमिति प्रभो। युद्धान्यासन्महाराज घोराणि च बहूनि च॥३८॥ ते समासाद्य समरे परस्परमरिन्दमाः। विव्यधुश्चैव जघ्नुश्च समासाद्य महाहवे॥ ३९॥ तेषां शस्त्रसमुद्भूतं रजस्तीव्रमदृश्यत। वातेनेवोद्धतं राजन् धावद्भिश्चाश्वसादिभिः॥ ४०॥ रथनेमिसमुद्भूतं निश्वासैश्चापि दन्तिनाम्। रजः सन्ध्याभ्रकलिलं दिवाकरपथं ययौ॥ ४१॥ रजसा तेन संपृक्ते भास्करे निष्प्रभीकृते। संछादिताभवद्भूमिस्ते च शूराः महारथाः॥ ४२॥ मुहूर्त्तादिव संवृत्तं नीरजस्कं समन्ततः। वीरशोणितसिक्तायां भूमौ भरतसत्तम॥ ४३॥ उपाशाम्यत्ततस्तीव्रं तद्रजो घोरदर्शनम्। ततोऽपश्यं महाराज द्वन्द्वयुद्धानि भारत॥ ४४॥ यथाप्राणं यथाश्रेष्ठं मध्याह्ने वै सुदारुणम्। वर्म्मणां तत्र राजेन्द्र व्यदृश्यन्तोज्ज्वलाः प्रभाः॥ ४५॥ शब्दः सुतुमुलः सङ्ख्ये शराणां पततामभूत्। महावेणुवनस्येव दह्यमानस्य सर्वतः॥ ४६॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे
द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥

सञ्जय उवाच। वर्त्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयानके। अभज्यत बलं तत्र तव पुत्रस्य पाण्डवैः॥ १॥ तांस्तु यत्नेन महता सन्निवार्य्य महारथान्। पुत्रास्ते योधयामासुः पाण्डवानामनीकिनीम्॥ २॥ निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रप्रियैषिणः। सन्निवृत्तेषु तेष्वेव युद्धमासीत् सुदारुणम्॥ ३॥ तावकानां परेषाञ्च देवासुररणोपमम्। परेषां तव सैन्ये वा नासीत् कश्चित् पराङ्मुखः॥ ४॥ अनुमानेन युध्यन्ते संज्ञाभिश्च परस्परम्। तेषां

क्षयो महानासीत् युध्यतामितरेतरम् ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः। जिगीषमाणः संग्रामे धार्त्तराष्ट्रान् सराजकान् ॥ ६ ॥ त्रिभिः शारद्वतं विद्ध्वा रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः। चतुर्भिर्निजघानाश्वान्नाराचैः कृतवर्म्मणः ॥ ७ ॥ अश्वत्थामा च हार्द्दिक्यमपोवाह यशस्विनम्। अथ शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्य-द्युधिष्ठिरम् ॥ ८ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा रथान् सप्त शतान्रणे। प्रेषयद्यत्र राजा वै धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ ते रथा रथिभि-र्युक्ता मनोमारुतरंहसः। अभ्यद्रवन्त संग्रामे कौन्तेयस्य रथं प्रति ॥ १० ॥ ते समन्तात् महाराज परिवार्य्य युधिष्ठिरम्। अदृश्यं सायकैश्चक्रुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ११ ॥ ते दृष्ट्वा धर्म्म-राजानं कौरवेयैस्तथाकृतम्। नामृष्यन्त सुसंरब्धाः शिखण्डि-प्रमुखा रथाः ॥ १२ ॥ रथैरश्वजवैर्युक्तैः किङ्किणीजालसंवृतैः। आजग्मुरभिरक्षन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १३ ॥ ततः प्रववृते रौद्रः संग्रामः शोणितोदकः। पाण्डवानां कुरूणाञ्च यमराष्ट्र-विवर्द्धनः ॥ १४ ॥ रथान् सप्त शतान् हत्वा कुरूणामाततायिनाम्। पाण्डवाः सह पाञ्चालैः पुनरेवाभ्यवारयन् ॥ १५ ॥ तत्र युद्धं महच्चासीत्तव पुत्रस्य पाण्डवैः। न च नस्तादृशं दृष्टं नैव चापि परिश्रुतम् ॥ १६ ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे निर्म्मर्य्यादे समन्ततः। वध्यमानेषु योधेषु तावकेष्वितरेषु च ॥ १७ ॥ निनदत्सु च योधेषु शङ्खवर्य्यैश्च पूरितैः। उत्क्रुष्टैः सिंहनादैश्च गर्ज्जितेन च धन्विनाम् ॥ १८ ॥ अतिप्रवृद्धे युद्धे च छिद्यमानेषु मर्म्मसु। धावमानेषु योधेषु जयगृद्धिषु मारिष ॥ १९ ॥ संहारे सर्वतो जाते पृथिव्यां शोकसम्भवे। बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां सीमन्तोद्धरणे तदा ॥ २० ॥ निर्म्मर्य्यादे ततो युद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे। प्रादुरासन् विनाशाय तदोत्पाताः सुदारुणाः ॥ २१ ॥ चचाल शब्दं कुर्वाणा सपर्वतवना मही। सदण्डाः सोल्मुका राजन् शीर्य्यमाणाः समन्ततः। उल्काः

पेतुर्द्दिवो भूमावाहत्य रविमण्डलम् ॥ २२ ॥ विष्वग्वाताः प्रादु-
रासन् नीचैः शर्करवर्षिणः। अश्रूणि मुमुचुर्नागा वेपथुश्चाभव-
द्भृशम् ॥ २३ ॥ एतान् घोराननादृत्य समुत्पातान् सुदारुणान्।
पुनर्युद्धाय सम्मन्त्र्य क्षत्रियास्तस्थुरव्यथाः। रमणीये कुरुक्षेत्रे
पुण्ये स्वर्गं यियासवः ॥ २४ ॥ ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनि-
रब्रवीत्। युध्यध्वमग्रतो यावत् पृष्ठतो हन्मि पाण्डवान् ॥ २५ ॥
ततो नः संप्रयातानां मद्रयोधास्तरस्विनः। हृष्टाः किलकिला-
शब्दमकुर्वन्तापरे तथा ॥ २६ ॥ अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्ष्या
दुरासदाः। शरासनानि धुन्वन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २७ ॥
ततो हतं परै राजन् मद्रराजबलं तदा। दुर्य्योधनबलं दृष्ट्वा
पुनरासीत् पराङ्मुखम् ॥ २८ ॥ गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह
ततो बली। निवर्त्तध्वमधर्म्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ २९ ॥
अनीकं दशसाहस्रमश्वानां भरतर्षभ। आसीद्गान्धारराजस्य विमल-
प्रासयोधिनाम् ॥ ३० ॥ बलेन तेन विक्रम्य वर्त्तमाने जनक्षये।
पृष्ठतः पाण्डवानीकमभ्यघ्नन्निशितैः शरैः ॥ ३१ ॥ तदभ्रमिव वातेन
क्षिप्यमाणं समन्ततः। अभज्यत महाराज पाण्डूनां सुमहद्बलम्
॥ ३२ ॥ ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात्। अभ्य-
चोदयदव्यग्रः सहदेवं महाबलम् ॥ ३३ ॥ असौ सुबलपुत्रो नो
जघनं पीड्य दंशितः। सेनां निसूदयत्येष पश्य पाण्डव दुर्म्मतिम्
॥ ३४ ॥ गच्छ त्वं द्रौपदेयैश्च शकुनिं सौबलं जहि। रथानीक-
महं धक्ष्ये पाञ्चालसहितोऽनघ ॥ ३५ ॥ गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे
वाजिनश्च सह त्वया। पादाताश्च त्रिसाहस्राः शकुनिं तैर्वृतो जहि
॥ ३६ ॥ ततो गजाः सप्तशताश्चापपाणिभिरावृताः। पञ्च चाश्व-
सहस्राणि सहदेवश्च वीर्य्यवान् ॥ ३७ ॥ पादाताश्च त्रिसाहस्रा
द्रौपदेयाश्च सर्वशः। रणे ह्यभ्यद्रवंस्ते तु शकुनिं युद्धदुर्म्मदम् ॥ ३८ ॥
ततस्तु सौबलो राजन्नभ्यतिक्रम्य पाण्डवान्। जघान पृष्ठतः

सेनां जयद्रथः प्रतापवान् ॥ ३९ ॥ अश्वारोहास्तु संरब्धाः पाण्ड-
वानां तरस्विनाम् । प्राविशन् सौबलानीकमभ्यतिक्रम्य तान्रथान्
॥ ४० ॥ ते तत्र सादिनः शूराः सौबलस्य महद्बलम् । गजमध्ये
च तिष्ठन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ४१ ॥ तदुद्यतगदाप्रासमहापुरुष-
सेवितम् । प्रावर्त्तत महद्युद्धं राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ४२ ॥ उपा-
रमन्त ज्याशब्दाः प्रेक्षका रथिनोऽभवन् । न हि स्वेषां परेषां वा
विशेषः प्रत्यदृश्यत ॥ ४३ ॥ शूरबाहुविसृष्टानां शक्तीनां भरत-
र्षभ । ज्योतिषामिव सम्पातमपश्यन् कुरुपाण्डवाः ॥ ४४ ॥ ऋष्टि-
भिर्विमलाभिश्च तत्र तत्र विशाम्पते । सम्पतन्तीभिराकाशमावृतं
बह्वशोभत ॥ ४५ ॥ प्रासानां पततां राजन् रूपमासीत् समन्ततः ।
शलभानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ॥ ४६ ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा
विप्रविद्धैर्नियन्तृभिः । हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ।
अन्योऽन्यं सन्निपिष्टाश्च समासाद्य परस्परम् ॥ ४७ ॥ आविक्षताः
स्म दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुखैः । ततोऽभवत्तमो घोरं सैन्ये तु
रजसा वृते ॥ ४८ ॥ तानपाक्रमतोऽद्राक्षं तस्माद्देशादरिन्दमान् ।
अश्वान् राजन्मनुष्यांश्च तमसा संवृते सति ॥ ४९ ॥ भूमौ निप
तितश्चान्ये वमन्तो रुधिरं बहु । केशाकेशिसमालग्ना न शेकु-
श्चेष्टितुं नराः ॥ ५० ॥ अन्योऽन्यमश्वपृष्ठेभ्यो विकर्षन्तो महा-
बलाः । मल्ला इव समासाद्य निजघ्नुरितरेतरम् । अश्वैश्च व्यप-
कृष्यन्त बहवोऽत्र गतासवः ॥ ५१ ॥ भूमौ निपतिताश्चान्ये बहवो
विजयैषिणः । तत्र तत्र व्यदृश्यन्त पुरुषाः शूरमानिनः ॥ ५२ ॥
रक्तोक्षितैश्छिन्नभुजैरपकृष्टशिरोरुहैः । व्यदृश्यत मही कीर्णा
शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५३ ॥ दूरं न शक्यं तत्रासीद्गन्तुमश्वेन
केनचित् । हस्त्यश्वरोहैर्हतैरश्वैरावृते वसुधातले ॥ ५४ ॥
रुधिरोक्षितसन्नाहैरात्तशस्त्रैरुदायुधैः । नानाप्रहरणैर्घोरैः पर-
स्परवधैषिभिः । सुसन्निकृष्टैः संग्रामे हतभूयिष्ठसैनिके ॥ ५५ ॥

स मुहूर्त्तं ततो युद्धा सौवलोऽथ विशाम्पते । षट्साहस्रै र्हयैः शिष्टैरपायाच्छकुनिस्ततः ॥ ५६ ॥ तथैव पाण्डवानीकं रुधिरेण समुच्चितम् । षट्साहस्रै र्हयैः शिष्टैरपायाच्छ्रान्तवाहनम् ॥ ५७ ॥ अश्वारोहास्तु पाण्डूनामब्रुवन् रुधिरोच्चिताः । सुसन्निविष्टाः संग्रामे भूयिष्ठे त्यक्तजीविताः ॥ ५८ ॥ नेह शक्यं रथैर्योद्धुं कुत एव महागजैः । रथानेव रथा यान्तु कुञ्जराः कुञ्जरानपि ॥५९॥ प्रतियातो हि शकुनिः स्वमनीकमवस्थितः । न पुनः सौवलो राजा युद्धमभ्यागमिष्यति ॥ ६० ॥ ततस्तु द्रौपदेयाश्च ते च मत्ता महाद्विपाः । प्रययुर्यत्र पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ६१ ॥ सहदेवोऽपि कौरव्यो रजोमेघे समुत्थिते । एकाकी प्रययौ तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ६२ ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु शकुनिः सौवलः पुनः । पार्श्वतोऽभ्यहनत् क्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य वाहिनीम् ॥ ६३ ॥ तत् पुनस्तुमुलं युद्धं त्यक्तप्राणमवर्त्तत । तावकानां परेषाञ्च परस्परवधैषिणाम् ॥६४॥ ते ह्यन्योऽन्यमवैक्षन्त तस्मिन् वीरसमागमे । योधाः पर्य्यपतन्राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६५ ॥ असिभिश्छिद्यमानानां शिरसां लोकसङ्क्षये । प्रादुरासीन्महाशब्दस्तालानां पततामिव ॥६६॥ विमुक्तानां शरीराणां भिन्नानां पततां भुवि । सायुधानाञ्च वाहूनामूरूणाञ्च विशाम्पते । आसीत्कटकटाशब्दः सुमहांल्लोमहर्षणः ॥ ६७ ॥ निघ्नन्तो निशितैः शस्त्रैर्भ्रातॄन् पुत्रान् पितॄनपि । योधाः परिपतन्ति स्म यथामिषकृते खगाः ॥ ६८ ॥ अन्योऽन्यं प्रतिसंरब्धाः समासाद्य परस्परम् । अहं पूर्व्वमहं पूर्व्वमिति न्यघ्नन् सहस्रशः ॥ ६९ ॥ सङ्घातैनासनभ्रष्टैरश्वारोहैर्गतासुभिः । हताः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७० ॥ स्फुरतां प्रतिपिष्टानामश्वानां शीघ्रचारिणाम् । स्तनताञ्च मनुष्याणां सन्नद्धानां विशाम्पते ॥ ७१ ॥ शक्त्यृष्टिप्रासशब्दस्तु तुमुलः समजायत । भिन्दतां परमर्माणि राजन् दुर्म्मन्त्रिते तव ॥ ७२ ॥ श्रमाभिभूताः संरब्धाः श्रान्तवाहाः

पिपासिताः। विचताश्च शितैः शस्त्रैरभ्यवर्त्तन्त तावकाः॥ ७३॥ मत्ता रुधिरगन्धेन बहवोऽत्र विचेतसः। जघ्नुः परान् स्वकांश्चैव प्राप्तान् प्राप्ताननन्तरान्॥ ७४॥ बहवश्च गतप्राणाः चत्रिया जयगृद्धिनः। भूमौ चाभ्यपतन्राजन् शरवृष्टिभिराहताः॥ ७५॥ वृकगृध्रशृगालानां तुमुले मोदनेऽहनि। आसीद्बलचयो घोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः॥ ७६॥ नराश्वकायसंछन्ना भूमिरासीद्विशाम्पते। रुधिरोदकचित्रा च भीरूणां भयवर्द्धिनी॥ ७७॥ असिभिः पट्टिशैः शूलैस्तच्छमाणाः पुनः पुनः। तावकाः पाण्डवेयाश्च नाभ्यवर्त्तन्त भारत॥ ७८॥ प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत् प्राणस्य धारणम्। योधाः परिपतन्ति स्म वमन्तो रुधिरं व्रणैः॥ ७९॥ शिरो गृहीत्वा केशेषु कबन्धश्च व्यदृश्यत। उद्यम्य च शितं खड्गं रुधिरेण परिप्लुतम्॥ ८०॥ अथोत्थितेषु बहुषु कबन्धेषु जनाधिप। तथा रुधिरगन्धेन योधान् कश्मलमाविशत्॥ ८१॥ मन्दीभूते ततः शब्दे पाण्डवानां महद्बलम्। अल्पावशिष्टैस्तुरगैरभ्यवर्त्तत सौबलः॥ ८२॥ ततोऽभ्यधावंस्त्वरिताः पाण्डवा जयगृद्धिनः। पदातयश्च नागाश्च सादिनश्चोद्यतायुधाः॥ ८३॥ कोष्ठकीकृत्य चाप्येनं परिक्षिप्य च सर्वशः। शस्त्रैर्नानाविधैर्जघ्नुर्युद्धपारं तितीर्षवः॥ ८४॥ त्वदीयांस्तांस्तु संप्रेक्ष्य सर्वतः समभिद्रुतान्। साश्वपत्तिद्विपरथाः पाण्डवानभिदुद्रुवुः॥ ८५॥ केचित् पदातयः पद्भिर्मुष्टिभिश्च परस्परम्। निजघ्नुः समरे शूराः क्षीणशस्त्रास्ततोऽपतन्॥ ८६॥ रथेभ्यो रथिनः पेतुर्द्विपेभ्यो हस्तिसादिनः। विमानेभ्य इव भ्रष्टाः सिद्धाः पुण्यक्षये यथा॥८७॥ एवमन्योऽन्यमायस्ता योधा जघ्नुर्महामृधे। पितॄन् भ्रातॄन् वयस्यांश्च पुत्रानपि तथापरे॥ ८८॥ एवमासीदमर्य्यादं युद्धं भरतसत्तम। प्रासासिबाणकलिले वर्त्तमाने सुदारुणे॥ ८९॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन् शब्दे मृदौ जाते पाण्डवैर्निहते बले ।
अश्वैः सप्तशतैः शिष्टैरुपावर्त्तत सौबलः ॥ १ ॥ स यात्वा वाहिनीं
तूर्णमब्रवीद्दै त्वरन् युधि । युध्यध्वमिति संहृष्टाः पुनः पुनररि-
न्दमाः ॥ २ ॥ अपृच्छत् क्षत्रियांस्तत्र क्व नु राजा महारथः ।
शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा त ऊचुर्भरतर्षभ । असौ तिष्ठति कौरव्यो
रणमध्ये महारथः ॥ ३ ॥ यत्रैतत् सुमहच्छत्रं पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
यत्रैते सतनुत्राणा रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः ॥ ४ ॥ यत्रैष शब्द-
स्तुमुलः पर्ज्जन्यनिनदोपमः । तत्र गच्छ द्रुतं राजंस्ततो द्रक्ष्यसि
कौरवम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तु तैः शूरैः शकुनिः सौबलस्तदा ।
प्रययौ तत्र यत्रासौ पुत्रस्तव नराधिप । सर्वतः संवृतो वीरैः
समरेष्वनिवर्त्तिभिः ॥ ६ ॥ ततो दुर्य्योधनं दृष्ट्वा रथानीके व्यव-
स्थितम् । सरथांस्तावकान् सर्वान् हर्षयन् शकुनिस्ततः ॥ ७ ॥
दुर्य्योधनमिदं वाक्यं हृष्टरूपो विशाम्पते । कृतकार्य्यमिवात्मानं
मन्यमानोऽब्रवीन्नृपम् ॥ ८ ॥ जहि राजन्रथानीकमश्वाः सर्वे
जिता मया । नात्यक्त्वा जीवितं संख्ये शक्यो जेतुं युधिष्ठिरः
॥ ९ ॥ हते तस्मिन्रथानीके पाण्डवेनाभिपालिते । गजानेतान्
हनिष्यामः पदातींश्चेतरांस्तथा ॥ १० ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य
तावका जयगृद्धिनः । जवेनाभ्यद्रवन् हृष्टाः पाण्डवानामनीकिनीम्
॥ ११ ॥ सर्वे विवृततूणीराः प्रगृहीतशरासनाः । शरासनानि
धुन्वाना सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १२ ॥ ततो ज्यातलनिर्घोषः पुन-
रासीद्विशाम्पते । प्रादुरासीच्छराणाञ्च विमुक्तानां सुदारुणः ॥१३॥
तान् समीपगतान् दृष्ट्वा जवेनोद्यतकार्मुकान् । उवाच देवकीपुत्रं
कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १४ ॥ चोदयाश्वानसंभ्रान्तः प्रविश्यैनं
बलार्णवम् । अन्तमद्य गमिष्यामि शत्रूणां निशितैः शरैः ॥ १५ ॥
अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनार्द्दन । वर्त्तमानस्य महतः
समासाद्य परस्परम् ॥ १६ ॥ अनन्तकल्पा ध्वजिनी भूत्वा ह्येषां

महात्मनाम्। चयमद्य गता युद्धे पश्य दैवं यथाविधम् ॥ १७ ॥
समुद्रकल्पञ्च बलं धार्त्तराष्ट्रस्य माधव। अस्मानासाद्य सञ्जातं
गोष्पदोपममच्युत ॥ १८ ॥ हते भीष्मे तु सन्ध्याच्छिवं स्यादिह
माधव। न च तत् कृतवान् मूढ़ो धार्त्तराष्ट्रः सुबालिशः ॥ १९ ॥
उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं हितं पथ्यञ्च माधव। तच्चापि नासौ कृत-
वान् वीतबुद्धिः सुयोधनः ॥ २० ॥ तस्मिंस्तु निहते भीष्मे प्रच्युते
पृथिवीतले। न जाने कारणं किन्नु येन युद्धमवर्त्तत ॥ २१ ॥
मूढ़ांस्तु सर्वथा मन्ये धार्त्तराष्ट्रान् सुबालिशान्। पतिते शान्तनोः
पुत्रे येऽकार्षुः संयुगं पुनः ॥ २२ ॥ अनन्तरञ्च निहते द्रोणे
ब्रह्मविदां वरे। राधेये च विकर्णे च नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २३ ॥
अल्पावशिष्टे सैन्येऽस्मिन् सूतपुत्रे च पातिते। सपुत्रे वै नरव्याघ्रे
नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २४ ॥ श्रुतायुषि हते शूरे जलसन्धे च
पौरवे। श्रुतायुधे च नृपतौ नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २५ ॥ भूरि-
श्रवसि शल्ये च शाल्वे चैव जनार्द्दन। आवन्त्येषु च वीरेषु नैवा-
शाम्यत वैशसम् ॥ २६ ॥ जयद्रथे च निहते राक्षसे चाप्यलायुधे।
वाह्लीके सोमदत्ते च नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २७ ॥ भगदत्ते हते
शूरे काम्बोजे च सुदक्षिणे। दुःशासने च निहते नैवाशाम्यत
वैशसम् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा च निहतान् शूरान् पृथङ्माण्डलिकान्नृपान्।
बलिनश्च रणे कृष्ण नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २९ ॥ अक्षौहिणी
हतां दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे। मोहाद्वा यदि वा लोभान्नैवाशाम्यत
वैशसम् ॥ ३० ॥ को नु राजा कुले जातः कौरवेयो विशेषतः।
निरर्थकं महद्वैरं कुर्य्यादन्यः सुयोधनात् ॥ ३१ ॥ गुणतोऽभ्यधिकं
ज्ञात्वा बलतः शौर्य्यतोऽपि वा। अमूढ़ः को नु युध्येत जानन्
प्राज्ञो हिताहितम् ॥ ३२ ॥ यन्न तस्य मनो ह्यासीत्त्वयोक्तस्य
हितस्य च। प्रशमे पाण्डवैः सार्द्धं सोऽन्यस्य शृणुयात् कथम्
॥ ३३ ॥ येन शान्तनवो भीष्मो द्रोणो विदुर एव च। प्रत्याख्याताः

शमस्यार्थे किन्नु तस्याद्य भेषजम् ॥ ३४ ॥ मौढ्याद्येन पिता वृद्धः
प्रत्याख्यातो जनार्द्दन । तथा माता हितं वाक्यं भाषमाणा
हितैषिणी । प्रत्याख्याता ह्यसत्कृत्य स कस्माद्रोचयेद्वचः ॥ ३५ ॥
कुलान्तकरणो व्यक्तं जात एष जनार्द्दन । तथास्य दृश्यते चेष्टा
नीतिश्चैव विशाम्पते । नैष दास्यति नो राज्यमिति मे मतिरच्युत
॥ ३६ ॥ उक्तोऽहं बहुशस्तात विदुरेण महात्मना । न जीवन्
दास्यते भागं धार्त्तराष्ट्रः कथञ्चन ॥ ३७ ॥ यावत् प्राणान्धारयति
धृतराष्ट्रोऽपि मानद । तस्माद्युष्मासु पापोऽसौ प्रचरिष्यति पात-
कम् ॥ ३८ ॥ न च शक्योऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव । इत्यब्रवीत्
सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ॥ ३९ ॥ तत् सर्वमद्य जानामि
व्यवसायं दुरात्मनः । यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ॥ ४० ॥
यो हि श्रुत्वा वचः पथ्यं जामदग्न्याद्यथातथम् । अवामन्यत
दुर्बुद्धिर्ध्रुवं नाशमुखे स्थितः ॥ ४१ ॥ उक्तं हि बहुभिः सिद्धै-
र्जातमात्रे सुयोधने । एनं प्राप्य दुरात्मानं क्षयं क्षत्रं गमिष्यति
॥ ४२ ॥ तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वै जनार्द्दन । क्षयं याता
हि राजानो दुर्य्योधनकृते भृशम् । सोऽद्य सर्वान्रणे योधान्निहनि-
ष्यामि माधव ॥ ४३ ॥ क्षत्रियेषु हतेष्वद्य शून्ये च शिबिरे कृते ।
वधाय चात्मनोऽस्माभिः संयुगं रोचयिष्यति ॥ ४४ ॥ तदन्तं हि
भवेद्वैरमनुमानेन माधव । एवं पश्यामि वार्ष्णेय चिन्तयन् प्रज्ञया
स्वया ॥ ४५ ॥ विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः । संयाहि
भारतीं वीर यावद्धन्मि शितैः शरैः । दुर्य्योधनं दुरात्मानं
वाहिनीञ्चास्य संयुगे ॥ ४६ ॥ क्षेममद्य करिष्यामि धर्म्मराजस्य
माधव । हत्वैतद्दुर्बलं सैन्यं धार्त्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ४७ ॥

सञ्जय उवाच । अभीषुहस्तो दाशार्हस्तथोक्तः सव्यसाचिना ।
तद्बलौघममित्राणामभीतः प्राविशद्रणे ॥ ४८ ॥ शरासनवनं घोरं
शक्तिकण्टकसंवृतम् । गदापरिघपन्थानं रथनागमहाद्रुमम् ॥ ४९ ॥

हयपङ्क्तिलताकीर्णं गाहमानो महायशाः। व्यरोचतत्र गोविन्दो रथेनातिपताकिना॥ ५०॥ ते हयाः पाण्डरा राजन् वहन्तोऽर्जुनमाहवे। दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त दाशार्हेण प्रचोदिताः॥ ५१॥ ततः प्रायाद्रथेनाजौ सव्यसाची परन्तपः। किरञ्छरशतांस्तीक्ष्णान् वारिधारा इवाम्बुदः। प्रादुरासीन्महाशब्दः शराणां नतपर्वणाम्॥ ५२॥ इषुभिश्छाद्यमानानां समरे सव्यसाचिना। असज्जन्तस्तनुत्रेषु शरौघाः प्रापतन् भुवि॥ ५३॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शा गाण्डीवप्रेषिताः शराः। नरान्नागान् समाहत्य हयांश्चापि विशाम्पते। अपतन्त रणे वाणाः पतङ्गा इव घोषिणः॥ ५४॥ आसीत् सर्वमवच्छन्नं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः। न प्राज्ञायन्त समरे दिशो वा विदिशोऽपि वा॥ ५५॥ सर्वमासीज्जगत् पूर्णं पार्थनामाङ्कितैः शरैः। रुक्मपुङ्खैस्तैलधौतैः कर्मारपरिमार्जितैः॥ ५६॥ ते दह्यमानाः पार्थेन पावकेनेव कुञ्जराः। समासीदन्त कौरव्या वध्यमानाः शितैः शरैः॥ ५७॥ शरचापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भास्करः। ददाह समरे योधान् कक्षमग्निरिव ज्वलन्॥ ५८॥ यथा वनान्ते वनगैर्विसृष्टः कक्षं दहेत् कृष्णगतिः सुघोषः। भूरिद्रुमं शुष्कलतावितानं भृशं समृद्धो ज्वलनः प्रतापी॥ ५९॥ एवं स नाराचगणप्रतापी शरार्चिरुच्चावचतिग्मतेजाः। ददाह सर्वां तव पुत्रसेनाममृष्यमाणस्तरसा तरस्वी॥ ६०॥ तस्येषवः प्राणहराः सुमुक्ता नासज्जन् वै वर्मसु रुक्मपुङ्खाः। न च द्वितीयं प्रमुमोच वाणं नरे हये वा परमद्विपे वा॥ ६१॥ अनेकरूपाकृतिभिर्हि वाणैर्महारथानीकमनुप्रविश्य। स एव एकस्तव पुत्रसेनां जघान दैत्यानिव वज्रपाणिः॥ ६२॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अर्जुनपराक्रमे चतुर्विंशोऽध्यायः॥ २४॥

सञ्जय उवाच । अस्यतां यतमानानां शूराणामनिवर्त्तिनाम् ।
सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ १ ॥ इन्द्राशनिसम-
स्पर्शानविषह्यान्महौजसः । विसृजन् दृश्यते वाणान् धारा मुञ्च-
न्निवाम्बुदः ॥ २ ॥ तत् सैन्यं भरतश्रेष्ठ वध्यमानं किरीटिना ।
संप्रदुद्राव संग्रामात्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ३ ॥ पितॄन् भ्रातॄन् परि-
त्यज्य वयस्यानपि चापरे । हतधुर्य्या रथाः केचिद्धतसूतास्तथा-
परे । भग्नेषायुगचक्राक्षाः केचिदासन् विशाम्पते ॥ ४ ॥ अन्येषां
सायकाः क्षीणास्तथान्ये शरपीड़िताः । अक्षता युगपत् केचित्
प्राद्रवन् भयपीड़िताः ॥ ५ ॥ केचित् पुत्रानुपादाय हतभूयिष्ठ-
वाहनाः । विचुक्रुशुः पितॄनन्ये सहायानपरे पुनः ॥ ६ ॥ वान्ध-
वांश्च नरव्याघ्र भ्रातॄन् सम्बन्धिनस्तथा । दुद्रुवुः केचिदुत्सृज्य
तत्र तत्र विशाम्पते ॥ ७ ॥ बहवोऽत्र भृशं विद्धा मुह्यमाना महा-
रथाः । निष्टनन्तः स्म दृश्यन्ते पार्थवाणाहता नराः ॥ ८ ॥ तानन्ये
रथमारोप्य आश्वास्याथ मुहूर्त्तकम् । विश्रान्ताश्च वितृष्णाश्च
पुनर्युद्धाय जग्मिरे ॥ ९ ॥ तानपास्य गताः केचित् पुनरेव युयुत्-
सवः । कुर्व्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्म्मदाः ॥ १० ॥ पानीय-
मपरे पीत्वा पर्य्याश्वास्य च वाहनम् । वर्म्माणि च समारोप्य
केचित् भरतसत्तम ॥ ११ ॥ समाश्वास्यापरे भ्रातॄन् निक्षिप्य
शिविरेऽपि च । पुत्रानन्ये पितॄनन्ये पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ १२ ॥
सज्जयित्वा रथान् केचित् यथामुख्यं विशाम्पते । आप्लुत्य पाण्ड-
वानीकं पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ १३ ॥ ते शूराः किङ्किणीजालैः समा-
च्छन्ना बभासिरे । त्रैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः ॥१४॥
आगम्य सहसा केचिद्रथैः स्वर्णविभूषितैः । पाण्डवानामनीकेषु
धृष्टद्युम्नमयोधयन् ॥ १५ ॥ धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः शिखण्डी च
महारथः । नाकुलिश्च शतानीको रथानीकमयोधयन् ॥ १६ ॥
पाञ्चाल्यस्तु ततः क्रुद्धः सैन्येन महता वृतः । अभ्यधावत् ससंरब्धां-

स्तावकान् हन्तुमुद्यतः ॥ १७ ॥ ततश्चापततस्तस्य तव पुत्रो
जनाधिप। बाणसङ्घाननेकान् वै प्रेषयामास भारत ॥ १८ ॥ धृष्ट-
द्युम्नस्ततो राजंस्तव पुत्रेण धन्विना। नाराचैर्बहुभिः क्षिप्रं
बाह्वोरुरसि चार्पितः ॥ १९ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तोत्रार्द्दित
इव द्विपः। तस्याश्वांश्चतुरो बाणैः प्रेषयामास मृत्यवे। सारथे-
श्चास्य भल्लेन शिरः कायादपाहरत् ॥ २० ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा
पृष्ठमारुह्य वाजिनः। अपाक्रामद्धतरथो नातिदूरमरिन्दमः ॥२१॥
दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनीकं महाबलः। तव पुत्रो महाराज
प्रययौ यत्र सौबलः ॥ २२ ॥ ततो रथेषु भग्नेषु त्रिसाहस्रा महा-
द्विपाः। पाण्डवान्रथिनः पञ्च समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ २३ ॥ ते
वृता समरे पञ्च गजानीकेन भारत। अशोभन्त नरव्याघ्र ग्रहा
व्याप्ता घनैरिव ॥ २४ ॥ ततोऽर्जुनो महाराज लब्धलक्ष्यो महा-
भुजः। विनिर्ययौ रथेनैव श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥ २५ ॥ तैः
समन्तात् परिवृतः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः। नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णै-
र्गजानीकमपोथयत् ॥ २६ ॥ तत्रैकबाणनिहतानपश्याम महा-
गजान्। पतितान् पात्यमानांश्च निर्भिन्नान् सव्यसाचिना ॥ २७ ॥
भीमसेनस्तु तान् दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपमः। करेण गृह्य महतीं
गदामभ्यद्रवद्बली। अथाप्लुत्य रथात्तूर्णं दण्डपाणिरिवान्तकः ॥२८॥
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथम्। वित्रेसुस्तावकाः सैनग्राः
शकृन्मूत्रे प्रसुस्रुवुः। आविग्नञ्च बलं सर्वं गदाहस्ते वृकोदरे ॥२९॥
गदया भीमसेनेन भिन्नकुम्भान्रजस्वलान्। धावमानानपश्याम
कुञ्जरान् पर्वतोपमान् ॥ ३० ॥ प्रधाव्य कुञ्जरास्ते तु भीमसेन-
गदाहताः। पेतुरार्त्तस्वरं कृत्वा छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३१ ॥
तान् भिन्नकुम्भान् सुबहून् द्रवमाणानितस्ततः। पतमानांस्तु
संप्रेक्ष्य वित्रेसुस्तव सैनिकाः ॥ ३२ ॥ युधिष्ठिरोऽपि संक्रुद्धो माद्री-
पुत्रौ च पाण्डवौ। गार्द्धपत्रैः शितैर्बाणैर्जघ्नुर्वै गजयोधिनः ॥३३॥

धृष्टद्युम्नस्तु समरे पराजित्य नराधिपम्। अपक्रान्ते तव सुते
हयपृष्ठं समाश्रिते। दृष्ट्वा च पाण्डवान् सर्वान् कुञ्जरैः परिवारि-
तान्॥ ३४॥ धृष्टद्युम्नो महाराज सह सर्वैः प्रभद्रकैः। पुत्रः
पाञ्चालराजस्य जिघांसुः कुञ्जरान् ययौ॥ ३५॥ अदृष्ट्वा तु
रथानीके दुर्य्योधनमरिन्दमम्। अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्म्मा च
सात्वतः। अपृच्छन् क्षत्रियांस्तत्र क्व नु दुर्य्योधनो गतः॥ ३६॥
अपश्यमाना राजानं वर्त्तमाने जनक्षये। मन्वाना निहतं तत्र तव
पुत्रं महारथाः। विषण्णवदना भूत्वा पर्य्यपृच्छन्त ते सुतम्॥ ३७॥
आहुः केचिद्धते सूते प्रयातो यत्र सौबलः॥ ३८॥ अपरे त्वब्रुवं
स्तत्र क्षत्रिया भृशविक्षताः। दुर्य्योधनेन किं कार्य्यं द्रक्ष्यध्वं यदि
जीवति। युध्यध्वं सहिताः सर्व्वे किं वो राजा करिष्यति॥ ३९॥
ते क्षत्रियाः क्षतैर्गात्रैर्हतभूयिष्ठवान्धवाः। शरैः संपीड्यमानाश्च
नातिव्यक्तमिवाब्रुवन्॥ ४०॥ इदं सर्व्वं बलं हन्मो येन स्म परि-
वारिताः। एते सर्व्वे गजान् हत्वा उपायान्ति स्म पाण्डवाः॥ ४१॥
श्रुत्वा तु वचनं तेषामश्वत्थामा महाबलः। भित्त्वा पाञ्चालराजस्य
तदनीकं दुरुत्सहम्॥ ४२॥ कृपश्च कृतवर्म्मा च प्रययुर्यत्र सौबलः।
रथानीकं परित्यज्य शूराः सुदृढधन्विनः॥ ४३॥ ततस्तेषु प्रया-
तेषु धृष्टद्युम्नपुरस्कृताः। आययुः पाण्डवा राजन् विनिघ्नन्तः
स्म तावकान्॥ ४४॥ दृष्ट्वा तु तानापततः संप्रहृष्टान् महारथान्।
पराक्रान्तांस्तथा वीरान्निराशश्चाभवत्तदा। विवर्णमुखभूयिष्ठ-
मभवत्तावकं बलम्॥ ४५॥ परिक्षीणबलान् दृष्ट्वा तानहं परि-
वारितान्। राजन् बलेन द्व्यङ्गेन त्यक्त्वा जीवितमात्मनः॥ ४६॥
आत्मना पञ्चमोऽयुध्यं पाञ्चालस्य बलेन ह। तस्मिन् देशे व्यव-
स्थाप्य यत्र शारद्वतः स्थितः॥ ४७॥ संप्रयुद्धा वयं पञ्च किरीटि-
शरपीड़िताः। धृष्टद्युम्नं महानीकं तत्र नोऽभूद्रणो महान्।
जितास्तेन वयं सर्व्वे व्यपयाम रणात्ततः॥ ४८॥ अथापश्यं सात्यकिं

तमुपायान्तं महारथम्। रथैश्चतुःशतैर्वीरो माञ्चाभ्यद्रवदाहवे ॥ ४९ ॥ धृष्टद्युम्नादहं मुक्तः कथञ्चिच्छ्रान्तवाहनात्। पतितो माधवानीकं दुष्कृती नरकं यथा। तत्र युद्धमभूद्घोरं मुहूर्त्तमतिदारुणम् ॥ ५० ॥ सात्यकिस्तु महाबाहुर्मम हत्वा परिच्छदम्। जीवग्राहमग्रह्णान्मां मूर्च्छितः पतितं भुवि ॥ ५१ ॥ ततो मुहूर्त्तादिव तद्गजानीकमवध्यत। गदया भीमसेनेन नाराचैरर्जुनेन च ॥ ५२ ॥ प्रतिपिष्टैर्महानागैः समन्तात् पर्वतोपमैः। नातिप्रसिद्धेव गतिः पाण्डवानामजायत ॥ ५३ ॥ रथमार्गांस्ततश्चक्रे भीमसेनो महाबलः। पाण्डवानां महाराज व्यपाकर्षन् महागजान् ॥ ५४ ॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः। अपश्यन्तो रथानीके दुर्य्योधनमरिन्दमम्। राजानं मृगयामासुस्तव पुत्रं महारथम् ॥ ५५ ॥ परित्यज्य च पाञ्चाल्यं प्रयाता यत्र सौबलः। राज्ञो दर्शनसम्विग्ना वर्त्तमाने जनक्षये ॥ ५६ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच। गजानीके हते तस्मिन् पाण्डुपुत्रेण भारत। बध्यमाने बले चैव भीमसेनेन संयुगे ॥ १ ॥ चरन्तञ्च तथा दृष्ट्वा भीमसेनमरिन्दमम्। दण्डहस्तं यथा क्रुद्धमन्तकं प्राणहारिणम् ॥ २ ॥ समेत्य समरे राजन् हतशेषाः सुतास्तव। अदृश्यमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्य्योधने तव। सोदराः सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन् ॥ ३ ॥ दुर्मर्षणः श्रुतान्तश्च जैत्रो भूरिबलो रविः। जयत्सेनः सुजातश्च तथा दुर्विषहोऽरिहा ॥ ४ ॥ दुर्विमोचननामा च दुष्प्रधर्षस्तथैव च। श्रुतर्वा च महाबाहुः सर्वे युद्धविशारदाः

॥ ५ ॥ इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्राः समन्ततः। भीमसेन-
मभिद्रुत्य रुरुधुः सर्व्वतो दिशम् ॥ ६ ॥ ततो भीमो महाराज
स्वरथं पुनरास्थितः। मुमोच निशितान् वाणान् पुत्राणां तव
मर्म्मसु ॥ ७ ॥ ते कीर्य्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारणे। भीम-
सेनमपाकर्षन् प्रवणादिव कुञ्जरम् ॥ ८ ॥ ततः क्रुद्धो रणे भीमः
शिरो दुर्म्मर्षणस्य ह। क्षुरप्रेण प्रमथ्याशु पातयामास भूतले।
ततोऽपरेण भल्लेन सर्व्वावरणभेदिना। श्रुतान्तमवधीद्भीमस्तव पुत्रं
महारथम् ॥ १० ॥ जयत्सेनं ततो विद्धा नाराचेन हसन्निव।
पातयामास कौरव्यं रथोपस्थादरिन्दमः। स पपात रथाद्राजन्
भूमौ तूर्णं ममार च ॥ ११ ॥ श्रुतर्वा च ततो भीमं क्रुद्धो विव्याध
ते सुतः। शतेन गृध्रवाजानां शराणां नतपर्व्वणाम् ॥ १२ ॥ ततः
क्रुद्धो रणे भीमो जैत्रं भूरिवलं रविम्। त्रीनेतांस्त्रिभिरानर्च्छ-
द्विषाग्निप्रतिमैः शरैः ॥ १३ ॥ ते हता न्यपतन् भूमौ स्यन्दनेभ्यो
महारथाः। वसन्ते पुष्पशवला निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ १४ ॥
ततोऽपरेण तीक्ष्णेन नाराचेन परन्तपः। दुर्व्विमोचनमाहत्य प्रेष-
यामास मृत्यवे ॥ १५ ॥ स हतः प्रापतद्भूमौ स्वरथाद्रथिनां वरः।
गिरेस्तु कूटजो भग्नो मारुतेनेव पादपः ॥ १६ ॥ दुष्प्रधर्षं तत-
श्चैव सुजातञ्च सुतौ तव। एकैकं न्यवधीत् सङ्ख्ये द्वाभ्यां द्वाभ्या-
ञ्चमूमुखे। तौ शिलीमुखविद्धाङ्गौ पेततू रथसत्तमौ ॥ १७ ॥
ततः पतन्तमपरमभिवीक्ष्य सुतं तव। भल्लेन प्रतिविव्याध भीमो
दुर्व्विषहं रणे। स पपात हतो वाहात् पश्यतां सर्व्वधन्विनाम् ॥१८॥
दृष्ट्वा तु निहतान् भ्रातॄन् बहूनेकेन संयुगे। अमर्षवशमापन्नः
श्रुतर्वा भीममभ्ययात् ॥ १९ ॥ विक्षिपन् सुमहच्चापं कार्त्तस्वर-
विभूषितम्। विसृजन् सायकांश्चैव विषाग्निप्रतिमान् बहून् ॥२०॥
स तु राजन् धनुश्छित्त्वा पाण्डवस्य महामृधे। अथैनं छिन्न-
धन्वानं विंशत्या समवाकिरत् ॥ २१ ॥ ततोऽन्यद्धनुरादाय भीम-

सेनो महारथः । अवाकिरत्तव सुतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥२२॥ महदासीत्तयोर्युद्धं चित्ररूपं भयानकम् । यादृशं समरे पूर्वं जम्भवासवयोर्विभो ॥ २३ ॥ तयोस्तत्र शरैर्मुक्तैर्यमदण्डनिभैः शितैः । समाच्छन्ना धरा सर्वा खञ्च सर्वा दिशस्तथा ॥ २४ ॥ ततः श्रुतर्वा संक्रुद्धो धनुरादाय सायकैः । भीमसेनं रणे राजन् बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २५ ॥ सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेण धन्विना । भीमः संचुक्षुभे क्षुब्धः पर्वणीव महोदधिः ॥ २६ ॥ ततो भीमो रुषाविष्टः पुत्रस्य तव मारिष । सारथिं चतुरश्चाश्वान् बाणैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ २७ ॥ विरथं तं समालक्ष्य विशिखैर्लोमवाहिभिः । अवाकिरदमेयात्मा दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ २८ ॥ श्रुतर्वा विरथो राजन्नाददे खड्गचर्मणी । अथास्याददतः खड्गं शतचन्द्रञ्च भानुमत् । क्षुरप्रेण शिरः कायात् पातयामास पाण्डवः ॥ २९ ॥ छिन्नोत्तमाङ्गस्य ततः क्षुरप्रेण महात्मनः । पपात कायः स रथाद्वसुधामनुनादयन् ॥ ३० ॥ तस्मिन् निपतिते वीरे तावका भयमोहिता । अभ्यद्रवन्त संग्रामे भीमसेनं युयुत्सवः ॥ ३१ ॥ तानापतत एवाशु हतशेषाद्बलार्णवात् । दंशितः प्रतिजग्राह भीमसेनः प्रतापवान् । ते तु तं वै समासाद्य परिवव्रुः समन्ततः ॥ ३२ ॥ ततस्तु संवृतो भीमस्तावकैर्निशितैः शरैः । पीड़यामास तान् सर्वान् सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३३ ॥ ततः पञ्च शतान् हत्वा सवरूथान् महारथान् । जघान कुञ्जरानीकं पुनः सप्तशतं युधि ॥ ३४ ॥ हत्वा दशसहस्राणि पत्तीनां परमेषुभिः । वाजिनाञ्च शतान्यष्टौ पाण्डवः स विराजते ॥ ३५ ॥ भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांस्तव । मेने कृतार्थमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ॥ ३६ ॥ तं तथा युध्यमानं वै विनिघ्नन्तञ्च तावकान् । ईक्षितुं नोत्सहन्ते स्म तव सैन्यानि मारिष ॥ ३७ ॥ विद्राव्य तु कुरून् सर्वांस्तांश्च हत्वा पदानुगान् । दोर्भ्यां शब्दं ततश्चक्रे त्रासयानो

महाद्विपान् ॥ ३८ ॥ हतभूयिष्ठयोधा तु तव सेना विशाम्पते ।
किञ्चिच्छेषा महाराज कृपणा समपद्यत ॥ ३९ ॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि दुर्म्मर्षणादिवधे
षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥

सञ्जय उवाच । दुर्य्योधनो महाराज सुदर्शश्चापि ते सुतः ।
हतशेषौ तदा सङ्ख्ये वाजिमध्ये व्यवस्थितौ ॥ १ ॥ ततो दुर्य्यो-
धनं दृष्ट्वा वाजिमध्ये व्यवस्थितम् । उवाच देवकीपुत्रः कुन्तीपुत्रं
धनञ्जयम् ॥ २ ॥ शत्रवो हतभूयिष्ठा ज्ञातयः परिपालिताः ।
गृहीत्वा सञ्जयञ्चासौ निवृत्तः शिनिपुङ्गवः ॥ ३ ॥ परिश्रान्तश्च
नकुलः सहदेवश्च भारत । योधयित्वा रणे पापान् धार्त्तराष्ट्रान्
सहानुगान् ॥ ४ ॥ दुर्य्योधनमभित्यज्य त्रय एते व्यवस्थिताः ।
कृपश्च कृतवर्म्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ॥ ५ ॥ असौ तिष्ठति
पाञ्चाल्यः श्रिया परमया युतः । दुर्य्योधनबलं हत्वा सह सर्व्वैः
प्रभद्रकैः ॥ ६ ॥ असौ दुर्य्योधनः पार्थ वाजिमध्ये व्यवस्थितः ।
छत्रेण ध्रियमाणेन प्रेक्षमाणो मुहुर्म्मुहुः ॥ ७ ॥ प्रतिव्यूह्य बलं
सर्व्वं रणमध्ये व्यवस्थितः । एनं हत्वा शितैर्व्वाणैः कृतकृत्यो भवि-
ष्यसि ॥ ८ ॥ गजानीकं हतं दृष्ट्वा त्वाञ्च प्राप्तमरिन्दमम् । यावन्न
विद्रवन्त्येते तावज्जहि सुयोधनम् ॥ ९ ॥ यातु कश्चित्तु पाञ्चाल्यं
क्षिप्रमागम्यतामिति । परिश्रान्तबलस्तात नैष मुच्येत किल्बिषी
॥ १० ॥ तव हत्वा बलं सर्व्वं संग्रामे धृतराष्ट्रजः । जितान् पाण्डु-
सुतान् मत्वा रूपं धारयते महत् ॥ ११ ॥ निहतं स्वबलं मत्वा
पीड़ितञ्चापि पाण्डवैः । ध्रुवमेष्यति संग्रामे बधायैवात्मनो नृपः ॥
एवमुक्तः फाल्गुनस्तु कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ धृतराष्ट्रसुताः
सर्व्वे हता भीमेन मानद । यावेतावास्थितौ कृष्ण तावद्य न

भविष्यतः॥ १३॥ हतो भीष्मो हतो द्रोणः कर्णो वैकर्त्तनो हतः। मद्रराजो हतः शल्यो हतः कृष्ण जयद्रथः॥ १४॥ हयाः पञ्च-शताः शिष्टाः शकुनेः सौवलस्य च। रथानाञ्च शते शिष्टे द्वे एव तु जनार्द्दन। दन्तिनाञ्च शतं साग्रं त्रिसाहस्राः पदातयः॥ १५॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव त्रिगर्त्ताधिपतिस्तथा। उलूकः शकुनिश्चैव कृतवर्म्मा च सात्वतः॥ १६॥ एतद्बलमभूच्छेषं धार्त्तराष्ट्रस्य माधव। मोक्षो न नूनं कालाद्धि विद्यते भुवि कस्यचित्॥ १७॥ तथा विनिहते सैन्ये पश्य दुर्य्योधनं स्थितम्। अद्याहनि महाराजो हतामित्रो भविष्यति। न हि मे मोक्ष्यते कश्चित् परेषामिति चिन्तये॥ १८॥ ये त्वद्य समरं कृष्ण न हास्यन्ति रणोत्कटाः। तान् वै सर्वान् हनिष्यामि यद्यपि स्युरमानुषाः॥ १९॥ अद्य युद्धे सुसंक्रुद्धो दीर्घं राज्ञः प्रजागरम्। अपनेष्यामि गान्धारं पातयित्वा शितैः शरैः॥ २०॥ निकृत्या वै दुराचारो यानि रत्नानि सौवलः। सभायामहरद्द्यूते पुनस्तान्याहराम्यहम्॥ २१॥ अद्य ता अपि वेत्स्यन्ति सर्वा नागपुरस्त्रियः। श्रुत्वा पतींश्च पुत्रांश्च पाण्डवैर्निहतान् युधि॥ २२॥ समाप्तमद्य वै कर्म्म सर्वं कृष्ण भविष्यति। अद्य दुर्य्योधनो दीप्तां श्रियं प्राणांश्च त्यक्ष्यति॥ २३॥ नापयाति भयात् कृष्णसंग्रामादद्य चेन्मम। निहतं विद्धि वार्ष्णेय धार्त्तराष्ट्रं सुबालिशम्॥ २४॥ मम ह्येतदशक्तं वै वाजिवृन्दमरिन्दम। सोढुं ज्यातलनिर्घोषं याहि यावन्निहन्म्यहम्॥ २५॥ एवमुक्तस्तु दाशार्हः पाण्डवेन मनस्विना। अचोदय-द्धयान्राजन् दुर्य्योधनबलं प्रति॥ २६॥ तदनीकमभिप्रेक्ष्य त्रयः सज्जा महारथाः। भीमसेनोऽर्जुनश्चैव सहदेवश्च मारिष। प्रययुः सिंहनादेन दुर्य्योधनजिघांसया॥ २७॥ तान् प्रेक्ष्य सहितान् सर्वान् जवेनोद्यतकार्मुकान्। सौवलोऽभ्यद्रवद्युद्धे पाण्डवानात-तायिनः॥ २८॥ सुदर्शनस्तव सुतो भीमसेनं समभ्ययात्। सुशर्म्मा

शकुनिश्चैव युयुधाते किरीटिना । सहदेवं तव सुतो हयपृष्ठगतो-
ऽभ्ययात् ॥ २९ ॥ ततो हि यत्नतः क्षिप्रं तव पुत्रो जनाधिप ।
प्रासेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशम् ॥ ३० ॥ सोपाविशद्रथो-
पस्थे तव पुत्रेण ताडितः । रुधिराप्लुतसर्वाङ्ग आशीविष इव
श्वसन् ॥ ३१ ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां सहदेवो विशाम्पते । दुर्य्यो-
धनं शरैस्तीक्ष्णैः संक्रुद्ध समवाकिरत् ॥ ३२ ॥ पार्थोऽपि युधि
विक्रम्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । शूराणामश्वपृष्ठेभ्यः शिरांसि
निचकर्त्त ह ॥ ३३ ॥ तदनीकं तदा पार्थो व्यधमद्बहुभिः शरैः ।
पातयित्वा हयान् सर्वांस्त्रिगर्त्तानां रथान् ययौ ॥ ३४ ॥ ततस्ते
सहिता भूत्वा त्रिगर्त्तानां महारथाः । अर्जुनं वासुदेवञ्च शर-
वर्षैरवाकिरन् ॥ ३५ ॥ सत्यकर्म्माणमाक्षिप्य क्षुरप्रेण महायशाः ।
ततोऽस्य स्यन्दनस्येषां चिच्छेद पाण्डुनन्दनः ॥ ३६ ॥ शिला-
शितेन च विभो क्षुरप्रेण महायशाः । शिरश्चिच्छेद प्रहसंस्तप्त-
काञ्चनभूषणम् ॥ ३७ ॥ सत्येषुमथ चादत्त योधानां मिषतां ततः ।
यथा सिंहो वने राजन् मृगं परिबुभुक्षितः ॥ ३८ ॥ तं निहत्य
ततः पार्थः सुशर्म्माणं त्रिभिः शरैः । विद्ध्वा तानहनत् सर्वान्रथान्
रुक्मविभूषितान् ॥ ३९ ॥ ततः प्रायात्त्वरन् पार्थो दीर्घकालं
सुसंभृतम् । मुञ्चन् क्रोधविषं तीक्ष्णं प्रस्थलाधिपतिं प्रति ॥ ४० ॥
तमर्जुनः पृषत्कानां शतेन भरतर्षभ । पूरयित्वा ततो वाहानहन-
त्तस्य धन्विनः ॥ ४१ ॥ ततः शरं समाधाय यमदण्डोपमं परम् ।
सुशर्म्माणं समुद्दिश्य चिक्षेपाशु हसन्निव ॥ ४२ ॥ स शरः प्रेषित-
स्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना । सुशर्म्माणं समासाद्य बिभेद हृदयं
रणे ॥ ४३ ॥ स गतासुर्म्महाराज पपात धरणीतले । नन्दयन्
पाण्डवान् सर्वान् व्यथयंश्चापि तावकान् ॥ ४४ ॥ सुशर्म्माणं रणे
हत्वा पुत्रानस्य महारथान् । सप्त चाष्टौ च त्रिंशच्च शायकैरनयत्
क्षयम् ॥ ४५ ॥ ततोऽस्य निशितैर्बाणैः सर्वान् हत्वा पदानुगान् ।

अभ्ययाद्भारतीं सेनां हतशेषां महारथः ॥ ४६ ॥ भीमस्तु समरे क्रुद्धः पुत्रं तव जनाधिप। सुदर्शनमदृश्यन्तं शरैश्चक्रे हसन्निव ॥ ४७ ॥ ततोऽस्य प्रहसन् क्रुद्धः शिरः कायादपाहरत्। क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतः प्रापतद्भुवि ॥ ४८ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे ततस्तस्य पदानुगाः। परिवव्रू रणे भीमं किरन्तो विशिखाञ्छितान् ॥ ४९ ॥ ततस्तु निशितैर्बाणैस्तदनीकं वृकोदरः। इन्द्राशनिसमस्पर्शैः समन्तात् पर्य्यवाकिरत्। ततः क्षणात्तु तान् भीमो न्यहनद्भरतर्षभ ॥ ५० ॥ तेषु तूच्छिद्यमानेषु सेनाध्यक्षा महाबलाः। भीमसेनं समासाद्य ततोऽयुध्यन्त भारत ॥ ५१ ॥ तांस्तु सर्वान् शरै राजन्नवाकिरत पाण्डवः। तथैव तावका राजन् पाण्डवेयान् महारथान्। शरवर्षेण महता समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ ५२ ॥ व्याकुलं तदभूत् सर्वं पाण्डवानां परैः सह। तावकानाञ्च समरे पाण्डवेयैर्युयुत्सताम् ॥ ५३ ॥ तत्र योधास्तदा पेतुः परस्परसमाहताः। उभयोः सेनयो राजन् संशोचन्तः स्म बान्धवान् ॥ ५४ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सञ्जय उवाच। तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे नरवाजिगजक्षये। शकुनिः सौबलो राजन् सहदेवं समभ्ययात् ॥ १ ॥ ततोऽस्यापततस्तूर्णं सहदेवः प्रतापवान्। शरौघान् प्रेषयामास पतङ्गानिव शीघ्रगान्। उलूकश्च रणे भीमं विव्याध दशभिः शरैः ॥ २ ॥ शकुनिस्तु महाराज भीमं विद्वा त्रिभिः शरैः। सायकानां नवत्या वै सहदेवमवाकिरत् ॥ ३ ॥ ते शूराः समरे राजन् समासाद्य परस्परम्। विव्यधुर्निशितैर्बाणैः कङ्कबर्हिणवाजितैः। स्वर्णपुङ्खैः

शिलाधौतैराकर्णात् प्रहितैः शरैः ॥ ४ ॥ तेषाञ्चापभुजोत्सृष्टा शरवृष्टिर्विशाम्पते । आच्छादयद्दिशः सर्व्वा धारा इव पयोमुचः ॥ ५ ॥ ततः क्रुद्धो रणे भीमः सहदेवश्च वीर्य्यवान् । चेरतुः कदनं सङ्ख्ये कुर्व्वन्तौ सुमहाबलौ ॥ ६ ॥ ताभ्यां शरशतैश्छन्नं तद्बलं तव भारत । अन्धकारमिवाकाशमभवत्तत्र तत्र ह ॥ ७ ॥ अश्वैर्विपरिधावद्भिः शरैश्छन्नैर्विशाम्पते । तत्र तत्र कृतो मार्गो विकर्षद्भिर्हतान् बहून् ॥ ८ ॥ निहतानां हयानान्तु सहैव हययोधिभिः । चर्म्मभिर्विनिकृत्तैश्च प्रासैश्छिन्नैश्च मारिष ॥ ९ ॥ असिभिः शक्तिभिश्चैव तोमरैश्च समन्ततः । संच्छन्ना पृथिवी जज्ञे कुसुमैः शवला इव ॥ १० ॥ योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परम् । व्यचरन्त रणे क्रुद्धा विनिघ्नन्तः परस्परम् ॥ ११ ॥ उद्वृत्तनयनै रोषात् सन्दष्टौष्ठपुटैर्मुखैः । सकुण्डलैर्मही च्छन्ना पद्मकिञ्जल्कसन्निभैः ॥ १२ ॥ भुजैश्छिन्नैर्महाराज नागराजकरोपमैः । साङ्गदैः सतनुत्रैश्च सासिप्रासपरश्वधैः ॥ १३ ॥ कवन्धैरुत्थितैश्छिन्नैर्नृत्यद्भिश्चापरैर्युधि । क्रव्यादगणसङ्कीर्णा घोराभूत् पृथिवी विभो ॥ १४ ॥ अल्पावशिष्टे सैन्ये तु कौरवेयान् महाहवे । प्रहृष्टाः पाण्डवा भूत्वा निन्यिरे यमसादनम् ॥ १५ ॥ एतस्मिन्नन्तरे शूरः सौबलेयः प्रतापवान् । प्रासेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशम् । स विह्वलो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १६ ॥ सहदेवं तथा दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् । सर्वसैन्यानि संक्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १७ ॥ निर्व्विभेद च नाराचैः शतशोऽथ सहस्रशः । विनिर्भिद्याकरोच्चैव सिंहनादमरिन्दमः ॥ १८ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ताः सर्व्वे सहयवारणाः । प्राद्रवन् सहसा भीताः शकुनेश्च पदानुगाः ॥ १९ ॥ प्रभग्नानथ तान् दृष्ट्वा राजा दुर्य्योधनोऽब्रवीत् । निवर्त्तध्वमधर्म्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ २० ॥ इह कीर्त्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान् समश्नुते ।

प्राणान् जहाति यो वीरो युधि पृष्ठमदर्शयन्॥ २१ ॥ एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सौबलस्य पदानुगाः। पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम्॥ २२ ॥ द्रवद्भिस्तत्र राजेन्द्र कृतः शब्दोऽतिदारुणः। क्षुब्धसागरसङ्काशः क्षुभितः सर्वतोऽभवत्॥ २३ ॥ तांस्तथापततो दृष्ट्वा सौबलस्य पदानुगान्। प्रत्युद्ययुर्म्महाराज पाण्डवा विजये स्थिताः॥ २४ ॥ प्रत्याश्वास्य च दुर्द्धर्षः सहदेवो विशाम्पते। शकुनिं दशभिर्विद्धा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः। धनुश्चिच्छेद च शरैः सौबलस्य हसन्निव॥ २५ ॥ अथान्यद्धनुरादाय शकुनिर्युद्ध-दुर्म्मदः। विव्याध नकुलं षष्ट्या भीमसेनञ्च सप्तभिः॥ २६ ॥ उलूकोऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः। सहदेवञ्च सप्तत्या परीप्सन् पितरं रणे॥ २७ ॥ तं भीमसेनः समरे विव्याध निशितैः शरैः। शकुनिञ्च चतुःषष्ट्या पार्श्वस्तांश्च त्रिभिस्त्रिभिः॥ २८ ॥ ते हन्यमाना भीमेन नाराचैस्तैलपायितैः। सहदेवं रणे क्रुद्धाश्छादयन् शरवृष्टिभिः। पर्वतं वारिधाराभि सविद्युत इवाम्बुदाः॥ २९ ॥ ततोऽस्यापततः शूरः सहदेवः प्रतापवान्। उलूकस्य महाराज भल्लेनापाहरच्छिरः॥ ३० ॥ स जगाम रथा-द्भूमिं सहदेवेन पातितः। रुधिराप्लुतसर्वाङ्गो नन्दयन् पाण्डवान् युधि॥ ३१ ॥ पुत्रन्तु निहतं दृष्ट्वा शकुनिस्तत्र भारत। साश्रु-कण्ठो विनिश्वस्य क्षत्तुर्वाक्यमनुस्मरन्॥ ३२ ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्त्तं स वाष्पपूर्णेक्षणः श्वसन्। सहदेवं समासाद्य त्रिभिर्विव्याध सायकैः॥ ३३ ॥ तानपास्य शरान्मुक्तान् शरसंघैः प्रतापवान्। सहदेवो महाराज धनुश्चिच्छेद संयुगे॥ ३४ ॥ छिन्ने धनुषि राजेन्द्र शकुनिः सौबलस्तदा। प्रगृह्य विपुलं खड्गं सहदेवाय प्राहिणोत्॥ ३५ ॥ तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशाम्पते। द्विधा चिच्छेद समरे सौबलस्य हसन्निव॥ ३६ ॥ असिं दृष्ट्वा द्विधा छिन्नं प्रगृह्य महतीं गदाम्। प्राहिणोत् सहदेवाय सा

मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ३७ ॥ ततः शक्तिं महाघोरां कालरात्रि-
मिवोद्यताम्। प्रेषयामास संक्रुद्धः पाण्डवं प्रति सौवलः ॥ ३८ ॥
तामापतन्तीं सहसा शरैः काञ्चनभूषणैः। त्रिधा चिच्छेद समरे
सहदेवो हसन्निव ॥ ३९ ॥ सा पपात त्रिधा छिन्ना भूमौ कनक-
भूषणा। शीर्य्यमाणा यथा दीप्ता गगणाद्वै शतह्रदा ॥ ४० ॥
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा सौवलञ्च भयार्द्दितम्। दुद्रुवुस्तावकाः सर्व्वे
भये जाते ससौवलाः ॥ ४१ ॥ अथोत्क्रुष्टं महच्चासीत् पाण्डवै-
र्ज्जितकाशिभिः। धार्त्तराष्ट्रास्ततः सर्व्वे प्रायशो विमुखाभवन् ॥४२॥
तान् वै विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्त्रः प्रतापवान्। शरैरनेकसाहस्रै-
र्वारयामास संयुगे ॥ ४३ ॥ ततो गान्धारकैर्गुप्तं पुष्टैरश्वैर्ज्जये
धृतम्। आससाद रणे यान्तं सहदेवोऽथ सौवलम् ॥ ४४ ॥
स्वमंशमवतिष्ठन्तं संस्मृत्य शकुनिं नृप। रथेन काञ्चनाङ्गेन सहदेवः
समभ्ययात् ॥ ४५ ॥ अधिज्यं बलवत् कृत्वा व्याक्षिपन् सुमहद्धनुः।
स सौवलमभिद्रुत्य गार्द्धपत्त्रैः शिलाशितैः। भृशमभ्यहनत् क्रुद्ध-
स्तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ ४६ ॥ उवाच चैनं मेधावी निगृह्य
स्मारयन्निव। क्षत्रधर्म्मे स्थिरो भूत्वा युध्यस्व पुरुषो भव ॥ ४७ ॥
यत्तदा हृष्यसे मूढ़ ग्लहन्नक्षैः सभातले। फलमद्य प्रपश्यस्व
कर्म्मणस्तस्य दुर्म्मते ॥ ४८ ॥ निहतास्ते दुरात्मानो येऽस्मानवहसन्
पुरा। दुर्य्योधनः कुलाङ्गारः शिष्टस्त्वं चास्य मातुलः ॥ ४९ ॥
अद्य ते निहनिष्यामि क्षुरेणोन्मथितं शिरः। वृक्षात् फलमिवा-
विद्धं लगुड़ेन प्रमाथिना ॥ ५० ॥ एवमुक्त्वा महाराज सहदेवो
महाबलः। संक्रुद्धो नरशार्दूलो वेगेनाभिजगाम ह ॥ ५१ ॥
अभिगम्य तु दुर्द्धर्षः सहदेवो युधांपतिः। विकृष्य बलवच्चापं
क्रोधेन प्रदहन्निव ॥ ५२ ॥ शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चास्य
वाजिनः। छत्रं ध्वजं धनुश्चास्य छित्त्वा सिंह इवानदत् ॥ ५३ ॥
छिन्नध्वजधनुश्छत्रः सहदेवेन सौवलः। कृतो विद्धश्च बहुभिः

सर्वमर्मसु सायकैः ॥ ५४ ॥ ततो भूयो महाराज सहदेवः प्रतापवान्। शकुनेः प्रेषयामास शरवृष्टिं दुरासदाम् ॥ ५५ ॥ ततस्तु क्रुद्धः सुबलस्य पुत्रो माद्रीसुतं सहदेवं विमर्द्दे। प्रासेन जाम्बूनदभूषणेन जिघांसुरेकोऽभिपपात शीघ्रम् ॥ ५६ ॥ माद्रीसुतस्तस्य समुद्यतं तं प्रासं सुवृत्तौ च भुजौ रणाग्रे। भल्लैस्त्रिभिर्युगपत् सञ्चकर्त्त ननाद चोच्चैस्तरसाजिमध्ये ॥ ५७ ॥ तस्याशुकारी सुसमाहितेन सुवर्णपुङ्खेन दृढायसेन। भल्लेन सर्वावरणातिगेन शिरः शरीरात् प्रममाथ भूयः ॥ ५८ ॥ शरेण कार्त्तस्वरविभूषितेन दिवाकराभेन सुसंशितेन। हृतोत्तमाङ्गो युधि पाण्डवेन पपात भूमौ सुबलस्य पुत्रः ॥ ५९ ॥ स तच्छिरो वेगवता शरेण सुवर्णपुङ्खेन शिलाशितेन। प्रावेरयत् कुपितः पाण्डुपुत्रो यत्तत् कुरूणामनयस्य मूलम् ॥ ६० ॥ कृत्तोत्तमाङ्गं शकुनिं समीक्ष्य भूमौ शयानं रुधिरार्द्रगात्रम्। योधास्त्वदीया भयनष्टसत्त्वा दिशः प्रजग्मुः प्रगृहीतशस्त्राः ॥ ६१ ॥ विप्रद्रुताः शुष्कमुखा विसंज्ञा गाण्डीवघोषेण समाहताश्च। भयार्द्दिता भग्नरथाश्वनागाः पदातयश्चैव सधार्त्तराष्ट्राः ॥ ६२ ॥ ततो रथाच्छकुनिं पातयित्वा मुदान्विता भारत पाण्डवेयाः। शङ्खान् प्रदध्मुः समरे प्रहृष्टाः सकेशवाः सैनिकान् हर्षयन्तः ॥ ६३ ॥ तञ्चापि सर्वे प्रतिपूजयन्तो हृष्टा ब्रुवाणाः सहदेवमाजौ। दिष्ट्या हतो नैकृतिको दुरात्मा सहात्मजो वीर रणे त्वयेति ॥ ६४ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि शकुन्युलूकवधे
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ समाप्तञ्च शल्यवधपर्व ॥

अथ ह्रदप्रवेशपर्व ।

सञ्जय उवाच । ततः क्रुद्धा महाराज सौबलस्य पदानुगाः । त्यक्त्वा जीवितमाक्रन्दे पाण्डवान् पर्य्यवारयन् ॥ १ ॥ तानर्जुनः प्रत्यगृह्णात् सहदेवजये धृतः । भीमसेनश्च तेजस्वी क्रुद्धाशीविषदर्शनः ॥ २ ॥ शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां सहदेवं जिघांसताम् । सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ३ ॥ संगृहीतायुधान् बाहून् योधानामभिधावताम् । भल्लैश्चिच्छेद वीभत्सुः शिरांस्यपि हयानपि ॥ ४ ॥ ते हयाः प्रत्यपद्यन्त वसुधां विगतासवः । त्वरतां लोकवीराणां प्रहताः सव्यसाचिना ॥ ५ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा दृष्ट्वा स्वबलसङ्क्षयम् । हतशेषान् समानीय क्रुध्यन्रथशतान् विभो ॥ ६ ॥ कुञ्जरांश्च हयांश्चैव पादातांश्च परन्तप । उवाच सहितान् सर्वान् धार्त्तराष्ट्र इदं वचः ॥ ७ ॥ समासाद्य रणे सर्वान् पाण्डवान् ससुहृद्गणान् । पाञ्चाल्यञ्चापि सबलं हत्वा शीघ्रं निवर्त्तत ॥ ८ ॥ तस्य ते शिरसा गृह्य वचनं युद्धदुर्म्मदाः । प्रत्युद्ययू रणे पार्थांस्तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ९ ॥ तानभ्यापततः शीघ्रं हतशेषान्महारणे । शरैराशीविषाकारैः पाण्डवाः समवाकिरन् ॥ १० ॥ तत्सैन्यं भरतश्रेष्ठ मुहूर्त्तेन महात्मभिः । अवध्यत रणं प्राप्य त्रातारं नाभ्यविन्दत । प्रतिष्ठमानन्तु भयान्नावतिष्ठति दंशितम् ॥ ११ ॥ अश्वैर्विपरिधावद्भिः सैन्येन रजसावृतैः । न प्राज्ञायन्त समरे दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ १२ ॥ ततस्तु पाण्डवानीकान्निःसृत्य बहवो जनाः । अभ्यघ्नन् तावकान् युद्धे मुहूर्त्तादिव भारत । ततो निःशेषमभवत् तत् सैन्यं तव भारत ॥ १३ ॥ अक्षौहिण्यः समेतास्तु तव पुत्रस्य भारत । एकादश हता युद्धे ताः प्रभो पाण्डुसृञ्जयैः ॥ १४ ॥ तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु महात्मसु । एको दुर्य्योधनो राजन्नदृश्यत भृशं हतः ॥ १५ ॥ ततो वीक्ष्य दिशः सर्वा दृष्ट्वा शून्याञ्च मेदिनीम् । विहीनः सर्वयोधैश्च

पाण्डवान् वीक्ष्य संयुगे॥ १६॥ मुदितान् सर्वसिद्धार्थान्नर्दमानान् समन्ततः। बाणशब्दरवांश्चैव श्रुत्वा तेषां महात्मनाम्॥ १७॥ दुर्योधनो महाराज कश्मलेनाभिसंवृतः। अपयाने मनश्चक्रे विहीनबलवाहन॥ १८॥

धृतराष्ट्र उवाच। निहते मामके सैन्ये निःशेषे शिविरे कृते। पाण्डवानां बले सूत किन्नु शेषमभूत्तदा। एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि कुशलो ह्यसि सञ्जय॥ १९॥ यच्च दुर्योधनो मन्दः कृतवांस्तनयो मम। बलक्षयं तदा दृष्ट्वा स एकः पृथिवीपतिः॥ २०॥

सञ्जय उवाच। रथानां द्वे सहस्रे तु सप्त नागशतानि च। पञ्च चाश्वसहस्राणि पत्तीनाञ्च शतंशताः॥ २१॥ एतच्छेषमभूद्राजन् पाण्डवानां महद्बलम्। परिगृह्य हि यद्युद्धे धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः॥ २२॥ एकाकी भरतश्रेष्ठ ततो दुर्योधनो नृपः। नापश्यत् समरे कञ्चित् सहायं रथिनां वरः॥ २३॥ नर्दमानान् परांश्चैव स्वबलस्य च सङ्क्षयम्। तथा दृष्ट्वा महाराज एकः स पृथिवीपतिः। हतं स्वहयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्रणात्॥ २४॥ एकादशचमूभर्त्ता पुत्रो दुर्योधनस्तव। गदामादाय तेजस्वी पदातिः प्रस्थितो ह्रदम्॥ २५॥ नातिदूरं ततो गत्वा पद्भ्यामेव नराधिपः। सस्मार वचनं क्षत्तुर्धर्मशीलस्य धीमतः॥ २६॥ इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान् पुरा। महद्वैशसमस्माकं क्षत्रियाणाञ्च संयुगे॥ २७॥ एवं विचिन्तयानस्तु प्रविविक्षुर्ह्रदं ततः। दुःखसन्तप्तहृदयो दृष्ट्वा राजा बलक्षयम्॥ २८॥ पाण्डवापि महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमाः। अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तव राजन् बलं प्रति॥ २९॥ शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां बलानामभिगर्ज्जताम्। सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः॥ ३०॥ तान् हत्वा निशितैर्वाणैः सामात्यान् सह बन्धुभिः। रथे श्वेतहये तिष्ठन्नर्जुनो बह्वशोभत॥ ३१॥ सुबलस्य हते पुत्रे सवाजिरथकुञ्जरे।

महावनमिव छिन्नमभवत्तावकं बलम् ॥ ३२ ॥ अनेकशतसाहस्रे बले दुर्य्योधनस्य ह । नान्यो महारथो राजन् जीवमानो व्यदृश्यत ॥ ३३ ॥ द्रोणपुत्रादृते वीरात्तथैव कृतवर्म्मणः । कृपाच्च गौतमाद्राजन् पार्थिवाच्च तवात्मजात् ॥ ३४ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु मां दृष्ट्वा हसन् सात्यकिमब्रवीत् । किमनेन गृहीतेन नानेनार्थोऽस्ति जीवता ॥ ३५ ॥ धृष्टद्युम्नवचः श्रुत्वा शिनेर्नप्ता महारथः । उद्यम्य निशितं खड्गं हन्तुमामुद्यतस्तदा ॥ ३६ ॥ तमागम्य महाप्राज्ञः कृष्णो द्वैपायनोऽब्रवीत् । मुच्यतां सञ्जयो जीवन्न हन्तव्यः कथञ्चन ॥ ३७ ॥ द्वैपायनवचः श्रुत्वा शिनेर्नप्ता कृताञ्जलिः । ततो मामब्रवीन्मुक्त्वा स्वस्ति सञ्जय साधय ॥ ३८ ॥ अनुज्ञातस्त्वहं तेन न्यस्तवर्म्मा निरायुधः । प्रातिष्ठं येन नगरं सायाह्ने रुधिरोक्षितः ॥ ३९ ॥ क्रोशमात्रमपाक्रान्तं गदापाणिमवस्थितम् । एकं दुर्य्योधनं राजन्नपश्यं भृशविक्षतम् ॥ ४० ॥ स तु मामश्रुपूर्णाक्षो न शक्नोत्यभिवीक्षितुम् । उपप्रैक्षत मां दृष्ट्वा तदा दीनमवस्थितम् ॥ ४१ ॥ तञ्चाहमपि शोचन्तं दृष्ट्वैकाकिनमाहवे । मुहूर्त्तं नाशकं वक्तुं किञ्चिद्दुःखपरिप्लुतः ॥ ४२ ॥ ततोऽस्मै तदहं सर्वमुक्तवान् ग्रहणं तदा । द्वैपायनप्रसादाच्च जीवतो मोक्षमात्मनः ॥ ४३ ॥ मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् । भ्रातॄंश्च सर्वसैन्यानि समपृच्छत मां ततः ॥ ४४ ॥ तस्मै तदहमाचक्षं सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् । भ्रातॄंश्च निहतान् सर्वान् सैन्यञ्च विनिपातितम् ॥ ४५ ॥ त्रयः किल रथाः शिष्टास्तावकानां नराधिप । इति प्रस्थानकाले मां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ४६ ॥ स दीर्घमिव निश्वस्य विप्रेक्ष्य च पुनः पुनः । असौ मां पाणिना स्पृष्ट्वा पुत्रस्ते पर्य्यभाषत ॥ ४७ ॥ त्वदन्यो नेह संग्रामे कश्चिज्जीवति सञ्जय । द्वितीयं न हि पश्यामि ससहायाश्च पाण्डवाः ॥ ४८ ॥ ब्रूयाः सञ्जय राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् । दुर्य्योधनस्तव सुतः प्रविष्टो ह्रदमित्युत ॥ ४९ ॥ सुहृद्भि-

स्तादृशैर्हीनः पुत्त्रैर्भ्रातृभिरेव च। पाण्डवैश्च हृते राज्ये को नु
जीवेत मादृशः॥ ५०॥ आचक्षीथाः सर्वमिदं माञ्च मुक्तं महा-
हवात्। अस्मिंस्तोयह्रदे सुप्तं जीवन्तं भृशविक्षतम्॥ ५१॥
एवमुक्त्वा महाराज प्राविशत्तं ह्रदं नृपः। अस्तम्भयत तोयञ्च
मायया मनुजाधिपः॥ ५२॥ तस्मिन् ह्रदं प्रविष्टे तु त्रीन्रथान्
श्रान्तवाहनान्। अपश्यं सहितानेकस्तं देशं समुपेयुषः॥ ५३॥
कृपं शारद्वतं वीरं द्रौणिञ्च रथिनां वरम्। भोजञ्च कृतवर्म्माणं
सहितान् शरविक्षतान्॥ ५४॥ ते सर्वे मामभिप्रेक्ष्य तूर्णमश्वा
नचोदयन्। उपयाय च मामूचुर्दिष्ट्या जीवसि सञ्जय॥ ५५॥
अपृच्छंश्चैव ते सर्वे पुत्त्रं तव जनाधिपम्। कच्चिद्दुर्य्योधनो राजा
स नो जीवति सञ्जय॥ ५६॥ आख्यातवानहं तेभ्यस्तदा कुशलिनं
नृपम्। तच्चैव सर्वमाचक्षं यन्मां दुर्य्योधनोऽब्रवीत्। ह्रदञ्चैवाह-
माचक्षं यं प्रविष्टो नराधिपः॥ ५७॥ अश्वत्थामा तु तद्राजन्
निशम्य वचनं मम। तं ह्रदं विपुलं प्रेक्ष्य करुणं पर्य्यदेवयत्॥५८॥
अहो धिङ् न स जानाति जीवतोऽस्मान्नराधिपः। पर्य्याप्ता हि
वयं तेन सह योधयितुं परान्॥ ५९॥ ते तु तत्र चिरं कालं
विलप्य च महारथाः। प्राद्रवन् रथिनां श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाण्डुसुता-
न्रणे॥ ६०॥ ते तु मां रथमारोप्य कृपस्य सुपरिष्कृतम्। सेना-
निवेशमाजग्मुर्हतशेषास्त्रयो रथाः॥ ६१॥ तत्र गुल्माः परित्रस्ताः
सूर्य्ये चास्तमिते सति। सर्वे विचुक्रुशुः श्रुत्वा पुत्त्राणां तव सङ्क्षयम्
॥ ६२॥ ततो वृद्धा महाराज योषितां रक्षिणो नराः। राज-
दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति॥ ६३॥ तत्र विक्रोशतीनाञ्च
रुदतीनाञ्च सर्वशः। प्रादुरासीन्महाशब्दः श्रुत्वा तद्बलसङ्क्षयम्
॥ ६४॥ ततस्तु योषितो राजन् क्रन्दन्त्यो वै मुहुर्मुहुः। कुरर्य्य
इव शब्देन नादयन्त्यो महीतलम्॥ ६५॥ आजघ्नुः करजैश्चापि
पाणिभिश्च शिरांस्युत। लुलुञ्चुश्च तदा केशान् क्रोशन्त्यस्तत्र तत्र

ह ॥ ६६ ॥ हाहाकारविनादिन्यो विनिघ्नाना उरांसि च । क्रोश-
न्त्यस्तत्र रुरुदुः क्रन्दमाना विशाम्पते ॥ ६७ ॥ ततो दुर्य्योधना-
मात्याः साश्रुकण्ठा भृशातुराः । राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं
प्रति । वेत्रव्यासक्तहस्ताश्च दाराध्यक्षा विशाम्पते ॥ ६८ ॥ शय-
नीयानि शुभ्राणि स्पर्द्ध्यास्तरणवन्ति च । समादाय ययुस्तूर्णं
नगरं जनरक्षिणः ॥ ६९ ॥ अदृष्टपूर्व्वा या नार्य्यो भास्करेणापि
वेश्मसु । ददृशुस्ता महाराज जना यान्तीः पुरं प्रति ॥ ७१ ॥
ताः स्त्रियो भरतश्रेष्ठ सौकुमार्य्यसमन्विताः । प्रययुर्नगरं तूर्णं
हतस्वजनबान्धवाः ॥ ७२ ॥ आगोपालाविपालेभ्यो द्रवन्तो नगरं
प्रति । ययुर्मनुष्याः सम्भ्रान्ता भीमसेनभयार्द्दिताः ॥ ७३ ॥ अपि
चैषां भयं तीव्रं पार्थेभ्योऽभूत् सुदारुणम् । प्रेक्षमाणास्तदा-
न्योऽन्यमधावन्नगरं प्रति ॥ ७४ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने विद्रवे
भृशदारुणे । युयुत्सुः शोकसंमूढः प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ ७५ ॥
जितो दुर्य्योधनः संख्ये पाण्डवैर्भीमविक्रमैः । एकादशचमूभर्त्ता
भ्रातरश्चास्य सूदिताः ॥ ७६ ॥ हताश्च कुरवः सर्व्वे भीष्मद्रोण-
पुरःसराः । अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृच्छया ॥ ७७ ॥
विद्रुतानि च सर्व्वाणि शिबिराणि समन्ततः । इतस्ततः पलायन्ते
हतनाथा हतौजसः ॥ ७८ ॥ अदृष्टपूर्व्वा दुःखार्त्ता भयव्याकुल-
लोचनाः । हरिणा इव वित्रस्ताः प्रेक्षमाणा दिशो दश ॥ ७९ ॥
दुर्य्योधनस्य सचिवा ये केचिदवशेषिताः । राजदारानुपादाय
व्यधावन्नगरं प्रति ॥ ८० ॥ प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशं तैः सह
प्रभो । युधिष्ठिरमनुज्ञाप्य वासुदेवं तथैव च । एतदर्थं महा-
बाहुरुभयोः सन्न्यवेदयत् ॥ ८१ ॥ तस्य प्रीतोऽभवद्राजा नित्यं
करुणवेदिता । परिष्वज्य महाबाहुर्वैश्यापुत्रं व्यसर्ज्जयत् ॥ ८२ ॥
ततः स रथमास्थाय द्रुतमश्वानचोदयत् । सम्वाहयितवांश्चापि
राजदारान् पुरं प्रति ॥ ८३ ॥ तैश्चैव सहितः क्षिप्रमस्तं गच्छति

भास्करे। प्रविष्टो हास्तिनपुरं वाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ८४ ॥
अपश्यत महाप्राज्ञं विदुरं साश्रुलोचनम् । राज्ञः समीपनिष्क्रान्तं
शोकोपहतचेतसम् ॥ ८५ ॥ तमब्रवीत् सत्यधृतिः प्रणतन्त्वग्रतः
स्थितम् । अस्मिन् कुरुक्षये वृत्ते दिष्ट्या त्वं पुत्र जीवसि ॥ ८६ ॥
विना राज्ञः प्रवेशाद्वै किमसि त्वमिहागतः । एतन्मे कारणं सर्वं
विस्तरेण निवेदय ॥ ८७ ॥

युयुत्सुरुवाच । निहते शकुनौ तात सज्ञातिसुतबान्धवे ।
हतशेषपरीवारो राजा दुर्य्योधनस्ततः । स्वकं स हयमुत्सृज्य
प्राङ्मुखः प्राद्रवद्भयात् ॥ ८८ ॥ अपक्रान्ते तु नृपतौ स्कन्धावार-
निवेशनात् । भयव्याकुलितं सर्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ८९ ॥ ततो
राज्ञः कलत्राणि भ्रातृणाञ्चास्य सर्वशः । वाहनेषु समारोप्य
स्त्र्यध्यक्षाः प्राद्रवन् भयात् ॥ ९० ॥ ततोऽहं समनुज्ञाप्य राजानं
सहकेशवम् । प्रविष्टो हास्तिनपुरं रक्षन् लोकान् प्रधावितान्
॥ ९१ ॥ एतत् श्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भाषितम् । प्राप्तकाल-
मिति ज्ञात्वा विदुरः सर्वधर्म्मवित् । अपूजयदमेयात्मा युयुत्सुं
वाक्यकोविदम् ॥ ९२ ॥ प्राप्तकालमिदं सर्वं ब्रुवतो भरतक्षये ।
अद्य त्वमिह विश्रान्तः श्वोऽभिगन्ता युधिष्ठिरम् ॥ ९३ ॥ एताव-
दुक्त्वा वचनं विदुरः सर्वधर्म्मवित् । युयुत्सुं समनुज्ञाप्य प्रविवेश
नृपक्षयम् । युयुत्सुरपि तां रात्रिं स्वगृहे न्यवसत्तदा ॥ ९४ ॥

इति शल्यपर्वणि ह्रदप्रवेशपर्वणि युयुत्सोर्नगरप्रवेशे
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे । मम
सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥ कृतवर्म्मा कृपश्चैव द्रोण-
पुत्रश्च वीर्य्यवान् । दुर्य्योधनश्च मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । संप्रद्रवत्सु दारेषु चत्रियाणां महात्मनाम् । विद्रुते शिविरे शून्ये भृशोद्विग्नास्त्रयो रथाः ॥ ३ ॥ निशम्य पाण्डुपुत्राणां तदा विजयिनां स्वनम् । विद्रुतं शिविरं दृष्ट्वा सायाह्ने राजगृद्धिनः । स्थानं नारोचयंस्तत्र ततस्ते ह्रदमभ्ययुः ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो रणे । हृष्टः पर्य्यचरद्राजन् दुर्य्योधनवधेप्सया ॥ ५ ॥ मार्गमाणास्तु संक्रुद्धास्तव पुत्रं जयैषिणः । यत्नतोऽन्वेषमाणास्तु नैवापश्यन् जनाधिपम् ॥ ६ ॥ स हि तीव्रेण वेगेन गदापाणिरपाक्रमत् । तं ह्रदं प्राविशच्चापि विष्टभ्यापः स्वमायया ॥ ७ ॥ यदा तु पाण्डवाः सर्व्वे सुपरिश्रान्तवाहनाः । ततः स्वशिविरं प्राप्य व्यतिष्ठन्त ससैनिकाः ॥ ८ ॥ ततः कृपश्च द्रौणिश्च कृतवर्म्मा च सात्त्वतः । सन्निविष्टेषु पार्थेषु प्रयातास्तं ह्रदं शनैः ॥ ९ ॥ ते तं ह्रदं समासाद्य यत्र शेते जनाधिपः । अभ्यभाषन्त दुर्द्धर्षं राजानं सुप्तमम्भसि ॥ १० ॥ राजन्नुत्तिष्ठ युध्यस्व सहास्माभिर्युधिष्ठिरम् । जित्वा वा पृथिवीं भुङ्क्ष्व हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ ११ ॥ तेषामपि बलं सर्व्वं हतं दुर्य्योधन त्वया । प्रतिविद्धाश्च भूयिष्ठं ये शिष्टास्तत्र सैनिकाः ॥ १२ ॥ न ते वेगं विषहितुं शक्तास्तव विशाम्पते । अस्माभिरभिगुप्तस्य तस्मादुत्तिष्ठ भारत ॥ १३ ॥

दुर्य्योधन उवाच । दिष्ट्या पश्यामि वो मुक्तानीदृशात् पुरुषक्षयात् । पाण्डुकौरवसम्मर्द्दाज्जीवमानान्नरर्षभान् ॥ १४ विजेष्यामो वयं सर्व्वे विश्रान्ता विगतक्लमाः । भवन्तश्च परिश्रान्ता वयञ्च भृशविक्षताः । उदीर्णञ्च बलं तेषां तेन युद्धं न रोचये ॥ १५ ॥ न त्वेतदद्भुतं वीरा यद्वो महदिदं मनः । अस्मासु च परा भक्तिर्न तु कालः पराक्रमे ॥ १६ ॥ विश्रम्यैकां निशामद्य भवद्भिः सहितो रणे । प्रतियोत्स्याम्यहं शत्रून् श्वो न मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ १७ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तोऽब्रवीद्द्रौणी राजानं युद्धदुर्म्मदम् ।

उत्तिष्ठ राजन् भद्रन्ते विजेष्यामो रणे परान् ॥ १८ ॥ दृष्टापूर्त्तेन दानेन सत्येन च जपेन च। अपि राजन् यथा ह्यद्य निहनिष्यामि सोमकान् ॥ १९ ॥ मा स्म यज्ञकृतां प्रीतिं प्राप्नुयां सज्जनोचिताम्। यदीमां रजनीं व्युष्टां न निहन्मि परान्रणे ॥ २० ॥ नाहत्वा सर्वपाञ्चालान् विमोक्ष्ये कवचं विभो। इति सत्यं ब्रवीम्येतत्तन्मे शृणु जनाधिप ॥ २१ ॥ तेषु सम्भाषमाणेषु व्याधास्तं देशमाययुः। मांसभारपरिश्रान्ताः पानीयार्थं यदृच्छया ॥ २२ ॥ ते हि नित्यं महाराज भीमसेनस्य लुब्धकाः। मांसभारानुपाजह्रुर्भक्त्या परमया विभो ॥ २३ ॥ ते तत्राधिष्ठितास्तेषां सर्वं तद्वचनं रहः। दुर्य्योधनवचश्चैव शुश्रुवुः सङ्गता मिथः ॥ २४ ॥ तेऽपि सर्वे महेष्वासा अयुद्धार्थिनि कौरवे। निर्बन्धं परमञ्चक्रुस्तदा वै युद्धकाङ्क्षिणः ॥ २५ ॥ तांस्तथा समुद्दीक्ष्याथ कौरवाणां महारथान्। अयुद्धमनसश्चैव राजानं स्थितमम्भसि ॥ २६ ॥ तेषां श्रुत्वा च संवादं राज्ञश्च सलिले सतः। व्याधाभ्यजानन् राजेन्द्र सलिलस्थं सुयोधनम् ॥ २७ ॥ ते पूर्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यासन् सुतं तव। यदृच्छोपगतास्तत्र राजानं परिमार्गता ॥ २८ ॥ ततस्ते पाण्डुपुत्रस्य स्मृत्वा तद्भाषितं तदा। अन्योऽन्यमब्रुवन्राजन् मृगव्याधाः शनैरिदम् ॥ २९ ॥ दुर्य्योधनं ख्यापयामो धनं दास्यति पाण्डवः। सुव्यक्तमिह नः ख्यातो ह्रदे दुर्य्योधनो नृपः ॥ ३० ॥ तस्माद्गच्छामहे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः। आख्यातुं सलिले सुप्तं दुर्य्योधनममर्षणम् ॥ ३१ ॥ धृतराष्ट्रात्मजं तस्मै भीमसेनाय धीमते। शयानं सलिले सर्वे कथयामो धनुर्भृते ॥ ३२ ॥ स नो दास्यति सुप्रीतो धनानि बहुलान्युत। किं नो मांसेन शुष्केण परिक्लिष्टेन शोषिणा ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा तु ते व्याधाः संप्रहृष्टा धनार्थिनः। मांसभारानुपादाय प्रययुः शिबिरं प्रति ॥ ३४ ॥ पाण्डवापि महाराज लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः। अपश्यमानाः समरे दुर्य्योधन-

मवस्थितम् ॥ ३५ ॥ निकृतेस्तस्य पापस्य ते पारं गमनेप्सवः।
चारान् संप्रेषयामासुः समन्तात्तद्रणाजिरे ॥ ३६ ॥ आगम्य तु
ततः सर्व्वे नष्टं दुर्य्योधनं नृपम्। न्यवेदयन्त सहिता धर्म्मराजस्य
सैनिकाः ॥ ३७ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चाराणां भरतर्षभ। चिन्ता-
मभ्यागमत्तीव्रां निशश्वास च पार्थिवः ॥ ३८ ॥ अथ स्थितानां
दीनानां पाण्डूनां भरतर्षभ। तस्माद्देशादपाक्रम्य त्वरिता लुब्धका
विभो ॥ ३९ ॥ आजग्मुः शिविरं दृष्ट्वा हृष्टा दुर्य्योधनं नृपम्।
वार्य्यमाणाः प्रविष्टाश्च भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ४० ॥ ते तु पाण्डव-
मासाद्य भीमसेनं महाबलम्। तस्मै तत् सर्व्वमाचख्युर्यद्वृत्तं यच्च
वै श्रुतम् ॥ ४१ ॥ ततो वृकोदरो राजन् दत्त्वा तेषां धनं बहु।
धर्म्मराजाय तत् सर्व्वमाचचक्षे परन्तपः ॥ ४२ ॥ असौ दुर्य्योधनो
राजन् विज्ञातो मम लुब्धकैः। संस्तभ्य सलिलं शेते यस्यार्थे
परितप्स्यसे ॥ ४३ ॥ तद्वचो भीमसेनस्य प्रियं श्रुत्वा विशाम्पते।
अजातशत्रुः कौन्तेयो हृष्टोऽभूत् सह सोदरैः ॥ ४४ ॥ तञ्च श्रुत्वा
महेष्वासं प्रविष्टं सलिलं ह्रदम्। क्षिप्रमेव ततोऽगच्छत् पुरस्कृत्य
जनार्द्दनम् ॥ ४५ ॥ ततः किलकिलाशब्दः प्रादुरासीद्विशाम्पते।
पाण्डवानां प्रहृष्टानां पाञ्चालानाञ्च सर्व्वशः ॥ ४६ ॥ सिंहनादां-
स्ततश्चक्रुः चुक्रुशुश्च भरतर्षभ। त्वरिताः क्षत्रिया राजन् जग्मु-
र्द्वैपायनं ह्रदम् ॥ ४७ ॥ ज्ञातः पापो धार्त्तराष्ट्रो दृष्टश्चेत्यसकृद्रणे।
प्राक्रोशन् सोमकास्तत्र हृष्टरूपाः समन्ततः ॥ ४८ ॥ तेषामाशु
प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनाम्। बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक्
पृथिवीपते ॥ ४९ ॥ दुर्य्योधनं परीप्सन्तस्तत्र तत्र युधिष्ठिरम्।
अन्वयुस्त्वरितास्ते वै राजानं श्रान्तवाहनाः ॥ ५० ॥ अर्ज्जुनो भीम-
सेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी
चापराजितः ॥ ५१ ॥ उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिश्च महारथः।
पाञ्चालानाञ्च ये शिष्टा द्रौपदेयाश्च भारत। हयाश्च सर्व्वे नागाश्च

शतशश्च पदातयः ॥ ५२ ॥ ततः प्राप्तो महाराज धर्म्मराजः प्रतापवान्। द्वैपायनह्रदं ख्यातं यत्र दुर्य्योधनोऽभवत्। शीतामलजलं हृद्यं द्वितीयमिव सागरम् ॥ ५३ ॥ मायया सलिलं स्तभ्य यत्राभूत्ते स्थितः सुतः। अत्यद्भुतेन विधिना दैवयोगेन भारत ॥ ५४ ॥ सलिलान्तर्गतः शेते दुर्द्धर्षः कस्यचित् प्रभो। मानुषस्य मनुष्येन्द्र गदाहस्तो जनाधिपः ॥ ५५ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा सलिलान्तर्गतो वसन्। शुश्रुवे तुमुलं शब्दं जलदोपमनिस्वनम् ॥ ५६ ॥ युधिष्ठिरस्तु राजेन्द्र तं ह्रदं सह सोदरैः। आजगाम महाराज तव पुत्रवधाय वै ॥ ५७ ॥ महता शङ्खनादेन रथनेमिस्वनेन च। ऊर्द्ध्वं धुन्वन्महारेणुं कम्पयंश्चापि मेदिनीम् ॥ ५८ ॥ यौधिष्ठिरस्य सैन्यस्य श्रुत्वा शब्दं महारथाः। कृतवर्म्मा कृपो द्रौणी राजानमिदमब्रुवन् ॥ ५९ ॥ इमे ह्यायान्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाशिनः। अपयास्यामहे तावदनुजानातु नो भवान् ॥ ६० ॥ दुर्य्योधनस्तु तत् श्रुत्वा तेषां तत्र तरस्विनाम्। तथेत्युक्त्वा ह्रदं तं वै माययास्तम्भयत् प्रभो ॥ ६१ ॥ ते त्वनुज्ञाप्य राजानं भृशं शोकपरायणाः। जग्मुर्दूरं महाराज कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ६२ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं न्यग्रोधं प्रेक्ष्य मारिष। न्यविशन्त भृशं श्रान्ता चिन्तयन्तो नृपं प्रति ॥ ६३ ॥ विष्टभ्य सलिलं सुप्तो धार्त्तराष्ट्रो महाबलः। पाण्डवाश्चापि संप्राप्तास्तं देशं युद्धमीप्सवः ॥ ६४ ॥ कथं नु युद्धं भविता कथं राजा भविष्यति। कथं नु पाण्डवा राजन् प्रतिपत्स्यन्ति कौरवम् ॥ ६५ ॥ इत्येवं चिन्तयानास्तु रथेभ्योऽश्वान् विमुच्य ते। तत्रासाञ्चक्रिरे राजन् कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ६६ ॥

इति शल्यपर्वणि ह्रदप्रवेशपर्वणि दुर्य्योधनान्वेषणे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सञ्जय उवाच । ततस्तेष्वपयातेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः । तं ह्रदं प्रत्यपद्यन्त यत्र दुर्य्योधनोऽभवत् ॥ १ ॥ आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ तदा द्वैपायनं ह्रदम् । स्तम्भितं धार्त्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयम् । वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दनः ॥ २ ॥ पश्येमां धार्त्तराष्ट्रेण मायामप्सु प्रयोजिताम् । विष्टभ्य सलिलं शेते नास्य मानुषतो भयम् ॥ ३ ॥ दैवीं मायामिमां कृत्वा सलिलान्तर्गतो ह्ययम् । निकृत्या निकृतिप्रज्ञो न मे जीवन् विमोक्ष्यते ॥ ४ ॥ यद्यस्य समरे साह्यं कुरुते वज्रभृत् स्वयम् । तथाप्येनं हतं युद्धे लोका द्रक्ष्यन्ति माधव ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच । मायाविन इमां मायां मायया जहि भारत । मायावी मायया वध्यः सत्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्मायामप्सु प्रयोज्य च । जहि त्वं भरतश्रेष्ठ मायात्मानं सुयोधनम् ॥ ७ ॥ क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण निहता दैत्यदानवाः । क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्बलिर्बद्धो महात्मना ॥ ८ ॥ क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्हिरण्याक्षो महासुरः । हिरण्यकशिपुश्चैव क्रिययैव निसूदितौ । वृत्रश्च निहतो राजन् क्रिययैव न संशयः ॥ ९ ॥ तथा पुलस्त्यतनयो रावणो नाम राक्षसः । रामेण निहतो राजन् सानुबन्धः सहानुगः । क्रियया योगमास्थाय तथा त्वमपि विक्रम ॥ १० ॥ क्रियाभ्युपायैर्निहतौ पुरा राजन् पुरातनौ । तारकश्च महादैत्यो विप्रचित्तिश्च वीर्य्यवान् ॥ ११ ॥ वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो । सुन्दोपसुन्दावसुरौ क्रिययैव निसूदितौ ॥ १२ ॥ क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण त्रिदिवं भुज्यते विभो । क्रिया बलवती राजन्नान्यत् किञ्चिद्युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसाः पार्थिवास्तथा । क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियां तस्मात् समाचर ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । इत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डवः संशितव्रतः ।

जलस्थं तं महाराज तव पुत्रं महाबलम्। अभ्यभाषत कौन्तेयः प्रहसन्निव भारत ॥ १५ ॥ सुयोधन किमर्थोऽयमारम्भोऽप्सु कृतस्त्वया। सर्वं क्षत्रं घातयित्वा स्वकुलञ्च विशाम्पते ॥ १६ ॥ जलाशयं प्रविष्टोऽद्य वाञ्छन् जीवितमात्मनः। उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व सहास्माभिः सुयोधन ॥ १७ ॥ स ते दर्पो नरश्रेष्ठ स च मानः क्व ते गतः। यस्त्वं संस्तभ्य सलिलं भीतो राजन् व्यवस्थितः ॥१८॥ सर्वे त्वां शूर इत्येवं जना जल्पन्ति संसदि। व्यर्थं तद्भवतो मन्ये शौर्यं सलिलशायिनः ॥ १९ ॥ उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व क्षत्रियोऽसि कुलोद्भवः। कौरवेयो विशेषेण कुले जन्म च संस्मर ॥ २० ॥ स कथं कौरवे वंशे प्रशंसन् जन्म चात्मनः। युद्धाद्भीतस्ततस्तोयं प्रविश्य प्रतितिष्ठसि ॥ २१ ॥ अयुद्धमव्यवस्थानं नैष धर्म्मः सनातनः। अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यं रणे राजन् पलायनम् ॥ २२ ॥ कथं पारमगत्वा हि युद्धे त्वं वै जिजीविषुः। इमान्निपतितान् दृष्ट्वा पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄंस्तथा ॥ २३ ॥ सम्बन्धिनो वयस्यांश्च मातुलान् बान्धवांस्तथा। घातयित्वा कथं तात ह्रदे तिष्ठसि साम्प्रतम् ॥ २४ ॥ शूरमानी न शूरस्त्वं मृषा वदसि भारत। शूरोऽहमिति दुर्बुद्धे सर्वलोकस्य शृण्वतः ॥ २५ ॥ न हि शूराः पलायन्ते शत्रून् दृष्ट्वा कथञ्चन। ब्रूहि वा त्वं यया धृत्या शूर त्यजसि सङ्गरम् ॥ २६ ॥ स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व विनीय भयमात्मनः। घातयित्वा सर्वसैन्यं भ्रातॄंश्चैव सुयोधन ॥ २७ ॥ नेदानीं जीविते बुद्धिः कार्य्या धर्म्मचिकीर्षया। क्षत्रधर्म्ममपाश्रित्य त्वद्विधेन सुयोधन ॥ २८ ॥ यत्तु कर्णमपाश्रित्य शकुनिञ्चापि सौबलम्। अमर्त्त्य इव सम्मोहात्त्वमात्मानं न बुद्धवान् ॥ २९ ॥ तत् पापं सुमहत् कृत्वा प्रतियुध्यस्व भारत। कथं हि त्वद्विधो मोहात् रोचयेत पलायनम् ॥ ३० ॥ क्व ते तत् पौरुषं तातं क्व च मानः सुयोधन। क्व च विक्रान्तता याता क्व च विस्फूर्ज्जितं महत् ॥ ३१ ॥ क्व ते

कृतास्त्वया याता क्लिन्न शेषे जलाशये। स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व क्षत्रधर्म्मेण भारत ॥ ३२ ॥ अस्मांस्त्वं वा पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम्। अथ वा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्वप्स्यसि भारत ॥ ३३ ॥ एष ते परमो धर्म्मः सृष्टो धात्रा महात्मना। तं कुरुष्व यथा तथ्यं राजा भव महारथ ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्तो महाराज धर्म्मपुत्रेण धीमता। सलिलस्थस्तव सुत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

दुर्य्योधन उवाच। नैतच्चित्रं महाराज यद्भीः प्राणिनमाविशेत्। न च प्राणभयाद्भीतो व्यपयातोऽस्मि भारत ॥ ३६ ॥ अरथश्चानिषङ्गी च निहतः पार्ष्णिसारथिः। एकश्चाप्यगणः सङ्ख्ये प्रत्याश्वासमरोचयम् ॥ ३७ ॥ न प्राणहेतोर्न भयान्न विषादाद्विशाम्पते। इदमम्भः प्रविष्टोऽस्मि श्रमात्त्विदमनुष्ठितम् ॥ ३८ ॥ त्वञ्चाश्वसिहि कौन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव। अहमुत्थाय वः सर्वान् प्रतियोत्स्यामि संयुगे ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आश्वस्ता एव सर्वे स्म चिरं त्वां मृगयामहे। तदिदानीं समुत्तिष्ठ युध्यस्वेह सुयोधन ॥ ४० ॥ हत्वा वा समरे पार्थान् स्फीतं राज्यमवाप्नुहि। निहतो वा रणेऽस्माभिर्वीरलोकमवाप्स्यसि ॥ ४१ ॥

दुर्य्योधन उवाच। यदर्थं राज्यमिच्छामि कुरूणां कुरुनन्दन। त इमे निहताः सर्वे भ्रातरो मे जनेश्वर ॥ ४२ ॥ क्षीणरत्नाञ्च पृथिवीं हतक्षत्रियपुङ्गवाम्। नाभ्युत्सहाम्यहं भोक्तुं विधवामिव योषितम् ॥ ४३ ॥ अद्यापि त्वहमाशंसे त्वां विजेतुं युधिष्ठिर। भंक्त्वा पञ्चालपाण्डूनामुत्साहं भरतर्षभ ॥ ४४ ॥ न त्विदानीमहं मन्ये कार्य्यं युद्धेन कर्हिचित्। द्रोणे कर्णे च संशान्ते निहते च पितामहे ॥ ४५ ॥ अस्त्विदानीमियं राजन् केवला पृथिवी तव। असहायो हि को राजा राज्यमिच्छेत्

प्रशासितुम् ॥ ४६ ॥ सुहृदस्तादृशान् हत्वा पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄनपि । भवद्भिश्च हृते राज्ये को नु जीवेत मादृशः ॥ ४७ ॥ अहं वनं गमिष्यामि ह्यजिनैः प्रतिवासितः । रतिर्हि नास्ति मे राज्ये हतपक्षस्य भारत ॥४८॥ हतबान्धवभूयिष्ठा हताश्वा हतकुञ्जरा । एषा ते पृथिवी राजन् भुङ्क्ष्वैनां विगतज्वरः ॥ ४९ ॥ वनमेव गमिष्यामि वसानो मृगचर्म्मणी । न हि मे निर्ज्जनस्यास्ति जीवितेऽद्य स्पृहा विभो ॥ ५० ॥ गच्छ त्वं भुङ्क्ष्व राजेन्द्र पृथिवीं निहतेश्वराम् । हतयोधां नष्टरत्नां क्षीणवप्रां यथासुखम् ॥५१॥

सञ्जय उवाच । दुर्य्योधनं तव सुतं सलिलस्थं महायशाः । श्रुत्वा तु करुणं वाक्यमभाषत युधिष्ठिरः ॥ ५२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आर्त्तप्रलापान्मा तात सलिलस्थः प्रभाषिथाः । नैतन्मनसि मे राजन् वाशितं शकुनेरिव ॥ ५३ ॥ यदि वापि समर्थः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन । नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशासितुम् ॥ ५४ ॥ अधर्म्मेण न गृह्णीयां त्वया दत्तां महीमिमाम् । न हि धर्म्मः स्मृतो राजन् क्षत्रियस्य प्रतिग्रहः ॥ ५५ ॥ त्वया दत्तां न चेच्छेयं पृथिवीमखिलामहम् । त्वान्तु युद्धे विनिर्ज्जित्य भोक्तास्मि वसुधामिमाम् ॥ ५६ ॥ अनीश्वरश्च पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि । त्वयेयं पृथिवी राजन् किन्न दत्ता तदैव हि । धर्म्मतो याचमानानां शमार्थञ्च कुलस्य नः ॥ ५७ ॥ वार्ष्णेयं प्रथमं राजन् प्रत्याख्याय महाबलम् । किमिदानीं ददासि त्वं को हि ते चित्तविभ्रमः ॥ ५८ ॥ अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेद्धि मेदिनीम् । न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवनन्दन ॥ ५९ ॥ आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन् स कथं दातुमिच्छसि । मां तु निर्ज्जित्य संग्रामे पालयेमां वसुन्धराम् ॥ ६० ॥ सूच्यग्रेणापि यद्भूमिरपिधीयेत भारत । तन्मात्रमपि चेन्मह्यं न ददाति पुरा भवान् ॥ ६१ ॥ स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशाम्पते । सूच्यग्रं

नात्मजः पूर्वं स कथं त्यजसि क्षितिम् ॥ ६२ ॥ एवमैश्वर्य्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमाम्। को हि मूढ़ो व्यवस्येत शत्रोर्दातुं वसुन्धराम् ॥ ६३ ॥ त्वन्तु केवलमौर्ख्येन विमूढ़ो नावबुध्यसे। पृथिवीं दातुकामोऽपि जीवितेन विमोक्ष्यसे ॥ ६४ ॥ अस्मान् वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम्। अथ वा निहतोऽस्माभिर्व्रज लोकाननुत्तमान् ॥ ६५ ॥ आवयोर्जीवतो राजन् मयि च त्वयि च ध्रुवम्। संशयः सर्वभूतानां विजये नो भविष्यति ॥ ६६ ॥ जीवितं तव दुष्प्रज्ञ मयि सम्प्रति वर्त्तते। जीवयेयं त्वहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः ॥ ६७ ॥ दहने हि कृतो यत्नस्त्वयास्मासु विशेषतः। आशीविषैर्विषैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः ॥ ६८ ॥ त्वया विनिकृता राजन् राज्यस्य हरणेन च। अप्रियाणाञ्च वचनैर्द्रौपद्याः कर्षणेन च ॥ ६९ ॥ एतस्मात् कारणात् पाप जीवितं तेन विद्यते। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्यस्व तत्ते श्रेयो भविष्यति ॥ ७० ॥ एवन्तु विविधा वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः। कीर्त्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्र तत्र जनाधिप ॥ ७१ ॥

इति शल्यपर्वणि ह्रदप्रवेशपर्वणि दुर्य्योधनभर्त्सने
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ समाप्तञ्च ह्रदप्रवेशपर्व ॥

अथ गदायुद्धपर्व ।

धृतराष्ट्र उवाच। एवं सन्तर्ज्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महीपतिः। प्रकृत्या मन्युमान् वीरः कथमासीत् परन्तपः ॥ १ ॥ न हि सन्तर्ज्जना तेन श्रुतपूर्वा कथञ्चन। राजभावेन मान्यश्च सर्वलोकस्य सोऽभवत् ॥ २ ॥ यस्यातपत्रच्छायापि स्वका भानोस्तथा प्रभा। खेदायैवाभिमानित्वात् सहेत् सैवं कथं गिरः ॥ ३ ॥ इयञ्च पृथिवी सर्वा सम्लेच्छाटविका भृशम्। प्रसादाद्ध्रियते यस्य प्रत्यक्षं तव

सञ्जय ॥ ४ ॥ स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विशेषतः। विहीनश्च स्वकैर्भृत्यैर्निर्जने चावृतो भृशम्॥ ५ ॥ स श्रुत्वा कटुका वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः। किमब्रवीत् पाण्डवेयांस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच। तर्ज्यमानस्तथा राजन्नुदकस्थस्तवात्मजः। युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितेन ह ॥ ७ ॥ स श्रुत्वा कटुका वाचो विषमस्थो जनाधिपः। दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य सलिलस्थः पुनः पुनः ॥ ८ ॥ सलिलान्तर्गतो राजा धुन्वन् हस्तौ पुनः पुनः। मनश्चकार युद्धाय राजानञ्चाभ्यभाषत ॥ ९ ॥

दुर्य्योधन उवाच। यूयं ससुहृदः पार्थाः सर्व्वे सरथवाहनाः। अहमेकः परिद्यूनो विरथो हतवाहन ॥ १० ॥ आत्तशस्त्रै रथोपेतैर्बहुभिः परिवारितः। कथमेकः पदातिः सन्नशस्त्रो योद्धुमुत्सहे ॥ ११ ॥ एकैकेन तु मां यूयं योधयध्वं युधिष्ठिर। न ह्येको बहुभिर्वीरैर्न्याय्यो योधयितुं युधि ॥ १२ ॥ विशेषतो विकवचः श्रान्तश्चापत्समाश्रितः। भृशं विक्षतगात्रश्च श्रान्तवाहनसैनिकः ॥ १३ ॥ न मे त्वत्तो भयं राजन्न च पार्थाद्वृकोदरात्। फाल्गुनाद्वासुदेवाद्वा पाञ्चालेभ्योऽथ वा पुनः ॥ १४ ॥ यमाभ्यां युयुधानाद्वा ये चान्ये तव सैनिकाः। एकः सर्व्वानहं क्रुद्धो वारयिष्ये युधि स्थितः ॥ १५ ॥ धर्म्ममूला सतां कीर्त्तिर्म्मनुष्याणां जनाधिप। धर्म्मञ्चैवेह कीर्त्तिञ्च पालयन् प्रब्रवीम्यहम् ॥ १६ ॥ अहमुत्थाय वः सर्व्वान् प्रतियोत्स्यामि संयुगे। अनुगत्यागतान् सर्व्वानृतून् संवत्सरो यथा ॥ १७ ॥ अद्य वः सरथान् साश्वानशस्त्रो विरथोऽपि सन्। नक्षत्राणीव सर्व्वाणि सविता रात्रिसङ्क्षये। तेजसा नाशयिष्यामि स्थिरीभवत पाण्डवाः ॥ १८ ॥ अद्यानृण्यं गमिष्यामि क्षत्रियाणां यशस्विनाम्। वाह्लीकद्रोणभीष्माणां कर्णस्य च महात्मनः ॥ १९ ॥ जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयोः। मद्रराजस्य शल्यस्य भूरिश्रवस एव च ॥ २० ॥ पुत्राणां भरतश्रेष्ठ

शकुनेः सौबलस्य च । मित्राणां सुहृदाञ्चैव बान्धवानां तथैव च ॥ २१ ॥ आनृण्यमद्य गच्छामि हत्वा त्वां भ्रातृभिः सह । एतावदुक्त्वा वचनं विरराम जनाधिप ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिष्ट्या त्वमपि जानीषे क्षत्रधर्म्मं सुयोधन । दिष्ट्या ते वर्त्तते बुद्धिर्युद्धायैव महाभुज ॥ २३ ॥ दिष्ट्या शूरोऽसि कौरव्य दिष्ट्या जानासि सङ्गरम् । यस्त्वमेको हि नः सर्व्वान् संयुगे योद्धुमिच्छसि ॥ २४ ॥ एक एकेन सङ्गम्य यत्ते सम्मतमायुधम् । तत्त्वमादाय युध्यस्व प्रेक्षकास्ते वयं स्थिताः ॥२५॥ अयमिष्टञ्च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् । हत्वैकं भव नो राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ २६ ॥

दुर्य्योधन उवाच । एकश्चेद्योद्धुमाक्रन्दे शूरोऽद्य मम दीयताम् । आयुधानामियञ्चापि वृता त्वत्सम्मते गदा ॥ २७ ॥ हन्त्वैकं भवतामेकः शक्यं मां योऽभिमन्यते । पदातिर्गदया सङ्ख्ये स युध्यतु मया सह ॥ २८ ॥ वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे पदे । इदमेकं गदायुद्धं भवत्वद्याद्भुतं महत् ॥ २९ ॥ अस्त्राणामपि पर्य्यायं कर्त्तुमिच्छन्ति मानवाः । युद्धानामपि पर्य्यायो भवत्वनुमते तव ॥ ३० ॥ गदया त्वां महाबाहो विजेष्यामि सहानुजम् । पाञ्चालान् सृञ्जयांश्चैव ये चान्ये तव सैनिकाः । न हि मे सम्भ्रमो जातु शक्रादपि युधिष्ठिर ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन । एक एकेन सङ्गम्य संयुगे गदया बली ॥ ३२ ॥ पुरुषो भव गान्धारे युध्यस्व सुसमाहितः । अद्य ते जीवितं नास्ति यद्यपीन्द्रोऽपि तवाश्रयः ॥ ३३ ॥

सञ्जय उवाच । एतत् स नरशार्दूलो नामृष्यत तवात्मजः । सलिलान्तर्गतः श्वभ्रे महानाग इव श्वसन् ॥ ३४ ॥ तथासौ वाक्प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः । वचो न ममृषे राजन्नुत्तमाश्वः

कशामिव ॥ ३५ ॥ सङ्क्षोभ्य सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्य्यवान्।
अद्रिसारमयीं गुर्वीं काञ्चनाङ्गदभूषणाम्। अन्तर्ज्जलात् समु-
त्तस्थौ नागेन्द्र इव निश्वसन् ॥ ३६ ॥ स भित्त्वा स्तम्भितं तोयं
स्कन्धे कृत्वायसीं गदाम्। उदतिष्ठत पुत्रस्ते प्रतपन्रश्मिवानिव
॥ ३७ ॥ ततः शैक्यायसीं गुर्वीं जातरूपपरिष्कृताम्। गदां
परामृशद्धीमान् धार्त्तराष्ट्रो महाबलः ॥ ३८ ॥ गदाहस्तन्तु तं दृष्ट्वा
सशृङ्गमिव पर्वतम्। प्रजानामिव संक्रुद्धं शूलपाणिमिव स्थितम्
॥ ३९ ॥ स गदी भारतो भाति प्रतपन् भास्करो यथा ॥ ४० ॥
तमुत्तीर्णं महाबाहुं गदाहस्तमरिन्दमम्। मेनिरे सर्वभूतानि
दण्डपाणिमिवान्तकम् ॥ ४१ ॥ वज्रहस्तं यथा शक्रं शूलहस्तं
यथा हरम्। ददृशुः सर्वपाञ्चालाः पुत्रं तव जनाधिपम् ॥ ४२ ॥
तमुत्तीर्णन्तु संप्रेक्ष्य समहृष्यन्त सर्वशः। पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च
तेऽन्योऽन्यस्य तलान्ददुः ॥ ४३ ॥ अवहासन्तु तं मत्वा पुत्रो दुर्य्यो-
धनस्तव। उद्वृत्य नयनं क्रुद्धो दिधक्षुरिव पाण्डवान् ॥ ४४ ॥
त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सन्दष्टदशनच्छदः। प्रत्युवाच ततस्तान्
वै पाण्डवान् सहकेशवान् ॥ ४५ ॥

दुर्य्योधन उवाच। अस्यावहासस्य फलं प्रतिभोक्ष्यथ पाण्डवाः।
गमिष्यथ हताः सद्यः सपाञ्चाला यमक्षयम् ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच। उत्थितश्च जलात्तस्मात् पुत्रो दुर्य्योधनस्तव।
अतिष्ठत गदापाणी रुधिरेण समुक्षितः ॥ ४७ ॥ तस्य शोणित-
दिग्धस्य सलिलेन समुक्षितम्। शरीरं स्म तदा भाति स्रवन्निव
महीधरः ॥ ४८ ॥ तमुद्यतगदं वीरं मेनिरे तत्र पाण्डवाः। वैव-
स्वतमिव क्रुद्धं किङ्करोद्यतपाणिनम् ॥ ४९ ॥ स मेघनिनदो हर्षा-
न्नर्दन्निव च गोवृषः। आजुहाव ततः पार्थान् गदया युधि
वीर्य्यवान् ॥ ५० ॥

दुर्य्योधन उवाच। एकैकेन च मां यूयमासीदत युधिष्ठिर।

न ह्येको बहुभिर्न्याय्यो वीरो योधयितुं युधि ॥ ५१ ॥ न्यस्तवर्म्मा विशेषेण श्रान्तश्चाप्सु परिप्लुतः । भृशं विक्षतगात्रश्च हतवाहनसैनिकः ॥ ५२ ॥ सर्व्वोपकरणैर्हीनं वर्म्मशस्त्रविवर्ज्जितम् । एकाकिनं युध्यमानं पश्यन्तु दिवि देवताः ॥ ५३ ॥ अवश्यमेव योद्धव्यं सर्व्वैरेव मया सह । युक्तं न युक्तमित्येतद्वेत्सि त्वञ्चैव सर्व्वदा ॥५४॥

युधिष्ठिर उवाच । मा भूदियं तव प्रज्ञा कथमेवं सुयोधन । यदाभिमन्युं बहवो जघ्नुर्युधि महारथाः ॥ ५५ ॥ क्षत्रधर्म्मं भृशं क्रूरं निरपेक्षं सुनिर्घृणम् । अन्यथा तु कथं हन्युरभिमन्युं तथागतम् ॥ ५६ ॥ सर्व्वे भवन्तो धर्म्मज्ञाः सर्व्वे शूरास्तनुत्यजः । न्यायेन युध्यतां प्रोक्ता शक्रलोकगतिः परा ॥ ५७ ॥ यद्येकस्तु न हन्तव्यो बहुभिर्धर्म्म एष वः । तदाभिमन्युं बहवो निजघ्नुस्त्वन्मते कथम् ॥ ५८ ॥ सर्व्वो विमृशते जन्तुः कृच्छ्रस्थो धर्म्मदर्शनम् । पदस्थः पिहितं द्वारं परलोकस्य पश्यति ॥ ५९ ॥ आमुञ्च कवचं वीर मूर्द्धजान् यमयस्व च । यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ॥ ६० ॥ इममेकञ्च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् । पञ्चानां पाण्डवेयानां येन युद्धमिहेच्छसि ॥ ६१ ॥ तं हत्वा वै भवान्राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि । ऋते च जीविताद्वीर युद्धे किं कुर्म्म ते प्रियम् ॥ ६२ ॥

सञ्जय उवाच । ततस्तव सुतो राजन् वर्म्म जग्राह काञ्चनम् । विचित्रञ्च शिरस्त्राणं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ६३ ॥ सोऽवबद्धशिरस्त्राणः शुभकाञ्चनवर्म्मभृत् । रराज राजन् पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥ ६४ ॥ सन्नद्धः स गदी राजन् सज्जः संग्राममूर्द्धनि । अब्रवीत् पाण्डवान् सर्व्वान् पुत्रो दुर्य्योधनस्तव ॥ ६५ ॥ भ्रातॄणां भवतामेको युध्यतां गदया मया । सहदेवेन वा योत्स्ये भीमेन नकुलेन वा ॥ ६६ ॥ अथ वा फाल्गुनेनाद्य त्वया वा भरतर्षभ । योत्स्येऽहं सङ्गरं प्राप्य विजेष्ये च रणाजिरे ॥ ६७ ॥ अहमद्य

गमिष्यामि वैरस्यान्तं सुदुर्गमम्। गदया पुरुषव्याघ्र हेमपट्टनिबद्धया ॥ ६८ ॥ गदायुद्धे न मे कश्चित् सदृशोऽस्तीति चिन्तये। गदया वो हनिष्यामि सर्वानेव समागतान् ॥ ६९ ॥ न मे समर्थाः सर्वे वै योद्धुं न्यायेन केचन। न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वोद्धतं वचः। अथ वा सफलं ह्येतत् करिष्ये भवतां पुरः ॥ ७० ॥ अस्मिन् मुहूर्त्ते सत्यं वा मिथ्या वैतद्भविष्यति। गृह्णातु च गदां यो वै योत्स्यतेऽद्य मया सह ॥ ७१ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरदुर्य्योधनसंवादे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

सञ्जय उवाच। एवं दुर्य्योधने राजन् गर्जमाने मुहुर्मुहुः। युधिष्ठिरस्य संक्रुद्धो वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥ यदि नाम ह्ययं युद्धे वरयेत्त्वां युधिष्ठिर। अर्जुनं नकुलञ्चैव सहदेवमथापि वा ॥ २ ॥ किमिदं साहसं राजंस्त्वया व्याहृतमीदृशम्। एकमेव निहत्याजौ भव राजा कुरुष्विति ॥ ३ ॥ एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश। आयसे पुरुषे राजन् भीमसेनजिघांसया ॥ ४ ॥ कथं नाम भवेत् कार्य्यमस्माभिर्भरतर्षभ। साहसं कृतवांस्त्वन्तु ह्यनुक्रोशान्नृपोत्तम ॥ ५ ॥ नान्यमद्यानुपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे। ऋते वृकोदरात् पार्थात् स च नातिकृतश्रमः ॥६॥ तदिदं द्यूतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा। विषमं शकुनेश्चैव तव चैव विशाम्पते ॥ ७ ॥ बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः। बलवान् वा कृती वेति कृती राजन् विशिष्यते ॥ ८ ॥ सोऽयं राजंस्त्वया शत्रुः समे पथि निवेशितः। न्यस्तश्चात्मा सुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयम् ॥ ९ ॥ को नु सर्वान् विनिर्ज्जित्य शत्रूनेकेन वैरिणा। कृच्छ्रप्राप्तेन च तथा हारयेद्राज्यमागतम् ॥ १० ॥

न हि पश्यामि तं लोके योऽद्य दुर्य्योधनं रणे। गदाहस्तं विजेतुं वै शक्तः स्यादमरोऽपि हि ॥ ११ ॥ न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोऽथ फाल्गुनः। जेतुं न्यायेन शक्तो वै कृती राजा सुयोधनः ॥ १२ ॥ स कथं वदसे शत्रुं युध्यस्व गदयेति हि। एकञ्च नो निहत्याजौ भव राजेति भारत ॥ १३ ॥ वृकोदरं समासाद्य संशयो विजये हि नः। न्यायतो युध्यमानानां कृती ह्येष महाबलः ॥ १४ ॥ एकं वास्मान्निहत्य त्वं भव राजेति वै पुनः। नूनं न राज्यभागीशा पाण्डोः कुन्त्याश्च सन्ततिः। अत्यन्तवनवासाय सृष्टा भैक्षाय वा पुनः ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच। मधुसूदन मा कार्षीर्विषादं यदुनन्दन। अद्य पारं गमिष्यामि वैरस्य भृशदुर्गमम् ॥ १६ ॥ अहं सुयोधनं सङ्ख्ये हनिष्यामि न संशयः। विजयो वै ध्रुवः कृष्ण धर्म्मराजस्य दृश्यते ॥ १७ ॥ अध्यर्द्धेन गुणेनेयं गदा गुरुतरी मम। न तथा धार्त्तराष्ट्रस्य मा कार्षीर्माधव व्यथाम् ॥ १८ ॥ अहमेनं हि गदया संयुगे योद्धुमुत्सहे। भवन्तः प्रेक्षकाः सर्व्वे मम सन्तु जनार्द्दन ॥१९॥ सामरानपि लोकांस्त्रीन्नानाशस्त्रधरान् युधि। योधयेयं रणे कृष्ण किमुताद्य सुयोधनम् ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच। तथा सम्भाषमाणन्तु वासुदेवो वृकोदरम्। हृष्टः संपूजयामास वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ त्वामाश्रित्य महाबाहो धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। निहतारिः स्वकां दीप्तां श्रियं प्राप्ता न संशयः ॥ २२ ॥ त्वया विनिहताः सर्व्वे धृतराष्ट्रसुता रणे। राजानो राजपुत्राश्च नागाश्च विनिपातिताः ॥ २३ ॥ कलिङ्गा मागधाः प्राच्या गान्धाराः कुरवस्तथा। त्वामासाद्य महायुद्धे निहताः पाण्डुनन्दन ॥ २४ ॥ हत्वा दुर्य्योधनञ्चापि प्रयच्छोर्व्वीं ससागराम्। धर्म्मराजाय कौन्तेय यथा विष्णुः शचीपतेः ॥ २५॥ त्वाञ्च प्राप्य रणे पापो धार्त्तराष्ट्रो विनङ्क्ष्यति। त्वमस्य सक्थिनी

भङ्क्त्वा प्रतिज्ञां पालयिष्यसि ॥ २६ ॥ यत्नेन तु सदा पार्थ
योद्धव्यो धृतराष्ट्रजः। कृती च बलवांश्चैव युद्धशौण्डश्च नित्यदा
॥ २७ ॥ ततस्तु सात्यकी राजन् पूजयामास पाण्डवम् ॥ २८ ॥
पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च धर्म्मराजपुरोगमाः। तद्वचो भीमसेनस्य
सर्वं एवाभ्यपूजयन् ॥ २९ ॥ ततो भीमबलो भीमो युधिष्ठिरमथा-
ब्रवीत्। सृञ्जयैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ३० ॥ अह-
मेतेन सङ्गम्य संयुगे योद्धुमुत्सहे। न हि शक्तो रणे जेतुं मामेष
पुरुषाधमः ॥ ३१ ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निहितं हृदये
भृशम्। सुयोधने धार्त्तराष्ट्रे खाण्डवेऽग्निमिवार्जुनः ॥ ३२ ॥
शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम्। निहत्य गदया पाप-
मद्य राजन् सुखी भव ॥ ३३ ॥ अद्य कीर्त्तिमयीं मालां प्रति-
मोक्ष्ये तवानघ। प्राणान् श्रियञ्च राज्यञ्च मोक्ष्यतेऽद्य सुयोधनः
॥ ३४ ॥ राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतम्। स्मरि-
ष्यत्यशुभं कर्म्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो
गदामुद्यम्य वीर्य्यवान्। उदतिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन्
॥ ३६ ॥ तदाह्वानममृष्यन् वै तव पुत्रोऽतिवीर्य्यवान्। प्रत्युपस्थित
एवाशु मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ३७ ॥ गदाहस्तं तव सुतं युद्धाय
समुपस्थितम्। ददृशुः पाण्डवाः सर्वे कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ ३८ ॥
तमेकाकिनमासाद्य धार्त्तराष्ट्रं महाबलम्। वियूथमिव मातङ्गं
समहृष्यन्त पाण्डवाः ॥ ३९ ॥ न सम्भ्रमो न च भयं न च ग्लानिर्न
च व्यथा। आसीद्दुर्य्योधनस्यापि स्थितः सिंह इवाहवे ॥ ४० ॥
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम्। भीमसेनस्तदा राजन्
दुर्य्योधनमथाब्रवीत् ॥ ४१ ॥ राज्ञापि धृतराष्ट्रेण त्वया चास्मासु
यत् कृतम्। स्मर तद्दुष्कृतं कर्म्म यद्वृत्तं वारणावते ॥ ४२ ॥ द्रौपदी
च परिक्लिष्टा सभामध्ये रजस्वला। द्यूते यद्विजितो राजा शकुने-
र्बुद्धिनिश्चयात् ॥ ४३ ॥ यानि चान्यानि दुष्टात्मन् पापानि कृत-

मानसि। अनागःसु च पार्थेषु तस्य पश्य महत् फलम् ॥ ४४ ॥ त्वत्कृते निहतः शेते शरतल्पे महायशाः। गाङ्गेयो भरतश्रेष्ठः सर्व्वेषां नः पितामहः ॥ ४५ ॥ हतो द्रोणश्च कर्णश्च हतः शल्यः प्रतापवान्। वैरस्य चादिकर्त्तासौ शकुनिर्निहतो युधि ॥ ४६ ॥ भ्रातरस्ते हताः शूराः पुत्राश्च सहसैनिकाः। राजानश्च हताः शूराः समरेष्वनिवर्त्तिनः ॥ ४७ ॥ एते चान्ये च निहता बहवः क्षत्रियर्षभाः। प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्धतः ॥ ४८ ॥ अवशिष्टस्त्वमेवैकः कुलघ्नोऽधमपूरुषः। त्वामप्यद्य हनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥ ४९ ॥ अद्य तेऽहं रणे दर्पं सर्व्वं नाशयिता नृप। राज्याशां विपुलां राजन् पाण्डवेषु च दुष्कृतम् ॥ ५० ॥

दुर्य्योधन उवाच। किं कथितेन बहुना युध्यस्वाद्य मया सह। अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां वृकोदर ॥ ५१ ॥ किं न पश्यसि मां पाप गदायुद्धे व्यवस्थितम्। हिमवच्छिखराकारां प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ५२ ॥ गदिनं कोऽद्य मां पाप जेतुमुत्सहते रिपुः। न्यायतो युध्यमानस्य देवेष्वपि पुरन्दरः ॥ ५३ ॥ यदेतत् कथितं पूर्व्वं मदीयं दुर्व्विचेष्टितम्। सर्व्वं तन्न च मे किञ्चित्कृकितं कर्त्तुमेव हि ॥ ५४ ॥ अरण्ये चापि वसतिं दास्यञ्च परवेश्मसु। तथा रूपविपर्य्यासं कारिताः स्थ मया बलात् ॥ ५५ ॥ हताश्च बान्धवास्तुभ्यं चयस्तुल्योऽयमावयोः। पतनं संप्रति तु मे यदि नाम भवेद्युधि। तदतिश्लाघ्यमेव स्यात् कालो वा तत्र कारणम् ॥ ५६ ॥ अद्यापि न हि मे जेता धर्म्मेणास्ति रणाजिरे। छद्मना वा विजेष्यध्वमकीर्त्तिः स्थास्यति ध्रुवम्। अधर्म्यां चायशस्या च पश्चात्तप्स्यथ वै ध्रुवम् ॥ ५७ ॥ मा वृथा गर्ज्ज कौन्तेय शारदाभ्रमिवाजलम्। दर्शयस्व बलं युद्धे यावत्तत्तेऽद्य विद्यते ॥ ५८ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पाण्डवाः सहसृञ्जयाः। सर्व्वे सम्पूजयामासुस्तद्वचो विजिगीषवः ॥ ५९ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं तलशब्देन

मानवाः । भूयः संहर्षयामासू राजन् दुर्य्योधनं नृपम् ॥ ६० ॥ बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया ह्रेषन्ति चासकृत् । शस्त्राणि संप्रदीप्यन्ते पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ६१ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि भीमदुर्य्योधनवाक्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन् युद्धे महाराज सुसंवृत्ते सुदारुणे । उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १ ॥ ततस्तालध्वजो रामस्तयोर्युद्ध उपस्थिते । श्रुत्वा तच्छिष्ययो राजन्नाजगाम हलायुधः ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीताः पाण्डवाः सहकेशवाः । उपगम्योपसंगृह्य विधिवत् प्रत्यपूजयन् ॥ ३ ॥ पूजयित्वा ततः पश्चादिदं वचनमब्रुवन् । शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति पार्थिव ॥ ४ ॥ अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं सपाण्डवम् । दुर्य्योधनञ्च कौरव्यं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ५ ॥ चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै । पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः । शिष्ययोर्वै गदायुद्धं द्रष्टुकामोऽस्मि माधव ॥ ६ ॥ ततस्तदा गदाहस्तौ दुर्य्योधनवृकोदरौ । युद्धभूमिगतौ वीरावुभाविव विरेजतुः ॥ ७ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा परिष्वज्य हलायुधम् । स्वागतं कुशलञ्चास्मै पर्य्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ८ ॥ कृष्णौ चापि महेष्वासावभिवाद्य हलायुधम् । सस्वजाते परिप्रीतौ प्रीयमाणौ यशस्विनौ ॥ ९ ॥ माद्रीपुत्रौ तथा शूरौ द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । अभिवाद्य स्थिता राजन्रौहिणेयं महाबलम् ॥ १० ॥ भीमसेनोऽथ बलवान् पुत्रस्तव जनाधिप । तथैव चोद्यतगदौ पूजयामासतुर्बलम् ॥ ११ ॥ स्वागतेन च तं तत्र प्रतिपूज्य नराधिपाः । पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममब्रुवन् । एवमूचुर्महात्मानं रौहिणेयं महारथाः ॥ १२ ॥

परिष्वज्य तदा रामः पाण्डवान् सृञ्जयानपि । अपृच्छत् कुशलं सर्व्वान् पार्थिवांश्चामितौजसः । तथैव ते समासाद्य पप्रच्छुस्तमनामयम् ॥ १३ ॥ प्रत्यभ्यर्च्च्य हली सर्व्वान् क्षत्रियांश्च महात्मनः । कृत्वा कुशलसंयुक्तां सम्विदञ्च यथावयः ॥ १४ ॥ जनार्द्दनं सात्यकिञ्च प्रेम्णा स परिषस्वजे । मूर्द्धि चैतावुपाघ्राय कुशलं पर्य्यपृच्छत ॥ १५ ॥ तौ चैनं विधिवद्राजन् पूजयामासतुर्गुरुम् । ब्रह्माणमिव देवेशमिन्द्रोपेन्द्रौ मुदायुतौ ॥ १६ ॥ ततोऽब्रवीद्धर्म्मसुतो रौहिणेयमरिन्दमम् । इदं भ्रात्रोर्महायुद्धं पश्य रामेति भारत ॥ १७ ॥ तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान् केशवपूर्व्वजः । न्यविशत् परमप्रीतः पूज्यमानो महारथैः ॥ १८ ॥ स बभौ राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः । दिवीव नक्षत्रगणैः परिकीर्णो निशाकरः ॥ १९ ॥ ततस्तयोः सन्निपातस्तुमुलो लोमहर्षणः । आसीदन्तकरो राजन् वैरस्य तव पुत्रयोः ॥ २० ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवागमने
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

जनमेजय उवाच । पूर्व्वमेव यदा रामस्तस्मिन् युद्ध उपस्थिते । आमन्त्र्य केशवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभुः ॥ १ ॥ साहाय्यं धार्त्तराष्ट्रस्य न च कर्त्तास्मि केशव । न चैव पाण्डुपुत्राणां गमिष्यामि यथागतम् ॥ २ ॥ एवमुक्त्वा तदा रामो यातः शत्रुनिवर्हणः । तस्य चागमनं भूयो ब्रह्मन् शंसितुमर्हसि ॥ ३ ॥ आख्याहि मे विस्तरतः कथं राम उपस्थितः । कथञ्च दृष्टवान् युद्धं कुशलो ह्यसि मे मतः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । उपप्लव्यनिविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । प्रेषितो धृतराष्ट्रस्य समीपं मधुसूदनः । शमम्प्रति महाबाहो

हितार्थं सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥ स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च। उक्तवान् वचनं तथ्यं हितञ्चैव विशेषतः ॥ ६ ॥ न च तत् कृतवान्राजा यथाख्यातं हि ते पुरा ॥ ७ ॥ अनवाप्य शमं तत्र कृष्णः पुरुषसत्तमः। आगच्छत महाबाहुरुपप्लव्यं जनाधिप ॥ ८ ॥ ततः प्रत्यागतः कृष्णो धार्त्तराष्ट्रविसर्ज्जितः। अक्रियायां नरव्याघ्र पाण्डवानिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ न कुर्वन्ति वचो मह्यं कुरवः कालचोदिताः। निर्गच्छध्वं पाण्डवेयाः पुष्येण सहिता मया ॥ १० ॥ ततो विभज्यमानेषु बलेषु बलिनां वरः। प्रोवाच भ्रातरं कृष्णं रौहिणेयो महामनाः ॥ ११ ॥ तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन। क्रियतामिति तत् कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तदा ॥ १२॥ ततो मन्युपरीतात्मा जगाम यदुनन्दनः। तीर्थयात्रां हलधरः सरस्वत्यां महायशाः ॥ १३ ॥ मैत्रनक्षत्रयोगेण सहितः सर्वयादवैः। आश्रयामास भोजस्तु दुर्य्योधनमरिन्दमम्। युयुधानेन सहितो वासुदेवस्तु पाण्डवान् ॥ १४ ॥ रौहिणेये गते शूरे पुष्येण मधुसूदनः। पाण्डवेयान् पुरस्कृत्य ययावभिमुखः कुरून् ॥ १५ ॥ गच्छन्नेव पथिस्थस्तु रामः प्रेष्यानुवाच ह। सम्भारांस्तीर्थयात्रायाः सर्वोपकरणानि च। आनयध्वं द्वारकाया-मग्नीन् वै याजकांस्तथा ॥ १६ ॥ सुवर्णं रजतञ्चैव धेनुर्वासांसि वाजिनः। कुञ्जरांश्च रथांश्चैव खरोष्ट्रवाहनानि च ॥ १७ ॥ क्षिप्रमानीयतां सर्वं तीर्थहेतोः परिच्छदम्। प्रतिस्रोतः सरस्वत्या गच्छध्वं शीघ्रगामिनः ॥ १८ ॥ ऋत्विजश्चानयध्वं वै शतशश्च द्विजर्षभान्। एवं सन्दिश्य तु प्रेष्यान् बलदेवो महाबलः ॥ १९ ॥ तीर्थयात्रां ययौ राजन् कुरूणां वैशसे तदा। सरस्वतीं प्रतिस्रोतः समन्तादभिजग्मिवान् ॥ २० ॥ ऋत्विग्भिश्च सुहृद्भिश्च तथान्यैर्द्विजसत्तमैः। रथैर्गजैस्तथाश्वैश्च प्रेष्यैश्च भरतर्षभ। गोखरोष्ट्रप्रयुक्तैश्च यानैश्च बहुभिर्वृतः ॥ २१ ॥ श्रान्तानां क्लान्तवपुषां

शिशूनां विपुलायुषाम्। देशे देशे तु देयानि दानानि विविधानि च। अर्च्चायै चार्थिनां राजन् क्लृप्तानि बहुशस्तथा॥ २२॥ यो यो यत्र द्विजो भोज्यं भोक्तुं कामयते तदा। तस्य तस्य तु तत्रैवमुपाजह्रुस्तदा नृप॥ २३॥ तत्र स्थिता नरा राजन्रौहिणेयस्य शासनात्। भक्ष्यपेयस्य कुर्व्वन्ति राशींस्तत्र समन्ततः॥२४॥ वासांसि च महार्हाणि पर्य्यङ्कास्तरणानि च। पूजार्थं तत्र क्लृप्तानि विप्राणां सुखमिच्छताम्॥ २५॥ यत्र यः स्वदते विप्रः क्षत्रियो वापि भारत। तत्र तत्र तु तस्यैव सर्व्वं क्लृप्तमदृश्यत॥ २६॥ यथासुखं जनः सर्व्वो याति तिष्ठति वै तदा। यातुकामस्य यानानि पानानि तृषितस्य च॥ २७॥ बुभुक्षितस्य चान्नानि स्वादूनि भरतर्षभ। उपाजह्रुर्नरास्तत्र वस्त्राण्याभरणानि च॥ २८॥ स पन्थाः प्रबभौ राजन् सर्व्वस्यैव सुखावहः। स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छताम्॥ २९॥ नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुभक्ष्यशुभान्वितः। विपण्यापणपण्यानां नानाजनशतैर्वृतः। नानाद्रुमलतोपेतो नानारत्नविभूषितः॥ ३०॥ ततो महात्मा नियमे स्थितात्मा पुण्येषु तीर्थेषु वसूनि राजन्। ददौ द्विजेभ्यः क्रतुदक्षिणाश्च यदुप्रवीरो हलभृत् प्रतीतः॥ ३१॥ दोग्ध्रीश्च धेनूश्च सहस्रशो वै सुवाससः काञ्चनबद्धशृङ्गीः। हयांश्च नानाविधदेशजातान् यानानि दासांश्च शुभान् द्विजेभ्यः॥ ३२॥ रत्नानि मुक्तामणिविद्रुमञ्च शृङ्गीसुवर्णं रजतं सुशृङ्गम्। अयस्मयं ताम्रमयञ्च भाण्डं ददौ द्विजातिप्रवरेषु रामः॥ ३३॥ एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा सरस्वतीतीर्थवरेषु भूरि। ययौ क्रमेणाप्रतिमप्रभावस्ततः कुरुक्षेत्रमुदारवृत्तिः॥ ३४॥

जनमेजय उवाच। सारस्वतानां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे। फलञ्च द्विपदां श्रेष्ठ कर्म्मनिर्वृत्तिमेव च॥ ३५॥ यथा क्रमेण भगवन् तीर्थानामानुपूर्व्वशः। ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं हि मे॥ ३६॥

वैशम्पायन उवाच। तीर्थानां विस्तरं राजन् गुणोत्पत्तिञ्च सर्वशः। मयोच्यमानं वै पुण्यं शृणु राजेन्द्र कृत्स्नशः॥ ३७॥ पूर्वं महाराज यदुप्रवीर ऋत्विक्सुहृद्विप्रगणैश्च सार्द्धम्। पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम यत्रोडुराड्यक्ष्मणा क्लिश्यमानः॥३८॥ विमुक्तशापः पुनराप्य तेजः सर्वं जगद्भासयते नरेन्द्र। एवन्तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां प्रभासनात्तस्य ततः प्रभासः॥ ३९॥

जनमेजय उवाच। किमर्थं भगवान् सोमो यक्ष्मणा समगृह्यत। कथञ्च तीर्थप्रवरे तस्मिंश्चन्द्रो न्यमज्जतः॥ ४०॥ कथमाप्लुत्य तस्मिंस्तु पुनराप्यायितः शशी। एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने॥ ४१॥

वैशम्पायन उवाच। दक्षस्य तनया यास्ताः प्रादुरासन् विशाम्पते। स सप्तविंशतिं कन्या दक्षः सोमाय वै ददौ॥ ४२॥ नक्षत्रयोगनिरताः संख्यानार्थञ्च ताभवन्। पत्न्यो वै तस्य राजेन्द्र सोमस्य शुभकर्म्मणः॥ ४३॥ तास्तु सर्वा विशालाक्ष्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि। अत्यरिच्यत तासान्तु रोहिणी रूपसम्पदा॥ ४४॥ ततस्तस्यां स भगवान् प्रीतिञ्चक्रे निशाकरः। सास्य हृद्या बभूवाथ तस्मात्तां बुभुजे सदा॥ ४५॥ पुरा हि सोमो राजेन्द्र रोहिण्यामवसच्चिरम्। ततस्ताः कुपिताः सर्वा नक्षत्राख्या महात्मनः॥४६॥ ता गत्वा पितरं प्राहुः प्रजापतिमतन्द्रिताः। सोमो वसति नास्मासु रोहिणीं भजते सदा॥ ४७॥ ता वयं सहिताः सर्वास्त्वत्सकाशे प्रजेश्वर। वत्स्यामो नियताहारास्तपश्चरणतत्पराः॥ ४८॥ श्रुत्वा तासान्तु वचनं दक्षः सोममथाब्रवीत्। समं वर्त्तस्व भार्य्यासु मा त्वधर्मो महान् स्पृशेत्॥ ४९॥ ताश्च सर्वाब्रवीद्दक्षो गच्छध्वं शशिनोऽन्तिकम्। समं वर्त्स्यति सर्वासु चन्द्रमा मम शासनात्॥५०॥ विसृष्टास्तास्तथा जग्मुः शीतांशुभवनं तदा। तथापि सोमो भगवान् पुनरेव महीपते। रोहिणीं निवसत्येव प्रीयमाणो मुहु-

मुहुः ॥ ५१ ॥ ततस्ताः सहिताः सर्वा भूयः पितरमब्रुवन् । तव शुश्रूषणे युक्ता वत्स्यामो हि तवाश्रमे । सोमो वसति नास्मासु नाकरोद्वचनं तव ॥ ५२ ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा दक्षः सोममथाब्रवीत् । समं वर्त्तस्व भार्य्यासु मा त्वां शप्स्ये विरोचन ॥ ५३ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं दक्षस्य भगवान् शशी । रोहिण्या सार्द्धमवसत्ततस्ताः कुपिताः पुनः ॥ ५४ ॥ गत्वा च पितरं प्राहुः प्रणम्य शिरसा तदा । सोमो वसति नास्मासु तस्मान्नः शरणं भव ॥ ५५ ॥ रोहिण्यामेव भगवन् सदा वसति चन्द्रमाः । न त्वद्वचो गणयति नास्मासु स्नेहमिच्छति । तस्मान्नस्त्राहि सर्वा वै यथा नः सोम आविशेत् ॥ ५६ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धो यक्ष्माणं पृथिवीपते । ससर्ज्ज रोषात् सोमाय स चोडुपतिमाविशत् ॥ ५७ ॥ स यक्ष्मणाभिभूतात्मा क्षीयताहरहः शशी । यत्नञ्चाप्यकरोद्राजन् मोक्षार्थं तस्य यक्ष्मणः ॥ ५८ ॥ इष्ट्वेष्टिभिर्म्महाराज विविधाभिर्निशाकरः । न चामुच्यत शापाद्वै क्षयञ्चैवाभ्यगच्छत ॥ ५९ ॥ क्षीयमाणे ततः सोमे ओषध्यो न प्रजज्ञिरे । निरास्वादरसाः सर्वा हतवीर्य्याश्च सर्वतः ॥ ६० ॥ ओषधीनां क्षये जाते प्राणिनामपि सङ्क्षयः । कृशाश्चासन् प्रजाः सर्वाः क्षीयमाणे निशाकरे ॥ ६१ ॥ ततो देवाः समागम्य सोममूचुर्म्महीपते । किमिदं भवतो रूपमीदृशं न प्रकाशते । कारणं ब्रूहि नः सर्वं येनेदं ते महद्भयम् ॥ ६२ ॥ श्रुत्वा च वचनं त्वत्तो विधास्यामस्ततोऽभयम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच सर्वांस्तान् शशलक्षणः । शापस्य कारणञ्चैव यक्ष्माणञ्च तथात्मनः ॥ ६३ ॥ देवास्तथा वचः श्रुत्वा गत्वा दक्षमथाब्रुवन् । प्रसीद भगवन् सोमे शापोऽयं विनिवर्त्तताम् ॥ ६४ ॥ असौ हि चन्द्रमाः क्षीणः किञ्चिच्छेषो हि लक्ष्यते । क्षयाच्चैवास्य देवेश प्रजाश्चापि गताः क्षयम् । वीरुधौषधयश्चैव वीजानि विविधानि च ॥ ६५ ॥ तेषां क्षये क्षयोऽस्माकं विनास्माभिर्ज्जगच्च किम् । इति ज्ञात्वा

लोकगुरो प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ ६६ ॥ एवमुक्तस्ततो देवान् प्राह वाक्यं प्रजापतिः। नैतच्छक्यं मम वचो व्यावर्त्तयितुमन्यथा ॥६७॥ हेतुना तु महाभागा निवर्त्तिष्यति केनचित्। समं वर्त्ततु सर्वासु शशी भार्य्यासु नित्यशः ॥ ६८ ॥ सरस्वत्या वरे तीर्थे उन्मज्जन् शशलक्षणः। पुनर्वर्द्धिष्यते देवास्तद्वै सत्यं वचो मम ॥ ६९ ॥ मासार्द्धञ्च क्षयं सोमो नित्यमेव गमिष्यति। मासार्द्धन्तु सदा वृद्धिं सत्यमेतद्वचो मम ॥ ७० ॥ समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यब्धिसङ्गमम्। आराधयतु देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यति ॥ ७१ ॥ सरस्वतीं ततः सोमः स जगामर्षिशासनात्। प्रभासं प्रथमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ॥ ७२ ॥ अमावस्यां महातेजास्तत्रोन्मज्जन् महाद्युतिः। लोकान् प्रभासयामास शीतांशुत्वमवाप च ॥ ७३ ॥ देवास्तु सर्वे राजेन्द्र प्रभासं प्राप्य पुष्कलम्। सोमेन सहिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन् ॥ ७४ ॥ ततः प्रजापतिः सर्वा विससर्ज्जाथ देवताः। सोमे च भगवान् प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ मावमंस्थाः स्त्रियः पुत्र मा च विप्रान् कदाचन। गच्छ युक्तः सदा भूत्वा कुरु वै शासनं मम ॥ ७६ ॥ स विसृष्टो महाराज जगामाथ स्वमालयम्। प्रजाश्च मुदिता भूत्वा पुनस्तस्थुर्यथा पुरा ॥ ७७ ॥ एवं ते सर्वमाख्यातं यथा शप्तो निशाकरः। प्रभासञ्च यथा तीर्थं तीर्थानां प्रवरं ह्यभूत् ॥ ७८ ॥ अमावास्यां महाराज नित्यशः शशलक्षणः। स्नात्वा ह्याप्यायते श्रीमान् प्रभासे तीर्थ उत्तमे ॥ ७९ ॥ अतश्चैनं प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप। प्रभां हि परमां लेभे तस्मिन्नुन्मज्ज्य चन्द्रमाः ॥ ८० ॥ ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमद्बली। चमसोद्भेद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत ॥ ८१ ॥ तत्र दत्त्वा च दानानि विशिष्टानि हलायुधः। उषित्वा रजनीमेकां स्नात्वा च विधिवत्तदा ॥ ८२ ॥ उदपानमथागच्छत् त्वरावान् केशवाग्रजः। आद्यं स्वस्त्ययनञ्चैव यत्रावाप्य महत्

फलम् ॥ ८३ ॥ स्निग्धत्वादोषधीनाञ्च भूमेश्च जनमेजय । जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र नष्टामपि सरस्वतीम् ॥ ८४ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मान्नदीगतञ्चापि ह्युदपानं यशस्विनः । त्रितस्य च महाराज जगामाथ हलायुधः ॥ १ ॥ तत्र दत्त्वा बहु द्रव्यं पूजयित्वा तथा द्विजान् । उपस्पृश्य च तत्रैव प्रहृष्टो मुषलायुधः ॥ २ ॥ तत्र धर्म्मपरो ह्यासीत्त्रितः स सुमहातपाः । कूपे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ॥ ३ ॥ तत्र चैनं समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् । ततस्तौ वै शशापाथ त्रितो ब्राह्मणसत्तमः ॥ ४ ॥

जनमेजय उवाच । उदपानं कथं ब्रह्मन् कथञ्च सुमहातपाः । पतितः किञ्च स त्यक्तो भ्रातृभ्यां द्विजसत्तमः ॥ ५ ॥ कूपे कथञ्च हित्वैनं भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् । कथञ्च याजयामास पपौ सोमञ्च वै कथम् । एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन् श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । आसन् पूर्व्वयुगे राजन् मुनयो भ्रातरस्त्रयः । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ॥ ७ ॥ सर्व्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च । ब्रह्मलोकजितः सर्व्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ॥ ८ ॥ तेषान्तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च । अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्म्मरतः सदा ॥ ९ ॥ स तु दीर्घेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्य च । जगाम भगवान्स्थानमनुरूपमिवात्मनः ॥ १० ॥ राजानस्तस्य ये ह्यासन् याज्या राजन्महात्मनः । ते सर्व्वे स्वर्गते तस्मिंस्तस्य पुत्रानपूजयन् ॥ ११ ॥ तेषान्तु कर्म्मणा राजंस्तथा चाध्ययनेन च । त्रितः स श्रेष्ठतां प्राप यथैवास्य पिता

तथा ॥ १२ ॥ तथा सर्व्वे महाभागा मुनयः पुण्यलक्षणाः। अपूजयन्महाभागं यथास्य पितरं पुरा ॥ १३ ॥ कदाचिद्धि ततो राजन् भ्रातरावेकतद्वितौ। यज्ञार्थं चक्रतुश्चिन्तां तथा वित्तार्थमेव च ॥ १४ ॥ तयोर्बुद्धिः समभवत् त्रितं गृह्य परन्तप। याज्यान् सर्व्वानुपादाय प्रतिगृह्य पशूंस्ततः ॥ १५ ॥ सोमं पास्यामहे हृष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलम्। चक्रुश्चैव तथा राजन् भ्रातरस्त्रय एव च ॥ १६ ॥ तथा तु ते परिक्रम्य याज्यान् सर्व्वान् पशून् प्रति। याजयित्वा ततो याज्यान् लब्ध्वा तु सुबहून् पशून् ॥ १७ ॥ याज्येन कर्म्मणा तेन प्रतिगृह्य विधानतः। प्राचीं दिशं महात्मान आजग्मुस्ते महर्षयः ॥ १८ ॥ त्रितस्तेषां महाराज पुरस्ताद्याति हृष्टवत्। एकतश्च द्वितश्चैव पृष्ठतः कालयन् पशून् ॥ १९ ॥ तयोश्चिन्ता समभवद्दृष्ट्वा पशुगणं महत्। कथं नु स्युरिमा गाव आवाभ्यां हि विना त्रितम् ॥ २० ॥ तावन्योऽन्यं समाभाष्य एकतश्च द्वितश्च ह। यदूचतुर्म्मिथः पापौ तन्निबोध जनेश्वर ॥ २१ ॥ त्रितो यज्ञेषु कुशलस्त्रितो वेदेषु निष्ठितः। अन्यास्तु बहुला गावस्त्रितः समुपलप्स्यते ॥ २२ ॥ तदावां सहितौ भूत्वा गाः प्रकाल्य व्रजावहे। त्रितोऽपि गच्छतां काममावाभ्यां वै विनाकृतः ॥ २३ ॥ तेषामागच्छतां रात्रौ पथि स्थाने वृकोऽभवत्। तत्र कूपोऽविदूरेऽभूत् सरस्वत्यास्तटे महान् ॥ २४ ॥ अथ त्रितो वृकं दृष्ट्वा पथि तिष्ठन्तमग्रतः। तद्भयादपसर्पन् वै तस्मिन् कूपे पपात ह ॥ २५ ॥ अगाधे सुमहाघोरे सर्व्वभूतभयङ्करे। त्रितस्ततो महाराज कूपस्थो मुनिसत्तमः। आर्त्तनादं ततश्चक्रे तौ तु शुश्रुवतुर्मुनी ॥ २६ ॥ तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरावेकतद्वितौ। वृकत्रासाच्च लोभाच्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः ॥ २७ ॥ भ्रातृभ्यां पशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः। उदपाने तदा राजन् निर्ज्जने पांशुसंवृते ॥ २८ ॥ त्रित आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुत्तृणावृते। निमग्नं भरतश्रेष्ठ

नरके दुष्कृती यथा ॥ २९ ॥ स बुद्ध्यागणयत् प्राज्ञो मृत्योर्भीतो ह्यसोमपः । सोमः कथं नु पातव्य इहस्थेन मया भवेत् ॥ ३० ॥ स एवमभिनिश्चित्य तस्मिन् कूपे महातपाः । ददर्श वीरुधं तत्र लम्बमानां यदृच्छया ॥ ३१ ॥ पांशुग्रस्ते ततः कूपे विचिन्त्य सलिलं मुनिः । अग्नीन् सङ्कल्पयामास होते चात्मानमेव च ॥ ३२ ॥ ततस्तां वीरुधं सोमं सङ्कल्प्य सुमहातपाः । ऋचो यजूंषि सामानि मनसाचिन्तयन्मुनिः ॥ ३३ ॥ ग्रावाणः शर्कराः कृत्वा प्रचक्रेऽभिषवं नृप । आज्यञ्च सलिलञ्चक्रे भागांश्च त्रिदिवौकसाम् ॥ ३४ ॥ सोमस्याभिषवं कृत्वा चकार तुमुलं ध्वनिम् । स चाविशद्दिवं राजन् स्वन शैक्षितस्य वै । समवाप च तं यज्ञं यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३५ ॥ वर्त्तमाने तथा यज्ञे त्रितस्य सुमहात्मनः । आविग्नं त्रिदिवं सर्वं कारणञ्च न बुध्यते । ततः सुतुमुलं शब्दं शुश्रावाथ वृहस्पतिः ॥ ३६ ॥ श्रुत्वा चैवाब्रवीत् सर्वान् देवान् देवपुरोहितः । त्रितस्य वर्त्तते यज्ञस्तत्र गच्छामहे सुराः ॥ ३७ ॥ स हि क्रुद्धः सृजेदन्यान् देवानपि महातपाः ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सहिताः सर्वदेवताः । प्रययुस्तत्र यत्रासौ त्रितयज्ञः प्रवर्त्तते ॥ ३९ ॥ ते तत्र गत्वा विबुधास्तं कूपं यत्र स त्रितः । ददृशुस्तं महात्मानं दीक्षितं यज्ञकर्म्मसु ॥ ४० ॥ दृष्ट्वा चैनं महात्मानं श्रिया परमया युतम् । ऊचुश्चाथ महाभागं प्राप्ता भागार्थिनो वयम् ॥ ४१ ॥ अथाब्रवीदृषिर्देवान् पश्यध्वं मां दिवौकसः । अस्मिन् प्रतिभये कूपे निमग्नं नष्टचेतसम् ॥ ४२ ॥ ततस्त्रितो महाराज भागांस्तेषां यथाविधि । मन्त्रयुक्तान् समददत्ते च प्रीतास्तदाभवन् ॥ ४३ ॥ ततो यथाविधि प्राप्तान् भागान् प्राप्य दिवौकसः । प्रीतात्मानो ददुस्तस्मै वरान् यान् मनसेच्छति ॥ ४४ ॥ स तु वव्रे वरं देवांस्त्रातुमर्हत मामितः ॥ ४५ ॥ यश्चेहोपस्पृशेत् कूपे स सोमपगतिं लभेत् ॥ ४६ ॥ ततश्चोर्म्मिमती राजन्नुत्पपात सरस्वती । तया

क्षिप्रः समुत्तस्थौ पूजयंस्त्रिदिवौकसः ॥ ४७ ॥ तथेति चोक्त्वा विबुधा जग्मू राजन् यथागताः । त्रितश्चाप्यगमत् प्रीतः स्वमेव निलयं तदा ॥ ४८ ॥ क्रुद्धः स तु समासाद्य तावृषी भ्रातरौ तदा । उवाच परुषं वाक्यं शशाप च महातपाः ॥ ४९ ॥ पशुलुब्धौ युवां यस्मान्मामुत्सृज्य प्रधावितौ । तस्माद्वृकाकृती रौद्रौ दंष्ट्रिणावभितश्चरौ । भवितारौ मया शप्तौ पापेनानेन कर्मणा ॥ ५० ॥ प्रसवश्चैव युवयोर्गोलाङ्गूलर्क्षवानराः । इत्युक्ते तु तदा तेन क्षणादेव विशाम्पते । तथाभूतावदृश्येतां वचनात् सत्यवादिनः ॥ ५१ ॥ तत्राप्यमितविक्रान्तः स्पृष्ट्वा तोयं हलायुधः । दत्त्वा च विविधान् दायान् पूजयित्वा च वै द्विजान् ॥ ५२ ॥ उदपानञ्च तं वीक्ष्य प्रशस्य च पुनः पुनः । नदीगतमदीनात्मा प्राप्तो विनशनं तदा ॥ ५३ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विनशनं राजन् जगामाथ हलायुधः । शूद्राभीरान् प्रति द्वेषाद्यत्र नष्टा सरस्वती ॥ १ ॥ यस्मात् सा भरतश्रेष्ठ द्वेषान्नष्टा सरस्वती । तस्मात्तदृषयो नित्यं प्राहुर्विनशनेति ह ॥ २ ॥ तत्राप्युपस्पृश्य बलः सरस्वत्यां महाबलः । सुभूमिकं ततोऽगच्छत् सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ ३ ॥ तत्र चाप्सरसः शुभ्रा नित्यकालमतन्द्रिताः । क्रीड़ाभिर्विमलाभिश्च क्रीड़न्ति विमलाननाः ॥ ४ ॥ तत्र देवाः सगन्धर्वा मासि मासि जनेश्वर । अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसेवितम् ॥ ५ ॥ तत्रादृश्यन्त गन्धर्वास्तथैवाप्सरसांगणाः । समेत्य सहिता राजन् यथाप्राप्तं यथासुखम् ॥ ६ ॥ तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सवीरुधः । पुण्यैः पुष्पैः सदा दिव्यैः कीर्य्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ७ ॥ आक्रीड़-

भूमिः सा राजन् तासामप्सरसां शुभा। सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्यास्तटे वरे॥ ८॥ तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसु विप्राय माधवः। श्रुत्वा गीतञ्च तद्दिव्यं वादित्राणाञ्च निस्वनम्॥ ९॥ छायाश्च विपुला दृष्ट्वा देवगन्धर्व्वरक्षसाम्। गन्धर्वाणां ततस्तीर्थमगच्छद्रोहिणीसुतः॥ १०॥ विश्वावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसान्विताः। नृत्यवादित्रगीतञ्च कुर्व्वन्ति सुमनोरमम्॥ ११॥ तत्र दत्त्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु। अजाविकं गोखरोष्ट्रं सुवर्णं रजतं तथा॥ १२॥ भोजयित्वा द्विजान् कामैः सन्तर्प्य च महाधनैः। प्रययौ सहितो विप्रैस्तूयमानश्च माधवः॥ १३॥ तस्माद्गन्धर्वतीर्थाच्च महाबाहुररिन्दमः। गर्गस्रोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली॥ १४॥ तत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना। कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमः॥ १५॥ उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय। सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विदिता वै महात्मना॥ १६॥ तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्रोत इति स्मृतम्। तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुव्रता नृप। उपासाञ्चक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो॥ १७॥ तत्र गत्वा महाराज बलः श्वेतानुलेपनः। विधिवद्धि धनं दत्त्वा मुनीनां भावितात्मनाम्॥ १८॥ उच्चावचांस्तथा भक्ष्यान् विप्रेभ्यो विप्रदाय सः। नीलवासास्ततोऽगच्छच्छङ्खतीर्थं महायशाः॥ १९॥ तत्रापश्यन्महाशङ्खं महामेरुमिवोच्छ्रितम्। श्वेतपर्वतसङ्काशमृषिसङ्घैर्निषेवितम्। सरस्वत्यास्तटे जातं नगं तालध्वजो बली॥ २०॥ यक्षा विद्याधराश्चैव राक्षसाश्चामितौजसः। पिशाचाश्चामितबला यत्र सिद्धाः सहस्रशः॥ २१॥ ते सर्व्वे ह्यशनं त्यक्त्वा फलं तस्य वनस्पतेः। व्रतैश्च नियमैश्चैव काले काले स्म भुञ्जते॥ २२॥ प्राप्तैश्च नियमैस्तैस्तैर्विचरन्तः पृथक् पृथक्। अदृश्यमाना मनुजैर्व्यचरन् पुरुषर्षभ। एवं ख्यातो नरपते लोकेऽस्मिन् स वनस्पतिः

॥ २३ ॥ ततस्तीर्थं सरस्वत्याः पावनं लोकविश्रुतम्। तस्मिंश्च यदुशार्दूलो दत्त्वा तीर्थे पयस्विनीः। ताम्रायसानि भाण्डानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ २४ ॥ पूजयित्वा द्विजांश्चैव पूजितश्च तपोधनैः। पुण्यं द्वैतवनं राजन्नाजगाम हलायुधः ॥ २५ ॥ तत्र गत्वा मुनीन् दृष्ट्वा नानावेशधरान् बलः। आप्लुत्य सलिले चापि पूजयामास वै द्विजान् ॥ २६ ॥ तथैव दत्त्वा विप्रेभ्यः परिभोगान् सुपुष्कलान्। ततः प्रायाद्बलो राजन् दक्षिणेन सरस्वतीम् ॥२७॥ गत्वा चैव महाबाहुर्नातिदूरं महायशाः। धर्मात्मा नागधन्वानं तीर्थमागमदच्युतः ॥ २८ ॥ यत्र पन्नगराजस्य वासुकेः सन्निवेश-नम्। महाद्युतेर्महाराज बहुभिः पन्नगैर्वृतम्। ऋषीणां हि सहस्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश ॥ २९ ॥ तत्र देवाः समागम्य वासुकिं पन्नगोत्तमम्। सर्वपन्नगराजानमभ्यषिञ्चन् यथाविधि। पन्नगेभ्यो भयं तत्र विद्यते न स्म कौरव ॥ ३० ॥ तत्रापि विधिवद्दत्त्वा विप्रेभ्यो रत्नसञ्चयान्। प्रायात् प्राचीं दिशं तत्र तथा तीर्थान्यनेकशः। सहस्रशतसङ्ख्यानि प्रथितानि पदे पदे ॥ ३१ ॥ आप्लुत्य तेषु तीर्थेषु यथोक्तं तत्र चर्षिभिः। कृत्वोपवासनियमं दत्त्वा दानानि भूरिशः ॥ ३२ ॥ अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु तत्र तीर्थनिवासिनः। उद्दिष्टमार्गः प्रययौ यत्र भूयः सरस्वती ॥ ३३ ॥ प्राङ्मुखी वै निववृते वृष्टिर्वातहता यथा। ऋषीणां नैमिषेयाणामवेक्षार्थं महात्मनाम् ॥ ३४ ॥ निवृत्तान्तां सरिच्छ्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली। बभूव विस्मितो राजन् बलः श्वेतानुलेपनः ॥ ३५ ॥

जनमेजय उवाच। कस्मात् सरस्वती ब्रह्मन् निवृत्ता प्राङ्मुखी ततः। व्याख्यातुमेतदिच्छामि सर्वमध्वर्य्युसत्तम ॥ ३६ ॥ कस्मिंश्चित् कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दनः। निवृत्ता हेतुना केन कथमेव सरिद्वरा ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। पूर्वं कृतयुगे राजन् नैमिषेयास्तपस्विनः।

वर्त्तमाने सुविपुले सत्रे द्वादश वार्षिके ॥ ३८ ॥ ऋषयो बहवो राजंस्तत् सत्रमभिपेदिरे । उषित्वा च महाभागास्तस्मिन् सत्रे यथाविधि ॥ ३९ ॥ निवृत्ते नैमिषीये वै सत्रे द्वादशवार्षिके । आजग्मुर्ऋषयस्तत्र बहवस्तीर्थकारणात् ॥ ४० ॥ ऋषीणां बहुलत्वात्तु सरस्वत्या विशाम्पते । तीर्थानि नगरायन्ते कूले वै दक्षिणे तदा ॥ ४१ ॥ समन्तपञ्चकं यावत्तावत्ते द्विजसत्तमाः । तीर्थलोभान्नरव्याघ्र नद्यास्तीरं समाश्रिताः ॥ ४२ ॥ जुह्वतां तत्र तेषान्तु मुनीनां भावितात्मनाम् । स्वाध्यायेनातिमहता बभूवुः पूरिता दिशः ॥ ४३ ॥ अग्निहोत्रैस्ततस्तेषां हूयमानैर्महात्मनाम् । अशोभत सरित्श्रेष्ठा दीप्यमानैः समन्ततः ॥ ४४ ॥ वालिखिल्या महाराज अश्मकुट्टाश्च तापसाः । दन्तोलूखलिनश्चान्ये संप्रख्याना-स्तथापरे ॥ ४५ ॥ वायुभक्ष्या जलाहाराः पर्णभक्ष्याश्च तापसाः । नानानियमयुक्ताश्च तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ४६ ॥ आसन् वै मुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीपतः । शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठां गङ्गामिव दिवौकसः ॥ ४७ ॥ शतशश्च समापेतुर्ऋषयस्तत्र याजिनः । तेऽवकाशं न ददृशुः सरस्वत्या महाव्रताः ॥ ४८ ॥ ततो यज्ञोपवीतैस्ते तत्तीर्थं निर्म्मिमाय वै । जुहुवुश्चाग्निहोत्रांश्च चक्रुश्च विविधाः क्रियाः ॥ ४९ ॥ ततस्तमृषिसङ्घातं निराशं चिन्तयान्वितम् । दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ॥ ५० ॥ ततः कुञ्जान् बहून् कृत्वा सन्निवृत्ता सरिद्वरा । ऋषीणां पुण्यतपसां कारुण्याज्जनमेजय ॥ ५१ ॥ ततो निवृत्य राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती । भूयः प्रतीच्याभिमुखी प्रसुस्राव सरिद्वरा ॥ ५२ ॥ अमोघागमनं कृत्वा तेषां भूयो व्रजाम्यहम् । इत्यद्भुतं महच्चक्रे तदा राजन्महानदी ॥ ५३ ॥ एवं स कुञ्जो राजन् वै नैमिषीय इति श्रुतः । कुरुक्षेत्रे कुरुश्रेष्ठ कुरुष्व महतीं क्रियाम् ॥ ५४ ॥ तत्र कुञ्जान् बहून् दृष्ट्वा निवृत्ताञ्च सरिद्वराम् । बभूव विस्मयस्तत्र

रामस्याथ महात्मनः ॥ ५५ ॥ उपस्पृश्य तु तत्रापि विधिवद्यदु-
नन्दनः। दत्त्वा दायान् द्विजातिभ्यो भाण्डानि विविधानि च
॥ ५६ ॥ भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय च। ततः
प्रायाद्बलो राजन् पूज्यमानो द्विजातिभिः॥ ५७ ॥ सरस्वतीतीर्थ-
वरं नानाद्विजगणायुतम्। बदरेङ्गुदकाश्मर्य्यप्लक्षाश्वत्थविभीतकैः
॥ ५८ ॥ कङ्कोलैश्च पलाशैश्च करीरैः पीलुभिस्तथा। सरस्वती-
तीररुहैस्तरुभिर्विविधैस्तथा ॥ ५९ ॥ करूषकवनैश्चैव बिल्वैराम्रा-
तकैस्तथा। अतिमुक्तकषण्डैश्च पारिजातैश्च शोभितम् ॥ ६० ॥
कदलीवनभूयिष्ठं दृष्टिकान्तं मनोहरम्। वाय्वम्बुफलपर्णादैर्दन्तो-
लूखलिकैरपि ॥ ६१ ॥ तथाश्मकुट्टैर्वानेयैर्मुनिभिर्बहुभिर्वृतम्।
स्वाध्यायघोषसङ्घुष्टं मृगयूथशताकुलम्॥ ६२ ॥ अहिंस्रैर्धर्म्म-
परमैर्नृभिरत्यर्थसेवितम्। सप्तसारस्वतं तीर्थमाजगाम हलायुधः।
यत्र मङ्कणकः सिद्धस्तपस्तेपे महामुनिः॥ ६३ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां
सारस्वततीर्थोपाख्याने सप्तत्रिंशोऽध्यायः॥ ३७ ॥

जनमेजय उवाच। सप्तसारस्वतं कस्मात् कश्च मङ्कणको मुनिः।
कथं स सिद्धो भगवान् कश्चास्य नियमोऽभवत्॥ १ ॥ कस्य वंशे
समुत्पन्नः किञ्चाधीतं द्विजोत्तमः। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विधि-
वद्द्विजसत्तम ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। राजन् सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं
जगत्। आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती॥ ३ ॥ सुप्रभा
काञ्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा। सरस्वती चौघवती सुरेणु-
र्विमलोदका॥ ४ ॥ पितामहस्य महतो वर्त्तमाने महामखे।
वितते यज्ञवाटे वै संसिद्धेषु द्विजातिषु॥ ५ ॥ पुण्याहघोषैर्विमलै-

वेदानां निनदैस्तथा । देवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन् यज्ञविधौ तदा
॥ ६ ॥ तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे । यजतस्तस्य
सत्रेण सर्व्वकामसमृद्धिना ॥ ७ ॥ मनसा चिन्तिता ह्यर्था धर्मार्थ-
कुशलैस्तदा । उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र द्विजातींस्तत्र तत्र ह ॥ ८ ॥
जगुश्च तत्र गन्धर्व्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः । वादित्राणि च दिव्यानि
वादयामासुरञ्जसा ॥ ९ ॥ तस्य यज्ञस्य सम्पत्त्या तुतुषुर्द्देवता
अपि । विस्मयं परमं जग्मुः किमु मानुषयोनयः ॥ १० ॥ वर्त्तमाने
तथा यज्ञे पुष्करस्थे पितामहे । अब्रुवन्नृषयो राजन्नायं यज्ञो
महागुणः ॥ ११ ॥ न दृश्यते सरिच्छ्रेष्ठा यस्मादिह सरस्वती ।
तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीतः सस्माराथ सरस्वतीम् ॥ १२ ॥ पितामहेन
यजता आहूता पुष्करेषु वै । सुप्रभा नाम राजेन्द्र नाम्ना तत्र
सरस्वती ॥ १३ ॥ तां दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टास्त्वरायुक्तां सरस्वतीम् ।
पितामहं मानयन्तीं क्रतुन्ते बहु मेनिरे ॥ १४ ॥ एवमेषा सरित्-
श्रेष्ठा पुष्करेषु सरस्वती । पितामहार्थं सम्भूता तुष्ट्यर्थञ्च मनी-
षिणाम् ॥ १५ ॥ नैमिषे मुनयो राजन् समागम्य समासते । तत्र
चित्राः कथा ह्यासन् वेदं प्रति जनेश्वर ॥ १६ ॥ यत्र ते मुनयो
ह्यासन् नानास्वाध्यायवेदिनः । ते समागम्य मुनयः सस्मरुर्वै सर-
स्वतीम् ॥ १७ ॥ सा तु ध्याता महाराज ऋषिभिः सत्रयाजिभिः ।
समागतानां राजेन्द्र सहायार्थं महात्मनाम् ॥ १८ ॥ आजगाम
महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती । नैमिषे काञ्चनाक्षी तु मुनीनां
सत्रयाजिनाम् ॥ १९ ॥ आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता ।
गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुम् ॥ २० ॥ आहूता सरितां
श्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती । विशालां तां गयेष्वाहुरृषयः संशित-
व्रताः ॥ २१ ॥ सरित् सा हिमवत्पार्श्वात् प्रसृता शीघ्रगामिनी ।
औद्दालके तथा यज्ञे यजतस्तस्य भारत ॥ २२ ॥ समेते सर्व्वतः
स्फीते मुनीनां मण्डले तदा । उत्तरे कोशलाभागे पुण्ये राज-

महात्मनः ॥ २३ ॥ उद्दालकेन यजता पूर्वं ध्याता सरस्वती। आजगाम सरित्श्रेष्ठा तं देशमृषिकारणात् ॥ २४ ॥ पूज्यमाना मुनिगणैर्वल्कलाजिनसंवृतैः। मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्मनसा कृता ॥ २५ ॥ सुरेणुर्ऋषभे द्वीपे पुण्ये राजर्षिसेविते ॥ २६ ॥ कुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः। आजगाम महाभागा सरित्श्रेष्ठा सरस्वती ॥ २७ ॥ ओघवत्यपि राजेन्द्र वशिष्ठेन महात्मना। समाहूता कुरुक्षेत्रे दिव्यतोया सरस्वती ॥ २८ ॥ दक्षेण यजता चापि गङ्गाद्वारे सरस्वती। सुरेणुरिति विख्याता प्रस्नुता शीघ्रगामिनी ॥ २९ ॥ विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः। समाहूता ययौ तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ॥ ३० ॥ एकीभूतास्ततस्तास्तु तस्मिंस्तीर्थे समागताः। सप्तसारस्वतं तीर्थं ततस्तत् प्रथितं भुवि ॥ ३१ ॥ इति सप्त सरस्वत्यो नामतः परिकीर्त्तिताः। सप्तसारस्वतञ्चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतम् ॥ ३२ ॥ शृणु मङ्कणकस्यापि कौमारब्रह्मचारिणः। आपगामवगाढस्य राजन् प्रक्रीडितं महत् ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वा यदृच्छया तत्र स्त्रियमम्भसि भारत। स्नायन्तीं रुचिरापाङ्गीं दिग्वाससमनिन्दिताम्। सरस्वत्यां महाराज चस्कन्दे वीजमम्भसि ॥ ३४ ॥ तद्रेतः स तु जग्राह कलसे वै महातपाः। सप्तधा प्रविभागन्तु कलसस्थं जगाम ह ॥ ३५ ॥ तत्रर्षयः सप्त जाता जज्ञिरे मरुतां गणाः। वायुवेगो वायुबलो वायुहा वायुमण्डलः ॥ ३६ ॥ वायुज्वालो वायुरेता वायुचक्रश्च वीर्य्यवान्। एवमेते समुत्पन्ना मरुतां जनयिष्णवः ॥ ३७ ॥ इदमत्यद्भुतं राजन् शृणाश्चर्य्यतरं भुवि। महर्षेश्चरितं यादृक् त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३८ ॥ पुरा मङ्कणकः सिद्धः कुशाग्रेणेति विश्रुतम्। क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ ३९ ॥ स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान्। ततस्तस्मिन् प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमञ्च यत्। प्रनृत्तमुभयं वीर

तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ४० ॥ ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः। विज्ञप्तो वै महादेव ऋषिरर्थे नराधिप । नायं नृत्ये-द्यथा देव तथा त्वं कर्त्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा हर्षाविष्टमतीव ह। सुराणां हितकामार्थं महादेवोऽभ्यभाषत ॥ ४२ ॥ हंहो ब्राह्मण धर्म्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान्। हर्षस्थानं किमर्थञ्च तवेदमधिकं मुने। तपस्विनो धर्म्मपथे स्थितस्य द्विज-सत्तम ॥ ४३ ॥

ऋषिरुवाच। किन्न पश्यसि मे ब्रह्मन् कराच्छाकरसं स्रुतम्। यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्तो वै हर्षेण महता विभो ॥ ४४ ॥ तं प्रहस्याब्र-वीद्देवो मुनिं रागेण मोहितम्। अहं न विस्मयं विप्र गच्छामीति प्रपश्य माम् ॥ ४५ ॥ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं महादेवेन धीमता। अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताड़ितोऽभवत् ॥ ४६ ॥ ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसन्निभम्। तद्दृष्ट्वा व्रीड़ितो राजन् स मुनिः पादयोर्गतः ॥४७॥ मेने देवं महादेवमिदञ्चोवाच विस्मितः। नान्यं देवादहं मन्ये रुद्रात् परतरं महत् ॥ ४८ ॥ सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक्। त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्तीह मनीषिणः ॥ ४९ ॥ त्वामेव सर्वं विशति पुनरेव युगक्षये। देवै-रपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ॥ ५० ॥ त्वयि सर्वे स्म दृश्यन्ते भावा ये जगति स्थिताः। त्वामुपासन्त वरदं देवा ब्रह्मा-दयोऽनघ ॥ ५१ ॥ सर्वस्त्वमसि देवानां कर्त्ता कारयिता च ह। त्वत्प्रसादात् सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः। एवं स्तुत्वा महा-देवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥ ५२ ॥ यदिदञ्चापलं देव कृतमेतत् स्मयादिकम्। अतः प्रसादयामि त्वां तपो मे न क्षरेदिति ॥ ५३॥ ततो देवः प्रीतमनास्तमृषिं पुनरब्रवीत्। तपस्ते वर्द्धतां विप्र मत्-प्रसादात् सहस्रधा। आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्द्धमहं सदा ॥ ५४ ॥ सप्तसारस्वते चास्मिन् यो मामर्च्चिष्यते नरः। न

तस्य दुर्लभं किञ्चिद्भवितेह परत्र वा। सारस्वतञ्च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः॥ ५५॥ एतन्मङ्कणकस्यापि चरितं भूरितेजसः। स हि पुत्रः सुकन्यायामुत्पन्नो मातरिश्वना॥ ५६॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने अष्टत्रिंशोऽध्यायः॥ ३८॥

वैशम्पायन उवाच। उषित्वा तत्र रामस्तु संपूज्याश्रमवासिनः। तथा मङ्कणके प्रीतिं शुभाञ्चक्रे हलायुधः॥ १॥ दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च। पूजितो मुनिसङ्घैश्च प्रातरुत्थाय लाङ्गली॥ २॥ अनुज्ञाप्य मुनीन् सर्व्वान् स्पृष्ट्वा तोयञ्च भारत। प्रययौ त्वरितो रामस्तीर्थहेतोर्महाबलः॥ ३॥ तत औशनसं तीर्थमाजगाम हलायुधः। कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः॥ ४॥ महता शिरसा राजन् ग्रस्तजङ्घो महोदरः। राक्षसस्य महाराज रामक्षिप्तस्य वै पुरा। तत्र पूर्वं तपस्तप्तं काव्येन सुमहात्मना॥ ५॥ यत्रास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मनः। यत्रस्थश्चिन्तयामास दैत्यदानवविग्रहम्॥ ६॥ तत् प्राप्य च बलो राजं स्तीर्थप्रवरमुत्तमम्। विधिवद्वै ददौ वित्तं ब्राह्मणानां महात्मनाम्॥ ७॥

जनमेजय उवाच। कपालमोचनं ब्रह्मन् कथं यत्र महामुनिः। मुक्तः कथञ्चास्य शिरो लग्नं केन च हेतुना ८ ८॥

वैशम्पायन उवाच। पुरा वै दण्डकारण्ये राघवेन महात्मना। वसता राजशार्दूल राक्षसान् शमयिष्यता॥ ९॥ जनस्थाने शिरश्छिन्नं राक्षसस्य दुरात्मनः। क्षुरेण शितधारेण तत्पपात महावने॥ १०॥ महोदरस्य तल्लग्नं जङ्घायां वै यदृच्छया। वने विचरतो राजन्नस्थि भित्त्वास्फुरत्तदा॥ ११॥ स

तेन लग्नेन तदा द्विजातिर्न शशाक ह । अभिगन्तुं महाप्राज्ञ-
स्तीर्थान्यायतनानि च ॥ १२ ॥ स पूतिना विस्रवता वेदनार्त्तो
महामुनिः । जगाम सर्वतीर्थानि पृथिव्याश्चेति नः श्रुतम् ॥ १३ ॥
स गत्वा सरितः सर्वाः समुद्रांश्च महातपाः । कथयामास तत् सर्व-
मृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १४ ॥ आप्लुतः सर्वतीर्थेषु न च मोक्ष-
मवाप्तवान् । स तु शुश्राव विप्रेन्द्रो मुनीनां वचनं महत् ॥ १५ ॥
सरस्वत्यास्तीर्थवरं ख्यातमौशनसं तदा । सर्वपापप्रशमनं सिद्ध-
क्षेत्रमनुत्तमम् ॥ १६ ॥ स तु गत्वा ततस्तत्र तीर्थमौशनसं द्विजः ।
तत औशनसे तीर्थे तस्योपस्पृशतस्तदा । तच्छिरश्चरणं मुक्त्वा
पपातान्तर्जले तदा ॥ १७ ॥ विमुक्तस्तेन शिरसा परं सुखमवाप
ह । स चाप्यन्तर्जले मूर्द्धा जगामादर्शनं तदा ॥ १८ ॥ ततः स
विशिरा राजन् पूतात्मा वीतकल्मषः । आजगामाश्रमं प्रीतः कृत-
कृत्यो महोदरः ॥ १९ ॥ सोऽथ गत्वाश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महा-
तपाः । कथयामास तत्सर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ २० ॥ ते
श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्तीर्थस्य मानद । कपालमोचनमिति नाम
चक्रुः समागताः ॥ २१ ॥ स चापि तीर्थप्रवरं पुनर्गत्वा महा-
नृषिः । पीत्वा पयः सुविपुलं सिद्धिमायात्तदा मुनिः ॥ २२ ॥
तत्र दत्त्वा बहून् दायान् विप्रान् संपूज्य माधवः । जगाम वृष्णि-
प्रवरो रुषङ्गोराश्रमन्तदा ॥ २३ ॥ यत्र तप्तं तपो घोरमार्ष्टिषेणेन
भारत । ब्राह्मणत्वं लब्धवांस्तत्र विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २४ ॥
सर्वकामसमृद्धं वै तत्राश्रमपदं महत् । मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव सेवितं
सर्वदा विभो ॥ २५ ॥ ततो हलधरः श्रीमान् ब्राह्मणैः परि-
वारितः । जगाम यत्र राजेन्द्र रुषङ्गुस्तनुमत्यजत् ॥ २६ ॥ रुष-
ङ्गुर्ब्राह्मणो वृद्धस्तपोनित्यश्च भारत । देहन्यासे कृतमना विचिन्त्य
बहुधा तदा ॥ २७ ॥ ततः सर्वानुपादाय तनयान् वै महातपाः ।
रुषङ्गुरब्रवीत्तत्र नयध्वं मां पृथूदकम् ॥ २८ ॥ विज्ञायातीत-

वयसं रुषङ्गुं ते तपोधनाः। तं वै तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्या-स्तपोधनम् ॥ २९ ॥ स तैः पुत्त्रैस्तदा धीमानानीतो वै सरस्वतीम्। पुण्यां तीर्थशतोपेतां विप्रसङ्घैर्निषेविताम् ॥ ३० ॥ स तत्र विधिना राजन्नाप्लुत्य सुमहातपाः। ज्ञात्वा तीर्थगुणांश्चैव प्राहेदमृषिसत्तमः। सुप्रीतः पुरुषव्याघ्र सर्वान् पुत्त्रानुपासतः ॥ ३१ ॥ सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्त्यजेदात्मनस्तनुम्। पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वो मरणं तपेत् ॥ ३२ ॥ तत्राप्लुत्य स धर्मात्मा उपस्पृश्य हलायुधः। दत्त्वा चैव बहून् दायान् विप्राणां विप्रवत्सलः ॥ ३३ ॥ ससर्ज्ज यत्र भगवांल्लोकांल्लोकपितामहः। यत्रार्ष्टिषेणः कौरव्य ब्राह्मण्यं संशितव्रतः। तपसा महता राजन् प्राप्तवानृषिसत्तमः ॥ ३४ ॥ सिन्धुद्वीपश्च राजर्षिर्देवापिश्च महातपाः। ब्राह्मण्यं लब्धवान् यत्र विश्वामित्रस्तथा मुनिः। महातपस्वी भगवानुग्रतेजा महायशाः ॥ ३५ ॥ तत्राजगाम बलवान् बलभद्रः प्रतापवान् ॥ ३६ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सारस्वतोपाख्याने
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

जनमेजय उवाच। कथमार्ष्टिषेणो भगवान् विपुलं तप्तवांस्तपः। सिन्धुद्वीपः कथञ्चापि ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तदा ॥ १ ॥ देवापिश्च कथं ब्रह्मन् विश्वामित्रश्च सत्तम। तन्ममाचक्ष्व भगवन् परं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। पुरा कृतयुगे राजन्नार्ष्टिषेणो द्विजोत्तमः। वसन् गुरुकुले नित्यं नित्यमध्ययने रतः ॥ ३ ॥ तस्य राजन् गुरुकुले वसतो नित्यमेव ह। समाप्तिं नागमाद्विद्या नापि वेदा विशाम्पते ॥ ४ ॥ स निर्विण्णस्ततो राजंस्तपस्तेपे

महातपाः । ततो वै तपसा तेन प्राप वेदानतुत्तमान् ॥ ५ ॥ स विद्वान् वेदयुक्तश्च सिद्धश्चाप्यृषिसत्तमः । तत्र तीर्थे वरान् प्रादात्त्रीनेव सुमहातपाः ॥ ६ ॥ अस्मिंस्तीर्थे महानद्या अद्य प्रभृति मानवः । आप्लुतो वाजिमेधस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ ७ ॥ अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यालाद्भविष्यति । अपि चाल्पेन यत्नेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रिदिवं मुनिः । एवं सिद्धः स भगवानार्ष्टिषेणः प्रतापवान् ॥ ९ ॥ तस्मिन्नेव तदा तीर्थे सिन्धुद्वीपः प्रतापवान् । देवापिश्च महाराज ब्राह्मण्यं प्रापतुर्म्महत् ॥ १० ॥ तथा च कौशिकस्तात तपोनित्यो जितेन्द्रियः । तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ॥ ११ ॥ गाधिर्नाम महानासीत् क्षत्रियः प्रथितो भुवि । तस्य पुत्रोऽभवद्राजन् विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२ ॥ स राजा कौशिकस्तात महायोग्यभवत् किल । स पुत्रमभिषिच्याथ विश्वामित्रं महातपाः ॥ १३ ॥ देहन्यासे मनश्चक्रे तमूचुः प्रणताः प्रजाः । न गन्तव्यं महाप्राज्ञ त्राहि चास्मान्महाभयात् ॥ १४ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्ततः । विश्वस्य जगतो गोप्ता भविष्यति सुतो मम ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा तु ततो गाधिर्विश्वामित्रं निवेश्य च । जगाम त्रिदिवं राजन् विश्वामित्रोऽभवन्नृपः । न स शक्नोति पृथिवीं यत्नवानपि रक्षितुम् ॥ १६ ॥ ततः शुश्राव राजा स राक्षसेभ्यो महाभयम् । निर्ययौ नगराच्चापि चतुरङ्गबलान्वितः ॥ १७ ॥ स यात्वा दूरमध्वानं वशिष्ठाश्रममभ्ययात् । तस्य ते सैनिका राजंश्चक्रुस्तत्रानयान् बहून् ॥ १८ ॥ ततस्तु भगवान् विप्रो वशिष्ठाश्रममभ्ययात् । ददृशेऽथ ततः सर्वं भज्यमानं महावनम् ॥ १९ ॥ तस्य क्रुद्धो महाराज वशिष्ठो मुनिसत्तमः । सृजस्व शवरान् घोरानिति स्वां गामुवाच ह ॥ २० ॥ तथोक्ता सा सृजद्धेनुः पुरुषान् घोरदर्शनान् । ते च तद्बलमासाद्य बभञ्जुः सर्वतो-

द्गिणम् ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा विद्रुतं सैन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः। तपः परं मन्यमानस्तपस्येव मनो दधे ॥ २२ ॥ सोऽस्मिंस्तीर्थवरे राजन् सरस्वत्याः समाहितः। नियमैश्चोपवासैश्च कर्षयन्देहमात्मनः ॥ २३ ॥ जलाहारो वायुभक्षः पर्णाहारश्च सोऽभवत्। तथा स्थण्डिलशायी च ये चान्ये नियमाः पृथक् ॥ २४ ॥ असकृत्तस्य देवास्तु व्रतविघ्नं प्रचक्रिरे। न चास्य नियमाद्बुद्धिरपयाति कदाचन ॥ २५ ॥ ततः परेण यत्नेन तप्त्वा बहुविधं तपः। तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत ॥ २६ ॥ तपसा तु तथा युक्तं विश्वामित्रं पितामहः। अमन्यत महातेजा वरदो वरमस्य तत् ॥ २७ ॥ स तु वव्रे वरं राजन् स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति। तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ २८ ॥ स लब्ध्वा तपसोग्रेण ब्राह्मणत्वं महायशाः। विचचार महीं कृत्स्नां कृतकामः सुरोपमः ॥ २९ ॥ तस्मिंस्तीर्थवरे रामः प्रदाय विविधं वसु। पयस्विनीस्तथा धेनुर्यानानि शयनानि च ॥ ३० ॥ अथ वस्त्राण्यलङ्कारं भक्ष्यं पेयञ्च शोभनम्। अददन्मुदितो राजन् पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥ ३१ ॥ ययौ राजंस्ततो रामो बकस्याश्रममन्तिकात्। यत्र तेपे तपस्तीव्रं दाल्भ्यो बक इति श्रुतः ॥ ३२ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सारस्वततीर्थोपाख्याने चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच। ब्रह्मघोषैरवाकीर्णां जगाम यदुनन्दनः। यत्र दाल्भ्यो बको राजन्नाश्रमस्थो महातपाः ॥ १ ॥ जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैचित्रवीर्यिणः। तपसा घोररूपेण कर्षयन् देहमात्मनः। क्रोधेन महताविष्टो धर्मात्मा वै प्रतापवान् ॥ २ ॥ पुरा हि नैमिषीयाणां सत्रे द्वादशवार्षिके। वृत्ते विश्वजितोऽन्ते

व पाञ्चालानृषयोऽगमन्॥ ३॥ तत्रेश्वरमयाचन्त दक्षिणार्थं मनीषिणः। बलान्वितान् वत्सतरान्निर्व्याधीनेकविंशतिम्॥ ४॥ तानब्रवीद्बको दाल्भ्यो विभजध्वं पशूनिति। पशूनेतानहं त्यक्त्वा भिक्षिष्ये राजसत्तमम्॥ ५॥ एवमुक्त्वा ततो राजन्नृषीन् सर्वान् प्रतापवान्। जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं ब्राह्मणोत्तम॥ ६॥ स समीपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्। अयाचत पशून् दाल्भ्यः स चैनं रुषितोऽब्रवीत्॥ ७॥ यदृच्छया मृतान् दृष्ट्वा गास्तदा नृपसत्तमः। एतान् पशून्नय क्षिप्रं ब्रह्मबन्धो यदीच्छसि॥ ८॥ ऋषिस्त्वथ वचः श्रुत्वा चिन्तयामास धर्म्मवित्। अहो बत नृशंसं वै वाक्यमुक्तोऽस्मि संसदि॥ ९॥ चिन्तयित्वा मुहूर्त्तन्तु रोषाविष्टो द्विजोत्तमः। मतिञ्चक्रे विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपतेः॥१०॥ स तूत्कृत्य मृतानां वै मांसानि मुनिसत्तमः। जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा। अवकीर्णे सरस्वत्यास्तीर्थे प्रज्वाल्य पावकम्॥ ११॥ बको दाल्भ्यो महाराज नियमं परमास्थितः। स तैरेव जुहावास्य राष्ट्रं मांसैर्महातपाः॥ १२॥ तस्मिंस्तु विधिवत् सत्रे संप्रवृत्ते सुदारुणे। अक्षीयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव॥ १३॥ ततः प्रक्षीयमाणन्तद्राष्ट्रन्तस्य महीपतेः। छिद्यमानं यथानन्तं वनं परशुना विभो। बभूवापद्गतं तच्च व्यपकीर्णमचेतनम्॥ १४॥ दृष्ट्वा तथावकीर्णन्तु राष्ट्रं स मनुजाधिपः। बभूव दुर्म्मना राजंश्चिन्तयामास च प्रभुः॥ १५॥ मोक्षार्थमकरोद्यत्नं ब्राह्मणैः सहितः पुरा। न च श्रेयोऽध्यगच्छत् स क्षीयते राष्ट्रमेव च॥ १६॥ यदा स पार्थिवः क्षिसास्ते च विप्रास्तदानघ। यदा चापि न शक्नोति राष्टं मोक्षयितुं नृपः॥ १७॥ अथ वै प्राश्निकांस्तत्र पप्रच्छ जनमेजय। ततो वै प्राश्निकाः प्राहुः पशुर्विप्रकृतस्त्वया॥ १८॥ मांसैरभिजुहोतीति तव राष्ट्रं मुनिर्बकः। तेन ते हूयमानस्य राष्ट्रस्यास्य क्षयो

महान् ॥ १९ तस्यैतत्तपसः कर्म्म येन ते ह्यनयो महान् । अपां कुञ्जे सरस्वत्यास्तं प्रसादय पार्थिव ॥ २० ॥ सरस्वतीं ततो गत्वा स राजा वकमब्रवीत् । निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्भरतर्षभ । प्रसादये त्वां भगवन्नपराधं क्षमस्व मे ॥२१॥ मम दीनस्य लुब्धस्य मौर्ख्येण हतचेतसः । त्वं गतिस्त्वञ्च मे नाथः प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ २२ ॥ तन्तथाविलपन्तन्तु शोकोपहतचेतसम् । दृष्ट्वा तस्य कृपा जज्ञे राष्ट्रं तच्च व्यमोचयत् ॥ २३ ॥ ऋषिः प्रसन्नस्तस्याभूत् संरम्भञ्च विहाय सः । मोक्षार्थं तस्य राष्ट्रस्य जुहाव पुनराहुतिम् ॥ २४ ॥ मोक्षयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगृह्य पशून् बहून् । हृष्टात्मा नैमिषारण्यं जगाम पुनरेव च ॥ २५ ॥ धृतराष्ट्रोऽपि धर्म्मात्मा सुस्थचेता महामनाः । स्वमेव नगरं राजा प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ॥ २६ ॥ तत्र तीर्थे महाराज वृहस्पतिरुदारधीः । असुराणामभावाय भवाय च दिवौकसाम् ॥ २७ ॥ मांसैरभिजुहावेष्टिमक्षीयन्त ततोऽसुराः । दैवतैरपि संभग्ना जितकाशिभिराहवे ॥ २८ ॥ तत्रापि विधिवद्दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः । वाजिनः कुञ्जरांश्चैव रथांश्चाश्वतरीयुतान् ॥ २९ ॥ रत्नानि च महार्हाणि धनं धान्यञ्च पुष्कलम् । ययौ तीर्थं महाबाहुर्यायातं पृथिवीपते ॥३०॥ यत्र यज्ञे ययातेस्तु महाराज सरस्वती । सर्पिः पयश्च सुस्राव नाहुषस्य महात्मनः ॥ ३१ ॥ तत्रेष्ट्वा पुरुषव्याघ्रो ययातिः पृथिवीपतिः । आक्रामदूर्द्ध्वं मुदितो लेभे लोकांश्च पुष्कलान् ॥ ३२ ॥ पुनस्तत्र च राज्ञस्तु ययातेर्यजतः प्रभो । औदार्य्यं परमं दृष्ट्वा भक्तिञ्चात्मनि शाश्वतीम् । ददौ कामान् ब्राह्मणेभ्यो यान् यान् यो मनसेच्छति ॥ ३३ ॥ यो यत्र स्थित एवेह आहूतो यज्ञसंस्तरे । तस्य तस्य सरिच्छ्रेष्ठा गृहाच्छयनादिकम् । षड्रसं भोजनञ्चैव दानं नानाविधं तथा ॥ ३४ ॥ ते मन्यमाना राज्ञस्तु सम्प्रदानमनुत्तमम् । राजानं तुष्टुवुः प्रीता ददुश्चैवाशिषः शुभाः ॥ ३५ ॥

तत्र देवाः सगन्धर्वाः प्रीता यज्ञस्य सम्पदा । विस्मिता मानुषा-
श्चासन् दृष्ट्वा तां यज्ञसम्पदम् ॥ ३६ ॥ ततस्तालकेतुर्म्महाधर्म्मकेतु-
र्म्महात्मा कृतात्मा महादाननित्यः । वशिष्ठापवाहं महाभीमवेगं
धृतात्मा जितात्मा समभ्याजगाम ॥ ३७ ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि सारस्वतोपाख्याने एक-
चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

जनमेजय उवाच । वशिष्ठस्यापवाहोऽसौ भीमवेगः कथं नु
सः । किमर्थञ्च सरिच्छ्रेष्ठा तमृषिं प्रत्यवाहयत् ॥ १ ॥ कथ-
मस्याभवद्वैरं कारणं किञ्च तत् प्रभो । शंस पृष्टो महाप्राज्ञ न
हि तृप्यामि कथ्यति ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । विश्वामित्रस्य चैवर्षेर्वशिष्ठस्य च भारत ।
भृशं वैरमभूद्राजं स्तपस्स्पर्द्धाकृतं महत् ॥ ३ ॥ आश्रमो वै वशि-
ष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवन्महान् । पूर्व्वतः पार्श्वतस्त्वासीद्विश्वामित्रस्य
धीमतः ॥ ४ ॥ यत्र स्थाणु र्म्महाराज तप्तवान् सुमहत्तपः ।
यत्रास्य कर्म्म तद्घोरं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५ ॥ यत्रेष्ट्वा भगवान्
स्थाणुः पूजयित्वा सरस्वतीम् । स्थापयामास तत्तीर्थं स्थाणुतीर्थ-
मिति प्रभो ॥ ६ ॥ तत्र तीर्थे सुराः स्कन्दमभ्यषिञ्चन्नराधिप ।
सैनापत्येन महता सुरारिविनिर्व्वहणम् ॥ ७ ॥ तस्मिन् सार-
स्वते तीर्थे विश्वामित्रो महामुनिः । वशिष्ठञ्चालयामास तपसो-
ग्रेण तच्छृणु ॥ ८ ॥ विश्वामित्रवशिष्ठौ तावहन्यहनि भारत ।
स्पर्द्धान्तपःकृतां तीब्रां चक्रतुस्तौ तपोधनौ ॥ ९ ॥ तत्राप्यधिक-
सन्तप्तो विश्वामित्रो महामुनिः । दृष्ट्वा तेजो वशिष्ठस्य चिन्ता-
मभिजगाम ह ॥ १० ॥ तस्य बुद्धिरियं ह्यासीद्धर्म्मनित्यस्य भारत ।
इयं सरस्वती तूर्णं मत्समीपं तपोधनम् ॥ ११ ॥ आनयिष्यति

वेगेन वशिष्ठं जपतां वरम् । इहागतं द्विजश्रेष्ठं हनिष्यामि न संशयः ॥ १२ ॥ एवं निश्चित्य भगवान् विश्वामित्रो महामुनिः । सस्मार सरितां श्रेष्ठां क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १३ ॥ सा ध्याता मुनिना तेन व्याकुलत्वं जगाम ह । जज्ञे चैनं महावीर्य्यं महाकोपञ्च भाविनी ॥ १४ ॥ तत एनं वेपमाना विवर्णा प्राञ्जलिस्तदा । उपतस्थे मुनिवरं विश्वामित्रं सरस्वती ॥ १५ ॥ हतवीरा यथा नारी साभवद्दुःखिता भृशम् । ब्रूहि किं करवाणीति प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥ १६ ॥ तामुवाच मुनिः क्रुद्धो वशिष्ठं शीघ्रमानय । यावदेनं निहन्म्यद्य तच्छ्रुत्वा व्यथिता नदी ॥ १७ ॥ साञ्जलिन्तु ततः कृत्वा पुण्डरीकनिभेक्षणा । प्राकम्पत भृशं भीता वायुनेवाहता लता ॥ १८ ॥ तथा रूपान्तु तां दृष्ट्वा मुनिराह महानदीम् । अविचारं वशिष्ठन्तुमानयस्वान्तिकं मम ॥१९॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा पापं चिकीर्षितम् । वशिष्ठस्य प्रभावञ्च जानन्त्यप्रतिमं भुवि ॥ २० ॥ साभिगम्य वशिष्ठन्तमिममर्थमचोदयत् । यदुक्ता सरितां श्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता ॥ २१ ॥ उभयोः शापयोर्भीता वेपमाना पुनः पुनः । चिन्तयित्वा महाशापमृषिवित्रासिता भृशम् ॥ २२ ॥ तां कृशाञ्च विवर्णाञ्च दृष्ट्वा चिन्तासमन्विताम् । उवाच राजन् धर्म्मात्मा वशिष्ठो द्विपदाम्वरः ॥ २३ ॥

वशिष्ठ उवाच । पाह्यात्मानं सरिच्छ्रेष्ठे वह मां शीघ्रगामिनी । विश्वामित्रः शपेद्धि त्वां मा कृथास्त्वं विचारणाम् ॥२४॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृपाशीलस्य सा सरित् । चिन्तयामास कौरव्य किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ॥ २५ ॥ तस्याश्चिन्ता समुत्पन्ना वशिष्ठो मय्यतीव हि । कृतवान् हि दयां नित्यं तस्य कार्य्यं हितं मया ॥ २६ ॥ अथ कूले स्वके राजन् जपन्तमृषिसत्तमम् । जुह्वानं कौशिकं प्रेक्ष्य सरस्वत्यभ्यचिन्तयत् ॥ २७ ॥ इदमन्तरमित्येव

ततः सा सरिताम्बरा। कूलापहारमकरोत् स्वेन वेगेन सा सरित्॥ २८॥ तेन कूलापहारेण मैत्रावरुणिरौह्यत। उह्य-मानः स तुष्टाव तदा राजन् सरस्वतीम्॥ २९॥ पितामहस्य सरसः प्रवृत्तासि सरस्वती। व्याप्तञ्चेदं जगत् सर्वं तवैवाम्भोभिरु-त्तमैः॥ ३०॥ त्वमेवाकाशगा देवी मेघेषुत्सृजसे पयः। सर्वा-श्चापस्त्वमेवेति त्वत्तो वयमधीमहि॥ ३१॥ पुष्टिर्द्युतिस्तथा कीर्त्तिः सिद्धिर्वुद्धिरुमा तथा। त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं तवायत्त-मिदं जगत्। त्वमेव सर्वभूतेषु वससीह चतुर्विधा॥ ३२॥ एवं सरस्वती राजं स्तूयमाना महर्षिणा। वेगेनोवाह तं विप्रं विश्वामित्राश्रमं प्रति। न्यवेदयत चाभीक्ष्णं विश्वामित्राय तं मुनिम्॥ ३३॥ तथानीतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपसमन्वितः। अथा-न्वैषत्प्रहरणं वशिष्ठान्तकरं तदा॥ ३४॥ तन्तु क्रुद्धमभिप्रेक्ष्य ब्रह्मवध्याभयान्नदी। अपोवाह वशिष्ठं तं प्राचीं दिशमतन्द्रिता। उभयोः कुर्वती वाक्यं वञ्चयित्वा तु गाधिजम्॥ ३५॥ ततोऽप-वाहितं दृष्ट्वा वशिष्ठमृषिसत्तमम्। अब्रवीत्त्वथ संक्रुद्धो विश्वा-मित्रो ह्यमर्षणः॥ ३६॥ यस्मान्मां त्वं सरिच्छ्रेष्ठे वञ्चयित्वा पुन-र्गता। शोणितं वह कल्याणि रक्षोग्रामस्य सम्मतम्॥ ३७॥ ततः सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता। अवहच्छोणितोन्मिश्रं तोयं संवत्सरं तदा॥ ३८॥ अथर्षयश्च देवाश्च गन्धर्वाप्सरस-स्तथा। सरस्वतीं तथा दृष्ट्वा वभूवुर्भृशदुःखिताः॥ ३९॥ एवं वशिष्ठापवाहो लोके ख्यातो जनाधिप। आगच्छच्च पुनर्मार्गं स्वमेव सरितां वरा॥ ४०॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि वलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतो-पाख्याने द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥ ४२॥

वैशम्पायन उवाच। सा शप्ता तेन क्रुद्धेन विश्वामित्रेण धीमता। तस्मिंस्तीर्थवरे शुभ्रे शोणितं समुपावहत् ॥ १ ॥ अथाजग्मुस्ततो राजन्राक्षसास्तत्र भारत। तत्र ते शोणितं सर्वे पिबन्तः सुखमासते ॥ २ ॥ तृप्ताश्च सुभृशं तेन सुखिता विगतज्वराः। नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजितस्तथा ॥ ३ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य ऋषयः सुतपोधनाः। तीर्थयात्रां समाजग्मुः सरस्वत्यां महीपते ॥ ४ ॥ तेषु सर्वेषु तीर्थेषु त्वाप्लुत्य मुनिपुङ्गवाः। प्राप्य प्रीतिं पराञ्चापि तपोलुब्धा विशारदाः ॥ ५ ॥ प्रययुर्हि ततो राजन् येन तीर्थमसृग्वहम्। अथागम्य महाभागास्तत्तीर्थं दारुणं तदा ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्याः शोणितेन परिप्लुतम्। पीयमानञ्च रक्षोभिर्बहुभिर्नृपसत्तम ॥ ७ ॥ तान् दृष्ट्वा राक्षसान् राजन् मुनयः संशितव्रताः। परित्राणे सरस्वत्याः परं यत्नं प्रचक्रिरे ॥ ८ ॥ ते तु सर्वे महाभागाः समागम्य महाव्रताः। आहूय सरितां श्रेष्ठामिदं वचनमब्रुवन् ॥ ९ ॥ कारणं ब्रूहि कल्याणि किमर्थं ते ह्रदो ह्ययम्। एवमाकुलतां यातः श्रुत्वा ध्यास्यामहे वयम् ॥ १० ॥ ततः सा सर्वमाचष्ट यथावृत्तं प्रवेपती। दुःखितामथ तां दृष्ट्वा ऊचुस्ते वै तपोधनाः ॥ ११ ॥ कारणं श्रुतमस्माभिः शापश्चैव श्रुतोऽनघे। करिष्यामो वयं यत्नं सर्व एव तपोधनाः ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठामूचुस्तेऽथ परस्परम्। विमोचयामहे सर्वे शापादेतां सरस्वतीम् ॥ १३ ॥ ते सर्वे ब्राह्मणा राजंस्तपोभिर्नियमैस्तथा। उपवासैश्च विविधैर्यमैः कष्टव्रतैस्तथा ॥ १४ ॥ आराध्य पशुभर्त्तारं महादेवं जगत्पतिम्। अमोक्षयन्त तां देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम् ॥ १५ ॥ तेषान्तु सा प्रभावेन प्रकृतिस्था सरस्वती। प्रसन्नसलिला जज्ञे यथापूर्वं तथैव ह। विमुक्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विबभौ सा यथा पुरा ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्या मुनिभिस्तैस्तथाकृतम्। तानेव शरणं जग्मू राक्षसाः

क्षुधितास्तदा ॥ १७ ॥ बद्धाञ्जलिं ततो राजन्राक्षसाः क्षुधयार्द्दिताः । ऊचुस्तान् वै मुनीन् सर्व्वान् कृपायुक्तान् पुनःपुनः ॥१८॥ वयं हि क्षुधिताश्चैव धर्म्माद्धीनाश्च शाश्वतात् । न च नः कामकारोऽयं यद्वयं पापकारिणः ॥ १९ ॥ युष्माकञ्चाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्म्मणा । यत् पापं वर्द्धतेऽस्माकं यतः स्मो ब्रह्मराक्षसाः ॥ २० ॥ योषितान्चैव पापेन योनिदोषकृतेन च । एवं हि वैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां तथैव च । ये ब्राह्मणान् प्रद्विषन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः ॥ २१ ॥ आचार्य्यमृत्विजञ्चैव गुरुं वृद्धजनं तथा । प्राणिनो येऽवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः ॥ २२ ॥ तत् कुरुध्वमिहास्माकं तारणं द्विजसत्तमाः । शक्ता भवन्तः सर्व्वेषां लोकानामपि तारणे ॥ २३ ॥ तेषान्तु मुनयः श्रुत्वा तुष्टुवुस्तां महानदीम् । मोक्षार्थं रक्षसां तेषामूचुः प्रयतमानसाः ॥ २४ ॥ क्षुतं कीटावपन्नञ्च यच्चोच्छिष्टान्वितं भवेत् । सकेशमवधूतञ्च रुदितोपहतञ्च यत् । एभिः संसृष्टमन्नञ्च भागोऽसौ रक्षसामिह ॥ २५ ॥ तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वानेतान् यत्नाद्विवर्ज्जयेत् । राक्षसान्नमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते ह्यन्नमीदृशम् ॥ २६ ॥ शोधयित्वा ततस्तीर्थमृषयस्ते तपोधनाः । मोक्षार्थं राक्षसानाञ्च नदीं तां प्रत्यचोदयन् ॥ २७ ॥ महर्षीणां मतं ज्ञात्वा ततः सा सरितां वरा । अरुणामानयामास स्वां तनुं पुरुषर्षभ ॥ २८ ॥ तस्यां ते राक्षसाः स्नात्वा तनूस्त्यक्त्वा दिवं गताः । अरुणायां महाराज ब्रह्मवध्यापहा हि सा ॥ २९ ॥ एतमर्थमभिज्ञाय देवराजः शतक्रतुः । तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा विमुक्तः पाप्मना किल ॥ ३० ॥

जनमेजय उवाच । किमर्थं भगवान् शक्रो ब्रह्मवध्यामवाप्तवान् । कथमस्मिंश्च तीर्थे वै आप्लुत्याकल्मषोऽभवत् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणुष्वैतदुपाख्यानं यथावृत्तं जनेश्वर । यथा बिभेद समयं नमुचेर्वासवः पुरा ॥ ३२ ॥ नमुचिर्वासवाद्भीतः

सूर्य्यरश्मिं समाविशत् । तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयञ्चेदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ न चार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाहनि । वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ सखे सत्येन ते शपे ॥ ३४ ॥ एवं स समयं कृत्वा दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः । चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेणेन वासवः ॥ ३५ ॥ तच्छिरो नमुचेश्छिन्नं पृष्ठतः शक्रमन्वयात् । भो मित्रहन् पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ॥ ३६ ॥ एवं स शिरसा तेन चोद्यमानः पुनः पुनः । पितामहाय सन्तप्त एतमर्थं न्यवेदयत् ॥ ३७ ॥ तमब्रवील्लोकगुरुररुणायां यथाविधि । इष्ट्वोपस्पृश देवेन्द्र तीर्थे पापभयापहे ॥ ३८ ॥ एषा पुण्यजला शक्र कृता मुनिभिरेव च । निगूढमस्यागमनमिहासीत् पूर्वमेव तु ॥ ३९ ॥ ततोऽभ्येत्यारुणां देवीं प्लावयामास वारिणा । सरस्वत्यारुणायाश्च पुण्योऽयं सङ्गमो महान् ॥ ४० ॥ इह तं यज देवेन्द्र दद दानान्यनेकशः । अत्राप्लुत्य सुघोरात्त्वं पातकाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ४१ ॥ इत्युक्तः स सरस्वत्याः कुञ्जे वै जनमेजय । ब्रह्मणो वचनाच्छक्रो यजद्द्यज्ञैरनेकशः ॥ ४२ ॥ दत्त्वा दानान्यनेकानि स्नात्वा तीर्थे शतक्रतुः । इष्ट्वा यथावद्बलभिदरुणायामुपास्पृशत् ॥ ४३ ॥ स मुक्तः पाप्मना तेन ब्रह्मवध्याकृतेन ह । जगाम संहृष्टमनास्त्रिदिवं त्रिदिवेश्वरः ॥ ४४ ॥ शिरस्तच्चापि नमुचेस्तत्रैवाप्लुत्य भारत । लोकान् कामदुघान् प्राप्तमक्षयान्राजसत्तम ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्राप्युपस्पृश्य बलो महात्मा दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि । अवाप्य धर्मं परमार्य्यकर्म्मा जगाम सोमस्य महत् सुतीर्थम् ॥ ४६ ॥ यत्रायजद्राजसूयेन सोमः साक्षात् पुरा विधिवत् पार्थिवेन्द्र । अत्रिर्धीमान् विप्रमुख्यो बभूव होता यस्मिन् क्रतुमुख्ये महात्मा ॥ ४७ ॥ यस्यान्तेऽभूत् सुमहादानवानां दैतेयानां राक्षसानाञ्च देवैः । यस्मिन् युद्धं तारकाख्यं सुतीव्रं यत्र स्कन्दस्तारकं वै जघान ॥ ४८ ॥ सैनापत्यञ्च लब्ध-

वान् देवतानां महासेनो यत्र दैत्यान्तकर्त्ता । साक्षाच्चापि न्यवसत् कार्त्तिकेयः सदा कुमारो यत्र स प्रक्षराज ॥ ४६ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि वलदेवतीर्थयात्रायां त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

जनमेजय उवाच । सरस्वत्याः प्रभावोऽयमुक्तस्ते द्विजसत्तम । कुमारस्याभिषेकन्तु ब्रह्मन् व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ यस्मिन् काले च देशे च यथा च वदतां वर । यैश्चाभिषिक्तो भगवान् विधिना येन च प्रभुः ॥ २ ॥ स्कन्दो यथा च दैत्यानामकरोत् कदनं महत् । तथा मे सर्वमाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । कुरुवंशस्य सदृशं कौतूहलमिदं तव । हर्षमुत्पादयत्येव वचो मे जनमेजय ॥ ४ ॥ हन्त ते कथयिष्यामि शृण्वानस्य जनाधिप । अभिषेकं कुमारस्य प्रभावञ्च महात्मनः ॥ ५ ॥ तेजो माहेश्वरं स्कन्नमग्नौ प्रपतितं पुरा । तत् सर्वभक्षो भगवान्नाशकद्दग्धुमक्षयम् ॥ ६ ॥ तेनासीदतितेजस्वी दीप्तिमान् हव्यवाहनः । न चैव धारयामास गर्भं तेजोमयं तदा ॥ ७ ॥ स गङ्गामभिसङ्गम्य नियोगाद्ब्रह्मणः प्रभुः । गर्भमाहितवान् दिव्यं भास्करोपमतेजसम् ॥ ८ ॥ अथ गङ्गापि तं गर्भमसहन्ती विधारणे । उत्ससर्ज गिरौ रम्ये हिमवत्यमरार्च्चिते ॥९॥ स तत्र ववृधे लोकानावृत्य ज्वलनात्मजः । ददृशुर्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृत्तिकाः ॥ १० ॥ शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरम् । ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ११ ॥ तासां विदित्वा भावं तं मातॄणां भगवान् प्रभुः । प्रस्नुतानां पयः षड्भिर्वदनैरपिवत्तदा ॥ १२ ॥ तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य वालस्य कृत्तिकाः । परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्धराः ॥ १३ ॥

यत्नोत्सृष्टः स भगवान् गङ्गायां गिरिमूर्द्धनि। स शैलः काञ्चनः सर्वः संवभौ कुरुनन्दन॥ १४॥ वर्द्धता चैव गर्भेण पृथिवी तेन रञ्जिता। अतश्च सर्वे संवृत्ता गिरयः काञ्चनाकराः॥१५॥ कुमारः सुमहावीर्य्यः कार्त्तिकेय इति स्मृतः। गाङ्गेयः पूर्वमभवन्महा-योगबलान्वितः॥ १६॥ शमेन तपसा चैव वीर्य्येण च समन्वितः। ववृधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवत् प्रियदर्शनः॥ १७॥ स तस्मिन् काञ्चने दिव्ये शरस्तम्बे श्रिया वृतः। स्तूयमानः सदा शेते गन्धर्वैर्मुनि-भिस्तथा॥ १८॥ तथैनमन्वनृत्यन्त देवकन्याः सहस्रशः। दिव्य-वादित्रनृत्यज्ञाः स्तुवन्त्यश्चारुदर्शनाः॥ १९॥ अन्वास्ते च नदी देवं गङ्गा वै सरिताम्बरा। दधार पृथिवी चैनं बिभ्रती रूप-मुत्तमम्॥ २०॥ जातकर्म्मादिकास्तत्र क्रियाश्चक्रे वृहस्पतिः। वेदश्चैनञ्चतुर्मूर्त्तिरुपतस्थे कृताञ्जलिः॥ २१॥ धनुर्वेदश्चतुष्पादः शस्त्रग्रामः ससंग्रहः। तत्रैनं समुपातिष्ठत् साक्षाद्वाणी च केवला ॥ २२॥ स ददर्श महावीर्य्यो देवदेवमुमापतिम्। शैलपुत्र्या सहासीनं भूतसंघशतैर्वृतम्॥ २३॥ निकाया भूतसंघानां परमा-द्भुतदर्शनाः। विकृता विकृताकारा विकृताभरणध्वजाः॥ २४॥ व्याघ्रसिंहर्क्षवदना विड़ालमकराननाः। वृषदंशमुखाश्चान्ये गजो-ष्ट्रवदनास्तथा उलूकवदनाः केचित् गृध्रगोमायुदर्शनाः॥ २५॥ क्रौञ्चपारावतनिभैर्वदनै राङ्कवैरपि। श्वाविच्छल्लकगोधानामजै-डकगवान्तथा। सदृशानि वपूंष्यन्ये तत्र तत्र व्यधारयन्॥ २६॥ केचिच्छैलाम्बुदप्रख्याश्चक्रोद्यतगदायुधाः। केचिदञ्जनपुञ्जाभाः केचिच्छ्वेताचलप्रभाः। सप्त मातृगणाश्चैव समाजग्मुर्विशाम्पते ॥ २७॥ साध्या विश्वेऽथ मरुतो वसवः पितरस्तथा। रुद्रादित्या-स्तथा सिद्धा भुजगा दानवाः खगाः॥ २८॥ ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् सपुत्रः सह विष्णुना। शक्रस्तथाभ्ययाद्द्रष्टुं कुमारवरमच्युतम् ॥ २९॥ नारदप्रमुखाश्चापि देवगन्धर्वसत्तमाः। देवर्षयश्च

सिद्धाश्च वृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ३० ॥ पितरो जगतः श्रेष्ठा देवानामपि देवताः । तेऽपि तत्र समाजग्मुर्यामा धामाश्च सर्व्वशः ॥ ३१ ॥ स तु बालोऽपि बलवान् महायोगबलान्वितः । अभ्याजगाम देवेशं शूलहस्तं पिनाकिनम् ॥ ३२ ॥ तमाव्रजन्तमालक्ष्य शिवस्यासीन्मनोगतम् । युगपच्छैलपुत्र्याश्च गङ्गायाः पावकस्य च ॥ ३३ ॥ कं नु पूर्व्वमयं बालो गौरवादभ्युपैष्यति । अपि मामिति सर्व्वेषां तेषामासीन्मनोगतम् ॥ ३४ ॥ तेषामेतदभिप्रायं चतुर्णामुपलक्ष्य सः । युगपद्योगमास्थाय ससर्ज्ज विविधास्तनुः ॥ ३५ ॥ ततोऽभवच्चतुर्मूर्त्तिः चणेन भगवान् प्रभुः । तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठतः ॥ ३६ ॥ एवं स कृत्वा ह्यात्मानं चतुर्धा भगवान् प्रभुः । यतो रुद्रस्ततः स्कन्दो जगामाद्भुतदर्शनः ॥ ३७ ॥ विशाखस्तु ययौ येन देवी गिरिवरात्मजा । शाखो ययौ च भगवान् वायुर्म्मूर्त्तिर्विभावसुम् । नैगमेयोऽगमद्गङ्गां कुमारः पावकप्रभः ॥ ३८ ॥ सर्व्वे भास्वरदेहास्ते चत्वारः समरूपिणः । तान् समभ्ययुरव्यग्रास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३९ ॥ हाहाकारो महानासीद्देवदानवरक्षसाम् । तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४० ॥ ततो रुद्रश्च देवी च पावकश्च पितामहम् । गङ्गया सहिताः सर्व्वे प्रणिपेतुर्जगत्पतिम् ॥ ४१ ॥ प्रणिपत्य ततस्ते तु विधिवद्राजपुङ्गव । इदमूचुर्व्वचो राजन् कार्त्तिकेयप्रियेप्सया ॥४२॥ अस्य बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथेप्सितम् । अस्मत् प्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ॥ ४३ ॥ ततः स भगवान् धीमान् सर्व्वलोकपितामहः । मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ॥ ४४ ॥ ऐश्वर्य्याणि हि सर्व्वाणि देवगन्धर्व्वरक्षसाम् । भूतयक्षविहङ्गानां पन्नगानाञ्च सर्व्वशः ॥ ४५ ॥ पूर्व्वमेवाददिशासौ निकायेषु महात्मनाम् । समर्थञ्च तमैश्वर्य्ये महामतिरमन्यत ॥ ४६ ॥ ततो मुहूर्त्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः । सैनापत्यं ददौ तस्मै

सर्वभूतेषु भारत ॥ ४७ ॥ सर्वदेवनिकायानां ये राजानः परि-
श्रुताः। तान् सर्वान् व्यादिदेशास्मै सर्वभूतपितामहः ॥ ४८ ॥
ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः। अभिषेकार्थमाजग्मुः
शैलेन्द्रं सहितास्ततः ॥ ४९ ॥ पुण्यां हैमवतीं देवीं सरिच्छ्रेष्ठां
सरस्वतीम्। समन्तपञ्चके या वै त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ५० ॥
तत्र तीरे सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते। निषेदुर्देवगन्धर्वाः
सर्वे सम्पूर्णमानसाः ॥ ५१ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां
सारस्वतोपाख्याने चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽभिषेकसम्भारान् सर्वान् संभृत्य
शास्त्रतः। बृहस्पतिः समिद्धेऽग्नौ जुहावाग्निं यथाविधि ॥ १ ॥
ततो हिमवता दत्ते मणिप्रवरशोभिते। दिव्यरत्नाचिते पुण्ये
निषण्णं परमासने ॥ २ ॥ सर्वमङ्गलसम्भारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम्।
आभिषेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ॥ ३ ॥ इन्द्रविष्णू महा-
वीर्य्यौ सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा। धाता चैव विधाता च तथा चैवा-
निलानलौ ॥ ४ ॥ पूष्णा भगेनार्य्यम्णा च अंशेन च विवस्वता।
रुद्रश्च सहितो धीमान् मित्रेण वरुणेन च ॥ ५ ॥ रुद्रैर्वसुभि-
रादित्यैरश्विभ्याञ्च वृतः प्रभुः। विश्वैर्देवैर्मरुद्भिश्च साध्यैश्च
पितृभिः सह ॥ ६ ॥ गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यक्षराक्षसपन्नगैः।
देवर्षिभिरसङ्ख्येयैस्तथा ब्रह्मर्षिभिर्वरैः ॥ ७ ॥ वैखानसैर्वालि-
खिल्यैर्वाय्वाहारैर्मरीचिपैः। भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च यतिभिश्च महा-
त्मभिः ॥ ८ ॥ सर्वैर्विद्याधरैः पुण्यैर्योगसिद्धैस्तथा वृतः। पिता-
महः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महातपाः ॥ ९ ॥ अङ्गिराः कश्यपोऽत्रिश्च
मरीचिर्भृगुरेव च। क्रतुर्हरः प्रचेताश्च मनुर्दक्षस्तथैव च ॥ १० ॥

ऋतवश्च ग्रहाश्चैव ज्योतींषि च विशाम्पते। मूर्त्तिमत्यश्च सरितो
वेदाश्चैव सनातनाः॥ ११॥ समुद्राश्च ह्रदाश्चैव तीर्थानि विवि-
धानि च। पृथिवी द्यौर्द्दिशश्चैव पादपाश्च जनाधिप॥ १२॥
अदितिर्द्देवमाता च ह्रीः श्रीः स्वाहा सरस्वती। उमा शची
सिनीवाली तथा चानुमतिः कुहूः॥ १३॥ राका च धूषणा चैव
पत्नयश्चान्या दिवौकसाम्। हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्चानेकशृङ्ग-
वान्॥ १४॥ ऐरावतः सानुचरः कलाः काष्ठास्तथैव च। मासार्द्ध-
मासा ऋतवस्तथा रात्र्यहनी नृप॥ १५॥ उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो
नागराजश्च वासुकिः। अरुणो गरुड़श्चैव वृक्षाश्चौषधिभिः सह
॥ १६॥ धर्म्मश्च भगवान् देवः समाजग्मुर्हि सङ्गताः। कालो
यमश्च मृत्युश्च यमस्यानुचराश्च ये॥ १७॥ बहुलत्वाच्च नोक्ता ये
विविधा देवतागणाः। ते कुमाराभिषेकार्थं समाजग्मुस्ततस्ततः
॥ १८॥ जगृहुस्ते तदा राजन् सर्व्व एव दिवौकसः। आभि-
षेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्व्वशः॥ १९॥ दिव्यसम्भारसंयुक्तैः
कलसैः काञ्चनैर्नृप। सरस्वतीभिः पुण्याभिर्द्दिव्यतोयाभिरेव च
॥ २०॥ अभ्यषिञ्चन् कुमारं वै संप्रहृष्टा दिवौकसः। सेनापतिं
महात्मानमसुराणां भयङ्करम्॥ २१॥ पुरा यथा महाराज
वरुणं वै जलेश्वरम्। तथाभ्यषिञ्चद्भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः।
कश्यपश्च महातेजा ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः॥ २२॥ तस्मै ब्रह्मा
ददौ प्रीतो बलिनो वातरंहसः। कामवीर्य्यधरान् सिद्धान् महा-
पारिषदान् प्रभुः॥ २३॥ नन्दिसेनं लोहिताक्षं घण्टाकर्णञ्च
सम्मतम्। चतुर्थमस्यानुचरं ख्यातं कुमुदमालिनम्॥ २४॥ ततः
स्थाणुम्महावेगं महापारिषदं प्रभुः। मायाशतधरं कामं काम-
वीर्य्यबलान्वितम्। ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुरारिविनिवर्हणम्
॥ २५॥ स हि देवासुरे युद्धे दैत्यानां भीमकर्म्मणाम्। जघान
दोर्भ्यां संक्रुद्धः प्रयुतानि चतुर्द्दश॥ २६॥ तथा देवा ददुस्तस्मै

सेनां नैर्ऋतसङ्कुलाम्। देवशत्रुक्षयकरीमजय्यां विष्णुरूपिणीम् ॥ २७ ॥ जयशब्दं तथा चक्रुर्देवाः सर्वे सवासवाः। गन्धर्वयक्ष-रक्षांसि मुनयः पितरस्तथा ॥ २८ ॥ ततः प्रादादनुचरौ यमः कालोपमावुभौ। उन्माथञ्च प्रमाथञ्च महावीर्य्यौ महाद्युती ॥२९॥ सुभ्राजो भास्करश्चैव यौ तौ सूर्य्यानुयायिनौ। तौ सूर्य्यः कार्त्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ॥ ३० ॥ कैलासशृङ्गसङ्काशौ श्वेतमाल्यानुलेपनौ। सोमोऽप्यनुचरौ प्रादान्मणिं सुमणिमेव च ॥ ३१ ॥ ज्वालाजिह्वं तथा ज्योतिरात्मजाय हुताशनः। ददा-वनुचरौ शूरौ परसैन्यप्रमाथिनौ ॥ ३२ ॥ परिघञ्च वटञ्चैव भीमञ्च सुमहाबलम्। दहतिं दहनञ्चैव प्रचण्डौ वीर्य्यसम्मतौ। अंशोऽ-ऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥ ३३ ॥ उत्क्रोशं पञ्चक-ञ्चैव वज्रदण्डधरावुभौ। ददावनलपुत्राय वासवः परवीरहा। तौ हि शत्रून्महेन्द्रस्य जघ्नतुः समरे बहून् ॥ ३४ ॥ चक्रञ्च विक्रम-ञ्चैव संक्रमञ्च महाबलम्। स्कन्दाय त्रीननुचरान् ददौ विष्णु-र्महायशाः ॥३५॥ वर्द्धनं नन्दनञ्चैव सर्व्वविद्याविशारदौ। स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ ॥ ३६ ॥ कुन्दञ्च कुसुमञ्चैव कुमु-दञ्च महायशाः। डम्बराडम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने ॥३७॥ चक्रानुचक्रौ बलिनौ मेषचक्रौ बलोत्कटौ। ददौ त्वष्टा महामायौ स्कन्दायानुचरावुभौ ॥ ३८ ॥ सुव्रतं सत्यसन्धञ्च ददौ मित्रो महा-त्मने। कुमाराय महात्मानौ तपोविद्याधरौ प्रभुः। सुदर्शनीयौ वरदौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ ३९ ॥ सुप्रभञ्च महात्मानं शुभ-कर्म्माणमेव च। कार्त्तिकेयाय संप्रादाद्विधाता लोकविश्रुतौ ॥ ४० ॥ पालितकं कालिकञ्च महामायाविनावुभौ। पूषा च पार्षदौ प्रादात् कार्त्तिकेयाय भारत ॥ ४१ ॥ बलञ्चातिबलञ्चैव महावक्त्रौ महाबलौ। प्रददौ कार्त्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ॥ ४२ ॥ घस-ञ्चातिघसञ्चैव तिमिवक्त्रौ महाबलौ। प्रददौ कार्त्तिकेयाय वरुणः

सत्यसङ्गरः ॥ ४३ ॥ सुवर्च्चसं महात्मानं तथैवाप्यतिवर्च्चसम् ।
हिमवान् प्रददौ राजन् हुताशनसुताय वै ॥ ४४ ॥ काञ्चनञ्च
महात्मानं मेघमालिनमेव च । ददावनुचरौ मेरुरग्निपुत्राय भारत
॥ ४५ ॥ स्थिरञ्चातिस्थिरञ्चैव मेरुरेवापरौ ददौ । महात्मने-
ऽग्निपुत्राय महाबलपराक्रमौ ॥ ४६ ॥ उच्छ्रितञ्चाग्निशृङ्गञ्च महा-
पाषाणयोधिनौ । प्रददावग्निपुत्राय विन्ध्यः पारिषदावुभौ ॥४७॥
संग्रहं विग्रहञ्चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ । प्रददावग्निपुत्राय महा-
पारिषदावुभौ ॥ ४८ ॥ उन्मादं पुष्पदन्तञ्च शङ्कुकर्णं तथैव च ।
प्रददावग्निपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ॥ ४९ ॥ जयं महाजयञ्चैव
नागौ ज्वलनसूनवे । प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकिः पन्नगेश्वरः ॥५०॥
एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा । सागराः सरितश्चैव
गिरयश्च महाबलाः ॥ ५१ ॥ ददुः सेनागणाध्यक्षान् शूलपट्टिश-
धारिणः । दिव्यप्रहरणोपेतान्नानावेशविभूषितान् ॥ ५२ ॥ शृणु
नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः । विविधायुधसम्पन्ना-
श्चित्राभरणवर्म्मिणः ॥ ५३ ॥ शङ्कुकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कमुद एव
च । अनन्तो द्वादशभुजस्तथा कृष्णोपकृष्णकौ ॥ ५४ ॥ घ्राण-
श्रवाः कपिस्कन्धः काञ्चनाक्षो जलन्धमः । अक्षसन्तर्ज्जनो राजन्
कुनदीकस्तमोऽभ्रकृत् ॥ ५५ ॥ एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः
प्रभुः । सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः ॥ ५६ ॥ पुण्य-
नामा सुनामा च सुवक्त्रः प्रियदर्शनः । परिश्रुतः कोकनदः प्रिय-
माल्यानुलेपनः ॥ ५७ ॥ अजोदरो गजशिराः स्कन्धाक्षः शत-
लोचनः । ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः ॥ ५८ ॥
परिश्रुतः कोकनदः कृष्णकेशो जटाधरः । चतुर्दंष्ट्रोऽष्टजिह्वश्च
मेघनादः पृथुश्रवाः ॥ ५९ ॥ विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरो मरुता-
शनः । उदराक्षो रथाक्षश्च वज्रनाभो वसुप्रभः ॥ ६० ॥ समुद्र-
वेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च । वृषमेषप्रवाहश्च तथा नन्दोप-

नन्दकौ ॥ ६१ ॥ धूम्रः श्वेतः कलिङ्गश्च सिद्धार्थौ वरदस्तथा। प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ॥ ६२ ॥ आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवकस्तथा। क्षेमवाहः सुवाहश्च सिद्धपात्रश्च भारत ॥ ६३ ॥ गोव्रजः कनकापीड़ो महापारिषदेश्वरः। गायनो हसनश्चैव वाणः खड्गश्च वीर्य्यवान् ॥ ६४ ॥ वैताली चातिताली च तथा कथकवातिकौ। हंसजः पङ्कदिग्धाङ्गः समुद्रोन्मादनश्च ह ॥ ६५ ॥ रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च नन्दकः। कालकण्ठः प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोऽपरः ॥ ६६ ॥ कालकाक्षः सितश्चैव भूतलोन्मथनस्तथा। यज्ञवाहः प्रवाहश्च देवयाजी च सोमपः ॥ ६७ ॥ मज्जालश्च महातेजाः क्रथक्राथौ च भारत। तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्य्यवान् ॥ ६८ ॥ मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः। वत्सलो मधुवर्णश्च कलसोदर एव च ॥ ६९ ॥ धर्म्मदो मन्मथकरः सूचीवक्त्रश्च वीर्य्यवान्। श्वेतवक्त्रः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुरः ॥ ७० ॥ दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा। अचलः कनकाक्षश्च बालानामपि यः प्रभुः ॥ ७१ ॥ सञ्चारकः कोकनदो गृध्रपत्रश्च जम्बुकः। लोहाजवक्त्रो जवनः कुम्भवक्त्रश्च कुम्भकः ॥ ७२ ॥ मुण्डग्रीवश्च कृष्णौजा हंसवक्त्रश्च चन्द्रभः। पाणिकूर्च्चा च शम्बुकः पञ्चवक्त्रश्च शिक्षकः। चाषवक्त्रश्च जाम्बूकः खरवक्त्रश्च कुन्चकः ॥ ७३ ॥ योगयुक्ता महात्मानः सततं ब्राह्मणप्रियाः। पैतामहा महात्मानो महापारिषदाश्च ह ॥ ७४ ॥ यौवनस्थाश्च वृद्धाश्च बालाश्च जनमेजय। सहस्रशः पारिषदाः कुमारमवतस्थिरे ॥ ७५ ॥ वक्त्रैर्नानाविधैर्ये तु शृणु तान् जनमेजय। कूर्म्मकुक्कुटवक्त्राश्च दीर्घवक्त्राश्च भारत ॥ ७६ ॥ खरगोमायुमुखाश्चैव शशोलूकमुखास्तथा। खरोष्ट्रवदनाश्चान्ये वराहवदनास्तथा ॥ ७७ ॥ मनुष्यमेषवक्त्राश्च शृगालवदनास्तथा। भीमा मकरवक्त्राश्च शिशुमारमुखास्तथा ॥ ७८ ॥ मार्ज्जारदंशवक्त्राश्च

दीर्घवक्त्राश्च भारत । नकुलोलूकवक्त्राश्च काकवक्त्रास्तथापरे ॥७९॥ आखुबभ्रुकवक्त्राश्च मयूरवदनास्तथा । मत्स्यमेषाननाश्चान्ये अजाविमहिषानना ॥ ८० ॥ ऋक्षशार्दूलवक्त्राश्च द्वीपिसिंहानना-स्तथा । भीमा गजाननाश्चैव तथा नक्रमुखास्तथा ॥ ८१ ॥ गरुडा-ननाः खड्गिमुखा वृककाकमुखास्तथा । गोखरोष्ट्रमुखाश्चान्ये वृषदंशमुखास्तथा ॥ ८२ ॥ महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षाश्च भारत । पारावतमुखाश्चान्ये तथा वृषमुखाः परे ॥ ८३ ॥ कोकि-लाभाननाश्चान्ये श्येनतित्तिरिकाननाः । कृकलासमुखाश्चैव विरजो-ऽम्बरधारिणः ॥ ८४ ॥ व्यालवक्त्राः शूलिमुखाश्चण्डवक्त्राः शुभा-ननाः । आशीविषाश्चीरधरा गोनासावदनास्तथा ॥ ८५ ॥ स्थूलो-दराः कृशाङ्गाश्च स्थूलाङ्गाश्च कृशोदराः । ह्रस्वग्रीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषिताः ॥ ८६ ॥ गजेन्द्रचर्म्मवसनास्तथा कृष्णाजिना-म्बराः । स्कन्धेमुखा महाराज तथा ह्युदरतोमुखाः ॥ ८७ ॥ पृष्ठेमुखा हनुमुखास्तथा जङ्घामुखा अपि । पार्श्वाननाश्च बहवो नानादेशमुखास्तथा ॥ ८८ ॥ तथा कीटपतङ्गानां सदृशास्या गणे-श्वराः । नानाव्यालमुखाश्चान्ये बहुबाहुशिरोधराः ॥ ८९ ॥ नानावृक्षभुजाः केचित् कटीशीर्षास्तथापरे । भुजङ्गभोगवदना नानागुल्मनिवासिनः ॥९०॥ चीरसंवृतगात्राश्च नानाफलकवाससः । नानावेशधराश्चान्ये नानामाल्यानुलेपनाः ॥ ९१ ॥ नानावस्त्रधरा-श्चैव चर्मवासस एव च । उष्णीषिणो मुकुटिनः कम्बुग्रीवाः सुवर्च्चसः ॥ ९२ ॥ किरीटिनः पञ्चशिखास्तथा कठिनमूर्द्धजाः । त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखाः परे ॥ ९३ ॥ शिखण्डिनो मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तथा । चित्रमालाधराः केचित् केचि-द्रोमाननास्तथा ॥ ९४ ॥ विग्रहैकरसा नित्यमजेयाः सुरसत्तमैः । दिव्यनानाम्बरधराः सततं विग्रहप्रियाः ॥ ९५ ॥ कृष्णा निर्मांस-वक्त्राश्च दीर्घपृष्ठा निरूदरा । स्थूलपृष्ठाः ह्रस्वपृष्ठाः प्रलम्बोदर-

मेहनाः ॥ ९६ ॥ महाभुजा ह्रस्वभुजा ह्रस्वगात्राश्च वामनाः । कुब्जाश्च ह्रस्वजङ्घाश्च हस्तिकर्णशिरोधराः ॥ ९७ ॥ हस्तिनासाः कूर्मनासा वृकनासास्तथापरे । दीर्घौष्ठा दीर्घजङ्घाश्च विकराला ह्यधोमुखाः ॥ ९८ ॥ महादंष्ट्रा ह्रस्वदंष्ट्राश्चतुर्दंष्ट्रास्तथापरे । वारणेन्द्रनिभाश्चान्ये भीमा राजन् सहस्रशः ॥ ९९ ॥ सुविभक्तशरीराश्च दीप्तिमन्तः स्वलङ्कृताः । पिङ्गाक्षाः शङ्कुकर्णाश्च वक्रनासाश्च भारत ॥ १०० ॥ पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्रा स्थूलौष्ठा हरिमूर्द्धजाः । नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाहस्तशिरोधराः ॥ १०१ ॥ नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत । कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योऽन्यमीश्वराः ॥ १०२ ॥ हृष्टाः परिपतन्ति स्म महापारिषदास्तथा । दीर्घग्रीवाः दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजाः ॥ १०३ ॥ पिङ्गाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत । वृकोदरनिभाश्चैव केचिदञ्जनसन्निभाः ॥ १०४ ॥ श्वेताक्षा लोहितग्रीवाः पिङ्गाक्षाश्च तथापरे । कल्माषा बहवो राजंश्चित्रवर्णाश्च भारत ॥ १०५ ॥ चामरापीड़कनिभाः श्वेतलोहितराजयः । नानावर्णाः सुवर्णाश्च मयूरसदृशप्रभाः ॥ १०६ ॥ पुनः प्रहरणान्येषां कीर्त्त्यमानानि मे शृणु । शेषैः कृतः पारिषदैरायुधानां परिग्रहः ॥१०७॥ पाशोद्यतकराः केचित् व्यादितास्याः खराननाः । पृष्ठाक्षा नीलकण्ठाश्च तथा परिघबाहवः ॥ १०८ ॥ शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुषलपाणयः । असिमुद्गरहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ॥ १०९ ॥ शूलासिहस्ताश्च तथा महाकाया महाबलाः । गदाभुषण्डिहस्ताश्च तथा तोमरपाणयः ॥ ११० ॥ आयुधैर्विविधैर्घोरैर्महात्मानो महाजवाः । महाबला महावेगा महापारिषदास्तथा ॥ १११ ॥ अभिषिक्तं कुमारस्य दृष्ट्वा हृष्टा रणप्रियाः । घण्टाजालपिनद्धाङ्गा ननृतुस्ते महौजसः ॥ ११२ ॥ एते चान्ये च बहवो महापारिषदा नृप । उपतस्थुर्महात्मानं कार्त्तिकेयं यशस्विनम् ॥ ११३ ॥ दिव्या-

शाण्यन्तरीयाश्च पार्थिवाश्चानिलोपमाः । व्यादिष्टा दैवतैः शूराः स्कन्दस्यानुचराभवन् ॥ ११४ ॥ तादृशानां सहस्राणि प्रयुतान्यर्व्वुदानि च । अभिषिक्तं महात्मानं परिवार्य्योपतस्थिरे ॥ ११५ ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां स्कन्दाभिषेके पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु मातृगणान्राजन् कुमारानुचरानिमान् । कीर्त्त्यमानान्मया वीर सपत्नगणसूदनान् ॥ १ ॥ यशस्विनीनां मातॄणां शृणु नामानि भारत । याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः कल्याणीभिश्चराचराः ॥ २ ॥ प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोनसी तथा । श्रीमती बहुला चैव तथैव बहुपुत्रिका ॥ ३ ॥ अप्सुजाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा । जयावती मालतिका ध्रुवरत्ना भयङ्करी ॥ ४ ॥ वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा । एकचूडा महाचूडा चक्रनेमिश्च भारत ॥ ५ ॥ उत्तेजनी जयत्सेना कमलाक्ष्यथ शोभना । शत्रुञ्जया तथा चैव क्रोधना शलभी खरी ॥ ६ ॥ माधवी शुभवक्त्रा च तीर्थसेनिश्च भारत । गीतप्रिया च कल्याणी कद्रुरोमामिताशना ॥ ७ ॥ मेघस्वना भोगवती सुभ्रूश्च कनकावती । अलाताक्षी वीर्य्यवती विद्युज्जिह्वा च भारत ॥ ८ ॥ पद्मावती सुनक्षत्रा कन्दरा बहुयोजना । सन्तानिका च कौरव्य कमला च महाबला ॥ ९ ॥ सुदामा बहुदामा च सुप्रभा च यशस्विनी । नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतोलूखलमेखला ॥ १० ॥ शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी । वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत ॥ ११ ॥ झङ्कारिका निष्कुटिका वामा चत्वरवासिनी । सुमङ्गला स्वस्तिमती वृद्धिकामा जयप्रिया ॥ १२ ॥ धनदा सुप्रसादा च भवदा च जनेश्वरी ।

एडी भेडी समेडी च वेतालजननी तथा ॥ १३ ॥ कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत। तम्बुसी कैतकी चैव चित्रसेना तथाचला ॥ १४ ॥ कुक्कुटिका शङ्खलिका तथा शकुनिका नृप। कुण्डरिका कोकिलिका कुम्भिकाथ शतोदरी ॥ १५ ॥ उत्क्राथिनी जलेला च महावेगाथ कङ्कणा। मनोजवा कण्टकिनी प्रघसा पूतना तथा ॥ १६ ॥ खिशयान्तर्धटिर्वामा क्रोशनाथ तड़ित्प्रभा। मन्दोदरी तुण्डी च कोटरा मेघवाहिनी ॥ १७ ॥ सुभगा लम्बिनी लम्बा वसुचूड़ा विकत्थिनी। ऊर्द्धवेणीधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ॥ १८ ॥ पृथुवक्त्रा मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च। यक्षालिका मत्सुनिका जरायुर्जर्जरानना ॥ १९ ॥ ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप। खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुट्टिका ॥ २० ॥ अमोघा चव कौरव्य तथा लम्बपयोधरा। वेणुवीणाधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ॥ २१ ॥ शशोलूकमुखी कृष्णा खरजङ्घा महाजवा। शिशुमारमुखी श्वेता लोहिताक्षी विभीषणा ॥ २२ ॥ जटालिका कामचरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा। कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ॥२३॥ लोहिताक्षी महाकाया हरिपिण्डा च भूमिप। एकत्वचा सुकुसुमा कृष्णकर्णी च भारत ॥ २४ ॥ क्षुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा। चतुष्पथनिकेता च गोकर्णी महिषानना ॥ २५ ॥ खरकर्णी महाकर्णी भेरीस्वनमहास्वना। शङ्खकुम्भश्रवाश्चैव भगदा च महाबला ॥ २६ ॥ गणा च सुगणा चैव तथा भीन्यथ कामदा। चतुष्पथरता चैव भूतितीर्थान्यगोचरा ॥ २७ ॥ पशुदा वित्तदा चैव सुखदा च महायशाः। पयोदा गोमहिषदा सुविशाला च भारत ॥ २८ ॥ प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुरोचना। नौकर्णी मुखकर्णी च वशिरा मन्थिनी तथा। एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना ॥ २९ ॥ एताश्चान्याश्च बहवो मातरो भरत-

र्षभ। कार्त्तिकेयानुयायिन्यो नानारूपाः सहस्रशः ॥ ३१ ॥ दीर्घ-
नख्यो दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्ड्यश्च भारत। सरला मधुराश्चैव यौव-
नस्थाः स्वलङ्कृताः ॥ ३१ ॥ माहात्म्येन च संयुक्ताः कामरूपधरा-
स्तथा। निर्मांसगात्राः श्वेताश्च तथा काञ्चनसन्निभाः ॥ ३२ ॥
कृष्णा मेघनिभाश्चान्या धूम्राश्च भरतर्षभ। अरुणाभा महाभागा
दीर्घकेश्यः सिताम्बराः ॥ ३३ ॥ ऊर्द्ध्ववेणीधराश्चैव पिङ्गाक्ष्यो
लम्बमेखलाः। लम्बोदर्य्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः ॥ ३४ ॥
ताम्राक्ष्यस्ताम्रवर्णाश्च हर्य्यक्ष्यश्च तथापराः। वरदाः कामचारिण्यो
नित्यं प्रमुदितास्तथा ॥ ३५ ॥ याम्या रौद्रास्तथा सौम्याः कौवे-
र्य्योऽथ महाबलाः। वारुण्योऽथ च माहेन्द्र्यस्तथाग्नेय्यः परन्तप
॥ ३६ ॥ वायव्यश्चाथ कौमार्य्यो ब्राह्म्यश्च भरतर्षभ। वैष्णव्यश्च
तथा सौर्य्यो वाराह्यश्च महाबलाः ॥ ३७ ॥ रूपेणाप्सरसां तुल्या
मनोहार्य्यो मनोरमाः। परपुष्टोपमा वाक्ये तथर्द्ध्या धनदोपमाः
॥ ३८ ॥ शक्रवीर्य्योपमा युद्धे दीप्त्या वह्निसमास्तथा। शत्रूणां
विग्रहे नित्यं भयदास्ता भवन्त्युत ॥ ३९ ॥ कामरूपधराश्चैव जवे
वायुसमास्तथा। अचिन्त्यबलवीर्य्याश्च तथाचिन्त्यपराक्रमाः ॥ ४० ॥
वृक्षचत्वरवासिन्यश्चतुष्पथनिकेतनाः। गुहाश्मशानवासिन्यः शैल-
प्रस्रवणालयाः ॥ ४१ ॥ नानाभरणधारिण्यो नानामाल्याम्बरा-
स्तथा। नानाविचित्रवेशाश्च नानाभाषास्तथैव च ॥ ४२ ॥ एते
चान्ये च बहवो गणाः शत्रुभयङ्कराः। अनुजग्मुर्महात्मानं त्रिद-
शेन्द्रस्य सम्मते ॥ ४३ ॥ ततः शक्त्यस्त्रमददद्भगवान् पाकशासनः।
गुहाय राजशार्दूल विनाशाय सुरद्विषाम् ॥ ४४ ॥ महास्वनां
महाघण्टां द्योतमानां सितप्रभाम्। तरुणादित्यवर्णाञ्च पताकां
भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ ददौ पशुपतिस्तस्मै सर्वभूतमहाचमूम्। उग्रां
नानाप्रहरणां तपोवीर्य्यबलान्विताम् ॥ ४६ ॥ अजेयां स्वगुणै-
र्युक्तां नाम्ना सेनां धनञ्जयाम्। रुद्रतुल्यबलैर्गुप्तां योधानामयुतै-

स्त्रिभिः । न सा विजानाति रणात् कदाचिद्विनिवर्त्तितुम् ॥ ४७ ॥
विष्णुर्ददौ वैजयन्तीं मालां बलविवर्द्धिनीम् । उमा ददौ विरजसी
वाससी सूर्य्यसन्निभे ॥ ४८ ॥ गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भव-
मुत्तमम् । ददौ प्रीत्या कुमाराय दण्डञ्चैव बृहस्पतिः ॥ ४९ ॥
गरुडो दयितं पुत्रं मयूरं चित्रबर्हिणम् ॥ ५० ॥ अरुणस्ताम्र-
चूडञ्च प्रददौ चरणायुधम् । नागन्तु वरुणो राजा बलवीर्य्यसम-
न्वितम् ॥ ५१ ॥ कृष्णाजिनं ततो ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभुः ।
समरेषु जयञ्चैव प्रददौ लोकभावनः ॥ ५२ ॥ सैनापत्यमनुप्राप्य
स्कन्दो देवगणस्य ह । शुशुभे ज्वलितोऽर्च्चिष्मान् द्वितीय इव
पावकः ॥ ५३ ॥ ततः पारिषदैश्चैव मातृभिश्च समन्वितः । ययौ
दैत्यविनाशाय ह्लादयन् सुरपुङ्गवान् ॥ ५४ ॥ सा सेना नैर्ऋती
भीमा सघण्टोच्छ्रितकेतना । सभेरीशङ्खमुरजा सायुधा सपता-
किनी । शारदी द्यौरिवाभाति ज्योतिर्भिरिव शोभिता ॥ ५५ ॥
ततो देवनिकायास्ते नानाभूतगणास्तथा । वादयामासुरव्यग्रा
भेरीः शङ्खांश्च पुष्कलान् ॥ ५६ ॥ पटहान् झर्झरांश्चैव क्रकचान्
गोविषाणिकान् । आडम्बरान् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान्
॥ ५७ ॥ तुष्टुवुस्ते कुमारन्तु सर्वे देवाः सवासवाः । जगुश्च देव-
गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ५८ ॥ ततः प्रीतो महासेनस्त्रिद-
शेभ्यो वरं ददौ । रिपून् हन्तास्मि समरे ये वो वधचिकीर्षवः
॥ ५९ ॥ प्रतिगृह्य वरं देवास्तस्माद्विबुधसत्तमात् । प्रीतात्मानो
महात्मानो मेनिरे निहतान् रिपून् ॥ ६० ॥ सर्वेषां भूतसङ्घानां
हर्षान्नादः समुत्थितः । अपूरयत लोकांस्त्रीन् वरे दत्ते महात्मना
॥ ६१ ॥ स निर्ययौ महासेनो महत्या सेनया वृतः । वधाय
युधि दैत्यानां रक्षार्थञ्च दिवौकसाम् ॥ ६२ ॥ व्यवसायो जयो
धर्म्मः सिद्धिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्मृतिः । महासेनस्य सैन्यानामग्रे जग्मु-
र्नराधिप ॥ ६३ ॥ स तया भीमया देवः शूलमुद्गरहस्तया ।

ज्वलितालातधारिण्या चित्राभरणवर्म्मया ॥ ६४ ॥ गदामुषल-
नाराचशक्तितोमरहस्तया । दृप्तसिंहनिनादिन्या विनद्य प्रययौ
गुहः ॥ ६५ ॥ तं दृष्ट्वा सर्व्वदैतेया राक्षसा दानवास्तथा । व्यद्र-
वन्त दिशः सर्वा भयोद्विग्नाः समन्ततः ॥ ६६ ॥ अभ्यद्रवन्त देवा-
स्तान् विविधायुधपाणयः । दृष्ट्वा च स ततः क्रुद्धः स्कन्दस्तेजो-
बलान्वितः ॥ ६७ ॥ शक्त्यस्त्रं भगवान् भीमं पुनः पुनरवासृजत् ।
आदधच्चात्मनस्तेजो हविषेद्ध इवानलः ॥ ६८ ॥ अभ्यस्यमाने शक्त्यस्त्रे
स्कन्देनामिततेजसा । उल्काज्वाला महाराज पपात वसुधातले
॥ ६९ ॥ संह्रादयन्तश्च तथा निर्घाताश्चापतन् क्षितौ । यथान्त-
कालसमये सुघोराः स्युस्तथा नृप ॥ ७० ॥ क्षिप्ता ह्येका यदा
शक्तिः सुघोरानलसूनुना । ततः कोट्यो विनिष्पेतुः शक्तीनां
भरतर्षभ ॥ ७१ ॥ ततः प्रीतो महासेनो जघान भगवान् प्रभुः ।
दैत्येन्द्रं तारकं नाम महाबलपराक्रमम् । वृतं दैत्यायुतैर्वीरै-
र्बलिभिर्द्दशभिर्नृप ॥ ७२ ॥ महिषञ्चाष्टभिः पद्मैर्वृतं संख्ये निज-
घ्निवान् । त्रिपादञ्चायुतशतैर्ज्जघान दशभिर्वृतम् ॥ ७३ ॥ ह्रदो-
दरं निखर्व्वैश्च वृतं दशभिरीश्वरः । जघानानुचरैः सार्द्धं विवि-
धायुधपाणिभिः ॥ ७४ ॥ तत्राकुर्व्वन्त विपुलं नादं वध्यत्सु शत्रुषु ।
कुमारानुचरा राजन् पूरयन्तो दिशो दश । ननृतुश्च ववल्गुश्च
जहसुश्च मुदान्विताः ॥ ७५ ॥ शक्त्यस्त्रस्य तु राजेन्द्र ततोऽर्च्चिर्भिः
समन्ततः । दग्धाः सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे ॥ ७६ ॥
त्रैलोक्यं त्रासितं सर्व्वं जृम्भमाणमिवेव च । दग्धा महार्च्चिषो-
ऽर्च्चिर्भिः सेनानादैर्हताः परे ॥ ७७ ॥ पताकयावधूताश्च हताः
केचित् सुरद्विषः । केचिद्घण्टारववस्ता निषेदुर्वसुधातले । केचित्
प्रहरणैश्छिन्ना विनिपेतुर्गतायुषः ॥ ७८ ॥ एवं सुरद्विषोऽनेकान्
बलवानाततायिनः । जघान समरे वीरः कार्त्तिकेयो महाबलः
॥ ७९ ॥ बाणो नामाथ दैतेयो बलेः पुत्रो महाबलः । क्रौञ्च-

पर्वतमाश्रित्य देवसङ्घानधावत ॥ ८० ॥ तमभ्ययान्महासेनः सुरशत्रुमुदारधीः। स कार्त्तिकेयस्य भयात् क्रौञ्चं शरणमीयिवान् ॥ ८१ ॥ ततः क्रौञ्चं महामन्युः क्रौञ्चनादनिनादितम्। शक्त्या बिभेद भगवान् कार्त्तिकेयोऽग्निदत्तया ॥ ८२ ॥ स शालस्कन्धशवलं त्रस्तवानरवारणम्। प्रोड्डीनोद्भ्रान्तविहगं विनिष्पतितपन्नगम् ॥ ८३ ॥ गोलाङ्गूलर्क्षसङ्घैश्च द्रवद्भिरनुनादितम्। कुरङ्गशतनिर्घोषनिनादितवनान्तरम् ॥ ८४ ॥ विनिष्पतद्भिः शरभैः सिंहैश्च सहसा द्रुतैः। शोच्यामपि दशां प्राप्तो रराजैव स पर्वतः ॥ ८५ ॥ विद्याधराः समुत्पेतुस्तस्य शृङ्गनिवासिनः। किन्नराश्च समुद्विग्नाः शक्तिपातरवोद्धताः ॥ ८६ ॥ ततो दैत्या विनिष्पेतुः शतशोऽथ सहस्रशः। प्रदीप्तात् पर्वतश्रेष्ठाद्विचित्राभरणस्रजः। तान्निजघ्नुरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे ॥ ८७ ॥ स चैव भगवान् क्रुद्धो दैत्येन्द्रस्य सुतं तदा। सहानुजं जघानाशु वृत्रं देवपतिर्यथा ॥ ८८ ॥ बिभेद शक्त्या क्रौञ्चञ्च पावकिः परवीरहा। बहुधा चैकधा चैव कृत्वात्मानं महाबलः ॥ ८९ ॥ शक्तिः क्षिप्ता रणे तस्य पाणिमेति पुनः पुनः। एवं प्रभावो भगवांस्ततो भूयश्च पावकिः ॥ ९० ॥ शौर्य्यद्विगुणयोगेन तेजसा यशसा श्रिया। क्रौञ्चस्तेन विनिर्भिन्नो दैत्याश्च शतशो हताः ॥ ९१ ॥ तत स भगवान् देवो निहत्य विबुधद्विषः। सभाज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह ॥ ९२ ॥ भिन्ने क्रौञ्चे गिरिवरे चण्डपुत्रे च पातिते। ततो दुन्दुभयो राजन् नेदुः शङ्खाश्च भारत ॥ ९३ ॥ मुमुचुर्देवयोषाश्च पुष्पवर्षमनुत्तमम्। योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९४ ॥ दिव्यं गन्धमुपादाय ववौ पुण्यश्च मारुतः। गन्धर्वास्तुष्टुवुश्चैनं यज्वानश्च महर्षयः ॥ ९५ ॥ केचिदेनं व्यवस्यन्ति पितामहसुतं प्रभुम्। सनत्कुमारं सर्वेषां ब्रह्मयोनिं तमग्रजम् ॥ ९६ ॥ केचिन्महेश्वरसुतं केचित् पुत्रं विभावसोः। उमायाः

कृत्तिकानाञ्च गङ्गायाश्च वहन्त्यत ॥ ९७ ॥ एकधा च द्विधा चैव चतुर्द्धा च महाबलम्। योगीनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९८ ॥ एतत्ते कथितं राजन् कार्त्तिकेयाभिषेचनम्। शृणु चैव सरस्वत्यास्तीर्थवर्य्यस्य पुण्यताम् ॥ ९९ ॥ बभूव तीर्थप्रवरं हतेषु सुरशत्रुषु। कुमारेण महाराज त्रिपिष्टपमिवापरम् ॥१००॥ ऐश्वर्य्याणि च तत्रस्थो ददावीशः पृथक् पृथक्। तदा नैर्ऋत-मुख्येभ्यस्त्रैलोक्यं पावकात्मजः ॥ १०१ ॥ एवं स भगवांस्तस्मिं-स्तीर्थे दैत्यकुलान्तकः। अभिषिक्तो महाराज देवसेनापतिः सुरैः ॥ १०२ ॥ तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमपाम्पतिः। अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ ॥ १०३ ॥ तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा स्कन्द-ञ्चाभ्यर्च्च्य लाङ्गली। ब्राह्मणेभ्यो ददौ रुक्मं वासांस्याभरणानि च ॥ १०४ ॥ उषित्वा रजनीं तत्र माधवः परवीरहा। पूज्य तीर्थवरं तच्च स्पृष्ट्वा तोयञ्च लाङ्गली। हृष्टः प्रीतमनाश्चैव ह्यभव-न्माधवोत्तमः ॥ १०५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि। यथाभिषिक्तो भगवान् स्कन्दो देवैः समागतैः ॥ १०६ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां
सारस्वतोपाख्याने षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

जनमेजय उवाच। अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् श्रुतवानस्मि तत्त्वतः। अभिषेकं कुमारस्य विस्तरेण यथाविधि ॥ १ ॥ यच्छ्रुत्वा पूत-मात्मानं विजानामि तपोधन। प्रहृष्टानि च रोमाणि प्रसन्नञ्च मनो मम ॥ २ ॥ अभिषेकं कुमारस्य दैत्यानाञ्च वधन्तथा। श्रुत्वा मे परमा प्रीतिर्भूयः कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥ अपाम्पतिः कथं ह्यस्मिन्नभिषिक्तः पुरा सुरैः। तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञः कुशलो ह्यसि सत्तम ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। शृणु राजन्निदं चित्रं पूर्वकल्पे यथा-तथम्। आदौ कृतयुगे राजन् वर्त्तमाने यथाविधि। वरुणं देवताः सर्वाः समेत्येदमथाब्रुवन् ॥ ५ ॥ यथास्मान् सुरराट् शक्रो भयेभ्यः पाति सर्वदा। तथा त्वमपि सर्वासां सरितां वै पतिर्भव ॥ ६ ॥ वासश्च ते सदा देव सागरे मकरालये। समुद्रोऽयं तव वशे भविष्यति नदीपतिः ॥ ७ ॥ सोमेन सार्द्धञ्च तव हानिवृद्धी भविष्यतः। एवमस्त्विति तान् देवान् वरुणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ समागम्य ततः सर्वे वरुणं सागरालयम्। अपांपतिं प्रचक्रुर्हि विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ ९ ॥ अभिषिच्य ततो देवा वरुणं यादसां पतिम्। जग्मुः स्वान्येव स्थानानि पूजयित्वा जलेश्वरम् ॥ १० ॥ अभिषिक्तस्ततो देवैर्वरुणोऽपि महायशाः। सरितः सागरांश्चैव नदांश्चापि सरांसि च। पालयामास विधिना यथा देवान् शत-क्रतुः ॥ ११ ॥ ततस्तत्राप्युपस्पृश्य दत्त्वा च विविधं वसु। अग्नि-तीर्थं महाप्राज्ञो जगामाथ प्रलम्बहा। नष्टो न दृश्यते यत्र शमी-गर्भे हुताशनः ॥ १२ ॥ लोकालोकविनाशे च प्रादुर्भूते तदानघ। उपतस्थुः सुरा यत्र सर्वलोकपितामहम् ॥ १३ ॥ अग्निः प्रनष्टो भगवान् कारणञ्च न विद्महे। सर्वभूतक्षयो मा भूत् सम्पादय विभोऽनलम् ॥ १४ ॥

जनमेजय उवाच। किमर्थं भगवानग्निः प्रनष्टो लोकभावनः। विज्ञातश्च कथं देवैस्तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। भृगोः शापाद्भृशं भीतो जातवेदाः प्रताप-वान्। शमीगर्भमथासाद्य ननाश भगवांस्ततः ॥ १६ ॥ प्रनष्टे तु तदा वह्नौ देवाः सर्वे सवासवाः। अन्वैषन्त तदा नष्टं ज्वलनं भृशदुःखिताः ॥ १७ ॥ ततोऽग्नितीर्थमासाद्य शमीगर्भस्थमेव हि। ददृशुर्ज्वलनं तत्र वसमानं यथाविधि ॥ १८ ॥ देवाः सर्वे नर-व्याघ्र बृहस्पतिपुरोगमाः। ज्वलनं तं समासाद्य प्रीताभूवन्

सवासवाः ॥ १९ ॥ पुनर्यथागतं जग्मुः सर्वभक्ष्यश्च सोऽभवत्। भृगोः शापान्महीपाल यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २० ॥ तत्राप्याप्लुत्य मतिमान् ब्रह्मयोनिं जगाम ह। ससर्ज्ज भगवान् यत्र सर्वलोक-पितामहः ॥ २१ ॥ तत्राप्लुत्य ततो ब्रह्मा सह देवैः प्रभुः पुरा। ससर्ज्ज तीर्थानि तथा देवतानां यथाविधि ॥ २२ ॥ तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसूनि विविधानि च। कौवेरं प्रययौ तीर्थं यत्र तप्त्वा महत्तपः। धनाधिपत्यं संप्राप्तो राजन्नैलविलः प्रभुः ॥ २३ ॥ तत्रस्थमेव तं राजन् धनानि निधयस्तथा। उपतस्थुर्नरश्रेष्ठ तत्तीर्थं लाङ्गली ततः। गत्वा स्नात्वा च विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ॥ २४ ॥ ददृशे तत्र तत् स्थानं कौवेरे काननोत्तमे। पुरा यत्र तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना। यक्षराज्ञा कुवेरेण वरा लब्धाश्च पुष्कलाः ॥ २५ ॥ धनाधिपत्यं सख्यञ्च रुद्रेणामिततेजसा। सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रञ्च नलकूवरम्। यत्र लेभे महाबाहो धनाधि-पतिरञ्जसा ॥ २६ ॥ अभिषिक्तश्च तत्रैव समागम्य मरुद्गणैः। वाहनञ्चास्य तद्दत्तं सुसंयुक्तं मनोजवम्। विमानं पुष्पकं दिव्यं नैरृतैश्वर्य्यमेव च ॥ २७ ॥ तत्राप्लुत्य बलो राजन् दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान्। जगाम त्वरितो रामस्तीर्थं श्वेतानुलेपनः ॥ २८ ॥ निषेवितं सर्वसत्त्वैर्नाम्ना वदरपाचनम्। नानर्त्तुकफलोपेतं सदा-पुष्पफलं शुभम् ॥ २९ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सप्तचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तीर्थवरं रामो ययौ वदरपाचनम्। तपस्विसिद्धचरितं यत्र कन्या धृतव्रता ॥ १ ॥ भारद्वाजस्य दुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि। श्रुवावती नाम विभो कुमारी ब्रह्मचारिणी

॥ २ ॥ ततश्चचार सात्युग्रं नियमैर्वहुभिर्व्रता। भर्त्ता मे देव-
राजः स्यादिति निश्चित्य भाविनी ॥ ३ ॥ समास्तस्या व्यतिक्रान्ता
बह्व्यः कुरुकुलोद्वह। चरन्त्या नियमांस्तांस्तान् स्त्रीभिस्तीव्रान्
सुदुश्चरान् ॥ ४ ॥ तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विशाम्पते।
भक्त्या च भगवान् प्रीतः परया पाकशासनः ॥ ५ ॥ आजगामाश्रमं
तस्यास्त्रिदशाधिपतिः प्रभुः। आस्थाय रूपं विप्रर्षेर्वशिष्ठस्य महा-
त्मनः ॥ ६ ॥ सा तं दृष्ट्वोग्रतपसं वशिष्ठं तपतां वरम्। आचारै-
र्मुनिभिर्दिष्टैः पूजयामास भारत ॥ ७ ॥ उवाच नियमज्ञा च
कल्याणी सा प्रियम्वदा। भगवन्मुनिशार्दूल किमाज्ञापयसि प्रभो
॥ ८ ॥ सर्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत। शक्रभक्त्या च
ते पाणिं न दास्यामि कथञ्चन ॥ ९ ॥ व्रतैश्च नियमैश्चैव तपसा च
तपोधन। शक्रस्तोषयितव्यो वै मया त्रिभुवनेश्वरः ॥ १० ॥
इत्युक्तो भगवान् देवः स्मयन्निव निरीक्ष्य ताम्। उवाच नियमं
ज्ञात्वा सान्त्वयन्निव भारत ॥ ११ ॥ उग्रं तपश्चरसि वै विदिता
मेऽसि सुव्रते। यदर्थमयमारम्भस्तव कल्याणि हृद्गतः ॥ १२ ॥ तच्च
सर्वं यथाभूतं भविष्यति वरानने। तपसा लभ्यते सर्वं सर्वं तपसि
तिष्ठति ॥ १३ ॥ यानि स्थानानि दिव्यानि विबुधानां शुभानने।
तपसा तानि प्राप्याणि तपोमूलं महत् सुखम् ॥ १४ ॥ इह कृत्वा
तपो घोरं देहं संन्यस्य मानवाः। देवत्वं यान्ति कल्याणि शृणु
चेदं वचो मम ॥ १५ ॥ पञ्च चैतानि शुभगे वदराणि शुभव्रते।
पचेत्युक्त्वा तु भगवान् जगाम वलसूदनः। आमन्त्र्य तान्तु कल्याणीं
ततो जप्यं जजाप सः ॥ १६ ॥ अविदूरे ततस्तस्मादाश्रमात्तीर्थ-
मुत्तमम्। इन्द्रतीर्थेति विख्यातं त्रिषु लोकेषु मानद ॥ १७ ॥
तस्य जिज्ञासनार्थं स भगवान् पाकशासनः। वदराणामपचनं
चकार विबुधाधिपः ॥ १८ ॥ ततः प्रतप्ता सा राजन् वाग्यता
विगतक्लमा। तत्परा शुचिसम्वीता पावके समधिश्रयत् ॥ १९ ॥

अपचद्राजशार्दूल वदराणि महाव्रता । तस्याः पचन्त्याः सुमहान् कालोऽगात् पुरुषर्षभ । न च स्म तान्यपच्यन्त दिनञ्च क्षयमभ्यगात् ॥ २० ॥ हुताशनेन दग्धश्च यस्तस्याः काष्ठसञ्चयः । अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा स्वशरीरमथादहत् ॥ २१ ॥ पादौ प्रक्षिप्य सा पूर्व्वं पावके चारुदर्शना । दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्त्तयतानघा ॥ २२ ॥ चरणौ दह्यमानौ च नाचिन्तयदनिन्दिता । कुर्वाणा दुष्करं कर्म्म महर्षिप्रियकाम्यया ॥ २३ ॥ न वैमनस्यं तस्यास्तु मुखभेदोऽथवाभवत् । शरीरमग्निनादीप्य जलमध्येव हर्षिता ॥२४॥ तच्चास्या वचनं नित्यमवर्त्तद्धृदि भारत । सर्व्वथा वदराण्येव पक्तव्यानीति कन्यका ॥ २५ ॥ सा तन्मनसि कृत्वा वै महर्षेर्व्वचनं शुभा । अपचद्वदराण्येव न चापच्यन्त भारत ॥ २६ ॥ तस्यास्तु चरणौ वह्निर्द्ददाह भगवान् स्वयम् । न च तस्या मनोदुःखं स्वल्पमप्यभवत्तदा ॥ २७ ॥ अथ तत् कर्म्म दृष्ट्वास्याः प्रीतस्त्रिभुवनेश्वरः । ततः सन्दर्शयामास कन्यायै रूपमात्मनः ॥ २८ ॥ उवाच च सुरश्रेष्ठस्तां कन्यां सुदृढव्रताम् । प्रीतोऽस्मि ते शुभे भक्त्या तपसा नियमेन च ॥ २९ ॥ तस्माद्योऽभिमतः कामः स ते सम्पत्स्यते शुभे । देहं त्यक्त्वा महाभागे त्रिदिवे मयि वत्स्यसि ॥ ३० ॥ इदञ्च ते तीर्थवरं स्थिरं लोके भविष्यति । सर्व्वपापापहं सुभ्रु नाम्ना वदरपाचनम् । विख्यातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिष्टुतम् ॥ ३१ ॥ अस्मिन् खलु महाभागे शुभे तीर्थवरेऽनघे । त्यक्त्वा सप्तर्षयो जग्मुर्हिमवन्तमरुन्धतीम् ॥ ३२ ॥ ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंशिताः । वृत्त्यर्थं फलमूलानि समाहर्त्तुं ययुः किल ॥ ३३ ॥ तेषां वृत्त्यर्थिनां तत्र वसतां हिमवद्वने । अनावृष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी ॥ ३४ ॥ ते कृत्वा चाश्रमं तत्र न्यवसन्त तपस्विनः । अरुन्धत्यपि कल्याणी तपोनित्याभवत्तदा ॥ ३५ ॥ अरुन्धतीं ततो दृष्ट्वा तीव्रं नियममास्थि-

ताम्। अथागमत्त्रिनयनः सुप्रीतो वरदस्तदा ॥ ३६ ॥ ब्राह्मं रूपं ततः कृत्वा महादेवो महायशाः। तामभ्येत्याब्रवीद्देवो भिक्षामिच्छाम्यहं शुभे ॥ ३७ ॥ प्रत्युवाच ततः सा तं ब्राह्मणञ्चारुदर्शना। क्षीणोऽन्नसञ्चयो विप्र वदराणीह भक्षय ॥ ३८ ॥ ततोऽब्रवीन्महादेवः पचस्वैतानि सुव्रते। इत्युक्ता सापचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया ॥ ३९ ॥ अधिश्रित्य समिद्धेऽग्नौ वदराणि यशस्विनी। दिव्या मनोरमाः पुण्याः कथाः शुश्राव सा तदा। अतीता सा त्वनावृष्टिर्घोरा द्वादशवार्षिकी ॥ ४० ॥ अनश्नन्त्याः पचन्त्याश्च शृण्वन्त्याश्च कथाः शुभाः। दिनोपमः स तस्याश्च कालोऽतीतः सुदारुणः ॥ ४१ ॥ ततस्ते मुनयः प्राप्ताः फलान्यादाय पर्वतात्। ततः स भगवान् प्रीतः प्रोवाचारुन्धतीं तदा ॥ ४२ ॥ उपसर्पस्व धर्मज्ञे यथापूर्वमिमानृषीन्। प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञे तपसा नियमेन च ॥ ४३ ॥ ततः सन्दर्शयामास स्वं रूपं भगवान् हरः। प्रीतोऽब्रवीत्तदा तेभ्यस्तस्याश्च चरितं महत् ॥ ४४ ॥ भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठे यत्तपः समुपार्ज्जितम्। अस्याश्च यत्तपो विप्रा न समं तन्मतं मम ॥ ४५ ॥ अनया हि तपस्विन्या तपस्तप्तं सुदुश्चरम्। अनश्नन्त्या पचन्त्या च समा द्वादश पारिताः ॥ ४६ ॥ ततः प्रोवाच भगवांस्तामेवारुन्धतीं पुनः। वरं वृणीष्व कल्याणि यत्तेऽभिलषितं हृदि ॥ ४७ ॥ साब्रवीत् पृथुताम्राक्षी देवं सप्तर्षिसंसदि। भगवन् यदि मे प्रीतस्तीर्थं स्यादिदमुत्तमम्। सिद्धदेवर्षिदयितं नाम्ना वदरपाचनम् ॥ ४८ ॥ तथास्मिन्देवदेवेश त्रिरात्रमुषितः शुचिः। प्राप्नुयादुपवासेन फलं द्वादशवार्षिकम् ॥ ४९ ॥ एवमस्त्विति तां देवः प्रत्युवाच तपस्विनीम्। सप्तर्षिभिस्तुतो देवस्ततो नाकं ययौ तदा ॥ ५० ॥ ऋषयो विस्मयं जग्मुस्तां दृष्ट्वा चाप्यरुन्धतीम्। अश्रान्ताञ्चाविवर्णाञ्च क्षुत्पिपासासहां सतीम् ॥ ५१ ॥ एवं सिद्धिः परा प्राप्ता अरुन्धत्या विशुद्धया।

यथा त्वया महाभागे मदर्थं शंसितव्रते ॥ ५२ ॥ विशेषो हि त्वया भद्रे व्रते ह्यस्मिन् समर्पितः । तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन सुतोषितः । विशेषं तव कल्याणि प्रयच्छामि वरं वरे ॥ ५३ ॥ अरुन्धत्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना । तस्य चाहं प्रभावेन तव कल्याणि तेजसा । प्रवक्ष्याम्यपरं भूयो वरमत्र यथाविधि ॥ ५४ ॥ यस्त्वेकां रजनीं तीर्थे वत्स्यते सुसमाहितः । स स्नात्वा प्राप्स्यते लोकान् देहन्यासात् सुदुर्लभान् ॥ ५५ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् देवः सहस्राक्षः प्रतापवान् । स्रुवावतीं ततः पुण्यां जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ ५६ ॥ गते वज्रधरे राजंस्तत्र वर्षं पपात ह । पुष्पाणां भरतश्रेष्ठ दिव्यानां पुण्यगन्धिनाम् ॥ ५७ ॥ देवदुन्दुभयश्चापि नेदुस्तत्र महास्वनाः । मारुतश्च ववौ पुण्यः पुण्यगन्धो विशाम्पते ॥ ५८ ॥ उत्सृज्य तु शुभा देहं जगामेन्द्रस्य भार्य्यताम् । तपसोग्रेण तं लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युता ॥ ५९ ॥

जनमेजय उवाच । का तस्या भगवन्माता क्व संवृद्धा च शोभना । श्रोतुमिच्छाम्यहं विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । भरद्वाजस्य विप्रर्षेः स्कन्नं रेतो महात्मनः । दृष्ट्वाप्सरसमायान्तीं घृताचीं पृथुलोचनाम् ॥ ६१ ॥ स तु जग्राह तद्रेतः करेण जपतां वरः । तदापतत् पर्णपुटे तत्र सा त्वभवत् सुता ॥ ६२ ॥ तस्यास्तु जातकर्मादि कृत्वा सर्वं तपोधनः । नाम चास्याः स कृतवान् भरद्वाजो महामुनिः ॥६३॥ स्रुवावतीति धर्मात्मा देवर्षिगणसंसदि । स्वे च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवद्वनम् ॥६४॥ तत्राप्युपस्पृश्य महानुभावो वसूनि दत्त्वा च महाद्विजेभ्यः । जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा शक्रस्य वृष्णिप्रवरस्तदानीम् ॥ ६५ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वततीर्थोपाख्याने अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच। इन्द्रतीर्थं ततो गत्वा यदूनां प्रवरो बली। विप्रेभ्यो धनरत्नानि ददौ स्नात्वा यथाविधि॥ १॥ तत्र ह्यमरराजोऽसावीजे क्रतुशतेन च। बृहस्पतेश्च देवेशः प्रददौ विपुलं धनम्॥ २॥ निरर्गलान् सवरूथ्यान् सर्वान् विविधदक्षिणान्। आजहार क्रतूंस्तत्र यथोक्तान् वेदपारगैः॥ ३॥ तान् क्रतून् भरतश्रेष्ठ शतकृत्वो महाद्युतिः। पूरयामास विधिवत्ततः ख्यातः शतक्रतुः॥ ४॥ तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं शिवं पुण्यं सनातनम्। इन्द्रतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम्॥ ५॥ उपस्पृश्य च तत्रापि विधिवन्मुषलायुधः। ब्राह्मणान् पूजयित्वा च सदाच्छादनभोजनैः। शुभं तीर्थवरं तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह॥ ६॥ यत्र रामो महाभागो भार्गवः सुमहातपाः। असकृत् पृथिवीं जित्वा हतक्षत्रियपुङ्गवाम्॥ ७॥ उपाध्यायं पुरस्कृत्य कश्यपं मुनिसत्तमम्। अयजद्वाजपेयेन सोऽश्वमेधशतेन च। प्रददौ दक्षिणाञ्चैव पृथिवीं वै ससागराम्॥ ८॥ रामो दत्त्वा धनं तत्र द्विजेभ्यो जनमेजय। उपस्पृश्य यथान्यायं पूजयित्वा तथा द्विजान्॥ ९॥ दत्त्वा च दानं विविधं नानारत्नसमन्वितम्। सगोहास्तिकदासीकं साजावि गतवान् वनम्॥ १०॥ पुण्ये तीर्थवरे तत्र देवब्रह्मर्षिसेविते। मुनींश्चैवाभिवाद्याथ यमुनातीर्थमागमत्॥ ११॥ यत्रानयामास तदा राजसूयं महीपते। पुत्रोऽदितेर्महाभागो वरुणो वै सितप्रभः॥ १२॥ अत्र निर्ज्जित्य संग्रामे मानुषान् देवतास्तथा। गन्धर्वान् राक्षसांश्चैव वरुणः पृथिवीपते॥ १३॥ वरं क्रतुं समाजह्रे वरुणः परवीरहा। तस्मिन् क्रतुवरे वृत्ते संग्रामः समजायत। देवानां दानवानाञ्च त्रैलोक्यस्य भयावहः॥ १४॥ राजसूये क्रतुश्रेष्ठे निवृत्ते जनमेजय। जायते सुमहाघोरः संग्रामः क्षत्रियान् प्रति॥ १५॥ तत्रापि लाङ्गली देव ऋषीनभ्यर्च्य पूजया। इतरेभ्योऽप्यदाद्दानमर्थिभ्यः कामदो विभुः॥ १६॥ वनमाली

ततो हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः। तस्मादादित्यतीर्थञ्च जगाम कमलेक्षणः॥ १७॥ यत्रेष्ट्वा भगवान् ज्योतिर्भास्करो राजसत्तम। ज्योतिषामाधिपत्यञ्च प्रभावञ्चाप्यपद्यत॥ १८॥ तस्या नद्यास्तु तीरे वै सर्वे देवाः सवासवाः। विश्वे देवाः समरुतो गन्धर्वाप्सरसश्च ह॥ १९॥ द्वैपायनः शुकश्चैव कृष्णश्च मधुसूदनः। यक्षाश्च राक्षसाश्चैव पिशाचाश्च विशाम्पते॥ २०॥ एते चान्ये च बहवो योगसिद्धाः सहस्रशः। तस्मिंस्तीर्थे सरस्वत्याः शिवे पुण्ये परन्तप॥ २१॥ तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरौ मधुकैटभौ। आप्लुत्य भरतश्रेष्ठ तीर्थप्रवर उत्तमे॥ २२॥ द्वैपायनश्च धर्मात्मा तत्रैवाप्लुत्य भारत। संप्राप्य परमं योगं सिद्धिञ्च परमां गताः॥ २३॥ असितो देवलश्चैव तस्मिन्नेव महातपाः। परमं योगमास्थाय ऋषिर्योगमवाप्तवान्॥ २४॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने एकोनपञ्चाशोऽध्यायः॥ ४९॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्म तपोधनः। गार्हस्थं धर्म्ममास्थाय ह्यसितो देवलः पुरा॥ १॥ धर्म्मनित्यः शुचिर्दान्तो न्यस्तदण्डो महातपाः। कर्म्मणा मनसा वाचा समः सर्व्वेषु जन्तुषु॥ २॥ अक्रोधनो महाराज तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः। प्रियाप्रिये तुल्यवृत्तिर्यमवत् समदर्शनः॥ ३॥ काञ्चने लोष्टभारे च समदर्शी महातपाः। देवानपूजयन्नित्यमतिथींश्च द्विजैः सह। ब्रह्मचर्य्यरतो नित्यं सदा धर्म्मपरायणः॥ ४॥ ततोऽभ्येत्य महाराज योगमास्थाय भिक्षुकः। जैगीषव्यो मुनिर्धीमांस्तस्मिंस्तीर्थे समाहितः॥ ५॥ देवलस्याश्रमे राजन् प्रवसन् स महाद्युतिः। योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्तो महातपाः॥६॥

तं तत्र वसमानन्तु जैगीषव्यं महामुनिम्। देवलो दर्शयन्नेव नैवामुञ्चत धर्मतः ॥ ७ ॥ एवं तयोर्महाराज दीर्घकालोऽभ्यगात् पुरा। जैगीषव्यं मुनिवरं न ददर्शाथ देवलः ॥ ८ ॥ आहार-काले मतिमान् परिव्राड्जनमेजय। उपातिष्ठत धर्मज्ञो भैक्ष्य-काले स देवलम् ॥ ९ ॥ स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्तं तत्र महा-मुनिम्। गौरवं परमं चक्रे प्रीतिञ्च विपुलान्तथा ॥ १० ॥ देव-लस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत। ऋषिदृष्टेन विधिना समा बह्वीः समाहितः ॥ ११ ॥ कदाचित्तस्य नृपते देवलस्य महा-त्मनः। चिन्ता सुमहती जाता मुनिं दृष्ट्वा महाद्युतिम् ॥ १२ ॥ समास्तु समतिक्रान्ता बह्वयः पूजयतो मम। न चायमलसो भिक्षु-रभ्यभाषत किञ्चन ॥ १३ ॥ एवं विगणयन्नेव स जगाम महो-दधिम्। अन्तरीक्षचरः श्रीमान् कलसं गृह्य देवलः ॥ १४ ॥ गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रं सरिताम्पतिम्। जैगीषव्यं ततो-ऽपश्यद्गतं प्रागेव भारत ॥ १५ ॥ ततः स विस्मयश्चिन्तां जगामाथा-सितः प्रभुः। कथं भिक्षुरयं प्राप्तः समुद्रे स्नात एव च ॥ १६ ॥ इत्येवं चिन्तयामास महर्षिरसितस्तदा। स्नात्वा समुद्रे विधि-वत् शुचिर्जप्यं जजाप ह ॥ १७ ॥ कृतजप्याह्निकः श्रीमानाश्रमञ्च जगाम ह। कलसं जलपूर्णं वै गृहीत्वा जनमेजय ॥ १८ ॥ ततः स प्रविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः। आसीनमाश्रमे तत्र जैगीषव्य-मपश्यत ॥ १९ ॥ न व्याहरति चैवैनं जैगीषव्यः कथञ्चन। काष्ठ-भूतोऽश्रमपदे वसति स्म महातपाः ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा चाप्लुतं तोये सागरे सागरोपमम्। प्रविष्टमाश्रमञ्चापि पूर्वमेव ददर्श सः ॥ २१ ॥ असितो देवलो राजंश्चिन्तयामास बुद्धिमान्। दृष्ट्वा प्रभावन्तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ॥ २२ ॥ चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तमः। मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथं त्वयम् ॥ २३ ॥ एवं विगणयन्नेव स मुनिर्मन्त्रपारगः। उत्पपाताश्रमात्तस्मादन्त-

रीक्षं विग्राम्यति । जिज्ञासार्थं तदा भिक्षोर्जैगीषव्यस्य देवलः ॥ २४ ॥ सोऽन्तरीक्षचरान् सिद्धान् समपश्यत् समाहितान् । जैगीषव्यञ्च तैः सिद्धैः पूज्यमानमपश्यत ॥ २५ ॥ ततोऽसितः सुसंरब्धो व्यवसायी दृढ़व्रतः । अपश्यद्वै दिवं यान्तं जैगीषव्यं स देवलः ॥ २६ ॥ तस्माच्च पितृलोकं तं व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत । पितृलोकाच्च तं यान्तं याम्यं लोकमपश्यत ॥ २७ ॥ तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिप्लुतम् । व्रजन्तमन्वपश्यत् स जैगीषव्यं महामुनिम् । लोकान् समुत्पतन्तन्तु शुभानेकान्तयाजिनाम् ॥२८॥ अतोऽग्निहोत्रिणां लोकांस्ततश्चाप्युत्पपात ह । दर्शञ्च पौर्ण-मासञ्च ये यजन्ति तपोधनाः ॥ २९ ॥ तेभ्यः संसदृशे धीमान् लोकेभ्यः पशुयाजिनाम् । व्रजन्तं लोकममलमपश्यद्देवपूजितम् ॥ ३० ॥ चातुर्म्मास्यैर्बहुविधैर्यजन्ते ये तपोधनाः । तेषां स्थानं ततो यान्तं तथाग्निष्टोमयाजिनाम् ॥ ३१ ॥ अग्निष्टुतेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः । तत्स्थानमनुसंप्राप्तमन्वपश्यत देवलः ॥३२॥ वाजपेयं क्रतुवरं तथा बहुसुवर्णकम् । आहरन्ति महाप्रज्ञा-स्तेषां लोकेष्वपश्यत ॥ ३३ ॥ यजन्ते राजसूयेन पुण्डरीकेण चैव ये । तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ३४ ॥ अश्वमेधं क्रतुवरं नरमेधं तथैव ये । आहरन्ति नरश्रेष्ठास्तेषां लोकेष्वप-श्यत ॥ ३५ ॥ सर्व्वमेधञ्च दुष्प्रापं तथा सौत्रामणिञ्च ये । तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ३६ ॥ द्वादशाहैश्च सत्रैर्यै यजन्ते विविधैर्नृप । तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥३७॥ मित्रावरुणयोर्लोके चादित्यानां तथैव च । सलोकतामनुप्राप्त-मपश्यत ततोऽसितः ॥ ३८ ॥ रुद्राणाञ्च वसूनाञ्च स्थानं यच्च बृहस्पतेः । तानि सर्व्वाण्यतीतानि समपश्यत्ततोऽसितः ॥ ३९ ॥ आरुह्य च गवां लोकं प्रयातो ब्रह्मसत्रिणाम् । लोकानपश्यद्गच्छन्तं जैगीषव्यं ततोऽसितः ॥ ४० ॥ त्रीँल्लोकानपरान् विप्रमुत्पतन्तं

स्वतेजसा। पतिव्रतानां लोकांश्च व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत ॥ ४१ ॥ ततो मुनिवरं भूयो जैगीषव्यमथासितः। नान्वपश्यत योगस्थमन्तर्हितमरिन्दम ॥ ४२ ॥ सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीषव्यस्य देवलः। प्रभावं सुव्रतत्वञ्च सिद्धिं योगस्य चातुलाम् ॥ ४३ ॥ असितोऽपृच्छत तदा सिद्धान् लोकेषु सत्तमान्। व्रजतः प्राञ्जलिर्भूत्वा धीरस्तान् ब्रह्मसत्रिणः ॥ ४४ ॥ जैगीषव्यं न पश्यामि तं शंसध्वं महौजसम्। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ४५ ॥

सिद्धा ऊचुः। शृणु देवल भूतार्थं शंसतां नो दृढ़व्रत। जैगीषव्यः स वै लोकं शाश्वतं ब्रह्मणो गतः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच। स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मसत्रिणाम्। असितो देवलस्तूर्णमुत्पपात पपात च ॥ ४७ ॥ ततः सिद्धास्तमूचुर्हि देवलं पुनरेव ह। न देवल गतिस्तत्र तव गन्तुं तपोधन। ब्रह्मणः सदनं विप्र जैगीषव्यो यदाप्तवान् ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवलः पुनः। आनुपूर्व्येण लोकांस्तान् सर्वानवततार ह ॥ ४९ ॥ स्वमाश्रमपदं पुण्यमाजगाम पतङ्गवत्। प्रविशन्नेव चापश्यज्जैगीषव्यं स देवलः ॥ ५० ॥ ततो बुद्ध्या व्यगणयद्देवलो धर्म्मयुक्तया। दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ॥ ५१ ॥ ततोऽब्रवीन्महात्मानं जैगीषव्यं स देवलः। विनयावनतो राजन्नुपसर्प्य महामुनिम्। मोक्षधर्म्मं समास्थातुमिच्छेयं भगवन्नहम् ॥ ५२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशं चकार सः। विधिञ्च योगस्य परं कार्य्याकार्य्यञ्च शास्त्रतः ॥ ५३ ॥ सन्न्यासकृतबुद्धिन्तं ततो दृष्ट्वा महातपाः। सर्वाश्चास्य क्रियाश्चक्रे विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ ५४ ॥ सन्न्यासकृतबुद्धिं तं भूतानि पितृभिः सह। ततो दृष्ट्वा प्ररुदन् कोऽस्मान् संविभजिष्यति ॥ ५५ ॥ देवलस्तु वचः श्रुत्वा भूतानां करुणं तथा।

दिशो दश व्याहरतां मोक्षं त्यक्तुं मनो दधे ॥ ५६ ॥ ततस्तु फल-
मूलानि पवित्राणि च भारत । पुष्पाण्योषधयश्चैव रोरूयन्ते
सहस्रशः ॥ ५७ ॥ पुनर्नो देवलः चुद्रो नूनं छेत्स्यति दुर्मतिः ।
अभयं सर्व्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नावबुध्यते ॥ ५८ ॥ ततो भूयो
व्यगणयत् स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः । मोक्षे गार्हस्थ्यधर्म्मे वा किन्नु
श्रेयस्करं भवेत् ॥ ५९ ॥ इति निश्चित्य मनसा देवलो राज-
सत्तम । त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्म्मं स मोक्षधर्म्ममरोचयत् ॥ ६० ॥ एव-
मादीनि सञ्चिन्त्य देवलो निश्चयात्ततः । प्राप्तवान् परमां सिद्धिं
परं योगञ्च भारत ॥ ६१ ॥ ततो देवाः समागम्य वृहस्पतिपुरो-
गमाः । जैगीषव्यं तपश्चास्य प्रशंसन्ति तपस्विनः ॥ ६२ ॥ अथा-
ब्रवीदृषिवरो देवान् वै नारदस्तथा । जैगीषव्ये तपो नास्ति
विस्मापयति योऽसितम् ॥ ६३ ॥ तमेवं वादिनं धीरं प्रत्यूचुस्ते
दिवौकसः । मैवमित्येव शंसन्तो जैगीषव्यं महामुनिम् ॥ ६४ ॥
नातः परतरं किञ्चित्तुल्यमस्ति प्रभावतः । तेजसस्तपसश्चास्य योगस्य
च महात्मनः ॥ ६५ ॥ एवं प्रभावो धर्म्मात्मा जैगीषव्यस्तथासितः ।
तयोरिदं स्थानवरं तीर्थञ्चैव महात्मनोः ॥ ६६ ॥ तत्राप्युपस्पृश्य
ततो महात्मा दत्त्वा च वित्तं हलभृद्द्विजेभ्यः । अवाप्य धर्म्मं पर-
मार्य्यकर्म्मा जगाम सोमस्य महत् सुतीर्थम् ॥ ६७ ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां
सारस्वतोपाख्याने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । यत्रेजिवानुडुपती राजसूयेन भारत ।
तस्मिंस्तीर्थे महानासीत् संग्रामस्तारकामयः ॥ १ ॥ तत्राप्युपस्पृश्य
बलो दत्त्वा दानानि चात्मवान् । सारस्वतस्य धर्म्मात्मा मुनेस्तीर्थं

जगाम ह ॥ २ ॥ तत्र द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजोत्तमान्।
वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच। कथं द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां तपोधन।
ऋषीनध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। आसीत् पूर्वं महाराज मुनिर्धीमान्महा-
तपाः। दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
तस्यातितपसः शक्रो बिभेति सततं विभो। न स लोभयितुं शक्यः
फलैर्बहुविधैरपि ॥ ६ ॥ प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राहिणोत् पाक-
शासनः। दिव्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलम्बुषाम् ॥ ७ ॥
तस्य तर्पयतो देवान् सरस्वत्यां महात्मनः। समीपतो महाराज
सोपातिष्ठत भाविनी ॥ ८ ॥ तान्दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तस्यर्षेर्भाविता-
त्मनः। रेतःस्कन्नं सरस्वत्यां तत् सा जग्राह निम्नगा ॥ ९ ॥
कुक्षौ चाप्यदधद्दृष्ट्वा तद्रेतः पुरुषर्षभ। सा दधार च तं गर्भं
पुत्रहेतोर्महानदी ॥ १० ॥ सुषुवे चापि समये पुत्रं सा सरितां
वरा। जगाम पुत्रमादाय तमृषिं प्रति च प्रभो ॥ ११ ॥ ऋषिं
संसदि तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिसत्तमम्। ततः प्रोवाच राजेन्द्र
ददती पुत्रमस्य तम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं त्वद्भक्त्या धारितो
मया। दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यत् स्कन्नं प्रागलम्बुषाम् ॥ १३ ॥
तत् कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम्। न विनाशमिदं
गच्छेत्त्वत्तेज इति निश्चयात् ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्णीष्व पुत्रं स्वं मया
दत्तमनिन्दितम्। इत्युक्तः प्रतिजग्राह प्रीतिञ्चावाप पुष्कलाम्
॥ १५ ॥ स्वसुतञ्चाप्यजिघ्रत्तं मूर्द्धि प्रेम्णा द्विजोत्तमः। परिष्वज्य
चिरं कालं तदा भरतसत्तम ॥ १६ ॥ सरस्वत्यै वरं प्रादात् प्रीय-
माणो महामुनिः। विश्वे देवाः सपितरो गन्धर्वाप्सरसां गणाः।
तृप्तिं यास्यन्ति सुभगे तर्प्यमाणास्तवाम्भसा ॥ १७ ॥ इत्युक्त्वा स
तु तुष्टाव वचोभिर्वै महानदीम्। प्रीतः परमहृष्टात्मा यथावत्

शृणु पार्थिव ॥ १८ ॥ प्रसूतासि महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा । जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठे मुनयः शंसितव्रताः ॥ १९ ॥ मम प्रियकरी चापि सततं प्रियदर्शने । तस्मात् सारस्वतः पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि ॥ २० ॥ तवैव नाम्ना प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः । सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः ॥ २१ ॥ एष द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान् । सारस्वतो महाभागे वेदानध्यापयिष्यति ॥ २२ ॥ पुण्याभ्यश्च सरिद्भ्यस्त्वं सदा पुण्यतमा शुभे । भविष्यसि महाभागे मत्प्रसादात् सरस्वति ॥ २३ ॥ एवं सा संस्तुता तेन वरं लब्ध्वा महानदी । पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ ॥ २४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवैः । शक्रः प्रहरणान्वेषी लोकांस्त्रीन् विचचार ह ॥ २५ ॥ न चोपलेभे भगवान् शक्रः प्रहरणं तदा । यद्वै तेषां भवेद्योग्यं वधाय विबुधद्विषाम् ॥ २६ ॥ ततोऽब्रवीत् सुरान् शक्रो न मे शक्या महासुराः । ऋतेऽस्थिभिर्दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः ॥ २७ ॥ तस्माद्गत्वा ऋषिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः । दधीचास्थीनि देहीति तैर्वधिष्यामहे रिपून् ॥ २८ ॥ स च तैर्याचितोऽस्थीनि यत्नादृषिवरस्तदा । प्राणत्यागं कुरुश्रेष्ठ चकारैवाविचारयन् । स लोकानक्षयान् प्राप्तो देवप्रियकरस्तदा ॥ २९ ॥ तस्यास्थिभिरथो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा । कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणान्युत । वज्राणि चक्राणि गदा गुरून् दण्डांश्च पुष्कलान् ॥३०॥ स हि तीव्रेण तपसा संभृतः परमर्षिणा । प्रजापतिसुतेनाथ भृगुणा लोकभावनः ॥ ३१ ॥ अतिकायः स तेजस्वी लोकसारो विनिर्मितः । जज्ञे शैलगुरुः प्रांशुर्महिम्ना प्रथितः प्रभुः । नित्यमुद्विजते चास्य तेजसः पाकशासनः ॥ ३२ ॥ तेन वज्रेण भगवान्मन्त्रयुक्तेन भारत । विसृष्टेन क्रोधविसृष्टेन ब्रह्मतेजोभवेन च । दैत्यदानववीराणां जघान नवतीर्नव ॥ ३३ ॥ अथ काले व्यति-

क्रान्ते महत्यतिभयङ्करे । अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी ॥ ३४ ॥ तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महर्षयः । वृत्त्यर्थं प्राद्रवन्राजन् क्षुधार्त्ताः सर्वतो दिशम् ॥ ३५ ॥ दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान् दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तदा । गमनाय मतिञ्चक्रे तं प्रोवाच सरस्वती ॥ ३६ ॥ न गन्तव्यमितः पुत्र तवाहारमहं सदा । दास्यामि मत्स्यप्रवरानुष्यतामिह भारत ॥ ३७ ॥ इत्युक्तस्तर्पयामास स पितॄन् देवतास्तथा । आहारमकरोन्नित्यं प्राणान् वेदांश्च धारयन् ॥ ३८ ॥ अथ तस्यामनावृष्ट्यामतीतायां महर्षयः । अन्योऽन्यं परिपप्रच्छुः पुनः स्वाध्यायकारणात् ॥ ३९ ॥ तेषां क्षुधापरीतानां नष्टा वेदाभिधावताम् । सर्वेषामेव राजेन्द्र न कश्चित् प्रतिभानवान् ॥ ४० ॥ अथ कश्चिदृषिस्तेषां सारस्वतमुपेयिवान् । कुर्वाणं संयतात्मानं स्वाध्यायमृषिसत्तमम् ॥ ४१ ॥ स गत्वाचष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमतिप्रभम् । स्वाध्यायममरप्रख्यं कुर्वाणं विजने वने ॥ ४२ ॥ ततः सर्वे समाजग्मुस्तत्र राजन्महर्षयः । सारस्वतं मुनिश्रेष्ठमिदमूचुः समागताः ॥ ४३ ॥ अस्मानध्यापयस्वेति तानुवाच ततो मुनिः । शिष्यत्वमुपगच्छध्वं विधिवद्धि ममेत्युत ॥ ४४ ॥ तत्राब्रुवन्मुनिगणा बालस्त्वमसि पुत्रक । स तानाह न मे धर्मो नश्येदिति पुनर्मुनीन् ॥ ४५ ॥ यो ह्यधर्मेण वै ब्रूयाद्गृह्णीयाद्वाप्यधर्मतः । हीयेतां तावुभौ क्षिप्रं स्यातां वा वैरिणावुभौ ॥ ४६ ॥ न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ४७ ॥ एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्ते विधानतः । तस्माद्वेदाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे ॥ ४८ ॥ षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे । सारस्वतस्य विप्रर्षेर्वेदस्वाध्यायकारणात् ॥ ४९ ॥ मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्भाणां ते ह्युपाहरन् । तस्यासनार्थं विप्रर्षेर्बालस्यापि वशे स्थिताः ॥ ५० ॥ तत्रापि दत्त्वा वसु रौहिणेयो महाबलः केशव-

पूर्वजोऽथ । जगाम तीर्थं मुदितः क्रमेण ख्यातं महद्वृद्धकन्या स्म यत्र ॥ ५१ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

जनमेजय उवाच । कथं कुमारी भगवंस्तपोयुक्ता ह्यभूत् पुरा । किमर्थञ्च तपस्तेपे को वास्या नियमोऽभवत् ॥ १ ॥ सुदुष्करमिदं ब्रह्मंस्त्वत्तः श्रुतमनुत्तमम् । आख्याहि तत्त्वमखिलं यथा तपसि सा स्थिता ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । ऋषिरासीन्महावीर्य्यः कुणिर्गर्गो महायशाः । स तप्त्वा विपुलं राजंस्तपो वै तपसां वरः ॥ ३ ॥ मनसाथ सुतां सुभ्रूं समुत्पादितवान् विभुः । ताञ्च दृष्ट्वा मुनिः प्रीतः कुणिर्गर्गो महायशाः । जगाम त्रिदिवं राजन् संत्यज्येह कलेवरम् ॥ ४ ॥ सुभ्रूः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेक्षणा । महता तपसोग्रेण कृत्वा श्रममनिन्दिता । उपवासैः पूजयन्ती पितॄन्देवांश्च सा पुरा ॥ ५ ॥ तस्यास्तु तपसोग्रेण महान् कालोऽत्यगान्नृप । सा पित्रा दीयमानापि तत्र नैच्छदनिन्दिता । आत्मनः सदृशं सा तु भर्त्तारं नान्वपश्यत ॥ ६ ॥ ततः सा तपसोग्रेण पीड़यित्वात्मनस्तनुम् । पितृदेवार्च्चनरता बभूव विजने वने ॥ ७ ॥ आत्मानं मन्यमानापि कृतकृत्यं श्रमान्विता । वार्द्धक्येन च राजेन्द्र तपसा चैव कर्षिता ॥ ८ ॥ सा नाशकद्यदा गन्तुं पदात् पदमपि स्वयम् । चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा ॥ ९ ॥ मोक्तुकामान्तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत् । असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे ॥ १० ॥ एवन्तु श्रुतमस्माभिर्देवलोके महाव्रते । तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः ॥११॥

तन्नारदवचः श्रुत्वा साब्रवीदृषिसंसदि। तपसोऽर्द्धं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तम ॥ १२ ॥ इत्युक्ते चास्या जग्राह पाणिं गालवसम्भवः। ऋषिः प्राक्शृङ्गवान्नाम समयञ्चेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ समयेन तवाद्याहं पाणिं स्प्रक्ष्यामि शोभने। यद्येकरात्रं वस्तव्यं त्वया सह मयेति वै। तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा ॥ १४ ॥ यथादृष्टेन विधिना हुत्वा चाग्निं विधानतः। चक्रे च पाणिग्रहणं तस्योद्वाहञ्च गालविः ॥ १५ ॥ सा रात्रावभवद्राजं-स्तरुणी वरवर्णिनी। दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यस्रगनुलेपना ॥१६॥ तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयन्तीमिव श्रिया। उवास च क्षपा-मेकां प्रभाते साब्रवीच्च तम् ॥ १७ ॥ यस्त्वया समयो विप्र कृतो मे तपतांवर। तेनोषितास्मि भद्रन्ते स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥१८॥ सानुज्ञाताब्रवीद्भूयो योऽस्मिंस्तीर्थे समाहितः। वत्स्यते रजनी-मेकां तर्पयित्वा दिवौकसः ॥ १९ ॥ चत्वारिंशतमष्टौ च द्वौ चाष्टौ सम्यगाचरेत्। यो ब्रह्मचर्यं वर्षाणि फलं तस्य लभेत सः ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा ततः साध्वी देहं त्यक्त्वा दिवं गता। ऋषिरप्यभवद्दीन-स्तस्या रूपं विचिन्तयन् ॥ २१ ॥ समयेन तपोऽर्द्धञ्च कृच्छ्रात् प्रति-गृहीतवान्। साधयित्वा तदात्मानं तस्याः स गतिमन्वियात्। दुःखितो भरतश्रेष्ठ तस्या रूपबलात्कृतः ॥२२॥ एतत्ते वृद्धकन्याया व्याख्यातञ्चरितं महत्। तथैव ब्रह्मचर्यञ्च स्वर्गस्य च गतिः शुभा ॥ २३ ॥ तत्रस्थश्चापि शुश्राव हतं शल्यं हलायुधः। तत्रापि दत्त्वा दानानि द्विजातिभ्यः परन्तप। शुशोच शल्यं संग्रामे निहतं पाण्डवै-स्तदा ॥ २४ ॥ समन्तपञ्चकद्वारात्ततो निष्क्रम्य माधवः। पप्रच्छर्षि-गणाग्रामः कुरुक्षेत्रस्य यत् फलम् ॥ २५ ॥ ते पृष्टा यदुसिंहेन कुरु-क्षेत्रफलं विभो। समाचख्युर्महात्मानस्तस्मै सर्वं यथातथम् ॥ २६ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां

सारस्वतोपाख्याने द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

ऋषय ऊचुः। प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम समन्त-
पञ्चकम्। समीजिरे यत्र पुरा दिवौकसो वरेण सत्रेण महा-
वरप्रदाः॥ १॥ पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बहूनि वर्षा-
ण्यमितेन तेजसा। प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्र-
मितीह पप्रथे॥ २॥

राम उवाच। किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः॥ ३॥

ऋषय ऊचुः। पुरा किल कुरुं राम कर्षन्तं सततोत्थितम्।
अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात् पर्य्यपृच्छत कारणम्॥ ४॥

इन्द्र उवाच। किमिदं वर्त्तते राजन् प्रयत्नेन परेण च।
राजर्षे किमभिप्रेतं येनेयं कृष्यते क्षितिः॥ ५॥

कुरुरुवाच। इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो।
ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पापविवर्ज्जितान्॥ ६॥ अवहस्य
ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं प्रभुः। राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव
वसुन्धराम्॥ ७॥ आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च।
शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह॥ ८॥ यदा तु तपसोग्रेण
चकर्ष वसुधां नृपः। ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान्राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम्॥९॥
एतत् श्रुत्वाब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः। वरेण छन्द्यतां शक्र
राजर्षिर्यदि शक्यते॥ १०॥ यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति
मानवाः। अस्माननिष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति॥ ११॥
आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत्। अलं खेदेन भवतः
क्रियतां वचनं मम॥ १२॥ मानवा ये निराहारा देहन्त्यक्ष्यन्त्यत-
न्द्रिताः। युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्य्यग्गता नृप॥ १३॥
ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भविष्यन्ति महामते। तथास्त्विति ततो राजा
कुरुः शक्रमुवाच ह॥ १४॥ ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरा-
त्मना। जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिसूदनः॥ १५॥ एव-

मेतद्यदुश्रेष्ठ कृष्टं राजर्षिणा पुरा । शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं पुण्यं प्राणान् विसुञ्चताम् ॥ १६ ॥ ब्रह्माद्यैश्च सुरश्रेष्ठैः पुण्यै राजर्षिभिस्तथा । नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति ॥ १७ ॥ इह तप्स्यन्ति ये केचित्तपः परमकं नराः । देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयम् ॥ १८ ॥ ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः । तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै ॥१९॥ ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिणः । यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन ॥ २० ॥ यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः । तेषां त्रिपिष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ २१ ॥ अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः । कुरुक्षेत्रे निबद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध ॥ २२ ॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ २३ ॥ सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः । इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंहाः सन्त्यज्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः ॥ २४ ॥ तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥ २५ ॥ शिवं महत् पुण्यमिदं दिवौकसां सुसम्मतं सर्वगुणैः समन्वितम् । अतश्च सर्वेऽत्र नृपा हता रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा ॥ २६ ॥ इत्युवाच स्वयं शक्रः कुरुक्षेत्रमहोदयम् । तच्चानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ॥ २७ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । कुरुक्षेत्रं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा दायांश्च सात्वतः । आश्रमं सुमहद्दिव्यमगमज्जनमेजय ॥ १ ॥ मधूकाम्र-

वर्णोपेतं प्लक्षन्यग्रोधसङ्कुलम् । चिरविल्वयुतं पुण्यं पनसार्जुन-
सङ्कुलम् ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठः प्रवरं पुण्यलक्षणम् । पप्रच्छ
तानृषीन् सर्वान् कस्याश्रमवरस्त्वयम् ॥ ३ ॥ ते तु सर्वे महात्मान
ऊचू राजन् हलायुधम् । शृणु विस्तरशो राम यस्यायं पूर्व्व
आश्रमः ॥ ४ ॥ अत्र विष्णुः पुरा देवस्तप्तवांस्तप उत्तमम् । अत्रास्य
विधिवद्यज्ञाः सर्व्वे वृत्ताः सनातनाः ॥ ५ ॥ अत्रैव ब्राह्मणी सिद्धा
कौमारब्रह्मचारिणी । योगयुक्ता दिवं याता तपःसिद्धा तप-
स्विनी ॥ ६ ॥ बभूव श्रीमती राजन् शाण्डिल्यस्य महात्मनः ।
सुता धृतव्रता साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी ॥ ७ ॥ सा तु तप्त्वा
तपो घोरं दुश्चरं स्त्रीजनेन ह । गता स्वर्गं महाभागा देवब्राह्मण-
पूजिता । श्रुत्वा ऋषीणां वचनमाश्रमं तं जगाम ह ॥ ८ ॥
ऋषींस्तानभिवाद्याथ पार्श्वे हिमवतोऽच्युतः । सन्ध्याकार्य्याणि
सर्व्वाणि निर्व्वर्त्यारुरुहेऽचलम् ॥ ९ ॥ नातिदूरं ततो गत्वा नगं
तालध्वजो बली । पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥ १० ॥
प्रभावञ्च सरस्वत्याः प्लक्षप्रस्रवणं बलः । संप्राप्तः कारवपनं प्रवरं
तीर्थमुत्तमम् ॥ ११ ॥ हलायुधस्तत्र चापि दत्त्वा दानं महा-
बलः । आप्लुतः सलिले पुण्ये सुशीते विमले शुचौ । सन्तर्पया-
मास पितॄन् देवांश्च रणदुर्म्मदः ॥ १२ ॥ तत्रोष्यैकान्तु रजनीं
यतिभिर्ब्राह्मणैः सह । मित्रावरुणयोः पुण्यं जगामाश्रममच्युतः
॥ १३ ॥ इन्द्रोऽग्निरर्य्यमा चैव यत्र प्राक् प्रीतिमाप्नुवन् । तं देशं
कारवपनाद्यमुनायां जगाम ह ॥ १४ ॥ स्नात्वा तत्रापि धर्म्मात्मा
परां प्रीतिमवाप्य च । ऋषिभिश्चैव सिद्धैश्च सहितो वै महा-
बलः । उपविष्टः कथाः शुभ्राः शुश्राव यदुपुङ्गवः ॥ १५ ॥ तथा
तु तिष्ठतां तेषां नारदो भगवानृषिः । आजगामाथ तं देशं यत्र
रामो व्यवस्थितः ॥ १६ ॥ जटामण्डलसंवीतः स्वर्णचीरो महा-
तपाः । हेमदण्डधरो राजन् कमण्डलुधरस्तथा ॥ १७ ॥ कच्छपीं

सुखशब्दान्तां गृह्य वीणां मनोरमाम्। नृत्ये गीते च कुशलो देवब्राह्मणपूजितः ॥ १८ ॥ प्रकर्त्ता कलहानाञ्च नित्यञ्च कलहप्रियः। तं देशमगमद्यत्र श्रीमान्‌रामो व्यवस्थितः ॥ १९ ॥ प्रत्युत्थाय तु तं सम्यक् पूजयित्वा यतव्रतम्। देवर्षिं पर्य्यपृच्छत् स यथावृत्तं कुरून् प्रति ॥ २० ॥ ततोऽस्याकथयद्राजन्नारदः सर्वधर्म्मवित। सर्वमेतद्यथावृत्तमतीव कुरुसङ्क्षयम् ॥ २१ ॥ ततोऽब्रवीद्रौहिणेयो नारदं दीनया गिरा। किमवस्थन्तु तत्क्षेत्रं ये च तत्राभवन्नृपाः ॥ २२ ॥ श्रुतमेतन्मया पूर्वं सर्वमेव तपोधन। विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे ॥ २३ ॥

नारद उवाच। पूर्वमेव हतो भीष्मो द्रोणः सिन्धुपतिस्तथा। हतो वैकर्त्तनः कर्णः पुत्राश्चास्य महारथाः ॥ २४ ॥ भूरिश्रवा रौहिणेय मद्रराजश्च वीर्य्यवान्। एते चान्ये च बहवस्तत्र तत्र महाबलाः ॥ २५ ॥ प्रियान् प्राणान् परित्यज्य जयार्थं कौरवस्य वै। राजानो राजपुत्राश्च समरेष्वनिवर्त्तिनः ॥ २६ ॥ अहतांश्च महाबाहो शृणु मे तत्र माधव। धार्त्तराष्ट्रबले शेषास्त्रयः समितिमर्द्दनाः ॥ २७ ॥ कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च वीर्य्यवान्। तेऽपि वै विद्रुता राम दिशो दश भयात्तदा ॥ २८ ॥ दुर्य्योधनो हते शल्ये प्रद्रुतेषु कृपादिषु। ह्रदं द्वैपायनं नाम विवेश भृशदुःखितः ॥ २९ ॥ शयानं धार्त्तराष्ट्रन्तु स्तम्भिते सलिले तदा। पाण्डवाः सह कृष्णेन वाग्भिरुग्राभिरार्द्दयन् ॥ ३० ॥ स तुद्यमानो बलवान् वाग्भी राम समन्ततः। उत्थितः स ह्रदाद्वीरः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ३१ ॥ स चाप्युपगतो योद्धुं भीमेन सह साम्प्रतम्। भविष्यति तयोरद्य युद्धं राम सुदारुणम् ॥ ३२ ॥ यदि कौतूहलं तेऽस्ति व्रज माधव मा चिरम्। पश्य युद्धं महाघोरं शिष्ययोर्यदि मन्यसे ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। नारदस्य वचः श्रुत्वा तानभ्यर्च्च्य द्विज-

प्रभात्। सर्वान् विसर्ज्जयामास ये तेनाभ्यागताः सह ॥ ३४ ॥ गम्यतां द्वारका चेति सोऽन्वशाद्दनुयायिनः। सोऽवतीर्य्याचल-श्रेष्ठात् प्लक्षप्रस्रवणात् शुभात् ॥ ३५ ॥ ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वा तीर्थफलं महत्। विप्राणां सन्निधौ श्लोकमगायदिममच्युतः ॥३६॥ सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः सरस्वतीवाससमाः कुतो गुणाः। सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम् ॥ ३७ ॥ सरस्वती सर्वनदीषु पुण्या सरस्वती लोकसुखावहा सदा। सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृतं सदा न शोचन्ति परत्र चेह च ॥ ३८ ॥ ततो मुहुर्मुहुः प्रीत्या प्रेक्षमाणः सरस्वतीम्। हयैर्युक्तं रथं शुभ्रमातिष्ठत परन्तपः ॥ ३९ ॥ स शीघ्रगामिना तेन रथेन यदुपुङ्गवः। दिदृक्षुरभिसंप्राप्तः शिष्ययुद्धमुपस्थितम् ॥४०॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं तदभवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय। यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। रामं सन्निहितं दृष्ट्वा गदायुद्ध उपस्थिते। मम पुत्रः कथं भीमं प्रत्ययुध्यत सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। रामसान्निध्यमासाद्य पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। युद्धकामो महाबाहुः समहृष्यत वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा लाङ्गलिनं राजा प्रत्युत्थाय च भारत। प्रीत्या परमया युक्तः समभ्यर्च्चय यथाविधि। आसनञ्च ददौ तस्मै पर्य्यपृच्छदनामयम् ॥ ४ ॥ ततो युधिष्ठिरं रामो वाक्यमेतदुवाच ह। मधुरं धर्म्मसंयुक्तं शूराणां हितमेव च ॥ ५ ॥ मया श्रुतं कथयतामृषीणां राजसत्तम। कुरुक्षेत्रं परं पुण्यं पावनं स्वर्ग्यमेव च। दैवतैर्ऋषिभिर्जुष्टं

ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ॥ ६ ॥ तत्र वै योत्स्यमाना ये देहं त्यक्ष्यन्ति मानवाः । तेषां स्वर्गे ध्रुवो वासः शक्रेण सह मारिष ॥ ७ ॥ तस्मात् समन्तपञ्चकमितो याम द्रुतं नृप । प्रथितोत्तरवेदी सा देवलोके प्रजापतेः ॥ ८ ॥ तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सनातने । संग्रामे निधनं प्राप्य ध्रुवं स्वर्गो भविष्यति ॥ ९ ॥ तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । समन्तपञ्चकं वीरः प्रायादभिमुखः प्रभुः ॥ १० ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा प्रगृह्य महतीं गदाम् । पद्भ्याममर्षाद्द्युतिमानगच्छत् पाण्डवैः सह ॥ ११ ॥ तथा यान्तं गदाहस्तं वर्म्मणा चापि दंशितम् । अन्तरीक्षगता देवाः साधु साध्वित्यपूजयन् । वार्त्तिकाश्चारणा ये तु दृष्ट्वा ते हर्षमागताः ॥१२॥ स पाण्डवैः परिवृतः कुरुराजस्तवात्मजः । मत्तस्येव गजेन्द्रस्य गतिमास्थाय सोऽव्रजत् ॥ १३ ॥ ततः शङ्खनिनादेन भेरीणाञ्च महास्वनैः । सिंहनादैश्च शूराणां दिशः सर्वाः प्रपूरिताः ॥ १४ ॥ प्रतीच्यभिमुखं देशं यथोद्दिष्टं सुतेन ते । गत्वा तु तैः परिक्षिप्तः समन्तात् सर्वतो दिशः ॥ १५ ॥ दक्षिणेन सरस्वत्याश्चापरं तीर्थमुत्तमम् । तस्मिन् देशे त्वनिरिणे ते तु युद्धमरोचयन् ॥ १६ ॥ ततो भीमो महाकोटीं गदां गृह्याथ वर्म्मभृत् । बिभ्रद्रूपं महाराज सदृशं हि गरुत्मतः ॥ १७॥ अवबद्धशिरस्त्राणः सङ्ख्ये काञ्चनवर्म्मभृत् । रराज राजन् पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव । सृक्कणी संलिहन्राजन् क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन् ॥ १८ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा गदामादाय वीर्य्यवान् । भीमसेनमभिप्रेक्ष्य गजोगजमिवाह्वयत् ॥ १९ ॥ अद्रिसारमयीं भीमस्तथैवादाय वीर्य्यवान् । आह्वयामास नृपतिं सिंहः सिंहं यथा वने ॥ २० ॥ तावुद्यतगदापाणी दुर्य्योधनवृकोदरौ । संयुगे प्रचकाशेते गिरी सशिखराविव ॥ २१ ॥ तावुभौ समतिक्रुद्धावुभौ भीमपराक्रमौ । उभौ शिष्यौ गदायुद्धे रौहिणेयस्य धीमतः ॥ २२ ॥ उभौ सदृशकर्म्माणौ

मयवासवयोरिव । तथा सदृशकर्म्माणौ वरुणस्य महाबलौ ॥ २३ ॥
वासुदेवस्य रामस्य तथा वैश्रवणस्य च । सदृशौ तौ महाराज
मधुकैटभयोर्युधि ॥ २४ ॥ उभौ सदृशकर्म्माणौ तथा सुन्दोप-
सुन्दयोः । रामरावणयोश्चैव वालिसुग्रीवयोस्तथा ॥ २५ ॥ तथैव
कालस्य समौ मृत्योश्चैव परन्तपौ । अन्योऽन्यमभिधावन्तौ मत्ता-
विव महाद्विपौ ॥ २६ ॥ वासितासङ्गमे दृप्तौ शरदीव मदोत्कटौ ।
उभौ क्रोधविषं दीप्तं वमन्तावुरगाविव ॥ २७ ॥ अन्योऽन्यमभि-
संरब्धौ प्रेक्षमाणावरिन्दमौ । उभौ भरतशार्दूलौ विक्रमेण सम-
न्वितौ ॥ २८ ॥ सिंहाविव दुराधर्षौ गदायुद्धे परन्तपौ । मत्ता-
विव जिगीषन्तौ मातङ्गौ भरतर्षभ ॥ २९ ॥ नखदंष्ट्रायुधौ वीरौ
व्याघ्राविव दुरुत्सहौ । प्रजासंहरणे क्षुब्धौ समुद्राविव दुस्तरौ
॥ ३० ॥ लोहिताङ्गाविव क्रुद्धौ प्रतपन्तौ महारथौ । पूर्ब्बपश्चि-
मजौ मेघौ वायुना क्षुभितौ यथा ॥ ३१ ॥ गर्ज्जमानौ सुविषमं
क्षरन्तौ प्रावृषीव हि । रश्मियुक्तौ महात्मानौ दीप्तिमन्तौ महा-
बलौ ॥ ३२ ॥ ददृशाते कुरुश्रेष्ठौ कालसूर्य्याविवोदितौ । व्याघ्रा-
विव सुसंरब्धौ गर्ज्जन्ताविव तोयदौ ॥ ३३ ॥ जहृषाते महाबाहू
सिंहौ केशरिणाविव । गजाविव सुसंरब्धौ ज्वलिताविव पावकौ
॥ ३४ ॥ ददृशाते महात्मानौ सशृङ्गाविव पर्व्वतौ । रोषात् प्रस्फुर-
माणोष्ठौ निरीक्षन्तौ परस्परम् ॥ ३५ ॥ तौ समेतौ महात्मानौ
गदाहस्तौ नरोत्तमौ । उभौ परमसंहृष्टावुभौ परमसम्मतौ ॥३६॥
सदश्वाविव ह्रेषन्तौ बृंहन्ताविव कुञ्जरौ । वृषभाविव गर्ज्जन्तौ
दुर्य्योधनवृकोदरौ ॥ ३७ ॥ दैत्याविव बलोन्मत्तौ रेजतुस्तौ नरो-
त्तमौ । ततो दुर्य्योधनो राजन्निदमाह युधिष्ठिरम् ॥ ३८ ॥
भ्रातृभिः सहितञ्चैव कृष्णेन च महात्मना । रामेणामितवीर्य्येण
वाक्यं शौटीर्य्यसम्मतम् ॥ ३९ ॥ कैकेयैः सृञ्जयैर्गुप्तं पाञ्चालैश्च
महात्मभिः । इदं व्यवसितं युद्धं मम भीमस्य चोभयोः ॥ ४० ॥

उपोपविष्टाः पश्यध्वं सहैभिर्नृपपुङ्गवैः । श्रुत्वा दुर्य्योधनः
प्रत्यपद्यन्त तत्तथा ॥ ४१ ॥ ततः समुपविष्टन्तत् सुमहद्राजमण्डलम् ।
विराजमानं ददृशे दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ४२ ॥ तेषां मध्ये
महाबाहुः श्रीमान् केशवपूर्वजः । उपविष्टो महाराज पूज्यमानः
समन्ततः ॥ ४३ ॥ शुशुभे राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः ।
नक्षत्रैरिव सम्पूर्णो वृतो निशि निशाकरः ॥ ४४ ॥ तौ तथा तु
महाराज गदाहस्तौ सुदुःसहौ । अन्योऽन्यं वाग्भिरुग्राभिस्तक्ष-
माणौ व्यवस्थितौ ॥ ४५ ॥ अप्रियाणि ततोऽन्योऽन्यमुक्त्वा तौ
कुरुसत्तमौ । उदीक्षन्तौ स्थितौ वीरौ वृत्रशक्रौ यथाहवे ॥ ४६ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे
पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वाग्युद्धमभवत्तुमुलं जनमेजय ।
यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥ धिगस्तु खलु
मानुष्यं यस्य निष्ठेयमीदृशी । एकादशचमूभर्त्ता यत्र पुत्रो ममा-
नघ ॥ २ ॥ आज्ञाप्य सर्वान्नृपतीन् भुक्त्वा चेमां वसुन्धराम् । गदा-
मादाय वेगेन पदातिः प्रस्थितो रणे ॥ ३ ॥ भूत्वा हि जगतो
नाथो ह्यनाथ इव मे सुतः । गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भाग-
धेयतः ॥ ४ ॥ अहो दुःखं महत् प्राप्तं पुत्रेण मम सञ्जय । एव-
मुक्त्वा सुदुःखार्त्तो विरराम जनाधिपः ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । स मेघनिनदो हर्षान्निनदन्निव गोवृषः ।
आजुहाव तदा पार्थं युद्धाय युधि वीर्य्यवान् ॥ ६ ॥ भीममाह्वय-
माने तु कुरुराजे महात्मनि । प्रादुरासन् सुघोराणि रूपाणि
विविधान्युत ॥ ७ ॥ ववुर्वाताः सुनिर्घाताः पांशुवर्षं पपात च ।
बभूवुश्च दिशः सर्वास्तिमिरेण समावृताः ॥ ८ ॥ महास्वनाः सनि-

घाता[illegible]रा लोमहर्षणाः । पितुस्तथोल्काः शतशः स्फोटयन्त्यो
नभस्तलात् ॥ ९ ॥ राहुश्चाग्रसदादित्यमपर्व्वणि विशाम्पते । चकम्पे
च महाकम्पं पृथिवी सवनद्रुमा ॥ १० ॥ दीप्ताश्च वाताः प्रववुर्नीचैः
शर्करवर्षिणः । गिरीणां शिखराण्येव न्यपतन्त महीतले ॥ ११ ॥
मृगा बहुविधाकाराः संपतन्ति दिशो दश । दीप्ताः शिवाश्चाप्य-
नदन् घोररूपाः सुदारुणाः ॥ १२ ॥ निर्घाताश्च महाघोरा बभूवु-
र्लोमहर्षणाः । दीप्तायां दिशि राजेन्द्र मृगाश्चाशुभवेदिनः ॥ १३ ॥
उदपानगताश्चापो व्यवर्द्धन्त समन्ततः । अशरीरा महानादाः
श्रूयन्ते स्म तदा नृप ॥ १४ ॥ एवमादीनि दृष्ट्वाथ निमित्तानि
वृकोदरः । उवाच भ्रातरं ज्येष्ठं धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ १५ ॥
नैष शक्तो रणे जेतुं मन्दात्मा मां सुयोधनः । अद्य क्रोधं विमो-
क्ष्यामि निगूढं हृदये चिरम् ॥ १६ ॥ सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे
पावको यथा । शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम् ॥ १७ ॥
निहत्य गदया पापमिमं कुरुकुलाधमम् । अद्य कीर्त्तिमयीं मालां
प्रतिमोक्ष्याम्यहं त्वयि ॥ १८ ॥ हत्वेमं पापकर्म्माणं गदया रण-
मूर्द्धनि । अद्यास्य शतधा देहं भिनद्मि गदयानया ॥ १९ ॥ नायं
प्रवेष्टा नगरं पुनर्वारणसाह्वयम् ॥ २० ॥ सर्पोत्सर्गस्य शयने
विषदानस्य भोजने । प्रमाणकोट्यां पातस्य दाहस्य जतुवेश्मनि
॥ २१ ॥ सभायामवहासस्य सर्व्वस्वहरणस्य च । वर्षमज्ञातवासस्य
वनवासस्य चानघ ॥ २२ ॥ अद्यान्तमेषां दुःखानां गन्ताहं भरत-
र्षभ । एकाह्ना विनिहत्येमं भविष्याम्यात्मनोऽनृणः ॥ २३ ॥ अद्यायु-
र्धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्म्मतेरकृतात्मनः । समाप्तं भरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च
दर्शनम् ॥ २४ ॥ अद्य सौख्यन्तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्म्मतेः ।
समाप्तञ्च महाराज नारीणां दर्शनं पुनः ॥ २५ ॥ अद्यायं कुरु-
राजस्य शान्तनोः कुलदूषणः । प्राणान् श्रियञ्च राज्यञ्च त्यक्त्वा
शेष्यति भूतले ॥ २६ ॥ राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं निपा-

तितम्। अरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा राजशार्दूल गदामादाय वीर्य्यवान्। अवातिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ २८ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम्। भीमसेनः पुनः क्रुद्धो दुर्य्योधनमुवाच ह ॥ २९ ॥ राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मनः। स्मरतद्दुष्कृतं कर्म यद्वृत्तं वारणावते ॥ ३० ॥ द्रौपदी च परिक्लिष्टा सभामध्ये रजस्वला। द्यूतेन वञ्चितो राजा यत्त्वया सौबलेन च ॥ ३१ ॥ वने दुःखञ्च यत् प्राप्तमस्माभिस्त्वत्कृतं महत्। विराटनगरे चैव योन्यन्तरगतैरिव। तत् सर्वं यातयाम्यद्य दिष्ट्या दृष्टोऽसि दुर्मते ॥ ३२ ॥ त्वत्कृतेऽसौ हतः शेते शरतल्पे प्रतापवान्। गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठो निहतो याज्ञसेनिना ॥ ३३ ॥ हतो द्रोणश्च कर्णश्च तथा शल्यः प्रतापवान्। वैराग्नेरादिकर्त्तासौ शकुनिः सौबलो हतः ॥३४॥ प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्धत। भ्रातरस्ते हताः सर्वे शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ ३५ ॥ एते चान्ये च बहवो निहतास्त्वत्कृते नृपाः। त्वामद्य निहनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥ ३६ ॥ इत्येवमुच्चै राजेन्द्र भाषमाणं वृकोदरम्। उवाच वीतभी राजन् पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ॥ ३७ ॥ किं कत्थितेन बहुना युध्यस्व त्वं वृकोदर। अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां कुलाधम ॥ ३८ ॥ नैव दुर्य्योधनः क्षुद्र केनचित्त्वद्विधेन वै। शक्यस्त्रासयितुं वाचा यथान्यः प्राकृतो नरः ॥ ३९ ॥ चिरकालेप्सितं दिष्ट्या हृदयस्थमिदं मम। त्वया सह गदायुद्धं त्रिदशैरुपपादितम् ॥ ४० ॥ किं वाचा बहुनोक्तेन कत्थितेन च दुर्मते। वाणी सम्पाद्यतामेषा कर्मणा मा चिरं कृथाः ॥ ४१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्व एवाभ्यपूजयन्। राजानः सोमकाश्चैव ये तत्रासन् समागताः ॥ ४२ ॥ ततः सम्पूजितः सर्वैः संप्रहृष्टतनूरुहः। भूयो धीरां मतिञ्चक्रे युद्धाय कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं तलशब्दैर्नरा-

क्षिपाः। भूयः संहर्षयाञ्चक्रुर्दुर्य्योधनममर्षणम्॥ ४४॥ तं महात्मा
महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः। अभिदुद्राव वेगेन धार्त्तराष्ट्रं
वृकोदरः॥ ४५॥ वृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया क्रेषन्ति चासकृत्।
शस्त्राणि चाप्यदीप्यन्त पाण्डवानां जयैषिणाम्॥ ४६॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे
षट्पञ्चाशोऽध्यायः॥ ५६॥

सञ्जय उवाच। ततो दुर्य्योधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तथागतम्।
प्रत्युद्ययावदीनात्मा वेगेन महता नदन्॥ १॥ समापेततुरन्योऽन्यं
शृङ्गिणौ गोवृषाविव। महानिर्घातघोषश्च प्रहाराणामजायत॥२॥
अभवच्च तयोर्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। जिगीषतोर्युधान्योऽन्य-
मिन्द्रप्रह्लादयोरिव॥ ३॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गौ गदाहस्तौ मन-
स्विनौ। ददृशाते महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ॥ ४॥ तथा
तस्मिन्महायुद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे। खद्योतसङ्घैरिव खं दर्शनीयं
व्यरोचत॥ ५॥ तथा तस्मिन् वर्त्तमाने संकुले तुमुले भृशम्।
उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिन्दमौ॥ ६॥ तौ मुहूर्त्तं समा-
श्वस्य पुनरेव परन्तपौ। अभ्यहारयतान्योऽन्यं संप्रगृह्य गदे
शुभे॥ ७॥ तौ तु दृष्ट्वा महावीर्य्यौ समाश्वस्तौ नरर्षभौ।
बलिनौ वारणौ यद्वद्वासितार्थे मदोत्कटौ॥ ८॥ समानवीर्य्यौ
संप्रेक्ष्य प्रगृहीतगदावुभौ। विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वमानवाः
॥ ९॥ प्रगृहीतगदौ दृष्ट्वा दुर्य्योधनवृकोदरौ। संशयः सर्व-
भूतानां विजये समपद्यत॥ १०॥ समागम्य ततो भूयो भ्रातरौ
बलिनाम्वरौ। अन्योऽन्यस्यान्तरं प्रेप्सू प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति॥११॥
यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिमिवोद्यताम्। ददृशुः प्रेक्षका राजन्
रौद्रीं विशसनीं गदाम्॥ १२॥ आविध्यतो गदां तस्य भीम-

सेनस्य संयुगे । शब्दः सुद्रमुलो घोरो मुहूर्त्तं समपद्यत ॥ १३ ॥ आविध्यन्तमरिं प्रेक्ष्य धार्त्तराष्ट्रोऽथ पाण्डवम् । गदामतुलवेगां तां विस्मितः संबभूव ह ॥ १४ ॥ चरंश्च विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भारत । अशोभत तदा वीरो भूय एव वृकोदरः ॥ १५ ॥ तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योऽन्यरक्षणे । मार्ज्जाराविव भक्षार्थे तत-क्षाते मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥ अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा । मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ १७ ॥ अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च । परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ज्जनं परिवारणम् ॥ १८ ॥ अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् । परावर्त्तनसंवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम् ॥ १९ ॥ उपन्यस्तमपन्यस्तं गदा-युद्धविशारदौ । एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम् ॥ २० ॥ वञ्चयानौ पुनश्चैव चेरतुः कुरुसत्तमौ । विक्रीड़न्तौ सुबलिनौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ २१ ॥ तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीड़ां समन्ततः । गदाभ्यां सहसान्योऽन्यमाजघ्नतुररिन्दमौ ॥ २२ ॥ तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा । अशोभेतां महाराज शोणितेन परिप्लुतौ ॥ २३ ॥ एवं तदभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् । परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव । गदाहस्तौ ततस्तौ तु मण्डलावस्थितौ बली ॥ २४ ॥ दक्षिणं मण्डलं राजन् धार्त्त-राष्ट्रोऽभ्यवर्त्तत । सव्यन्तु मण्डलं तत्र भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत ॥ २५ ॥ तथा तु चरतस्तस्य भीमस्य रणमूर्द्धनि । दुर्य्योधनो महाराज पार्श्वदेशेऽभ्यताड़यत् ॥ २६ ॥ आहतस्तु तदा भीमः पुत्रेण तव मारिष । आविध्यत गदां गुर्वीं प्रहारन्तमचिन्तयन् ॥ २७ ॥ इन्द्राशनिसमां घोरां यमदण्डमिवोद्यताम् । ददृशुस्ते महाराज भीमसेनस्य तां गदाम् ॥ २८ ॥ आविध्यन्तं गदां दृष्ट्वा भीमसेनं तवात्मजः । समुद्यम्य गदां घोरां प्रत्यविध्यत् परन्तपः ॥ २९ ॥ गदामारुतवेगेन तव पुत्रस्य भारत । शब्द आसीत् सुतुमुलस्तेजश्च

समजायत ॥ ३० ॥ स चरन् विविधान्मार्गान् मण्डलानि च
भागशः। समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात् सुयोधनः ॥ ३१ ॥
आविद्धा सर्व्ववेगेन भीमेन महती गदा। सधूमं सार्च्चिषं साग्निं
मुमोचाग्रग्रा महात्मना ॥ ३२ ॥ आधूतां भीमसेनेन गदां दृष्ट्वा
सुयोधनः। अद्रिसारमयीं गुर्व्वीमाविध्य बह्वशोभत ॥ ३३ ॥
गदामारुतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मनः। भयं विवेश पाण्डुंस्तु
सर्व्वानेव ससोमकान् ॥ ३४ ॥ तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीड़ां सम-
न्ततः। गदाभ्यां सहसान्योऽन्यमाजघ्नतुररिन्दमौ ॥ ३५ ॥ तौ
परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा। अशोभेतां महाराज
शोणितेन परिप्लुतौ ॥ ३६ ॥ एवं तदभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम्।
परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा व्यवस्थितं
भीमं तव पुत्रो महाबलः। चरंश्चित्रतरान्मार्गान् कौन्तेयमभि-
दुद्रुवे ॥ ३८ ॥ तस्य भीमो महावेगां जाम्बूनदपरिष्कृताम्।
अभिक्रुद्धस्य क्रुद्धस्तु ताड़यामास तां गदाम् ॥३९॥ सविस्फुलिङ्गो
निर्ह्रादस्तयोस्तत्राभिघातजः। प्रादुरासीन्महाराज सृष्टयोर्वज्रयो-
रिव ॥ ४० ॥ वेगवत्या तया तत्र भीमसेनेन मुक्तया। निपतन्त्या
महाराज पृथिवी समकम्पत ॥ ४१ ॥ तान्नामृष्यत कौरव्यो गदां
प्रतिहतां रणे। मत्तो द्विप इव क्रुद्धः प्रतिकुञ्जरदर्शनात् ॥ ४२ ॥
स सव्यं मण्डलं राजन्नुद्भ्राम्य कृतनिश्चयः। आजघ्ने मूर्द्ध्नि कौन्तेयं
गदया भीमवेगया ॥ ४३ ॥ तया त्वभिहतो भीमः पुत्रेण तव
पाण्डवः। नाकम्पत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४४ ॥ आश्चर्य्यं-
ञ्चापि तद्राजन् सर्व्वसैन्यान्यपूजन्। यद्गदाभिहतो भीमो नाकम्पत
पदात् पदम् ॥ ४५ ॥ ततो गुरुतरीं दीप्तां गदां हेमपरिष्कृताम्।
दुर्य्योधनाय व्यसृजत् भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४६ ॥ तं प्रहार-
मसंभ्रान्तो लाघवेन महाबलः। मोघं दुर्य्योधनश्चक्रे तत्राभूद्विस्मयो
महान् ॥ ४७ ॥ सा तु मोघा गदा राजन् पतन्ती भीमचोदिता।

चालयामास पृथिवीं महानिर्घातनिस्वना ॥ ४८ ॥ आस्थाय कौशिकान्मार्गानुत्पतन् स पुनः पुनः। गदानिपातं प्रज्ञाय भीमसेनञ्च वञ्चितम् ॥ ४९ ॥ वञ्चयित्वा तथा भीमं गदया कुरुसत्तमः। ताड़यामास संक्रुद्धो वक्षोदेशे महाबलः ॥ ५० ॥ गदया निहतो भीमो मुह्यमानो महारणे। नाभ्यमन्यत कर्त्तव्यं पुत्रेणाभ्याहतस्तव ॥ ५१ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने राजन् सोमकपाण्डवाः। भृशोपहतसङ्कल्पा न हृष्टमनसोऽभवन् ॥ ५२ ॥ स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोषितः। हस्तिवद्धस्तिसङ्काशमभिदुद्राव ते सुतम् ॥ ५३ ॥ ततस्तु तरसा भीमो गदया तनयं तव। अभिदुद्राव वेगेन सिंहो वनगजं यथा ॥ ५४ ॥ उपसृत्य तु राजानं गदामोक्षविशारदः। आविध्यत गदां राजन् समुद्दिश्य सुतं तव ॥ ५५ ॥ अताड़यद्भीमसेनः पार्श्वे दुर्य्योधनं तदा। स विह्वलः प्रहारेण जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ ५६ ॥ तस्मिन् कुरुकुलश्रेष्ठे जानुभ्यामवनीं गते। उदतिष्ठत्ततो नादः सृञ्जयानां जगत्पते ॥ ५७ ॥ तेषान्तु निनदं श्रुत्वा सृञ्जयानां नरर्षभ। अमर्षाद्भरतश्रेष्ठ पुत्रस्ते समकुप्यत ॥ ५८ ॥ उत्थाय तु महाबाहुर्महानाग इव श्वसन्। दिधक्षन्निव नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत ॥ ५९ ॥ ततः स भरतश्रेष्ठो गदापाणिरथाद्रवत्। प्रमथिष्यन्निव शिरो भीमसेनस्य संयुगे ॥ ६० ॥ स महात्मा महात्मानं भीमं भीमपराक्रमः। अताड़यत् शङ्खदेशे न चचालाचलोपमः ॥ ६१ ॥ स भूयः शुशुभे पार्थस्ताड़ितो गदया रणे। उद्भिन्नरुधिरो राजन् प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ६२ ॥ ततो गदां वीरहणीमयोमयीं प्रगृह्य वज्राशनितुल्यनिस्वनाम्। अताड़यच्छत्रुममित्रकर्षणो बलेन विक्रम्य धनञ्जयाग्रजः ॥ ६३ ॥ स भीमसेनाभिहतस्तवात्मजः पपात सङ्कम्पितदेहबन्धनः। सुपुष्पितो मारुतवेगताड़ितो वने महाशाल इवावघूर्णितः ॥ ६४ ॥ ततः प्रणेदुर्जहृषुश्च पाण्डवाः समीक्ष्य पुत्रं पतितं क्षितौ तव। ततः

सुतस्ते प्रतिलभ्य चेतनां समुत्पपात द्विरदो यथा ह्रदात् ॥ ६५ ॥
स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा महारथः शिक्षितवत् परिभ्रमन् ।
अताड़यत् पाण्डवमग्रतः स्थितं स विह्वलाङ्गो जगतीमुपास्पृशत्
॥ ६६ ॥ स सिंहनादं विननाद कौरवो निपात्य भूमौ युधि भीम-
मोजसा । बिभेद चैवाशनितुल्यतेजसा गदानिपातेन शरीरत्रा-
णम् ॥ ६७ ॥ ततोऽन्तरीक्षे निनदो महानभूद्दिवौकसामप्सरसाञ्च
नेदुषाम् । पपात चोच्चैरमरप्रवेरितं विचित्रपुष्पोत्करवर्षमुत्तमम्
॥ ६८ ॥ ततः परानाविशदुत्तमं भयं समीक्ष्य भूमौ पतितं नरो-
त्तमम् । अहीयमानञ्च बलेन कौरवं निशम्य भेदं सुदृढस्य
वर्म्मणः ॥ ६९ ॥ ततो मुहूर्त्तादुपलभ्य चेतनां प्रमृज्य वक्त्रं रुधि-
रार्द्रमात्मनः । धृतिं समालम्ब्य विवृत्तलोचनो बलेन संस्तभ्य
वृकोदरः स्थितः ॥ ७० ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

सञ्जय उवाच । समुदीर्णं ततो दृष्ट्वा संग्रामं कुरुमुख्ययोः ।
अथाब्रवीदर्ज्जुनस्तु वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १ ॥ अनयोर्वीरयोर्युद्धे
को ज्यायान् भवतो मतः । कस्य वा को गुणो भूयानेतद्वद
जनार्द्दन ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच । उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः ।
कृती यत्नपरस्त्वेष धार्त्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ ३ ॥ भीमसेनस्तु
धर्म्मेण युध्यमानो न जेष्यति । अन्यायेन तु युध्यन् वै हन्यादेव
सुयोधनम् ॥ ४ ॥ मायया निर्ज्जिता देवैरसुरा इति नः श्रुतम् ।
विरोचनस्तु शक्रेण मायया निर्ज्जितः स वै ॥ ५ ॥ मायया
चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदन । तस्मान्मायामयं भीम आतिष्ठतु

पराक्रमम् ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञातन्तु भीमेन द्यूतकाले धनञ्जय। ऊरू भेत्स्यामि ते सङ्ख्ये गदयेति सुयोधन ॥ ७ ॥ सोऽयं प्रतिज्ञां ताञ्चापि पालयत्वरिकर्षणः। मायाविनञ्च राजानं माययैव निकृन्ततु ॥ ८ ॥ यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति। विषमस्थस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ पुनरेव तु वक्ष्यामि पाण्डवेय निबोध मे। धर्म्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतम् ॥१०॥ कृत्वा हि सुमहत् कर्म हत्वा भीष्ममुखान् कुरून्। जयः प्राप्तो यशश्चाग्र्यं वैरञ्च प्रतियातितम् ॥ ११ ॥ तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः संशयितः कृतः। अबुद्धिरेषा महती धर्म्मराजस्य पाण्डव ॥ १२ ॥ यदेकविजये युद्धं पणितं घोरमीदृशम्। सुयोधनः कृती वीर एकायनगतस्तथा ॥ १३ ॥ अपि चोशनसा गीतः श्रूयतेऽयं पुरातनः। श्लोकस्तत्त्वार्थसहितस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४ ॥ पुनरावर्त्तमानानां भग्नानां जीवितैषिणाम्। भेतव्यमरिशेषाणामेकायनगता हि ते ॥ १५ ॥ सहसोत्पतितानाञ्च निराशानाञ्च जीविते। न शक्यमग्रतः स्थातुं शक्रेणापि धनञ्जय ॥ १६ ॥ सुयोधनमिमं भग्नं हतसैन्यं ह्रदं गतम्। पराजितं वनप्रेप्सुं निराशं राज्यलम्भने। कोऽन्वेष संयुगे प्राज्ञः पुनर्द्वन्द्वे समाह्वयेत् ॥ १७ ॥ अपि नो निर्ज्जितं राज्यं न हरेत सुयोधनः। यस्त्रयोदशवर्षाणि गदया कृतनिश्चयः। चरत्यूर्द्ध्वञ्च तिर्य्यक् च भीमसेनजिघांसया ॥ १८ ॥ एनञ्चेन्न महाबाहुरन्यायेन हनिष्यति। एष वः कौरवो राजा धार्त्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ १९ ॥ धनञ्जयस्तु श्रुत्वैतत् केशवस्य महात्मनः। प्रेक्षतो भीमसेनस्य सव्यमूरुमताड़यत् ॥ २० ॥ गृह्य संज्ञां ततो भीमो गदया व्यचरद्रणे। मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ॥ २१ ॥ दक्षिणं मण्डलं सव्यं गोमूत्रकमथापि च। व्यचरत् पाण्डवो राजन्नरिं सम्मोहयन्निव ॥ २२ ॥ तथैव तव पुत्रोऽपि गदामार्गविशारदः। व्यचरल्लघु चित्रञ्च भीम-

सेनजिघांसया ॥ २३ ॥ आधुन्वन्तौ गदे घोरे चन्दनागुरुरूषिते । वैरस्यान्तं परीप्सन्तौ रणे क्रुद्धाविवान्तकौ ॥ २४ ॥ अन्योऽन्यं तौ जिघांसन्तौ प्रवीरौ पुरुषर्षभौ । युयुधाते गरुत्मन्तौ यथा नागमिवैषिणौ ॥ २५ ॥ मण्डलानि विचित्राणि चरतोर्नृपभीमयोः । गदासम्पातजास्तत्र प्रजज्ञुः पावकार्च्चिषः ॥ २६ ॥ समं प्रहरतोस्तत्र शूरयोर्बलिनोर्मृधे । क्षुब्धयोर्वायुना राजन् द्वयोरिव समुद्रयोः ॥ २७ ॥ तयोः प्रहरतोस्तुल्यं मत्तकुञ्जरयोरिव । गदानिर्घातसंह्रादः प्रहाराणां समजायत ॥ २८ ॥ तस्मिंस्तदा संप्रहारे दारुणे सङ्कुले भृशम् । उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिन्दमौ ॥ २९ ॥ तौ मुहूर्त्तं समाश्वस्य पुनरेव परन्तपौ । अभ्यहारयतां क्रुद्धौ प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ३० ॥ तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् । गदानिपातै राजेन्द्र तक्षतोर्वै परस्परम् ॥ ३१ ॥ समरे प्रद्रुतौ तौ तु वृषभाक्षौ तरस्विनौ । अन्योऽन्यं जघ्नतुर्वीरौ पङ्कस्थौ महिषाविव ॥ ३२ ॥ जर्ज्जरीकृतसर्वाङ्गौ रुधिरेणाभिसंप्लुतौ । ददृशाते हिमवति पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३३ ॥ दुर्य्योधनस्तु पार्थेन विवरे संप्रदर्शिते । ईषदुत्स्मयमानस्तु सहसा प्रससार ह ॥ ३४ ॥ तमभ्याशगतं प्राज्ञो रणे प्रेक्ष्य वृकोदरः । अवाक्षिपद्गदां तस्मै वेगेन महता बली ॥ ३५ ॥ अवाक्षिप्तान्तु तां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशाम्पते । अवासर्पत्ततः स्थानात् सा मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ३६ ॥ मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तवससम्भ्रमात् । भीमसेनञ्च गदया प्राहरत् कुरुसत्तमः ॥ ३७ ॥ तस्य विस्यन्दमानेन रुधिरेणामितौजसः । प्रहारगुरुपाताच्च मूर्च्छेव समजायत ॥३८॥ दुर्य्योधनो न तं वेद पीड़ितं पाण्डवं रणे । धारयामास भीमोऽपि शरीरमतिपीड़ितम् ॥ ३९ ॥ अमन्यत स्थितं ह्येनं प्रहरिष्यन्तमाहवे । ततो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तवात्मजः ॥ ४० ॥ ततो मुहूर्त्तमाश्वस्य दुर्य्योधनमुपस्थितम् । वेगेनाभ्यपतद्राजन् भीम-

सेनः प्रतापवान् ॥ ४१ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संरब्धममितौजसम्। मोघमस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्भरतर्षभ ॥ ४२ ॥ अवस्थाने मतिं कृत्वा पुत्रस्तव महामनाः। इयेषोत्पतितुं राजंश्छलयिष्यन् वृकोदरम् ॥ ४३ ॥ अबुध्यद्भीमसेनस्तद्राज्ञस्तस्य चिकीर्षितम्। अथास्य समभिद्रुत्य समुत्क्रुश्य च सिंहवत् ॥ ४४ ॥ सृत्यं वञ्चयतो राजन् पुनरेवोत्पतिष्यतः। ऊरुभ्यां प्राहिणोद्राजन् गदां वेगेन पाण्डवः ॥ ४५ ॥ सा वज्रनिष्पेषसमा प्रहिता भीमकर्म्मणा। ऊरू दुर्य्योधनस्याथ बभञ्ज प्रियदर्शनौ ॥ ४६ ॥ स पपात नरव्याघ्रो वसुधामनुनादयन्। भग्नोरुर्भीमसेनेन पुत्रस्तव महीपते ॥ ४७ ॥ ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांशुवर्षं पपात च। चचाल पृथिवी चापि सवृक्षक्षुपपर्वता ॥ ४८ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे पत्यौ सर्वमहीक्षिताम्। महास्वना पुनर्दीप्ता सनिर्घाता भयङ्करी। पपात चोल्का महती पतिते पृथिवीपतौ ॥ ४९ ॥ तथा शोणितवर्षञ्च पांशुवर्षञ्च भारत। ववर्ष मघवांस्तत्र तव पुत्रे निपातिते ॥ ५० ॥ यक्षाणां राक्षसानाञ्च पिशाचानां तथैव च। अन्तरीक्षे महान्नादः श्रूयते भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ तेन शब्देन घोरेण मृगाणामथ पक्षिणाम्। जज्ञे घोरतरः शब्दो बहूनां सर्वतो दिशम् ॥ ५२ ॥ ये तत्र वाजिनः शेषा गजाश्च मनुजैः सह। मुमुचुस्ते महानादं तव पुत्रे निपातिते। भेरीशङ्खमृदङ्गानामभवच्च स्वनो महान् ॥ ५३ ॥ अन्तर्भूमिगतैश्चैव तव पुत्रे निपातिते। बहुपादैर्बहुभुजैः कबन्धैर्घोरदर्शनैः। नृत्यद्भिर्भयदैर्व्याप्ता दिशस्तत्राभवन्नृप ॥ ५४ ॥ ध्वजवन्तोऽस्त्रवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च। प्राकम्पन्त ततो राजंस्तव पुत्रे निपातिते ॥ ५५ ॥ ह्रदाः कूपाश्च रुधिरमुद्वेमुर्नृपसत्तम। नद्यश्च सुमहावेगाः प्रतिस्रोतोवहाभवन् ॥ ५६ ॥ पुंलिङ्गा इव नार्य्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाभवन्। दुर्य्योधने तदा राजन् पतिते तनये तव ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा तानद्भुतोत्पातान् पाञ्चालाः पाण्डवैः

सह । आविग्नमनसः सर्व्वे बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ५८ ॥ ययुर्देवा यथाकामं गन्धर्व्वाप्सरसस्तथा । कथयन्तोऽद्भुतं युद्धं सुतयोस्तव भारत ॥ ५९ ॥ तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणाः । नरसिंहौ प्रशंसन्तौ विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ ६० ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि दुर्य्योधनोरुभङ्गे
अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

सञ्जय उवाच । तं पातितं ततो दृष्ट्वा महाशालमिवोद्गतम् । प्रहृष्टमनसः सर्व्वे दृदृशुस्तत्र पाण्डवाः ॥ १ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं सिंहेन विनिपातितम् । दृदृशुर्हृष्टरोमाणः सर्व्वे ते चापि सोमकाः ॥ २ ॥ ततो दुर्य्योधनं हत्वा भीमसेनः प्रतापवान् । पतितं कौरवेन्द्रं तमुपागम्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ गौर्गौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवाससम् । यत् सभायां हसन्नस्मांस्तदा वदसि दुर्म्मते ॥ ४ ॥ तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्नुहि । एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत् । शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोड़यत् ॥ ५ ॥ तथैव क्रोधसंरक्तो भीमः परबलार्द्दनः । पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं यत्तत् शृणु नराधिप ॥ ६ ॥ येऽस्मान् पुरा प्रनृत्यन्ति मूढ़ा गौरिति गौरिति । तान् वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ७ ॥ नास्माकं निकृतिर्वह्निर्नाक्षद्यूतं न वञ्चना । स्वबाहुबलमाश्रित्य प्रबाधामो वयं रिपून् ॥ ८ ॥ सोऽवाप्य वैरस्य परस्य पारं वृकोदरः प्राह शनैः प्रहस्य । युधिष्ठिरं केशवसृञ्जयांश्च धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च ॥ ९ ॥ रजस्वलां द्रौपदीमानयन् ये ये चाप्यकुर्व्वन्त सदस्यवस्त्राम् । तान् पश्यध्वं पाण्डवैर्धार्त्तराष्ट्रान्रणे हतांस्तपसा याज्ञसेन्याः ॥ १० ॥ ये नः षण्डतिलानवोचन् क्रूरा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्राः । ते

सगणाः सानुबन्धाः कामं स्वर्गं नरकं वा पतामः ॥ ११ ॥ पुनश्च राज्ञः पतितस्य भूमौ स तां गदां स्कन्धगतां प्रगृह्य। वामेन पादेन शिरः प्रमृद्य दुर्य्योधनं नैकृतिकं न्यवोचत् ॥ १२ ॥ हृष्टेन राजन् कुरुसत्तमस्य क्षुद्रात्मना भीमसेनेन पादम्। दृष्ट्वा कृतं मूर्द्धनि नाभ्यनन्दन् धर्मात्मानः सोमकानां प्रवर्हाः ॥ १३ ॥ तव पुत्रं तथा हत्वा कत्थमानं वृकोदरम्। नृत्यमानञ्च बहुशो धर्म्म-राजोऽब्रवीदिदम् ॥ १४ ॥ गतोऽसि वैरस्यानृण्यं प्रतिज्ञा पूरिता त्वया। शुभेनैवाशुभेनाथ कर्म्मणा विरमाधुना ॥ १५ ॥ मा शिरोऽस्य पदा मर्द्दीर्मा धर्म्मस्तेऽतिगो भवेत्। राजा ज्ञातिर्हत-श्चायं नैतन्न्याय्यं तवानघ ॥ १६ ॥ एकादशचमूनाथं कुरूणामधिपं तथा। मा स्प्राक्षीर्भीम पादेन राजानं ज्ञातिमेव च ॥ १७ ॥ हतबन्धुर्हतामात्यो भ्रष्टसैन्यो हतो मृधे। सर्वाकारेण शोच्योऽयं नावहास्योऽयमीश्वरः ॥ १८ ॥ विध्वस्तोऽयं हतामात्यो हत-भ्राता हतप्रजः। उत्सन्नपिण्डो भ्राता च नैतन्न्याय्यं कृतं त्वया ॥ १९ ॥ धार्मिको भीमसेनोऽसावित्याहुस्त्वां पुरा जनाः। स कस्माद्भीमसेन त्वं राजानमधितिष्ठसि ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा भीम-सेनन्तु साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः। उपसृत्याब्रवीद्दीनो दुर्य्योधन-मरिन्दमम् ॥ २१ ॥ तात मन्युर्न ते कार्य्यो नात्मा शोच्यस्त्वया तथा। नूनं पूर्वकृतं कर्म्म सुघोरमनुभूयते ॥ २२ ॥ धात्रोप-दिष्टं विषमं नूनं फलमसंस्कृतम्। यद्वयं त्वां जिघांसामस्त्वाञ्चा-स्मान् कुरुसत्तम ॥ २३ ॥ आत्मनो ह्यपराधेन महद्व्यसनमीदृशम्। प्राप्तवानसि यल्लोभान्मदाद्बाल्याच्च भारत ॥ २४ ॥ घातयित्वा वय-स्यांश्च भ्रातॄनथ पितॄंस्तथा। पुत्रान् पौत्रांस्तथा चान्यांस्ततोऽसि निधनं गतः ॥ २५ ॥ तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्ते महारथाः। निहता ज्ञातयश्चापि दिष्टं मन्ये दुरत्ययम् ॥ २६ ॥ नात्मानु-शोचनीयस्ते श्लाघ्यो मृत्युस्तवानघ। वयमेवाधुना शोच्याः सर्वा-

वस्थासु कौरव । कृपणां वर्त्तयिष्यामस्तैर्हीना बन्धुभिः प्रियैः ॥२७॥ भ्रातृणाञ्चैव पुत्राणां नप्तृणां शोकविह्वलाः । कथं द्रक्ष्यामि विधवा वधूः शोकपरिप्लुताः ॥२८॥ त्वमेकः प्रस्थितो राजन् स्वर्गे ते निलयो ध्रुवः । वयं नारकिसंज्ञा वै दुःखं भोक्ष्याम दारुणम् ॥ २९ ॥ स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य विह्वलाः । गर्हयिष्यन्ति नो नूनं विधवाः शोककर्षिताः ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा सुदुःखार्त्तो निशश्वास स पार्थिवः । विललाप चिरञ्चापि धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३१ ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि युधिष्ठिरविलापे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अधर्म्मेण हतं दृष्ट्वा राजानं माधवोत्तमः । किमब्रवीत्तदा सूत बलदेवो महाबलः ॥ १ ॥ गदायुद्धविशेषज्ञो गदायुद्धविशारदः । कृतवान्रौहिणेयो यत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । ऊर्व्वोरभिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतम् । रामः प्रहरतां श्रेष्ठश्चुक्रोश बलवद्बली ॥ ३ ॥ ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्द्ध्वबाहुर्हलायुधः । कुर्व्वन्नार्त्तस्वरं घोरं धिग्धिग्भीमेत्युवाच ह ॥ ४ ॥ अहो धिग्यदधो नाभेः प्रहृतं धर्मविग्रहे । नैतद्दृष्टं गदायुद्धे कृतवान् यद्वृकोदरः ॥ ५ ॥ अधो नाभ्या न हन्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः । अयं त्वशास्त्रविन्मूढ़ः स्वच्छन्दात् संप्रवर्त्तते ॥ ६ ॥ तस्य तत्तद्ब्रुवाणस्य रोषः समभवन्महान् । ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्बली ॥ ७ ॥ तस्योर्द्ध्वबाहोः सदृशं रूपमासीन्महात्मनः । बहुधातुविचित्रस्य श्वेतस्येव महागिरेः ॥ ८ ॥ तमुत्पतन्तं जग्राह केशवो विनयानतः । बाहुभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रयत्नाद्बलवद्बली ॥ ९ ॥ सितासितौ यदुवरौ शुशुभातेऽधिकं तदा । नभोगतौ यथा राजंश्चन्द्रसूर्य्यौ दिनक्षये ॥ १० ॥

उवाच चैनं संरब्धं शमयन्निव केशवः। आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिर्मित्र-मित्रोदयस्तथा। विपरीतं द्विषत्स्वेतत् षड्विधा वृद्धिरात्मनः ॥ ११ ॥ आत्मन्यपि च मित्रेषु विपरीतं यदा भवेत्। तदा विद्यात्मनो ग्लानिमाशु शान्तिकरो भवेत् ॥ १२ ॥ अस्माकं सहजं मित्रं पाण्डवाः शुद्धपौरुषाः। स्वका पितृष्वसुः पुत्रास्ते परैर्निकृता भृशम् ॥ १३ ॥ प्रतिज्ञापालनं धर्मः क्षत्रियस्येति वेत्थ च। सुयो-धनस्य गदया भङ्क्तास्मूरू महाहवे। इति पूर्वं प्रतिज्ञातिं भीमेन हि सभातले ॥ १४ ॥ मैत्रेयेणाभिशप्तश्च पूर्वमेव महर्षिणा। ऊरू भेत्स्यति ते भीमो गदयेति परन्तप ॥ १५ ॥ अतो दोषं न पश्यामि मा क्रुधस्त्वं प्रलम्बहन्। यौनैस्तैः सुखहार्दैश्च सम्बन्धः सह पाण्डवैः ॥ १६ ॥ तेषां वृद्ध्या हि नो वृद्धिर्मा क्रुधः पुरुष-र्षभ। वासुदेववचः श्रुत्वा सीरभृत् प्राह धर्मवित् ॥ १७ ॥ धर्मः सुचरितः सद्भिः स च द्वाभ्यां नियच्छति। अर्थश्चात्यर्थलुब्धस्य कामश्चातिप्रसङ्गिनः ॥ १८ ॥ धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्य-पीड़यन्। धर्मार्थकामान् योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ १९ ॥ तदिदं व्याकुलं सर्वं कृतं धर्मस्य पीड़नात्। भीमसेनेन गोविन्द कामं त्वन्तु यथात्थ माम् ॥ २० ॥

कृष्ण उवाच। अरोषणो हि धर्मात्मा सततं धर्मवत्सलः। भवान् प्रख्यायते लोके तस्मात् संशाम्य मा क्रुधः ॥ २१ ॥ प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च। आनृण्यं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच। धर्मच्छलमपि श्रुत्वा केशवात् स विशाम्पते। नैव प्रीतमना रामो वचनं प्राह संसदि ॥ २३ ॥ हत्वाधर्मेण राजानं धर्मात्मानं सुयोधनम्। जिह्मयोधीति लोकेऽस्मिन् ख्यातं यास्यति पाण्डवः ॥ २४ ॥ दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति शाश्वतीम्। ऋजुयोधी हतो राजा धार्त्तराष्ट्रो नराधिपः ॥ २५ ॥

युद्धदीक्षां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च । हुत्वात्मानममित्राग्नौ प्राप चावभृथं यशः ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेयः प्रतापवान् । श्वेताभ्रशिखराकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ २७ ॥ पाञ्चालास्तु सवार्ष्णेयाः पाण्डवाश्च विशाम्पते । रामे द्वारवतीं याते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ २८ ॥ ततो युधिष्ठिरं दीनं चिन्तापरमधोमुखम् । शोकोपहतसङ्कल्पं वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ २९ ॥

वासुदेव उवाच । धर्मराज किमर्थं त्वमधर्ममनुमन्यसे । हतबन्धोर्यदेतस्य पतितस्य विचेतसः ॥ ३० ॥ दुर्य्योधनस्य भीमेन मृद्यमानं शिरः पदा । उपप्रेक्षसि कस्मात्त्वं धर्मज्ञः सन्नराधिप ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न ममैतत् प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः । पदा मूर्द्ध्न्यस्पृशत् क्रोधात् न च हृष्ये कुलक्षये ॥ ३२ ॥ निकृत्या निकृता नित्यं धृतराष्ट्रसुतैर्वयम् । बहूनि परुषाण्युक्त्वा वनं प्रस्थापिता स्म ह ॥ ३३ ॥ भीमसेनस्य तद्दुःखमतीव हृदि वर्त्तते । इति सञ्चिन्त्य वार्ष्णेय मयैतत् समुपेक्षितम् ॥ ३४ ॥ तस्माद्धत्वा कृतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगम् । लभतां पाण्डवः कामं धर्मेऽधर्मेऽपि वा कृते ॥ ३५ ॥

सञ्जय उवाच । इत्युक्ते धर्मराजेन वासुदेवोऽब्रवीदिदम् । काममस्त्वेतदिति वै कृच्छ्राद्यदुकुलोद्वहः ॥ ३६ ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन भीमप्रियहितैषिणा । अन्वमोदत तत् सर्वं यद्भीमेन कृतं युधि ॥ ३७ ॥ भीमसेनोऽपि हत्वाजौ तव पुत्रममर्षणः । अभिवाद्याग्रतः स्थित्वा संहृष्टः स कृताञ्जलिः ॥ ३८ ॥ प्रोवाच सुमहातेजा धर्मराजं युधिष्ठिरम् । हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकाशी विशाम्पते ॥ ३९ ॥ तवाद्य पृथिवी राजन् क्षेमा निहतकण्टका । तां प्रशाधि महाराज स्वधर्ममनुपालय ॥ ४० ॥ यस्तु कर्त्तास्य वैरस्य निकृत्या निकृतिप्रियः । सोऽयं वै निहतः शेते पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ४१ ॥ दुःशासनप्रभृतयः सर्वे ते चोग्रवादिनः । राधेयः

शकुनिश्चापि निहतास्तव शत्रवः ॥ ४२ ॥ सेयं रत्नसमाकीर्णा मही सवनपर्वता। उपावृत्ता महाराज त्वामद्य निहतद्विषम् ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। गतो वैरस्य निधनं हतो राजा सुयोधनः। कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेयं वसुन्धरा ॥ ४४ ॥ दिष्ट्या गतस्त्वमानृण्यं मातुः कोपस्य चोभयोः। दिष्ट्या जयसि दुर्द्धर्ष दिष्ट्या शत्रुर्निपातितः ॥ ४५ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवसान्त्वनायां षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

धृतराष्ट्र उवाच। हतं दुर्य्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे। पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। हतं दुर्य्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे। सिंहेनेव महाराज मत्तं वनगजं यथा ॥ २ ॥ प्रहृष्टमनसस्तत्र कृष्णेन सह पाण्डवाः। पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव निहते कुरुनन्दने ॥ ३ ॥ आविध्यन्नुत्तरीयाणि सिंहनादांश्च नेदिरे। नैतान् हर्षसमाविष्टानियं सेहे वसुन्धरा ॥ ४ ॥ धनूंष्यन्ये व्याक्षिपन्त ज्याश्चाप्यन्ये तथाक्षिपन्। दध्मुरन्ये महाशङ्खानन्ये जघ्नुश्च दुन्दुभीः ॥५॥ चिक्रीडुश्च तथैवान्ये जहसुश्च तवाहिताः। अब्रुवंश्चासकृद्वीरा भीमसेनमिदं वचः ॥ ६ ॥ दुष्करं भवता कर्म रणेऽद्य सुमहत् कृतम्। कौरवेन्द्रं रणे हत्वा गदयातिकृतश्रमम् ॥ ७ ॥ इन्द्रेणेव हि वृत्रस्य वधं परमसंयुगे। त्वया कृतममन्यन्त शत्रोर्वधमिमं जनाः ॥ ८ ॥ चरन्तं विविधान्मार्गान् मण्डलानि च सर्वशः। दुर्य्योधनमिमं शूरं कोऽन्यो हन्याद्वृकोदरात् ॥ ९ ॥ वैरस्य च गतः पारं त्वमिहान्यैः सुदुर्गमम्। अशक्यमेतदन्येन सम्पादयितुमीदृशम् ॥ १० ॥ कुञ्जरेणेव मत्तेन वीर संग्राममूर्द्धनि। दुर्य्यो-

धनशिरो दिष्ट्या पादेन मृदितं त्वया ॥ ११ ॥ सिंहेन महिषस्येव
कृत्वा सङ्गरमद्भुतम् । दुःशासनस्य रुधिरं दिष्ट्या पीतं त्वयानघ
॥ १२ ॥ ये विप्रचक्रू राजानं धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम् । मूर्द्धि
तेषां कृतः पादो दिष्ट्या ते स्वेन कर्म्मणा ॥ १३ ॥ अमित्राणा-
मधिष्ठानाद्वधाद्दुर्य्योधनस्य च । भीम दिष्ट्या पृथिव्यान्ते प्रथितं
सुमहद्यशः ॥ १४ ॥ एवं नूनं हते वृत्रे शक्रं नन्दन्ति वन्दिनः ।
यथा त्वां निहतामित्रं वयं नन्दाम भारत ॥ १५ ॥ दुर्य्योधनवधे
यानि रोमाणि हृषितानि नः । अद्यापि न विहृष्यन्ति तानि
तद्विद्धि भारत । इत्यब्रुवन् भीमसेनं वार्त्तिकास्तत्र सङ्गताः ॥ १६ ॥
तान् हृष्टान् पुरुषव्याघ्रान् पाञ्चालान् पाण्डवैः सह । ब्रुवतो-
ऽसदृशं तत्र प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १७ ॥ न न्याय्यं निहतं शत्रुं
भूयो हन्तुं नराधिपाः । असकृद्वाग्भिरुग्राभिर्निहतो ह्येष मन्दधीः
॥ १८ ॥ तदैवैष हतः पापो यदैव निरपत्रपः । लुब्धः पाप-
सहायश्च सुहृदां शासनातिगः ॥ १९ ॥ बहुशो विदुरद्रोणकृप-
गाङ्गेयसृञ्जयैः । पाण्डुभ्यः प्रार्थ्यमानोऽपि पित्र्यमंशं न दत्तवान्
॥ २० ॥ नैष योग्योऽद्य मित्रं वा शत्रुर्वा पुरुषाधमः । किमने-
नातितुन्नेन वाग्भिः काष्ठसधर्म्मणा ॥ २१ ॥ रथेष्वारोहत क्षिप्रं
गच्छामो वसुधाधिपाः । दिष्ट्या हतोऽयं पापात्मा सामात्यज्ञाति-
बान्धवः ॥ २२ ॥ इति श्रुत्वा त्वधिक्षेपं कृष्णाद्दुर्य्योधनो नृपः ।
अमर्षवशमापन्न उदतिष्ठद्विशाम्पते ॥ २३ ॥ स्फिग्देशेनोपविष्टः स
दोर्भ्यां विष्टभ्य मेदिनीम् । दृष्टिं भ्रुसङ्कुटीं कृत्वा वासुदेवे न्यपा-
तयत् ॥ २४ ॥ अर्द्धोन्नतशरीरस्य रूपमासीन्नृपस्य तु । क्रुद्धस्याशी-
विषस्येव छिन्नपुच्छस्य भारत ॥ २५ ॥ प्राणान्तकरणीं घोरां
वेदनामप्यचिन्तयन् । दुर्य्योधनो वासुदेवं वाग्भिरुग्राभि
॥ २६ ॥ कंसदासस्य दायाद न ते लज्जास्त्यनेन वै ।
गदायुद्धे यदहं विनिपातितः । ऊरू भिन्धीति भीमस्य स्मृतिं

मिथ्याप्रयच्छता ॥ २७ ॥ किन्न विज्ञातमेतन्मे यदर्जुनमवोधिथाः ॥ २८ ॥ घातयित्वा महीपालानृजुयुद्धान् सहस्रशः । जिह्मैरुपायैर्बहुभिर्न ते लज्जा न ते घृणा ॥ २९ ॥ अहन्यहनि शूराणां कुर्वाणः कदनं महत् । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य घातितस्ते पितामहः ॥ ३० ॥ अश्वत्थाम्नः सनामानं हत्वा नागं सुदुर्मते । आचार्य्यो न्यासितः शस्त्रं तत् किं न विदितं मम ॥ ३१ ॥ स चानेन नृशंसेन धृष्टद्युम्नेन वीर्य्यवान् । पात्यमानस्त्वया दृष्टो न चैनं त्वमवारयः ॥ ३२ ॥ वधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितां शक्तिमेव च । घटोत्कचे व्यंसयतः कस्त्वत्तः पापकृत्तमः ॥ ३३ ॥ छिन्नहस्तः प्रायगतस्तथा भूरिश्रवा बली । त्वया निसृष्टेन हतः शैनेयेन महात्मना ॥ ३४ ॥ कुर्वाणश्चोत्तमं कर्म्म कर्णः पार्थजिगीषया । व्यंसनेनाश्वसेनस्य पन्नगेन्द्रसुतस्य वै ॥ ३५ ॥ पुनश्च पतिते चक्रे व्यसनार्त्तः पराजित । पातितः समरे कर्णश्चक्रव्यग्रोऽग्रणीर्नृणाम् ॥ ३६ ॥ यदि माञ्चापि कर्णञ्च भीष्मद्रोणौ च संयुगे । ऋजुना प्रतियुध्येथा न ते स्याद्विजयो ध्रुवम् ॥ ३७ ॥ त्वया पुनरनार्य्येण जिह्ममार्गेण पार्थिवाः । स्वधर्म्ममनुतिष्ठन्तो वयञ्चान्ये च घातिताः ॥ ३८ ॥

वासुदेव उवाच । हतस्त्वमसि गान्धारे सभ्रातृसुतबान्धवः । सगणः ससुहृच्चैव पापमार्गमनुष्ठितः ॥ ३९ ॥ तवैव दुष्कृतैर्वीरौ भीष्मद्रोणौ निपातितौ । कर्णश्च निहत सङ्ख्ये तव शीलानुवर्त्तकः ॥ ४० ॥ याच्यमानो मया मूढ़ पित्र्यमंशं न दित्ससि । पाण्डवेभ्यः स्वराज्यञ्च लोभाच्छकुनिनिश्चयात् ॥ ४१ ॥ विषं ते भीमसेनाय दत्तं सर्वे च पाण्डवाः । प्रदीपिता जतुगृहे मात्रा सह सुदुर्मते ॥ ४२ ॥ सभायां याज्ञसेनी च क्लिष्टा द्यूते रजस्वला । तदैव तावद्दुष्टात्मन् वध्यस्त्वं निरपत्रपः ॥ ४३ ॥ अनक्षज्ञञ्च धर्म्मज्ञं सौबलेनाक्षवेदिना । निकृत्या यत् पराजैषीस्तस्मादसि हतो रणे ॥ ४४ ॥ जयद्रथेन पापेन यत् कृष्णा क्लेशिता वने । यातेषु

मृगयाश्चैव तृणविन्दोरथाश्रमम् ॥ ४५ ॥ अभिमन्युश्च यद्बाल एको बहुभिराहवे । त्वद्दोषैर्निहतः पापस्तस्मादसि हतो रणे ॥ ४६ ॥ यान्यकार्य्याणि चास्माकं कृतानीति प्रभाषसे । वैगुण्येन तवात्यर्थं सर्वं हि तदनुष्ठितम् ॥ ४७ ॥ बृहस्पतेरुशनसो नोपदेशः श्रुतस्त्वया । वृद्धा नोपासिताश्चैव हितं वाक्यं न ते श्रुतम् ॥ ४८ ॥ लोभेनातिवलेन त्वं तृष्णाया च वशीकृतः । कृतवानस्यकार्य्याणि विपाकस्तेषु भुज्यताम् ॥ ४९ ॥

दुर्य्योधन उवाच । अधीतं विधिवद्दत्तं भूः प्रशास्ता ससागरा । मूर्द्धिस्थितममित्राणां कोऽनुस्वन्ततरो मया ॥ ५० ॥ यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्ममनुपश्यताम् । तदिदं निधनं प्राप्तं कोऽनुस्वन्ततरो मया ॥ ५१ ॥ देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः । ऐश्वर्य्यञ्चोत्तमं प्राप्तं कोऽनुस्वन्ततरो मया ॥ ५२ ॥ ससुहृत् सानुजश्चैव स्वर्गं गन्ताहमच्युत । यूयं विहतसङ्कल्पाः शोचन्तो वर्त्तयिष्यथ ॥ ५३ ॥

सञ्जय उवाच । अस्य वाक्यस्य निधने कुरुराजस्य धीमतः । अपतत् सुमहद्वर्षं पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ॥ ५४ ॥ अवादयन्त गन्धर्वा वादित्रं सुमनोहरम् । जगुश्चाप्सरसो राज्ञो यशः सम्बद्धमेव च ॥ ५५ ॥ सिद्धाश्च मुमुचुर्वाचः साधु साध्विति पार्थिव । ववौ च सुरभिर्वायुः पुण्यगन्धो मृदुः सुखः । व्यराजंश्च दिशः सर्वा नभो वैदूर्य्यसन्निभम् ॥ ५६ ॥ अत्यद्भुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः । दुर्य्योधनस्य पूजान्तु दृष्ट्वा व्रीडामुपागमन् ॥ ५७ ॥ हतांश्चाधर्मतः श्रुत्वा शोकार्त्ताः शुशुचुर्हि ते । भीष्मं द्रोणं तथा कर्णं भूरिश्रवसमेव च ॥ ५८ ॥ तांस्तु चिन्तापरान् दृष्ट्वा पाण्डवान् दीनचेतसः । प्रोवाचेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥५९॥ नैष शक्योऽतिशीघ्रास्त्रस्ते च सर्वे महारथाः । ऋजुयुद्धेन विक्रान्ता हन्तुं युष्माभिराहवे ॥ ६० ॥ नैष शक्यः कदाचित्तु हन्तुं धर्म्मेण

पार्थिवः । ते वा भीष्ममुखाः सर्वे महेष्वासा महारथाः ॥ ६१ ॥ मयानेकैरुपायैस्तु मायायोगेन चासकृत् । हतास्ते सर्व एवाजौ भवतां हितमिच्छता ॥ ६२ ॥ यदि नैवं विधं जातु कुर्य्यां जिह्ममहं रणे । कुतो वो विजयो भूयः कुतो राज्यं कुतो धनम् ॥६३॥ ते हि सर्वे महात्मानश्चत्वारोऽतिरथा भुवि । न शक्या धर्मतो हन्तुं लोकपालैरपि स्वयम् ॥ ६४ ॥ तथैवायं गदापाणिर्धार्त्तराष्ट्रो गतक्लमः । न शक्यो धर्मतो हन्तुं कालेनापीह दण्डिना ॥ ६५ ॥ न च वो हृदि कर्त्तव्यं यदयं घातितो रिपुः । मिथ्या वध्यास्तथोपायैर्बहवः शत्रवोऽधिकाः ॥ ६६ ॥ पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुरघातिभिः । सद्भिश्चानुगतः पन्थाः स सर्वैरनुगम्यते ॥ ६७ ॥ कृतकृत्याः स्म सायाह्ने निवासं रोचयामहे । साश्वनागरथाः सर्वे विश्रमामो नराधिपाः ॥ ६८ ॥ वासुदेववचः श्रुत्वा तदानीं पाण्डवैः सह । पाञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः सिंहसङ्घवत् ॥ ६९ ॥ ततः प्रध्मापयन् शङ्खान् पाञ्चजन्यञ्च माधवः । हृष्टा दुर्य्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुरुषर्षभ ॥ ७० ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि कृष्णपाण्डवसंवादे
एकषष्ठोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

सञ्जय उवाच । ततस्ते प्रययुः सर्वे निवासाय महीक्षितः । शङ्खान् प्रध्मापयन्तो वै हृष्टाः परिघवाहवः ॥ १ ॥ पाण्डवान् गच्छतश्चापि शिविरं नो विशाम्पते । महेष्वासोऽन्वगात् पश्चात् युयुत्सुः सात्यकिस्तथा ॥ २ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च सर्वशः । सर्वे चान्ये महेष्वासाः प्रययुः शिविराण्युत ॥ ३ ॥ ततस्ते प्राविशन् पार्था हतत्विट्कं हतेश्वरम् । दुर्य्योधनस्य शिविरं रङ्गवद्विसृते जने ॥ ४ ॥ गतोत्सवं पुरमिव हृतनागमिव ह्रदम् ।

स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठं वृद्धामात्यैरधिष्ठितम् ॥ ५ ॥ तत्रैतान् पर्य्युपा-
तिष्ठन् दुर्य्योधनपुरःसराः । कृताञ्जलिपुटा राजन् काषायमलिना-
म्बराः ॥ ६ ॥ शिबिरं समनुप्राप्य कुरुराजस्य पाण्डवाः । अव-
तेरुर्महाराज रथेभ्यो रथसत्तमाः ॥ ७ ॥ ततो गाण्डीवधन्वान-
मभ्यभाषत केशवः । स्थितः प्रियहिते नित्यमतीव भरतर्षभ ॥ ८ ॥
अवरोपय गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी । अथाहमवरोक्ष्यामि
पश्चाद्भरतसत्तम ॥ ९ ॥ स्वयञ्चैवावरोह त्वमेतत् श्रेयस्तवानघ ।
तच्चाकरोत्तथा वीरः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ॥ १० ॥ अथ पश्चात्ततः
कृष्णो रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् । अवारोहत मेधावी रथा-
द्गाण्डीवधन्वनः ॥ ११ ॥ तथावतीर्णे भूतानामीश्वरे सुमहात्मनि ।
कपिरन्तर्दधे दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ॥ १२ ॥ स दग्धो
द्रोणकर्णाभ्यां दिव्यैरस्त्रैर्महारथः । अनादीप्ताग्निना ह्याशु प्रज-
ज्वाल महीपते ॥ १३ ॥ सोपासङ्गः सरश्मिश्च साश्वः सयुगबन्धुरः ।
भस्मीभूतोऽपतद्भूमौ रथो गाण्डीवधन्वनः ॥ १४ ॥ तं तथाभस्म-
भूतन्तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो । अभवन् विस्मिता राजन्नर्जुन-
श्चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
गोविन्द कस्माद्भगवन्रथो दग्धोऽयमग्निना ॥ १६ ॥ किमेतन्मह-
दाश्चर्य्यमभवद्यदुनन्दन । तन्मे ब्रूहि महाबाहो श्रोतव्यं यदि
मन्यसे ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच । अस्त्रैर्बहुविधैर्दग्धः पूर्वमेवायमर्जुन । मद-
धिष्ठितत्वात् समरे न विशीर्णः परन्तप ॥ १८ ॥ इदानीन्तु विशी-
र्णोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा । मया विमुक्तः कौन्तेय त्वय्यद्य
कृतकर्मणि ॥ १९ ॥ ईषदुत्स्मयमानश्च भगवान् केशवोऽरिहा ।
परिष्वज्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ २० ॥ दिष्ट्या जयसि
कौन्तेय दिष्ट्या ते शत्रवो जिताः । दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीम-
सेनश्च पाण्डवः ॥ २१ ॥ त्वञ्चापि कुशली राजन् माद्रीपुत्रौ च

पाण्डवौ। मुक्ता वीरक्षयादस्मात् संग्रामान्निहतद्विषः॥ २२॥ क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्य्याणि भारत॥ २३॥ उपयातमुपप्लव्यं सह गाण्डीवधन्वना। आनीय मधुपर्कं मां यत् पुरा त्वमवोचिथाः॥ २४॥ एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनञ्जयः। रक्षितव्यो महाबाहो सर्वास्वापत्स्विति प्रभो॥ २५॥ तव चैवं ब्रुवाणस्य तथेत्येवाहमब्रुवम्। स सव्यसाची गुप्तस्ते विजयी च जनेश्वर॥ २६॥ भ्रातृभिः सह राजेन्द्र शूरः सत्यपराक्रमः। मुक्तो वीरक्षयादस्मात् संग्रामाल्लोमहर्षणात्॥ २७॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः। हृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच जनार्द्दनम्॥ २८॥

युधिष्ठिर उवाच। प्रमुक्तं द्रोणकर्णाभ्यां ब्रह्मास्त्रमरिमर्द्दन। कस्त्वदन्य सहेत् साक्षादपि वज्री पुरन्दरः॥ २९॥ भवतस्तु प्रसादेन संशप्तकगणा जिताः। महारणगतः पार्थो यच्च नासीत् पराङ्मुखः॥ ३०॥ तथैव च महाबाहो पर्य्यायैर्बहुभिर्मया। कर्मणामनुसन्तानं तेजसश्च गतिं शुभाम्॥ ३१॥ उपप्लव्ये महर्षिर्मे कृष्णो द्वैपायनोऽब्रवीत्। यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जय॥ ३२॥ इत्येवमुक्ते ते वीराः शिविरं तव भारत। प्रविश्य प्रत्यपद्यन्त कोषरत्नर्द्धिसञ्चयान्॥ ३३॥ रजतं जातरूपञ्च मणीनथ च मौक्तिकान्। भूषणान्यथ मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च॥ ३४॥ दासीदासमसङ्ख्येयं राज्योपकरणानि च। ते प्राप्य धनमक्षय्यं त्वदीयं भरतर्षभ। उदक्रोशन्महाभागा नरेन्द्र विजितारयः॥ ३५॥ ते तु वीराः समाश्वस्य वाहनान्यवमुच्य च। अतिष्ठन्त मुहुः सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा॥ ३६॥ अथाब्रवीन्महाराज वासुदेवो महायशाः। अस्माभिर्मङ्गलार्थाय वस्तव्यं शिविराद्बहिः॥ ३७॥ तथेत्युक्त्वा हि ते सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा। वासुदेवेन सहिता मङ्गलार्थं बहिर्ययुः॥ ३८॥ ते समासाद्य

सरितं पुण्यामोघवतीं नृप । न्यवसन्नथ तां रात्रिं पाण्डवा हत-
शत्रवः ॥ ३९ ॥ ततः संप्रेषयामासुर्यादवं नागसाह्वयम् । स च
प्रायाज्जवेनाशु वासुदेवः प्रतापवान् । दारुकं रथमारोप्य येन
राजाम्बिकासुतः ॥ ४० ॥ तमूचुः संप्रयास्यन्तं शैव्यसुग्रीववाहनम् ।
प्रत्याश्वासय गान्धारीं हतपुत्रां तपस्विनीम् ॥ ४१ ॥ स प्रायात्
पाण्डवैरुक्तस्तत्पुरं सात्वतां वरः । आससाद ततः क्षिप्रं गान्धारीं
निहतात्मजाम् ॥ ४२ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि कृष्णस्य हस्तिनापुरगमने
द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

जनमेजय उवाच । किमर्थं राजशार्दूल धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
गान्धार्य्याः प्रेषयामास वासुदेवं परन्तपम् ॥ १ ॥ यदा पूर्वं गतः
कृष्णः शमार्थं कौरवान् प्रति । न च तं लब्धवान् कामं ततो युद्ध-
मभूदिदम् ॥ २ ॥ निहतेषु च योधेषु हते दुर्य्योधने तदा ।
पृथिव्यां पाण्डवेयस्य निःसपत्ने कृते युधि ॥ ३ ॥ विद्रुते शिविरे
शून्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे । किन्नु तत् कारणं ब्रह्मन् येन कृष्णो
गतः पुनः ॥ ४ ॥ न चैतत् कारणं ब्रह्मन्नल्पं वै प्रतिभाति मे ।
यत्रागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्द्दनः ॥ ५ ॥ तत्त्वतो वै समाचक्ष्व
सर्व्वमध्वर्य्युसत्तम । यच्चात्र कारणं ब्रह्मन् कार्य्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यन्मां पृच्छसि
पार्थिव । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ॥ ७ ॥ हतं दुर्य्यो-
धनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । व्युत्क्रम्य समयं राजन् धार्त्तराष्ट्रं
महाबलम् ॥ ८ ॥ अन्यायेन हतं दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत । युधि-
ष्ठिरं महाराज महद्भयमथाविशत् ॥ ९ ॥ चिन्तयानं महाभागां
गान्धारीं तपसान्विताम् । घोरेण तपसा युक्ता त्रैलोक्यमपि सा

दहेत्॥ १०॥ तस्य चिन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा। गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः पूर्वं प्रशमनं भवेत्॥ ११॥ सा हि पुत्रवधं श्रुत्वा कृतमस्माभिरीदृशम्। मानसेनाग्निना क्रुद्धा भस्मसान्नः करिष्यति॥ १२॥ कथं दुःखमिदं तीव्रं गान्धारी संप्रशम्यति। श्रुत्वा विनिहतं पुत्रं छलेनाजिह्मयोधिनम्॥ १३॥ एवं विचिन्त्य बहुधा भयशोकसमन्वितः। वासुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत॥१४॥ तव प्रसादाद्गोविन्द राज्यं निहतकण्टकम्। अप्राप्यं मनसापीदं प्राप्तमस्माभिरच्युत॥ १५॥ प्रत्यक्षं मे महाबाहो संग्रामे लोमहर्षणे। विमर्द्दः सुमहान् प्राप्तस्त्वया यादवनन्दन॥ १६॥ त्वया देवासुरे युद्धे बधार्थममरद्विषाम्। यथा सह्यं पुरा दत्तं हताश्च विबुधद्विषः॥ १७॥ सह्यं तथा महाबाहो दत्तमस्माकमच्युत। सारथ्येन च वार्ष्णेय भवता हि धृता वयम्॥ १८॥ यदि न त्वं भवेन्नाथः फाल्गुनस्य महारणे। कथं शक्यो रणे जेतुं भवेदेष बलार्णवः॥ १९॥ गदाप्रहारा विपुलाः परिघैश्चापि ताडनम्। शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च तोमरैः सपरश्वधैः॥ २०॥ अस्मत्कृते त्वया कृष्ण वाचः सुपरुषाः श्रुताः। शस्त्राणाञ्च निपाता वै वज्रस्पर्शोपमा रणे॥ २१॥ ते च ते सफला याता हते दुर्य्योधनेऽच्युत। तत् सर्वं न यथा नश्येत् पुनः कृष्ण तथा कुरु॥ २२॥ सन्देहदोलां प्राप्तं नश्चेतः कृष्ण जये सति। गान्धार्य्या हि महाबाहो क्रोधं बुध्यस्व माधव॥ २३॥ सा हि नित्यं महाभागा तपसोग्रेण कर्षिता। पुत्रपौत्रबधं श्रुत्वा ध्रुवं नः संप्रधक्ष्यति। तस्याः प्रसादनं वीर प्राप्तकालं मतं मम॥ २४॥ कश्च तां क्रोधताम्राक्षीं पुत्रव्यसनकर्षिताम्। वीक्षितुं पुरुषः शक्तस्त्वामृते पुरुषोत्तम॥ २५॥ तत्र मे गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव। गान्धार्य्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिन्दम। त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च लोकानां प्रभवाप्ययः॥ २६॥ हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैः काल-

समीरितैः । क्षिप्रमेव महाप्राज्ञ गान्धारीं शमयिष्यसि ॥ २७ ॥
पितामहश्च भगवान् कृष्णस्तत्र भविष्यति । सर्व्वथा ते महाबाहो
गान्धार्य्याः क्रोधनाशनम् । कर्त्तव्यं सात्वतां श्रेष्ठ पाण्डवानां
हितार्थिना ॥ २८ ॥ धर्म्मराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुलोद्वहः ।
आमन्त्र्य दारुकं प्राह रथः सज्जो विधीयताम् ॥ २९ ॥ केशवस्य
वचः श्रुत्वा त्वरमाणोऽथ दारुकः । न्यवेदयद्रथं सज्जं केशवाय
महात्मने ॥ ३० ॥ तं रथं यादवश्रेष्ठः समारुह्य परन्तपः । जगाम
हास्तिनपुरं त्वरितः केशवो विभुः ॥ ३१ ॥ ततः प्रायान्महाराज
माधवो भगवान्रथी । नागसाह्वयमासाद्य प्रविवेश च वीर्य्यवान्
॥ ३२ ॥ प्रविश्य नगरीं वीरो रथघोषेण नादयन् । विदितो
धृतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्य्य रथोत्तमात् । अभ्यगच्छददीनात्मा धृत-
राष्ट्रनिवेशनम् ॥ ३३ ॥ पूर्व्वञ्चाभिगतं तत्र सोऽपश्यदृषिसत्तमम् ।
पादौ प्रपीड्य कृष्णस्य राज्ञश्चापि जनार्द्दनः ॥ ३४ ॥ अभ्यवादय-
दव्यग्रो गान्धारीञ्चापि केशवः । ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्र-
मधोक्षजः ॥ ३५ ॥ पाणिमालम्ब्य राजेन्द्र सुस्वरं प्ररुरोद ह ।
स मुहूर्त्तादिवोत्सृज्य वाष्पं शोकसमुद्भवम् ॥ ३६ ॥ प्रक्षाल्य
वारिणा नेत्रे ह्याचम्य च यथाविधि । उवाच प्रसृतं वाक्यं धृत-
राष्ट्रमरिन्दमः ॥ ३७ ॥ न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्भूतभव्यस्य भारत ।
कालस्य च यथावृत्तं तत्ते सुविदितं प्रभो ॥ ३८ ॥ यतितं पाण्डवैः
सर्व्वैस्तव चित्तानुरोधिभिः । कथं कुलक्षयो न स्यात्तथा क्षत्रस्य
भारत ॥ ३९ ॥ भ्रातृभिः समयं कृत्वा क्षान्तवान् धर्म्मवत्सलः ।
द्यूतच्छलजितैः शुद्धैर्व्वनवासोऽभ्युपागतः ॥ ४० ॥ अज्ञातवासचर्य्या
च नानावेशसमावृतैः । अन्ये च बहवः क्लेशास्त्वशक्तैरिव नित्यदा
॥ ४१ ॥ मया च स्वयमागम्य युद्धकाल उपस्थिते । सर्व्वलोकस्य
सान्निध्ये ग्रामांस्त्वं पञ्च याचितः ॥४२॥ त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो
नापवर्ज्जिताः । तवापराधान्नृपते सर्व्वं क्षत्रं क्षयं गतम् ॥ ४३ ॥

भीष्मेण सोमदत्तेन वाह्लीकेन कृपेण च। द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च धीमता। याचितस्त्वं शमं नित्यं न च तत् कृतवानसि ॥ ४४ ॥ कालोपहतचित्तो हि सर्वो मुह्यति भारत। यथा मूढ़ो भवान् पूर्वमस्मिन्नर्थे समुद्यत ॥ ४५ ॥ किमन्यत् कालयोगाद्धि दिष्टमेव परायणम्। मा च दोषान्महाप्राज्ञ पाण्डवेषु निवेशय ॥ ४६ ॥ अल्पोऽप्यतिक्रमो नास्ति पाण्डवानां महात्मनाम्। धर्मतो न्यायतश्चैव स्नेहतश्च परन्तप ॥ ४७ ॥ एतत् सर्वन्तु विज्ञाय ह्यात्मदोषकृतं फलम्। असूयां पाण्डुपुत्रेषु न भवान् कर्त्तुमर्हति ॥ ४८ ॥ कुलं वंशश्च पिण्डश्च यच्च पुत्रकृतं फलम्। गान्धार्या-स्तव चैवाद्य पाण्डवेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ४९ ॥ त्वञ्चैव कुरुशार्दूल गान्धारी च यशस्विनी। मा शुचो नरशार्दूल पाण्डवान् प्रति किल्विषम् ॥ ५० ॥ एतत् सर्वमनुध्यात्वा आत्मनश्च व्यतिक्रमम्। शिवेन पाण्डवान् ध्याहि नमस्ते भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ जानासि च महाबाहो धर्मराजस्य या त्वयि। भक्तिर्भरतशार्दूल स्नेहश्चापि स्वभावतः ॥ ५२ ॥ एतच्च कदनं कृत्वा शत्रूणामपकारिणाम्। दह्यते स दिवारात्रौ न च शर्माधिगच्छति ॥ ५३ ॥ त्वाञ्चैव नर-शार्दूल गान्धारीञ्च यशस्विनीम्। स शोचन् नरशार्दूलो न शान्तिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥ ह्रिया परमयाविष्टो भवन्तं नाधि-गच्छति। पुत्रशोकाभिसन्तप्तं बुद्धिव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥ एव-मुक्त्वा महाराज धृतराष्ट्रं यदूत्तमः। उवाच परमं वाक्यं गान्धारीं शोककर्षिताम् ॥ ५६ ॥ सौवलेयि निबोध त्वं यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रते। त्वत्समा नास्ति लोकेऽस्मिन्नद्य सीमन्तिनी शुभे ॥ ५७ ॥ जानासि च यथा राज्ञि सभायां मम सन्निधौ। धर्मार्थसहितं वाक्यमुभयोः पक्षयोर्हितम् ॥ ५८ ॥ उक्तवत्यसि कल्याणि न च ते तनयैः कृतम् ॥ ५९ ॥ दुर्य्योधनस्त्वया चोक्तो जयार्थी परुषं वचः। शृणु मूढ़ वचो मह्यं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ६० ॥ तदिदं

समनुप्राप्तं तव वाक्यं नृपात्मजे। एवं विदित्वा कल्याणि मा स्म
शोके मनः कृथाः ॥ ६१ ॥ पाण्डवानां विनाशाय मा ते बुद्धिः कदा-
चन। शक्ता चासि महाभागे पृथिवीं सचराचरम्। चक्षुषा क्रोध-
दीप्तेन निर्द्दग्धुं तपसो बलात् ॥ ६२ ॥ वासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी
वाक्यमब्रवीत्। एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव ॥ ६३ ॥
आधिभिर्द्दह्यमानाया मतिः सञ्चलिता मम। सा मे व्यवस्थिता श्रुत्वा
तव वाक्यं जनार्द्दन ॥६४॥ राज्ञस्त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य केशव।
त्वं गतिः सहितैर्वीरैः पाण्डवैर्द्विपदांवर ॥ ६५ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं
मुखं प्रच्छाद्य वाससा। पुत्रशोकाभिसन्तप्ता गान्धारी प्ररुरोद ह
॥ ६६ ॥ तत एनां महाबाहुः केशवः शोककर्षिताम्। हेतुकारण-
संयुक्तैर्वाक्यैराश्वासयत् प्रभुः ॥ ६७ ॥ समाश्वास्य च गान्धारीं
धृतराष्ट्रञ्च माधवः। द्रौणिसङ्कल्पितं भावमनुबुध्यत केशवः ॥ ६८ ॥
ततस्त्वरित उत्थाय पादौ मूर्द्ध्ना प्रणम्य च। द्वैपायनस्य राजेन्द्र
ततः कौरवमब्रवीत् ॥ ६९ ॥ आपृच्छे त्वां कुरुश्रेष्ठ मा च शोके
मनः कृथाः। द्रौणेः पापोऽस्त्यभिप्रायस्तेनास्मि सहसोत्थितः ॥७० ॥
पाण्डवानां वधे रात्रौ बुद्धिस्तेन प्रदर्शिता। एतत् श्रुत्वा तु वचनं
गान्धार्य्या सहितोऽब्रवीत् ॥ ७१ ॥ धृतराष्ट्रो महाबाहुः केशवं
केशिसूदनम्। शीघ्रं गच्छ महाबाहो पाण्डवान् परिपालय ॥७२॥
भूयस्त्वया समेष्यामि क्षिप्रमेव जनार्द्दन। प्रायात्ततस्तु त्वरितो
दारुकेण सहाच्युतः ॥ ७३ ॥ वासुदेवे गते राजन् धृतराष्ट्रं जने-
श्वरम्। आश्वासयदमेयात्मा व्यासो लोकनमस्कृतः ॥ ७४ ॥ वासु-
देवोऽपि धर्म्मात्मा कृतकृत्यो जगाम ह। शिविरं हास्तिनपुरा-
द्दिदृक्षुः पाण्डवान्नृप ॥ ७५ ॥ आगम्य शिविरं रात्रौ सोऽभ्यगच्छत
पाण्डवान्। तच्च तेभ्यः समाख्याय सहितस्तैः समाहितः ॥ ७६ ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि धृतराष्ट्रगान्धारीप्रबोधने
त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अधिष्ठितः पदा मूर्द्ध्नि भग्नसक्थो महीङ्गतः। शौटीर्य्यमानी पुत्रो मे किमभाषत सञ्जय॥ १॥ अत्यर्थं कोपनो राजा जातवैरश्च पाण्डुषु। व्यसनं परमं प्राप्तः किमाह परमाहवे॥ २॥

सञ्जय उवाच। शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तं नराधिप। राज्ञा यदुक्तं भग्नेन तस्मिन् व्यसन आगते॥ ३॥ भग्नसक्थो नृपो राजन् पांशुना सोऽवगुण्ठितः। यमयन् मूर्द्धजांस्तत्र वीक्ष्य चैव दिशो दश॥ ४॥ केशान्नियम्य यत्नेन निश्वसन्नुरगो यथा। संरम्भाश्रुपरीताभ्यां नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य माम्। बाहू धरण्यां निष्पिष्य मुहुर्मत्त इव द्विपः॥ ५॥ प्रकीर्णान्मूर्द्धजान् धुन्वन्दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन्। गर्हयन् पाण्डवं ज्येष्ठं निश्वस्येदमथाब्रवीत्॥६॥ भीष्मे शान्तनवे नाथे कर्णे चास्त्रभृताम्वरे। गौतमे शकुनौ चापि द्रोणे चास्त्रभृताम्वरे॥ ७॥ अश्वत्थाम्नि तथा शल्ये शूरे च कृतवर्म्मणि। इमामवस्थां प्राप्तोऽस्मि कालो वै दुरतिक्रमः॥ ८॥ एकादशचमूभर्त्ता सो ऽहमेतां दशाङ्गतः। कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदतिवर्त्तते॥ ९॥ आख्यातव्यं मदीयानां येऽस्मिन् जीवन्ति संयुगे। यथाहं भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समयं हतः॥ १०॥ बहूनि सुनृशंसानि कृतानि खलु पाण्डवैः। भूरिश्रवसि कर्णे च भीष्मे द्रोणे च श्रीमति॥ ११॥ इदञ्चाकीर्त्तिजं कर्म नृशंसैः पाण्डवैः
तम्। येन ते सत्सु निर्वेदं गमिष्यन्ति हि मे मतिः॥ १२॥
ा प्रीतिः सत्त्वयुक्तस्य कृत्वोपाधिकृतं जयम्। को वा समयभेत्तारं बुधः सम्मन्तुमर्हति॥ १३॥ अधर्मेण जयं लब्ध्वा को नु हृष्येत पण्डितः। यथा संहृष्यते पापः पाण्डुपुत्रो वृकोदरः॥ १४॥ किन्नु चित्रमतस्त्वद्य भग्नसक्थस्य यन्मम। क्रुद्धेन भीमसेनेन पादेन मृदितं शिरः॥ १५॥ प्रतपन्तं श्रिया जुष्टं वर्त्तमानञ्च बन्धुषु। एवं कुर्य्यान्नरो यो हि स वै सञ्जय पूजितः॥ १६॥

अभिज्ञौ युद्धधर्म्मस्य मम माता पिता च मे। तौ हि सञ्जय
दुःखार्त्तौ विज्ञाप्यौ वचनान्मम ॥ १७ ॥ इष्टं भृत्या भृताः सम्यग्-
भूः प्रशास्ता ससागरा। मूर्द्धि स्थितममित्राणां जीवतामेव सञ्जय
॥ १८ ॥ दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणाञ्च प्रियं कृतम्। अमित्रा
वाधिताः सर्व्वे कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ १९ ॥ यातानि परराष्ट्राणि
नृपा भुक्ताश्च दासवत्। प्रियेभ्यः प्रकृतं साधु कोऽनु स्वन्ततरो
मया ॥ २० ॥ मानिता बान्धवाः सर्व्वे वश्यः सम्पूजितो जनः।
त्रितयं सेवितं सर्व्वं कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ २१ ॥ आज्ञप्तं नृप-
मुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभ। आजानेयैस्तथा यातं कोऽनु
स्वन्ततरो मया ॥ २२ ॥ अधीतं विधिवद्दत्तं प्राप्तमायुर्निरामयम्।
स्वधर्म्मेण जिता लोकाः कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ २३ ॥ दिष्ट्या
नाहं जितः सङ्ख्ये परान् प्रेष्यवदाश्रितः। दिष्ट्या मे विपुला
लक्ष्मीर्मृते त्वन्यं गता विभो ॥ २४ ॥ यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्म्म-
मनुतिष्ठताम्। निधनं तन्मया प्राप्तं कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ २५ ॥
दिष्ट्या नाहं परावृत्तो वैरात् प्राकृतवर्ज्जितः। दिष्ट्या नाविमतिं
काञ्चिद्भजित्वा तु पराजितः ॥ २६ ॥ सुप्तं वाथ प्रमत्तं वा यथा
हन्याद्विषेण वा। एवं व्युत्क्रान्तधर्म्मेण व्युत्क्रम्य समयं हतः
॥ २७ ॥ अश्वत्थामा महाभागः कृतवर्म्मा च सात्वतः। कृपः
शारद्वतश्चैव वक्तव्या वचनान्मम ॥ २८ ॥ अधर्म्मेण प्रवृत्तानां पाण्ड-
वानामनेकशः। विश्वासं समयघ्नानां यूयं न गन्तुमर्हथ ॥ २९ ॥
वार्त्तिकांश्चाब्रवीद्राजा पुत्रस्ते सत्यविक्रमः। अधर्म्माद्भीमसेनेन
निहतोऽहं यथा रणे ॥ ३० ॥ सोऽहं द्रोणं स्वर्गगतं कर्णशल्या-
वुभौ तथा। वृषसेनं महावीर्य्यं शकुनिञ्चापि सौवलम् ॥ ३१ ॥
जलसन्धं महावीर्य्यं भगदत्तञ्च पार्थिवम्। सौमदत्तिं महेष्वासं
सैन्धवञ्च जयद्रथम् ॥ ३२ ॥ दुःशासनपुरोगांश्च भ्रातॄनात्मसमां-
स्तथा। दौःशासनिञ्च विक्रान्तं लक्ष्मणञ्चात्मजावुभौ ॥ ३३ ॥

एतांश्चान्यांश्च सुबहून् मदीयांश्च सहस्रशः। पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सार्थहीन इवाध्वगः॥ ३४॥ कथं भ्रातॄन् हतान् श्रुत्वा भर्त्तारञ्च स्वसा मम। रोरूयमाणा दुःखार्त्ता दुःशला सा भविष्यति॥ ३५॥ स्नुषाभिः प्रस्नुषाभिश्च वृद्धो राजा पिता मम। गान्धारीसहितश्चैव कां गतिं प्रतिपत्स्यते॥ ३६॥ नूनं लक्ष्मणमातापि हतपुत्रा हतेश्वरा। विनाशं यास्यति क्षिप्रं कल्याणी पृथुलोचना॥ ३७॥ यदि जानाति चार्वाकः परिव्राड्वाग्विशारदः। करिष्यति महाभागो ध्रुवं सोऽपचितिं मम॥ ३८॥ समन्तपञ्चके पुण्ये त्रिषु लोकेषु विश्रुते। अहं निधनमासाद्य लोकान् प्राप्स्यामि शाश्वतान्॥ ३९॥ ततो जनसहस्राणि वाष्पपूर्णानि मारिष। प्रलापं नृपतेः श्रुत्वा व्यद्रवन्त दिशो दश॥ ४०॥ ससागरवना घोरा पृथिवी सचराचरा। चचालाथ सनिर्ह्रादा दिशश्चैवाविलाभवन्॥ ४१॥ ते द्रोणपुत्रमासाद्य यथावृत्तं न्यवेदयन्। व्यवहारं गदायुद्धे पार्थिवस्य च पातनम्॥ ४२॥ तदाख्याय ततः सर्वे द्रोणपुत्रस्य भारत। ध्यात्वा च सुचिरं कालं जग्मुरार्त्ता यथागतम्॥ ४३॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि दुर्य्योधनविलापे चतुःषष्टोऽध्यायः॥ ६४॥

सञ्जय उवाच। वातिकानां सकाशात्तु श्रुत्वा दुर्य्योधनं हतम्। हतशिष्टास्ततो राजन् कौरवाणां महारथाः॥ १॥ विनिर्भिन्नाः शितैर्वाणैर्गदातोमरशक्तिभिः। अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः॥ २॥ त्वरिता जवनैरश्वैरायोधनमुपागमन्। ततापश्यन्महात्मानं धार्त्तराष्ट्रं निपातितम्॥ ३॥ प्रभग्नं वायुवेगेन महाशालं यथावने। भूमौ विचेष्टमानं तं रुधिरेण समुक्षितम्॥४॥

महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितम् । विवर्त्तमानं बहुशो रुधिरौघपरिप्लुतम् ॥ ५ ॥ यदृच्छया निपतितं चक्रमादित्यगोचरम् । महावातसमुत्थेन संशुष्कमिव सागरम् ॥ ६ ॥ पूर्णचन्द्रमिव व्योम्नि तुषारावृतमण्डलम् । रेणुध्वस्तं दीर्घभुजं मातङ्गसमविक्रमम् ॥ ७ ॥ वृतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः । यथा धनं लिप्समानैर्भृत्यैर्नृपतिसत्तमम् ॥ ८ ॥ भ्रुकुटीकृतवक्त्रान्तं क्रोधादुद्वृत्तचक्षुषम् । सामर्षं तं नरव्याघ्रं व्याघ्रं निपतितं यथा ॥ ९ ॥ ते तं दृष्ट्वा महेष्वासा भूतले पतितं नृपम् । मोहमभ्यागमन् सर्व्वे कृपप्रभृतयो रथाः ॥ १० ॥ अवतीर्य्य रथेभ्यश्च प्राद्रवन्राजसन्निधौ । दुर्य्योधनञ्च संप्रेक्ष्य सर्व्वे भूमावुपाविशन् ॥ ११ ॥ ततो द्रौणिर्म्महाराज वाष्पपूर्णेक्षणः श्वसन् । उवाच भरतश्रेष्ठं सर्व्वलोकेश्वरेश्वरम् ॥ १२ ॥ न नूनं विद्यते सत्यं मानुषे किञ्चिदेव हि । यत्र त्वं पुरुषव्याघ्र शेषे पांशुषु रूषितः ॥ १३ ॥ भूत्वा हि नृपतिः पूर्व्वं समाज्ञाप्य च मेदिनीम् । कथमेकोऽद्य राजेन्द्र तिष्ठसे निर्ज्जने वने ॥ १४ ॥ दुःशासनं न पश्यामि नापि कर्णं महारथम् । नापि तान् सुहृदः सर्व्वान् किमिदं पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥ दुःखं नूनं कृतान्तस्य गतिं ज्ञातुं कथञ्चन । लोकानाञ्च भवान् यत्र शेते पांशुषु रूषितः ॥ १६ ॥ एष मूर्द्धाभिषिक्तानामग्रे गत्वा परन्तपः । स भृशं ग्रसते पांशुं पश्य कालविपर्य्ययम् ॥ १७ ॥ क्व ते तदमलं छत्रं व्यजनं क्व च पार्थिव । सा च ते महती सेना क्व गता पार्थिवोत्तम ॥ १८ ॥ दुर्व्विज्ञेया गतिर्नूनं कार्य्याणां कारणान्तरे । यद्वै लोकगुरुर्भूत्वा भवानेतां दशां गतः ॥ १९ ॥ अध्रुवा सर्व्वमर्त्त्येषु ध्रुवं श्रीरुपलक्ष्यते । भवतो व्यसनं दृष्ट्वा शक्रविस्पर्द्धिनो भृशम् ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दुःखितस्य विशेषतः । उवाच राजन् पुत्रस्ते प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २१ ॥ विमृज्य नेत्रे पाणिभ्यां शोकजं वाष्पमुत्सृजन् । कृपादीन् स तदा वीरान्

सर्वानेव नराधिपः ॥ २२ ॥ ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं धात्रा निर्द्दिष्ट उच्यते। विनाशः सर्वभूतानां कालपर्य्यायमागतः ॥ २३ ॥ सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यक्षं भवतां हि यः। पृथिवीं पालयित्वाहमेतां निष्ठामुपागतः ॥ २४ ॥ दिष्ट्या नाहं परावृत्तो युद्धे कस्याञ्चिदापदि। दिष्ट्याहं निहतः पापैश्छलेनैव विशेषतः ॥ २५ ॥ उत्साहश्च कृतो नित्यं मया दिष्ट्या युयुत्सता। दिष्ट्या चास्मि हतो युद्धे निहतज्ञातिबान्धवः ॥ २६ ॥ दिष्ट्या च वोऽहं पश्यामि मुक्तानस्माज्जनक्षयात्। स्वस्तियुक्तांश्च कल्यांश्च तन्मे प्रियमनुत्तमम् ॥ २७ ॥ मा भवन्तोऽनुतप्यन्तां सौहृदान्निधनेन मे। यदि वेदाः प्रमाणं वो जिता लोका मयाक्षयाः ॥ २८ ॥ मन्यमानः प्रभावञ्च कृष्णस्यामिततेजसः। तेन न च्यावितश्चाहं क्षत्रधर्मात् स्वनुष्ठितात् ॥ २९ ॥ स मया समनुप्राप्तो नास्मि शोच्यः कथञ्चन। कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमिवात्मनः। यतितं विजये नित्यं दैवन्तु दुरतिक्रमम् ॥ ३० ॥ एतावदुक्त्वा वचनं वाष्पव्याकुललोचनः। तूष्णीं बभूव राजेन्द्र रुजासौ विह्वलो भृशम् ॥ ३१ ॥ तथा तु दृष्ट्वा राजानं वाष्पशोकसमन्वितः। द्रौणिः क्रोधेन जज्वाल यथा वह्निर्जगत्क्षये ॥ ३२ ॥ स तु क्रोधसमाविष्टः पाणौ पाणिं प्रपीड्य ह। वाष्पविह्वलया वाचा राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ पिता मे निहतः क्षुद्रैः सुनृशंसेन कर्म्मणा। न तथा तेन तप्यामि यथा राजंस्त्वयाद्य वै ॥ ३४ ॥ शृणु चेदं वचो मह्यं सत्येन वदतः प्रभो। इष्टापूर्त्तेन दानेन धर्म्मेण सुकृतेन च ॥ ३५ ॥ अद्याहं सर्वपाञ्चालान् वासुदेवस्य पश्यतः। सर्वोपायैर्हि नेष्यामि प्रेतराजनिवेशनम्। अनुज्ञान्तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ॥ ३५ ॥ इति श्रुत्वा तु वचनं द्रोणपुत्रस्य कौरवः। मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत्। आचार्य्य शीघ्रं कलसं जलपूर्णं समानय ॥ ३६ ॥ स तद्वचनमाज्ञाय राज्ञो ब्राह्मणसत्तमः। कलसं पूर्णमादाय

राज्ञोऽन्तिकमुपागमत् ॥ ३७ ॥ तमब्रवीन्महाराज पुत्रस्तव विशा-
म्पते । ममाज्ञया द्विजश्रेष्ठ द्रोणपुत्रोऽभिषिच्यताम् । सैन्या-
पत्येन भद्रन्ते मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ३८ ॥ राज्ञो नियोगा-
द्योद्धव्यं ब्राह्मणेन विशेषतः । वर्त्तता क्षत्रधर्मेण ह्येवं धर्म्मविदो
विदुः ॥ ३९ ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कृपः शारद्वतस्ततः । द्रौणिं
राज्ञो नियोगेन सैनापत्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४० ॥ सोऽभिषिक्तो महा-
राज परिष्वज्य नृपोत्तमम् । प्रययौ सिंहनादेन दिशः सर्वा
निनादयन् ॥ ४१ ॥ दुर्य्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितौघपरिप्लुतः ।
तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभूतभयावहाम् ॥४२॥ अपक्रम्य तु ते तूर्णं
तस्मादायोधनान्नृप । शोकसंविग्नमनसश्चिन्ताध्यानपराभवन् ॥ ४३ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि अश्वत्थामसैनापत्याभिषेके
पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ समाप्तं गदायुद्धपर्व । समाप्तञ्च शल्यपर्व ॥

श्रीमहाभारतम् ।

सौप्तिकपर्व्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

सञ्जय उवाच । ततस्ते सहिता वीरा प्रयाता दक्षिणा-
मुखाः । उपास्तमनवेलायां शिविराभ्यासमागताः ॥ १ ॥ विमुच्य
वाहांस्त्वरिता भीताः समभवस्तदा । गहनं देशमासाद्य प्रच्छन्ना
न्यविशन्त ते ॥ २ ॥ सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिताः ।
निकृत्ता निशितैः शस्त्रैः समन्तात् क्षतविक्षताः । दीर्घमुष्णञ्च
निश्वस्य पाण्डवानन्वचिन्तयन् ॥ ३ ॥ श्रुत्वा च निनदं घोरं
पाण्डवानां जयैषिणाम् । अनुसारभयाद्भीताः प्राङ्मुखाः प्राद्रवन्
पुनः ॥ ४ ॥ ते मुहूर्त्तं ततो गत्वा श्रान्तवाहाः पिपासिताः ।
नामृष्यन्त महेष्वासाः क्रोधामर्षवशङ्गताः । राज्ञो बधेन सन्तप्ता
मुहूर्त्तं समवस्थिताः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अश्रद्धेयमिदं कर्म्म कृतं भीमेन सञ्जय ।
यत् स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ॥ ६ ॥ अवध्यः सर्व-
भूतानां वज्रसंहननो युवा । पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम
सञ्जय ॥ ७ ॥ न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावल्गणे नरैः । यत्
समेत्य रणे पार्थैः पुत्रो मम निपातितः ॥ ८ ॥ अद्रिसारमयं नूनं
हृदयं मम सञ्जय । हतं पुत्रशतं श्रुत्वा यन्न दीर्णं सहस्रधा ॥ ९ ॥

कथं हि वृद्धमिथुनं हतपुत्रं भविष्यति। न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्सहे॥ १०॥ कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राजा च सञ्जय। प्रेष्यभूतः प्रवर्त्तेयं पाण्डवेयस्य शासनात्॥ ११॥ आज्ञाप्य पृथिवीं सर्वां स्थित्वा मूर्द्धनि सञ्जय। कथमद्य भविष्यामि प्रेष्यभूतो दुरन्तकृत्॥ १२॥ कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्यामि सञ्जय। येन पुत्रशतं पूर्णमेकेन निहतं मम॥ १३॥ कृतं सत्यं वचस्तस्य विदुरस्य महात्मनः। अकुर्वता वचस्तेन मम पुत्रेण सञ्जय॥ १४॥ अधर्मेण हते तात पुत्रे दुर्योधने मम। कृतवर्मा कृपो द्रौणिः किमकुर्वत सञ्जय॥ १५॥

सञ्जय उवाच। गत्वा तु तावका राजन्नातिदूरमवस्थिताः। अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलतावृतम्॥ १६॥ ते मुहूर्त्तन्तु विश्रम्य लब्धतोयैर्हयोत्तमैः। सूर्य्यास्तमनवेलायां समासेदुर्महद्वनम्॥ १७॥ नानामृगगणैर्जुष्टं नानापक्षिगणावृतम्। नानाद्रुमलताच्छन्नं नानाव्यालनिषेवितम्॥ १८॥ नानातोयैः समाकीर्णं नानापुष्पोपशोभितम्। पद्मिनीशतसंछन्नं नीलोत्पलसमायुतम्॥ १९॥ प्रविश्य तद्वनं घोरं वीक्षमाणाः समन्ततः। शाखासहस्रसंछन्नं न्यग्रोधं ददृशुस्ततः॥ २०॥ उपेत्य तु तदा राजन् न्यग्रोधं ते महारथाः। ददृशुर्द्विपदां श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिम्॥ २१॥ तेऽवतीर्य्य रथेभ्यश्च विप्रमुच्य च वाजिनः। उपस्पृश्य यथान्यायं सन्ध्यामन्वासत प्रभो॥ २२॥ ततोऽस्तं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे। सर्वस्य जगतो धात्री शर्वरी समपद्यत॥ २३॥ ग्रहनक्षत्रताराभिः प्रकीर्णाभिरलङ्कृतम्। नभोंऽशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः॥ २४॥ इच्छया ते प्रवल्गन्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः। दिवाचराश्च ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः॥ २५॥ रात्रिञ्चराणां सत्त्वानां निर्घोषोऽभूत् सुदारुणः। क्रव्यादाश्च प्रमुदिता घोराः प्राप्ता च शर्वरी॥ २६॥ तस्मिन्रात्रिमुखे

घोरे दुःखशोकसमन्विताः । कृतवर्मा कृपो द्रौणिरुपोपविविशुः समम् ॥ २७ ॥ तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्यग्रोधस्य समीपतः । तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुपाण्डवयोः क्षयम् ॥ २८ ॥ निद्रया च परीताङ्गा निषेदुर्धरणीतले । श्रमेण सुदृढं युक्ता विक्षता विविधैः शरैः ॥ २९ ॥ ततो निद्रावशं प्राप्तौ कृपभोजौ महारथौ । सुखोचितावदुःखार्हौ निषण्णौ धरणीतले ॥ ३० ॥ तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्वितौ । महार्हशयनोपेतौ भूमावेव ह्यनाथवत् ॥ ३१ ॥ क्रोधामर्षवशं प्राप्तो द्रोणपुत्रस्तु भारत । नैव स्म स जगामाथ निद्रां सर्प इव श्वसन् ॥ ३२ ॥ न लेभे स तु निद्रां वै दह्यमानो हि मन्युना । वीक्षाञ्चक्रे महाबाहुस्तद्वनं घोरदर्शनम् ॥ ३३ ॥ वीक्षमाणो वनोद्देशं नानासत्त्वैर्निषेवितम् । अपश्यत महाबाहुर्न्यग्रोधं वायसैर्वृतम् ॥ ३४ ॥ तत्र काकसहस्राणि तां निशां पर्य्यनाययन् । सुखं स्वपन्ति कौरव्य पृथक् पृथगपाश्रयाः ॥ ३५ ॥ सुप्तेषु तेषु काकेषु विस्रब्धेषु समन्ततः । सोऽपश्यत् सहसायान्तमुलूकं घोरदर्शनम् ॥ ३६ ॥ महास्वनं महाकायं हर्य्यक्षं बभ्रुपिङ्गलम् । सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगिनम् ॥ ३७ ॥ सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः । न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ॥ ३८ ॥ सन्निपत्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहङ्गमः । सुप्तान् जघान सुबहून् वायसान् वायसान्तकः ॥ ३९ ॥ केषाञ्चिदच्छिनत् पक्षान् शिरांसि च चकर्त ह । चरणांश्चैव केषाञ्चिदभञ्जच्चरणायुधः । क्षणेनाहन्स बलवान् येऽस्य दृष्टिपथे स्थिता ॥ ४० ॥ तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशाम्पते । न्यग्रोधमण्डलं सर्वं सञ्छन्नं सर्वतोऽभवत् ॥ ४१ ॥ तांस्तु हत्वा ततः काकान् कौशिको मुदितोऽभवत् । प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः ॥ ४२ ॥ तद्दृष्ट्वा सोपधं कर्म्म कौशिकेन कृतं निशि । तद्भावे कृतसङ्कल्पो द्रौणिरेकोऽन्वचिन्तयत् ॥ ४३ ॥

उपदेशः कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे। शत्रूणां क्षयणे युक्तः प्राप्तकालश्च मे मतः ॥ ४४ ॥ नाद्य शक्या मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः। बलवन्तः कृतोत्साहा लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः ॥४५॥ राज्ञः सकाशात्तेषान्तु प्रतिज्ञातो बधो मया। पतङ्गाग्निसमां वृत्तिमास्थायात्मविनाशिनीम् ॥ ४६ ॥ न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः। छद्मना तु भवेत् सिद्धिः शत्रूणाञ्च क्षयो महान् ॥ ४७ ॥ तत्र संशयितादर्थाद्योऽर्थो निःसंशयो भवेत्। तं जना बहुमन्यन्ते ये च शास्त्रविशारदाः ॥ ४८ ॥ यच्चाप्यत्र भवेद्वाच्यं गर्हितं लोकनिन्दितम्। कर्त्तव्यं तन्मनुष्येण क्षत्रधर्मेण वर्त्तता ॥ ४९ ॥ निन्दितानि च सर्वाणि कुत्सितानि पदे पदे। सोपधानि कृतान्येन पाण्डवैरकृतात्मभि ॥ ५० ॥ अस्मिन्नर्थे पुरा गीता श्रूयन्ते धर्म्मचिन्तकैः। श्लोका न्यायमवेक्षद्भिस्तत्त्वार्थास्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५१ ॥ परिश्रान्ते विदीर्णे वा भुञ्जाने वापि शत्रुभिः। प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रहर्त्तव्यं रिपोर्बलम् ॥ ५२ ॥ निद्रार्त्तमर्द्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम्। भिन्नयोधं बलं यच्च द्विधायुक्तञ्च यद्भवेत् ॥ ५३ ॥ इत्येव निश्चयं चक्रे सुप्तानां निशि मारणे। पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ ५४ ॥ स क्रूरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः। सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च ॥ ५५ ॥ तौ प्रबुद्धौ महात्मनौ कृपभोजौ महाबलौ। नोत्तरं प्रतिपद्येतां तत्र युक्तं ह्रिया वृतौ ॥ ५६ ॥ स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा वाष्पविह्वलमब्रवीत्। हतो दुर्य्योधनो राजा एकवीरो महाबलः। यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ॥ ५७ ॥ एकाकी बहुभिः क्षुद्रैराहवे शुद्धविक्रमः। पातितो भीमसेनेन एकादशचमूपतिः ॥ ५८ ॥ वृकोदरेण क्षुद्रेण सुनृशंसमिदं कृतम्। मूर्द्धाभिषिक्तस्य शिरः पादेन परिमृद्नता ॥ ५९ ॥ विनर्द्दन्ति च पाञ्चालाः क्ष्वेडन्ति च हसन्ति च। धमन्ति शङ्खान् शतशो हृष्टा

घ्नन्ति च दुन्दुभीन् ॥ ६० ॥ वादित्रघोषस्तुमुलो विमिश्रः शङ्ख-
निस्वनैः । अनिलेनेरितो घोरो दिशः पूरयतीव ह ॥ ६१ ॥
अश्वानां हेषमाणानां गजानाञ्चैव बृंहताम् । सिंहनादश्च शूराणां
श्रूयते सुमहानयम् ॥ ६२ ॥ दिशं प्राचीं समाश्रित्य हृष्टानां
गच्छतां भृशम् । रथनेमिस्वनाश्चैव श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ॥ ६३ ॥
पाण्डवैर्धार्त्तराष्ट्राणां यदिदं कदनं कृतम् । वयमेव त्रयः शिष्टा
अस्मिन्महति वैशसे ॥ ६४ ॥ केचिन्नागशतप्राणाः केचित् सर्व्वास्त्र-
कोविदाः । निहताः पाण्डवेयैस्ते मन्ये कालस्य पर्य्ययम् ॥ ६५ ॥
एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्य्येण तत्त्वतः । यथा ह्यस्येदृशी निष्ठा
कृते कार्य्येऽपि दुष्करे ॥ ६६ ॥ भवतोस्तु यदि प्रज्ञा न मोहा-
दपनीयते । व्यापन्नेऽस्मिन्महत्यर्थे यन्नः श्रेयस्तदुच्यताम् ॥ ६७ ॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि द्रोणिमन्त्रणायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कृप उवाच । श्रुतन्ते वचनं सर्व्वं यद्यदुक्तं त्वया विभो ।
ममापि तु वचः किञ्चिच्छृणुष्वाद्य महाभुज ॥ १ ॥ आबद्धा मानुषाः
सर्व्वे निबद्धाः कर्म्मणोर्द्वयोः । दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न
विद्यते ॥ २ ॥ न हि दैवेन सिध्यन्ति कार्य्याण्येकेन सत्तम । न
चापि कर्म्मणैकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥ ३ ॥ ताभ्यामुभाभ्यां
सर्व्वार्था निबद्धा ह्यधमोत्तमाः । प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते निवृत्ताश्चैव
सर्व्वशः ॥ ४ ॥ पर्ज्जन्यः पर्व्वते वर्षन् किन्नु साधयते फलम् । कृष्टे
क्षेत्रे तथा वर्षन् किं न साधयते फलम् ॥ ५ ॥ उत्थानञ्चाप्यदैवस्य
ह्यनुत्थानञ्च दैवतम् । व्यर्थं भवति सर्व्वत्र पूर्व्वकस्तत्र निश्चयः ॥ ६ ॥
सुवृष्टे तु यथा देवे सम्यक् क्षेत्रे च कर्षिते । वीजं महागुणं
भूयात्तथा सिद्धिर्हि मानुषी ॥ ७ ॥ तयोर्द्दैवं विनिश्चित्य स्वयं
नैव प्रवर्त्तते । प्राज्ञाः पुरुषकारे तु वर्त्तन्ते दाक्ष्यमास्थिताः ॥ ८ ॥

ताभ्यां सर्वं हि कार्य्यार्था मनुष्याणां नरर्षभ। विचेष्टन्तः स्म दृश्यन्ते निवृत्तास्तु तथैव च ॥ ९॥ कृतः पुरुषकारश्च सोऽपि दैवेन सिध्यति। तथास्य कर्मणः कर्त्तुरभिनिर्वर्त्तते फलम् ॥ १०॥ उत्थानन्तु मनुष्याणां दक्षाणां दैववर्ज्जितम्। अफलं दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितम् ॥ ११ ॥ तत्रालसा मनुष्याणां ये भवन्त्यमनस्विनः। उत्थानन्ते विगर्हन्ति प्राज्ञानांस्तन्न रोचते ॥ १२ ॥ प्रायशो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि। अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म दृश्येन्महाफलम् ॥ १३ ॥ चेष्टामकुर्वंल्लभते यदि किञ्चिद्यदृच्छया। यो वा न लभते कृत्वा दुर्द्दशौ तावुभावपि ॥ १४ ॥ शक्नोति जीवितुं दक्षो नालसः सुखमेधते। दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन् दक्षाः प्रायो हितैषिणः ॥ १५ ॥ यदि दक्षः समारम्भात् कर्मणो नाश्नुते फलम्। नास्य वाच्यं भवेत् किञ्चिल्लब्धव्यं वाधिगच्छति ॥ १६ ॥ अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति धिष्ठितः। स तु वक्तव्यतां याति द्वेष्यो भवति प्रायशः ॥ १७ ॥ एवमेतदनादृत्य वर्त्तते यस्त्वतोऽन्यथा। स करोत्यात्मनोऽनर्थानेष बुद्धिमतां नयः ॥ १८ ॥ हीनं पुरुषकारेण यदि दैवेन वा पुनः। कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ॥ १९ ॥ हीनं पुरुषकारेण कर्म त्विह न सिध्यति। दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थान् सम्यगीहते। दक्षो दाक्षिण्यसम्पन्नो न स मोघं विहन्यते ॥ २० ॥ सम्यगीहा पुनरियं यो वृद्धानुपसेवते। आपृच्छति च यः श्रेयः करोति च हितं वचः ॥ २१ ॥ उत्थयोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या वृद्धसम्मताः। ते स्म योगे परं मूलं तन्मूला सिद्धिरुच्यते ॥ २२ ॥ वृद्धानां वचनं श्रुत्वा योऽभ्युत्थानं प्रयोजयेत्। उत्थानस्य फलं सम्यक् तदा स लभतेऽचिरात् ॥ २३ ॥ रागात् क्रोधाद्भयाल्लोभात् योऽर्थानीहेत मानवः। अनीशश्चावमानी च स शीघ्रं भ्रश्यते श्रियः ॥ २४ ॥ सोऽयं दुर्य्योधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शिना। असं-

मन्त्र समारब्धो मूढ़त्वादविचिन्तितः ॥ २५ ॥ हितबुद्धीननादृत्य संमन्त्र्यासाधुभिः सह । वार्य्यमाणोऽकरोद्वैरं पाण्डवैर्गुणवत्तरैः ॥ २६ ॥ पूर्व्वमप्यतिदुःशीलो न धैर्य्यं कर्त्तुमर्हति । तपत्यर्थे विपन्ने हि मित्राणां न कृतं वचः ॥ २७ ॥ अनुवर्त्तामहे यत्तु वयं तं पापपूरुषम् । अस्मानप्यनयस्तस्मात् प्राप्तोऽयं दारुणो महान् ॥ २८ ॥ अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता । बुद्धिश्चिन्तयतः किञ्चित् स्वं श्रेयो नावबुध्यते ॥ २९ ॥ मुह्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो जनाः । तत्रास्य बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयश्च पश्यति ॥ ३० ॥ ततोऽस्य मूलं कार्य्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वै बुधाः । तेऽत्र पृष्टा यथा ब्रूयुस्तत् कर्त्तव्यं तथा भवेत् ॥ ३१ ॥ ते वयं धृतराष्ट्रञ्च गान्धारीञ्च समेत्य ह । उपपृच्छामहे गत्वा विदुरञ्च महामतिम् ॥ ३२ ॥ ते पृष्टास्तु वदेयुर्यत् श्रेयो नः समनन्तरम् । तदस्माभिः पुनः कार्य्यमिति मे नैष्ठिकी मतिः । अनारम्भात्तु कार्य्याणां नार्थः सम्पद्यते क्वचित् ॥ ३३ ॥ कृते पुरुषकारे च येषां कार्य्यं न सिध्यति । दैवेनोपहतास्ते तु नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ३४ ॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि द्रौणिकृपसंवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । कृपस्य वचनं श्रुत्वा धर्म्मार्थसहितं शुभम् । अश्वत्थामा महाराज दुःखशोकसमन्वितः ॥ १ ॥ दह्यमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा । क्रूरं मनस्ततः कृत्वा तावुभौ प्रत्यभाषत ॥ २ ॥ पुरुषे पुरुषे बुद्धिर्या या भवति शोभना । तुष्यति च पृथक् सर्व्वे प्रज्ञया ते स्वया स्वया ॥ ३ ॥ सर्व्वो हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरम् । सर्व्वस्यात्मा बहुमतः सर्व्वात्मानं प्रशंसति ॥ ४ ॥ सर्व्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता । परबुद्धिञ्च निन्दन्ति स्वां प्रशंसन्ति चासकृत् ॥ ५ ॥ कारणान्तर-

योगेन योगे येषां समा मतिः। अन्योऽन्येन च तुष्यन्ति बहु मन्यन्ति चासकृत् ॥ ६ ॥ तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा । कालयोगे विपर्य्यासं प्राप्यान्योऽन्यं विपद्यते ॥ ७ ॥ विचित्रत्वात्तु चित्तानां मनुष्याणां विशेषतः। चित्तवैकल्यमासाद्य सा सा बुद्धिः प्रजायते ॥ ८ ॥ यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि। भैषज्यं कुरुते योगात् प्रशमार्थमिति प्रभो ॥ ९ ॥ एवं कार्य्यस्य योगार्थं बुद्धिं कुर्वन्ति मानवाः। प्रज्ञया हि स्वया युक्तास्ताञ्च निन्दन्ति मानवाः ॥ १० ॥ अन्यया यौवने मर्त्यो बुद्ध्या भवति मोहित । मध्येऽन्यया जरायान्तु सोऽन्यां रोचयते मतिम् ॥ ११ ॥ व्यसनं वा महाघोरं समृद्धिं चापि तादृशीम्। अवाप्य पुरुषो भोज कुरुते बुद्धिवैकृतिम् ॥ १२ ॥ एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा। भवत्यकृतप्रज्ञत्वात् सा तस्यैव न रोचते ॥ १३ ॥ निश्चित्य तु यथाप्रज्ञं यां मतिं साधु पश्यति। तया प्रकुरुते भावं सा तस्योद्योगकारिका ॥ १४ ॥ सर्वो हि पुरुषो भोज साध्वेतदिति निश्चितः। कर्त्तुमारभते प्रीतो मारणादिषु कर्मसु ॥ १५ ॥ सर्वे हि युक्तिमास्थाय प्रज्ञाञ्चापि स्वकां नराः। चेष्टन्ते विविधां चेष्टां हितमित्येव जानते ॥ १६ ॥ उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्मम । युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीम् ॥ १७ ॥ प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च। वर्णे वर्णे समाधत्त ह्येकैकं गुणभाग्गुणम् ॥ १८ ॥ ब्राह्मणे वेदमग्र्यन्तु क्षत्रिये तेज उत्तमम्। दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्ववर्णानुकूलताम् ॥ १९ ॥ अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधुर्निस्तेजाः क्षत्रियोऽधमः। अदक्षो निन्द्यते वैश्यः शूद्रश्च प्रतिकूलवान् ॥२०॥ सोऽस्मि जातः कुलश्रेष्ठे ब्राह्मणानां सुपूजिते। मन्दभाग्यतयास्म्येतं क्षत्रधर्ममनुष्ठितः ॥२१॥ क्षत्रधर्मं विदित्वाहं यदि ब्राह्मण्यसंश्रितः। प्रकुर्य्यां सुमहत् कर्म न मे तत् साधुसम्मतम् ॥ २२ ॥

धारयंश्च धनुर्द्दिव्यं दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे। पितरं निहतं दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि संसदि ॥ २३ ॥ सोऽहमद्य यथाकामं चत्रधर्म्ममुपास्य तम्। गन्तास्मि पदवीं राज्ञः पितुश्चापि महात्मनः ॥ २४ ॥ अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विश्वस्ता जितकाशिनः। विमुक्तयुग्यकवचा हर्षेण च समन्विताः। जय मत्वात्मनश्चैव श्रान्ता व्यायामकर्षिता ॥ २५ ॥ तेषां निशि प्रसुप्तानां सुस्थानां शिबिरे स्वके। अवस्कन्दं करिष्यामि शिविरस्याद्य दुष्करम् ॥ २६ ॥ तानवस्कन्द्य शिबिरे प्रेतभूतान् विचेतसः। सूदयिष्यामि विक्रम्य मघवानिव दानवान् ॥ २७ ॥ अद्य तान् सहितान् सर्वान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान्। सूदयिष्यामि विक्रम्य कक्षं दीप्त इवानलः। निहत्य चैव पाञ्चालान् शान्तिं लब्धास्मि सत्तम ॥ २८ ॥ पाञ्चालेषु चरिष्यामि सूदयन्नद्य संयुगे। पिनाकपाणिः संक्रुद्धः स्वयं रुद्रः पशुष्विव ॥२९॥ अद्याहं सर्वपाञ्चालान्निकृत्य च निहत्य च। अर्द्दयिष्यामि संहृष्टो रणे पाण्डुसुतांस्तथा ॥ ३० ॥ अद्याहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीम्। प्रहृत्यैकैकशस्तेषु भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ ३१ ॥ दुर्य्योधनस्य कर्णस्य भीष्मसैन्धवयोरपि। गमयिष्यामि पाञ्चालान् पदवीमद्य दुर्गमाम् ॥ ३२ ॥ अद्य पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नस्य वै निशि। नचिरात् प्रमथिष्यामि पशोरिव शिरो बलात् ॥ ३३ ॥ अद्य पाञ्चालपाण्डूनां शयितानात्मजान्निशि। खड्गेन निशितेनाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ॥ ३४ ॥ अद्य पाञ्चालसेनां तां निहत्य निशि सौप्तिके। कृतकृत्यः सुखी चैव भविष्यामि महामते ॥ ३५ ॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि द्रौणिमन्त्रणायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कृप उवाच। दिष्ट्या ते प्रतिकर्त्तव्ये मतिर्यातेयमच्युत। न त्वां वारयितुं शक्तो वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १ ॥ अनुयास्यावहे

त्वान्तु प्रभाते सहितावुभौ। अद्य रात्रौ विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वजः ॥ २ ॥ अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सात्वतः। परानभिमुखं यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ ३ ॥ आवाभ्यां सहितः शत्रून् श्वो निहन्ता समागमे। विक्रम्य रथिनां श्रेष्ठ पाञ्चालान् सपदानुगान् ॥ ४ ॥ शक्तस्त्वमसि विक्रम्य विश्रमस्व निशामिमाम्। चिरं ते जाग्रतस्तात स्वप तावन्निशामिमाम् ॥ ५ ॥ विश्रान्तश्च विनिद्रश्च सुस्थचित्तश्च मानद। समेत्य समरे शत्रून् वधिष्यसि न संशयः ॥ ६ ॥ न हि त्वां रथिनां श्रेष्ठं प्रगृहीतवरायुधम्। जेतुमुत्सहते कश्चिदपि देवेषु वासवः ॥ ७ ॥ कृपेण सहितं यान्तं गुप्तञ्च कृतवर्म्मणा। को द्रौणिं युधि संरब्धं योधयेदपि देवराट् ॥ ८ ॥ ते वयं निशि विश्रान्ता विनिद्रा विगतज्वराः। प्रभातायां रजन्यां वै निहनिष्याम शात्रवान् ॥ ९ ॥ तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न संशय। सात्वतोऽपि महेष्वासो नित्यं युद्धेषु कोविदः ॥ १० ॥ ते वयं सहितास्तात सर्वान् शत्रून् समागतान्। प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलाम्। विश्रमस्व त्वमव्यग्रः स्वप चेमां निशां सुखम् ॥ ११ ॥ अहञ्च कृतवर्मा च त्वां प्रयान्तं नरोत्तमम्। अनुयास्याव सहितौ धन्विनौ परतापनौ। रथिनं त्वरया यान्तं रथमास्थाय दंशितौ ॥ १२ ॥ स गत्वा शिविरं तेषां नाम विश्राव्य चाहवे। ततः कर्त्तासि शत्रूनां युध्यतां कदनं महत् ॥ १३ ॥ कृत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि। विहरस्व यथा शक्रः सूदयित्वा महासुरान् ॥ १४ ॥ त्वं हि शक्तो रणे जेतुं पाञ्चालानां वरूथिनीम्। दैत्यसेनामिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ॥ १५ ॥ मया त्वां सहितं संख्ये गुप्तञ्च कृतवर्म्मणा। न सहेत विभुः साक्षाद्वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १६ ॥ न चाहं समरे तात कृतवर्मा न चैव ह। अनिर्ज्जित्य रणे पाण्डून् व्यपयास्याव कर्हिचित् ॥ १७ ॥ हत्वा च समरे क्रुद्धान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह। निवर्त्तिष्यावहे

सर्व्वे हता वा स्वर्गगा वयम् ॥ १८ ॥ सर्व्वोपायैः सहायास्ते प्रभाते वयमाहवे । सत्यमेतन्महाबाहो प्रब्रवीमि तवानघ ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्ततो द्रौणिर्मातुलेन हितं वचः । अब्रवीन्मातुलं राजन् क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ २० ॥ आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च । अर्थांश्चिन्तयतश्चापि कामयानस्य वा पुनः ॥ २१ ॥ तदिदं समनुप्राप्तं पश्य मेऽद्य चतुष्टयम् । यस्य भागश्चतुर्थो मे स्वप्नमह्नाय नाशयेत् ॥ २२ ॥ किं नाम दुःखं लोकेऽस्मिन् पितुर्वधमनुस्मरन् । हृदयं निर्द्दहन्मेऽद्य रात्र्यहानि न शाम्यति ॥ २३ ॥ यथा च निहतः पापैः पिता मम विशेषतः । प्रत्यक्षमपि ते सर्व्वं तन्मे मर्म्माणि कृन्तति ॥ २४ ॥ कथं हि मादृशो लोके मुहूर्त्तमपि जीवति । द्रोणो हतेति यद्वाचः पाञ्चालानां शृणोम्यहम् ॥ २५ ॥ धृष्टद्युम्नमहत्वाजौ नाहं जीवितुमुत्सहे । स मे पितुर्वधाद्वध्यो पाञ्चाला ये च सङ्गताः ॥ २६ ॥ विलापो भग्नसक्थस्य यस्तु राज्ञो मया श्रुत । स पुनर्हृदयं कस्य क्रूरस्यापि न निर्द्दहेत् ॥ २७ ॥ कस्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामश्रु नाव्रजेत् । नृपतेर्भग्नसक्थस्य श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ॥ २८ ॥ यश्चायं मित्रपक्षो मे मयि जीवति निर्ज्जित । शोकं मे वर्द्धयत्येष वारिवेग इवार्णवम् । एकाग्रमनसो मेऽद्य कुतो निद्रा कुत सुखम् ॥ २९ ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां हि तानहं परिरक्षितान् । अविषह्यतमान्मन्ये महेन्द्रेणापि मातुल ॥ ३० ॥ न चास्मि शक्तः संयन्तुं कोपमेतं समुत्थितम् । न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन् यो मां कोपान्निवर्त्तयेत् । इति मे निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता च मे ॥ ३१ ॥ वार्त्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः । पाण्डवानाञ्च विजयो हृदयं दहतीव मे ॥ ३२ ॥ अहन्तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौप्तिके । ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः ॥ ३३ ॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि द्रौणिमन्त्रणायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

कृप उवाच। शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः पुरुषोऽनियतेन्द्रियः। नालं वेदयितुं कृत्स्नौ धर्मार्थाविति मे मतिः ॥ १ ॥ तथैव तावन्मेधावी विनयं यो न शिक्षते। न च किञ्चन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिश्चयम् ॥ २ ॥ चिरं ह्यपि जड़ः शूरः पण्डितं पर्य्युपास्य ह। न स धर्मान् विजानाति दर्वी सूपरसानिव ॥ ३ ॥ मुहूर्त्तमपि तं प्राज्ञः पण्डितं पर्य्युपास्य ह। क्षिप्रं धर्मान् विजानाति जिह्वा सूपरसानिव ॥ ४ ॥ शुश्रूषुस्त्वेव मेधावी पुरुषो नियतेन्द्रियः। जानीयादागमान् सर्वान् ग्राह्यञ्च न विरोधयेत् ॥ ५ ॥ अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः। दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहु पापकम् ॥ ६ ॥ नाथवन्तन्तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पापकात्। निवर्त्तते तु लक्ष्मीवान्नालक्ष्मीवान्निवर्त्तते ॥ ७ ॥ यथा ह्युच्चावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते। तथैव सुहृदा शक्यो न शक्यस्त्ववसीदति ॥ ८ ॥ तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्म्म पापकम्। प्राज्ञाः संप्रतिषेधन्ति यथाशक्ति पुनः पुनः ॥ ९ ॥ स कल्याणे मनः कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना। कुरु मे वचनं तात येन पश्चान्न तप्स्यसे ॥ १० ॥ न वधः पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः। तथैवापास्तशस्त्राणां विमुक्तरथवाजिनाम् ॥ ११ ॥ ये च ब्रूयुस्तवास्मीति ये च स्युः शरणागताः। विमुक्तमूर्द्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः ॥ १२ ॥ अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो। विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः ॥ १३ ॥ यस्तेषां तदवस्थानां द्रुह्येत पुरुषोऽनृजुः। व्यक्तं स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ॥ १४ ॥ सर्वास्त्वविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः। न च ते जातु लोकेऽस्मिन् सुसूक्ष्ममपि किल्बिषम् ॥ १५ ॥ त्वं पुनः सूर्य्यसङ्काशः श्वोभूत उदिते रवौ। प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शात्रवान् ॥ १६ ॥ असम्भावितरूपं हि त्वयि कर्म्म विगर्हितम्। शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम ॥ १७ ॥

अश्वत्थामोवाच । एवमेव यथात्थ त्वं मातुलेह न संशयः । तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवताञ्चापि सन्निधौ । न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातित ॥ १९ ॥ कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनां वरः । उत्तमे व्यसने सन्नो हतो गाण्डीवधन्वना ॥ २० ॥ तथा शान्तनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुध । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ॥ २१ ॥ भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे । क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ॥ २२ ॥ दुर्य्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया रणे । पश्यतां भूमिपालानामधर्म्मेण निपातितः ॥ २३ ॥ एकाकी बहुभिस्तत्र परिवार्य्य महारथैः । अधर्म्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ॥ २४ ॥ विलापो भग्नसक्थस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः । वार्त्तिकानां कथयतां स मे मर्म्माणि कृन्तति ॥ २५ ॥ एवञ्चाधार्म्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नसेतवः । तानेवं भिन्नमर्य्यादान् किं भवान्न विगर्हति ॥ २६ ॥ पितृहन्तॄनहं हत्वा पाञ्चालान्निशि सौप्तिके । कामं कीटः पतङ्गो वा जन्म प्राप्य भवामि वै ॥ २७ ॥ त्वरे चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितम् । तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २८ ॥ न स जातः पुमांल्लोके कश्चिन्न स भविष्यति । यो मे व्यावर्त्तयेदेतां वधे तेषां कृतां मतिम् ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । एकान्ते योजयित्वाश्वान् प्रायादभिमुखः परान् ॥ ३० ॥ तमब्रूतां महात्मानौ भोजशारद्वतावुभौ । किमर्थं स्यन्दनो युक्तः किञ्च कार्य्यं चिकीर्षितम् ॥ ३१ ॥ एकसार्थप्रयातौ स्वस्त्वया सह नरर्षभ । समदुःखसुखौ चापि नावां शङ्कितुमर्हसि ॥ ३२ ॥ अश्वत्थामा तु संक्रुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन् । ताभ्यां तथ्यं तदाचख्यौ यदस्यात्मचिकीर्षितम् ॥ ३३ ॥ हत्वा शतसहस्राणि योधानां निशितैः शरैः ।

न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ३४ ॥ तं तथैव
हनिष्यामि न्यस्तवर्माणमद्य वै। पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन
कर्म्मणा ॥ ३५ ॥ कथञ्च निहतः पापः पाञ्चाल्यः पशुवन्मया।
शस्त्रेण विजितांल्लोकान्नाप्नुयादिति मे मतिः ॥ ३६ ॥ क्षिप्रं सन्नद्ध-
कवचौ सखड्गावात्तकार्मुकौ। मामास्थाय प्रतीक्षेतां रथवर्य्यौ
परन्तपौ ॥ ३७ ॥ इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रायादभिमुखः परान्।
तमन्वगात् कृपो राजन् कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३८ ॥ ते प्रयाता
व्यरोचन्त परानभिमुखास्त्रयः। हूयमाना यथा यज्ञे समिद्धा
हव्यवाहनाः ॥ ३९ ॥ ययुश्च शिविरं तेषां संप्रसुप्तजनं विभो।
द्वारदेशन्तु संप्राप्य द्रौणिस्तस्थौ महारथः ॥ ४० ॥

इति सौप्तिकपर्वणि द्रौणिपाण्डवशिविरगमने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। द्वारदेशे ततो द्रौणिमवस्थितमवेक्ष्य तौ।
अकुर्वतां भोजकृपौ किं सञ्जय वदस्व मे ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। कृतवर्माणमामन्त्र्य कृपञ्च स महारथः।
द्रौणिर्मन्युपरीतात्मा शिविरद्वारमासदत् ॥ २ ॥ तत्र भूतं महा-
कायं चन्द्रार्कसदृशद्युतिम्। सोऽपश्यत् द्वारमाश्रित्य तिष्ठन्तं लोम-
हर्षणम् ॥ ३ ॥ वसानञ्चर्म्म वैयाघ्रं महारुधिरविस्रवम्। कृष्णा-
जिनोत्तरासङ्गं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ ४ ॥ बाहुभिः स्वायतैः
पीनैर्नानाप्रहरणोद्यतैः। बद्धाङ्गदमहासर्पं ज्वालामालाकुलाननम्
॥ ५ ॥ दंष्ट्राकरालवदनं व्यादितास्यं भयानकम्। नयनानां
सहस्रैश्च विचित्रैरभिभूषितम् ॥ ६ ॥ नैव तस्य वपुः शक्यं प्रवक्तुं
वेश एव च। सर्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटेयुरपि पर्वताः ॥ ७ ॥
तस्यास्यनासिकाभ्यान्तु श्रवणाभ्याञ्च सर्वशः। तेभ्यश्चाक्षिसहस्रेभ्यः

प्रादुरासन्महार्चिषः ॥ ८ ॥ तथा तेजोमरीचिभ्यः शङ्खचक्रगदा-
धराः । प्रादुरासन् हृषीकेशाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९ ॥ तद-
त्यद्भुतमालोक्य भूतं लोकभयङ्करम् । द्रौणिरव्यथितो दिव्यैरस्त्र-
वर्षैरवाकिरत् । द्रौणिमुक्ताञ्छरांस्तांस्तु तद्भूतं महदग्रसत् ॥१०॥
उदधेरिव वार्य्योघान् पावको वड़वामुखः । अग्रसत्तांस्तदा भूतं
द्रौणिना प्रहिताञ्छरान् ॥ ११ ॥ अश्वत्थामा तु संप्रेक्ष्य शरौघां-
स्तान्निरर्थकान् । रथशक्तिं मुमोचास्मै दीप्तामग्निशिखामिव ॥१२॥
सा तमाहत्य दीप्ताग्रा रथशक्तिरदीर्य्यत । युगान्ते सूर्य्यमाहत्य
महोल्केव दिवश्च्युता ॥ १३ ॥ अथ हेमत्सरुं दिव्यं खड्ग-
माकाशवर्च्चसम् । कोषात् समुद्बबर्हाशु बिलाद्दीप्तमिवोरगम् ॥१४॥
ततः खड्गवरं धीमान् भूताय प्राहिणोत्तदा । स तदासाद्य
भूतं वै विलं नकुलवद्ययौ ॥ १५ ॥ ततः स कुपितो द्रौणिरिन्द्र-
केतुनिभां गदाम् । ज्वलन्तीं प्राहिणोत्तस्मै भूतं तामपि चाग्रसत्
॥ १६ ॥ ततः सर्व्वायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः । अपश्यत् कृत-
माकाशमनाकाशं जनार्द्दनैः ॥ १७ ॥ तदद्भुततमं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रो
निरायुधः । अब्रवीदतिसन्तप्तः कृपवाक्यमनुस्मरन् ॥ १८ ॥ ब्रुवता-
मप्रियं पथ्यं सुहृदां न शृणोति यः । स शोचत्यापदं प्राप्य यथाह-
मतिवर्त्य तौ ॥ १९ ॥ शास्त्रदृष्टानविद्वान् यः समतीत्य जिघांसति ।
स पथः प्रच्युतो धर्म्मात् कुपथे प्रतिहन्यते ॥ २० ॥ गोब्राह्मण-
नृपस्त्रीषु सख्युर्मातुर्गुरोस्तथा । हीनप्राणजड़ान्धेषु सुप्तभीतो-
त्थितेषु च ॥ २१ ॥ मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राणि निपातयेत् ।
इत्येवं गुरुभिः पूर्व्वमुपदिष्टं नृणां सदा ॥ २२ ॥ सोऽहमुत्क्रम्य
पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनम् । अमार्गेणैवमारभ्य घोरामापदमागतः
॥ २३ ॥ ताञ्चापदं घोरतरां प्रवदन्ति मनीषिणः । यदुद्यम्य
महत् कृत्यं भयादपि निवर्त्तते ॥ २४ ॥ अशक्यञ्चैव तत् कर्त्तुं कर्म्म
शक्तिवलादिह । न हि दैवाद्गरीयो वै मानुषं कर्म कथ्यते ॥ २५॥

मानुषं कुर्वतः कर्म यदि दैवान्न सिध्यति। स पथः प्रच्युतो धर्मा-
द्विपथं प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥ प्रतिघातं ह्यविज्ञानं प्रवदन्ति मनी-
षिणः। यदारभ्य क्रियां काञ्चिद्भयादिह निवर्त्तते ॥ २७ ॥
तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं मां समुपस्थितम्। न हि द्रोणसुतः संख्ये
निवर्त्तेत कथञ्चन ॥ २८ ॥ इदञ्च सुमहद्भूतं दैवदण्डमिवोद्यतम्।
न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्वथा ॥ २९ ॥ ध्रुवं येयमधर्म्मेण
प्रवृत्ता कलुषा मतिः। तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय दृश्यते
॥ ३० ॥ तदिदं दैवविहितं मम संख्ये निवर्त्तनम्। नान्यत्र
दैवादुद्यन्तुमिह शक्यं कथञ्चन ॥ ३१ ॥ सोऽहमद्य महादेवं
प्रपद्ये शरणं प्रभुम्। दैवदण्डमिदं घोरं स हि मे नाशयिष्यति
॥ ३२ ॥ कपर्द्दिनं देवदेवमुमापतिमनामयम्। कपालमालिनं
रुद्रं भगनेत्रहरं हरम् ॥ ३३ ॥ स हि देवोऽत्यगाद्देवांस्तपसा
विक्रमेण च। तस्माच्छरणमभ्येमि गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ३४ ॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि महाभूतदर्शने द्रौणिचिन्तायां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच। एवं स चिन्तयित्वा तु द्रोणपुत्रो विशाम्पते।
अवतीर्य्य रथोपस्थाद्देवेशं प्रणतः स्थितः ॥ १ ॥
द्रौणिरुवाच। उग्रं स्थाणुं शिवं रुद्रं सर्वमीशानमीश्वरम्।
गिरिशं वरदं देवं भवभावनमीश्वरम् ॥ २ ॥ शितिकण्ठमजं
शुक्रं दक्षक्रतुहरं हरम्। विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमा-
पतिम् ॥ ३ ॥ श्मशानवासिनं दृप्तं महागणपतिं विभुम्। खट्वाङ्ग-
धारिणं रुद्रं जटिलं ब्रह्मचारिणम् ॥ ४ ॥ मनसा सुविशुद्धेन
दुष्करेणाल्पतेजसा। सोऽहमात्मोपहारेण यक्ष्ये त्रिपुरघातिनम्
॥ ५ ॥ स्तुतं स्तुत्यं स्तूयमानममोघं कृत्तिवाससम्। विलोहितं

नीलकण्ठमसह्यं दुर्निवारणम् ॥ ६ ॥ शुभ्रं ब्रह्मसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च। व्रतवन्तं तपोनिष्ठमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ७ ॥ बहुरूपं गणाध्यक्षं त्र्यक्षं पारिषदप्रियम्। धनाध्यक्षेक्षितमुखं गौरीहृदयवल्लभम् ॥ ८ ॥ कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनम्। तनुवाससमत्युग्रमुमाभूषणतत्परम् ॥ ९ ॥ परं परेभ्यः परमं परं यस्मान्न विद्यते। इष्वस्त्रोत्तमभर्त्तारं दिगन्तं देशरक्षिणम् ॥ १० ॥ हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषणम्। प्रपद्ये शरणं देवं परमेण समाधिना ॥ ११ ॥ इमाञ्चेदापदं घोरां तराम्यद्य सुदुस्तराम्। सर्व्वभूतोपहारेण यक्ष्येऽहं शुचिना शुचिम् ॥ १२ ॥ इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा योगात् स्वकर्म्मणः। पुरस्तात् काञ्चनी वेदी प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ १३ ॥ तस्यां वेद्यां तदा राजंश्चित्रभानुरजायत। स दिशो विदिशः खञ्च ज्वालाभिरभिपूरयन् ॥ १४ ॥ दीप्तास्यनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजाः। रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ॥ १५ ॥ द्विपशैलप्रतीकाशाः प्रादुरासन्महागणाः। श्ववराहोष्ट्रवक्त्राश्च हयगोमायुगोमुखाः ॥ १६ ॥ ऋक्षमार्ज्जारवदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा। काकवक्त्राः प्लवमुखाः शुकवक्त्रास्तथैव च ॥ १७ ॥ महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः सितप्रभाः। दार्व्वाघाटमुखाश्चापि चासवक्त्राश्च भारत ॥ १८ ॥ कूर्म्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा। महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च ॥ १९ ॥ हरिवक्त्राः क्रौञ्चमुखा कपोतेभमुखास्तथा। पारावतमुखाश्चैव मद्गुवक्त्रास्तथैव च ॥ २० ॥ पाणिकर्णाः सहस्राक्षास्तथैव च महोदराः। निर्म्मांसाः काकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत ॥ २१ ॥ तथैवाशिरसो राजन्नृक्षवक्त्राश्च भारत। प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालावर्णास्तथैव च ॥ २२ ॥ ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रोमचतुर्भुजाः। मेषवक्त्रास्तथैवान्ये तथा छागमुखा नृप ॥ २३ ॥ शङ्खाभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णास्तथैव च। शङ्खमाला-

परिकराः शङ्खध्वनिसमस्वनाः ॥ २४ ॥ जटाधराः पञ्चशिखास्तथा मुण्डाः कृशोदराः । चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः शङ्कुकर्णाः किरीटिनः ॥ २५ ॥ मौञ्जीधराश्च राजेन्द्र तथा कुञ्चितमूर्द्धजाः । उष्णीषिणो मुकुटिनश्चारुवक्त्राः स्वलङ्कृताः ॥ २६ ॥ पद्मोत्पलापीड़धरास्तथा कुमुदधारिणः । माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥२७॥ शतघ्नीवज्रहस्ताश्च तथा मुषलपाणयः । भूषुण्डीपाशहस्ताश्च गदाहस्ताश्च भारत ॥ २८ ॥ पृष्ठेषु बद्धेषुधयश्चित्रबाणा रणोत्कटाः । सध्वजाः सपताकाश्च सघण्टाः सपरश्वधाः ॥ २९ ॥ महापाशोद्यतकरास्तथा लगुड़पाणयः ॥ स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पोच्छ्रितकिरीटिनः ॥ ३० ॥ महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः । रजोध्वस्ताः पङ्कदिग्धाः सर्वे शुक्लाम्बरस्रजः । नीलाङ्गाः कपिलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च ॥ ३१ ॥ भेरीशङ्खमृदङ्गांस्ते झर्झरानकगोमुखान् । अवादयन् पारिषदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ॥ ३२ ॥ गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथापरे । लङ्घयन्तः प्लवन्तश्च वल्गन्तश्च महारवाः ॥ ३३ ॥ धावन्तो जवनाश्चण्डाः पवनोद्धूतमूर्द्धजाः । मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥ सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः । नानाविरागवसनाश्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ ३५ ॥ रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा । हन्तारो द्विषतां शूराः प्रसह्यासह्यविक्रमाः ॥ ३६ ॥ पातारोऽसृग्वसाद्यानां मांसान्त्रकृतभोजनाः । चूड़ालाः कर्णिकाराश्च प्रहृष्टाः पिठरोदराः ॥ ३७ ॥ अतिह्रस्वातिदीर्घाश्च प्रलम्बाश्चातिभैरवाः । विकटाः काललम्बोष्ठा बृहच्छेफाण्डपिण्डकाः ॥ ३८ ॥ महार्हनानामुकुटा मुण्डाश्च जटिलाः परे । सार्केन्दुग्रहनक्षत्रां द्यां कुर्य्युस्ते महीतले ॥ ३९ ॥ उत्सहेरंश्च ये हन्तुं भूतग्रामं चतुर्विधम् । ये च वीतभया नित्यं हरस्य भ्रुकुटीसहाः ॥ ४० ॥ कामकारकरा नित्यं त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वराः । नित्यानन्दप्रमुदिता

वागीशा वीतमत्सराः ॥ ४१ ॥ प्राप्याष्टगुणमैश्वर्य्यं ये न यान्ति च
विस्मयम् । येषां विस्मयते नित्यं भगवान् कर्म्मभिर्हरः ॥ ४२ ॥
मनोवाक्कर्म्मभिर्भक्तैर्नित्यमाराधितश्च यैः । मनोवाक्कर्म्मभिर्भक्तान्
पाति पुत्रानिवौरसान् ॥ ४३ ॥ पिबन्तोऽसृग्वसाश्चान्ये क्रुद्धा ब्रह्म-
द्विषां सदा । चतुर्विधात्मकं सोमं ये पिबन्ति च सर्व्वदा ॥ ४४ ॥
श्रुतेन ब्रह्मचर्य्येण तपसा च दमेन च । ये समाराध्य शूलाङ्कं
भवसायुज्यमागताः ॥ ४५ ॥ यैरात्मभूतैर्भगवान् पार्व्वत्या च महे-
श्वरः । महाभूतगणैर्भुङ्क्ते भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ ४६ ॥ नाना-
वादित्रहसितक्ष्वेडितोत्क्रुष्टगर्ज्जितैः । सन्नादयन्तस्ते विश्वमश्व-
त्थामानमभ्ययुः ॥ ४७ ॥ संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्व्वाणाः सुव-
र्च्चसः । विवर्द्धयिषवो द्रौणेर्म्महिमानं महात्मनः । जिज्ञासमाना-
स्तत्तेजः सौप्तिकञ्च दिदृक्षवः ॥ ४८ ॥ भीमोग्रपरिघालातशूल-
पट्टिशपाणयः । घोररूपाः समाजग्मुर्भूतसङ्घाः समन्ततः ॥ ४९ ॥
जनयेयुर्भयं ये स्म त्रैलोक्यस्यापि दर्शनात् । तान् प्रेक्षमाणोऽपि
व्यथां न चकार महाबलः ॥ ५० ॥ अथ द्रौणिर्धनुष्पाणिर्बद्धगोधा-
ङ्गुलित्रवान् । स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ॥ ५१ ॥ धनूंषि
समिधस्तत्र पवित्राणि शिताः शराः । हविरात्मवतश्चात्मा तस्मिन्
भारत कर्म्मणि ॥ ५२ ॥ ततः सौम्येन मन्त्रेण द्रोणपुत्रः प्रताप-
वान् । उपहारं महामन्युरथात्मानमुपाहरत् ॥ ५३ ॥ तं रुद्रं
रौद्रकर्म्माणं रौद्रैः कर्म्मभिरच्युतः । अभिष्टुत्य महात्मानमित्युवाच
कृताञ्जलिः ॥ ५४ ॥

द्रौणिरुवाच । इममात्मानमद्याहं जातमाङ्गिरसे कुले । स्वग्नौ
जुहोमि भगवन् प्रतिगृह्णीष्व मां बलिम् ॥ ५५ ॥ तव भक्त्या
महादेव परमेण समाधिना । अस्यामापदि विश्वात्मन्नुपाकुर्म्मि
तवाग्रतः ॥ ५६ ॥ त्वयि सर्व्वाणि भूतानि सर्व्वभूतेषु चासि वै ।
गुणानां हि प्रधानानामेकत्वं त्वयि तिष्ठति ॥ ५७ ॥

विभो हविर्भूतमवस्थितम् । प्रतिगृह्णाण मां देव यद्यशक्याः परे मया ॥ ५८ ॥ इत्युक्त्वा द्रौणिरास्थाय तां वेदीं दीप्तपावकाम् । संत्यज्यात्मानमारुह्य कृष्णवर्त्मन्युपाविशत् ॥ ५९ ॥ तमूर्द्ध्वबाहुं निश्चेष्टं दृष्ट्वा हविरुपस्थितम् । अब्रवीद्भगवान् साक्षान्महादेवो हसन्निव ॥ ६० ॥ सत्यशौचार्ज्जवत्यागैस्तपसा नियमेन च । क्षान्त्या भक्त्या च धृत्या च बुद्ध्या च वचसा तथा ॥ ६१ ॥ यथावदहमाराद्धः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा । तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते ॥ ६२ ॥ कुर्वता तस्य सम्मानं त्वाञ्च जिज्ञासता मया । पाञ्चालाः सहसा गुप्ता मायाश्च बहुशः कृताः ॥ ६३ ॥ कृतस्तस्यैव सम्मानः पाञ्चालान्रक्षता मया । अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्यास्ति जीवितम् ॥ ६४ ॥ एवमुक्त्वा महात्मानं भगवानात्मनस्तनुम् । आविवेश ददौ चास्मै विमलं खड्गमुत्तमम् ॥ ६५ ॥ अथाविष्टो भगवता भूयो जज्वाल तेजसा । बलवांश्चाभवद्युद्धे देवसृष्टेन तेजसा ॥ ६६ ॥ तमदृश्यानि भूतानि रक्षांसि च समाद्रवन् । अभितः शत्रुशिविरं यान्तं साक्षादिवेश्वरम् ॥ ६७ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि द्रौणिशिविरप्रवेशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तथा प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महारथे । कच्चित् कृपश्च भोजश्च भयार्त्तौ न न्यवर्त्तताम् ॥ १ ॥ कच्चिन्न वारितौ क्षुद्रै रक्षिभिर्नोपलक्षितौ । असह्यमिति मन्वानौ न निवृत्तौ महारथौ ॥ २ ॥ कच्चिदुन्मथ्य शिविरं हत्वा सोमकपाण्डवान् । दुर्य्योधनस्य पदवीं गतौ परमिकां रणे ॥ ३ ॥ पाञ्चालैर्निहतौ वीरौ कच्चिन्न स्वपतां क्षितौ । कच्चित्ताभ्यां कृतं

कर्म तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ४ ॥

... प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महात्मनि ।

सञ्जय उवाच । ...

कृपश्च कृतवर्म्मा च शिविरद्वार्य्यतिष्ठताम् ॥ ५ ॥ अश्वत्थामा तु तौ
दृष्ट्वा यत्नवन्तौ महारथौ । प्रहृष्टः शनकै राजन्निदं वचनमब्रवीत्
॥ ६ ॥ यत्तौ भवन्तौ पर्य्याप्तौ सर्व्वक्षत्रस्य नाशने । किं पुनर्योध-
शेषस्य प्रसुप्तस्य विशेषतः ॥ ७ ॥ अहं प्रवेच्ये शिविरं चरिष्यामि
च कालवत् । यथा न कश्चिदपि वां जीवन्मुच्येत मानव । तथा
भवद्भ्यां कार्य्यं स्यादिति मे निश्चिता मतिः ॥ ८ ॥ इत्युक्ता प्रावि-
शत् द्रौणिः पार्थानां शिविरं महत् । अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विहाय
भयमात्मनः ॥ ९ ॥ स प्रविश्य महाबाहुरुद्देशज्ञश्च तस्य ह ।
धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् ॥ १० ॥ ते तु कृत्वा महत्
कर्म्म श्रान्ताश्च बलवद्रणे । प्रसुप्ताश्चैव विश्वस्ताः समेत्य परि-
वारिताः ॥ ११ ॥ अथ प्रविश्य तद्वेश्म धृष्टद्युम्नस्य भारत । पाञ्चाल्यं
शयने द्रौणिरपश्यत् सुप्तमन्तिकात् ॥ १२ ॥ चौमावदाते महति
स्पर्द्ध्यास्तरणसंवृते । माल्यप्रवरसंयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वासिते ॥ १३ ॥
तं शयानं महात्मानं विस्रब्धमकुतोभयम् । प्राबोधयत पादेन शय-
नस्थं महीपते ॥ १४ ॥ संबुध्य चरणस्पर्शमुत्थाय रणदुर्म्मदः ।
अभ्यजानदमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथम् ॥ १५ ॥ तमुत्पतन्तं
शयनादश्वत्थामा महाबलः । केशेष्वालम्ब्य पाणिभ्यां निष्पिपेष
महीतले ॥ १६ ॥ स बलात्तेन निष्पिष्टः साध्वसेन च भारत ।
निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकच्चेष्टितुं तदा ॥ १७ ॥ तमाक्रम्य
पदा राजन् कण्ठे चोरसि चोभयोः । नदन्तं विस्फुरन्तञ्च पशु-
मारममारयत् ॥ १८ ॥ तुदन्नखैस्तु स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।
आचार्य्यपुत्र शस्त्रेण जहि मां मा चिरं कृथा । त्वत्कृते सुकृतां-
ल्लोकान् गच्छेयं द्विपदाम्वर ॥ १९ ॥ एवमुक्ता तु वचनं विरराम
परन्तपः । सुतः पाञ्चालराजस्य आक्रान्तो बलिना भृशम् ॥ २० ॥
तस्याव्यक्तान्तु तां वाचं संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् । आचार्य्यघातिनां
लोका न सन्ति कुलपांसन । तस्माच्छस्त्रेण निधनं न त्वमर्हसि

दुर्म्मते ॥ २१ ॥ एवं ब्रुवाणस्तं वीरं सिंहो मत्तमिव द्विपम्।
मर्म्मस्वभ्यवधीत् क्रुद्धः पादाष्ठीलैः सुदारुणैः ॥ २२ ॥ तस्य वीरस्य
शब्देन मार्य्यमाणस्य वेश्मनि। अबुध्यन्त महाराज स्त्रियो ये
चास्य रक्षिणः ॥ २३ ॥ ते दृष्ट्वा धर्षयन्तन्तमतिमानुषविक्रमम्।
भूतमेवाध्यवस्यन्तो न स्म प्रव्याहरन् भयात् ॥ २४ ॥ तन्तु तेना-
भ्युपायेन गमयित्वा यमक्षयम्। अध्यतिष्ठत तेजस्वी रथं प्राप्य
सुदर्शनम् ॥ २५ ॥ स तस्य भवनाद्राजन् निष्क्रम्य नादयन्दिशः।
रथेन शिविरं प्रायाज्जिघांसुर्द्विषतो बली ॥ २६ ॥ अपक्रान्ते तत-
स्तस्मिन् द्रोणपुत्रे महारथे। सहितै रक्षिभिः सर्वैः प्रणेदुर्योषित-
स्तदा ॥ २७ ॥ राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः।
व्याक्रोशन् क्षत्रियाः सर्वा धृष्टद्युम्नस्य भारत ॥ २८ ॥ तासान्तु
तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभाः। क्षिप्रञ्च समनह्यन्त किमेतदिति
चाब्रुवन् ॥ २९ ॥ स्त्रियस्तु राजन् वित्रस्ता भारद्वाजं निरीक्ष्य
ताः। अब्रुवन् दीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति वै ॥ ३० ॥ राक्षसो
वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयम्। हत्वा पाञ्चालराजानं रथ-
मारुह्य तिष्ठति ॥ ३१ ॥ ततस्ते योधमुख्याश्च सहसा पर्य्यवारयन्।
स तानापततः सर्वान् रुद्रास्त्रेण व्यपोथयत् ॥ ३२ ॥ धृष्टद्युम्नञ्च
हत्वा स तांश्चैवास्य पदानुगान्। अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजस-
मन्तिके ॥ ३३ ॥ तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि तेजसा। तथैव
मारयामास विनर्द्दन्तमरिन्दमम् ॥ ३४ ॥ युधामन्युश्च संप्राप्तो मत्वा
तं रक्षसा हतम्। गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमताड़यत् ॥३५॥
तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमताड़यत्। विस्फुरन्तञ्च पशुव-
त्तथैवैनममारयत् ॥ ३६ ॥ तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान्
समुपाद्रवत्। संसुप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ॥ ३७ ॥
स्फुरतो वेपमानांश्च शमितेव पशून्मखे। ततो निस्त्रिंशमादाय
जघानान्यान् पृथग्जनान् ॥ ३८ ॥ भागशो विचरन्मार्गानसियुद्ध-

विशारदः । तथैव गुल्मे संप्रेक्ष्य शयानान्मध्यगौल्मिकान् । श्रान्ता-न्नस्तायुधान् सर्वान् क्षणेनैव व्यपोथयत् ॥ ३९ ॥ योधानश्वान् द्विपांश्चैव प्राच्छिनत् स वरासिना । रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ४० ॥ विस्फुरद्भिश्च तैर्द्रौणिर्निस्त्रिंशस्योद्यमेन च । आक्षेपणेन चैवासेस्त्रिधा रक्तोक्षितोऽभवत् ॥ ४१ ॥ तस्य लोहित-सिक्तस्य दीप्तखड्गस्य युध्यतः । अमानुष इवाकारो बभौ परम-भीषणः ॥ ४२ ॥ ये त्वजाग्रत कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः । निरीक्ष्यमाणा अन्योऽन्यं द्रौणिं दृष्ट्वा प्रविव्यथुः ॥ ४३ ॥ तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शत्रुकर्षिणः । राक्षसं मन्यमानास्तं नय-नानि न्यमीलयन् ॥ ४४ ॥ स घोररूपो व्यचरत् कालवच्छिविरे ततः । अपश्यद्द्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्च सोमकान् ॥ ४५ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता धनुर्हस्ता महारथाः । धृष्टद्युम्नं हतं श्रुत्वा द्रौप-देया विशाम्पते । अवाकिरञ्छरव्रातैर्भारद्वाजमभीतवत् ॥ ४६ ॥ ततस्तेन निनादेन संप्रबुद्धाः प्रभद्रकाः । शिलीमुखैः शिखण्डी च द्रोणपुत्रं समार्दयन् ॥ ४७ ॥ भारद्वाजः स तान् दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्षतः । ननाद बलवन्नादं जिघांसुस्तान्महारथान् ॥ ४८ ॥ ततः परमसंक्रुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन् । अवरुह्य रथोपस्थात्त्वरमाणो-ऽभिदुद्रुवे ॥ ४९ ॥ सहस्रचन्द्रं विमलं गृहीत्वा चर्म्म संयुगे । खड्गञ्च विपुलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतम् । द्रौपदेयानभिद्रुत्य खड्गेन व्यधमद्बली ॥ ५० ॥ ततः स नरशार्दूल प्रतिविन्ध्यं महाहवे । कुक्षिदेशेऽवधीद्राजन् स हतो न्यपतद्भुवि ॥ ५१ ॥ प्रासेन विद्ध्वा द्रौणिन्तु सुतसोमः प्रतापवान् । पुनश्चासिं समुद्यम्य द्रोणपुत्रमुपाद्रवत् ॥ ५२ ॥ सुतसोमस्य सासिं तं बाहुं छित्त्वा नरर्षभ । पुनरप्याहनत् पार्श्वे स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ ५३ ॥ नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्य्यवान् । दोर्भ्यामुत्क्षिप्य वेगेन वक्षस्येनमताडयत् ॥ ५४ ॥ अताडयच्छतानीकं मुक्तचक्रं

द्विजस्तु सः। स विह्वलो ययौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्छिरः ॥५५॥ श्रुतकर्मा तु परिघं गृहीत्वा समताडयत्। अभिद्रुत्य ययौ द्रौणिं सव्ये सफलके भृशम् ॥ ५६ ॥ स तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जघ्ने वरासिना। स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढ़ो विकृताननः ॥ ५७ ॥ तेन शब्देन वीरस्तु श्रुतकीर्त्तिर्महारथः। अश्वत्थामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५८ ॥ तस्यापि शरवर्षाणि चर्म्मणा प्रतिवार्य्य सः। सकुण्डलं शिरः कायाद्भ्राजमानमपाहरत् ॥ ५९ ॥ ततो भीष्मनिहन्तारं सह सर्वैः प्रभद्रकैः। अहनत् सर्वतो वीरं नानाप्रहरणैर्बली। शिलीमुखेन चाप्येनं भ्रुवोर्मध्ये समार्पयत् ॥ ६० ॥ स तु क्रोधसमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः। शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना ॥ ६१ ॥ शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परन्तपः। प्रभद्रकगणान् सर्वानभिदुद्राव वेगवान्। यच्च शिष्टं विराटस्य बलन्तु भृशमाद्रवत् ॥ ६२ ॥ द्रुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि। चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ॥ ६३ ॥ अन्यानन्यांश्च पुरुषानभिसृत्याभिसृत्य च। न्यकृन्तदसिना द्रौणिरसिमार्गविशारदः ॥ ६४ ॥ कालीं रक्तास्यनयनां रक्तमाल्यानुलेपनाम्। रक्ताम्बरधरामेकां पाशहस्तां कुटुम्बिनीम् ॥ ६५ ॥ ददृशुः कालरात्रिन्ते गायमानामवस्थिताम्। नराश्वकुञ्जरान् पाशैर्बद्ध्वा घोरैः प्रतस्थुषीम् ॥ ६६ ॥ हरन्तीं विविधान् प्रेतान् पाशबद्धान् विमूर्द्धजान्। तथैव च सदा राजन्नस्तशस्त्रान् महारथान् ॥ ६७ ॥ स्वप्ने सुप्तान्नयन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष। ददृशुर्योधमुख्यास्ते घ्नन्तं द्रौणिञ्च सर्वदा ॥ ६८ ॥ यतः प्रभृति संग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः। ततः प्रभृति तां कन्यामपश्यन् द्रौणिमेव च ॥ ६९ ॥ तांस्तु दैवहतान् पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्न्यपातयत्। त्रासयन् सर्वभूतानि विनदन् भैरवान्रवान् ॥ ७० ॥ तदनुस्मृत्य ते वीरा दर्शनं पूर्वकालिकम्। इदं तदित्यमन्यन्त दैवेनोपनिपी-

ड़िताः ॥ ७१ ॥ ततस्तेन निनादेन प्रत्यबुध्यन्त धन्विनः । शिविरे पाण्डवेयानां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७२ ॥ सोऽच्छिनत् कस्यचित् पादौ जघनञ्चैव कस्यचित् । कांश्चिद्बिभेद पार्श्वेषु कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ७३ ॥ अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशातुरैः । गजाश्वमथितैश्चान्यैर्म्मही कीर्णाभवत् प्रभो ॥ ७४ ॥ क्रोशतां किमिदं कोऽयं कः शब्दः किन्नु किं कृतम् । एवं तेषां तदा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ॥ ७५ ॥ अपेतशस्त्रसन्नाहान् सन्नद्धान् पाण्डुसृञ्जयान् । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय द्रौणिः प्रहरताम्बरः ॥ ७६ ॥ ततस्तच्छब्दवित्रस्ता उत्पतन्तो भयातुराः । निद्रान्धा नष्टसंज्ञाश्च तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ ७७ ॥ ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कश्मलाभिहतौजसः । विनदन्तो भृशं त्रस्ताः समासीदन् परस्परम् ॥ ७८ ॥ ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिस्वनम् । धनुष्पाणिः शरैरन्यान् प्रैषयद्वै यमक्षयम् ॥ ७९ ॥ पुनरुत्पततश्चापि दूरादपि नरोत्तमान् । शूरान् संपततश्चान्यान् कालरात्र्यै न्यवेदयत् ॥ ८० ॥ तथैव स्यन्दनाग्रेण प्रमथन् स विधावति । शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छात्रवांस्ततः ॥ ८१ ॥ पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्म्मणा । तेन चाकाशवर्णेन तदाचरत सोऽसिना ॥ ८२ ॥ तथा स शिविरं तेषां द्रौणिराहवदुर्म्मदः । व्यक्षोभयत राजेन्द्र महाह्रदमिव द्विपः ॥ ८३ ॥ उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन् विचेतसः । निद्रार्त्ताश्च भयार्त्ताश्च व्यधावन्त ततस्ततः ॥ ८४ ॥ विस्वरं चुक्रुशुश्चान्ये बह्वबद्धं तथावदन् । न च स्म प्रत्यपद्यन्त शस्त्राणि वसनानि च ॥ ८५ ॥ विमुक्तकेशाश्चाप्यन्ये नाभ्यजानन् परस्परम् । उत्पतन्तोऽपतञ्छ्रान्ताः केचित्तत्राभ्रमंस्तथा ॥ ८६ ॥ पुरीषमसृजन् केचित् केचिन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः । बन्धनानि च राजेन्द्र सञ्छिद्य तुरगा द्विपाः ॥ ८७ ॥ समं पर्य्यपतंश्चान्ये कुर्व्वन्तो महदाकुलम् । तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतले । तथैव

तान्निपतितानपिंषन् गजवाजिनः ॥ ८८ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ । हृष्टानि व्यनदन्नुच्चैर्मुदा भरतसत्तम ॥ ८९ ॥ स शब्दः पूरितो राजन् भूतसंघैर्मुदायुतैः । अपूरयद्दिशः सर्व्वा दिवञ्चातिमहास्वनः ॥ ९० ॥ तेषामार्त्तस्वरं श्रुत्वा वित्रस्ता गजवाजिनः । मुक्ताः पर्य्यपतन्राजन् मृद्नन्त शिबिरे जनान् ॥ ९१ ॥ तैस्तत्र परिधावद्भिश्चरणोदीरितं रजः । अकरोच्छिबिरे तेषां रजन्यां द्विगुणं तमः ॥ ९२ ॥ तस्मिंस्तमसि सञ्जाते प्रमूढ़ाः शिबिरे जनाः । नाजानन् पितरः पुत्त्रान् भ्रातॄन् भ्रातर एव च ॥ ९३ ॥ गजा गजानतिक्रम्य निर्म्मनुष्यान् हया हयान् । अताड़यंस्तथाभञ्जंस्तथामृद्नंश्च भारत ॥ ९४ ॥ ते भग्नाः प्रपतन्ति स्म निघ्नन्तश्च परस्परम् । न्यपातयंस्तथा चान्यान् पातयित्वा तथापिषन् ॥ ९५ ॥ विचेतसः सनिद्राश्च तमसा चावृता नराः । जघ्नुः स्वानेव तत्राथ कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ ९६ ॥ त्यक्त्वा द्वाराणि च द्वास्थास्तथा गुल्मानि गौल्मिकाः । प्राद्रवन्त यथाशक्ति कान्दिशीका विचेतसः ॥ ९७ ॥ विप्रनष्टाश्च तेऽन्योन्यं नाजानन्तो तथा विभो । क्रोशन्तस्तात पुत्त्रेति दैवोपहतचेतसः ॥ ९८ ॥ पलायतां दिशस्तेषां तानप्युत्सृज्य बान्धवान् । गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः ॥ ९९ ॥ हाहाकारञ्च कुर्व्वाणाः पृथिव्यां शेरते परे । तान् बुद्ध्वा रणमध्येऽसौ द्रोणपुत्त्रो न्यपातयत् ॥ १०० ॥ तत्रापरे वध्यमाना मुहुर्म्मुहुरचेतसः । शिबिरान्निष्पतन्ति स्म क्षत्त्रिया भयपीड़िताः ॥ १०१ ॥ तांश्च निष्पततस्त्रस्ताञ्छिबिराज्जीवितैषिणः । कृतवर्म्मा कृपश्चैव द्वारदेशे निजघ्नतुः ॥ १०२ ॥ विस्रस्तयन्त्रकवचान्मुक्तकेशान् कृताञ्जलीन् । वेपमानान् क्षितौ भीतान्नैव कांश्चिदमुञ्चताम् ॥ १०३ ॥ नामुच्यत तयोः कश्चिन्निष्क्रान्तः शिबिराद्बहिः । कृपस्य च महाराज हार्द्दिक्यस्य च दुर्म्मतेः ॥ १०४ ॥ भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्त्रस्य तौ प्रियम् ।

त्रिषु देशेषु ददतुः शिविरस्य हुताशनम् ॥ १०५ ॥ ततः प्रकाशे
शिविरे खड्गेन पितृनन्दनः । अश्वत्थामा महाराज व्यचरत्
कृतहस्तवत् ॥ १०६ ॥ कांश्चिदापततो वीरानपरांश्चैव धावतः ।
व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्द्विजवरोत्तमः ॥ १०७ ॥ कांश्चिद्योधान्
स खड्गेन मध्ये संछिद्य वीर्य्यवान् । अपातयद्द्रोणपुत्रः संरब्ध-
स्तिलकाण्डवत् ॥ १०८ ॥ विनदद्भिर्भृशायस्तैर्नराश्वद्विरदोत्तमैः ।
पतितैरभवत् कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ ॥ १०९ ॥ मानुषाणां
सहस्रेषु हतेषु पतितेषु च । उदतिष्ठन् कवन्धानि बहून्युत्थाय
चापतन् ॥ ११० ॥ सायुधान् साङ्गदान् बाहून्विचकर्त्त शिरांसि
च । हस्तिहस्तोपमानूरून् हस्तान् पादांश्च भारत ॥ १११ ॥
पृष्ठच्छिन्नान् शिरश्छिन्नान् पार्श्वच्छिन्नांस्तथापरान् । स महात्मा-
करोद्द्रौणिः कांश्चिच्चापि पराङ्मुखान् ॥ ११२ ॥ मध्यदेशे नरा-
नन्यांश्चिच्छेदान्यांश्च कर्णतः । अंसदेशे निहत्यान्यान् काये
प्रावेशयच्छिरः ॥ ११३ ॥ एवं विचरतस्तस्य निघ्नतः सुबहून्न-
रान् । तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना ॥ ११४ ॥ किञ्चित्-
प्राणैश्च पुरुषैर्हतैश्चान्यैः सहस्रशः । बहुना च गजाश्वेन भूर-
भूद्भीमदर्शना ॥ ११५ ॥ यक्षरक्षःसमाकीर्णा रथाश्वद्विपदारुणा ।
क्रुद्धेन द्रोणपुत्रेण संच्छिन्नाः प्रापतन् भुवि ॥ ११६ ॥ भ्रातॄनन्ये
पितॄनन्ये पुत्रानन्ये विचुक्रुशुः । केचिदूचुर्न तत् क्रुद्धैर्धार्त्तराष्ट्रैः
कृतं रणे ॥ ११७ ॥ यत् कृतं नः प्रसुप्तानां रक्षोभिः क्रूरकर्म्मभिः ।
असान्निध्याद्धि पार्थानामिदं नः कदनं कृतम् ॥ ११८ ॥ न देवा-
सुरगन्धर्व्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः । शक्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता
यस्य जनार्द्दनः ॥ ११९ ॥ ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तः सर्व्वभूतानु-
कम्पकः । न स सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृताञ्जलिम् । धावन्तं
मुक्तकेशम्वा हन्ति पार्थो धनञ्जयः ॥ १२० ॥ तदिदं नः कृतं
घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्म्मभि । इति लालप्यमाना स्म शेरते

बहवो जनाः ॥ १२१ ॥ स्तनताञ्च मनुष्याणामपरेषाञ्च कूजताम्। ततो मुहूर्त्तात् प्राशाम्यत् स शब्दस्तुमुलो महान् ॥१२२॥ शोणित-व्यतिषिक्तायां वसुधायाञ्च भूमिप। तद्रजस्तुमुलं घोरं क्षणेना-न्तरधीयत ॥ १२३ ॥ सञ्चेष्टमानानुद्विग्नान्निरुत् साहान् सहस्रशः। न्यपातयन्नरान् क्रुद्धः पशून् पशुपतिर्यथा ॥ १२४ ॥ अन्योन्यं संपरिष्वज्य शयानान् द्रवतोऽपरान्। संलीनान् युध्यमानांश्च सर्व्वान् द्रौणिरपोथयत् ॥ १२५ ॥ दह्यमानान् हुताशेन वध्य-मानांश्च तेन ते। परस्परं तदा योधाननयद्यमसादनम् ॥१२६॥ तस्या रजन्यास्त्वर्द्धेन पाण्डवानां महद्बलम्। गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्यमनिवेशनम् ॥ १२७ ॥ निशाचराणां सत्त्वानां रात्रिः सा हर्षवर्द्धनी। आसीन्नरगजाश्वानां रौद्री क्षयकरी भृशम् ॥ १२८ ॥ तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधाः। खादन्तो नरमांसानि पिबन्तः शोणितानि च ॥ १२९ ॥ करालाः पिङ्गला रौद्राः शैलदन्ता रजस्वलाः। जटिला दीर्घसक्थाश्च पञ्चपादा महोदराः ॥ १३० ॥ पश्चादङ्गुलयो रूक्षा विरूपा भैरवस्वनाः। घण्टाजालावबद्धाश्च नीलकण्ठा विभीषणाः ॥ १३१ ॥ सपुत्रदाराः सुक्रूराः सुदुर्द्दशाः सुनिर्घृणाः। विविधानि च रूपाणि तत्रा-दृश्यन्त रक्षसाम् ॥ १३२ ॥ पीत्वा च शोणितं हृष्टाः प्रानृत्यन्-गणशः परे। इदं परमिदं मेध्यमिदं स्वाह्विति चाब्रुवन् ॥ १३३ ॥ मेदोमज्जास्थिरक्तानां वसानाञ्च भृशाशिताः। परमांसानि खादन्तः क्रव्यादा मांसजीविनः ॥ १३४ ॥ वसाश्चैवापरे पीत्वा पर्य्यधावन् विकुक्षिकाः। नानावक्त्रास्तथा रौद्राः क्रव्यादाः पिशि-ताशिनः ॥ १३५ ॥ अयुतानि च तत्रासन् प्रयुतान्यर्व्वुदानि च। रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्म्मणाम् ॥ १३६ ॥ मुदितानां वितृप्तानां तस्मिन्महति वैशसे। समेतानि बहून्यासन् भूतानि च जनाधिप ॥ १३७ ॥ प्रत्यूषकाले शिबिरात् प्रतिगन्तुमियेष सः

॥ १३८ ॥ नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणेरासीदसित्सरुः । पाणिना सह संश्लिष्ट एकीभूत इव प्रभो ॥ १३९ ॥ दुर्गमां पदवीं गत्वा विरराज जनक्षये । युगान्ते सर्व्वभूतानि भस्म कृत्वेव पावकः ॥ १४० ॥ यथाप्रतिज्ञं तत् कर्म्म कृत्वा द्रौणायनिः प्रभो । दुर्गमां पदवीं गच्छन् पितुरासीद्गतज्वरः ॥ १४१ ॥ यथैव संसुप्तजने शिविरे प्राविशन्निशि । तथैव हत्वा निःशब्दे निश्चक्राम नरर्षभ ॥ १४२ ॥ निष्क्रम्य शिविरात्तस्मात्ताभ्यां सङ्गम्य वीर्य्यवान् । आचख्यौ कर्म्म तत् सर्व्वं हृष्टः संहर्षयन् विभो ॥ १४३ ॥ तावप्याचख्यतुस्तस्मै प्रियं प्रियकरौ तदा । पाञ्चालान् सृञ्जयांश्चैव विनिकृत्तान् सहस्रशः । प्रीत्या चोच्चैरुदक्रोशंस्तथैवास्फोटयंस्तलान् ॥ १४४ ॥ एवं विधा हि सा रात्रिः सोमकानां जनक्षये । प्रसुप्तानां प्रमत्तानामासीत् सुभृशदारुणा ॥ १४५ ॥ असंशयं हि कालस्य पर्य्यायो दुरतिक्रमः । तादृशा निहता यत्र कृत्वास्माकं जनक्षयम् ॥ १४६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्रागेव सुमहत् कर्म्म द्रौणिरेतन्महारथः । नाकरोदीदृशं कस्मान्मत्पुत्त्रविजये धृतः ॥ १४७ ॥ अथ कस्माद्धते क्षत्त्रे कर्म्मेदं कृतवानसौ । द्रोणपुत्रो महेष्वासस्तन्मे संशितुमर्हसि ॥ १४८ ॥

सञ्जय उवाच । तेषां नूनं भयान्नासौ कृतवान् कुरुनन्दन । असान्निध्याद्धि पार्थानां केशवस्य च धीमतः । सात्यकेश्चापि कर्म्मेदं द्रोणपुत्रेण साधितम् ॥ १४९ ॥ को हि तेषां समक्षं तान् हन्यादपि मरुत्पतिः । एतदीदृशकं वृत्तं राजन् सुप्तजने विभो ॥१५०॥ ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययम् । दिष्ट्या दिष्ट्येति चान्योन्यं समेत्योचुर्म्महारथाः ॥ १५१ ॥ पर्य्यष्वजत तौ द्रौणिस्ताभ्यां संप्रतिनन्दितः । इदं हर्षात्तु सुमहदाददे वाक्यमुत्तमम् ॥ १५२ ॥ पाञ्चाला निहताः सर्व्वे द्रौपदेयाश्च सर्व्वशः । सोमका

मत्स्यशेषाश्च सर्वे विनिहता मया ॥ १५३ ॥ इदानीं कृतकृत्याः स्म याम तत्रैव मा चिरम्। यदि जीवति नो राजा तस्मै संशामहे प्रियम् ॥ १५४ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि पाञ्चालादिवधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच। ते हत्वा सर्वपाञ्चालान् द्रौपदेयांश्च सर्वशः। आगच्छन् सहितास्तत्र यत्र दुर्य्योधनो हतः ॥ १ ॥ गत्वा चैनमपश्यन्त किञ्चित्प्राणं जनाधिपम्। ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिवव्रुस्तवात्मजम् ॥ २ ॥ तं भग्नसक्थं राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतनम्। वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन् वसुधातले ॥ ३ ॥ वृतं समन्ताद्बहुभिः श्वापदैर्घोरदर्शनैः। शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ॥ ४ ॥ निवारयन्तं कृच्छ्रात्तान् श्वापदांश्च चिखादिषून्। विवेष्टमानं मह्याञ्च सुभृशं गाढ़वेदनम् ॥ ५ ॥ तं शयानं तथा दृष्ट्वा भूमौ स्वरुधिरोक्षितम्। हतशिष्टास्त्रयो वीराः शोकार्त्ताः पर्य्यवारयन्। अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्म्मा च सात्त्वतः ॥ ६ ॥ तैस्त्रिभिः शोणितादिग्धैर्निश्वसद्भिर्महारथैः। शुशुभे संवृतो राजा वेदी त्रिभिरिवाग्निभिः ॥ ७ ॥ ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितम्। अविषह्येन दुःखेन ततस्ते रुरुदुस्त्रयः ॥ ८ ॥ ततस्तु रुधिरं हस्तैर्म्मुखान्निर्म्मृज्य तस्य हि। रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्य्यदेवयन् ॥ ९ ॥

कृप उवाच। न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः। एकादशचमूभर्त्ता शेते दुर्य्योधनो हतः ॥ १० ॥ पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम्। गदाङ्गदाप्रियस्येमां समीपे पतितां भुवि ॥ ११ ॥ इयमेनं गदा शूरं न जहाति रणे रणे। स्वर्गायापि व्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनम् ॥ १२ ॥ पश्येमां सह

वीरेण जाम्बूनदविभूषिताम् । शयानां शयने ह्यस्मिं र भार्य्यां
प्रीतिमतीमिव ॥ १३ ॥ योऽयं मूर्द्धाभिषिक्तानामग्रे यातः पर-
न्तपः । स हतो ग्रसते पांशून् पश्य कालस्य पर्य्ययम् ॥ १४ ॥
येनाजौ निहतो भूमावशेरत हतद्विषः । स भूमौ निहतः शेते
कुरुराजः परैरयम् ॥ १५ ॥ भयान्नमन्ति राजानो यस्य स्म शत-
संघशः । सवीरशयने शेते क्रव्याद्भिः परिवारितः ॥ १६ ॥ उपा-
सन्त द्विजाः पूर्वमर्थहेतोर्यमीश्वरम् । उपासते च तं ह्यद्य क्रव्यादा
मांसहेतवः ॥ १७ ॥

सञ्जय उवाच । तं शयानं कुरुश्रेष्ठं ततो भरतसत्तम ।
अश्वत्थामा समालोक्य करुणं पर्य्यदेवयत् ॥ १८ ॥ आहुस्त्वां
राजशार्द्दूल मुख्यं सर्वधनुष्मताम् । धनाध्यक्षोपमं युद्धे शिष्यं
सङ्कर्षणस्य च ॥ १९ ॥ कथं विवरमद्राक्षीद्भीमसेनस्तवानघ ।
बलिनं कृतिनं नित्यं स च पापात्मवान्नृप ॥ २० ॥ कालो नूनं
महाराज लोकेऽस्मिन् बलवत्तरः । पश्यामो निहतं त्वाञ्च भीम-
सेनेन संयुगे ॥ २१ ॥ कथं त्वां सर्वधर्म्मज्ञं क्षुद्रः पापो वृकोदरः ।
निकृत्या हतवान् मन्दो नूनं कालो दुरत्ययः ॥ २२ ॥ धर्म्मयुद्धे
ह्यधर्म्मेण समाहूयौजसा मृधे । गदया भीमसेनेन निर्भग्ने सक्-
थिनी तव ॥ २३ ॥ अधर्म्मेण हतस्याजौ मृद्यमानं पदा शिरः ।
य उपेक्षितवान् क्षुद्रं धिक्तमस्तु युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥ युद्धे-
ष्वपवदिष्यन्ति योधा नूनं वृकोदरम् । यावत् स्थास्यन्ति भूतानि
निकृत्या ह्यसि पातितः ॥ २५ ॥ ननु रामोऽब्रवीद्राजंस्त्वां सदा
यदुनन्दनः । दुर्य्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्य्यवान् ॥ २६ ॥
श्लाघते त्वां हि वार्ष्णेयो राजन् संसत्सु भारत । सुशिष्यो मम
कौरव्यो गदायुद्ध इति प्रभो ॥ २७ ॥ यां गतिं क्षत्रियस्याहुः
प्रशस्तां परमर्षयः । हतस्याभिमुखस्याजौ प्राप्तस्त्वमसि तां गतिम्
॥ २८ ॥ दुर्य्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषर्षभ । हतपुत्रौ तु

शोचामि गान्धारीं पितरञ्च ते ॥ २९ ॥ भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् । धिगस्तु कृष्णं वार्ष्णीयमर्जुनञ्चापि दुर्म्मतिम् ॥ ३० ॥ धर्म्मज्ञमानिनौ यौ त्वां वध्यमानमुपेक्षताम् । पाण्डवाश्चापि ते सर्व्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिप । कथं दुर्य्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपत्रपाः ॥ ३१ ॥ धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हतः । प्रयातोऽभिमुखः शत्रून् धर्म्मेण पुरुषर्षभ ॥ ३२ ॥ हतपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिबान्धवा । प्रज्ञाचक्षुश्च दुर्द्धर्षः कां गतिं प्रतिपत्स्यते ॥ ३३ ॥ धिगस्तु कृतवर्म्माणं मां कृपञ्च महारथम् । ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवम् ॥ ३४॥ दातारं सर्व्वकामानां रक्षितारं प्रजाहितम् । यद्वयं नानुगच्छामस्त्वां धिगस्मान्नराधमान् ॥ ३५ ॥ कृपस्य तव वीर्य्येण मम चैव पितुश्च मे । सभृत्यानां नरव्याघ्र रत्नवन्ति गृहाणि च ॥ ३७ ॥ भवत्प्रसादादस्माभिः समित्रैः सह बान्धवैः । अवाप्ता क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः ॥ ३७ ॥ कुतश्चापीदृशं पापाः प्रवर्त्तिष्यामहे वयम् । यादृशेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्व्वपार्थिवान् ॥ ३८ ॥ वयमेव त्रयो राजन् गच्छन्तं परमां गतिम् । यद्वै त्वां नानुगच्छामस्तेन वक्ष्यामहे वयम् ॥ ३९ ॥ त्वत्सङ्गहीना हीनार्थाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते । किन्नाम तद्भवेत् कर्म्म येन त्वां न व्रजाम वै ॥ ४० ॥ दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्याम महीमिमाम् । हीनानां नस्त्वया राजन् कुतः शान्तिः कुतः सुखम् ॥ ४१ ॥ गत्वैतस्तु महाराज समेत्य च महारथान् । यथाश्रेष्ठं यथाज्येष्ठं पूजयेर्व्वचनान्मम ॥ ४२ ॥ आचार्य्यं पूजयित्वा च केतुं सर्व्वधनुष्मताम् । हतं मयाद्य शंसेथा धृष्टद्युम्नं नराधिप ॥ ४३ ॥ परिष्वजेथा राजानं वाह्लीकं सुमहारथम् । सैन्धवं सोमदत्तञ्च भूरिश्रवसमेव च ॥४४॥ तथा पूर्व्वगतानन्यान् स्वर्गे पार्थिवसत्तमान् । अस्मद्वाक्यात् परिष्वज्य पृच्छेथास्त्वमनामयम् ॥ ४५ ॥

सञ्जय उवाच। इत्येवमुक्त्वा राजानं भग्नसक्थमचेतनम् ।
अश्वत्थामा समुद्वीक्ष्य पुनर्व्वचनमब्रवीत् ॥ ४६ ॥ दुर्य्योधन जीवसि
त्वं वाक्यं श्रोत्रसुखं शृणु । सप्त पाण्डवतः शेषा धार्त्तराष्ट्रास्त्रयो
वयम् ॥ ४७ ॥ ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः । अहञ्च
कृतवर्म्मा च कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ४८ ॥ द्रौपदेया हताः सर्व्वे
धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः । पाञ्चाला निहताः सर्व्वे मत्स्यशेषाश्च
भारत ॥ ४९ ॥ कृते प्रतिकृतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः ।
सौप्तिके शिविरं तेषां हतं सनरवाहनम् ॥ ५० ॥ मया च पाप-
कर्म्मासौ धृष्टद्युम्नो महीपते । प्रविश्य शिविरं रात्रौ पशुमारेण
मारितः ॥ ५१ ॥ दुर्य्योधनस्तु तां वाचं निशम्य मनसः प्रियाम् ।
प्रतिलभ्य पुनश्चेत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५२ ॥ न मेऽकरोत्तद्गाङ्गेयो
न कर्णो न च ते पिता । यत्त्वया कृपभोजाभ्यां सहितेनाद्य मे
कृतम् ॥ ५३ ॥ स च सेनापतिः क्षुद्रो हतः सार्द्धं शिखण्डिना ।
तेन मन्ये मघवता सममात्मानमद्य वै ॥ ५४ ॥ स्वस्ति प्राप्नुत भद्रं
वः स्वर्गे नः सङ्गमः पुनः । इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं स कुरुराजो महा-
मनाः ॥ ५५ ॥ प्राणानुदसृजद्वीरः सुहृदां दुःखमुत्सृजन् । आक्रा-
मत दिवं पुण्यां शरीरं क्षितिमाविशत् ॥ ५६ ॥ एवं ते निधनं
यातः पुत्रो दुर्य्योधनो नृप । अग्रे यात्वा रणे शूरः पश्चाद्विनिहतः
परैः ॥ ५७ ॥ तथैव ते परिष्वक्ताः परिष्वज्य च तं नृपम् । पुनः
पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानारुरुहू रथान् ॥ ५८ ॥ इत्यहं द्रोणपुत्रस्य
निशम्य करुणां गिरम् । प्रत्यूषकाले शोकार्त्तः प्राद्रवन्नगरं प्रति
॥ ५९ ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः । घोरो विश-
सनो रौद्रो राजन् दुर्म्मन्त्रिते तव ॥ ६० ॥ तव पुत्रे गते स्वर्गं
शोकार्त्तस्य ममानघ । ऋषिदत्तं प्रनष्टं तद्दिव्यदर्शित्वमद्य
वै ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच। इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रस्य निधनं तदा। निश्वस्य दीर्घमुष्णञ्च ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६२ ॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि दुर्य्योधनप्राणत्यागे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ ऐषिकपर्व्वारम्भः ।

वैशम्पायन उवाच। तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धृष्टद्युम्नस्य सारथिः। शशंस धर्म्मराजाय सौप्तिके कदनं कृतम् ॥ १ ॥

सूत उवाच। द्रौपदेया हता राजन् द्रुपदस्यात्मजैः सह। प्रमत्ता निशि विश्वस्ताः स्वपन्तः शिविरे स्वके ॥ २ ॥ कृतवर्म्मणा नृशंसेन गौतमेन कृपेण च। अश्वत्थाम्ना च पापेन हतं वः शिविरं निशि ॥ ३ ॥ एतैर्नरगजाश्वानां प्रासशक्तिपरश्वधैः। सहस्राणि निकृन्तद्भिर्निःशेषं ते बलं कृतम् ॥ ४ ॥ छिद्यमानस्य महतो वनस्येव परश्वधैः। शुश्रुवे स महान् शब्दो बलस्य तव भारत ॥ ५ ॥ अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात् सैन्यान्महीपते। मुक्तः कथञ्चिद्धर्म्मात्मन् व्यग्रस्य कृतवर्म्मणः ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा वाक्यमशिवं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। पपात मह्यां दुर्द्धर्षः पुत्रशोकसमन्वितः ॥ ७ ॥ तं पतन्तमभिक्रम्य परिजग्राह सात्यकिः। भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ८ ॥ लब्धचेतास्तु कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा। जित्वा शत्रून् जितः पश्चात् पर्य्यदेवयदार्त्तवत् ॥ ९ ॥ दुर्व्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुषः। जीयमाना जयन्त्यन्ये जयमाना वयं जिताः ॥ १० ॥ हत्वा भ्रातॄन् वयस्यांश्च पितॄन् पुत्रान् सुहृद्गणान्। बन्धूनमात्यान् पौत्रांश्च जित्वा सर्व्वान् जिता वयम् ॥ ११ ॥ अनर्थो ह्यर्थसङ्काशस्तथानर्थोऽर्थदर्शनः। जयोऽयमजयाकारो जयस्तस्मात् पराजयः ॥ १२ ॥ यज्जित्वा तप्यते पश्चादापन्न इव दुर्म्मतिः। कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः

परैः ॥ १३ ॥ येषामर्थाय पापं स्याद्विजयस्य सुहृद्वधैः । निर्जितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ॥ १४ ॥ कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे । चापव्यात्तास्यरौद्रस्य ज्यातलस्वननादिनः ॥ १५ ॥ क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः । ये व्यमुच्यन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥ १६ ॥ रथह्रदं शरवर्षोर्म्मिमन्तं रत्नाचितं वाहनवाजियुक्तम् । शक्त्यृष्टिमीनध्वजनागनक्रं शरासनावर्त्तमहेषुफेनम् ॥ १७ ॥ संग्रामचन्द्रोदयवेगवेलं द्रोणार्णवं ज्यातलनेमिघोषम् । ये तेरुरुच्चावचशस्त्रनौभिस्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ १८ ॥ न हि प्रमादात् परमोऽस्ति कश्चिद्वधो नराणामिह जीवलोके । प्रमत्तमर्था हि नरं समन्तात् त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ॥ १९ ॥ ध्वजोत्तमाग्रोच्छ्रितधूमकेतुं शरार्च्चिषं कोपमहासमीरम् । महाधनुर्ज्यातलनेमिघोषं तनुत्रनानाविधशस्त्रहोमम् ॥ २० ॥ महाचमूकक्षदवाभिपन्नं महाहवे भीष्ममयाग्निदाहम् । ये सेहुरात्तायुधतीक्ष्णवेगं ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ २१ ॥ न हि प्रमत्तेन नरेण शक्यं विद्या तपः श्रीर्विपुलं यशो वा । पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रून् सर्वान्महेन्द्रं सुखमेधमानम् ॥ २२ ॥ इन्द्रोपमान् पार्थिवपुत्रपौत्रान् पश्याविशेषेण हतान् प्रमादात् । तीर्त्त्वा समुद्रं वणिजः समृद्धाः सन्नाः कुनद्यामिव हेलमानाः ॥ २३ ॥ अमर्षितैर्ये निहताः शयाना निःसंशयं तेऽपि दिवं प्रपन्नाः । कृष्णान्तु शोचामि कथं नु साध्वी शोकार्णवं साद्य विशक्ष्यतीति ॥ २४ ॥ भ्रातॄंश्च पुत्रांश्च हतान्निशम्य पञ्चालराजं पितरञ्च वृद्धम् । ध्रुवं विसंज्ञा पतिता पृथिव्यां सा शेष्यते शोककृशाङ्गयष्टिः ॥ २५ ॥ तच्छोकजं दुःखमपारयन्ती कथं भविष्यत्युचिता सुखानाम् । पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुन्ना प्रदह्यमानेव हुताशनेन ॥ २६ ॥ इत्येवमार्त्तः परिदेवयन् स राजा कुरूणां नकुलं वभाषे । गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यां समातृपक्षामिति

राजपुत्रीम् ॥ २७ ॥ माद्रीसुतस्तत् परिगृह्य वाक्यं धर्मेण धर्म्म-प्रतिमस्य राज्ञः। ययौ रथेनालयमाशु देव्याः पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः ॥ २८ ॥ प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढः शोकार्द्दितस्तैः सहितः सुहृद्भिः। रोरूयमाणः प्रययौ सुतानामायोधनं भूत-गणानुकीर्णम् ॥ २९ ॥ स तत् प्रविश्याशिवमुग्ररूपं ददर्श पुत्रान् सुहृदः सखींश्च। भूमौ शयानान् रुधिरार्द्रगात्रान् विभिन्नदेहान् प्रहृतोत्तमाङ्गान् ॥ ३० ॥ स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्त्तरूपो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः। उच्चैः प्रचुक्रोश च कौरवाग्र्यः पपात चोर्व्यां सगणो विसंज्ञः ॥ ३१ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐषिकपर्वणि युधिष्ठिरानुतापे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। स दृष्ट्वा निहतान् संख्ये पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा। महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १ ॥ तत-स्तस्य महान् शोकः प्रादुरासीन्महात्मनः। स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य च ॥ २ ॥ तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतनम्। सुहृदो भृशसम्विग्नाः सान्त्वयाञ्चक्रिरे तदा ॥ ३ ॥ ततस्तस्मिन् क्षणे कल्यो रथेनादित्यवर्च्चसा। नकुलः कृष्णयासार्द्धमुपायात् परमार्त्तया ॥ ४ ॥ उपप्लव्यं गता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियम्। तदा विनाशं पुत्राणां सर्व्वेषां व्यथिताभवत् ॥५॥ कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता। कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्त्ता न्यपत-द्भुवि ॥ ६ ॥ बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककर्षितम्। फुल्लपद्म-प्रकाशाक्ष्यास्तमोग्रस्त इवांशुमान् ॥ ७ ॥ ततस्तां पतितां दृष्ट्वा संरम्भी सत्यविक्रमः। बाहुभ्यां परिजग्राह समुत्पत्य वृकोदरः ॥ ८ ॥ सा समाश्वासिता तेन भीमसेनेन भाविनी। रुदती

पाण्डवं कृष्णा सहभ्रातरमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्ट्या राजन्नवाप्येमा-
मखिलां भोक्ष्यसे महीम्। आत्मजान् क्षत्रधर्म्मेण श्रुत्वा शूरान्नि-
पातितान् ॥ १० ॥ दिष्ट्या त्वं पार्थ कुशली मत्तमातङ्गगामिनम्।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां सौभद्रं न स्मरिष्यसि ॥ ११ ॥ आत्मजान्
क्षत्रधर्म्मेण श्रुत्वा शूरान्निपातितान्। उपप्लव्ये मया सार्द्धं दिष्ट्या
त्वं न स्मरिष्यसि ॥ १२ ॥ प्रसुप्तानां वधं श्रुत्वा द्रौणिना पाप-
कर्म्मणा। शोकस्तपति मां पार्थ हुताशन इवाश्रयम् ॥ १३ ॥ तस्य
पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य त्वया मृधे। ह्रियते सानुबन्धस्य युधि
विक्रम्य जीवितम् ॥१४॥ इहैव प्रायमासिष्ये तन्निबोधत पाण्डवाः।
न चेत् फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्म्मणः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा
ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत्। युधिष्ठिरं याज्ञसेनी धर्म्मराजं
तपस्विनी ॥ १६ ॥ दृष्ट्वोपविष्टां राजर्षिः पाण्डवो महिषीं प्रियाम्।
प्रत्युवाच स धर्म्मात्मा द्रौपदीञ्चारुदर्शनाम् ॥ १७ ॥ धर्म्म्यं धर्म्मेण
धर्म्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे। पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव तान्न शोचितु-
मर्हसि ॥ १८ ॥ स कल्याणि वनं दुर्गं दूरं द्रौणिरितो गतः।
तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने ॥ १९ ॥

द्रौपद्युवाच। द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः।
निहत्य संख्ये तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम्। राजन् शिरसि ते
कृत्वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानं
चारुदर्शना। भीमसेनमथाभ्येत्य परमं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
त्रातुमर्हसि मां भीम क्षत्रधर्म्ममनुस्मरन्। जहि तं पापकर्म्माणं
शम्बरं मघवानिव ॥ २२ ॥ न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह
कश्चन। श्रुतं तत् सर्व्वलोकेषु परमव्यसने यथा ॥ २३ ॥ द्वीपो-
ऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते। हिड़िम्बदर्शने चैव तथा
त्वमभवो गतिः ॥ २४ ॥ तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्द्दिताम्।
मामप्युद्धृतवान् कृच्छ्रात् पौलोमीं मघवानिव ॥ २५ ॥ यथैतान्य-

कृथाः पार्थं महाकर्म्माणि वै पुरा। तथा द्रौणिममित्रघ्न विनिहत्य सुखी भव॥ २६॥ तस्या बहुविधं दुःखं निशम्य परिदेवितम्। न चामर्षत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः॥२७॥ स काञ्चनविचित्राङ्गमारुरोह महारथम्। आदाय रुचिरं चित्रं समार्गणगुणं धनुः॥ २८॥ नकुलं सारथिं कृत्वा द्रोणपुत्रवधेधृतः। विस्फार्य्य सशरञ्चापं तूर्णमश्वानचोदयत्॥ २९॥ ते हयाः पुरुषव्याघ्र चोदिता वातरंहसः। वेगेन त्वरिता जग्मुर्हरयः शीघ्रगामिन॥ ३०॥ शिविरात् स्वाद्गृहीत्वा स रथस्य पदमच्युतः। द्रोणपुत्ररथस्याशु ययौ वेगेन वीर्य्यवान्॥ ३१॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि ऐषिकपर्व्वणि द्रौणिवधार्थं भीमगमने
एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे यदूनामृषभस्ततः। अब्रवीत् पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्॥ १॥ एष पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकपरायणः। जिघांसुर्द्रौणिमाक्रन्दे एक एवाभिधावति॥ २॥ भीमः प्रियस्ते सर्व्वेभ्यो भ्रातृभ्यो भरतर्षभ। तं कृच्छ्रगतमद्य त्वं कस्मान्नाभ्युपपद्यसे॥ ३॥ यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रोणः परपुरञ्जयः। अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेत पृथिवीमपि॥ ४॥ तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्व्वधनुष्मताम्। प्रत्यपादयदाचार्य्यः प्रीयमाणो धनञ्जयम्॥ ५॥ तं पुत्रोऽप्येक एवैनमन्वयाचदमर्षणः। ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव॥ ६॥ विदितं चापलं ह्यासीदात्मजस्य महात्मनः। सर्व्वधर्मविदाचार्य्यः सोऽन्वशात् स्वसुतं ततः॥ ७॥ परमापद्गतेनापि न स्म तात त्वया रणे। इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः॥ ८॥ इत्युक्तवान् गुरुः पुत्रं द्रोणः पश्चादथोक्तवान्। न त्वं जातु सतां मार्गे स्थातेति

पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥ स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितुर्वचनमप्रियम् । निराशः सर्वकल्याणैः शोकात् पर्य्यचरन्महीम् ॥ १० ॥ ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थे त्वयि भारत । अवसद्द्वारकामेत्य वृष्णिभिः परमार्च्चितः ॥ ११ ॥ स कदाचित् समुद्रान्ते वसन् द्वारवतीमनु । एक एकं समागम्य मामुवाच हसन्निव ॥ १२ ॥ यत्तदुग्रं तपः कृष्ण चरन् सत्यपराक्रमः । अगस्त्याद्भारताचार्य्यः प्रत्यपद्यत मे पिता ॥ १३ ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्वपूजितम् । तदद्य मयि दाशार्ह यथा पितरि मे तथा ॥ १४ ॥ अस्मत्तस्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदूत्तम । स चाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुहणं रणे ॥ १५ ॥ स राजन् प्रीयमाणेन मयाप्युक्तः कृताञ्जलिः । याचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽस्त्रं भरतर्षभ ॥ १६ ॥ देवदानवगन्धर्वमनुष्यपतगोरगाः । न समा मम वीर्य्यस्य शतांशेनापि पिण्डिताः ॥ १७ ॥ इदं धनुरियं शक्तिरिदं चक्रमियं गदा । यद्यदिच्छसि चेदस्त्रं मत्तस्तत्तद्ददानि ते ॥ १८ ॥ यच्छक्नोषि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे । तद्गृहाण विनास्त्रेण यन्मे दातुमभीप्ससि ॥ १९ ॥ स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्मयम् । वव्रे चक्रं महाभागो मत्तः स्पर्द्धन्मया सह ॥ २० ॥ गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदनन्तरम् । जग्राहोत्पत्य सहसा चक्रं सव्येन पाणिना ॥ २१ ॥ नचैनमशकत् स्थानात् सञ्चालयितुमच्युत । अथैनं दक्षिणेनापि ग्रहीतुमुपचक्रमे ॥ २२ ॥ सर्वयत्नेन तेनापि गृह्णन्नेवमिदं ततः । ततः सर्वबलेनापि यदैनं न शशाक ह ॥ २३ ॥ उद्यन्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्मणाः । कृत्वा यत्नं परिश्रान्तः संन्यवर्त्तत भारत ॥ २४ ॥ निवृत्तमनसं तस्मादभिप्रायाद्विचेतसम् । अहमामन्त्र्य सांत्वकमश्वत्थामानमब्रुवम् ॥ २५ ॥ यः सदेवमनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः । गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः ॥ २६ ॥ यः साक्षाद्देवदेवेशं शितिकण्ठमुमापतिम् । द्वन्द्वयुद्धे पराजिष्णु-

तोषयामास शङ्करम् ॥ २७ ॥ यस्मात् प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि । नादेयं यस्य मे किञ्चिदपि दाराः सुतास्तथा ॥२८॥ तेनापि सुहृदा ब्रह्मन् पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा । नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यत्त्वं मामभिभाषसे ॥ २९ ॥ ब्रह्मचर्यं महद्घोरं चीर्त्वा द्वादश-वार्षिकम् । हिमवत्पार्श्वमभ्येत्य यो मया तपसार्जितः ॥ ३० ॥ समानव्रतचारिण्यां रुक्मिण्यां योऽन्वजायत । सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ॥ ३१ ॥ तेनाप्येतन्महद्दिव्यं चक्रमप्रतिमं मम । नप्रार्थितमभून्मूढ़ यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३२ ॥ रामेणा-तिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन । न गदेन न शाम्बेन यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३३ ॥ द्वारकावासिभिश्चान्यैर्वृष्ण्यन्धकमहारथैः । नोक्त-पूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३४ ॥ भारताचार्य्यपुत्रस्त्वं मानितः सर्वयादवैः । चक्रेण रथिनां श्रेष्ठ कन्नु तात युयुत्ससे ॥ ३५ ॥ एवमुक्तो मया द्रौणिर्मामिदं प्रत्युवाच ह । प्रयुज्य भवते पूजां योत्स्ये कृष्ण त्वयेत्युत ॥ ३७ ॥ प्रार्थितं ते मया चक्रं देवदानवपूजितम् । अजेयः स्यामिति विभो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३७ ॥ त्वत्तोऽहं दुर्लभं काममनवाप्यैव केशव । प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व माम् ॥ ३८ ॥ एतत् सुभीमं भीमाना-मृषभेण त्वया धृतम् । चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ॥३९॥ एतावदुक्त्वा द्रौणिर्मां युग्यानश्वान् धनानि च । आदायोपययौ काले रत्नानि विविधानि च ॥ ४० ॥ स संरम्भी दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च । वेद चास्त्रं ब्रह्मशिरस्तस्माद्रक्ष्यो वृकोदरः ॥ ४१ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐषिकपर्वणि कृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा युधां श्रेष्ठः सर्व्वयादवनन्दनः।
सर्व्वायुधवरोपेतमारुरोह रथोत्तमम् ॥ १ ॥ युक्तं परमकाम्बो-
जैस्तुरगैर्हेममालिभिः। आदित्योदयवर्णस्य धुरं रथवरस्य तु
॥ २ ॥ दक्षिणामवहच्छैब्यः सुग्रीवः सव्यतोऽभवत्। पार्ष्णि-
वाहौ तु तस्यास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ॥ ३ ॥ विश्वकर्म्मकृता दिव्या
रत्नधातुविभूषिता। उच्छ्रितेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ॥ ४ ॥
वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभामण्डलरश्मिवान्। तस्य सत्यवतः केतु-
र्भुजगारिरदृश्यत ॥ ५ ॥ अन्वारोहद्धृषीकेशः केतुः सर्व्वधनुष्म-
ताम्। अर्ज्जुनः सत्यकर्म्मा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ अशो-
भेतां महात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ। रथस्थं शार्ङ्गधन्वा-
नमश्विनाविव वासवम् ॥ ७ ॥ तावुपारोप्य दाशार्हः स्यन्दनं
लोकपूजितम्। प्रतोदेन जवोपेतान् परमाश्वानचोदयत् ॥ ८ ॥
ते हयाः सहसोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमम्। आस्थितं पाण्ड-
वेयाभ्यां यदूनामृषभेण च ॥ ९ ॥ वहतां शार्ङ्गधन्वानमश्वानां
शीघ्रगामिनाम्। प्रादुरासीन्महान् शब्दः पक्षिणां पततामिव
॥ १० ॥ ते समार्च्छन्नरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ। भीमसेनं महे-
ष्वासं समनुद्रुत्य वेगिताः ॥ ११ ॥ क्रोधदीप्तन्तु कौन्तेयं द्विषदर्थे
समुद्यतम्। नाशक्नुवन् वारयितुं समेत्यापि महारथाः ॥ १२ ॥
स तेषां प्रेक्षतामेव श्रीमतां दृढधन्विनाम्। ययौ भागीरथीकच्छं
हरिभिर्भृशवेगितः। यत्र स्म श्रूयते द्रौणिः पुत्रहन्ता महात्म-
नाम् ॥ १३ ॥ स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यशस्विनम्। कृष्ण-
द्वैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह ॥ १४ ॥ तञ्चैव क्रूरकर्म्माणं
घृताक्तं कुशचीरिणम्। रजसा ध्वस्तमासीनं ददर्श द्रौणिमन्तिके
॥ १५ ॥ तमभ्यधावत् कौन्तेयः प्रगृह्य सशरं धनुः। भीमसेनो
महाबाहुस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १६ ॥ स दृष्ट्वा भीमधन्वानं
प्रगृहीतशरासनम्। भ्रातरौ पृष्ठतश्चास्य जनार्द्दनरथे स्थितौ ॥१७॥

व्यथितात्माभवद्द्रौणिः प्राप्तञ्चेदममन्यत । स तद्दिव्यमदीनात्मा
परमास्त्रमचिन्तयत् ॥ १८ ॥ जग्राह च स चैषीकां द्रौणिः सव्येन
पाणिना । स तामापद्मासाद्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ॥ १९ ॥ अमृष्य-
माणस्ताञ्छूरान् दिव्यायुधधरान् स्थितान् । अपाण्डवायेति रुषा
व्यसृजद्दारुणं वचः ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रोणपुत्रः प्रताप-
वान् । सर्वलोकप्रमोहार्थं तदस्त्रं प्रमुमोच ह ॥ २१ ॥ तत-
स्तस्यामिषीकायां पावकः समजायत । प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्त्रीन्
कालान्तकयमोपमः ॥ २२ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐषिकपर्वणि ब्रह्मशिरोऽस्त्रत्यागे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इङ्गितेनैव दाशार्हस्तमभिप्रायमादितः ।
द्रौणेर्बुद्ध्वा महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ अर्जुनार्जुन यद्दिव्य-
मस्त्रं ते हृदि वर्त्तते । द्रोणोपदिष्टं तस्यायं कालः संप्रति पाण्डव
॥ २ ॥ भ्रातॄणामात्मनश्चैव परित्राणाय भारत । विसृजैतत्त्व-
मप्याजावस्त्रमस्त्रनिवारणम् ॥ ३ ॥ केशवेनैवमुक्तस्तु पाण्डवः पर-
वीरहा । अवातरद्रथात्तूर्णं प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ४ ॥ पूर्व-
माचार्य्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने । भ्रातृभ्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वस्ती-
त्युक्त्वा परन्तपः ॥ ५ ॥ देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वशः ।
उत्ससर्ज्ज शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शाम्यताम् ॥ ६ ॥ ततस्तदस्त्रं
सहसा सृष्टं गाण्डीवधन्वना । प्रजज्वाल महार्च्चिष्मद्युगान्तानल-
सन्निभम् ॥ ७ ॥ तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः । प्रज-
ज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंवृतम् ॥ ८ ॥ निर्घाता बहवश्चासन्
पेतुरुल्काः सहस्रशः । महद्भयञ्च भूतानां सर्वेषां समजायत ॥९॥
समन्तमभवद्व्योम ज्वालामालाकुलं भृशम् । चचाल च मही

कृत्स्ना सपर्वतवनद्रुमा ॥ १० ॥ ते त्वस्त्रतेजसी लोकांस्तापयन्तौ व्यवस्थिते । महर्षी सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ॥ ११ ॥ नारदः सर्वभूतात्मा भारतानां पितामहः । उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनञ्जयौ ॥ १२ ॥ तौ मुनी सर्वधर्मज्ञौ सर्वभूतहितैषिणौ । दीप्तयोरस्त्रयोर्म्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ॥ १३ ॥ तदन्तरमथाधृष्यावुपागम्य यशस्विनौ । आस्तामृषिवरौ तत्र ज्वलिताविव पावकौ ॥ १४ ॥ प्राणभृद्भिरनाधृष्यौ देवदानवसम्मतौ । अस्त्रतेजः शमयितुं लोकानां हितकाम्यया ॥ १५ ॥

ऋषी ऊचतुः । नानाशस्त्रविदः पूर्व्वे येऽप्यतीता महारथाः । नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथञ्चन । किमिदं साहसं वीरौ कृतवन्तौ महात्ययम् ॥ १६ ॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि ऐषिकपर्व्वणि अर्जुनास्त्रत्यागे चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । दृष्ट्वैव नरशार्दूल तावग्निसमतेजसौ । संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणो धनञ्जयः ॥ १ ॥ उवाच भरतश्रेष्ठ स्तावृषी प्राञ्जलिस्तदा । प्रयुक्तमस्त्रमस्त्रेण शाम्यतामिति वै मया ॥ २ ॥ संहृते परमास्त्रेऽस्मिन् सर्वानस्मानशेषतः । पापकर्म्मा ध्रुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ॥ ३ ॥ यदत्र हितमस्माकं लोकानाञ्चैव सर्वथा । भवन्तौ देवसङ्काशौ तथा सम्मन्तुमर्हथः ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा संजहारास्त्रं पुनरेव धनञ्जयः । संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ॥ ५ ॥ विसृष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संग्रहे । अशक्तः पाण्डवादन्यः साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ६ ॥ ब्रह्मतेजोद्भवं तद्धि विसृष्टमकृतात्मना । न शक्यमावर्त्तयितुं ब्रह्मचारिव्रताद्दते ॥ ७ ॥ अचीर्णब्रह्मचर्य्यो यः सृष्ट्वावर्त्तयते पुनः । तदस्त्रं सानु-

बन्धस्य मूर्द्धानं तस्य कृन्तति ॥ ८ ॥ ब्रह्मचारी व्रती चापि दुराचारमवाप्य तत्। परमव्यसनार्त्तोऽपि नार्जुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ९ ॥ सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः। गुरुवर्त्ती च तेनास्त्रं संजहारार्जुनः पुनः ॥ १० ॥ द्रौणिरप्यथ संप्रेक्ष्य तावृषी पुरतः स्थितौ। न शशाक पुनर्घोरमस्त्रं संहर्त्तुमोजसा ॥ ११ ॥ अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे। द्रौणिर्दीनमना राजन् द्वैपायनमभाषत ॥ १२ ॥ उत्तमव्यसनार्त्तेन प्राणत्राणमभीप्सुना। मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ॥ १३ ॥ अधर्म्मश्च कृतोऽनेन धार्त्तराष्ट्रं जिघांसता। मिथ्याचारेण भगवन् भीमसेनेन संयुगे ॥ १४ ॥ अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन् मयास्त्रमकृतात्मना। तस्य भूयोऽद्य संहारं कर्त्तुं नाहमिहोत्सहे ॥ १५ ॥ विसृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदम्। अपाण्डवायेति मुने वह्नितेजोऽनुमन्त्र्य वै ॥ १६ ॥ तदिदं पाण्डवेयानामन्तकायाभिसंहितम्। अद्य पाण्डुसुतान् सर्वान् जीविताद्भ्रंशयिष्यति ॥ १७ ॥ कृतं पापमिदं ब्रह्मन्रोषाविष्टेन चेतसा। वधमाशास्य पार्थानां मयास्त्रं सृजता रणे ॥ १८ ॥

व्यास उवाच। अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात विद्वान् पार्थो धनञ्जयः। उत्सृष्टवान्न रोषेण न नाशाय तवाहवे ॥ १९ ॥ अस्त्रमस्त्रेण तु रणे तव संशमयिष्यता। विसृष्टमर्जुनेनेदं पुनश्च प्रतिसंहृतम् ॥ २० ॥ ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात् पितुस्तव। क्षत्रधर्मान्महाबाहुर्नाकम्पत धनञ्जयः ॥ २१ ॥ एवं धृतिमतः साधोः सर्वास्त्रविदुषः सतः। सभ्रातृबन्धोः कस्मात्त्वं वधमस्य चिकीर्षसि ॥ २२ ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण बध्यते। समा द्वादश पर्ज्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ॥ २३ ॥ एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः। न विहन्यात्तदस्त्रन्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥ २४ ॥ पाण्डवास्त्वञ्च राष्ट्रञ्च सदा संरक्ष्यमेव हि। तस्मात् संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ॥ २५ ॥ अरोषस्तव चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः

न स्वधर्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ॥ २६ ॥ मणिञ्चैव प्रयच्छैभ्यो यस्ते शिरसि तिष्ठति । एतमादाय ते प्राणान् प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः ॥ २७ ॥

द्रौणिरुवाच । पाण्डवैर्यानि रत्नानि यच्चान्यत् कौरवैर्द्धनम् । अवाप्तमिह तेभ्योऽयं मणिर्म्मम विशिष्यते ॥ २८ ॥ यमाबध्य भयं नास्ति शस्त्रव्याधिक्षुधाश्रयम् । देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथञ्चन ॥ २९ ॥ न च रक्षोगणभयं न तस्करभयस्तथा । एवं वीर्य्यो मणिरयं न मे त्याज्यः कथञ्चन ॥ ३० ॥ यत्तु मे भगवानाह तन्मे कार्य्यमनन्तरम् । अयं मणिरयञ्चाहमीषिका तु पतिष्यति ॥ ३१ ॥ गर्भेषु पाण्डवेयानाममोघं चैतदुद्यतम् । न च शक्तोऽस्मि भगवन् संहर्त्तुं पुनरुद्यतम् ॥ ३२ ॥ एतदस्त्रमतश्चैव गर्भेषु विसृजाम्यहम् । न च वाक्यं भगवतो न करिष्ये महामुने ॥ ३३ ॥

व्यास उवाच । एवं कुरु न चान्या तु बुद्धिः कार्य्या त्वयानघ । गर्भेषु पाण्डवेयानां विसृज्यैतदुपारम ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः परममस्त्रन्तु द्रौणिरुद्यतमाहवे । द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ॥ ३५ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐषिकपर्वणि ब्रह्मशिरोऽस्त्रस्य पाण्डवगर्भप्रवेशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदाज्ञाय हृषीकेशो विसृष्टं पापकर्मणा । हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ॥ १ ॥ विराटस्य सुतां पूर्वं स्नुषां गाण्डीवधन्वनः । उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति । एतदस्य परिक्षित्त्वं गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ ३ ॥ तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेतद्भविष्यति । परिक्षिद्भावता ह्येषां पुनर्वंशकरः सुतः ॥ ४ ॥

एवं ब्रुवाणं गोविन्दं सात्वतां प्रवरं तदा। द्रौणिः परमसंरब्धः प्रत्युवाचेदमुत्तरम्॥ ५॥ नैतदेवं यथात्थ त्वं पक्षपातेन केशव। वचनं पुण्डरीकाक्ष न च मद्वाक्यमन्यथा॥ ६॥ पतिष्यति तदस्त्रं हि गर्भे तस्या मयोद्यतम्। विराटदुहितुः कृष्ण यं त्वं रक्षितुमिच्छसि॥ ७॥

भगवानुवाच। अमोघः परमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति। स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति॥ ८॥ त्वान्तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः। असकृत्पापकर्म्माणं बालजीवितघातकम्। तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्म्मणः फलमाप्नुहि॥९॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमाम्। अप्राप्नुवन् क्वचित् काञ्चित् सम्विदं जातु केनचित्॥ १०॥ निर्जनानसहायस्त्वं देशान् प्रविचरिष्यसि। भविता न हि ते क्षुद्र जनमध्येषु संस्थितिः॥ ११॥ पूयशोणितगन्धी च दुर्गकान्तारसंश्रयः। विचरिष्यसि पापात्मन् सर्वव्याधिसमन्वितः॥ १२॥ वयः प्राप्य परिक्षित्तु वेदव्रतमवाप्य च। कृपाच्छारद्वताच्छूरः सर्वास्त्राण्युपलप्स्यते॥ १३॥ विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्म्मव्रते स्थितः। षष्टिं वर्षाणि धर्म्मात्मा वसुधां पालयिष्यति॥ १४॥ इतश्चोर्द्ध्वं महाबाहुः कुरुराजो भविष्यति। परिक्षिन्नाम नृपतिर्म्मिषतस्ते सुदुर्म्मते॥ १५॥ अहं तं जीवयिष्यामि दग्धं शस्त्राग्नितेजसा। पश्य मे तपसो वीर्य्यं सत्यस्य च नराधम॥ १६॥

व्यास उवाच। यस्मादनादृत्य कृतं त्वयास्मान् कर्म्म दारुणम्। ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशम्॥ १७॥ तस्माद्यद्देवकीपुत्र उक्तवानुत्तमं वचः। असंशयन्ते तद्भावि क्षत्रधर्म्मस्त्वयाश्रितः॥ १८॥

अश्वत्थामोवाच। सहैव भवता ब्रह्मन् स्थास्यामि पुरुषेष्विह। सत्यवागस्तु भगवानयञ्च पुरुषोत्तमः॥ १९॥

वैशम्पायन उवाच। प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महात्मनाम्। जगाम विमनास्तेषां सर्व्वेषां पश्यतां वनम् ॥ २० ॥ पाण्डवाश्चापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विषः। कृष्णं द्वैपायनञ्चैव नारदञ्च महामुनिम् ॥ २१ ॥ द्रोणपुत्रस्य सहजं मणिमादाय सत्वराः। द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदश्वैरनिलोपमैः। अभ्ययुः सहदाशार्हैः शिविरं पुनरेव हि ॥ २३ ॥ अवतीर्य्य रथाभ्यान्तु त्वरमाणा महारथाः। ददृशुर्द्रौपदीं कृष्णामार्त्तामार्त्ततराः स्वयम् ॥ २४ ॥ तामुपेत्य निरानन्दां दुःखशोकसमन्विताम्। परिवार्य्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ॥ २५ ॥ ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः। प्रददौ तं मणिं दिव्यं वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्ता जितः स ते। उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य चत्रधर्म्ममनुस्मर ॥ २७ ॥ प्रयाणे वासुदेवस्य शमार्थमसितेक्षणे। यान्युक्तानि त्वया भीरु वाक्यानि मधुघातिनि ॥ २८ ॥ नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च। नैव त्वमिति गोविन्द शममिच्छति राजनि ॥ २९ ॥ उक्तवत्यसि तीव्राणि वाक्यानि पुरुषोत्तमम्। चत्रधर्म्मानुरूपाणि तानि त्वं स्मर्त्तुमर्हसि ॥ ३० ॥ हतो दुर्य्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थिकः। दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विस्फुरतो मया ॥ ३१ ॥ वैरस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवच्चताम्। जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो ब्राह्मण्याद्गौरवेण च ॥ ३२ ॥ यशोऽस्य पातितं देवि शरीरन्त्ववशेषितम्। वियोजितश्च मणिना भ्रंशितश्चायुधं भुवि ॥ ३३ ॥

द्रौपद्युवाच। केवलानृण्यमाप्तास्मि गुरुपुत्रो गुरुर्म्मम। शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिबध्नातु भारत ॥ ३४ ॥ तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा। गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ॥ ३५ ॥ ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन् प्रभुः।

शुशुभे स तदा राजा सचन्द्र इव पर्वतः ॥ ३६ ॥ उत्तस्थौ पुत्र-शोकार्त्ता ततः कृष्णा मनस्विनी। कृष्णश्चापि महाबाहुं परिपप्रच्छ धर्मराट् ॥ ३७ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐषिकपर्वणि द्रौपदीसान्त्वने षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तै रथैस्त्रिभिः। शोचन् युधिष्ठिरो राजा दाशार्हमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ कथं नु कृष्ण पापेन क्षुद्रेणाकृतकर्म्मणा। द्रौणिना निहताः सर्वे मम पुत्राः महारथाः ॥ २ ॥ तथा कृतास्त्रा विक्रान्ताः सहस्रशतयोधिनः। द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ॥ ३ ॥ यस्य द्रोणो महेष्वासो न प्रादादाहवे मुखम्। निजघ्ने रथिनां श्रेष्ठं धृष्टद्युम्नं कथं नु सः ॥ ४ ॥ किं नु तेन कृतं कर्म्म तथायुक्तं नरर्षभ। यदेकः समरे सर्वानवधीन्नो गुरोः सुतः ॥ ५ ॥

भगवानुवाच। नूनं स देवदेवानामीश्वरेश्वरमव्ययम्। जगाम शरणं द्रौणिरेकस्तेनावधीद्बहून् ॥ ६ ॥ प्रसन्नो हि महादेवो दद्यादमरतामपि। वीर्य्यञ्च गिरिशो दद्याद्येनेन्द्रमपि शातयेत् ॥ ७ ॥ वेदाहं हि महादेवं तत्त्वेन भरतर्षभ। यानि चास्य पुराणानि कर्माणि विविधानि च ॥ ८ ॥ आदिरेष हि भूतानां मध्यमन्तश्च भारत। विचेष्टते जगच्चेदं सर्वमस्यैव कर्म्मणा ॥ ९ ॥ एवं सिसृक्षुर्भूतानि ददर्श प्रथमं विभुः। पितामहो ब्रवीच्चैनं भूतानि सृज मा चिरम् ॥ १० ॥ हरिकेशस्तथेत्युक्त्वा भूतानां दोषदर्शिवान्। दीर्घकालं तपस्तेपे मग्नोऽम्भसि महातपाः ॥ ११ ॥ सुमहान्तं ततः कालं प्रतीक्ष्यैनं पितामहः। स्रष्टारं सर्वभूतानां ससर्ज मनसापरम् ॥ १२ ॥ सोऽब्रवीत् पितरं दृष्ट्वा गिरिशं सुप्त-

सक्ष्यसि । यदि मे नाग्रजोऽस्त्यन्यस्ततः स्रच्याम्यहं प्रजाः ॥ १३ ॥
तमब्रवीत् पिता नास्ति त्वदन्यः पुरुषोऽग्रजः । स्थाणुरेष जले
मग्नो विस्रब्धः कुरु वैकृतम् ॥ १४ ॥ स भूतान्यसृजत् सप्त दक्षा-
दींश्च प्रजापतीन् । यैरिमं व्यकरोत् सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम्
॥ १५ ॥ ताः सृष्टमात्राः क्षुधिताः प्रजाः सर्वाः प्रजापतिम् । विभक्ष-
यिषवो राजन् सहसा प्राद्रवंस्तदा ॥ १६ ॥ स भक्ष्यमाणस्त्रा-
णार्थी पितामहमुपाद्रवत् । आभ्यो मां भगवांस्त्रातु वृत्तिरासां
विधीयताम् ॥ १७ ॥ ततस्ताभ्यो ददावन्नमोषधीः स्थावराणि च ।
जङ्गमानि च भूतानि दुर्बलानि बलीयसाम् ॥ १८ ॥ विहितान्नाः
प्रजास्तास्तु जग्मुः सृष्टा यथागतम् । ततो ववृधिरे राजन् प्रीति-
मत्यः स्वयोनिषु ॥ १९ ॥ भूतग्रामे विवृद्धे तु तुष्टे लोकगुरा-
वपि । उदतिष्ठज्जलाज्ज्येष्ठः प्रजाश्चेमा ददर्श सः ॥ २० ॥ बहु-
रूपाः प्रजाः सृष्टा विवृद्धाश्च स्वतेजसा । चुक्रोध भगवान् रुद्रो लिङ्गं
स्वञ्चाप्यविध्यत ॥ २१ ॥ तत् प्रविद्धं तथा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत ।
तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा वचोभिः शमयन्निव ॥ २२ ॥ किं कृतं सलिले
सर्वं चिरकालस्थितेन ते । किमर्थञ्चेदमुत्पाद्य लिङ्गं भूमौ प्रवे-
रितम् ॥ २३ ॥ सोऽब्रवीत् जातसंरम्भस्तथा लोकगुरुर्गुरुम् ।
प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किङ्करिष्याम्यनेन वै ॥ २४ ॥ तपसाधिगतं
चान्नं प्रजार्थं मे पितामह । ओषध्यः परिवर्त्तेरन् यथैव सततं
प्रजाः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा स सक्रोधो जगाम विमना भवः । गिरे-
र्मुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ २६ ॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि ऐषिकपर्व्वणि कृष्णयुधिष्ठिरसंवादे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भगवानुवाच। ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन्। यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टुमीप्सवः॥ १॥ कल्पयामासुरव्यग्रास्ते साधनानि हवींषि च। भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च॥ २॥ ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः। नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप॥ ३॥ सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः। ततः साधनमन्विच्छन् धनुरादौ ससर्ज ह॥ ४॥ लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः सनातनः। पञ्चभूतमयो यज्ञो नृयज्ञश्चैव पञ्चमः॥ ५॥ लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च कपर्द्दी विदधे धनुः। धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः॥ ६॥ वषट्कारोऽभवज्ज्या तु धनुषस्तस्य भारत। यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य सन्नहनेऽभवन्॥ ७॥ ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्म्मुकम्। आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे॥ ८॥ मतात्तकार्म्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम्। विव्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चकम्पिरे॥ ९॥ न ववौ पवनश्चैव नाग्निर्जज्वाल चैधितः। व्यभ्रमच्चापि संविग्नं दिवि नक्षत्रमण्डलम्॥१०॥ न बभौ भास्करश्चापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः। तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशञ्चाभवद्वृतम्॥ ११॥ अभिभूतास्ततो देवा विषयान्न प्रजज्ञिरे। न प्रत्यभाच्च यज्ञः स देवतास्त्रेसिरे तदा॥ १२॥ ततः स यज्ञं विव्याध रौद्रेण हृदि पत्रिणा। अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः॥ १३॥ स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यराजत। अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले॥ १४॥ अपक्रान्ते ततो यज्ञे संज्ञा न प्रत्यभात् सुरान्। नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्राज्ञायत किञ्चन॥ १५॥ त्र्यम्बकः सवितुर्बाहू भगस्य नयने तथा। पूष्णश्च दशनान् क्रुद्धो धनुष्कोट्या व्यशातयत्॥ १६॥ प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः। केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतासव इवाभवन्॥ १७॥ स तु विद्राव्य तत्सर्वं शितिकण्ठोऽवहस्य च। अवष्टभ्य

धनुष्कोटिं रुरोध विबुधांस्ततः ॥ १८ ॥ ततो वागमरैरुक्ता ज्यां
तस्य धनुषोऽच्छिनत् । अथ तत् सहसा राजन् छिन्नज्यं व्यस्फु-
रद्धनुः ॥ १९ ॥ ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् । शरणं
सह यज्ञेन प्रसादञ्चाकरोत् प्रभुः ॥ २० ॥ ततः प्रसन्नो भगवान्
स्थाप्य कोपं जलाशये । स जलंपावको भूत्वा शोषयत्यनिशं प्रभो
॥ २१ ॥ भगस्य नयने चैव बाहू च सवितुस्तथा । प्रादात् पूष्णश्च
दशनान् पुनर्यज्ञांश्च पाण्डव ॥ २२ ॥ ततः सुस्थमिदं सर्वं बभूव
पुनरेव हि । सर्वाणि च हवींष्यस्य देवा भागमकल्पयन् ॥ २३ ॥
तस्मिन् क्रुद्धेऽभवत् सर्वमस्वस्थं भुवनं प्रभो । प्रसन्ने च पुनः स्वस्थं
प्रसन्नोऽस्य च वीर्य्यवान ॥ २४ ॥ ततस्ते निहताः सर्वे तव पुत्रा
महारथाः । अन्ये च बहवः शूराः पाञ्चालाः सपदानुगाः ॥ २५ ॥
न तन्मनसि कर्त्तव्यं न च तद्द्रौणिना कृतम् । महादेवप्रसादः स
कुरु कार्य्यमनन्तरम् ॥ २६ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐषिकपर्वणि कृष्णयुधिष्ठिर संवादे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

समाप्तञ्च सौप्तिकपर्व ।

श्रीमहाभारतम्।

स्त्रीपर्व्व।

अथ जलप्रादानिकपर्व्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

जनमेजय उवाच। हते दुर्य्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः। धृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मुने॥ १॥ तथैव कौरवो राजा धर्म्मपुत्रो महामनाः। कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः॥ २॥ अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म्म शापादन्योन्यकारितात्। वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः॥ ३॥

वैशम्पायन उवाच। हते पुत्रशते दीनं छिन्नशाखमिव द्रुमम्। पुत्रशोकाभिसन्तप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम्। ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिप्लुतम्॥ ४॥ अभिगम्य महाप्राज्ञः सञ्जयो वाक्यमब्रवीत्। किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता॥ ५॥ अक्षौहिण्यो हताश्चाष्टौ दश चैव विशाम्पते। निर्जनेयं वसुमती शून्या संप्रति केवला॥ ६॥ नानादिग्भ्यः समागम्य नानादेश्या नराधिपाः। सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः॥ ७॥ पितॄणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदान्तथा। गुरूणाञ्चानुपूर्व्येण प्रेतकार्य्याणि कारय॥ ८॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपौत्रवधार्द्दितः।
पपात भुवि दुर्द्धर्षो वाताहत इव द्रुमः॥ ९॥

धृतराष्ट्र उवाच। हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्व्वसुहृज्जनः। दुःखी नूनं भविष्यामि विचरन् पृथिवीमिमाम्॥ १०॥ किन्नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै। लूनपक्षस्य इव मे जराजीर्णस्य पक्षिणः॥ ११॥ हृतराज्यो हतबन्धुर्हतचक्षुश्च वै तदा। न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिरिवांशुमान्॥ १२॥ न कृतं सुहृदां वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः। नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च॥ १३॥ सभामध्ये च कृष्णेन यत् श्रेयोऽभिहितं मम। अलं वैरेण ते राजन् पुत्रः संगृह्यतामिति॥ १४॥ तच्च वाक्यमकृत्वाहं भृशं तप्यामि दुर्म्मतिः॥ १४॥ न हि श्रोतास्मि भीष्मस्य धर्म्मयुक्तं प्रभाषितम्। दुर्य्योधनस्य च तथा वृषभस्येव नर्द्दतः॥ १५॥ दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्य्ययम्। द्रोणसूर्य्योपरागञ्च हृदयं मे विदीर्य्यते॥ १६॥ न स्मराम्यात्मनः किञ्चित् पुरा सञ्जय दुष्कृतम्। यस्येदं फलमद्येह मया मूढ़ेन भुज्यते॥ १७॥ नूनं व्यपकृतं किञ्चिन्मया पूर्व्वेषु जन्मसु। येन मां दुःखभागेषु धाता कर्म्मसु युक्तवान्॥ १८॥ परिणामश्च वयसः सर्व्वबन्धुक्षयश्च मे। सुहृन्मित्रविनाशश्च दैवयोगादुपागतः। को न्वस्ति दुःखिततरो मत्तोऽन्यो हि पुमान् भुवि॥ १९॥ तन्मामद्यैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रतम्। विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम्॥ २०॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य लालप्यमानस्य बहुशोकं वितन्वतः। शोकापहं नरेन्द्रस्य सञ्जयो वाक्यमब्रवीत्॥ २१॥ शोकं राजन् व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः। शास्त्रागमाश्च विविधा वृद्धेभ्यो नृपसत्तम। सृञ्जये पुत्रशोकार्त्ते यदूचुर्म्मुनयः पुरा॥ २२॥ यथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप। न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुव-

तामवधारितम् । स्वार्थश्च न कृतः कश्चिल्लुब्धेन फलगृद्धिना ॥२३॥ असिनेवैकधारेण स्वबुद्ध्या तु विचेष्टितम् । प्रायशोऽवृत्तसम्पन्नाः सततं पर्य्युपासिताः ॥ २४ ॥ यस्य दुःशासनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान् । शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्म्मतिः । शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् ॥ २५ ॥ कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्य्या विदुरस्य च । द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरद्वतः ॥ २६ ॥ कृष्णस्य च महावाहो नारदस्य च धीमतः । ऋषीणाञ्च तथान्येषां व्यासस्यामिततेजसः । न कृत तेन वचनं तव पुत्रेण भारत ॥ २७ ॥ अल्पबुद्धिरहंकारी नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् । क्रूरो दुर्म्मर्षणो नित्यमसन्तुष्टश्च वीर्य्यवान् ॥ २८ ॥ श्रुतवानसि मेधावी सत्यवांश्चैव नित्यदा । न मुह्यन्तीदृशा सन्तो बुद्धिमन्तो भवादृशाः ॥ २९ ॥ न धर्म्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् । क्षयिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणां वर्द्धितं यशः ॥ ३० ॥ मध्यस्थो हि त्वमप्यासीर्न क्षमं किञ्चिदुक्तवान् । दुर्द्धरेण त्वया भारस्तुलया न समं धृतः ॥ ३१ ॥ आदावेव मनुष्येण वर्त्तितव्यं यथाक्षमम् । यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ॥ ३२ ॥ पुत्रगृद्ध्या त्वया राजन् प्रियं तस्य चिकीर्षितम् । पश्चात्तापमिमं प्राप्तो न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३३ ॥ मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति । स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येवं यथा भवान् ॥ ३४ ॥ अर्थान्न शोचन् प्राप्नोति न शोचन् विन्दते फलम् । न शोचन श्रियमाप्नोति न शोचन् विन्दते परम् ॥ ३५ ॥ स्वयमुत्पादयित्वाग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयन् । दह्यमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ॥ ३६ ॥ त्वयैव ससुतेनायं वाक्यवायुसमीरितः । लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थपावकः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् समिद्धे पतिताः शलभा इव ते सुताः । तान् वै शराग्निनिर्द्दग्धान्न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३८ ॥ यच्चाश्रुपातात् कलिलं वदनं वहसे नृप । अशास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशं-

सन्ति पण्डिताः ॥ ३९ ॥ विस्फुलिङ्गा इव ह्येतान् दहन्ति किल मानवान् । जहीहि मन्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ॥ ४० ॥ एवमाश्वासितस्तेन सञ्जयेन महात्मना । विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्वं परन्तप ॥ ४१ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्राश्वासने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽमृतमयैर्वाक्यैर्ह्लादयन् पुरुषर्षभम् । वैचित्रवीर्य्यं विदुरो यदुवाच निबोध तत् ॥ १ ॥

विदुर उवाच । उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे धारयात्मानमात्मना । एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गतिः ॥ २ ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तञ्च जीवितम् ॥ ३ ॥ यदा शूरञ्च भीरुञ्च यमः कर्षति भारत । तत् किं न योत्स्यन्ति हि ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४ ॥ अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति । कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्त्तते ॥ ५ ॥ अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत । अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ६ ॥ न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन् म्रियते नरः । एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ॥ ७ ॥ कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ॥ ८ ॥ यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्त्तयति सर्वशः । तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ॥ ९ ॥ एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् । यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना ॥ १० ॥ न चाप्येतान् हतान् युद्धे राजन् शोचितुमर्हसि । प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिम् ॥ ११ ॥ सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे च चरितव्रताः । सर्वे

चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ॥ १२ ॥ अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः। न ते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना ॥ १३ ॥ हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः। उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फलता रणे ॥ १४ ॥ तेषां कामदुघाल्लोकानिन्द्रः सङ्कल्पयिष्यति। इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवन्ति पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥ न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया। स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ॥ १६ ॥ शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः। हूयमानाञ्छरांश्चैव सेहुस्तेजस्विनो मिथः ॥ १७ ॥ एवं राजंस्तवाचक्षे स्वर्गपन्थानमुत्तमम्। न युद्धादधिकं किञ्चित् क्षत्रियस्येह विद्यते ॥ १८ ॥ क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः। आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्याः सर्व एव हि ॥ १९ ॥ आत्मानमात्मनाश्वास्य मा शुचः पुरुषर्षभ। नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्य्यमुत्स्रष्टुमर्हसि ॥ २० ॥ मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च। संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ २१ ॥ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च। दिवसे दिवसे मूढ़माविशन्ति न पण्डितम् ॥ २२ ॥ न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम। न मध्यस्थः क्वचित् कालः सर्वं कालः प्रकर्षति ॥ २३ ॥ कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः। कालः सुप्तेषु जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २४ ॥ अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः। आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येदेषु न पण्डितः ॥ २५ ॥ न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि। अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्त्तते ॥ २६ ॥ अशोचन् प्रतिकुर्व्वीत यदि पश्येत् पराक्रमम्। भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ॥ २७ ॥ चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्द्धते। अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च ॥ २८ ॥ मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः। नार्थो न धर्म्मो न सुखं यदेतदनु-

शोचसि ॥ २९ ॥ न च नापैति कार्य्यार्थात्त्रिवर्गाच्चैव हीयते।
अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ॥ ३० ॥ असन्तुष्टाः
प्रमुह्यन्ति सन्तोषं यान्ति पण्डिताः। प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्या-
च्छारीरमौषधैः। एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं न बालैः समतामियात्
॥ ३१ ॥ शयानञ्चानुशेते हि तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति। अनुधावति
धावन्तं कर्म्म पूर्वकृतं नरम् ॥ ३२ ॥ यस्यां यस्यामवस्थायां यत्
करोति शुभाशुभम्। तस्यां तस्यामवस्थायां तत् फलं समुपाश्नुते
॥ ३३ ॥ येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म्म करोति यः। तेन तेन
शरीरेण तत्तत् फलमुपाश्नुते ॥ ३४ ॥ आत्मैव ह्यात्मनो मित्र-
मात्मैव रिपुरात्मनः। आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य
च ॥ ३५ ॥ शुभेन कर्म्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्म्मणा। कृतं
लभति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ ३६ ॥ न हि ज्ञानविरुद्धेषु
बहुपापेषु कर्म्मसु। मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥३७॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्राश्वासने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम।
भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ अनिष्टानाञ्च
संसर्गादिष्टानाञ्च विवर्जनात्। कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्ते
तु पण्डिताः ॥ २ ॥

विदुर उवाच। यतो यतो मनो दुःखात् सुखाद्वा विप्रमुच्यते।
ततस्ततो नियम्यैतच्छान्तिं विन्देत वै बुधः ॥ ३ ॥ अशाश्वतमिदं
सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ। कदलीसन्निभो लोकः सारो ह्यस्य न
विद्यते ॥ ४ ॥ यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धनाः। सर्वे
पितृवनं प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वराः। निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः

स्नायुनिबन्धनैः ॥ ५ ॥ कंविशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः । येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणम् । कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रलब्धधियो नराः ॥ ६ ॥ ग्रहाणीव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः । कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकन्तु शाश्वतम् ॥ ७ ॥ यथाजीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु पूरुषः । अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ८ ॥ वैचित्रवीर्य्य साध्यं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् । प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्म्मणा ॥ ९ ॥ कर्मणा प्राप्यते स्वर्गः सुखं दुःखञ्च भारत । ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ॥ १० ॥ यथा च मृण्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते । किञ्चित् प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ ११ ॥ छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा । आर्द्रं वाप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥ १२ ॥ अवतार्य्यमाणमापाकादुद्धृतञ्चापि भारत । अथवा परिभुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ १३ ॥ गर्भस्थो वा प्रसूतो वा प्यथ वा दिवसान्तरः । अर्द्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ १४ ॥ संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा । यौवनस्थोऽथ मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १५ ॥ प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुतप्यसे ॥ १६ ॥ यथा तु सलिले राजन् क्रीडार्थमनुसन्तरन् । उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किञ्चित् सत्त्वं नराधिप ॥ १७ ॥ एवं संसारगहने उन्मज्जननिमज्जने । कर्म्मभोगेन बध्यन्ते क्लिश्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १८ ॥ ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्त्वे संसारान्तगवेषिणः । समागमज्ञा भूतानां ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १९ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतां वर ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ १ ॥

विदुर उवाच । जन्मप्रभृति भूतानां क्रिया सर्वोपलच्यते ।
पूर्वमेवेह कललं वसते किञ्चिदन्तरम् । ततः स पञ्चमेऽतीते मासि
वा समकल्पयत् ॥ २ ॥ ततः सर्वाङ्गसंपूर्णो गर्भो वै स तु जायते ।
अमेध्यमध्ये वसति मांसशोणितलेपने ॥ ३ ॥ ततस्तु वायुवेगेन
ऊर्द्ध्वपादो ह्यधःशिराः । योनिद्वारमुपागम्य बहून् क्लेशान् समृ-
च्छति ॥ ४ ॥ योनिसंपीड़नाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः । तस्मान्मुक्तः
स संसारादन्यान् पश्यत्युपद्रवान् । ग्रहास्तमुपगच्छन्ति सारमेया
इवामिषम् ॥ ५ ॥ ततः प्राप्तोत्तरे काले व्याधयश्चापि तं तथा ।
उपसर्पन्ति जीवन्तं बध्यमानं स्वकर्म्मभिः ॥ ६ ॥ तं बद्धमिन्द्रियैः
पाशैः सङ्गस्वादुभिरावृतम् । व्यसनान्यपि वर्त्तन्ते विविधानि नरा-
धिप ॥ ७ ॥ बाध्यमानश्च तैर्भूयो नैव तृप्तिमुपैति सः । तदा
नावैति चैवायं प्रकुर्वन् साध्वसाधु वा । तथैव परिरक्षन्ति ये
ध्यानपरिनिष्ठिताः ॥ ८ ॥ अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतम् ।
यमदूतैर्विकृष्यंश्च मृत्युं कालेन गच्छति ॥ ९ ॥ वाग्घीनस्य च
यन्मात्रमिष्टानिष्टं कृतं मुखे । भूय एवात्मनात्मानं बध्यमानमुपे-
क्षते ॥ १० ॥ अहो विनिकृतो लोको लोभेन च वशीकृतः । लोभ-
क्रोधभयोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ ११ ॥ कुलीनत्वे च रमते
दुष्कुलीनान् विकुत्सयन् । धनदर्पेण दृप्तश्च दरिद्रान् परिकुत्-
सयन् ॥ १२ ॥ मूर्खानिति परानाहनात्मानं समवेक्षत । दोषान्
क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥ १३ ॥ यदा प्राज्ञाश्च
मूर्खाश्च धनवन्तोऽथ निर्द्धनाः । कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानिनो-
ऽथाप्यमानिनः ॥ १४ ॥ सर्वे पितृवनं प्राप्ताः स्वपन्ति विगतज्वराः ।
निर्म्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैःस्नायुनिबन्धनैः ॥ १५ ॥ कं विशेषं प्रप-
श्यन्ति तत्र तेषां परे जना । येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशे-

धणम् ॥ १६ ॥ यदा सर्व्वं समं न्यस्ताः स्वपन्ति धरणीतले । कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धुमिह दुर्बुधाः ॥ १७ ॥ प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम् । अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन् यो धर्म्ममनुपालयन् । जन्मप्रभृति वर्त्तेत प्राप्नुयात् परमां गतिम् ॥ १८ ॥ एवं सर्व्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्त्तते । स प्रमोक्षयते सर्व्वान् पन्थानो मनुजाधिप ॥ १९ ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि जलप्रादानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यदिदं धर्म्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते । एतद्विस्तरशः सर्व्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १ ॥

विदुर उवाच । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे । यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २ ॥ कश्चिन्महति संसारे वर्त्तमानो द्विजः किल । वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम् ॥ ३ ॥ सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरं महास्वनैः । समन्तात् संपरिक्षिप्तं यत् स्म दृष्ट्वा त्रसेद्यमः ॥ ४ ॥ तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत् परम् । अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णां वै विक्रियाश्च परन्तप ॥ ५ ॥ स तद्वनं व्यनुसरन् संप्रधावन्नितस्ततः । वीक्षमाणो दिशः सर्व्वाः शरणं क्व भवेदिति ॥ ६ ॥ स तेषां छिद्रमन्विच्छन् प्रद्रुतो भयपीड़ितः । न च निर्य्याति वै दूरं न च तैर्व्विप्रयुज्यते ॥ ७ ॥ अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्वागुरावृतम् । बाहुभ्यां संपरिक्षिप्तं स्त्रिया परमघोरया ॥ ८ ॥ पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः । नभस्पृशैर्महाघोरैः परिक्षिप्तं महावनम् ॥ ९ ॥ वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः । वल्लीभिस्तृणछन्नाभिर्दृढ़ाभिरभिसंवृतः ॥ १० ॥ पपात स द्विजस्तत्र निगूढ़े सलिलाशये । विलग्नश्चाभवत्तस्मिन्

लतासन्तानसङ्कुले ॥ ११ ॥ पनसस्य यथा जातं वृन्तबद्धं महाफलम्। स तस्या लम्बते तत्र ह्यूर्द्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ १२ ॥ अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः। कूपमध्ये महानागमपश्यत महाबलम्। कूपवीनाहवेलायामपश्यतमहागजम् ॥ १३ ॥ षड्‌वक्त्रं कृष्णवर्णञ्च द्विषट्‌कपदचारिणम्। क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् ॥ १४ ॥ तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बितः। नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः। आसते मधु संवृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ॥ १५ ॥ भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ। स्वादनीयानि भूतानां यैर्बालो विप्रकृष्यते ॥ १६ ॥ तेषां मधूनां बहुधा धाराः प्रस्रवतां तदा। आलम्बमानः स पुमान् धारां पिबति सर्वदा ॥ १७ ॥ न चास्य तृष्णा विरता पिबमानस्य सङ्कटे। अभीप्सति तदा नित्यमतृप्तः स पुनः पुनः ॥ १८ ॥ न चास्य जीविते राजन् निर्वेदः समजायत। तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशाः प्रतिष्ठिताः। कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुट्टयन्ति च मूषिकाः ॥ १९ ॥ व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोग्रया। कूपाधस्ताच्च नागेन वीनाहे कुञ्जरेण च ॥ २० ॥ वृक्षप्रपाताच्च भयं मूषिकेभ्यश्च पञ्चमम्। मधुलोभान्मधुकरैः षष्ठमाहुर्महद्भयम् ॥ २१ ॥ एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे। न चैव जीविताशायां निर्वेदमुपगच्छति ॥ २२ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अहो खलु महद्दुःखं कृच्छ्रवासश्च तस्य ह। कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदताम्वर ॥ १ ॥ स देशः क्व नु यत्रासौ वसते धर्मसङ्कटे। कथं वा स विमुच्येत नरस्तस्मा-

महाभयात् ॥ २ ॥ एतन्मे सर्व्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तदा । कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ॥ ३ ॥

विदुर उवाच । उपमानमिदं राजन् मोक्षविद्भिरुदाहृतम् । सुकृतं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ॥ ४ ॥ उच्यते यत्तु कान्तारं महासंसार एव सः । वनं दुर्गं हि यत्वेतत् संसारगहनं हि तत् ॥ ५ ॥ ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्त्तिताः । या सा नारी बृहत्काया अधितिष्ठति तत्र वै ॥ ६ ॥ तामाहुस्तु जरां प्राज्ञा वर्णरूपविनाशिनीम् । यस्तत्र कूपो नृपते स तु देहः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥ यस्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः । अन्तकः सर्व्वभूतानां देहिनां सर्व्वहार्य्यसौ ॥ ८ ॥ कूपमध्ये तु या जाता वल्ली यत्र स मानवः । प्रताने लम्बते लग्नो जीविताशा शरीरिणाम् ॥ ९ ॥ स यस्तु कूपवीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति । षड्वक्त्रः कुञ्जरो राजन् स तु संवत्सरः स्मृतः । षण्मुखा ऋतवो मासाः पादा द्वादश कीर्त्तिताः ॥ १० ॥ ये तु वृक्षं निकृन्तन्ति मूषिकाः पन्नगास्तथा । रात्र्यहानि तु तान्याहुर्भूतानां परिचिन्तकाः । ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ ११ ॥ यास्तु ता बहुशो धाराः स्रवन्ति मधुनिस्रवम् । तांस्तु कामरसान् विद्याद्यत्र मज्जन्ति मानवाः ॥ १२ ॥ एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तं विदुर्बुधाः । येन संसारचक्रस्य पाशांश्छिन्दन्ति वै बुधाः ॥ १३ ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि जलप्रादानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना । भूय एव तु मे हर्षः श्रुत्वा वागमृतं तव ॥ १ ॥

विदुर उवाच । शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गस्यैतस्य विस्तरम् ।

यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारेभ्यो विचक्षणाः ॥ २ ॥ यथा तु पुरुषो
राजन् दीर्घमध्वानमास्थितः । क्वचित् क्वचिच्छ्रमाच्छ्रान्तः कुरुते
वासमेव च ॥ ३ ॥ एवं संसारपर्य्याये गर्भवासेषु भारत । कुर्वन्ति
दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ॥ ४ ॥ तस्मादध्वानमेवैत-
माहुः शास्त्रविदो जनाः । तत्तत् संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिणः
॥ ५ ॥ सोऽयं लोके समावर्त्ती मर्त्यानां भरतर्षभ । चराणां
स्थावराणाञ्च न गृध्येत्तत्र पण्डितः ॥ ६ ॥ शारीरा मानसाश्चैव
मर्त्यानां ये तु व्याधयः । प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता
बुधैः ॥ ७ ॥ क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्यं वार्य्यमाणाश्च भारत । स्वकर्म-
भिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ८ ॥ तथापि तैर्विमुच्येत
व्याधिभिः पुरुषो नृप । आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी
॥ ९ ॥ शब्दरूपरसस्पर्शैर्गन्धैश्च विविधैरपि । मज्जमानं महापङ्के
निरालम्बे समन्ततः ॥ १० ॥ संवत्सरर्त्तवो मासाः पक्षाहोरात्र-
पङ्क्तयः । क्रमेणास्योपयुञ्जन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११ ॥ एते
कालस्य निधयो नैतान् जानन्ति दुर्बुधाः । धात्राभिलिखितान्याहुः
सर्वभूतानि कर्मणा ॥ १२ ॥ रथः शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु
सारथिम् । इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्म बुद्धिश्च रश्मयः ॥ १३ ॥
तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति । स तु संसारचक्रेऽस्मिन्
चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ १४ ॥ यस्तान् संयमते बुद्ध्या संयतो न निव-
र्त्तते । स तु संसारचक्रेऽस्मिन् चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ १५ ॥ ये तु
संसारचक्रेऽस्मिन् चक्रवत् परिवर्त्तिते । भ्रममाणा न मुह्यन्ति
संसारे न भ्रमन्ति ते । संसारे भ्रमतां राजन् दुःखमेतद्धि जायते
॥ १६ ॥ तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेव चरेद्बुधः । उपेक्षा नात्र
कर्त्तव्या शतशाखः प्रवर्त्तते ॥ १७ ॥ यतेन्द्रियो नरो राजन् क्रोध-
लोभनिराकृतः । सन्तुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति
॥ १८ ॥ याम्यमाहू रथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः । स चैतत्

प्राप्नुयाद्राजन् यत्त्वं प्राप्तो नराधिप ॥ १९ ॥ राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशञ्च भारत। अनुतप्तुं लभेदेतद्दुःखं भवति भारत ॥ २० ॥ साधुः परमदुःखानां बुद्धिभैषज्यमाचरेत्। ज्ञानौषधमवाप्येह दूरपारं महौषधम्। छिन्द्याद्दुःखमहाव्याधिं नरः संयतमानसः ॥ २१ ॥ न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः। तथोन्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः। तस्मान्मैत्रं महास्थाय शीलमापद्य भारत ॥ २२ ॥ दमस्त्यागोऽप्रमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः। शीलरश्मिसमायुक्तः स्थितो यो मानसे रथे। त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन् ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ २३ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महीपते। स गच्छति परं स्थानं विष्णोः पदमनामयम् ॥ २४ ॥ न तत् क्रतुसहस्रेण नोपवासैश्च नित्यशः। अभयस्य हि दानेन यत् फलं प्राप्नुयान्नरः ॥ २५ ॥ नह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चित् भूतेषु निश्चितम्। अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत। तस्मात् सर्वेषु भूतेषु दया कार्य्या विपश्चिता ॥ २६ ॥ नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालेन संवृताः। असूक्ष्मदृष्टयो मन्दा भ्राम्यन्ते तत्र तत्र ह। सुसूक्ष्मदृष्टयो धीरा व्रजन्ति ब्रह्मसात्मताम् ॥ २७ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तमः। पुत्रशोकाभिसन्तप्तः पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ १ ॥ तं तथापतितं भूमौ निःसंज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः। कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षत्ता च विदुरस्तथा। सञ्जयः सुहृदश्चान्ये द्वाःस्था ये चास्य सम्मताः ॥ २ ॥ जलेन सुखशीतेन तालवृन्तैश्च भारत। पस्पृशुश्च करैर्गात्रं वीज्यमानाश्च यत्नतः। आश्वास्य तु चिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतम्

॥ ३ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः। विललाप
चिरं कालं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ४ ॥ धिगस्तु खलु मानुष्यं
मानुष्ये च परिग्रहम्। यतो मूलानि दुःखानि संभवन्ति मुहु-
र्मुहुः ॥ ५ ॥ पुत्रनाशेऽर्थनाशे च ज्ञातिसम्बन्धिनामथ। प्राप्यते
सुमहद्दुःखं विषाग्निप्रतिमं विभो ॥ ६ ॥ येन दह्यन्ति गात्राणि
येन प्रज्ञा विनश्यति। येनाभिभूतः पुरुषो मरणं बहु मन्यते
॥ ७ ॥ तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात्। यस्यान्तं
नाधिगच्छामि ऋते प्राणविपर्ययात्। तच्चैवाहं करिष्यामि अद्यैव
द्विजसत्तम ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मवित्तमम्।
धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः शोकञ्च परमं गतः। अभूच्च तूष्णीं राजासौ
ध्यायमानो महीपते ॥ ९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनः
प्रभुः। पुत्रशोकाभिसन्तप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥

व्यास उवाच। धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तत्
शृणु। श्रुतवानसि मेधावी धर्म्मार्थकुशलः प्रभो ॥ ११ ॥ न
तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्वेदितव्यं परन्तप। अनित्यतां हि मर्त्यानां
विजानासि न संशयः ॥ १२ ॥ अध्रुवे जीवलोके च स्थाने चाशा-
श्वते सति। जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि भारत ॥ १३ ॥
प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भवः। पुत्रं ते कारणं कृत्वा
कालयोगेन कारितः ॥ १४ ॥ अवश्यं भवितव्ये च कुरूणां वैशसे
नृप। कस्मात् शोचसि तान् शूरान गतान् परमिकां गतिम् ॥ १५ ॥
जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना। यतितं सर्वयत्नेन
शमं प्रति जनेश्वर ॥ १६ ॥ न च दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन
केनचित्। घटतापि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ॥ १७ ॥
देवतानां हि यत् कार्य्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम्। तत्तेऽहं संप्रव-
क्ष्यामि कथं स्थैर्य्यं भवेत्तव ॥ १८ ॥ पुराहं त्वरितो यातः सभा-
मैन्द्रीं जितक्लमः। अपश्यं तत्र च तदा समवेतान् दिवौकसः ॥१९॥

नारदप्रमुखाश्चापि सर्व्वे देवर्षयोऽनघ। तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते ॥ २० ॥ कार्य्यार्थमुपसंप्राप्ता देवतानां समीपतः। उपगम्य तदा धात्री देवानाह समागतान् ॥ २१ ॥ यत् कार्य्यं मम युष्माभिर्ब्रह्मणः सदने तदा। प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृतः। उवाच वाक्यं प्रहसन् पृथिवीं देवसंसदि ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै। दुर्य्योधन इतिख्यातः स ते कार्य्यं करिष्यति। तञ्च प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविष्यसि ॥ २४ ॥ तस्यार्थे पृथिवीपालाः कुरुक्षेत्रे समागताः। अन्योन्यं घातयिष्यन्ति दृढैः शस्त्रैः प्रहारिणः ॥ २५ ॥ ततस्ते विदितं देवि भारस्य युधि नाशनम्। गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकं धारय शोभने ॥ २६ ॥ य एष ते सुतो राजन् लोकसंहारकारणात्। कलेरंशः समुत्पन्नो गान्धार्य्या जठरे नृप ॥ २७ ॥ अमर्षी चपलश्चापि क्रोधनो दुष्प्रसादनः। दैवयोगात् समुत्पन्ना भ्रातरश्चास्य तादृशाः ॥ २८ ॥ शकुनिर्म्मातुलश्चैव कर्णश्च परमः सखा। समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्यां सहिता नृपाः ॥ २९ ॥ यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् अधर्मो धर्म्मतां याति स्वामी चेद्धार्म्मिको भवेत् ॥ ३० ॥ स्वामिनो गुणदोषाभ्यां भृत्याः स्युर्नात्र संशयः। दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप ॥ ३१ ॥ एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्ववित्। आत्मापराधात् पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते। मा तान् शोचस्व राजेन्द्र न हि शोकेऽस्ति कारणम् ॥ ३२ ॥ न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत। पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ॥ ३३ ॥ नारदेन च भद्रन्ते पूर्वमेव न संशयः। युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितम् ॥ ३४ ॥ पाण्डवाः कौरवाश्चैव समासाद्य परस्परम्। न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर ॥ ३५ ॥ नारदस्य वचः

श्रुत्वा तदाशोचन्त पाण्डवाः। एवं ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम् ॥ ३६ ॥ कथं ते शोकनाशः स्यात् प्राणेषु च दया प्रभो। स्नेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिम् ॥ ३७ ॥ एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः। कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतूत्तमे ॥ ३८ ॥ यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते। अविग्रहे कौरवाणां दैवन्तु बलवत्तरम् ॥ ३९ ॥ अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन् कथञ्चन। कृतान्तस्य तु भूतेन स्थावरेण त्रसेन च ॥ ४० ॥ भवान् धर्मपरो यत्र बुद्धिश्रेष्ठश्च भारत। मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिञ्चागतिमेव च ॥ ४१ ॥ त्वान्तु शोकेन सन्तप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः। ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ॥४२॥ कृपालुर्नित्यशो धीरस्तिर्य्यग्योनिगतेष्वपि। स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां वै न करिष्यति ॥ ४३ ॥ मम चैव नियोगेन विधेश्चाप्यनिवर्त्तनात्। पाण्डवानाञ्च कारुण्यात् प्राणान्धारय भारत ॥ ४४ ॥ एवं ते वर्त्तमानस्य लोके कीर्त्तिर्भविष्यति। धर्मार्थः सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपश्चिरात् ॥ ४५ ॥ पुत्रशोकं समुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा। प्रज्ञाम्भसा महाराज निर्वापय सदा सदा ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत् श्रुत्वा तस्य वचनं व्यासस्यामिततेजसः। मुहूर्त्तं समनुध्याय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ४७ ॥ महता शोकजालेन प्रणुन्नोऽस्मि द्विजोत्तम। नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४८ ॥ इदन्तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगजम्। धारयिष्याम्यहं प्राणान् घटिष्ये न तु शोचितुम् ॥ ४९ ॥ एतत् श्रुत्वा च वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः। धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५० ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

जनमेजय उवाच । गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः । किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ तथैव कौरवो राजा धर्म्मपुत्रो महामनाः । कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २ ॥ अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म्म शापश्चान्योन्यकारितः । वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जय ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । हते दुर्य्योधने चैव हते सैन्ये च सर्व्वशः । सञ्जयो विगतप्रज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थितः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वराः । पितृलोकं गता राजन् सर्व्वे तव सुतैः सह ॥ ५ ॥ याच्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत । घातिता पृथिवी सर्व्वा वैरस्यान्तं विधित्सता ॥ ६ ॥ पुत्राणामथ पौत्राणां पितृणाञ्च महीपते । आनुपुर्व्व्येण सर्व्वेषां प्रेतकार्य्याणि कारय ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं सञ्जयस्य महीपतिः । गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपतत् पृथिवीतले ॥ ८ ॥ तं शयानमुपागम्य पृथिव्यां पृथिवीपतिम् । विदुरः सर्व्वधर्म्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे मा शुचो भरतर्षभ । एषा वै सर्व्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गतिः ॥ १० ॥ अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत । अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ११ ॥ न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्म्रियते नरः । एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ॥ १२ ॥ अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति । कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्त्तते ॥ १३ ॥ कालः कर्षति भूतानि सर्व्वाणि विविधान्युत । न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ॥ १४ ॥ यथा वायुस्तृणाग्राणि सम्वर्त्तयति सर्व्वशः । तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ॥ १५ ॥ एकसार्थप्रयातानां सर्व्वेषां तत्र गामिनाम् । यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना ॥ १६ ॥ यांश्चापि निहतान् युद्धे राजंस्त्वम

शोचसि । अशोच्यास्ते महात्मानः सर्व्वे ते त्रिदिवं गताः ॥ १७ ॥
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया । तथा स्वर्गमुपायान्ति
यथा शूरास्तनुत्यज ॥ १८ ॥ सर्व्वे वेदविदः शूराः सर्व्वे च चरित-
व्रताः । सर्व्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ॥ १९ ॥
शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः । हूयमानाञ्छरांश्चैव
सेहुरुत्तमपूरुषाः ॥ २०॥ एवं राजंस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।
न युद्धादधिकं किञ्चित् क्षत्रियस्येह विद्यते ॥ २१ ॥ क्षत्रियास्ते
महात्मानः शूराः समितिशोभनाः । आशिषं परमां प्राप्ता न
शोच्याः सर्व्व एव हि ॥ २२ ॥ आत्मनात्मानमाश्वास्य मा शुचः
पुरुषर्षभ । नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्य्यमुत्स्रष्टुमर्हसि ॥ २३ ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि जलप्रादानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु भरतर्षभः ।
युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ क्षिप्रमानय गान्धारीं
सर्व्वाश्च भरतस्त्रियः । वधूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः
॥ २ ॥ एवमुक्त्वा स धर्म्मात्मा विदुरं धर्म्मवित्तमम् । शोकविप्र-
हतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ ३ ॥ गान्धारी पुत्रशोकार्त्ता भर्त्तु-
र्व्वचनचोदिता । सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ॥४॥
ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः । आमन्त्र्यान्योऽन्य-
मीयुः स्म भृशमुच्चुक्रुशुस्ततः ॥ ५ ॥ ताः समाश्वासयत् क्षत्ता
ताभ्यश्चार्त्ततरः स्वयम् । अश्रुकण्ठीः समारोप्य ततोऽसौ निर्य्ययौ
पुरात् ॥ ६ ॥ ततः प्रणादः संजज्ञे सर्व्वेषु कुरुवेश्मसु । आकुमारं
पुरं सर्व्वमभवच्छोककर्षितम् ॥ ७ ॥ अदृष्टपूर्व्वा या नार्य्यः पुरा
देवगणैरपि । पृथग्जनेन दृश्यन्ते तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ८ ॥

प्रकीर्य्य केशान् सुशुभान् भूषणान्यवमुच्य च। एकवस्त्रधरा नार्य्यः परिपेतुरनाथवत्॥ ९॥ श्वेतपर्व्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन्। गुहाभ्य इव शैलानां पृषत्यो हतयूथपाः॥ १०॥ तान्युदीर्णानि नारीणां तदा वृन्दान्यनेकशः। शोकार्त्तान्यद्रवन्राजन् किशोरीणामिवाङ्गने॥ ११॥ प्रगृह्य बाहून् क्रोशन्त्यः पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄनपि। दर्शयन्तीव ता ह स्म युगान्ते लोकसंक्षयम्॥ १२॥ विलपन्त्यो रुदन्त्यश्च धावमानास्ततस्ततः। शोकेनाभ्याहतज्ञानाः कर्त्तव्यं न प्रजज्ञिरे॥ १३॥ व्रीडां जग्मुः पुरा याः स्म सखीनामपि योषितः। एकवस्त्रास्त्र निर्लज्जाः श्वश्रूणां पुरतोऽभवन्॥ १४॥ परस्परं सुसूक्ष्मेषु शोकेष्वाश्वासयंस्तदा। ताः शोकविह्वला राजन्नवैक्षन्त परस्परम्॥ १५॥ ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः। निर्य्ययौ नगराद्दीनस्तूर्णमायोधनं प्रति॥१६॥ शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्व्वे कर्म्मोपजीविनः। ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्य्ययुर्नगराद्बहिः॥ १७॥ तासां विक्रोशमानानामार्त्तानां कुरुसंक्षये। प्रादुरासीन्महान् शब्दो व्यथयन् भुवनान्युत॥ १८॥ युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दह्यतामिव। अभावः स्यादयं प्राप्त इति भूतानि मेनिरे॥१९॥ भृशमुद्विग्नमनसस्ते पौराः कुरुसंक्षये। प्राक्रोशन्त महाराज स्वनुरक्तास्तदा भृशम्॥ २०॥

इति स्त्रीपर्व्वणि जलप्रादानिकपर्व्वणि सस्त्रीकधृतराष्ट्रस्य पुरान्निर्य्याणे दशमोऽध्यायः॥ १०॥

वैशम्पायन उवाच। क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददृशुस्तान्महारथान्। शारद्वतं कृपं द्रौणिं कृतवर्म्माणमेव च॥ १॥ ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम्। अश्रुकण्ठा विनिश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन्॥ २॥ सुतस्तव महाराज कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम्।

गत सानुचरो राजञ्छक्रलोकं महीपतिः ॥ ३ ॥ दुर्य्योधनबला-
न्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः। सर्वमन्यत् परिक्षीणं सैन्यं ते भरत-
र्षभ ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारद्वतस्ततः। गान्धारीं
पुत्रशोकार्त्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अभीता युध्यमानास्ते घ्नन्तः
शत्रुगणान् बहून्। वीरकर्म्माणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः
॥ ६ ॥ ध्रुवं संप्राप्य लोकांस्ते निर्म्मलान् शस्त्रनिर्ज्जितान्। भास्वरं
देहमास्थाय विचरन्त्यमरा इव ॥ ७ ॥ न हि कश्चिद्धि शूराणां
युध्यमानः पराङ्मुखः। शस्त्रेण निधनं प्राप्तो न च कश्चित् कृता-
ञ्जलिः ॥ ८ ॥ एतां तां क्षत्रियस्याहुः पुराणाः परमां गतिम्।
शस्त्रेण निधनं संख्ये तन्न शोचितुमर्हसि ॥ ९ ॥ न चापि शत्रव-
स्तेषामृध्यन्ते राज्ञि पाण्डवाः। शृणु यत् कृतमस्माभिरश्वत्थाम-
पुरोगमैः ॥ १० ॥ अधर्म्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतम्। सुप्तं
शिविरमाविश्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥ ११ ॥ पाञ्चाला निहताः
सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः। द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः
॥ १२ ॥ तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते। प्राद्रवाम
रणे स्थातुं न हि शक्यामहे त्रयः ॥ १३ ॥ ते हि शूरा महेष्वासाः
क्षिप्रमेष्यन्ति पाण्डवाः। अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः
॥ १४ ॥ ते हतानात्मजान् श्रुत्वा प्रमत्ताः पुरुषर्षभाः। निनीषन्तः
पदं शूराः क्षिप्रमेव यशस्विनि ॥ १५ ॥ तेषान्तु कदनं कृत्वा
संस्थातुं नोत्सहामहे। अनुजानीहि नो राज्ञि मा च शोके मनः
कृथाः ॥ १६ ॥ राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्य्यमातिष्ठ चोत्तमम्।
निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं क्षात्रं धर्म्मञ्च केवलम् ॥ १७ ॥ इत्येवमुक्त्वा
राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम्। कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च
भारत ॥ १८ ॥ अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम्।
गङ्गामनुमहात्मानस्तूर्णमश्वानचोदयन् ॥ १९ ॥ अपक्रम्य तु ते
राजन् सर्व एव महारथाः। आमन्त्रयान्योऽन्यमुद्विग्नास्त्रिधा ते

प्रययुस्तदा ॥ २० ॥ जगाम हास्तिनपुरं कृपः शारद्वतस्तदा । स्वमेव राष्ट्रं हार्द्दिक्यो द्रौणिर्व्यासाश्रमं ययौ ॥ २१ ॥ एवं ते प्रययुर्वीरा वीक्षमाणाः परस्परम् । भयार्त्ताः पाण्डुपुत्राणामागस्कृत्वा महात्मनाम् ॥ २२ ॥ समेत्य वीरा राजानं तदात्वनुदिते रवौ । विप्रजग्मुर्म्महाराज यथेच्छकमरिन्दमाः ॥ २३ ॥ समासाद्याथ वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः । व्यजयन्त रणे राजन् विक्रम्य तदनन्तरम् ॥ २४ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । हतेषु तेषु सैन्येषु धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यान्तं नागसाह्वयात् ॥ १ ॥ सोऽभ्ययात् पुत्रशोकार्त्तः पुत्रशोकपरिप्लुतम् । शोचमानं महाराज भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ २ ॥ अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना । युयुधानेन च तथा तथा चैव युयुत्सुना ॥ ३ ॥ तमन्वयात् सुदुःखार्त्ता द्रौपदी शोककर्षिता । सह पाञ्चालयोषिद्भिर्यास्तत्रासन् समागताः ॥ ४ ॥ स गङ्गामनुवृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम । कुररीणामिवार्त्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श च ॥ ५ ॥ ताभिः परिवृतो राजा क्रोशन्तीभिः सहस्रशः । ऊर्द्ध्वबाहुभिरार्त्ताभी रुदतीभिः प्रियाप्रियैः ॥ ६ ॥ क्व नु धर्म्मज्ञता राज्ञः क्व नु सत्यानृशंसता । यदावधीत् पितॄन् भ्रातॄन् गुरून् पुत्रान् सखीनपि ॥७॥ घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मञ्चापि पितामहम् । मनस्तेऽभून्महाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम् ॥ ८ ॥ किं नु राज्येन ते कार्य्यं पितॄन् भ्रातॄनपश्यतः । अभिमन्युञ्च दुर्द्धर्षं द्रौपदेयांश्च भारत ॥ ९ ॥ अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव । ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्म्म-

राजो युधिष्ठिरः ॥१०॥ ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मेणामित्रकर्षणाः। न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः ॥ ११ ॥ तदात्मजान्तकरणं पिता पुत्रवधार्द्दितः। अप्रीयमाणः शोकार्त्तः पाण्डवं परिषस्वजे ॥ १२ ॥ धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत। दुष्टात्मा भीममन्विच्छन् दिधक्षुरिव पावकः ॥ १३ ॥ स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः। भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ॥ १४ ॥ तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः। भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ १५ ॥ प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्धा तस्येङ्गितं हरिः। सन्विधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्द्दनः ॥ १६ ॥ तं गृहीत्वैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्मयम्। बभञ्ज बलवान्राजा मन्यमानो वृकोदरम् ॥ १७ ॥ नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसम्। भङ्क्त्वा विमथितोरस्कः सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥ १८ ॥ ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः। प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः ॥ १९ ॥ प्रत्यगृह्णाच्च तं विद्वान् सूतो गावल्गणिस्तदा। मैवमित्यब्रवीच्चैनं शमयन् सान्त्वयन्निव ॥ २० ॥ स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्महामना। हा हा भीमेति चुक्रोश नृपः शोकसमन्वितः ॥ २१ ॥ तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधार्द्दितम्। वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ मा शुचो धृतराष्ट्र त्वं नैष भीमस्त्वया हतः। आयसी प्रतिमा ह्येषा त्वया राजन्निपातिता ॥ २३ ॥ त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ। मयापकृष्टः कौन्तेयो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरंगतः ॥ २४ ॥ न हि ते राजशार्द्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन। कः सहेत महाबाहो बाह्वोर्विग्रहणं नरः ॥ २५ ॥ यथान्तकमनुप्राप्य जीवन् कश्चिन्न मुच्यते। एवं बाह्वन्तरं प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन ॥ २६ ॥ तस्मात् पुत्रेण या तेऽसौ प्रतिमा कारितायसी। भीमस्य सेयं कौरव्य तवैवोपहृता मया ॥ २७ ॥ पुत्रशोकाभि-

सन्तापाद्धर्म्मादपह्नतं मनः। तदा राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि ॥ २८ ॥ न त्वेतत्ते क्षमं राजन् हन्यास्त्वं यद्वृकोदरम्। न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथञ्चन ॥ २९ ॥ तस्माद्यत् कृतमस्माभिर्मन्यमानैः शमं प्रति। अनुमन्यस्व तत् सर्वं मा च शोके मनः कृथाः ॥ ३० ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि आयसभीमभङ्गे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत एनमुपातिष्ठन् शौचार्थं परिचारिकाः। कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥ राजन्नधीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च। श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः ॥ २ ॥ एवं विद्वान् महाप्राज्ञः समर्थः सन् बलाबले। आत्मापराधात् कस्मात्त्वं कुरुषे कोपमीदृशम् ॥ ३ ॥ उक्तवांस्त्वां तदैवाहं भीष्मद्रोणौ च भारत। विदुरः सञ्जयश्चैव त्वन्तु राजन्न तत् कृथाः ॥ ४ ॥ स वार्य्यमाणो नास्माकमकार्षीर्वचनं तदा। पाण्डवानधिकं जानन् बले शौर्य्ये च कौरव ॥ ५ ॥ राजा हि यः स्थिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते। देशकालविभागञ्च परं श्रेयः स विन्दति ॥ ६ ॥ उच्यमानस्तु यः श्रेयो गृह्णीते न हिताहिते। आपदः समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थितः ॥ ७ ॥ ततोऽन्यवृत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत। राजंस्त्वं ह्यविधेयात्मा दुर्य्योधनवशे स्थितः ॥ ८ ॥ आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीमं जिघांससि। तस्मात् संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुस्मृत्य दुष्कृतम् ॥ ९ ॥ यस्तु तां स्पर्द्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत् सभाम्। स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिजिहीर्षता ॥१०॥ आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः। यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परन्तप ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप। उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १२ ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव। पुत्रस्नेहश्च धर्मात्मन् धैर्यान्मां समचालयत् ॥ १३ ॥ दिष्ट्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान् सत्यविक्रमः। त्वद्गुप्तो नागमत् कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम ॥ १४ ॥ इदानीन्त्वहमेकाग्रो गतमन्युर्गतज्वरः। मध्यमं पाण्डवं वीरं स्प्रष्टुमिच्छामि माधव ॥ १५ ॥ हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु वै। पाण्डुपुत्रेषु वै शर्म प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते ॥ १६ ॥ ततः स भीमञ्च धनञ्जयञ्च माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ। पस्पर्श गात्रैः प्ररुदन् सुगात्रानाश्वास्य कल्याणमुवाच चैनान् ॥ १७ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रकोपविमोचने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपुङ्गवाः। अभ्ययुर्भ्रातरः सर्वे गान्धारीं सहकेशवाः ॥ १ ॥ ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्मराजं युधिष्ठिरम्। गान्धारी पुत्रशोकार्त्ता शप्तुमैच्छदनिन्दिता ॥ २ ॥ तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान् प्रति। ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ॥ ३ ॥ स गङ्गायामुपस्पृश्य पुण्यगन्धि पयः शुचि। तं देशमुपसंपेदे परमर्षिर्मनोजवः ॥ ४ ॥ दिव्येन चक्षुषा पश्यन् मनसानुद्धतेन च। सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ॥ ५ ॥ स स्नुषामब्रवीत् काले कल्यवादी महातपाः। शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ॥ ६ ॥ न कोपः पाण्डवे कार्य्यो गान्धारि शममाप्नुहि। वचो निगृह्यतामेतत् शृणु चेदं वचो मम ॥ ७ ॥ उक्तास्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता। शिवमाशंस मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः

॥ ८ ॥ सा तथा वाच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा । उक्त-
वत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९ ॥ न चाप्यतीतां
गान्धारि वाचं ते वितथामहम् । स्मरामि भाषमाणायास्तथा
प्रणिहिता ह्यसि ॥ १० ॥ विग्रहे तुमुले राज्ञ्यं गत्वा परम-
संशयम् । जितं पाण्डुसुतैर्युद्धे नूनं धर्मस्ततोऽधिकः ॥ ११ ॥
क्षमाशीला पुरा भूत्वा साद्य न क्षमसे कथम् । अधर्मं जहि
धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १२ ॥ स्वञ्च धर्मं परिस्मृत्य वाच-
ञ्चोक्तां मनस्विनि । कोपं संयच्छ गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि॥१३॥
गान्धार्य्युवाच । भगवन्नाभ्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यतः ।
पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विह्वलतीव मे ॥ १४ ॥ यथैव कुन्त्या
कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया । तथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्या
यथा मया ॥ १५ ॥ दुर्य्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
कर्णदुःशासनाभ्याञ्च वृत्तोऽयं कुरुसंक्षयः ॥ १६ ॥ नापराध्यति
वीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः । नकुलः सहदेवो वा नैव जातु
युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ युध्यमाना हि कौरव्याः कृतमानाः परस्परम् ।
निहताः सहिताश्चान्यैस्तत्र नास्त्यप्रियं मम ॥ १८ ॥ किन्तु कर्मा-
करोद्भीमो वासुदेवस्य पश्यतः । दुर्य्योधनं समाहूय गदायुद्धे
महामनाः ॥ १९ ॥ शिक्षयाभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे ।
अधो नाभ्याः प्रहृतवान् तन्मे कोपमवर्द्धयत् ॥ २० ॥ कथं नु धर्मं
धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः । त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः
कथञ्चन ॥ २१ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि गान्धारीसान्त्वनायां
चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽथ भीतवत्। गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा॥ १॥ अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रासात्तत्र मया कृतः। आत्मानं त्रातुकामेन तन्मे त्वं हन्तुमर्हसि॥ २॥ न हि धर्मेण पुत्रस्ते पातितोऽसौ महाबलः। न शक्यः केनचिद्धन्तुमतो विषममाचरम्॥ ३॥ अधर्मेण जितः पूर्वं तेन चापि युधिष्ठिरः। निकृताश्च सदैव स्म ततो विषममाचरम्॥ ४॥ सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धेन वीर्य्यवान्। मां हत्वा न हरेद्राज्यमिति वै तत् कृतं मया॥ ५॥ राजपुत्रीञ्च पाञ्चालीमेकवस्त्रां रजस्वलाम्। भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान् यत् सुतस्तव॥ ६॥ दुर्य्योधनमसंगृह्य न शक्या भूःससागरा। केवला भोक्तुमस्माभिरतश्चैतत् कृतं मया॥ ७॥ तथाप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते समुदाचरत्। द्रौपद्या यत् सभामध्ये सव्यमूरुमदर्शयत्॥ ८॥ तदैव वध्यः सोऽस्माकं दुराचारोऽम्ब ते सुतः। धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स्म समये तदा॥ ९॥ वैरमुद्दीपितं राज्ञि पुत्रेण तव तन्महत्। क्लेशिताश्च वने नित्यं तत एतत् कृतं मया॥ १०॥ वैरस्यास्य गतः पारं हत्वा दुर्य्योधनं रणे। राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्तो वयञ्च गतमन्यवः॥ ११॥

गान्धार्य्युवाच। न तस्यैष वधस्तात यत् प्रशंससि मे सुतम्। कृतवांश्चापि तत् सर्वं यदिदं भाषसे मयि॥ १२॥ हताश्वे नकुले यत्तद्वृषसेनेन भारत। अपिबः शोणितं सङ्ख्ये दुःशासनशरीरजम्॥ १३॥ सद्भिर्विगर्हितं घोरमनार्य्यजनसेवितम्। क्रूरं कर्म्माकरोस्तस्मात्तदयुक्तं वृकोदर॥ १४॥

भीम उवाच। अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किं पुनः स्वकम्। यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन॥ १५॥ रुधिरं न व्यतिक्रामद्दन्तोष्ठादम्ब मा शुचः। वैवस्वतस्तु तद्वेद हस्तौ मे रुधिरोक्षितौ॥ १६॥ हताश्वं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे।

भ्रातॄणां संप्रहृष्टानां त्रासः संजनितो मया ॥ १७ ॥ केशपक्षपरा-
मर्षे द्रौपद्या द्यूतकारिते । क्रोधाद्यदब्रुवञ्चाहं तच्च मे हृदि
वर्त्तते ॥ १८ ॥ क्षत्रधर्म्माच्च्युतो राज्ञि भवेयं शाश्वतीः समाः । प्रति-
ज्ञान्तामनिस्तीर्य्य ततस्तत् कृतवानहम् ॥ १९ ॥ न मामर्हसि
गान्धारि दोषेण परिशङ्कितुम् । अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वन-
पराधिषु । अधुना किं नु दोषेण परिशङ्कितुमर्हसि ॥ २० ॥

गान्धार्य्युवाच । वृद्धस्यास्य शतं पुत्रान्निघ्नं स्त्वमपराजितः ।
कस्मान्न शेषयेः कञ्चिद्येनाल्पमपराधितम् । सन्तानमावयोस्तात
वृद्धयोर्हृतराज्ययोः ॥ २१ ॥ कथमन्धद्वयस्यास्य यष्टिरेका न
वर्ज्जिता ॥ २२ ॥ शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामन्तके त्वयि । न
मे दुःखं भवेदेतत् यदि त्वं धर्म्ममाचरेः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत ।
क्व स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधार्द्दिता ॥ २४ ॥ तामभ्यगच्छ-
द्राजेन्द्रो वेपमानः कृताञ्जलिः । युधिष्ठिर इदञ्चैनां मधुरं वाक्य-
मब्रवीत् ॥ २५ ॥ पुत्रहन्ता नृशंसोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः ।
शापार्हः पृथिवीनाशे हेतुभूतः शपस्व माम् ॥ २६ ॥ न हि मे
जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा । तादृशान् सुहृदो हत्वा मूढ़-
स्यास्य सुहृद्द्रुहः ॥ २७ ॥ तमेवं वादिनं भीतं सन्निकर्षगतं
तदा । नोवाच किञ्चिद्गान्धारी निश्वासपरमा भृशम् ॥ २८ ॥
तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः । युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्म्मज्ञा
दीर्घदर्शिनी ॥ २९ ॥ अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवी पट्टान्तरेण सा ।
ततः स कुनखी भूतो दर्शनीयनखो नृपः ॥ ३० ॥ तद्दृष्ट्वा चार्ज्जु-
नोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः । एवं सञ्चेष्टमानांस्तानितश्चेतश्च भारत ।
गान्धारी विगतक्रोधा सान्त्वयामास मातृवत् ॥ ३१ ॥ तया ते
समनुज्ञाता मातरं वीरमातरम् । अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथां
पृथुलवक्षसः ॥ ३२ ॥ चिरस्य दृष्ट्वा सा पुत्रान् पुत्राधिभिरभिप्लुता ।

वासमाहारयद्देवी वस्त्रेणावृत्य वै मुखम्॥ ३३॥ ततो वासं समुत्सृज्य सह पुत्रेण वै पृथा। अपश्यदेतान् शस्त्रौघैर्बहुधा परिविक्षतान्॥ ३४॥ सा तानेकैकशः पुत्रान् संस्पृशन्ती पुनः पुनः। अन्वशोचत दुःखार्त्ता द्रौपदीञ्च हतात्मजाम्। रुदन्तीमथ पाञ्चालीं ददर्श पतितां भुवि॥ ३५॥

द्रौपद्युवाच। आर्य्ये पौत्राः क्व ते सर्वे सौभद्रसहिता गताः। न त्वां तेऽद्याभिगच्छन्ति चिरं दृष्ट्वा तपस्विनीम्। किन्नु राज्येन वै कार्य्यं विहीनायाः सुतैर्मम॥ ३६॥ तां समाश्वासयामास पृथा पृथुललोचनाम्। उत्थाप्य याज्ञसेनीन्तु रुदतीं शोककर्षिताम्॥ ३७॥ तयैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता नृप। अभ्यगच्छत गान्धारीमार्त्तामार्त्ततरा स्वयम्॥ ३८॥ तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीम्। मैवं पुत्रीति दुःखार्त्तां पश्य मामपि दुःखिताम्॥ ३९॥ मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्य्यायचोदितः। अवश्यम्भावी संप्राप्तः स्वभावाल्लोमहर्षणः॥ ४०॥ इदं तत् समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत्। असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः॥ ४१॥ तस्मिन्नपरिहार्य्येऽर्थे व्यतीते च विशेषतः। मा शुचो न हि शोच्यास्ते संग्रामे निधनं गताः॥ ४२॥ यथैव त्वं तथैवाहं को वामाश्वासयिष्यति। ममैव ह्यपराधेन कुलमग्र्यं विनाशितम्॥४३॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि पृथापुत्रदर्शने पञ्चदशोऽध्यायः॥ १५॥

समाप्तञ्च जलप्रादानिकपर्व्व।

अथ स्त्रीविलापपर्व्व।

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता तु गान्धारी कुरूणामवकर्त्तनम्। अपश्यत्तत्र तिष्ठन्तीदूराद्दिव्येन चक्षुषा॥ १॥ पतिव्रता

महाभागा समानव्रतचारिणी। उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्य-
वादिनी ॥ २ ॥ वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्म्मणः। दिव्य-
ज्ञानबलोपेता विविधं पर्य्यदेवयत् ॥ ३ ॥ ददर्श सा बुद्धिमती
दूरादिव यथान्तिके। रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणम् ॥४॥
अस्थिकेशपरिस्तीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम्। शरीरैर्बहुसाहस्रै-
र्विनिकीर्णं समन्ततः ॥ ५ ॥ गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिरा-
विलैः। शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ६ ॥ गजाश्व-
नरनारीणां निस्वनैरभिसंवृतम्। शृगालवककाकोलकङ्ककाक-
निषेवितम् ॥ ७ ॥ रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुररकुलम्।
अशिवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम् ॥ ८ ॥ ततो व्यासा-
भ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः। पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिर-
पुरोगमाः ॥ ९ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुञ्च पार्थिवम्। कुरु-
स्त्रियः समासाद्य जग्मुरायोधनं प्रति ॥ १० ॥ समासाद्य कुरुक्षेत्रं
ताः स्त्रियो निहतेश्वराः। अपश्यन्त हतांस्तत्र भ्रातॄन् पुत्रान्
पितॄन् पतीन् ॥ ११ ॥ क्रव्याद्भिर्भक्ष्यमाणान् वै गोमायुवलवायसैः।
भूतैः पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरैः ॥ १२ ॥ रुद्राक्रीड़निभं
दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः। महार्हेभ्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशन्त्यो
निपेतिरे ॥ १३ ॥ अदृष्टपूर्वं पश्यन्त्यो दुःखार्त्ता भरतस्त्रियः।
शरीरेष्वस्खलन्नन्या न्यतंश्चापरा भुवि ॥ १४ ॥ श्रान्तानाञ्चाप्यथा-
न्यासां नासीत् काचन चेतना। पाञ्चालकुरुयोषाणां कृपणं तद-
भून्महत् ॥ १५ ॥ दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितम्।
दृष्ट्वायोधनमत्युग्रं धर्म्मज्ञा सुबलात्मजा ॥ १६ ॥ ततः सा पुण्ड-
रीकाक्षमामन्त्र्य पुरुषोत्तमम्। कुरूणां वैशसं दृष्ट्वा दुःखादिदम-
मब्रवीत् ॥ १७ ॥ पश्यैताः पुण्डरीकाक्ष स्नुषा मे निहतेश्वराः।
प्रकीर्णकेश्यः क्रोशन्त्यः कुररयं इव माधव ॥ १८ ॥ अमूस्त्वभि-
समागम्य स्मरन्त्यो भरतर्षभान्। पृथगेवाभ्यधावन्त पुत्रान्

भ्रातॄन् पितॄन् पतीन् ॥ १९ ॥ वीरसूभिर्महाबाहो हतपुत्राभि-
रावृतम्। क्वचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिरावृतम् ॥ २० ॥ शोभितं
पुरुषव्याघ्रैर्भीष्मकर्णाभिमन्युभिः। द्रोणद्रुपदशल्यैश्च ज्वलद्भिरिव
पावकैः ॥ २१ ॥ काञ्चनैः कवचैर्दिव्यैर्मणिभिश्च महात्मनाम्।
अङ्गदैर्हस्तकेयूरैः स्रग्भिश्च समलङ्कृतम् ॥ २२ ॥ वीरबाहुनिसृ-
ष्टाभिः शक्तिभिः परिघैरपि। खड्गैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सशरैश्च
शरासनैः ॥ २३ ॥ क्रव्यादसङ्घैः सहितैस्तिष्ठद्भिर्विविधैः क्वचित्।
क्वचिदाक्रीड़मानैश्च शयानैरपरैः क्वचित् ॥ २४ ॥ एतदेवम्विधं
वीर संपश्यायोधनं विभो। पश्यमाना हि दह्यामि शोकेनाहं
जनार्दन ॥ २५ ॥ पाञ्चालानां कुरूणाञ्च विनाशे मधुसूदन।
पञ्चानामिव भूतानामहं वधमचिन्तयम् ॥ २६ ॥ तान् सुपर्णाश्च
गृध्राश्च विकर्षन्त्यसृगुक्षितान्। निगृह्य कवचेषूग्रा भक्षयन्ति सह-
स्रशः ॥ २७ ॥ जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः। अभि-
मन्योर्विनाशञ्च कश्चिन्तयितुमर्हति ॥ २८ ॥ अवध्यकल्पान्निहतान्
दृष्ट्वाहं मधुसूदन। गृध्रकङ्कबलश्येनश्वशृगालादनीकृतान् ॥ २९ ॥
अमर्षवशमापन्नान् दुर्योधनवशे स्थितान्। पश्यैतान् पुरुषव्याघ्रान्
संशान्तान् पावकानिव ॥ ३० ॥ शयनान्युचिताः सर्वे मृदूनि विम-
लानि च। विपन्नास्तेऽद्य वसुधां विवृतामधिशेरते ॥ ३१ ॥
वन्दिभिः सततं काले स्तुवद्भिरभिनन्दिताः। शिवानामशिवा घोराः
शृण्वन्ति विविधा गिरः ॥ ३२ ॥ ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु
यशस्विनः। चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांशुषु शेरते ॥ ३३ ॥ तेषा-
माभरणान्येते गृध्रगोमायुवायसाः। आक्षिपन्त्यशिवा घोरा विन-
दन्तः पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ वाणान् विनिशितान् पीतान्निस्त्रिंशान्
विमला गदाः। युद्धाभिमानिनः प्रीता जीवन्त इव बिभ्रति ॥ ३५ ॥
सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैरभिघट्टिताः। ऋषभप्रतिरूपाश्च शेरते
हरितस्रजः ॥ ३६ ॥ अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघबाहवः।

शेरते विमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ॥ ३७ ॥ बिभ्रतः कवचानन्ये विमलान्यायुधानि च। न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्द्दन ॥ ३८ ॥ क्रव्यादैः कृष्यमाणानामपरेषां महात्मनाम्। शातकौम्भ्यः स्रजश्चित्रा विप्रकीर्णाः समन्ततः ॥ ३९ ॥ एते गोमायवो भीमा निहतानां महात्मनाम्। कण्ठान्तरगतान् हारानाक्षिपन्ति सहस्रशः ॥ ४० ॥ सर्व्वेष्वपररात्रेषु याननन्दन्त वन्दिनः। स्तुतिभिश्च परार्घ्याभिरुपचारैश्च शिक्षिताः ॥ ४१ ॥ तानिमाः परिदेवन्ति दुःखार्त्ताः परमाङ्गनाः। कृपणं वृष्णिशार्दूल दुःखशोकार्द्दिता भृशम् ॥४२॥ रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि वै। मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ॥ ४३ ॥ रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्यः संपरिप्लुताः। कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ४४ ॥ एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च। रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुरुयोषिताम् ॥ ४५ ॥ आसामपरिपूर्णार्थं निशम्य परिदेवितम्। इतरेतरसंक्रन्दान्न विजानन्ति योषितः ॥ ४६ ॥ एता दीर्घं विनिश्वस्य विलप्य च पुनः पुनः। विस्पन्दमाना दुःखेन योषा जहति जीवितम् ॥ ४७ ॥ बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च। पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४८ ॥ शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्व्वाङ्गैर्यूथशः कृतैः। इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ४९ ॥ विशिरस्कानथो कायान् दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः। मुह्यन्ति सुचिरं नार्य्यो विदेहानि शिरांसि च ॥ ५० ॥ शिरः कायेन सन्धाय प्रेक्षमाणा विचेतसः। अपश्यन्त्योऽपरं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥ ५१ ॥ बाहूरुचरणानन्यान् विशिखोन्मथितान् पृथक्। सन्दधत्योऽसुखाविष्टा मूर्च्छन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ५२ ॥ उत्कृत्य शिरसश्चान्यान्विजग्धान् मृगपक्षिभिः। दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्त्तॄन् भरतयोषितः ॥ ५३ ॥ पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन।

प्रेक्ष्य भ्रातॄन् पितॄन् पुत्रान् पतींश्च निहतान् परैः ॥ ५४ ॥ बाहु-
भिश्च सखड्गैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः। अगम्यकल्पा पृथिवी
मांसशोणितकर्द्दमा ॥ ५५ ॥ न दुःखिषूचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्त्य-
निन्दिताः। भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैरुपकीर्णां वसुन्धराम् ॥ ५६ ॥
यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्द्दन। स्नुषाणां धृतराष्ट्रस्य
पश्य वृन्दान्यनेकशः ॥ ५७ ॥ इति दुःखतरं किं नु केशव प्रति-
भाति मे। यदिमाः कुर्वते सर्वा रूपमुच्चावचं स्त्रियः ॥ ५८ ॥
नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु। या पश्यामि हतान् पुत्रान्
पौत्रान् भ्रातॄंश्च केशव। एवमार्त्ता विलपती ददर्श निहतं
सुतम् ॥ ५९ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि स्त्रीणांयुद्धभूमिदर्शने
षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो दुर्य्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोक-
मूर्च्छिता। सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १ ॥ सा
तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विक्रुश्य च पुनः पुनः। दुर्य्योधनमभिप्रेक्ष्य
शयानं रुधिरोक्षितम् ॥ २ ॥ परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं
पर्य्यदेवयत्। हा हा पुत्रेति शोकार्त्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ३ ॥
सुगूढ़जत्रुविपुलं हारनिष्कनिषेवितम्। वारिणा नेत्रजेनोरः
सिञ्चन्ती शोकतापिता। समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥४॥
उपस्थितेऽस्मिन् संग्रामे ज्ञातीनां सङ्क्षये विभो। मामयं प्राह
वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ॥ ५ ॥ अस्मिन् ज्ञातिसमुद्धर्षे जय-
मम्बा ब्रवीतु मे। इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वव्यसनागमम्।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ६ ॥ यथा च युध्यमान-
स्त्वं न प्रमुह्यसि पुत्रक। ध्रुवं शस्त्रजितान् लोकान् प्राप्स्यस्यमर-

वत् प्रभो ॥ ७ ॥ इत्येवमब्रुवं नैनं पूर्वं शोचाम्यहं सुतम् । धृत-
राष्ट्रन्तु शोचामि कृपणं हतबान्धवम् ॥ ८ ॥ अमर्षणं युधां श्रेष्ठं
कृतास्त्रं युद्धदुर्म्मदम् । शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम्
॥ ९ ॥ योऽयं मूर्द्धाभिषिक्तानामग्रे याति परन्तपः । सोऽयं
पांशुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्य्ययम् ॥ १० ॥ ध्रुवं दुर्य्योधनो
वीरो गतिं न सुलभां गतः । तथा ह्यभिमुखः शेते शयने वीरसे-
विते ॥ ११ ॥ यं पुरा पर्य्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः । तं
वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यशिवाः शिवाः ॥ १२ ॥ यं पुरा पर्य्युपा-
सीना रमयन्ति मनीषिणः । महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्य्युपा-
सते ॥ १३ ॥ यं पुरा व्यजनैरग्र्यैरुपवीजन्ति योषितः । तमद्य
पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ॥ १४ ॥ एष शेते महाबाहुर्ब्बलवान्
सत्यविक्रमः । सिंहेनेव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ॥ १५ ॥
पश्य दुर्य्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितम् । निहतं भीमसेनेन
गदां संक्षिप्य भारतः ॥ १६ ॥ अक्षौहिणीर्म्महाबाहुर्द्दश चैकाञ्च
केशव । आनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयान्निधनं गतः ॥ १७ ॥
एष दुर्य्योधनः शेते महेष्वासो महारथः । शार्द्दूल इव सिंहेन
भीमसेनेन पातितः ॥ १८ ॥ विदुरं ह्यवमन्यैष पितरञ्चैव मन्द-
भाक् । बालो वृद्धावमानेन मन्दो मृत्युवशं गतः ॥ १९ ॥ निःस-
पत्ना मही यस्य त्रयोदश समाः स्थिताः । स शेते निहतो भूमौ
सुतो मे पृथिवीपतिः ॥ २० ॥ अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्त्तराष्ट्रानु-
शासिताम् । पूर्णां हस्तिगवाश्वैश्च वार्ष्णेय न तु तच्चिरम् ॥ २१ ॥
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासनाम् । हीनां हस्तिगवा-
श्वेन किं नु जीवामि माधव ॥ २२ ॥ इदं कृच्छ्रतरं पश्य पुत्रस्यापि
वधान्मम । यदिमाः पर्य्युपासन्ते हतान् शूरान् रणे स्त्रियः ॥ २३ ॥
प्रकीर्णकेशीं सुश्रोणीं दुर्य्योधन शुभाङ्गगाम् । रुक्मवेदीनिभां
पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ॥ २४ ॥ नूनमेषा पुरा बाला जीव-

माने महाभुजे। भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ॥ २५ ॥
कथं नु शतधा नेदं हृदयं मम दीर्य्यते। पश्यन्त्या निहतं पुत्रं
पुत्रेण सहितं रणे ॥२६॥ पुत्रं रुधिरसंसिक्तमुपजिघ्रत्यनिन्दिता।
दुर्य्योधनन्तु वामोरूः पाणिना परिमार्जति ॥ २७ ॥ किं नु शोचति
भर्त्तारं पुत्रं वैषा मनस्विनी। तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रं वाप्य-
भिवीक्ष्य सा ॥ २८ ॥ स्वशिरः पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा।
पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ॥ २९ ॥ पुण्डरीकमिवा-
भाति पुण्डरीकान्तरप्रभा। मुखं प्रमृज्य पुत्रस्य भर्त्तुश्चैव तप-
स्विनी ॥ ३० ॥ यदि चाप्यागमाः सन्ति यदि वा श्रुतयस्तदा।
ध्रुवं लोकानवाप्तोऽयं नृपो बाहुबलार्जितान् ॥ ३१ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धार्य्या दुर्य्योधनदर्शने
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

गान्धार्य्युवाच। पश्य माधव पुत्रान्मे शतसंख्यान् जितक्लमान्।
गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहतान्रणे ॥ १ ॥ इदं दुःखतरं मेऽद्य
यदिमा मुक्तमूर्द्धजाः। हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे
स्नुषाः ॥ २ ॥ प्रासादतलचारिण्यश्चरणैर्भूषणान्वितैः। आपन्ना
यत् स्पृशन्तीमा रुधिरार्द्रां वसुन्धराम् ॥ ३ ॥ गृध्रानुत्सारयन्त्यश्च
तथा गोमायुवायसान्। शोकेनार्त्ता विघूर्णन्त्यो मत्ता इव चर-
न्त्युत ॥ ४ ॥ एषा वै ह्यनवद्याङ्गी करसम्मितमध्यमा। घोरं
तद्वैशसं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा मे पार्थिवसुतामेतां
लक्ष्मणमातरम्। राजपुत्रीं महाबाहो मनो न व्युपशाम्यति ॥६॥
भ्रातॄंश्चान्याः पतींश्चान्याः पुत्रांश्च निहतान् भुवि। दृष्ट्वा परि-
पतन्त्येताः प्रगृह्य सुभुजा भुजान् ॥ ७ ॥ मध्यमानान्तु नारीणां
वृद्धानाञ्चापराजित। आक्रन्दं हतबन्धूनां दारुणे वैशसे शृणु ॥८॥

रथनीड़ानि देहांश्च हतानां गजवाजिनाम्। आश्रिताः श्रममो-
हार्त्ताः स्थिताः पश्य महाबल ॥ ९ ॥ अन्याश्चापहृतं कायाच्चारु-
कुण्डलमुन्नसं। स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण गृहीत्वा पश्य तिष्ठतीम्
॥ १० ॥ पूर्वजातिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ। एताभिरन-
वद्याभिर्म्मया चैवाल्पमेधया ॥ ११ ॥ यदिदं धर्म्मराजेन पातितं
नो जनार्द्दन। न हि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय कर्म्मणोः शुभपापयोः
॥ १२ ॥ प्रत्यग्रवयसश्चैव दर्शनीयकुचोदराः। कुलेषु जाता
ह्रीमत्यः कृष्णपक्ष्माक्षिमूर्द्धजाः ॥ १३ ॥ हंसगद्गदभाषिण्यो दुःख-
शोकप्रमोहिताः। सारस्य इव वाशन्त्यः पतिताः पश्य माधव ॥१४॥
फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष योषिताम्। अनवद्यानि वक्त्राणि
तापयत्येव रश्मिवान् ॥ १५ ॥ ईर्षूणां मम पुत्राणां वासुदेवावरो-
धनम्। मत्तमातङ्गदर्पाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ॥ १६ ॥ शत-
चन्द्राणि चर्म्माणि ध्वजांश्चादित्यसन्निभान्। रौक्माणि चैव वर्माणि
निष्कानपि च काञ्चनान् ॥ १७ ॥ शीर्षत्राणानि चैतानि पुत्राणां
मे महीतले। पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान् सुहुतानिव ॥१८॥
एष दुःशासनः शेते शूरेणामित्रघातिना। पीतशोणितसर्वाङ्गो
भीमेन युधि पातितः ॥ १९ ॥ गदया भीमसेनेन पश्य माधव मे
सुतम्। द्यूतक्लेशाननुस्मृत्य द्रौपद्या चोदितेन च ॥ २० ॥ उक्ता
ह्यनेन पाञ्चाली सभायां द्यूतनिर्जिता। प्रियं चिकीर्षता भ्रातुः
कर्णस्य च जनार्द्दन ॥ २१ ॥ सहैव सहदेवेन नकुलेनार्ज्जुनेन च।
दासभार्य्यासि पाञ्चालि क्षिप्रं प्रविश नो गृहम् ॥ २२ ॥ ततो-
ऽहमब्रुवं कृष्ण तदा दुर्य्योधनं नृपम्। मृत्युपाशपरिक्षिप्तं शकुनिं
पुत्र वर्जय ॥ २३ ॥ निबोधैनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियम्।
क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्र शाम्यस्व पाण्डवैः ॥ २४ ॥ न बुध्यसे त्वं
दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणम्। वाङ्नाराचैस्तुदं स्तीक्ष्णैरुल्काभि-
रिव कुञ्जरम् ॥ २५ ॥ तानेवं रहसि क्रुद्धान् वाक्शल्यानवधा-

रयन् । उत्ससर्ज विषं तेषु सर्पो गोव्रषभेष्विव ॥ २६ ॥ एष दुःशासनः शेते विच्छिद्य विपुलौ भुजौ । निहतो भीमसेनेन सिंहे-नेव महागजः ॥ २७ ॥ अत्यर्थमकरोद्रौद्रं भीमसेनोऽत्यमर्षणः । दुःशासनस्य यत् क्रुद्धोऽपिबच्छोणितमाहवे ॥ २८ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीविलापे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

गान्धार्युवाच । एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसम्मतः । भूमौ विनिहतः शेते भीमेन शतधा कृतः ॥ १ ॥ गजमध्ये हतः शेते विकर्णो मधुसूदन । नीलमेघ परिक्षिप्तः शरदीव निशाकरः ॥ २ ॥ अस्य चापग्रहेणैष पाणिः कृतकिणो महान् । कथञ्चि-च्छिद्यते गृध्रैरत्तुकामैस्तलत्रवान् ॥ ३ ॥ अस्य भार्य्यामिषप्रेप्सून् गृध्रानेतांस्तपस्विनी । वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ॥ ४ ॥ युवा वृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ । सुखोषितः सुखार्हश्च शेते पांशुषु माधव ॥ ५ ॥ कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्न-मर्म्माणमाहवे । अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसत्तमम् ॥ ६ ॥ एष संग्रामशूरेण प्रतिज्ञां पालयिष्यता । दुर्मुखोऽभिमुखः शेते हतोऽरिगणहा रणे ॥ ७ ॥ अस्यैतद्वदनं कृष्ण श्वापदैरर्द्धभक्षि-तम् । विभात्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चन्द्रमाः ॥ ८ ॥ शूरस्य हि रणे कृष्ण पश्याननमथेदृशम् । स कथं निहतोऽमित्रैः पांशून् ग्रसति मे सुतः ॥ ९ ॥ यस्याहवमुखे सौम्य स्थाता नैवोपपद्यते । स कथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकजित् ॥ १० ॥ चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन । धार्त्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनु-ष्मताम् ॥ ११ ॥ तच्चित्रमाल्याभरणं युवत्यः शोककर्षिताः । क्रव्या-दसंघैः सहिता रुदत्यः पर्य्युपासते ॥ १२ ॥ स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः

श्वापदानाञ्च गर्ज्जितम् । चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे ॥ १३ ॥ युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेवितः । विविंशतिरसौ शेते ध्वस्तः पांशुषु माधव ॥ १४ ॥ शरसंकृत्तवर्माणं वीरं विशसने हतम् । परिवार्य्यासते गृध्राः परिविंशद्विविंशतिम् ॥ १५ ॥ प्रविश्य समरे वीरः पाण्डवानामनीकिनीम् । स वीरशयने शेते पुनः सत्-पुरुषोचिते ॥ १६ ॥ स्मितोपपन्नं सुनसं सुभ्रु ताराधिपोपमम् । अतीव शुभ्रं वदनं पश्य कृष्ण विविंशतेः ॥ १७ ॥ यं स्म तं पर्य्यु-पासन्ते वसुवासवयोषितः । क्रीड़न्तमिव गन्धर्वं देवकन्याः सहस्रशः ॥ १८ ॥ हन्तारं वीरसेनानां शूरं समितिशोभनम् । निवर्हणा-ममित्राणां दुःसहं विषहेत कः ॥ १९ ॥ दुःसहस्यैतदाभाति शरीरं संवृतं शरैः । गिरिरात्मरुहैः फुल्लैः कर्णिकारैरिवावृतः ॥ २० ॥ शातकौम्भ्या स्रजा भाति कवचेन च भास्वता । अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः ॥ २१ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीविलापे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

गान्धार्य्युवाच । अध्यर्द्धगुणमाहुर्यं बले शौर्य्ये च केशव । पित्रा त्वया च दाशार्ह दृप्तं सिंहमिवोत्कटम् ॥ १ ॥ यो बिभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्भिदाम् । स भूत्वा मृत्युरन्येषामयं मृत्युवशं गतः ॥२॥ तस्योपलक्षये कृष्ण कार्ष्णेरमिततेजसः । अभिमन्योर्हतस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति ॥ ३ ॥ एषा विराटदुहिता स्नुषा गाण्डीवधन्वनः । आर्त्ता बाला पतिं वीरं दृष्ट्वा शोचत्यनिन्दिता ॥ ४ ॥ तमेषा हि समासाद्य भार्य्या भर्त्तारमन्तिके । विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्ज्जति ॥ ५ ॥ तस्य वक्त्रमुपाघ्राय सौभद्रस्य मनस्विनी । विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरम् ॥ ६ ॥ काम्यरूपवती चैषा परिष्वजति भाविनी । लज्जमाना पुरा चैनं माध्वीकमदमूर्च्छितम्

॥ ७ ॥ तस्य क्षतजसन्दिग्धं जातरूपपरिष्कृतम् । विमुच्य कवचं वीर शरीरमभिवीक्षते ॥ ८ ॥ अवेक्षमाणा तं बाला कृष्णा त्वामभिभाषते । अयं ते पुण्डरीकाक्ष सदृशाक्षो निपातितः ॥ ९ ॥ बले वीर्य्ये च सदृशस्तेजसा चैव तेऽनघ । रूपेण च तथात्यर्थं शेते भुवि निपातितः ॥ १० ॥ अत्यन्तसुकुमारस्य राङ्कवाजिनशायिनः । कच्चिदद्य शरीरं ते भूमौ न परितप्यते ॥ ११ ॥ मातङ्गभुजवर्माणौ ज्याक्षेपकठिनत्वचौ । काञ्चनाङ्गदिनौ शेषे निक्षिप्य विपुलौ भुजौ ॥ १२ ॥ व्यायम्य बहुधा नूनं सुखसुप्तः श्रमादिव । एवं विलपतीमार्त्तां न हि मामभिभाषसे ॥ १३ ॥ न स्मराम्यपराद्धं ते किं मां न प्रतिभाषसे । ननु मां त्वं पुरा दूरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ॥ १४ ॥ आर्य्यामार्य्यं सुभद्रां त्वमिमांश्च त्रिदशोपमान् । पितॄंश्चाश्चैव दुःखार्त्तां विहाय क्व गमिष्यसि ॥ १५ ॥ तस्य शोणितदिग्धान् वै केशानुद्यम्य पाणिना । उत्सङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ॥ १६ ॥ स्वस्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः । कथं त्वां रणमध्यस्थं जघ्नुरेते महारथाः ॥ १७ ॥ धिगस्तु क्रूरकर्त्तॄंस्तान् कृपकर्णजयद्रथान् । द्रोणद्रौणायनी चोभौ यैरसि व्यसनीकृतः ॥ १८ ॥ रथर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः । बालं त्वां परिवार्य्यैकं मम दुःखाय जघ्नुषाम् ॥ १९ ॥ कथं नु पाण्डवानाञ्च पाञ्चालानाञ्च पश्यताम् । त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान् सन्ननाथवत् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा त्वां बहुभिः सङ्ख्ये हतं वीर पिता स हि । वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ॥ २१ ॥ न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः । प्रीतिं धास्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेक्षण ॥ २२ ॥ तव शस्त्रजितांल्लोकान् धर्मेण च दमेन च । क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां परिपालय ॥ २३ ॥ दुर्मरं पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् । यदहं त्वां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा ॥ २४ ॥ कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया

स्मितया गिरा। पितृलोके समेत्यान्यां मामिवामन्त्रयिष्यसि ॥२५॥ नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि। परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्व्वया ॥ २६ ॥ प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानप्सरोभिः समेयिवान्। सौभद्र विहरन् काले स्मरेथाः सुकृतानि मे ॥ २७ ॥ एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह। षण्मासान् सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः ॥ २८ ॥ इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम्। उत्तरां मोघसङ्कल्पां मत्स्यराजकुलस्त्रियः ॥ २९ ॥ उत्तरामपकृष्यैनामार्त्तामार्त्ततराः स्वयम्। विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च ॥ ३० ॥ द्रोणास्त्रशरसंकृत्तं शयानं रुधिरोक्षितम्। विराटं विनदन्त्येते गृध्रगोमायुवायसाः ॥ ३१ ॥ विनद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः। न शक्नुवन्ति विवशा विवर्त्तयितुमातुराः ॥ ३२ ॥ आसामातपतप्तानामायासेन च योषिताम्। श्रमेण च विवर्णानां वक्त्राणां विप्लुतं वपुः ॥ ३३ ॥ उत्तरञ्चाभिमन्युञ्च काम्बोजञ्च सुदक्षिणम्। शिशूनेतान् हतान् पश्य लक्ष्मणञ्च सुदर्शनम्। आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ॥३४॥

इति स्त्रीपर्व्वणि स्त्रीविलापपर्व्वणि गान्धारीवाक्ये विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

गान्धार्य्युवाच। एष वैकर्त्तनः शेते महेष्वासो महाबलः। ज्वलितानलवत् सङ्ख्ये संशान्तः पार्थतेजसा ॥ १ ॥ पश्य वैकर्त्तनं कर्णं निहत्यातिरथान् बहून्। शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ॥ २ ॥ अमर्षी दीर्घरोषश्च महेष्वासो महारथः। रणे विनिहतः शेते शूरो गाण्डीवधन्वना ॥ ३ ॥ यं स्म पाण्डवसन्त्रासान्मम पुत्रा महारथाः। प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् ॥४॥ शार्दूलमिव सिंहेन समरे सव्यसाचिना। मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितम् ॥ ५ ॥ समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे।

प्रकीर्णमूर्द्धजाः पत्न्यो रुदत्यः पर्य्युपासते ॥६॥ उद्विग्नः सततं यस्मात्
धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। त्रयोदशसमा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत
॥ ७ ॥ अनाधृष्यः परैर्युद्धे शत्रुभिर्म्मघवानिव। युगान्ताग्निरिवा-
र्च्चिष्मान् हिमवानिव च स्थिरः ॥ ८ ॥ स भूत्वा शरणं वीरो धार्त्त-
राष्ट्रस्य माधव। भूमौ विनिहतः शेते वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ९ ॥
पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम्। लालप्यमानां करुणं
रुदतीं पतितां भुवि ॥ १० ॥ आचार्य्यशापोऽनुगतो ध्रुवं त्वां यद-
ग्रसच्चक्रमियं धरा ते। ततः शरेणापहृतं शिरस्ते धनञ्जयेनाहव-
शत्रुमध्ये ॥ ११ ॥ हा हा धिगेषा पतिता विसंज्ञा संवीक्ष्य जाम्बू-
नदबद्धकक्षम्। कर्णं महाबाहुमदीनसत्त्वं सुषेणमाता रुदती
भृशार्त्ता ॥ १२ ॥ अल्पावशेषोऽपि कृतो महात्मा शरीरभक्षैः परि-
भक्षयद्भिः। द्रष्टुं न नः प्रीतिकरः शशीव कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्द्दशाहे
॥ १३ ॥ सा वर्त्तमाना पतिता पृथिव्यामुत्थाय दीना पुनरेव चैषा।
कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा रोरूयते पुत्रवधाभितप्ता ॥ १४ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

गान्धार्य्युवाच। आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितम्।
गृध्रगोमायवः शूरं बहुबन्धुमबन्धुवत् ॥ १ ॥ तं पश्य कदनं कृत्वा
शत्रूणां मधुसूदन। शयानं वीरशयने रुधिरेण समुक्षितम् ॥२॥
तं शृगालाश्च कङ्काश्च क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः। तेन तेन विकर्षन्ति
पश्य कालस्य पर्य्ययम् ॥ ३ ॥ शयानं वीरशयने वीरमाक्रन्दकारि-
णम्। आवन्त्यं सहिता नार्य्यो रुदन्त्यः पर्य्युपासते ॥ ४ ॥ प्रातिपेयं
महेष्वासं हतं भल्लेन वाह्लिकम्। प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण
मनस्विनम् ॥५॥ अतीव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते। सोम-
स्येवाभिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ॥ ६ ॥ पुत्रशोकाभितप्तेन

प्रतिज्ञां परिरक्षता । पाकशासनिना सङ्ख्ये वार्ष्णेयविनिपातितः
॥ ७ ॥ एकादशचमूर्भित्त्वा रक्ष्यमाणं महात्मना । सत्यं चिकीर्षता
पश्य हतमेनं जयद्रथम् ॥ ८ ॥ सिन्धुसौवीरभर्त्तारं दर्पपूर्णं मन-
स्विनम् । भक्षयन्त्यशिवा गृध्रा जनार्द्दन जयद्रथम् ॥९॥ संरक्ष्यमाणं
भार्य्याभिरनुरक्ताभिरच्युत । रसन्त्यो व्यपकर्षन्ति गहनं निम्नमन्ति-
कात् ॥ १० ॥ नमेताः पर्य्युपासन्ते रक्ष्यमाणं महाभुजम् । सिन्धु-
सौवीरभर्त्तारं काम्बोजयवनस्त्रियः ॥ ११ ॥ यदा कृष्णामुपादाय
प्राद्रवत् केकयैः सह । तदैव बध्यः पाण्डूनां जनार्द्दन जयद्रथः ॥१२॥
दुःशलां मानयद्भिस्तु तदा मुक्तो जयद्रथः । कथमद्य न तां कृष्ण
मानयन्ति स्म ते पुनः ॥ १३ ॥ सैषा मम सुता बाला विलपन्ती
सुदुःखिता । प्रमापयति चात्मानमाक्रोशति च पाण्डवान् ॥ १४ ॥
किं नु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति । यत् सुता विधवा बाला
स्नुषाश्च निहतेश्वराः ॥ १५ ॥ हा हा धिग्दुःशलां पश्य वीत-
शोकभयामिव । शिरो भर्त्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ॥ १६ ॥
वारयामास यः सर्व्वान् पाण्डवान् पुत्रगृद्धिनः । हत्वा स विपुलाः
सेनाः स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ १७ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परम-
दुर्ज्जयम् । परिवार्य्य रुदन्त्येताः स्त्रियश्चन्द्रोपमाननाः ॥ १८ ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि स्त्रीविलापपर्व्वणि गान्धारीवाक्ये
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

गान्धार्य्युवाच । एष शल्यो हतः शेते साक्षान्नकुलमातुलः ।
धर्म्मज्ञेन सता तात धर्म्मराजेन संयुगे ॥ १ ॥ यस्त्वया स्पर्द्धते नित्यं
सर्व्वत्र पुरुषर्षभ । स एष निहतः शेते मद्रराजो महारथः ॥ २ ॥
येन संगृह्णता तात रथमाधिरथेर्युधि । जयार्थं पाण्डुपुत्राणां तथा
तेजोबधः कृतः ॥३॥ हा हा धिक् पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनम् ।

मुखं पद्मपलाशाक्षं काकैरादष्टमव्रणम् ॥ ४ ॥ एषा चामीकराभस्य
तप्तकाञ्चनसप्रभा । आस्याद्विनिःसृता जिह्वा भक्ष्यते कृष्ण पक्षिभिः
॥ ५ ॥ युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनम् । रुदन्त्यः पर्य्यु-
पासन्ते मद्रराजकुलस्त्रियः ॥६॥ एताः सुसूक्ष्मवसना मद्रराजं नर-
र्षभम् । क्रोशन्त्योऽथ समासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ७ ॥ शल्यं
निपतितं शूरं परिवार्य्याभितः स्थिताः । वासिता गृष्टय· पङ्के परि-
लग्नमिव द्विपम् ॥ ८ ॥ शल्यं शरणदं शूरं पश्यैनं रथसत्तमम् ।
शयानं वीरशयने शरैर्विशकलीकृतम् ॥ ९ ॥ एष शैलालयो राजा
भगदत्तः प्रतापवान् । गजाङ्कुशधरः श्रेष्ठः शेते भुवि निपातितः
॥ १० ॥ यस्य रुक्ममयी माला शिरस्येषा विराजते । श्वापदै-
र्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्द्धजान् ॥ ११ ॥ एतेन किल पार्थस्य
युद्धमासीत् सुदारुणम् । लोमहर्षणमत्यर्थं शक्रस्येवाहिना यथा
॥१२॥ योधयित्वा महाबाहुरेष पार्थं धनञ्जयम् । संशयं गमयित्वा
च कुन्तीपुत्रेण पातितः ॥१३॥ यस्य नास्ति समो लोके शौर्य्ये वीर्य्ये
च कश्चन । स एष निहतः शेते भीष्मो भीष्मकृदाहवे ॥ १४ ॥ पश्य
शान्तनवं कृष्ण शयानं सूर्य्यवर्चसम् । युगान्त इव कालेन पतितं
सूर्य्यमम्बरात् ॥ १५ ॥ एष तप्त्वा रणे शत्रूञ्छस्त्रतापेन वीर्य्यवान् ।
नरसूर्य्योऽस्तमभ्येति सूर्य्योऽस्तमिव केशव ॥ १६ ॥ शरतल्पगतं वीरं
धर्मे देवापिना समम् । शयानं वीरशयने पश्य शूरनिषेविते ॥१७॥
कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य्य शयनोत्तमम् । आविश्य शेते भगवान्
स्कन्दः शरवनं यथा ॥ १८ ॥ अतूलपूर्णं गाङ्गेयस्त्रिभिर्वाणैः सम-
न्वितम् । उपधायोपधानाग्र्यं दत्तं गाण्डीवधन्वना ॥ १९ ॥ पाल-
यानः पितुः शास्त्रमूर्द्ध्वरेता महायशाः । एष शान्तनवः शेते माधवा-
प्रतिमो युधि ॥ २० ॥ धर्मात्मा वत धर्मज्ञः पारावर्य्येण निर्णये ।
अमर्त्त्य इव मर्त्त्यः सन्नेष प्राणानधारयत् ॥ २१ ॥ नास्ति युद्धे कृती
कश्चिन्न विद्वान्न पराक्रमी । यत्र शान्तनवो भीष्मः शेतेऽद्य निहतः

शरैः ॥ २२ ॥ स्वयमेतेन शूरेण पृच्छ्यमानेन पाण्डवैः । धर्म्मज्ञेनाहवे मृत्युराख्यातः सत्यवादिना ॥२३॥ प्रनष्टः कुरुवंशः स पुनर्येन समुद्धृतः । स गतः कुरुभिः सार्द्धं महाबुद्धिः पराभवम् ॥ २४ ॥ धर्मेषु कुरवः कं नु परिप्रच्छ्यन्ति माधव । गते देवव्रते स्वर्गं देवकल्पे नरर्षभे ॥ २५ ॥ अर्जुनस्य विनेतारमाचार्य्यं सात्यकेस्तथा । तं पश्य पतितं द्रोणं कुरूणां द्विजसत्तमम् ॥२६॥ अस्त्रं चतुर्विधं वेद यथैव त्रिदशेश्वरः । भार्गवो वा महावीर्य्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव ॥२७॥ यस्य प्रसादाद्बीभत्सुः पाण्डवः कर्म्म दुष्करम् । चकार स हतः शेते नैनमस्त्राण्यपालयन् ॥२८॥ यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ते स्म पाण्डवान् । सोऽयं शस्त्रभृतां श्रेष्ठो द्रोणः शस्त्रैः परिक्षतः ॥ २९ ॥ यस्य निर्द्दहतः सेनां गतिरग्नेरिवाभवत् । स भूमौ निहतः शेते शान्तार्च्चिरिव पावकः ॥३०॥ धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तावापश्च माधव । द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ॥ ३१ ॥ वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वास्त्राणि च केशव । अनपेतानि वै शूराद्यथैवादौ प्रजापतेः ॥३२॥ वन्दनार्हाविमौ तस्य वन्दिभिर्वन्दितौ शुभौ । गोमायवो विकर्षन्ति पादौ शिष्यगणार्च्चितौ ॥३३॥ द्रोणं द्रुपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन । कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ॥३४॥ तां पश्य पतितामार्त्तां मुक्तकेशीमधोमुखीम् । हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृताम्वरम् ॥ ३५ ॥ वाणैर्भिन्नतनुत्राणं धृष्टद्युम्नेन केशव । उपास्ते मृधे द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणः ॥३६॥ प्रेतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा । हतस्य समरे भर्त्तुः सुकुमारी यशस्विनी ॥ ३७ ॥ अग्निमाहृत्य विधिवच्चितां प्रज्वाल्य सर्वशः । द्रोणमाधाय गायन्ति त्रीणि सामानि सामगाः ॥ ३८ ॥ कुर्वन्ति च चितामेते जटिला ब्रह्मचारिणः । धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथनीड़ैश्च माधव ॥ ३९ ॥ शस्त्रैश्च विविधैरन्यैर्धक्ष्यन्तो भूरितेजसम् । एते द्रोणं समाधाय शंसन्ति च रुदन्ति च ॥४०॥ सामभिस्त्रिभिरन्तस्थैरनुशंसन्ति चापरे । अग्नावग्निमिवा-

धाय द्रोणं हुत्वा हुताशने ॥४१॥ गच्छन्त्यभिमुखा गङ्गां द्रोणशिष्या द्विजातयः। अपसव्यां चितिं कृत्वा पुरस्कृत्य कृपीं तदा ॥ ४२ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

गान्धार्युवाच। सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितम्। वितुद्यमानं विहगैर्बहुभिर्माधवान्तिके ॥ १ ॥ पुत्रशोकाभिसन्तप्तः सोमदत्तो जनार्दन। युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ॥२ ॥ असौ हि भूरिश्रवसो माता परमदुःखिता। आश्वासयति भर्त्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ॥ ३ ॥ दिष्ट्या नैनं महाराज दारुणं भरतक्षयम्। कुरुसंक्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥ ४ ॥ दिष्ट्या यूपध्वजं वीरं पुत्रं भूरिसहस्रदम्। अनेकक्रतुयज्वानं निहतं नाद्य पश्यसि ॥ ५ ॥ दिष्ट्या स्नुषाणामाक्रन्दे घोरं विलपितं बहु। न शृणोषि महाराज सारसीनामिवार्णवे ॥ ६ ॥ एकवस्त्रानुसम्वीताः प्रकीर्णासितमूर्द्धजाः। स्नुषास्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ॥ ७ ॥ श्वापदैर्भक्ष्यमाणं तमहो दिष्ट्या न पश्यसि। छिन्नबाहुं नरव्याघ्रमर्जुनेन निपातितम् ॥ ८ ॥ शलं विनिहतं संख्ये भूरिश्रवसमेव च। स्नुषाश्च विधवाः सर्वा दिष्ट्या नाद्येह पश्यसि ॥ ९ ॥ दिष्ट्या तत् काञ्चनं छत्रं यूपकेतोर्महात्मनः। विनिकीर्णं रथोपस्थे सौमदत्तेर्न पश्यसि ॥ १० ॥ अमूस्तु भूरिश्रवसो भार्य्याः सात्यकिना हतम्। परिवार्य्यानुशोचन्ति भर्त्तारमसितेक्षणाः ॥ ११ ॥ एता विलप्य बहुलं भर्त्तुः शोकेन कर्षिताः। पतन्त्यभिमुखा भूमौ कृपणं तव केशव ॥ १२ ॥ वीभत्सुरतिवीभत्सं कर्म्मेदमकरोत् कथम्। प्रमत्तस्य यदच्छेत्सीद्बाहुं शूरस्य यज्वनः ॥ १३ ॥ ततः पापतरं कर्म्म कृतवानपि सात्यकिः। यस्मात् प्रायोपविष्टस्य प्राहार्षीत् शंसितात्मनः ॥ १४ ॥ एको द्वाभ्यां हतः शेषे

त्वमधर्म्मेण धार्म्मिक । इति यूपध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव
॥ १५ ॥ भार्य्या यूपध्वजस्यैषा करसम्मितमध्यमा । कृत्वोत्सङ्गे
भुजं भर्त्तुः कृपणं पर्य्यदेवयत् ॥ १६ ॥ अयं स रशनोत्कर्षी पीन-
स्तनविमर्द्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ १७ ॥
अयं स हन्ता शत्रूणां मित्राणामभयप्रदः । प्रदाता गोसहस्राणां
क्षत्रियान्तकरः करः ॥ १८ ॥ वासुदेवस्य सान्निध्ये पार्थेनाक्लिष्ट-
कर्म्मणा । युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ॥ १९ ॥ किं नु
वक्ष्यसि संसत्सु कथासु च जनार्द्दन । अर्जुनस्य महत् कर्म्म स्वयं
वा स किरीटवान् ॥ २० ॥ इत्येवं गर्हयित्वैषा तूष्णीमास्ते वरा-
ङ्गना । तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्यः स्वामिव स्नुषाम् ॥ २१ ॥
गान्धारराजः शकुनिर्बलवान् सत्यविक्रमः । निहतः सहदेवेन
भागिनेयेन मातुलः ॥ २२ ॥ यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स्म
वीज्यते । स एष पक्षिभिः पक्षैः शयान उपवीज्यते ॥ २३ ॥ यः
स्म रूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः । तस्य मायाविनो माया
दग्धाः पाण्डवतेजसा ॥ २४ ॥ मायया निकृतिप्रज्ञो जितवान् यो
युधिष्ठिरम् । सभायां विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः ॥ २५ ॥
शकुनाः शकुनिं कृष्ण समन्तात् पर्य्युपासते । कैतवं मम पुत्राणां
विनाशायोपशिक्षितम् ॥ २६ ॥ एतेनैतन्महद्वैरं प्रसक्तं पाण्डवैः
सह । वधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च ॥ २७ ॥ यथैव मम
पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिता विभो । एवमस्यापि दुर्बुद्धेर्लोकाः
शस्त्रेण वै जिताः ॥ २८ ॥ कथञ्चनायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः
सह । विरोधयेदृजुप्रज्ञाननृजुर्म्मधुसूदन ॥ २९ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्य
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

गान्धार्य्युवाच । काम्बोजं पश्य दुर्द्धर्षं काम्बोजास्तरणोचितम् ।

शयानमृषभस्कन्धं हतं पांशुषु माधव ॥ १ ॥ यस्य हतजसन्दिग्धौ
बाहू चन्दनरूषितौ । अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ॥२॥
इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली । ययोर्विवरमापन्नां
न रतिर्मां पुराजहात् ॥ ३ ॥ कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना
जनेश्वर । इरबन्धुरनाथेव वेपन्ती मधुरस्वरा ॥ ४ ॥ आतपे
क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्रजाम् । क्लान्तानामपि नारीणां न
श्रीस्त्यजति वै तनुम् ॥ ५ ॥ शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधु-
सूदन । पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहाभुजम् ॥ ६ ॥ मागधाना-
मधिपतिं जयत्सेनं जनार्द्दन । परिवार्य्य प्ररुदिता मागध्यः पश्य
योषितः ॥ ७ ॥ आसामायतनेत्राणां सुस्वराणां जनार्द्दन । मनः-
श्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ॥ ८ ॥ प्रकीर्णसर्वाभरणा
रुदत्यः शोककर्षिताः । स्वास्तीर्णशयनोपेता मागध्यः शेरते भुवि
॥ ९ ॥ कोशलानामधिपतिं राजपुत्रं वृहद्वलम् । भर्त्तारं परि-
वार्य्यैताः पृथक् प्ररुदिताः स्त्रियः ॥ १० ॥ अस्य गात्रगतान् वाणान्
कार्ष्णिबाहुबलार्पितान् । उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्च्छमानाः पुनः
पुनः ॥ ११ ॥ आसां सर्वानवद्यानामातपेन परिश्रमात् । प्रम्लान-
नलिनाभानि भान्ति वक्त्राणि माधव ॥ १२ ॥ द्रोणेन निहताः
शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः । धृष्टद्युम्नसुताः सर्वे शिशवो हेम-
मालिनः ॥ १३ ॥ रथाग्न्यगारं चापार्च्चिःशरशक्तिगदेन्धनम् ।
द्रोणमासाद्य निर्द्दग्धाः शलभा इव पावकम् ॥ १४ ॥ तथैव निहताः
शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः । द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे भ्रातरः पञ्च
केकयाः ॥ १५ ॥ तप्तकाञ्चनवर्माणस्तालध्वजरथस्रजः । भासयन्ति
महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः ॥ १६ ॥ द्रोणेन द्रुपदं सङ्ख्ये
पश्य माधव पातितम् । महाद्विपमिवारण्ये सिंहेन महता हतम्
॥ १७ ॥ पाञ्चालराज्ञो विमलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डरम् । आतपत्रं
समाभाति शरदीव निशाकरः ॥ १८ ॥ एतास्तु द्रुपदं वृद्धं स्नुषा

भार्य्याः सुदुःखिताः । दृष्ट्वा गच्छन्ति पाञ्चाल्यं राजानमपसव्यतः ॥ १९ ॥ धृष्टकेतुं महेष्वासं चेदिपुङ्गवमङ्गनाः । द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हृतचेतसः ॥ २० ॥ द्रोणास्त्रमभिहत्यैष विमर्द्दे मधुसूदन । महेष्वासो हतः शेते वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ २१ ॥ एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्म्महारथः । शेते विनिहतः संख्ये हत्वा शत्रून् सहस्रशः ॥ २२ ॥ विच्छिद्यमानं विहगैस्तं भार्य्याः समुपस्थिताः । चेदिराजं हृषीकेश सुकेशश्चारुकुण्डलम् ॥२३॥ दाशार्हपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमम् । आरोप्याङ्के रुदन्त्येताश्चेदिराजं वराङ्गनाः ॥ २४ ॥ अस्य पुत्रं हृषीकेश सुकेशश्चारुकुण्डलम् । द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बहुधा शरैः ॥ २५ ॥ पितरं नूनमाजिस्थं युध्यमानं परैः सह । नाजहात् पितरं वीरमद्यापि मधुसूदन ॥ २६ ॥ एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् । दुर्य्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २७ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य केशव । हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ॥ २८ ॥ काञ्चनाङ्गदवर्म्माणौ रणे खड्गधनुर्द्धरौ । ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ ॥ २९ ॥ अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्व्व एव त्वया सह । ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णात् वैकर्त्तनात् कृपात् ॥ ३० ॥ दुर्य्योधनात् द्रोणसुतात् सैन्धवाच्च महारथात् । सोमदत्ताद्विकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्म्मणः ॥ ३१ ॥ ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः । त इमे निहताः सर्व्वे पश्य कालस्य पर्य्ययम् ॥ ३२ ॥ नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कश्चन । यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ॥ ३३ ॥ तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्विनः । यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ३४ ॥ शान्तनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च । तदैवोक्तास्मि मा स्नेहं कुरुष्वात्मसुतेष्विति ॥ ३५ ॥ तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति । अचिरेणैव पुत्रा मे भस्मीभूता जनार्द्दन ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोक-
मूर्च्छिता। दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ॥ ३७ ॥ ततः
कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता। जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी
व्यथितेन्द्रिया ॥ ३८ ॥

गान्धार्युवाच। पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च दग्धाः कृष्ण परस्परम्।
उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्द्दन ॥ ३९ ॥ शक्तेन बहु-
भृत्येन विपुले तिष्ठता बले। उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव हि
॥ ४० ॥ इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरूणां मधुसूदन। यस्मात्त्वया
महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ॥ ४१ ॥ पतिशुश्रूषया यन्मे तपः
किञ्चिदुपार्ज्जितम्। तेन त्वां दुरवापेन शप्स्ये चक्रगदाधर ॥ ४२ ॥
यस्मात् परस्परं घ्नन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः। उपेक्षितास्ते
गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन् वधिष्यसि ॥ ४३ ॥ त्वमप्युपस्थिते वर्षे
षट्त्रिंशे मधुसूदन। हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः।
कुत्सितेनाप्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ॥ ४४ ॥ तवाप्येवं
हतसुता निहतज्ञातिबान्धवाः। स्त्रियः परितपिष्यन्ति यथैव
भरतस्त्रियः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुदेवो महामनाः।
उवाच देवीं गान्धारीमीषदभ्युत्स्मयन्निव ॥ ४६ ॥ संहर्त्ता वृष्णि-
चक्रस्य नान्यो मद्विद्यते। जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरसि सुव्रते
॥ ४७ ॥ अवध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः। परस्परकृतं नाशं
यतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ॥ ४८ ॥ इत्युक्तवति दाशार्हे पाण्डवा-
स्त्रस्तचेतसः। बभूवुर्भृशसंविग्ना निराशाश्चापि जीविते ॥ ४९ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीविलापे
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
॥ समाप्तञ्च स्त्रीविलापपर्व ॥

अथ श्राद्धपर्व ॥

भगवानुवाच। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः। तवैव ह्यपराधेन बहवो निधनं गताः ॥ १ ॥ यत्त्वं पुत्रं दुरात्मानमीर्षुमत्यन्तमानिनम्। दुर्य्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ॥२॥ निष्ठुरं वैरपुरुषं वृद्धानां शासनातिगम् कथमात्मकृतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ॥ ३ ॥ मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति। दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ४ ॥ तपोऽर्थीयं ब्राह्मणी धत्ते गर्भं गौर्वोढारं धावितारं तुरङ्गी। शूद्रा दासं पशुपालञ्च वैश्या बधार्थीयं त्वद्विधा राजपुत्री ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियम्। तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुलचेतना ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्याबुद्धिजं तमः। पर्य्यपृच्छत धर्मात्मा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥७॥ जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामपि पाण्डव। हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशति। कोटयः षष्टिश्च षट्चैव येऽस्मिन् राजन् मृधे हताः ॥ ९ ॥ अलक्ष्याणान्तु वीराणां सहस्राणि चतुर्द्दश। दश चान्यानि राजेन्द्र शतं षष्टिश्च पञ्च च ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच। युधिष्ठिर गतिं कान्ते गताः पुरुषसत्तमाः। आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यैर्हुतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे। देवराजसमांल्लोकान् गतास्ते सत्यविक्रमाः ॥ १२ ॥ ये त्वहृष्टेन मनसा मर्त्तव्यमिति भारत। युध्यमाना हताः सङ्ख्ये ते गन्धर्वैः समागताः ॥ १३ ॥ ये च संग्रामभूयिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः। अस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान् प्रति ॥ १४ ॥ पीड्यमानाः परैर्ये तु हीयमाना निरायुधाः। ह्रीनिषेवा महात्मानः परा-

नभिमुखा रणे ॥ १५ ॥ छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्म्मपरायणाः । गतास्ते ब्रह्मसदनं हता वीराः सुवर्चसः ॥ १६ ॥ ये तत्र निहता राजन्नन्तरायोधनं प्रति । यथाकथञ्चित्ते राजन् संप्राप्तास्तूत्तरान् कुरून् ॥ १७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि सिद्धवत् । तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । निदेशाद्भवतः पूर्वं वने विचरता मया । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन संप्राप्तोऽयमनुग्रहः ॥ १९ ॥ देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम् । दिव्यं चक्षुरनुप्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा ॥ २० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । येऽत्रानाथा जनस्यास्य सनाथा ये च भारत । कच्चित्तेषां शरीराणि धक्ष्यन्ति विधिपूर्वकम् ॥ २१ ॥ न येषां सन्ति कर्त्तारो न च येऽत्राहिताग्नय । वयञ्च कस्य कुर्य्याम बहुत्वात्तात कर्म्मणः ॥ २२ ॥ यान् सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति ततस्ततः । तेषान्तु कर्म्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । आदिदेश सुधर्माणं धौम्यं सूतञ्च सञ्जयम् ॥ २५ ॥ विदुरञ्च महाबुद्धिं युयुत्सुञ्चैव कौरवम् । इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान् सूतांश्च सर्वश ॥ २५ ॥ भवन्तः कारयन्त्वेषां प्रेतकार्य्याण्यनेकशः । यथा चानाथवत् किञ्चिच्छरीरं न विनश्यति ॥ २६ ॥ शासनाद्धर्म्मराजस्य क्षत्ता सूतश्च सञ्जयः । सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ॥ २७ ॥ चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत । घृतं तैलञ्च गन्धांश्च क्षौमाणि वसनानि च ॥ २८ ॥ समाहृत्य महार्हाणि दारुणाञ्चैव सञ्चयान् । रथांश्च मृदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च ॥ २९ ॥ चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नराधिप । दाहयामासुरव्यग्रा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ३० ॥ दुर्य्योधनञ्च राजानं भ्रातॄंश्चास्य

शताधिकान् । शल्यं शलञ्च राजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ३१ ॥ जयद्रथञ्च राजानमभिमन्युञ्च भारत । दौःशासनिं लक्ष्मणञ्च धृष्टकेतुञ्च पार्थिवम् ॥ ३२ ॥ वृहन्तं सोमदत्तञ्च सृञ्जयांश्च शताधिकान् । राजानं क्षेमधन्वानं विराटद्रुपदौ तथा ॥३३॥ शिखण्डिनञ्च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतम् । युधामन्युञ्च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ॥ ३४ ॥ कौशल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिञ्चैव सौबलम् । अचलं वृषकञ्चैव भगदत्तञ्च पार्थिवम् ॥ ३५ ॥ कर्णं वैकर्त्तनञ्चैव सहपुत्रममर्षणम् । कैकयांश्च महेष्वासांस्त्रिगर्त्तांश्च महारथान् ॥ ३६ ॥ घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं वकभ्रातरमेव च । अलम्बुषं राक्षसेन्द्रं जलसन्धञ्च पार्थिवम् ॥ ३७ ॥ अन्यांश्च पार्थिवान् राजन् शतशोऽथ सहस्रशः । घृतधाराहुतैर्दीप्तैः पावकैः समदाहयन् ॥ ३८ ॥ पितृमेधाश्च केषाञ्चिदवर्त्तन्त महात्मनाम् । सामभिश्चाप्यगायन्त तेऽन्वशोचन्त चापरैः ॥ ३९ ॥ साम्नामृचाञ्च नादेन स्त्रीणाञ्च रुदितस्वनैः । कश्मलं सर्व्वभूतानां निशायां समजायत ॥ ४० ॥ ते विधूमाः प्रदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पावकाः । नभसीवान्वदृश्यन्त ग्रहास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४१ ॥ ये चाप्यनाथास्तत्रासन्नानादेशसमागताः । तांश्च सर्वान् समानाय्य राशीन् कृत्वा सहस्रशः ॥ ४२ ॥ चित्वा दारुभिरव्यग्रैः प्रभूतैः स्नेहपाचितैः । दाहयामास विदुरो धर्म्मराजस्य शासनात् ॥ ४३ ॥ कारयित्वा क्रियास्तेषां कुरुराजो युधिष्ठिरः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ॥ ४४ ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि श्राद्धपर्व्वणि युद्धमृतानामौर्द्ध्वदेहिके षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते समासाद्य गङ्गान्तु शिवां पुण्यजलोचिताम् । ह्रदिनीं वप्रसम्पन्नां महानूपां महावलाम् ॥ १ ॥

भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च। ततः पितृणां पौत्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य च ॥ २ ॥ पुत्राणामार्य्यकाणाञ्च पतीनाञ्च कुरुस्त्रियः। उदकञ्चक्रिरे सर्वा रुदत्यो भृशदुःखिताः। सुहृदाञ्चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः ॥ ३ ॥ उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः। सूपतीर्थाभवद्गङ्गा भूयो वै प्रससार च ॥ ४ ॥ तन्महोदधिसङ्काशं निरानन्दमनुत्सवम्। वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमशोभत ॥ ५ ॥ ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्षिता। रुदती मन्दया वाचा पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ यः स शूरो महेष्वासो रथयूथपयूथप। अर्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः ॥ ७ ॥ यं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः। यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ॥ ८ ॥ प्रत्ययुध्यत यः सर्वान् पुरा वः सपदानुगान्। दुर्य्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन् व्यरोचत ॥ ९ ॥ यस्य नास्ति समो वीर्य्ये पृथिव्यामपि कश्चन। यो वृणीत यशः शूरः प्राणैरपि सदा भुवि ॥ १० ॥ सत्यसन्धस्य शूरस्य संग्रामेष्वपलायिनः। कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मणः ॥ ११ ॥ स हि व पूर्वजो भ्राता भास्कराद्म्यजायत। कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभः ॥ १२ ॥ श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियम्। कर्णमेवान्वशोचन्त भूयश्चार्त्ततराभवन् ॥ १३ ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। उवाच मातरं वीरो निश्वसन्निव पन्नगः ॥ १४ ॥ यः शरोर्मिध्वजावर्त्तो महाभुजमहाग्रहः। तलशब्दानुनदितो महारथमहाह्रदः ॥ १५ ॥ यस्येषुपातमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्धनञ्जयात्। भवत्या स कथं पुत्रो देवगर्भः पुराभवत् ॥ १६ ॥ यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वयम्। तमग्निमिव वस्त्रेण कथञ्छादितवत्यसि ॥ १७ ॥ यस्य बाहुबलं नित्यं धार्त्तराष्ट्रैरुपासितम्। उपासितं यथास्माभिर्बलं गाण्डीवधन्वनः ॥ १८ ॥ भूमिपानाञ्च सर्वेषां बलं बलवतां वरः। नान्यः

कुन्तीसुतात् कर्णादस्त्राद्रथिनां रथी ॥ १९ ॥ स नः प्रथमजो भ्राता सर्वशस्त्रभृताम्वरः । असूत तं भवत्यग्रे कथमद्भुतविक्रमम् ॥ २० ॥ अहो भवत्या मन्त्रस्य ग्रहणेन वयं हताः । निधनेन हि कर्णस्य पीड़िताः स्म सबान्धवाः ॥ २१ ॥ अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च । पाञ्चालानाञ्च नाशेन कुरूणां पतनेन च ॥ २२ ॥ ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्पृशद्भृशम् । कर्णमेवानुशोचन् हि सन्दह्येऽग्नाविवाहितः ॥ २३ ॥ नेह स्म किञ्चिदप्राप्यं भवेदपि दिवि स्थितम् । न च स्म वैशसं घोरं कौरवान्तकरं भवेत् ॥ २४ ॥ एवं विलप्य बहुलं धर्मराजो युधिष्ठिरः । विनदन् दुःखितो राजा चकारास्योदकं प्रभुः ॥ २५ ॥ ततो विनेदुः सहसा स्त्रियस्ताः खलु सर्वशः । अभितो याः स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्मणि ॥ २६ ॥ तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदाः । स्त्रियः कुरुपतिर्धीमान् भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥ स ताभिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरम् । कृत्वोत्ततार गङ्गायाः सलिलादाकुलेन्द्रियः ॥ २८ ॥

इति स्त्रीपर्वणि श्राद्धपर्वणि कर्णस्य गूढ़पुत्रत्वकथने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

समाप्तं श्राद्धपर्व ।

॥ समाप्तञ्च स्त्रीपर्व ॥
